

પુસ્તક ૮]

આધિન ૧૯૮૧

[અંક ૧]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

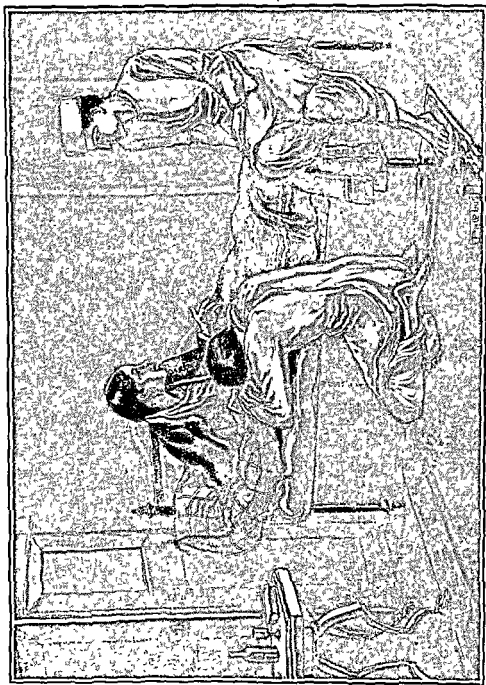
એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, ઉદીચવહારિકતા ને ઉચી અભિલાષા છે એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુત્સદ્દીપણું છે અને નિશ્ચયતા છે; ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મ ને પ્રેમ છે; અને ભગીરથ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કૃષ્ણી સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે ને સંરક્ષક શક્તિ છે; કાવ્યમયતા છે ને તે વ્યવહારિક છતાં ભુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્મોદ્ધતા નથી છતાં, મદ્ધાણુ હૃદયની શક્તિ છે; એમાં પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પડખેજ ઉભા રહેવાનું ડહાપણું છે; નવાનવા ઉદ્ધાસો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીમત છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત બગવા માંડી છે.

જામેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—થેરથેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે.

ભણપેચભણપે બધા ઐક્ય ને અનિભકત ગુજરાતનાં અંગ બને છે; અને જેમ અજેઅંની એકતાનતા પરથીજ આત્મા પરમાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવ્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઈ ઉભી છે; અને આર્યત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્વાકાંક્ષા ને વીરતા; સ્વમાન ને સ્વાધ્યય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સંયમ; પિતૃભક્તિ ને છત્રદયા; ગળ્લપ્રબની સર્વોચ્ચેશ્વરી; અને પ્રેમ-નિમલ ને નિરકુશ-આ પુરાણા નવ-આયાવર્તની પ્રેરણાથી દરે દિશામાં પ્રસરી.

—‘ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ’ મોથી

ચેતરવત]

“મારો હવ અત્મારે સાક્ષી પુરે છે કે હું છઠ્ઠીબર ગોમના પ્રાર્થે તો અહુન નિહુરું થઈ હું.” [આશ્વિન ૧૯૮૧]

કુંભારના અનુભવ

—૩૩૩૩૩૩—

સંપાદક:

રા. ઇંદુલાલ કૃત્યાલાલ યાજ્ઞિક

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર:

રા. રવિશંકર શિવશંકર ખંડિત

—૦—

(૨)

મધુરીનું બલિદાન

૩૩૩ ૦ ૬૬૬

કું મુમના અનુભવથી સ્ત્રીહૃદયની-સ્ત્રી-
જીવનની મને કેંક સમજ પડવા લાગી.
તેથી મારાં સગાંસંબંધીઓના સ્ત્રી-
સંસારમાં મને કેંક વધારે રસ પડવા લાગ્યો,
તેમ તેનો વધારે અનુભવ પણ લેવા લાગ્યો.
તેમાં કેટલીએ હોંશીઆર છોકરીઓ અનિષ્ટ
સંસ્કારથી અને પરતંત્રતાની તાલીમથી વિરૂપ
બની ગઈ હતી તેની કંપના પણ કરતો, તેમ
તેમની દાલની દશાને માટે પુરુષોજ ધણે
અંશે જવાબદાર છે, એ ધીમે ધીમે માનતો
થયો. તેથી થોડાજ માસમાં હું વિચારસરણિ-
ને એક છેડેથી છેક બીજી છેડે જઈ
પહોંચ્યો. સ્ત્રીઓનો વિરોધી મરી, તેમનો
ચુસ્ત હિમાયતી બન્યો. અને તેમને પુરુષોની

સામે બંડ કરવામાં કેમ મદદ કરી શકાય,
તેની યુક્તિઓ શોધવા લાગ્યો.

૧

આવી મનોદશામાં હું હતો, તેવામાં
મારા પીતરાઈમાં એક મરણપ્રસંગ બનવાથી
પરગામથી તેમનાં છોકરાંછોકરીઓ સહકુટુંબ
વતન આવ્યાં. મારા નવા સંસ્કારને લીધે આ
બધાંની સાથે જે જુનો આજો સંબંધ હતો,
તે જોતજોતામાં મેં વધારી દીધો. અને થોડા
દિવસમાં તો એ કુટુંબની એક શાખાના
સ્નેહમાં હું એટલો મગ્ન થઈ ગયો, કે તેનાં
નાનાં મોટાં બાલકબાલિકાઓની સાથે હું
આખો દિવસ ખુબજ ખેલવા લાગ્યો. તે
સર્વેમાં રોજરોજ મને કેં નવાં નવાં તત્ત્વ

જણાતાં તેમને રોજ હું કે નાની નાની ભેટ આપું, ને કે જીવિસાચી વાતો સમજાવું. તેઓ અને કાલી બાપામાં પોતાની નવી રમતો શીખવે, તેમાં જેમ તેમ હું મારું ધીમું મગજ પરોવું. એમ કરતાં કેટલાએ દિવસો વહી ગયા.

આ બધાંની મોટી બેન મધુરી તે વખતે આશરે ૧૮ વર્ષની હતી. મધુરી તે ખરેખર મધુરીજી હતી. તેની ઉંચી અગતતા મુવિકસિત હતી, છતાં જરાએ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ ન હતી. કોષ્ટક સુંદરીઓ સૂર્યના જેવા જળદ્યતા પ્રકાશથી જોનારને ચમકાવે છે, ને બાળે છે. પણ મધુરી તો સુધા સમી મંદિા અમરતરસજ ચામેર રેલાવતી. તેના વિશાલ અને સહેજ ઉઠાં ગએલાં નયન સાધારણ રીતે નમ્ર બાવે નમેલાંજ રહેતાં. માત્ર વાત કરે કે હસે ત્યારેજ તેનું ધીર ગંભીર તેજ પરખાતું. તેના ચહેરા પર નિરંતર ફરકતા સ્મિતમાં આનંદનો ઉન્માદ ન હતો, પણ સ્નેહની સુરખીજ હતી. તેના કપાળ પર નિર્દય વિધિની બાગ્યરેખાની માફક ચિંતાનાં ચિન્હ અંકાવા માંડ્યાં હતાં. તેથી એકંદર તેની આકૃતિ પરથી તેના નૈસર્ગિક આનંદોત્સાહનો અને તેના પર પડેલાં દુઃખનાં વાદળનો સહેજે ખ્યાલ આવતો. છતાં બધુંજે દુઃખ એ તપસ્વિની હસતે ચહેરે પોતાનો ધર્મ સમજીને સહન કરતી. તેથી વિધાની ઘેરી છાયાને બેદીને પણ તેના અંતરનો સૌમ્ય નિશ્ચલ પ્રકાશ ધણુંખરું પ્રકટતો.

મધુરીને થોડાજ વખતમાં મારી સગી બહેન તરીકે હું પુજવા લાગ્યો, ને તેથી તેનાં જ દુઃખની અને પહેલાં થોડીજ ખબર હતી, તે મારા હૃદયને ધણુંજ સાલવા લાગ્યું. તેના પિતાને નોકરીને અંગે મામડા મામમાં ફરવું પડતું

હતું. અને તેમનો કુટુંબવિગ્નાર ધરો મોટો હતો, તેથી તે ત્રણેક ચોપડીજ બણી હતી, ને ધણીજ નાની વયથી તે ધરકામમાં પરોવાઈ ગઈ હતી. ને પાંચેક વર્ષની હતી ત્યારે એક ખાનદાન કુટુંબના તેનાથી બેએકજ વર્ષે મોટા નવનીતભાઈ સાથે તેનો વિવાહ થયો હતો. પછી દસ વર્ષે તેનું લગ્ન થયું, ને તેરચૌદ વર્ષની વયે તે સાસરે ગઈ. તેના સાસરા મુળ મામલતદાર હતાં. ત્યાંથી ધીમે ધીમે પોતાની ખટપટથી ને સરકારની મહેરબાનીથી સમીત ગ્રેટના દીવાનની પદવીએ પહોંચ્યા હતા. નવનીતભાઈનાં માતૃશ્રી તેમને નાના મુકામે ગુજરી ગએલા હોવાથી દુર્ભાગ્યે દીવાન સાહેબે એક કર્કશ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. ને તેની માથે તેની જુદી પ્રપંચી માના અને યુવાન બાલવિધવાનો પડાવ કાયમને માટે તેમને ત્યાંજ રહેતો. નવી સ્ત્રીને એક છોકરો ને બે છોકરીઓ હતી તેથી નવનીતને ટાળીને તેમને જ દીવાન પોતાની બધી પુણ આપે તે માટે આ સ્ત્રીસંધ નિરંતર દીવાનના કાન લાંબેરતો, અને સાચાપોટા કીરસા ઉપજાવતો. દીવાન બોળા બહા જેવા દેખાતા છતાં, નવનીત માટે તેમને અગાધ પ્રીતિ હતી તેમણે આ પ્રપંચી પાત્રોની કીમત આંકી લીધી હતી, અને તેથી કંઈ પેટે હસીને તે બધું સાંભળતા, ને તેનાથી જરાએ ભરમાયા વગર પાછું બધું વીસારે મુકતા.

આ ઝેરી વાતાવરણમાં મધુરીનાં પગલાં મંડાયાં. તેની સાસુને અને તેનાં સગાંને નવનીત પર દાઝ હતી, તે બધી બીચારી મધુરી પર હવે ઉતરવા લાગી. નવનીત તો છોકરો, એટલે તેની સાથે તો બોલીનેજ બેસી રહેવું

પર; ભાગે મધુરીને તો ચોવીસે, કલાક તેના તાજામાં રહેવાનું, એટલે તેની તો રેવડી કરવામાં કશીજ મથા રાખે નહીં. મધુરીએ જાણે પૂર્વ જન્મમાં પાપ કરતાં પાછું જોયું હોય, તેમ આ મુસીબતને બરાબર પહોંચવાને આખા ગુણ અને શક્તિ ફળમાં હતો. ઘરકામ તો તેણે નાનપણથી કરેલું, એટલે તેમાં તો એકકે દતો. સૌના પહેલાં ઉઠવું ને રસોઈમાં અને ખીજા કામમાં વીજળીની જડપથી ફરી વળવું, નોકર ચાકર સાથે મીઠાશથી વર્તીને ઘરનો ખુણેખુણે ચોખ્ખો રખાવવો, જે જાતજાતનાં માણસ ઘરમાં ભેગાં થયાં હતાં, અને રોજ નવાં આવે જાય, તે બધાનાં મન સાચવવાં, આખો દિવસ જરાએ આજસ કરવું નહીં, અને રાત્રે પણ સૌના સુવા પછી સુવું; —આ બધું તો એ થોડાજ વખતમાં નિયમસર કરતી થઈ ગઈ. આટલું કામ કરતાંએ કાલને મધુરી કડવો શબ્દ કહેજ નહીં, એટલુંજ નહીં, પણ દીવાનથી તે છેલ્લા નોકર સુધી સૌના પર મામાનો ખીંડો રસ વરસાવે.

તેનાં સાચરીઆં હજાર આંખે તેનાં હિંદ જોવાંજ કરે, છતાં એકે જડે નહીં. ઉઠવું

તેમનાં દીલમાં મધુરી માટે વહાલ પેદા થવા જાય. પણ આ ત્રિપુટીએ પોતાના રવાથાંને આંક એવો તો આંકી લીધો હતો, કે તે આવી નબળાઈને વચ્ચે તો ચાલજ નહીં, પણ ઉઠવું પોતાના પાસા ઉંધા પડવાથી મધુરી પર

તેનાં વિશાલ અને સહેજ હડાં ગએલાં નયન સાધારણ રીતે નમ્ર બાજે નમીલાંજ રહેતાં.

વધારે ને વધારે ચીઠામ. તેથી મેંની ખીંડાજ સાધારણ રીતે જાળવતાં છતાં પણ કોષ કોષ વાર નજીવો પ્રસંગ લઈને કે બોટો છુટી

કાઢીને તેના પર સૌના દેખતાં પીરતાલ પાડવા આ સત્તારીઓ ચુકતી નહીં. આમ જશ્નમાં જુતીઆં મળે તે પણ મધુરી હસતી હસતી ને મનમાં રોશ પણ લાવ્યા વિના સદન કરતી. ને આવી દેંએ ટીકા થપા છતાં દીવાન તો મધુરીને ગૃહલક્ષ્મી ગણીને પુજતા, તેથી વળી પોતાનાં બંધાં બાણ નિષ્ફલ જવાથી તેની સાસુના હંપામાં વધારે લાય લાગતી.

નવનીતભાઈ વળી એક ઓરજ મૃતિ હતા. ભણવામાં તે પ્રથમથીજ કાચા હતા. અને મધુરીની મારે ખરી ઓળખાણુ યદ્ય, ભારે મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેત્રણ વાર નપાસ થઈ ચુક્યા હતા. પણ તેમની શુદ્ધિ જેવી કાચી ને લીસી હતી, તેવુંજ તેમનું હૃદય રસિક અને રસાળ હતું. મધુરી પર તેઓ મુગ્ધ હતા. તેમની આંખે મધુરીનુંજ સ્નેહઅંજન થયું હતું. તેમને આખો સંસાર અને જીવન મધુરીમયજ લાગતાં. તેમ ભણવાનું રહ્યું નહીં, વિદ્યાનો વ્યાસંગ નહીં, અને કમાવાની ચિંતા નહીં, તેથી ધીમેધીમે તેમના મનની સર્વ શક્તિ મધુરીના સ્નેહ પરજ અલંત એકાગ્ર થઈ. જીવનની ક્ષણેક્ષણુ મધુરીનાજ સંગમાં ગાળવાનું ને પળેપળ તેવુંજ મીઠું મુખું નીરખવાની લગતી તેમને લાગતી ગઈ.

પણ પતિસ્નેહના આ આવેશથી મધુરીને જે સુખ થયું હશે, તે કરતાં વધારે ચિંતા ને અગવડ વેઠવા પડતાં. મધુરીએ નવનીતને પોતાનું હૃદય તો સમર્પુંજ હતું. પણ તેના ખીલતા હઠાપણે અને ધર્મશુદ્ધિએ તેને શીખવ્યું હતું કે, સંસારના સર્વે ધર્મ નિયમસર પાળવા જોઈએ, ને સૌ કુટુંબીઓની અભિશુદ્ધિ સેવા કરવી જોઈએ. જો આવા ભરેલા ઘરમાં રહેવુંજ હોય, તો તેની જવાબદારી પણ

માથે ઉપાડવી જોઈએ. તેમાં કે જબ પડે, તો ધરતુંજ ખોદું દેખાય, અને તેના પર ટાંપી રહેલાં સાસરીયાં વરતી માફક ટુટી પડે. પણ સ્નેહના નીશામાં ચક્રચુર થએલા નવનીતભાઈને તો આ હઠાપણુ અકારૂંજ લાગે. તેમને તો ઓરમાન માની ત્રિપુટીનો કે હીસાખજ નહીં, એટલે તે સર્વે મધુરીને કે કહે, તેની કોઢી જેટલી કીમત પણ નહીં. તેથી જો કોઈ વાતમાં મધુરી તેનો પક્ષ લઈને જરાએ બોલે, તો તેમને ગાળ દેવા પણ ભાગ્યેજ ચુકે. મધુરી પોતાના અને પતિના સુખને કેવળ સ્વાર્થરૂપ ગણી, તેને કુટુંબસેવાથી ઉતરતું ગણે, તે નવનીતભાઈથી સહેવાયજ નહીં. તેઓ બોલાવે ત્યારે ધરતું કામ મુકીને ન આવે. તેમને ધરના ગાળામાંથી છુટી કોઈ ગામડે સાથે સહેલગાઠ કરવા જવાનું મન થાય, તેનો પણ મધુરી સ્નેહભાવે વિરોધ કરે. આવા પ્રસંગોથી નવનીતભાઈ તેની સાથે કુટલીએ વાર ચીઠાખ ને રીસાય, આંસુ ગાળે ને ગળાવે; પરંતુ પરાઈઠ થાય ત્યારે જાણે કેંજ અન્યું ન હોય તેમ અર્ધા ઉઘે ધરતી ઘાણીમાં મધુરી સ્વરથ ચિત્તે જડાય.

આ બધી હકીકત કેંક મધુરી પાસેથી, કેંક તેના પીઅરમાંથી મારી જાણમાં આવી. ઉપર સુચવેલા કુટુંબપ્રસંગે નવનીતભાઈ પણ થોડા દિવસને સારુ આવ્યા હતા. તેમની સાથે પણ સાધારણ સગપણમાંથી ગાઠ મૈત્રી જામી, એટલે તેમણે તો મોકળા દીલથી મને પોતાના અને મધુરીના કુઃખની પુરી વાત ગદગદ કહે સંભળાવી. એક દિવસ અમે ખડકીમાં હોંચકા પર બેસી આ પ્રકરણ ઉઠેલતા હતા તેવામાં મધુરી બહારથી આવી. નવનીતભાઈના ચહેરા પરથી અમારી વાતનો

ધ્યાસ કરી લઇ, તે દસતી દસતી બોલી:
“કેમ કુમારભાઈ, તમારી તો કેં બધું લાંબી
વાતો ચાલે છે?”

“આ તમારાંજ પરાક્રમની કથા. તમારી
ધીરજની દૃઢ નથી, તેમ અમારી વાતોનો
પણ કેં છેડોજ નથી
આવતો.”

“તમે એ બધું કહે
છે તે માનશે નહીં.
મને કરું એવું દુઃખ
નથી પડતું. બાકી સંસાર
છે, એટલે મુખ ને દુઃખ
મને હોય.” મધુરીજીરા
ગંભીર ચપ્પ હાથગાના
સળાઆને અંદેશીને બોલી.
નવનીતે તો એકા દસે
મધુરીના મુખ પરજ મીઠ
માંડી, પણ મધુરી તો
વિવેક ભાવે મારા સામું-
જ જોઈ રહી.

“તમે જાણો છો
ને, કે હું તો સખત
નવા વિચારનો છું,
એટલે નવનીતભાઈનો
વધીસ ખનતો જાણું.
જતાં તમારી ધીરજ
અને મીઠાશ મને દર્શાવે
છે. ને તમારો વકિ
કેમ કાઢવો તે સમજાતું-
જ નથી.” હું મધુરીના
ચારિત્રગણથી મુગ્ધ થઇ
ને બોલ્યો.

“હરો, ચાલો. તમારા જેવું હું ક્યાં
બધી છું, કે તમને વાતમાં પડેલી ચકું?

પણ હવે બહેનને સંભારીને કાઢ દિવસ સચીન
આવશે તો ખરાને?”

“હારતો. પહેલીજ તકે મોક્ષસ આવવાનો
છું. બીજું કંઈ નહીં, તો તમારા વિચિત્ર
સંસારને નીરખવાને. નવનીતભાઈને પણ

“તમે એ બધું કહે છે તે માનશે નહીં..” મધુરી હાથગાના
સળાઆને અંદેશીને બોલી.

વચન આપ્યું છે.”

“બધુંજ સાચું થયું; ત્યાં આવીને બે
દિવસ રહેશે, ત્યારેજ મારી સ્થિતિ સમજ

સકશી."

"જુઓને ! અહીંયાં પશુ આપણી સાથે વાત કરવાને બેસે છે ?" નવનીતભાઈ અધીરાધથી બોલી ઉઠ્યા.

મધુરીએ તરતજ સહેજ દસીને ઉત્તર આપ્યો: "કેમ કુમારભાઈ ! તમારી સાથે તે દેવસ રાતે કેટલી બધી વાતો કરી હતી ?" મેં સાક્ષી પુરવાને ડાકું નમાવ્યું. "પશુ સવારમાં તે નીરાંતે વાત કરવાનો વખત છે ? અહીંયાં આવી છું, તે કામમાં મદદ કરવાને; વળી ડાહ્ય જુએ તો કેવું બોલું કહેવાય !"

નવનીતભાઈને ખીતો ઉઠળા ઉઠ્યો: "આજ મને ચીટ ચઢે છે. જુએ તે જા્ય જઢનમમાં; તેની આપણે શી પરવા ?"

ઐટલામાંજ બારણામાં પગરવ સંભળાયો, ઐટલે મધુરી દીયકાની સાંકળ છોડી, નવનીતભાઈના બોલને ખીરસામાં મુકી શાંતિથી બોલી: "ત્યારે તો હવે જરૂર સચીન આવજો. ન આવો તો મારા સમ." આ બોલતે બોલતેજ તે ચાલી ગઈ. તેના ચહેરા પર ચમકતા વિજયી હાસ્યે મને મઢાત કર્યો.

બંને સચીન ગયાં તે પછી મેં તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પશુ શરૂ કર્યો. નવનીતભાઈ ઉઠળતા ઉભરા કાઢે, ત્યારે મધુરી મીઠાશથી પોતાનો પક્ષ બતાવે, અને બંને એકજ ક્ષરમાં મને મળે. હું નવનીતભાઈને આશ્વાસન આપતો, ને મધુરીને જરા વધારે સ્વતંત્ર થવા લખતો. પણ તેથી એક નરમ થયા નહીં, ને ખીટ ગરમ થઈ નહીં.

૨

ત્રીઓના બંડને જે વિચાર મેં ખીલવ્યો હતો, તેના પ્રયોગને માટે આથી વધારે કરણ પ્રસંગ કયો હોઈ શકે ? હતાં પહેલેથીજ આમ

બંડ કરવાની સલાહ આપવાની મારી છાતી ચાલતી ન હતી. અને વધારે પરિચયથી ધીમેધીમે મારું મન ઐટલું બધું પલળતું ગયું, કે હું સચીન જવા નીકળ્યો, ત્યાં સુધીમાં તો મધુરીનીજ વાત અને વર્તન યોગ્ય લાગતાં ગયાં અને આટલી નાની વયમાં તેણે આવું સ્નેહધર્મનું તપ કયું, તે માટે માન અને શુભાનથી મારું હૈયું ભરાતું ગયું.

મારી વિચારસરણિ ચોખ્ખીજ હતી. જે નવનીતભાઈ પોતે કમાતા હોય તો જુદા રહેવાનો અને સહેલગાઢ કરવાનો શો વાંધો હોય ? પશુ બાપનીજ પુંજ પર નભવાનું હોય, તો તેઓ મને તેટલી રળ આપે, તોએ સહેલગાઢ કરવી, કે જુદા રહેવું એ નજ શોભે. તેઓ કે ન બોલે પશુ તટસ્થ માણસો બાજબી રીતે ટકાર કરી શકે. તેમ જે એ ધરમાં પશુ રહેવાનુંજ હોય, તો મધુરીના જીવનક્રમમાં એક તસુભર પણ સુધારો સુચવવાનો મારો શો અધિકાર ? ક્યાં તેના જીવનની નિશ્ચલ સાધના ને ક્યાં મારા વાહીઆત વિચારો !

મુખાઈથી નીકળીને એક દિવસ પરાદીઆમાં હું સચીન રેશને ઉતર્યો. નવનીતભાઈ મને ભેવા આગ્વા હતા, તેમની સાંધે તેમને ઘેર ગયો. ઐટલા પર બેસી દીવાન સાહેબ દાતણ કરતા હતા.

"કેમ આવી પહોંચ્યા ? મધુરી તો ક્યારેની ઉઠીને તમારા માટે તૈઆરી કરી રહી છે."

"મધુરીબહેનનો ભાવ તો અદ્ભુત છે." મેં પ્રણામ કરીને કહ્યું. તેમની તબીબતની ખબર પુછી હું ધરમાં દાખલ થયો, તો ચોકમાંજ પ્રાતઃકાલની પવિત્ર મૂર્તિસભી મધુરીનાં દર્શન થયાં.

[વધુ માટે. જુઓ પૃષ્ઠ ૩૧]

પુનમની રાતડી

લેખક :

રા મંગુલાલ રણછોડલાલ મજસુદાર
બી. એ. એલએલ. બી.

— : ૦ : —

સખી! જામે અખડ કલ્યાણ
ત્રીણ સૃષ્ટિના રાસ કે અખોલ :

પુનમની રાતડી રે શોભ—

ચંદ્ર ખીલે, હંફે ત્રીણે, ટપકેલી અમીધાર :
પ્રાણે પ્રાણ પ્રવૃત્તતા, પ્રસરે પ્રભુ સંસાર—

સખી! હડીએ પ્રદાશને પ્રદેશ :
કુટે પાંખો નો હડીએ હમેશ :

પુનમની રાતડી રે શોભ—

તારલીઆ ચમકે ઝાણી, નહાતાં સાયર નીર :
કુંવે થકી સરતો થીમો, શિતલ સુગંધ સમિર—

સપ્તી ! ઉછળે ને તાલ દે અખંડ :
સ્નેહભરતીનાં મોજાં પ્રચંડ :

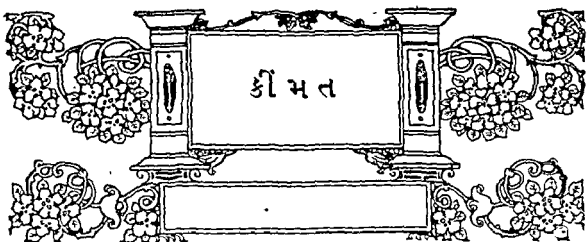
પુનમની રાતરી રે લોલ—

ઉડ્ડિવલ સારસ જોડલાં. ઝુલે ઉર-હી-ડોલ :
એવાં રસધેલાં સપ્તી ! રાસ રમતાં ગોળ—

સપ્તી ! એવો કો છવન સુવાસ :
વિશ્વભરમાં જગાવે ઉત્સાસ :

પુનમની રાતરી રે લોલ—

લેખક :

રા. પ્રતાપકુમાર પોપટ વૈદ્ય

ચિત્રકાર :

રા. હરિલાલ પ્રેમજી વિવેકી

—o—

મેડોઝ રટ્ટીટમાંથી એક રોલ્સરોલ્સ મોટરકાર નીકળી અને રસ્તાના નાકા ઉપર સીપાઇએ રોકવાથી જરા અટકી. સાંજનું દૈનિક વેચતો એક છોકરો મોટર પાસે આવ્યો અને તેની હંમેશની રીત પ્રમાણે બુમ પાડી: “એક આના દીકુરયાન! સાહેબ જોઈએ કે? હંસરાજ કેસની છેલ્લામાં છેલ્લી ખબરો.”

છોકરો અટક્યો. તેણે મોટરમાં બેઠેલા પુરુષ તરફ જોયું. તેણે પોતાની બુલ જોઈ. “આ પોતેજ હંસરાજ છે; પછી એને છાપાની શી જરૂર?” એવો વિચાર કરતો કરતો રસ્તાની બીજી બાજુએ ચાલ્યો ગયો.

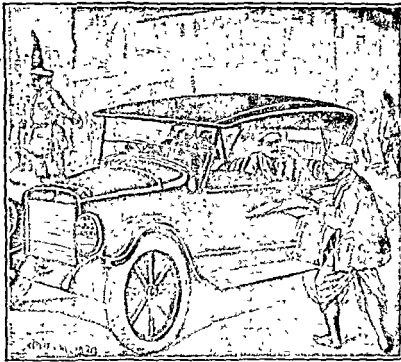
અને તેની આ વાત ખરી હતી. મોટરકારમાં બેઠેલા માણસ હંસરાજ પોતેજ હતા. તેમના વિશાળ કપાળ ઉપર ચિંતા અને દુઃખની રેખાઓ અચૂક જણાઈ આવતી હતી.

કપીન્સ રોડના ક્ષણગારરૂપ આ મોટર

કપીન્સ રોડ ઉપર પુર ઝડપે દોડી જતી હતી. ફક્ત એક અડવાડીઆના સમયમાં, ચિંતાઓથી ગળી ગયેલા હંસરાજ, નીચી નજર કરીને બેસી રહ્યા હતા. તેમની નજર મોટરમાં પડેલા કીમતી ગાલીચા ઉપર હતી. જાણે કેમ એ ગાલીચોજ તેમની આવતી ગરીબીનું મૂલ્યન કરતો હતો.

ફક્ત થોડા દિવસ પહેલાંજ, તેઓ પોતાને સુખી માનતા હતા. સારે તેમણે માનેશું કે કે જગતમાં પોતે સુખી થવાનેજ સર્ગવા છે. પણ છેલ્લા આઠ દિવસથી, તેમને પોતાનો આ વિચાર ખોટો લાગેલો. અને જ્યારે સમુદની હિજળતી લહેરો, ઉડતી ઉડતી, તેમને જ્ઞાંતિ આપવાના પ્રયાસો કરતી હતી ત્યારે હંસરાજના મનમાં કવિધ્વની ખરાબીના વિચારો આવતા હતા.

એક વંધુ પહેલાંનીજ આ વાત હતી. સારે તેમણે આવતી ગરીબીની પ્રથમ નીચાની-

બાકાએ જુમ પાડી: “એક આના હોંદુરયાન! સાહેબ ભેદએ કે?” સાક્ષીએ રજુ થઇ હતી. એ જોઇ હતી. પણ એ વખતે તેમના મગજમાં જરાએ સંશય નહોતો કે ફક્ત એકજ વર્ષના અરસામાં, તેમને હંમેશને માટે લક્ષ્મીદીન થઇ જતું પડશે.

તેઓ શ્રીમંત હતા. પણ એ અર્ધ વારસામાંજ મળેલું. કલકત્તામાં રહેતા તેમના કોઇ એક વડીલે આ ગંભીર પુંછ, મરણ પામતાં હંસરાજને સોંપેલી. અને તેમણે દસ વર્ષ સુધી આ પુંછને ઉપયોગ છુટ્ટી કરેલો. પોતે વિધુર દોષને જગતમાં ફક્ત એક બહેનનીજ દરકાર કરવાની હતી. અને તે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવતા હતા.

પણ એક વર્ષ પહેલાંજ, વિદ્યુતની ત્વરાથી, તેમનીજ ન્યાતને કોઇ એક પુરુષ એકદમ મુંબાઇ તરફ આવેલો, અને તેને આ મીલકત ઉપર પોતાનો હક્ક સાબીત કરવો હતો.

ધણાએ દિવસ સુધી વફાલો વચ્ચે કાગળોની લેવડદેવડ ચાલેલી. અને છેવટે નક્કી થયેલું કે એ કેસ કોર્ટમાં ચલાવવો.

કેસ બ્યારે શરૂ થયો, ત્યારે હંસરાજ ધારતા હતા કે થોડા દિવસ કેસ ચાલશે અને છેવટે મીલકત તેમનેજ મળશે. પણ કેસ લાંબો ચાલ્યો. આજે આઠ આઠ મહીના થયા મુંબાઇની કોર્ટમાં એ કેસ ચાલતો હતો. ફરીઆદ પક્ષ તરફથી ન હારી શકાય તેવી

અને છેવટે આજે તેમની એકની એક આશા પણ નષ્ટ થઇ હતી.

“મીલકત જશે. ‘વિમળ વિલાસ’ પેલાના હાથમાં જશે. એ એમાં મોજ માણશે. અને હું! હું ક્યાં? વિમળા ક્યાં? તેનું શું?” આવા વિચારોએ તેમનું મગજ ઘેરવા માંડ્યું.

પણ હજુ આશાની એકજ બારી ખુલ્લી હતી. કદાચ તેમનો ફરીક બધી મીલકત નહોતો લઇ લે, થોડુંક તેમને માટે રાખશે. પણ અહીં તેમને પોતાનું રરમાન યાદ આવ્યું. એવા એક રખડતા છુતારા પાસેથી શા માટે તેમણે એ પૈસા સ્વીકારવા? એવા વિચારો કરતા નવી ચોખ્ખાઓ ચોખ્ખતા અને બાંગતા, પુર ઝડપે જતી મોટરમાં તે બેસી રહ્યા.

બહાર મોટર ડ્રાઇવર પાસે બેઠેલો તેમનો વફાદાર નોકર કાનજી પોતાના શેઠની બચા

સારી પેઠે સમઠ સુધે. તેણે ધરને મોટરની ઝડપ વધારવાનું કહ્યું. અને છેલ્લા આઠ માર દિવસથી કોર્ટમાં ચાલતા કેસથી વધુ અને વધુ પ્રખ્યાત થએલા હંસરાજ શેઠ પોતાના અગલામાં આવી પહોંચ્યા.

“મોટાભાઈ! આવ્યા!” વિમળા જરા આનંદથી બોલી. પણ એ કે ખરા દીલનો આનંદ નહોતો. ફક્ત પોતાના દીવગીર લાલને આનંદમાં લાવવા મોટર વિમળા બનાવટી આનંદથી બોલી.

વિમળાની ઉંમર ત્રણલગ આગળીસ વર્ષની હતી. એ સંસ્કારી હતી, સુશીલ હતી, શાણી હતી. તેણે કન્ટર સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ પછી ન શકવાથી અભ્યાસ છોડી દીધો. અને જે ચિંતાઓથી તેનો મોટા ભાઈ ધેરાયો હતો તે ચિંતાઓની બાજુ તેને પણ હતી.

હંસરાજને પોતાની એકની એક બહેન ઉપર એટલું બધું હેત હતું કે તેને કેસ બાબત ને કેં પણ વાત ન કરતા. અને જ્યારે જ્યારે વિમળા કેસની વાત કાઢતી ત્યારે ત્યારે તે આડી વાતો કરીને, મુળ વિષય ઉઘાટી દેતા.

આજે વિમળાએ પણ એજ વાત કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. અને તેમાંએ પોતાના ભાઈના મુખ ઉપર ચિંતાઓનું અધિક સામ્રાજ્ય જોઈને, તેનો આ વિચાર દૃઢ થએલો. પણ

તેનો આ વિચાર અમલમાં મુકાય તે પહેલાંજ હંસરાજ પોતાની બહેનનો વિચાર કળી ગયા. તે બાજુતા હતા કે-જો મારે અગ્નપુરે પણ વિમળા સાથે આ કેસ બાબત વાત નીકળશે તો વિમળા બધી વાતો તેના હૃદયમાંથી કઢાવી લેશે, અને ત્યાં ખરી પરિસ્થિતિ બાજુને તે વધુ ને વધુ દુખી થશે.

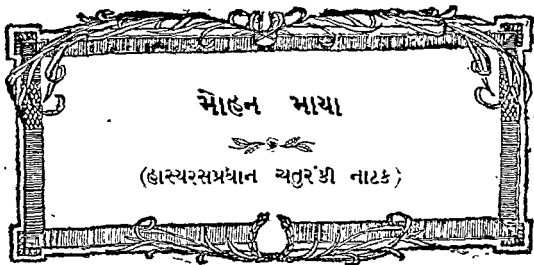
“વિમ્બ બહેન!” તે સુકા છતાં દૃઢ અવાજે બોલ્યા: “જાઓ, જાનકીબાઈ”

“હું તેને મારા ખરા દીલથી માહું છું.”

સાથે ફરવા જાઓ. મારે અભારે અત્યંત કામ છે.” “કાનઈ!” તેમણે નોકરને ભુમ મારી, “જા શોધરને કહે, કે બહેનને કોલાએ લઈ જાય. સમજ્યો કે? જાઓ બહેન! કપડાં નહીં બદલો તોએ ચાલશે.” આ દૃઢ હુકમ સામે વિમળાથી કેં પણ થઈ શકે એમ નહોતું. અને મન ન હોવા છતાં તે મોટરમાં બેઠી અને સામી બાજુએ જાનકીબાઈ બાઈણ બેઠી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬]

લેખક:

અધ્યાપક ખુશાલ તલકશી શાહ
સખ્ય, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. શિવરાવ સજીવ,
એ. એમ.

મુખ્ય પાત્રો

પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ...	...	અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક ગાંધીધેલછામાં ગરકાવ થએલા વિધુર ધનાઢ્ય.
નરોત્તમદાસ	...	અંબાલાલ શેઠનો જમાઈ, મધુરીનો વર.
સારાલાઈ	...	અંબાલાલ શેઠનો તદ્દન પુરોપીચન થઈ ગએલો પુત્ર.
મોહનદાસ	...	નરોત્તમદાસનો બાલમિત્ર.
જીવરાજ	...	અમદાવાદના મુખસિદ્ધ વૈજરાજ, નરોત્તમની સહાધ્યાસી.
સરદાર હીરાસિંહ	...	પંજબનો એક અગ્રેસર તાલુકદાર.

સીવાય નાનાલાલ કવિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સી. એફ. એનુંજ, મોહનદાસ ગાંધી, અનુપરાષ ભોમીઓ.

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી...	...	અંબાલાલ શેઠની બહેન-કવિકલાધેલી બામિની.
મધુરી	...	અંબાલાલ શેઠની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.
પુષ્પા	...	તેની નાની બહેન.

નોકર, આકર ક્ષ્યાદિ.

આગલા પ્રવેશોનો ટુંક સાર

ગાંધીબક્ત શેઠ અંબાલાલના બંગલામાં અનુ ભોમીએ પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધી વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં શેઠનો પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેઢીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે, અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ ફેવી શક્તિ છે તે જણાવવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકલહની વાતચીત કરી પોતાની મદત્તાનાં બચ્ચાં કુટુંબી, ગ્રુમ રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે. જીવરાજની સંબંધમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રશ્નચિન્તોને પ્રબળ રીતે દાંભિક ઠરે છે અને જીવરાજ સહિત ચાલ્યા જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાળુનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે ફેટલાક વાદવિવાદ થતાં અતે તે ખીલકને ચાલ્યા જાય છે. પુષ્પા ને મધુરી હાસ્યવિનોદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે. અને મધુરીને પરસ્પરની પ્રશ્નચર્ચા દ્વંદ્વ કરવા સમજાવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે. નરોત્તમનો જીવન મિત્ર મોહન વિચ્છીની યાત્રા કરતો આવી તેને મળે છે એની વાતચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાની જીવનની વાત કહેવા માંડે છે; એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફેટો આવતાં મોહનની ખુબીથી અને મધુરીને વશ કરવાની માર્મિક પેરવી રહે છે. અંબાલાલ સહકુટુંબ બહારથી ફરીને આવે છે, તે અરસામાં ટાગોરરુપે મોહનની અચાનક પધરામણી થાય છે. પુષ્પા અને ટાગોર-મોહન એકલાં પડતાં સૌંદર્ય કોને કહેવું, કેમ પારખવું વગેરે વાતચીત કરે છે. જમતાં જમતાં લલિત કલા ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જમણુ પુરું કરી સર્વે આરામગૃહમાં મુખવાસ લેવા બેસે છે. અહીં અસહકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પંચવિધ બહિષ્કારને લગતી સામાન્ય ચર્ચા ચાલે છે. થોડી વારે સંગીતનો જલસો શરૂ થાય છે. ત્યાર બાદ કાવ્ય અને તેના અર્થ ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. અતે કૃતિની સ્મૃતંત્રતા ઉપર સંવાદ થતાં નરોત્તમ મોહન સાથે ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા જાય છે અને સૌ સમય થતાં વીખરાય છે. બીજે દિવસે સવારમાં મોહન અને નરોત્તમ મળે છે. અને હવે બાજી કેમ પાર પાડવી તે વીશે વિચાર કરે છે. મોહનના કે પ્રશ્નચાત્રેશભર્યાં વાક્યોથી પુષ્પા ક્રોધિત થઈ ચાલી જાય છે. નરોત્તમ મોહનને ટાગોર ચીલમ કુટે છે વગેરેનું અંબાલાલના કુટુંબને થયેલ અનિયમિત બાન કરાવી કંઠાળો ઉપજાવવા કહે છે અને ચીલમ પણ આપે છે. મોહન આ પસંદ નથી કરતો. મોહન તથા માયાવતી વચ્ચે હૃદયમાં ધોર વાગવા વીશે અનિષ્ઠ સંવાદ શરૂ થાય છે. માયાવતી ચીદાઈ ચાલી જાય છે. મોહન અંબાલાલ સાથે ગાંધી નીતિ વીશે કંઈકેક ચર્ચા ચલાવે છે અને તે પણ ચીદાઈ, બીજે દિવસે ગાંધીજીના હાજરીમાંજ વધુ ચર્ચા ચલાવવાનું નક્કી કરી છૂટા પડે છે. મધુરી આવી લાગે છે અને મધુરી તથા મોહન વચ્ચે વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. ફેટલાક સમય ટાગોરનાં ઉત્તમોત્તમ કાવ્યોની અને તેની મૈત્રિકતાની ચર્ચા ચાલે છે. મધુરીને આ ચર્ચામાંથી ટાગોર હેમબળ, દંભી અને આસક્તિવાન પુરુષ છે એમ લાગે છે. આ વાર્તાલાપની વચ્ચેજ નરોત્તમ એકાએક પત્ર સુકાને બહાને અંદર આવે છે. ટાગોરની સ્વાર્થી પ્રેમવૃત્તિથી મધુ નરોત્તમની સ્નેહબક્તિ પારખી શકી છે; તે તેને ભેટમાં એકાએક ભર્મિવશ થઈ નરોત્તમને બાજી પડે છે. પુષ્પા મોહનને નરોત્તમ તથા મધુરી સુયોગ કરાવી આપવા માર્યતા કરે છે. મોહન તેના અમોઘ ઉપાય તરીકે ફેટલાક આનાકાનીને અતે પુષ્પાને તેની સાથે પરણવા જણાવે છે. પુષ્પા આ અણધારી માગણીથી વિરમિત થાય છે. એટલામાં ટાગોર અંબાલાલને ત્યાં છે, તેમ હીરાસિંહને ખબર પડતાં શોધ કરતો તે આવી પડે છે. અને ટાગોરને બધી મંડળી જેવતાં તિરસ્કારે છે. નરોત્તમ તેને શુદ્ધિપ્રશુદ્ધિથી આ ટાગોર નથી પરંતુ સર મોહનદાસ માધવદાસ બેરોન્ટ છે એમ સમજાવે છે. અંબાલાલ જતાં નરોત્તમ મોહનને હીરાસિંહ સાથે લઢવાનું મુશ્કેલી પલાયન કરવાની સલાહ આપે છે. મોહન તેમ કરવા ના પાડે છે અને તે પુષ્પા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો છે એમ જણાવે છે. નરોત્તમ સાનંદ આશ્ચર્ય પામે છે. પરંતુ ન્યાં સુધી મોહન ટાગોર વેષધારી બની રહે ત્યાં સુધી તે કામ અશક્ય છે એમ જણાવે છે. મોહન તેને સ્વાર્થી કહે છે અને ચર્ચા ચાલે છે. અંબાલાલ આવે છે અને ટાગોરને તેમના એક જીવન મિત્ર મળવા આજ્ઞાનું જણાવે છે. ફેટલાક આનાકાની પછી તે મળવા જાય છે. સસરાજમાઈ હીરાસિંહથી ટાગોરનું કેમ રક્ષણ કરવું

તેના વિચાર કરે છે. અને આખરે ગાંધીજીને જાણવાવાનું નક્કી થાય છે. અંબાલાલ સંપ્રદરશ્યાન વગેરે સાથે કામવા ન્થ છે અને નરોત્તમ ગાંધીજીને આમંત્રણ આપવા ન્થ છે. પુષ્પા ટાગોર સાથે પ્રેમમાં છે, જે તે એમ મધુરીને કહે છે. મધુરી ગુસ્સે થાય છે અને આ અયોગ્ય છે એમ જણાવે છે. તે ઉપરથી પુષ્પા અને મધુરી વચ્ચે ટાગોર વીરો લંગામ્બથી ચર્ચા ચાલે છે. પુષ્પા તેના અનેક બહારથી જણાતા ગુણો ઉપર મુગ્ધ થઈ છે, ત્યારે મધુરી તેને અધમ અને નીચસિદ્ધિમણિ ગણી ધિક્કારે છે. એટલામાં માયાવતી આવે છે, તે પણ મધુરીના અભિપ્રાય સાથે સંમત થાય છે, અને વેશધારી ટાગોર તે સર મોહનદાસ માધવદાસ બેરોનેટના હોવાના સમજા પુરાવા આપે છે. ટાગોર અખ્યાસ તૈયમજીને મળવા ગએલા છે એમ જણી આ છુપા ભેદની ખાતરી. મેળવવા માયાવતી પણ તૈયમજીના ઘર તરફ રવાના થાય છે. પછી અંબાલાલ રોકેતા પુત્ર સારાભાઈ વેરા બદલીને ત્યાં આવે છે. મધુરી પહેલાં તેનાથી ઉતરાય છે પણ પાછળથી એાગમે છે. પુષ્પાના પ્રેમની સારાભાઈને ખબર પડતાં તે અન્યથા થાય છે, અને મધુરીને પોતાના પતિ ઉપર ક્રોધ ન કરવા સમજાવે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

સારાભાઈ

એ નીતિશાસ્ત્ર તને ટાગોર શીખવ્યું ?
આવી અણીને પ્રસંગે ત્યારે આપણું એક
માત્ર પ્રીતિપાત્ર હાથમાંથી સરી જતું લાગે
અને તેમાં છાંદગી પણ જોખમમાં લાગે,
ત્યારે મારી નજરે તો ગમે તે ઉપાય વાપરવાની
હુટ હોવી જોઈએ. અને એની પાસે હજાજ
શું ઉમરાઈ જતા હતા કે એ સારાનરસાને
વિચાર કરવામાં અપૂર્વ તક અચાનક મળી
તોપણ જોઈ નામે ? તને એની વાત પણ
સાંભળવાની ક્યાં દુરસદ હતી ? તારે ખીચારો
શું કરે ? તારો મનનો માનેલો હીરો નષ્ટ થાય
તોજ એનું કેંક સંભળાય. એટલે એણે એ
ઉપાય અજમાવ્યો.

પુષ્પા

સારાભાઈ કીક કહે છે, હો બહેન !

સારાભાઈ

અલખત ! મને તો આ પ્રયોગોમાં તારા
વરના અનંત પ્રેમના અપૂર્વ પુરાવા ઉપરાંત
ખીચું કશું દેખાતું નથી. એજો પ્રેમ મેળવી
એકે-ઉપગતી શકે-તે સ્ત્રી કેટલી ભાગ્યશાળી ?

મધુરી

પણ મારે વેર વાળવું છે !

સારાભાઈ

તે કાલે, તારી એણે મસ્કરી કરી તો તું
પણ એની ખુશીથી મસ્કરી કર, એને હાંસીપાત્ર
બનાવ અને તારું વેર લે. એમાં અમને
કશો વાંધો નથી. અને મારાથી બને તેટલી હું
તો ઉલટો સહાય કરવા તૈયાર છું.

મધુરી

[એના સામું એકીટશે જોઈ રહે છે.]
મદદ કરીશ કે, ભાઈ ?

સારાભાઈ

એલાશક-થાય તેટલી.

મધુરી

તેં આ ખાદી જોયો કેમ પહેર્યો ?

સારાભાઈ

ખાપાને રાજ કરવા. અસહકારી અંબાલાલ
રોકેનો સપુત કેં પરદેશી કલંક અંગ ધરે કે ?
[દસે છે.]

પુષ્પા

પણ હજકાબની વાત કરતા હતા તેનું શું ?

સારાભાઈ

હજકાબ આખતાર પત્ર મારા મજવામાં
છે; તેનો દંડાર કરનાર પત્ર મેં ટપાલ પેક
કર્યો-દમણાંજ. આવતી કાલના વતમાન-

પત્રોમાં ઇલાજ અને ઇન્કાર સાથેજ બહેર થશે; એટલે બાપાને હું ખરેખરો અસહકારી લાગીશ કેમ નહીં ?

મધુરી

પણ અસારે મારી વાત સાંભળ. આ ક્ષણમાં તું બરાબર ટાગોર જેવોજ દેખાય

પુષ્પા

[બાગમાં નજર કરે છે. અંબાલાલ અને નરોત્તમ તથા મોહનને આવતા જુએ છે.]
જે કરવું હોય તે જલદી કરો બહેન. બાપા, નરોત્તમભાઈ અને-એ-એમના મિત્ર અહીં આવતા લાગે છે.

સારાભાઈ : આપ મહારાજ સ્વદેશીય કાકર ?

મોહન : છ હા. અને આપ મહારાજ ?

છે. સાંજ પડવા આવી છે, એટલે બાપાને કે મારા વરને બરાબર દેખાવાનું નથી. તું ટાગોર બની જા.

સારાભાઈ

[અકળાયે] પણ તે કેમ બનાવ ?

મધુરી

[મેજના એક ખાનામાંથી નામપત્ર કાઢી] લે આ ટાગોર નામપત્ર. અહીં આવ. તારો વેશ બરાબર શીખવું. [મધુરી અને સારાભાઈ જમણે દરવાજેથી જાય છે]

પુષ્પા

[એકલી] હા-આ-શ. એ યાગેર તો નથીજ. હુ. જાણતીજ હતી કે તે મને ફોજ નહીં. [બામ વાટે અંબાલાલ, નરોત્તમ અને મોહનદાસ આવે છે.]

અંબાલાલ

ત્યારે આપ મારાજ મતના છો, નહીં કવિરાજ? [પુષ્પા] આં સંબોધનથી હસી પડે છે.]

મોહન

નરોત્તમભાઈ ગમે તેમ કહે; મને તો એ આવૃત્તિ હસ્તકૃત કાગળ પર છાપેલી બહુજ ગમે છે.

નરોત્તમ

એકજ લખનારના પ્રત્યેક પુસ્તકની સાત સાત જુદી આવૃત્તિ મને તો સુખાંધની અવધિ લાગે છે. એમ પૈસો વાપરવા બેઠા તો ત્રાંબાપત્રે ગાંધીજીના મહદુદ્ધાર અમર કેમ નથી કરાવતા?

અંબાલાલ

હા. એ પણ હીક સુઝાડું. 'નવજીવન'માંથી કેટલાક ઉતારા ખરેખર ત્રાંબાપત્રે અમર કરવા જેવા છે. [નવી વાત યાદ આવવાથી] વારુ, એ તો થઈ રહેશે. પણ આ હીરાસિંહનું શું કયું? તમે ગાંધીજીને મળી આવ્યા?

નરોત્તમ

આશ્રમે જઈ આવ્યો. પણ મહાત્માજી તો રેરેશન ઉપર ગયા હતા, એટલે માત્ર આશ્રમમાં શંકરલાલજીને ખજર આપી આવવા સીવાય મારાથી કશું બન્યું નથી. [જમણે દરવાજેથી માયાવતી આવે છે.]

પુષ્પા

[માયાવતીને આસ્તેથી] તૈયજીને મળ્યાં કે?

માયાવતી

[એજ સ્વરે] હું ગઈ ત્યારે તો એ ચાલ્યા ગયા હતા.

મોહન

[નરોત્તમે કહ્યું તેટલી જો માયાવતી ગુસ્સે થઈ હોય તો તે નહીં પરવડે, એટલે એને ખુશ કરવા આવે છે] કેમ માયા બહેન, ધડી પહેલાં મારા પર બહુજ કોપાયમાન થયાં હતાં નહીં કે? મારી રીતભાત અને વાતચીત બહુ આમ્ય લાગી, ખરું?

માયાવતી

[રીસમાં] હા જી.

મોહન

ત્યારે તમારે મને ક્ષમા કરવી પડશે—આટલા હાસ્યરસ માટે. તમે મારી મક્કસદ તો સમજ્યાંજ હશે.

માયાવતી

હા-આ-જી...

મોહન

મને સાહિત્યમાં સલ્લદર્શન-તાદૃશ્ય ચીતાર-તો મોહ છે. એટલે હાલ જે હું કાવ્ય રચું છું તેમાં આવા અનુભવના આબેહુબ વર્ણનની જરૂર હતી. પણ મેં જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ ના કયું હોય ત્યાં સુધી કેમ લખાય?

પુષ્પા

[વિસ્મયચકિત] એટલે?

મોહન

મારે એવું હતું કે આવા જુદા તહેામતની મહાનુભાવી, મહદાશયની બાનુ પર કેવી અસર થાય છે.

નરોત્તમ

[વળી આ ઘણુવો કેમ બગાડવા બેઠો?] પણ કવિરાજ...

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૪]

શરદ ઉત્સવ

લેખક:

શ. શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવળ,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ધવલ ચદને વ્યોમ તથો મહાવોક આ
લીપયો અદ્ભુત ઓકળીએ આજ ને !
કેવાં વિરમય કુળી હાસ મીઠાં હસે
તારલીઆ સી ને મુંદર શશીરાજ ને !
વહાલા ! કેવું સારું આવું રોજ ને !

ચાંદનીના અમૃતરનાને ખર નાદી શાં
દેહથી ખીસાવી અગે અગ ને !
કુદરતદેવી કેશ છુલ ખંખેરતાં;
અત્રકે શોભિત મુખડે શાં સુશિત ને !
વહાલા ! કેવું સારું આવું રોજ ને !

ઉડી ઉડી શાંતિ સ્થલ સ્થલ શી સુની !
 સૂતું જડચેતન સૌ શાંતિઅંક જે !
 હેડાં કેવાં હીચે શાંતિખાટ આ !
 અનુભવ અદ્ભુત ઉરમાં કમેશય જે !
 વહાલા ! કેનું સારું આવું રોજ જે !

શાંત પવન આ ઝુલવાડી ડોલાવતા,
 પારિજાતક ફેરે મીઠા ગંધ જે !
 પ્રણયકલ્પ કેા કરીશું પ્રિયતમ ! પાતળા ?
 સત્યભામા સમ લઉં શાં રુસણું આજ જે ?
 રુસણુંનો અવસર આવો ફરી ના મળે !

વહાલા ! આપણી વાડીનાં યુવાન ઓ
 લયી રહ્યાં અમૃત ઝીલી શાં અંગ જે !
 કુમળા પાંદડીઓ વહાલા ! શી વીલરડી !
 કહો વધુ કુમળું શરી કે આ ઝુલપાંદડી ?
 કુમળું કુમળું આજ અધું સૌ વિશ્વમાં !

વડાલા ! છેડી સુર મધુર સીતારના,
 હૃદયવાંસળી મારી એમાં ઝીલ્લે !
 ગીતવાઘના દૈવી રવવિમાનમાં
 એસી આસો બોમ વીહરીએ આજ ને !
 ધન્ય પજોતો યોગ કદી ફરી ના મળે !

શરદે કે કે રમીઆં સગે વડાલામાં !
 સ્તેહરસાયન રસીઆં આત્મા દેહ ને !
 શરદ્યુખો મુગ્ધાવયનાં પલ્લ વીસર્પાં,
 કેવા તોએ તુટે ઉરસરકક ને !
 વડાલા ! કેવું સારું આવું રોજ ને !

પ્રિય પ્રસંગો ઉત્તવવા આવા પ્રભુ
 દેશે વડાલા ! આપણને સદ્ભાગ્ય ને ?
 હાંચોળનાં આ કુલકુલ ઉરઅગાસીએ
 રમીયું કે કે શરદ્યુનમની રાત ને !
 અવસર આવા રોજે આ છવને મળે—!

ચીરી આભનાં ઉંડાણ વીજળી ઝબકે રે !

લેખક :

શ્રી. નાથુભાઈ પટેલ

ચીરી આભનાં ઉંડાણ,
વીજળી ઝબકે રે !

બેદી ફુંગ નિકુંગ અગાધ
કાયલ ટહુકે રે !

વીજલડી રે ! ઝમકી જરા શાને ડુખી જતી ?
કાયલડી રે ! ટહુકી જરા શાને ઉડી જતી ?

હચે હચે આભને ગોખ
ચાંદની રેલતી રે !

હેમ ચિત્રો ઉપા અનુપ
ગગને ચીતરતી રે !

ચાંદરણી રે ! શાને ઝરી ડુબતી છુપતી ?
ઉપા દેવી રે ! ચીતરી ક્યાં ચીતરો છુંસતી ?

ચીરી ઉરનાં ઉંડાણ
વીજળી ઝબકે રે !

બેદી ઉર નિકુંગ અગાધ
કાયલ ટહુકે રે !

હડે હડે ઉરને ગોખ
ચાંદની રેલતી રે !

હેમ ચિત્રો ઉપા અનુપ
હદમે ચીતરતી રે !

કાયલડી ! ચાંદની ! વીજ ! ઉપા બહેની રે !
પુછું, રહેશે ઉર અખંડ દેશણ અંકજ રે !

મારી કમુ ગૃહદેવી કેમ બની ?

લેખક :

રા. કૃષ્ણલાલ માતીલાલ ઠાકોર,
બી. એસસી.

ચિત્રકાર :

રા. બદાણી
૭૭૭ ૦ ૯૯૯

કમળાના સ્વભાવથી હવે તો હું છેક જ
કંટાળી ગયો હતો. મારી પત્ની કમળા
જરીપુરાણા (orthodox) વિચારવાળા કુટુંબ-
માં ઉછરી હતી. ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમાં હતી
ત્યારે એના પિતાની મુંબાઈ બદલી થઈ અને
નાની ઉમરની છોકરીને મુંબાઈમાં વહેતી મુકવાની
એની માની હિંમત ન ચાલવાથી અને છોકરીને
ક્યાં કમાવા મોકલવી છે ? એ વિચારથી નીરાળ
હોવાથી હતી. ત્રણ વરસ રહીને પાછી મુરત
બદલી થઈ પણ છેક નાની છોકરીએ એડે
બેસતી જરમ લાગવાથી કમળાએ શિક્ષણને
તિલાંજલિ આપી દીધી. ત્યાર પછી પરણી
અને સાસરે આવી ત્યાં મુખી શેરીમાં આધિ
વપની સ્ત્રીઓમાં બેસી ગામતપાટા સાંભળવામાં
અને તારકા મારવામાં જ એનો પુરસદનો
વખત હતો.

હું પહેલી એલએલ. બી. માં હતો ત્યારે
મારાં કમળા સાથે લગ્ન થયેલાં. પુખ્ત ઉંમરે
પહોંચેલી વહુને ઘેર તેડાવવા મારી બા તો
તરતજ એક પગે થઈ રહી હતી; પણ આ
એક ઉપાધિમાંથી તો મુક્ત થવા દો પછી
એ પરીક્ષામાં બેસીશું, એમ કહી વાત હોવાથી
હતો. એલએલ. બી. થઈ ગયો અને મુંબાઈમાં
વધીલાત ચરુ કરી. એડવોકેટનો અભ્યાસ
કરવો હતો એટલે હજી ધરસંસારમાં પડવાનો
વિચાર ન હતો. પણ હવે ના કહો ચાલે એમ
ન હતું. વખતે ચાલે તો ચલાવાય એમ પણ ન
હતું. કેમકે મુંબાઈમાં જમવાની સોઈ બરાબર
ન હતી. એકએ મિત્રોએ આગ્રહ તો કર્યો પણ
એમ અખાડા કરવા ઠીક ન લાગવાથી આખરે
મેં નમતું મુક્યું અને કમળાગૈરી પહેલવહેલાં

મુંબાઈ ખાતે સાસરે આવ્યાં.

ક્યમ એ સ્ત્રીસખા ગૃહદેવી અને? એવા વિચારો મને પણ રચુરેલા. ગૃહલક્ષ્મી મેળવવા અનેક મિત્રોને સાધેલા (અને કેટલીક વખત બનવાનો પ્રસંગ પણ આવેલો) પણ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ. સહાઓ ધુન્નવે, પુરસદે શુક્લ પક્ષની રાત્રિએ ચંદ્રિકામાં નહાવા અગાસીએ ચઢ્યાં હોઈએ ત્યારે વીણા, સીતાર કે દીલરુખા લઈ ‘કાના કીકી કામજુગરી રે,’ ‘કાનુડા તારી કાંમજુ કરનારી,’ ‘ધેર આવો વસંત-વિલાસી,’ ‘હું તો જોગણ બની છું મારા વાલમની,’ વગેરે વગેરે ગાઈ બજાવી દીધને રંજન કરે, રવિવારે વરસાદ આવતો હોય અને બહાર જવાનો પત્તો ખાપ એમ ન હોય ત્યારે રવિયાણુ, કેન્ટ, ગેટ્ટે, રપેન્સર કે ટોલ્સ્ટોયની આધ્યાત્મિક શીલસુરીની રેલમ-છેલ કરી મુઠી શ્રમિત મગજને ડોલમડોલ કરાવે, ધરતું બજેટ ભલે ન સમજે (અને સમજે તોએ déficite આવે તો વાંધો નહીં) પરંતુ સર બેઝીલ બ્લેકેટના બજેટ અને estimate ઉપર કલાકોના કલાક ગરમાગરમ ચર્ચા કરે, ઓશીસમાંથી ચાક્યાપાક્યા આખ્યા હોઈએ ત્યારે ‘કેમ ડીઅર, કંઈ નાસ્તો લાવું?’ વગેરે વગેરે શબ્દો બોલી કહેજાને ટાડું કરે એવી ગૃહદેવીની શોધમાં હુંએ ઠીકઠીક આધડેલો, પણ મનગમતીનો કે પત્તો ન ખાધો અને આખરે બીચારાં પુલાં દીલનાં બોળાં વડીલો અને રતેલીઓના ‘પછી રખડી જશો; કંઈ પંચિની લાવવાના છે?’ એવા એવા શુકનો સાંભળી દોરી દીલી મુઠી મારી બાની પસંદગીની ઈંદ્રની અપ્સરા જેવીના તેજમાં હું અંજલ્યો અને વાયક, મારી જીવનનોકાને સંસારસાગરમાં અંપલાવવાની દરખાસ્તને મેં સાટાંગ દંડવત્ પ્રણામપૂર્વક સ્વીકારી લીધી.

કમળાગૌરીને ગૃહદેવી બનાવવાના પ્રયત્ન પ્રથમ દિવસથીજ ચાલુ કરી દીધા હતા. કમળા આવવાની હતી તેના આગલા બે દિવસથી મારી room શણગારવા માંડી હતી. રવિવર્માના અંશેક વનમાં સીતા, શકુંતલા-પત્તલેખન, કૃષ્ણને હુંદતી રાધા, વનમાં દમયંતી, તથા ચિત્રકાર ધુરંધરના ‘A cup of wine,’ ‘a loaf of bread and thou,’ ‘Radha’s love’ લયલામજનુન વગેરે વગેરે ચિત્રાંથી દીવાલોને શોભાવી દીધી. ‘પતિ સમાન દેવ નથી,’ ‘સ્ત્રી એ પુરુષનું ડાચું અંગ છે,’ ‘કાર્યેષુ મંત્રી, કરણેષુ દાસી,’-વગેરે સુવર્ણ વચનોનાં પટ્ટીમાં ચીનરાત્રી યેગ્ય સ્થળે લટકાવી દીધાં હતા; તેમજ ચંદ્રકંત, સરસ્વતીચંદ્ર, જળા અને જવંત, ઉષા, બાળવિલામ, ઇલાદ પુસ્તકોથી એક ભંડારીઈ ભરી દીધું હતું. શુણ્ણુદરી, ગુજરાત, સ્ત્રીબોધ, ઇલાદિ માસિકો અને સુદરી સુઓપની જીની કાલ્પ ખુબમાં એક ટેબલ ઉપર ગોઠવી દીધાં હતાં. મારી આટલી તૈયારી સાથે ગૃહદેવીને વધાવવાને હું તૈયાર થઈ બેઠો.

વાંચનાર, તેં પણ આવી ધડીઓ અનુભવી હશે. મારા જેવા વિચાર તને પણ રચ્યાં હશે. જો એ મંગળ ધડી હજી તને પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો મારા તને આથીવાંદ છે કે એ ધડી તને જલ્દી પ્રાપ્ત હો.

અને તે પ્રથમ રાત્રિએ મને યા શા અનુભવ થયા? ફોટો મદનાર શીદાઅલીએ ફૂમ મદતાં પુરતી સાવચેતી રાખી ન હતી, અને દરેક ફોટા નીચે તે કયા પ્રસંગના છે તે દર્શાવનારી દિશાનો લોપ કરી નાખ્યો હતો. પહેલી રાત્રે તે બીજી શી વાનો હોય? બધા ચિત્રો તરફ પહેલું ધ્યાન એમું. નાના બાળકને સમજાવતાં કેટલી મહેનત પડે છે તેનો તો

કદાચ તનેએ અતુભવ હશે. અને આ તો નવ-
વધૂ હતી. દરેક ચિત્ર સમગ્રવર્તા મારી તો
હુસન નીકળી ગઇ. પછી વયનામૃતોનાં પાટીઆં
સમગ્રવર્તાનાં તકલીફ મેં લીધીજ નહીં. અને
ગૃહદેવીની પરીક્ષાની નવી ખારી તરફ વળ્યો.

આ સુંદરી
સુખોષ વાંચ્યાં
છે ? એમ કહી
ફાઇલમાં ની
એક નકલ
તેના હાથમાં
સુકી. પણ
નસીબે મારી ન
આપી. પાક-
શસ્ત્રના વિધય-
માં ખમણ-
ઢોકળાં કેમ
બનાવવાં તે
સૌ. ગુજર-
ગૌરી, બી. એ.
ના લેખ ઉપર-
જ તેની પહેલી
નજર પડી.

એક શેર...
...ની દાળ
થ્યો....વગેરે.
આ વાંચતાંજ
મારા ભોગ ફરી
વળ્યા. “આનાં
તે આટલાં શાં વખાણ કરો છો ? આ તમારાં
ચોપાનીઆં અને આ સુંદરીને સુખોષ ? થ્યો,
બધીને બીજાં કે ન સુખ્યું તે બહેન ઢોકળાં
બનાવતાં શીખવે છે. મને લાગે છે કે બહેનને

કેલેજ છોડ્યા પછી રાધતા શીખવા આવ્યા
પાઠોજ શીખવા પડ્યા હશે. એટલે બીજાંએને
એમના જેવી ભોટ સમજી આમ પદાવતાં હશે.
મારે તો આ ચોપાનીઆં વાંચીને આંખ
બગાડવી નથી. કોઇ ભણેલી લાવવી હતીને

કમળાએ સુર
પારખ્ય અને

બહુ જલ્દીને ઘર ખોલતાં સાક્ષત
ચ કિકાદેવીનાજ અણે દર્શન થયા.

તે તેને ઢોકળાં બનાવતાં શીખવા કામ લાગત.
મને તો બા મારી માએ બધુંએ શીખવ્યું છે.”

બસ થઇ રહ્યું. કેસ છેક બગડી ગયો.
હસ શો ધુળ ખાઇ જુનાં ચોપાનીઆં ફુંદીદુંદીને
ભેગી કઢેલી ફાઇલની કીંમત અંકાઇ ગઇ.

“અરે પણ ગાંડી, એ તો મારી ડાહીએ

હોય તે એવું લખ્યાં કરે. પણ બીજા લેખ તે વાંચી જોજે સારે તને ખબર પડશે.” પણ ધરના મદાદેવને ખાવા સમજવવા સહેલા પણ કમળાને સમજવવી અધરી છે જાણી અત્ન છોડી દીધો.

આ તો મારી પ્રથમ દિવસની કહાણી. પરંતુ મેં શરૂઆતમાં જ કહ્યું તેમ કમળાલક્ષ્મી આના વિચારનાં વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અને સહેજ લાડકવાયાં હતાં. બાપની એકની એક હાકરી હતી તેમજ કાકા, મામા કે માસીને આં બહેનના હકમાં ભાગ પડાવનારી બીજી કોઇ ન હતી એટલે બધાના એમના ઉપર માર હાથ હતા. ઉદરથી બીએ, ધરોળીથી બીએ એ તો જાણે સમજાએ; પણ તીડથી પણ કમળાદેવી બીતાં અને રાત્રે જો જંગલ જવાનું થાય તો વાંદા નસાડવાને અર્ધો કલાક અગાઉથી સેવકને ફાનસ મુજી આવવું પડતું. ઈશ્વીશ શીદમમાં સમજે નહીં અને દેશી ધાર્મિક શીદમ બંદાને ગમતી ન હોય તોએ કોઇ મિત્રની પત્ની જતી હોય તેના સંગાયમાં સીનેમામાં જવાનો આગ્રહ કરતાં તરતજ “બા, મારે ગામ જઇ બીજાઓની માફક એમ નથી કહેવડાવવું કે મુંબાઈ જઇ ફાટી ગઇ છે; બધુંએ રીતનું શોભે.” એ વચનો મુખમાંથી નીકળી પડતાં અને હું ચુપ થઇ જતો. “રાત્રે ફરવાનું કેવું?” એ મંત્રની બીકથી રાત્રિએ સીનેમા કે ખેલ જોવા જવાનું નહીં. વળી કોઇ દિવસ એચાર મિત્રો ટેબલ મળી Moonlight માં એપોલો બંદર પર હોડીની સહેલ કરવા આમંત્રણ દેવા આવે તોએ મારે એની શ્રીકે નન્નોજ વાપરવો પડે. “એ તો ધરકુકડી થઇ ગયો છે,” ‘બેરી પાછળ ગાંડો બની ગયો છે,’ ‘લાઇ વગ્રીલ થયા-હવે તે કે આપણી જોડે ફરે?’ આવા

આવા મિત્રોના શુકન સાંભળી કાનને બહેરા બનાવી દીધા હતા.

આખરે હું કંટાળ્યો, અને કમળાલક્ષ્મી ગૃહદેવી નહીં તો છેવટ મદાદેવી તો છેજ એમ માની આશ્વાસન લીધું. વગ્રીલાત શરૂ કર્યાંને ચાર વર્ષ થઇ ગયાં હતાં પણ લાઇનું ટૂંકુ દળ બરાબર ચાલતું ન હતું, એટલે કલબ તરફ રહેજ જતિ વધારે દોડતી. કોલેજમાં હતો ત્યારથીજ ક્રીકેટ, ટેનીસ, વગેરે રમતોનો શોખ હતો. એટલે મેં પુરસદની વેળા ત્યાંજ મારી પંક્તિના મિત્રો જોડે બીલીયર્ડ વગેરે રમવામાં ગાળવા માંડી. આથી ધેર જવાનું ધણીવાર મોકું થઇ જતું. દળ પેટે કે ફરજ ન હતું એટલે કમળા ધેર એકલીજ રાહ જોતી રાંધીને પોતાના નસીબનો વાંક કાઢતી બેસી રહેતી. એને કે ‘દેવિ કિમ્વ કિચ્ચિતામ્ દેવાયત્તે વસ્તુનિ’ એ શીલોસોશીથી સમજાવાય એમ ન હતું. એકાદ બે વખત ‘પુરસદના વખતે વાંચવાને પ્રખમિત્ર કે જામે જમશેદ મંગાવીએ,’ એમ કહી દાણો ચાંપી જોએલો પણ ‘તમને કોણ જાણે કેમ ધોળા કાકા અળખા મણા લાગે છે, રૂપીઆ વીસનું લી વધારે ના ખાઇએ?’ એ મદામંત્રને શ્રવણ કરવો પડેલો અને મને પણ કેટલેક અંશે ઠીક લાગેલો. મને જેમ બને તેમ જલ્દી ધેર તરફ વળવાની સૂચના કહો કે દુકાન મળી ચુક્યો હતો અને બીલીયર્ડ કે પતાં રમતાં તાનમાં આવી ગયા હોઇએ અને કદાચ late થઇ જાય તો ‘નવ વાગ્યા સુધી ક્યાં રખાડો છો? બ્રાહ્મણ હોય અને વસ્તારીનું કરવાનું હોય તોએ પરવારીને ધેર ગયો હોય. આતો હું ને મારી મીરાંબાઇ જેવું છે તોએ રાતના દસ સુધી છુટકોજ નહીં. નવ વાગે છે તોએ અમારું શું થતું દશી તેની શીકર છે?’ વગેરે

વચનોની રેલમછેલ થઈ રહેતી
અને પતિપરાયણ પત્નીને
વહાલથી જો 'તારે તારી
મેજે જમી લેવું' હવું કરી.
હું મારે ગમે સારે આહું
તેની શહ શું કરવા જોયાં
કરે છે? જો મારો ધંધો એવો
રહ્યો એટલે કોઈ દિવસ મોડું-
જો થઈ જાય તેમાં તારી
જાતને શું કામ જુએ મારે
છે?' એમ હઠાપણુ કરવા
જતાં 'એ તમારી શાંતા
અને બીજાઓના જેવી મને
ના સમજશો. જો સહેજ
વહેજા આવતાનું કહું તેમાં
તો પુરાણ વાંચના જાણે
જેસી ગયા. જોઈનું એટલું
બધું જાણે છે ત્યારે વહેજ
આવતાં શું થાય છે?' એવા

Gadag.

ટકકા સાંભળતાં હું નરમબની જઈ જમી લેતો.

એક દિવસ ટેનીસ ટુર્નામેંટમાં ભાષ સાહેબ ઉતરેલા અને સામાવાળાએ સહેજ ઠીક ખમર લીધેલી હોવાથી ટાંટીઆ ભેગા કરી જઈ ઘેર આવવું જરા મુશ્કેલ હતું. વીકટોરીઆ કરી લેવાનો વિચાર તો કયો પણ અમારી પાડોશમાંજ રહેતા મનુભાઈએ 'ત્યારે શરદભાઈ, આવોને સહેજ એકાદ બે game ખીંજીક તો ખેલીએ; મારી સાથેજ ગાડીમાં આવજો' એવી દરખાસ્ત મુકી અને મને પણ જોકે કમળાનો order યાદ હતો છતાં પણ ધોળાભાઈ ફેંકી દેતાં હોમત ચાલી નહીં અને રમત શરૂ કરી. થોડીવારેજ 'ત્યારે બે ગોટલા ચડ્યા હોય તો એકાદ ગ્લસ વીસ્કીસોડા લઈ લો ને મારા સાહેબ, આમ બંધેલા થઈને કેમ બુલો છો?' પાસે બેઠેલા મી. પંડ્યાએ સુચના કરી અને મારી દા ના કરતાં તો 'બોય, શરદભાઈકા ટેબલ પર ચાર ગ્લસ વીસ્કીસોડા ભેજ દો.' એવી બુમ મારાથી સંભળાઈ અને ધોળા-ભાઈની આમ ખમર લેવાઈ ગઈ. આવેજા આસને મને કમને પણ દરતે મોંએ સ્વીકારી લીધો.

પછી તો પુછવુંજ શું? ગ્લસ પુરો થયો ને કમળા નાંભરી. દબે તો પુરી કમબખ્તી આવવાની. ઘેર ખમર પડશે તો શું જવાબ દેશ તેની ખારી શોધવા લાગ્યો રમત પણ રંગતે ચડેલી, સહેજ મોડા ઘેર જઈશું એમ વિચાર કરી હુંએ બેસીજ રહ્યો. આખરે ગાડી આવી અને હું મનુભાઈનો આભાર માનતો નસીબને ગળો દેતો ચડી બેઠો.

સાડાનવે ઘેર પહોંચ્યો, પણ દહ મસાલા-પાણીની વાસ ગઈ ન હતી. મગજ તો ઠેકાણે

હવું પણ ખારણું ખોલતાં, 'એ કોણ એ?' નો સાદ અંદરથી આવ્યો. અને પુરતી સાવધાની ન સચવાતાં ગફલતોથી 'પોલીસ' એમ બોલાઈ ગયું. કમળાએ સુર પાડખ્યો અને બડ લઈને દ્વાર ખુલતાં સાક્ષાત ચંડિકાદેવીનાંજ જાણે દર્શન થયાં. કરોડકા ચોથ હતી અને એણે સવારનો પાણીનો છાંટોએ દેખ્યો ન હતો. બુખે પેટે રાહ જોતી ગોર મદારાજ ઉપરની રીસ મારા ઉપર નીકળી-ગઈ અને 'કેમ ક્યાં પધાર્યાં તો? અને મોં કેમ ગંધાવ છે? કેં આચમન લેતા લાગે છો. દાં, હવે હું સમજી. વાત વઠી લાગે છે. બ્યારના પેલા મનુભાઈ જોડે ફરતા થયા છે. લારની મેં તો કુંડળી માંડીજ મુકી છે કે કેં અગડ બગડ' શીખરીજ.

'અરે ના રે, એ તો સહેજ આજે ટુનો--'

'કંઈ તુદા. ઝા, બાપરે, આ તો છેકજ ગયા. મને આપણી પાડોશવાળાં શરદાજીને તો રોજ કહેનાં તો કે તમે ને પેલા મનુભાઈ કલખમાં રોજ બેરાં ભેગાં રમ્યા કરો છો, પણ હું માનતી નહોતી. આજે બધી ખમર પડી. મુઝા એ. મનુડો, એનું સત્યાનાશ જાણે. બ્યારથી મુઆનો પગ આ ધરમાં પડ્યો છે. લારથી જ પીને બેસવાજ દેતો નથી, એમને એમ પોતાની બૈરી તો મારી નાખી અને હવે બીજાના ધરમાં નખખેદ ઘાલવા બેઠો છે.'

'અરે મુરખી, સહેજ વિચારીને તો બોલ. ધધા અથે' ગમે તેની જોડે ફરતું પડે. કોઈ આડોશીપાડોશી સાંભળશે તો પાછો ઝગડો થશે. આ વળી શું ધતીંગ માંડ્યું છે?'

'તે બધાંએ જાણે છે, એમ બગલા થઈને ફરતા દર્શો એટલે જાણે પોતાની જાતને ડાઘા માનતા દર્શો. પણ લોકો તો બધાએ પાછળ વાંત કરે છે કે ધરની બૈરીને પુછતોએ નથી.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૭]

મૃત્યુ દેવીને !

૩૩૦૮૮૮૮

લેખક :

સ્વ. શરદચંદ્ર મંતુભાઈ મહેતા

ચિત્ર પહેલું

વર્ષાની શ્યામ રાગિના ઘેર અંધકારમાં, દક્ષિણનો ભયંકર અંજારા, સિંધુમાં ઉછાળા મારનાં ભયાનક મોળાંની સપાટી પર, અરશિન નૌકાને ડોલાવમાન કરી મુકે છે—વિશ્વ-નૌકાને કુમળી મુકે છે—આરે અગે શ્યામ વલ્કલ ધારણ કરી, ન્યોનિર્ગુજ સમ તવ દીપકને ખડકની ઉડી ચુદાઓમાં કે કોનરોમાં છુપવી, ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી, કવચિન તુજ કેશ-કલાપને ઉરાડતી, યા તવ અમર મૃત્યુદંડને ફેરવતી, વિષુન ચમકારમાં ખડકનાં ઉચ્ચતમ શિખરેથી, અમ નાનકડી નૌકા પ્રતિ તુજને તુજ વળધનુષ્પ તાડતી, અડગ, અચલ, હું નીરખું છું. સર્વ નૌકાજન તુજ ભયંકર સ્વરૂપ બાળી ત્રાસે છે. “શાંતિ બક્ષો... રક્ષણ કરો”...શી હૃદયદ્રાવક યીસો સદિત, વૃનક પર દોડપામ કરી, ડોલતી નૌકાને વધુ ડોલાવમાન કરી મુકે છે.....પામર મનુષ્ય ભાગ્યે જાણે છે તે તેજ શાંતિ યાચે છે જેની તું મૂર્તિમંત પ્રતિમા છે—

દેવી ! હું તવ ભયંકર સૌંદર્ય પીજાનું છું. તુજ છુપવેલા, અદૃશ્ય, શાંત દીપકને નીહાનું છું. સર્વ નૌકાજનથી વીખુટો પડી

તુજ ઉગ્ર સ્વરૂપ પ્રતિ દીન સેવકના લેખાસમાં ઉમો રહી તને સંબોધું છું : “દેવી ! અખંડ શાંતિનાં મહાન સામ્રાજ્યની ભવ્ય રાણી ! સેવકનું નમ્ર આમંત્રણ કૃપા કરી સ્વીકારો—આપને ચરણ ધરેલી દીન ભેટને ન તરછોડો—અખંડ શાંતિના અહ્મુત પ્રદેશ મુજને પ્રવેશવા આજ્ઞા આપો—દેવી—અખંડ શાંતિ મુજ અંતિમ હેતુ છે.”

પરંતુ દીલરખાના તુટતા તાર સમું તુજ અટકારૂપ હું સુણું છું. અને ખંસી શો મધુર નાદ શ્રવણેન્દ્રિયે પ્રતિધોષ પાડે છે : “યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર—હજીએ કેંક દિનની ધાર છે—”

ચિત્ર બીજું

માંદગીની અસહ્ય શય્યાએ લોટતાં દીન મનુષ્યના કદખાંત વેળાએ બીજાનાની બાજુએ હું તુજને સ્વેત કદની ધારણ કરી કપાલ-પ્રદેશ પર રક્ત શો લાલ ચાંદલો કરી, ગ્રીવાએ દાડમાળા લટકાવી, અનલકૃત હરતે માત્ર નાળુકે દિસક લોહદંડ ધારી તુજને તવ કાપં સિંધર નેત્રે નીહાળતાં હું બાણું છું. સર્વ કુટુંબજન કદખાંત કરતાં પ્રથમ સમીપ યાચે

છે: “શાંતિ બહે, પ્રભુ ! બચાવો—” પામર મનુષ્યગણ ન જાણુતો હશે તેએ તેજ શાંતિ યાચે છે જેની તું મૃતિમંત પ્રતિમા છે—દેવી ! હું તુજને તુજ સર્વ સ્વરૂપે પીઠાતું છું અને દીન બની ચાચના કરું છું: “રનેહ-મૃતિ” ! પરમ દયાળુ પ્રભુનાં શાંતિ સાત્રાજ્યની દારપાલિની !—દીન જન પર કૃપા કરો—હજીએ સમય પુરો ન થયો શું ?” કિંતુ કોષયુક્ત તવ જ્વલંત નેત્રો નીહાણી હું સુષ થષ જાઉં છું. ફરીએ એજ શબ્દો રમરું છું: “યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર—સામગ્રી વિના ભવ્ય શાંતિના વિશાલ પ્રદેશે દાખલ ન થવાશે.”

હું ભગ્નાશ બની પુનઃ મુજ મદુલીએ ખિન્ન હૃદે ફરું છું—

અને દેવી ! કેંક ન જેવી સામગ્રી સહિત તારીજ શોધે ફરી નીકળું છું. મને તારી, બસ તારીજ હુન મચી છે—

હું સમરાંગણે તને હુંદું છું અને વાયુવેગી મૃત્યુ રથ પર આરુઢ થએલી તુજને ભાળું છું. રક્તથી રંગાએલાં તુજ વસ્ત્રોમાં રક્તખિંદુ શાં અમીખિંદુથી ભરપુર તુજ કમંડલ છુપવતાં તુજને નીરખું છું. પ્રણામ કરી હું પુછું છું: “હજીએ સમય પુરો ન થયો શું ?”—કેં ઉત્તર ન મળતાં હતાશ હંથે મુજ મદુલીએ તારીજ ટહેલ નાખતો પાછો ફરું છું.

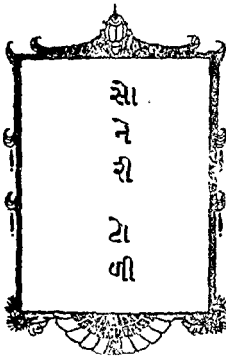
પ્રભુના સુંદર ઉપવનના એક એકાંત કોણમાં અમે—ભગ્નાશ પ્રેમીઓએ—એક ગરીબ ઝુંપડી બાંધી છે. હાં નીત્યે તારાંજ

ભજન ભજ્ય છે, તારાંજ ગીત ગવાય છે, તારીજ દિનરાત અપેક્ષા રખાય છે—એ દીન ઝુંપડી પર કૃપા કરો—દેવી—ભવ્ય શાંતિનાં અમર દેવી ! અમને તારું—બસ તારુંજ ચેટક લાગ્યું છે.

બાજે તારો અધિકાર, હું જાણું છું. ધૂમકેતુના પુચ્છ મા પુષ્પતંતુના દંડ સમા તુજ ક્ષીણુ તોએ અચુક દંડના ભોગ થષ પડતાં અસંખ્ય નાણુક ગુલોને હું મુજ નેત્રે પ્રત્યક્ષ નીહાળું છું. પ્રેમી યુગરોને વીધુટાં પાડી કલ્પાંત કરતાં નીહાળતાં—વિના ક્ષોભે—એકએ આંસુ ઢાલ્યા વિના નીહાળતાં તુજને હું દેખું છું. પાર્થિવ હૃદય ક્ષણભર વિચારવા દોરાય છે: “શાને આ ફર—?” પરંતુ તેજ પળે મેઘની ગર્જના શો ભયંકર તોએ આત્માસન-દાયક ધોર અવાજ સુણાય છે: “તેઓ તેજ ભવ્ય શાંતિએ જાય છે જેની તેઓએ યાચના કરી હતી.”

શાંતિવીહોણાં કોલાહલભર આ જગમાં, દેવી ! તુંજ શાંતિ છે—તુંજ પ્રભુના સુખમય સ્વર્ગની દારપાલિની છે—મનેએ મુજ શિષે તવ કોમલ હસ્ત મુકી આશિષ દે—દેવી—અખંડ શાંતિ સાત્રાજ્યે પ્રવેશવા આજ્ઞા આપ—પ્રિયતમ પ્રભુનાં દુર્લભ દર્શન તારા વડે છે તો આમંત્રણ સ્વીકાર, મને તારી—બસ તારીજ હુન મચી છે, કારણ, અખંડ શાંતિ મુજ અંતિમ દેવ છે. ફરી પુછું: “હજીએ સમય પુરો ન થયો શું ?”

લેખક :

રા. ભાનુશંકર મણિશંકર ભટ્ટ

ચિત્રકાર :

સૌ. જહાવખહેન વીણુ

૧૯૮૧-૮૨-૮૩-૮૪

તેનું નામ વાસુદેવપ્રસાદ હતું. યશ્માનેજ પોતાનું ખ્યેષ માનનાર ગૃહસ્થોની પ્રથમ પંકિતમાં તે મહાશય ઉચ્ચર્યાન ધરાવના હતા. ૩૦ વર્ષની ઉંમર હોય દિંદુસમાજની આજીવન દૃષ્ટિએ તો આયેડ વયજ ગણાય છતાં તેમના શરીરનું યોગ્ય અવલોકન કરીએ તો તેમનામાં નાસિકાની દીર્ઘતા તથા નેત્રદ્વયની લઘુતા સીવાય અન્ય કોઈ શારીરિક દોષ ન હતો. વાસ્તવિક તો તેમના નેત્રદ્વયના લઘુતા રૂપી દોષને છુપાવવા માટેજ તેમને યશ્માનું પરિધાન કરવું પડ્યું હતું.

આ દોષને ખાતલ કરીએ તો તેમના મુખનો ઉર્ધ્વજ આભાસ, તેમની શુક્રચંદ્ર સમ નાસિકા અને તેમના લઘુ નેત્રોને ઢાંકતા મહેતા અધસના વીક્સન જોગલ્સ તેમના શરીરના સુદૃઢ અવગળને પ્રકાશમાં મુક્તા હતા. અને આ સૌંદર્યમાં વળી જ્યારે તેઓ ઇચ્છીજ મુદ્દનું પરિધાન કરતા, ત્યારે તેમની સોહાહેટ

પરનું પુમતું, અગ્રભાગમાં ગ્રીવાની આસપાસ વીંટળાઈ સોહાવતી ગ્રેરી નાગણુ સમ નેકટાઈ તથા પીઠ ભાગમાં ઉડતો કોટ કે અલૌકિક સોહા આપતાં હતાં.

જાતે અલ્પકુલોત્પન્ન હોય યજ્ઞોપવિત તો મદા તેમના કંઠમાં વીરાજતું હતું, પણ ન છુટકે. શિખા રાખવાનું પાશ્ચાત્ય દેશોના 'કોઈ' માં લખેલું ન હોવાથી તેમણે તેનો સર્વદા માટે ત્યાગ કર્યો હતો. ને તેનું સ્થાન સુંદર તેલોથી મુગધિત ગુચ્છાઓને મળ્યું હતું.

મુખાઈ શહેરના ગ્રખ્યાત બેરીસ્ટરોમાં તેમનું નામ અણીતું હતું. હું પણ તેના બેરીસ્ટર તરીકેના સર્વ કામમાં સામેલ થતો. તેના મિત્રમંડળમાંનો હું પણ એક મિત્રજ હતો. સદા હું તેના સ્વભાવને અવુકળ રહેતો તેથી મારા પર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધરકામમાં પણ તે મને ખુશીથી ભાગ આપતો.

* * *

દરરોજના નિયમ પ્રમાણે આજે પણ હું સાડાપાંચ વાગે ચોપાટી પર ફરવા જવા માટે વાસુદેવને મકાને ગયો. ત્યાં તે મહાશય તો પોતાની નાનકડી ફેંચ કટની મુછા સાફ કરતા હતા. મને જોઈને તેણે પોતાનો સુટ પહેરવા માંડ્યો. એવામાં તો અમારો નોકર રામે દીવાનખાતામાં દાખલ થયો ને વાસુદેવના હાથમાં એક વીઝીટીંગ કાર્ડ મુક્યું.

“હા, આવવા દે.” એમ કહી વાસુદેવે તે કાર્ડ ટેબલ પર મુક્યું. મેં તે લીધું તો...

DR. M. M. SOLANKI,

M. B. C. M.

ના નામથી અંકિત થયું હતું.

“વાસુદેવ, આ કોઈ વીક્રાયત ગએલો માણસ લાગે છે. બહુ સુધરેલો જણાય છે, નહીં વારુ?” મેં પુછ્યું.

તેવામાં તો દીવાનખાતાનું પારણું ઉઘડ્યું ને એક ગૃહસ્થ અંદર દાખલ થયો. તેનો પેશાક તદ્દન સાદો હતો. તેણે પીળી કીનારનું એક ધોતીઈ તથા પારસી જેવો લાંબો ડગલો પહેર્યો હતો.

“વાસુદેવ બેરીસ્ટર આપનુંજ નામ કે?” તેણે અંદર આવતાંજ પુછ્યું.

“હાજી, હુંજ વાસુદેવ બેરીસ્ટર. જરા આરામ લો. બેસો આ ખુરશી પર.”

ડોક્ટર વાસુદેવના કહેવાથી પાસે પડેલી આરામખુરશી પર પડ્યો ને વાસુદેવ તેની સામેનીજ ખુરશીએ બેઠો.

“જા રામા, ચઢા તૈઆર કર.”

ઝાડર પછી થોડીજ વારે ચઢા તૈઆર થઈ ને તરતજ ઇન્સાફ અપાયો. ગરમાગરમ ચઢાથી સર્વનાં મન પ્રયુક્ત થયાં.

“આપનું આમ આકર્ષક આવવું કેમ

થયું છે તે જો હરકત ન હોય તો કહી સંભળાવો.”

“હું કહું, પણ આપ અસારે બહાર ફરવા જવા માટે તૈઆર થયા છો માટે કાલે સવારે આવીશ.”

“નહીં નહીં તેમ કરવાની કે જરૂર નથી. મારા ધંધા કરતાં મને અન્ય કે વધારે પ્રિય નથી માટે તમારી હકીકત અત્યારેજ કહી સંભળાવો.”

“તોપણ—” તે ગૃહસ્થે મારા સામે વિકટ ભાવથી જોયું અને અદ્ભુતપૂર્વકે ડોળ કરતો હોમની તેમ કહ્યું: “હું કાલેજ આવીશ.”

વાસુદેવ તેનો આશય કળી ગયો ને મારા સામું હસતો હસતો બોલ્યો: “આમને માટે કશોજ સંકોચ રાખશો નહીં. તે મારા મિત્ર છે તેથી તેમની પાસેથી ખીજે વાત જાળવ નહીં ને માટે હું તમને ખાત્રી આપું છું.”

“જીએ મારા આચારવિચાર જરા ચમત્કારિક છે, તેથી તે તમને એટલા બધા પસંદ પણ નહીં પડે.”

“નહીં નહીં, એવું માનવાની કે પણ જરૂર નથી. કોઈ પણ જાતનો સંશય રાખ્યા સીવાય તમારી હકીકત ખુદલા દીસથી કહો.”

“સંભળો બેરીસ્ટર સાહેબ, ગીરમામ પર આવેલા પ્રાગજી સુંદરજી શેઠ મરણને ખીજાને છે માટે તેમનું વીલ કરવા માટે કોઈ પ્રખ્યાત વિશ્વાસુ બેરીસ્ટરની જરૂર છે. કેમ આવશોને? યોગ્ય બદલો મળશે.”

“અરે શેઠજી કેમ નહીં આવીએ? એ તો અમારો ધંધો છે. પણ હેં, પ્રાગજી શેઠ કયા? હું તો તેને જાણખતો નથી.”

“અરે મારા મહેરબાન, તે માટે હું સાક્ષી છું ને મારી બોચી પકડાને ને ચાલો જલ્દી

કરો; વખત જશે તો ક્યાંક શેઠનું અશુભ ચપ્પ જાય.”

“હા ચાલો. મારા મિત્ર પણ મારી સાથેજ આવશે.”

થોડીજ વારમાં અમારી ત્રિપુટી વાળી વીકટોરીઆ ગીરગામ બેકરોડ પરના એક બંગલા પાસે આવી પહોંચી. આ અરસામાં ડોક્ટર તો મારી સામે ટીકી ટીકાને જોના હતા તેનો દીલ ભડકાવે તેવો ચહેરો, તેની લાંબી શેભાદાર મુઠો, તેની ભાડીયા જતની પેંદણ પાઘડી તથા તેની મરોડદાર આંખોએ તો મને અજાયબીમાં ગરકાવ કરી દીધો હતો. ગમે તેમ હો પણ આ કોઈ ડોક્ટર ન હોય તેમ કુદરતી મારા આત્મા તરફથી પ્રેરણા થઈ; પણ તે પ્રદર્શન થઈ શકી નહોતી. અન્ય કોઈ પ્રકારની વાતચીત વગર અમારી ગાડી પ્રાગજી શેઠના માળા પાસે આવી પહોંચી. બંગલો વીજળીની રોશનીયા સુગંભિત હતો. તેની આસપાસ થોડે દૂર સુધી એક પણ મકાન ન હતું તેની આસપાસ સુગંધી ફુલોવાળો એક આગ હતો.

“પ્રાગજી શેઠના માળા આહે.” એમ કહી ગાડીવાને લગામ ખેંચી.

અમે પૈસા ચુકવી સર્વે બીજા માળે ગયા. ત્યાં એક વયોવૃદ્ધ આધેડ પુરુષ મોટા પલંગ પર સુતો હતો. વૃદ્ધાવસ્થા તથા લાંબી ખીમારીને લીધે તેનાં જઠરાં ખેંસી ગયાં હતાં. દેવ-

વશાત મૃત્યુની છાયા તેના દુર્બળ આધેડ મુખ પર તરવરતી હતી. તેના મંદા ખીજાના થી થોડેજ દૂર બે સ્ત્રીઓ તથા એક બાર વર્ષનો પુખ્ત બાળક મોતો કકળતો ઉભો હતો. થોડે છેટે ઔષધની શીશીઓ લઈ ચાકરો ઔષધ બનાવના હતા. પણ સર્વના

Dr. M. M. Solanki. M. B. C. M.
ના નામથી અંકિત થયું હતું.

મુખ પર જ્ઞાનિ છવાયેલી હતી.

“પ્રાગજી શેઠ તે આજ કે?” ડોક્ટર સાહેબ તરફ જોઈ વાસુદેવે પુછ્યું. પણ તેનું ધ્યાન તો બીજાજ હતું. તે તો પાસેના કપાટમાંથી કામળાઆં લઈ ઉપસાવતા હતા.

“હાજી, તેજ પ્રાગજી શેઠ.” એક નોકરે

તેને બદલે ઉત્તર આપ્યો, ને દમામમાંજ આગળ ચલાવ્યું: “ડાક્ટર સાહેબ કહે છે કે તેમને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે.”

વાસુદેવ શેઠની પાસે ગયો ને જોયું તો આસોચવાસ ઉતાવળે ચાલતો હતો. તેની ત્વચાને સ્પર્શ કર્યો તો જવર જરા લાકડાં જણાયા. કોષ્ટએ પોતાને સ્પર્શ કર્યો જણી શેઠએ આંખો ખોલી ને જોયું તો સામેજ બેરીસ્ટર સાહેબ બેઠા હતા. તેણે બેઠા થવા ધણો યત્ન કર્યો પણ બ્યથ. તેનાથી બેઠું ચવાયું નહીં.

“ના શેઠજી; બેઠા થવાની કે જરૂર નથી. ને કે કહેવું હોય તે સુતાસુતાજી કહો.”

શેઠજીએ લથડતે અવાજે કહ્યું: “આપને શા આશયથી બોલાવવામાં આવ્યા છે તે તો તમોએ ડાક્ટર સાહેબ તરફથી જાણું હશે.”

“હાજી, તે માટે આપે ચિંતા કરવી નહીં.” એટલામાં તો એક ચાકરે આવી ટેબલ પર ખડીઓ હોલડર તથા નોટબુક મુક્યાં.

“આપને જે કહેવાનું હોય તે વિના સંકોચે કહો.”

“બેરીસ્ટર સાહેબ હું આ મરણની પચારીથી બચવા પામું તેમ નથી; મને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે તેવા અભિપ્રાયો મળી ચુક્યા છે. માટે મારા અશુભ પછી મારી બે સ્ત્રીઓ તથા એકનો એક પુત્ર કે જેણે...” શેઠનો શ્વાસ રુંધાયો. તેની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં તથા તેને આગળ બોલવાથી બચા થતી હોય તેમ તેણે આગળ ચલાવ્યું: “મારી સારી જરૂર કરી છે તે મારી પછી મારી રથાવર જંગમ મીલકતના વારસ યાચ. તે પર બીજા કોઈનો દંડ દાવો નથી. હવે મારું મૃત્યુ નજીક આવ્યું છે મારાથી...”

હ...બસ પાણી પાણી.” તરતજ નોકરે શેઠને પાણી પાડું. પાણીનો છુંટડો લેતાં શેઠને ફરી ચૈતન્ય આવ્યું. પ્રથમ કરતાં વધારે જીવસાથી તેમણે આગળ ચલાવ્યું. “મારી પ્રથમ સ્ત્રી અપુત્ર હતી તેથી મારે બીજી પરણવાની જરૂર પડી. તો પણ મારી મીલકત પર પ્રથમને પણ બીજી જીટલોજ દાવો છે. તે પણ મારે મન તો સરખીજ છે. આ પુત્ર મારી બીજી સ્ત્રીનો છે.”

“મારી મીલકતમાં બે લાખ રૂપીઆ રોકડા તથા રથાવરમાં આ બંગલા સીવાય પરેલ પરનો ૩૪ નં. નો બીજો પણ બંગલો છે. તે સીવાય આંખાવાડીજ પણ છે. તે તમો પાછળથી જોવા પામશો. રહી પ્રમાણે હું પણ મારા અશુભ પહેલાં ઝગડાનું મુળ મીલકતનું વીલ કરવા ચાહું છું. આ સઘળી હોલત મારી પોતાનીજ કમાણીની છે. તથા બંને બંગલા તથા સઘળું રાયરગીલું પણ મારું પોતાનુંજ વસાવેલું છે. ફક્ત મને વારસામાં મળેલું આંખાવાડીજ છે. ને તેના પર એકલા મારા શરી (તેનો પુત્ર) નોજ દંડ છે. મારી મીલકતમાંથી અર્ધ હીસ્સો મારા પુત્રને મળવો જોઈએ. બાકીના અર્ધમાંથી મારી બંને સ્ત્રીઓને અર્ધોઅર્ધ હીસ્સો મળવો જોઈએ. આ બંગલો તથા આંખાવાડીઆ પર હું શરીનો દંડ ચઢાવું છું ને પરેલ પરનો બંગલો હું મારી બંને સ્ત્રીઓને આપું છું. જો તેઓ ત્યાં રહેવા માગતાં હોય તો ખુશીથી સલાહસંપથી રહે; નહીં તો તેના સાડાનો સરખો હીસ્સો વહેંચી મરણમાં આવે તે વ્યવસ્થા તેઓ કરે.

“બીજું, બેરીસ્ટર સાહેબ! આપની શી માટે ચિંતા ન રાખવી. તે મેં પ્રથમથીજ ડાક્ટર સાહેબને કહી દીધું છે.”

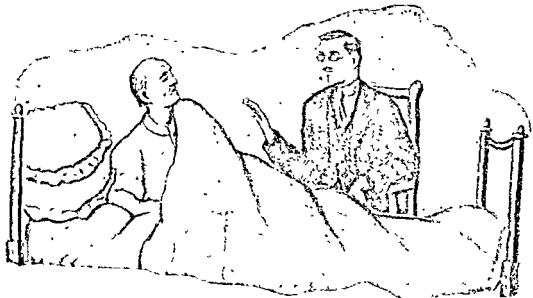
“નહીજી તે માટે તમારે કે કહેવુંજ નહી. મને આપની પર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.” વાસુદેવે સર્વ જીવાની લખી લીધા પછી અશ્વમાં ઉતારતાં કહ્યું.

આ બધો વખત મારું ધ્યાન તો ક્યાંનું ક્યાંએ ભટકતું હતું. “કેવો સ્વાભાવિક કેસ! સર્વ કોઈ જગ્યાએ બની શકે તેવોજ.” આવા વિચારો મારા મગજમાં ભ્રમણ કરતા હતા. મેં સર્વ તરફ ફરીથી એકવાર નજર ફેરવી. વાસુદેવ તો તેના વીલમાંજ ગરક થઈ ગયો હતો. શેજીની સ્થિતિ બેદાલ હતી. શ્વાસ

પણ આ દરમ્યાન ડાકટર સાહેબ તો વળી કોઈ જુદીજ ઘટનામાં જોડાયા હતા. કપાટના કાગળ ઉઘલાવતા ઉઘલાવતા તેણે એક નોકર તરફ જોઈ કે આશંકથી આંખને ખસારે કયો કે તરતજ દીવાનખાનાનું બારણું ઉઘાડી તે પસાર થઈ ગયો.

વાસુદેવનું ધ્યાન આ તરફ ન હતું પણ મેં તો તે બરોબર જોયું હતું.

થોડી વારે વ્રાગજી શેઠને ફરીથી જુરસો પ્રગટયો. આ તેમનો મરણનોજ ઓસાર હતો. તેણે ટટાર બેઠા થઈને કહ્યું: “ડાકટર સાહેબ!

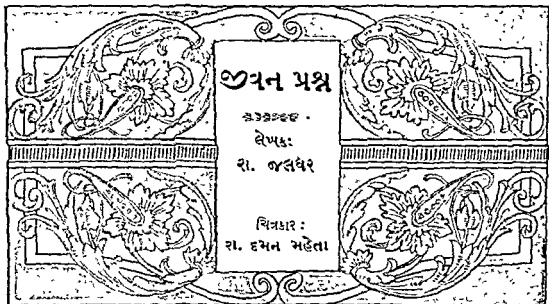
“ના શેજી, બેઠા થવાની કે જરૂર નથી; જે કે કહેવું હોય તે સુતાસુતાજ કહે.”

થયો હતો. આ સ્થિતિથી લોખંડનું હૃદય પણ પીગળ્યું ને મારા નેત્રમાંથી બે અશ્રુબિંદુઓ ઝરી પડ્યાં. સ્ત્રીઓની ચિકિત્સા કરવા ધાર્ણ પછુ તેમણે તો ધુંધટમાં મુખો છુપાવ્યાં હતાં. પુત્રની સ્થિતિ તપાસી તો તે રડતો હતો પણ નેત્ર તો તદ્દન મુકાં હતાં, આથી મને આશ્ચર્ય થયું. ‘રડતા માણસનાં નેત્ર મુકાં કદી પણ ન હોય’ તેમ મને થયું પણ પાછું ‘તે તો હોય’ તેમ થયું.

મારી સ્ત્રીધૃતી આપને બેંકમાંથી રૂપીઆ મળશે, તે આ બેરીસ્ટર સાહેબને આપજો.”

તેની જીભ ઝલાઈ ગઈ વધુ બોલવાનું અશક્ય હતું. તેની નાડીઓ ટુટતી હોય તેમ અવયવો હાલવા લાગ્યા. તેણે મહા મહેનતે સર્વ તરફ ફરી નજર ફેરવી. પુત્ર તરફ જોવાથી તેને મહા દીવગીરી પેદા થઈ.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૯૩]

એ ટકું સારું છે કે કોઇ પૈસાદાર માણસે જગદ્ગુરુને પુછ્યું નથી કે જીવનનો પ્રશ્ન વહેલવા હું શું કરું? જો પુછ્યું હોત તો જરૂર જવાબ મળત કે જે બધું તારી પાસે છે તે વેચી નાંખ અને ગરીબને આપી દે. આનાથી સરલ રીત કંઈ હોઈ શકે?

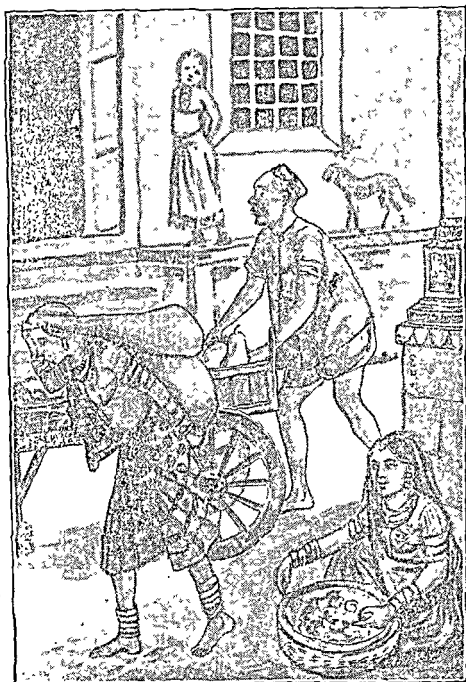
ઐવો પૈસાદાર મણમ તેના સહભાગ્યે નીચેનું દૃશ્ય જોઈ હાજર નથી. હોત તો!

વૈશાખ માસના સપ્ત તાપમાં એક પચાસેક વરમતી ઉંમરનો ગરીબ માણસ શાંતથી ભરેલી રેંકડી ધકેલતો, ભુખ અને ઉંમરના પરિણામે મુંઝતા અવાજે “શાક હોય, શાક” એમ ભુમ મારતો ચાલ્યો જતો હતો. ડાબી બાજુએ દરેકે દરેક બારણા આગળ અટકાવ ભુમ મારતો પછુ તેના કરતાં જુવાન અને મજબુત અંગવાળા ક્યારના ત્યાં ફરી વળ્યા હતા. થોડી વારે શાક ખાવા અટક્યો; માથેથી ત્રેલી ફાટેલી ટોપી તારી અને કોટની બાંધવા કપાળ પરના પસીના લુછ્યો. જમણી બાજુએ

પોતાનો માલ વેચવા મહેનત કરવી કે આગળ વધતું તે વીશે વિચાર કરવો હતો. બીજે દિવસે રેંકડી ધકેલવા જોટલી શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે જરૂર પુરતા પૈસા મળે તો પણ કેવું અહોભાગ્ય!.....

તે વૃદ્ધ પોતાના માલની ભુમ મારતો પછુ આસપાસ દોડતી દ્રામ અને મોટરોમાં તેનો નજરો અવાજ ક્યાંથી સંભળાય? તેની પાસેથી કે.ઇએ કું લીધું નહીં. ચાકેલો-અધાથી ત્યગ-એ લો-એક જગ્યાએ આરામથી બેઠો ત્યાં પછુ સ્પર્શનાં કિરણોએ શોધી કાઢ્યો અને ચટકા ભરવા માંડ્યા. તે ચાકેલા મુસાફરને સ્પર્શ કેવો ધાતકી લાગ્યો હશે!રેગેરગને ઢીલી કરતી અને રનાકુને તોડી નાખતી અસહ્ય ગરમીમાંથી અચવા વરસાદની કેવી ઇચ્છા રાખતો તે જાં બેઠો હશે!.....પછુ ગરમીની તીવ્ર વેદના ભુખની વેદનાને ન ભુલાવી શકી કે ન મટાડી શકી; આવતી કાલની બીકને..... તે ઉદ્યો અને રેંકડી ધકેલતો આગળ

ચાલ્યો. હાં સદ્ભાગ્યે ચાર આનાનો માલ પાણીથી લીંબવડું પડતું. આગળ ચાલતાં એક વેચાચો. તડકામાં સુકાતાં શાકને વારંવાર પૈસાદાર ને એ ઘોડાની ગાડીમાં બેસી પોતાના

શાકથી બરેલી રેંકડી ધોકલતો. ધુનતા અવાજે 'શાક લ્યો, શાક' એમ જીમ મારતો ચાલ્યો જતો હતો.

અંગજામાં જતો હતો તેણે તે વૃદ્ધ સામે બહુ કતરાકને નેત્રું..... કદાચ તે પણ જીવન પ્રશ્ન ઉકેલવાનો જ વિચાર કરી રહ્યો હશે.....

ન કોઈ બાગબંગલાવાળાએ કે ન કોઈ હોટેલવાળાએ તેની પાસેથી ખરીદ્યું. હોટેલમાં કેટલાંક માણસને નીરાંતે જમતાં જોયાં. દેખાવે ખાધેલ પીધેલ હોય તેમનાં મોં પણ ચહેલ હતાં—જાણે જીવવાની દુઃખદાયક ફરજ પરાણે બળવતાં ન હોય ! તે વૃદ્ધ માણસને મન તો તેઓ ધણી સુખી હતા કેમકે તેઓએ મરણ થોડા કલાક તો દૂર કાઢ્યું હતું, જ્યારે તેનાં અંગ તો સુક્ષ્મા પાપડની જેમ કડકડ થતાં હતાં.

રસ્તાના નાનામોટા ખાડાએ તેની નસે-નસ હચમચાવી નાખી. તેણે સવારથી કે અજ મોંમાં નાંખ્યું ન હતું. તેનો અવાજ ક્ષયરોગીના જેવો બોખરો થઈ ગયો હતો. તેનો અવાજ માલ વેચવા કરતાં મદદની આત્માગણી વધારે સુચવતો. વારંવાર નીસાસા મુકતો તે આગળ ચાલ્યો. પણ ઉલ્લોગી શહેરની સુધરેલી પ્રગ્નને આવું જોવા ક્યાં નવરાશ હતી ?

પગનાં તળીઆં બળતાં હતાં અને હાથ ધ્રુજતા હતા. ગરમીથી થોડું ધણું બાકી રહેલ માંસ પણ પીગળી જતું હોય તેમ તેને લાગ્યું. મસ્તકમાં ગરમ લોહી ધમધમ કરતું વહેતું હતું. એટલામાં રસ્તે એક દારૂની દુકાન આવી. અંદર જઈ એક પ્યાલું લેવા વિચાર થયો પણ એ ચાર આના કે એમ ખરચી નખાય ? વળી રેંકડી ધકેલતો આગળ ચાલ્યો અને કશ્મરતાન પાસે અટક્યો.

પૌર ચાલે ખાતરનીર, જગ્યા પાસેથી

પીપી બતારી અને કોટલો નાખ્યો - કે

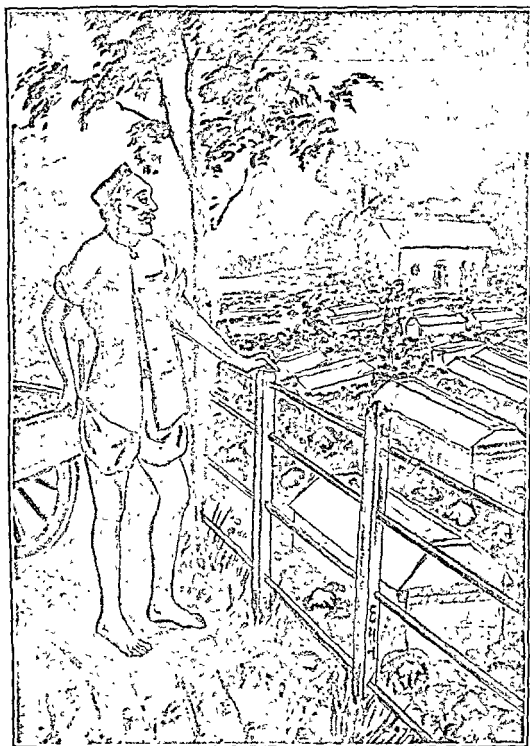
પીના છુલો. જમણી બાજુએ તે

અંદરનો બાગ કેટલો સુંદર અને આસપાસ કેટલી ઠંડક હતી ! તેને લાગ્યું કે ત્યાં વસેલા મૃતદેહો ફરી એક વાર સજીવન થઈ કે કે કયાઓ કહી રહ્યા હતા. એક ચહેરા સહેજ દુઃખી લાગતો કેમકે તેના કાળજામાંથી હજી એ રુધિર વહેતું હતું; બીજો હસતો હતો જાણે કે બહુ પુરું થયું તે બહુ સારું થયું; ત્રીજાના ચહેરા ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ સાફ દેખાતી હતી કે બીજી તો કે નહીં પણ જીવનનો કોણકો તો ઉકેલાયો; તે ખરી ગયો ત્યાં સુધી જીવ્યો—ન તો હવે કપડાંની જરૂર હતી, ન ખોરાકની, ન આશ્રયની—ચિંતા કે ન દુઃખ—ત્યાં વસેલાં બધાંને જીવનની લઢાણ મળી ચુકી હતી. જરૂરીઆત, માંદગી, યુદ્ધ, દુષ્કાળ, રાજ્યક્રાંતિ, સગકારી બુદ્ધિ કે અન્ય કોઈ દુન્યવી બનાવથી તેઓની શાંતિમાં ત્રુટી આવે તેમ ન હતું. સ્વપ્ન વગરની નિદ્રા..... કેવી મૃદુ ! જાગૃતિની ખીંક વગરનું શ્વપન... કેવું સુંદર !

તે વૃદ્ધને તેઓની ધર્પા આવી.

સાંથી બહાર નીકળતાં છેલ્લી ઉત્સાહ દૃષ્ટિ રેંકડી આગળ ચાલ્યો. એક મંદિર આવ્યું ત્યાં અટક્યો. બહાર રેંકડી કોષ્ટને ભળાવી ભક્તિભાવથી અંદર ગયો. સામે એક ભટ્ટ કથા કરી રહ્યા હતા. વચ્ચે વચ્ચે ઉપદેશનાં વચનો નીકળી રહ્યાં હતાં: “વિચાર કરો, તમે કુતરા કરતાં શું સારું જીવન ગાળો છો ?” અને તે સંબંધમાં ઉચ્ચારેલું વૃદ્ધને તો પોતા પર સચોટ લાગ્યું. વળી સંભળાયું: “હૃદય આધારે બહુ મળશે.” તે વૃદ્ધના મનને થયું “હું બહુએ ?.....”

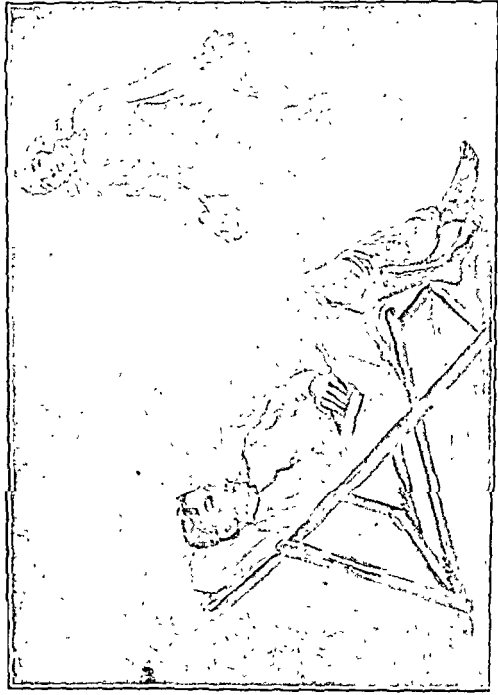
એક ધનિક ત્યાં રતંભને અટકેલી, જુની ઉપર વિચાર કરતો અને, જીવનના હેતુ ઉઠયો. [અંત મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૧]

શુભ્રાત]

વળી રેંકેરી ધંકલનો આગળ ચાલ્યા અને કાચરતાન
પામે અટકયો.

[આશ્વિન ૧૯૮૧

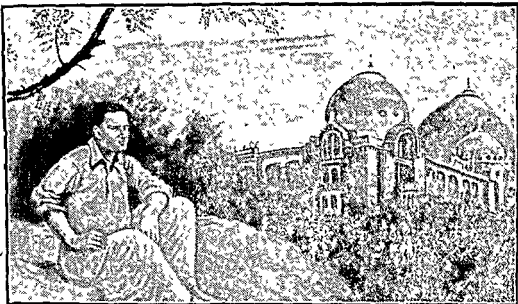
ਪ੍ਰਕਾਸ਼]

ਐਕੇ ਪਦਮ ਨੇਰਣੀ ਅਸਿਤ ਨੇਰੀ ਆਪਿ ਆਪਾਨੁ ਰਲੀ ਰਲੀ.

[ਅਧਿਆਇ ੧੮੧]

- ੨੧੦੨੫]

[ਪੰਨਾ ੨੨]

સ્વ મં દ્ર ષ્ટ

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર:

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

અને

રા. રવિશંકર રાવળ

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આખું દેશ સ્ટેશન હાઉસ મુંબાઈના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જગમોહનલાલને તેમના બાલમિત્ર ને બાવિ વહેવાઈ રા. બ. પ્રમોદરાયને મેળાપ થાય છે. તેઓ સાથે વડોદરે જાય છે. રા. બ. પ્રમોદરાયને પુત્ર સુદર્શન કોલેજમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે. તે અનેક સ્વપ્ના રચે છે. તેને મળવા તેઓ બેને કોલેજ રેસીડેન્સીમાં જાય છે. પરંતુ તે પ્રેમ ઘોષના બાપજીમાં ગયા છે એટલે રા. બ. પ્રમોદરાય ત્યાં જ બેસે છે અને ના. જગમોહનલાલ તેમના સાથે રાત્રીભાઈને ત્યાં રા. બ. ને અને સુદર્શનને જમવાનું નિમંત્રણ આપી જાય છે.

થોડી વારે સુદર્શન આવે છે અને પિતાપુત્ર મળે છે. દેશની પરિસ્થિતિ વીશે વિવાદમય ચર્ચા થાય છે. રા. બ. સુદર્શનને લઈ નામદારને તથા તેમના કુટુંબને ને સુલેચનાને-તેની બાવિ પત્નીને-મળવા માટે રાત્રીભાઈને ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શન કચવાતે મને જાય છે.

રાત્રીભાઈને ત્યાં રાવળહાટ્ટની મોઝલી દીકરી-સુલેચના-આજે તેને બહુ પતિ મળવા આવનાર હોઈ તેને વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'બેલીયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

પ્રમોદરાય અને સુદર્શન ત્યાં આંબા પહોંચે છે. વડોદરા કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાયે છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલેચના-આવિ વરવહુ-અવડારાથી એકમેક સામે જોઈ રહ્યાં છે. આખરે સ્પષ્ટ,

વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનધ્યેય સમજાવતાં એકમેકને પાટા નહીં ગોઠે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પાસેથી વચન લે છે.

સાંજના રાવબહાદુર અને પ્રમોદરાય પોતપોતાને રથે વિદાય થાય છે

સુદર્શન એક હપર પાછો જાય છે. રસ્તામાં હાંદની સ્થિતિ વીરો વિચાર કરવા માટે છે અને હાંદ દેવીની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુએ છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી જાગેતો થઈ તેના મિત્રોને જણાવે છે અને તેના મિત્રમંડળ સાથે સાંકેતિક સ્થાને-ભીમનાથના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શનનું બાલજીવન કૌટુંબી જીવનના અમહાર વિના, બાનુરાંકર મહેતાજીની નીરાળે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી શરૂ થાય છે. તેને આઠ વર્ષે યજ્ઞોપવિત આપી શ્રાદ્ધચારી-શ્રાદ્ધાણુ-બનાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કૌશિકાદિ ઋષિવંશની સાથે જોડવા યોગ્ય બન્યો છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તત્કાલના વિશ્વનાથકા-તેમની ભાવના-સાથે તેને મૈત્રી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધતા લાગે છે.

મુસલમાન રીવાસત વાંચતાં હાંદી મુસ્લીમ વિરુદ્ધ અતુનથી ઉદ્દેશી જાય છે. પરંતુ બરેલીયાકાકા વગેરેનાં તેના પ્રતિની પ્રીતિ જોતાં તે ઓસરી જાય છે. આ રીતે તે નાનપણથી જ અભિલાષી સ્વપ્ના સેવતા દિવસેદિવસે મોટો થતો જાય છે.

સુદર્શન તેના પિતા સાથે દૂરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અંગ્રેજ ઘોડેસવાર મળે છે. ગોરા સવાર બને બાપદીદારને બીજે દિવસે તેની સ્ત્રીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં બીજા નાગરિકો માધવલાલ માભાઈ અને દલાલ વગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની વિચિત્ર અને અભિમાનભરી વર્તણૂક ને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને બીજાઓનું ખરું સ્થાન શું છે તે સમજાય છે.

માધવલાલ, માભાઈ અને દલાલ તેમજ તેના પિતાના ખુશામતભર્યા હસનચલનથી તેને પોતાના દેશીઓ ગોરા પ્રમ આગળ કઠકા દુકાડા મટિ પુંછીઓ પટપટાવતા પાનસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં કામ ઊઠે છે.

તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો હપર, તેના પૂર્વજે હપર ધણે કોષ ચઢે છે.

સુદર્શને મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. અને વેકેશન બહારનું વાચન વધારવામાં ગાળી. પટોરાની ગમન સાથે એક દિવસ લગ્ન વીરો ચર્ચા થઈ. તેમાં તેને હાંદુસમાજ ને માભાઈનું પ્રબલરથાન જણાયું આ સામે તેના સ્વપ્નવિલાસી મને બળવા ક્યો તેને શ્રાદ્ધાણુવની માત્ર નીરાળીઓ તરફ તિરસ્કર થયા. તેને નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ રહ્યું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિસ્તૃત કરી. અને અમદાવાદની કેમિસ અને હાંદના મેટ્રીકી સુરેન્દ્રનાથના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગેતી કરી.

તેને દેશની અને અમાજની શક્તિ અવસ્થાનું તીવ્ર ભાન થયું ને તે જળી ઉઠ્યો. ઇતિહાસ અને વીર નંદાનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિશ્લેષણ પ્રેરણા પાઠ. તેણે તોટાણું, ફોટા ને બાંજુલ એમ સ્વપ્ના જોયાજ ક્યો. અને આ બધા બિનાશને અતે એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાંઈપણ સૃષ્ટિમાં તે વીહરવા લાગ્યો.

(દરે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૬ કું

૨૦૦૬૬૬

ભારતીની આત્મકથા

૧
એક દિવસ જાપાને અધિકારમાંથી બહાર પડી રહીઆને-સુરપને-પડકાર ક્યો. રક્ષો-જાપાનીઝ વિગ્રહ શરૂ થયા. નિરાધાર એશીઆવાસીઓના જીવનમાં પૂર્વમાં ઉગેલા સૂર્યનાં કિરણો લીમત, આશા ને ચેતન લાવી રહ્યાં.

ને દરે શક્તિ નહોતા; ને નિર્જીવ નહોતા ને પરાધીન રહેવા સર્ગયા નહોતા. એન પુરાવા દારીઆનાં ક્ષેત્રો ને અમુદ્રો આપવા લાગ્યા એશીઆની લુગલુની નિરાધારી જતી રહી ચીનના અશીજી ઘેરેલાં મગજોમાં, હાંદના ધર્મધેષ હૃદયોમાં, ધરાનના અજાનઅસ્ત અંતરોમાં નવી ચેતનાની સહજ જ્વાલા પ્રતાપ પ્રેરવા લાગી.

આ વિગ્રહની અસર વડોદરા કોલેજમાં જન્મી ચઇ. છાપાનો શોખ વધી ગયો. જપાન વીશે પુસ્તકો લાઇબ્રેરીમાં આવી પહોંચ્યાં. અરવિંદ ધોષે જપાની ભાષા શીખવા માંડી એવી વાત ઉડી. જપાનના વિજયની વાટ બધા જોવા લાગ્યા.

સુદર્શનના અંતરમાં નવી આશા પ્રગટી. આ વિગ્રહ તેને માત્ર જપાની નહીં લાગ્યો. એણે સુરલથી જપાન સુધીનો એશીઆ કુંલકર્ણી ઉદ્યમાંથી ઉઠતો જોયો. પોતાની વિકરાલ યાજ્ઞ ઉઠાળતો એ મહાખંડ, સદીઓથી સહેલા અન્યાયથી અકળાતો, ત્રાડ પાડતો હતો. આ વિરાટ જંગુદીપ સુરખના દોરને ડારતો પોતાની શક્તિની અસ્મિતા અનુભવતો હતો.

સુદર્શનની દૃષ્ટિને દેશ ગતિ કે ધર્મની સીમા રહી નહીં. એશીઆનો જીવનસ્થાત આર્યાવર્તમાં પ્રગટી બુદ્ધગયાના પુનિત ઘાટ પરથી તેણે નીર્જરનો જોયો. હીંદી બુદ્ધિ, ને હીંદી શૈયથી સમૃદ્ધ થઇ તે વધ્યો એક તરફ મધ્ય એશીઆનાં રણોમાં; અફઘાનીસ્થાનના ગિરિગન્ધરોમાં. તે પ્રસંગો ચીનમાં ને જપાનમાં; આસામ ને બ્રહ્મદેશમાં; ધરાન ને જુડીઆમાં. આ મહાનદના ફાંટાઓ ચારે દિશાને જલમય કરી રહ્યા; અને ધરલામરૂપે ધરાનથી, ને એશીઆની અસ્મિતારૂપે જપાનથી આ જન્મભૂમિમાં પાછા વળી આખા એશીઆને રસાળ કરી સજીવ કર્યો.

‘એશીઆની એકતા’નાં સ્વપ્નમાં સુદર્શન પત્રવાર મુગ્ધ થઇ ગયો. અરબસ્થાન, તુર્કસ્થાન, તાનાર ને હીંદને જલગંધીરી જંગુરથી એક કરી, ‘ધરલામખંડ’ કરવાનાં ખડીદાનાં સ્વપ્નમાં; જપાન, ચીન ને હીંદને સાંસ્કારિક બંધનોથી એક કરી ‘બુદ્ધખંડ’ ખનાવવાનાં આકાકુરાનાં સ્વપ્નમાં

તેને અધુરાં ને અસ્પષ્ટ લાગ્યાં. એનાં સ્વપ્નમાં તો આર્યાવર્તથી જપાન ને તુર્કસ્થાન સુધી એક પ્રયંડ મહાવિધ્વસ પ્રસારી, રાજ્ય, સમાજ, ને ધર્મના બેદો વીસરાવી એશીઆને નવે અવતારે આલુવાની યોજનામાં ગુંથાયો.

૨

પણ એશીઆઇ મહત્તાનાં સ્વપ્નમાં જોવાં ઉઠ્યાં તેવાંજ શમ્યાં. શ્રીટીશ સત્તાધીશનાં વચનો ને કૃત્યો તેને વાસ્તવિક સ્થિતિનું કૂં ભાન કરાવી એનાં સ્વપ્નમાં મશ્કરી કરવા લાગ્યાં. એના લોક માટે પ્રતાપ ને સત્તા નહોતાં, એના દેશ માટે સ્વાતંત્ર્ય નહોતું એ વાતનું તીવ્ર ભાન અવારનવાર થતાં ‘એશીઆઇ’ એકતાની અશક્યતા તે જોતો.

જ્યારે તેણે ૧૯૦૩ માં દીલ્હીમાં થયેલી તાજપોશીની કહાણી સાંભળી ને તેનાં ચિત્રો જોયાં ત્યારે સુદર્શનને અકળામણ થઇ. દીલ્હીને સિંહાસને-જ્યાં પાર્થિવે પણ પગ નહોતો મુક્યો, ત્યાં પૃથ્વીરાજનાં શૌર્યસ્મરણો હજુ દેખાતાં, ત્યાં મોગલશાહોએ હીંદી ગૌરવ પ્રાપ્ત ક્યુ, ત્યાં પરદેશી રાગના પ્રતિનિધિને ખેસતો જોઇ તેના હૈયામાં હોળી ઉડી. હીંદમાં કે ગૌરવ રહ્યું હોય એવું જણાયું નહીં...ક્યાં જપાન ને ક્યાં હીંદ ?

જ્યારે કર્જને કહ્યું: “વિકાસની હાલની સ્થિતિ જોતાં હીંદને રાજકીય ક્ષેત્રમાં મુક્તિ મળવાની નથી. હીંદમાં, સાધારણ રીતે, મોટી દીવાની નોકરી અંગ્રેજોને મળવીજ જોઈએ—” અને તે નીતિ અમલમાં મુકી ત્યારે સુદર્શનને કાંઈએ તમાચો મારી ભાન આવ્યું હોય. એમ લાગ્યું. એનાં સ્વપ્નમાં નકામાં દેખાયાં. એ ક્ષેત્રો જોવા એશીઆની સત્તાની વાન ફરનો હતો; પણ ખરું

જોતાં તો તેના દેશમાં તેનું સ્થાન માત્ર આશ્રિતનું હતું. એકદમ તેને જાપાન ને હોદ વચ્ચેનો બેદ સ્પષ્ટ થયો: જાપાન સ્વાધીન ને હોદ પરાધીન. આ બેદની પ્રતીતિ તેના અંતરમાં વિપત્તિ માફક પ્રસરી.

પણ નવી ખીનાઓ ઝપઝપ બનતી ગઈ; અને સુદર્શનની દૃષ્ટિ બંગાલ પર ઠરી, ને તેનું હૈયું ત્યાં પ્રગટતી ઊર્મિઓ સાથે સંવાદમાં નાચી રહ્યું.

૧૯૦૪ માં બંગલગંતી યોજના થઈ; યુની-વર્સિટીઓએ સ્વાતંત્ર્ય ખેાધું. ૧૯૦૪ની કોંગ્રેસ-માં મુંબાઈમાં તોફાનની ઝાંખી થઈ. ૧૯૦૫ની ૧૧મી ફેબ્રુઆરીને દીને કઝને હોદીઓને છુટ્ટા કર્યા. ૧૯મી જુલાઈએ બંગના ભંગનો ઠરાવ બહાર પડ્યો; ૭મી ઓગસ્ટે આખા બંગાળે સ્વદેશી વ્રત લીધું; ૧લી સપ્ટેમ્બરે નવા પ્રાંતનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું.

જાણે અંગ કપાતું હોય તેમ બંગાળને-હોદને વેદના થઈ.

તેનાઓ વીર્યા. યુવકા નવે ચેતને પ્રેરાયા. સુરેન્દ્રનાથની જીલ પર સંજીવિની મંત્ર આવી વચ્ચે. અને રાષ્ટ્ર જગ્યું ઉમ ને ભય કર. -તેની અસ્મિતાએ સ્વરૂપ લીધું સ્વદેશીનું; તેના ક્રોધે સ્વરૂપ લીધું બહિષ્કારનું.

૧૬મી ઓક્ટોબરે બંગલગંત અમલમાં આવ્યો તે દહાડે બંગાળાએ શોક સજ્જો; 'વદે-માતરમ'ના ગીતે કલકત્તા ગાજ્યું; બંગ-વાસીઓ એકમેકને સ્વદેશી વ્રતનું રક્ષાબંધન કરી રહ્યા; સાંજના રાષ્ટ્રની એકતા સાચવવા ફેડરેશન હોલને પાંચા નંખાવો. બંગાળાએ પડકાર કર્યો: જેણે ઇતિહાસે ને સંસ્કારે એક ક્યાં છે તેને ખંડિત કરવાની મગદુર કોની?

વડોદરા કોલેજના વાંચનાલયમાં બંગાલી પ્રેફેસરની પ્રેરણાથી પ્રગટેલા વાતાવરણમાં ખેાં ખેાં સુદર્શન નવાં નવાં સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યો; ને નવા ભાવો અનુભવવા લાગ્યો. તે સ્વદેશ બધા મહાપાપાણો ભાંગવાની તૈઆ કરતો હતો. તેણે ખીડન સ્કેવરની મીટીંગો જો કાલીઘાટ પર રક્ષાબંધન ક્યું ને કરાવ્યું, તે બંગાળની અવિભાજ્યતા રાખવાનું વ્રત લીધું.

પણ ન્યારે તેને સ્વદેશી વ્રતનો ખ્યા આવ્યો, ને 'વદેમાતરમ'નું ગીત વાંચ્યું ત્યાં એની આંખ નવો પ્રકાશ સહન કરી શકી નહીં.

'મા'ની ભાવના અપરિચિત ને આકર્ષ હતી. એ અત્યાર સુધી તેના મગજમાં કેમ ઉદ્ભવી એ વિચિત્ર લાગ્યું. તેનાથીજ અધકાર પ પ્રકાશ-જળહળતો-પડ્યો હતો. તેની આંખ પડળ ખુલી ગયાં. જે ન જોવાતું તે તેણે જોયું જે ન સમજાતું તે સમજાયું. અંતરની આશાઓ ઊર્મિઓ કેંદ્ર થઈ. સ્વદેશ એ દેશ નહોતો; પણ જીવંત વ્યક્તિ હતી. તે માત્ર વ્યક્તિ નહોતો પણ દુઃખાર્ત માતા હતી. હોદીઓ માણસે નહોતા પણ માતાના શરીરના પરમાણુ હતા 'સ્વદેશી વ્રત' એ વ્રત નહોતું ને પડકાર નહોતો-એ તો માતાના આત્માનું દર્શન હતું.

જેમ જેમ તે વિચાર કરતો ગયો તે 'માતા'નું દર્શન સ્પષ્ટ થતું ગયું. 'સુજલા સુકલા માતરમ'.....તે ખોલ્યાં જતો. એ પરમ તેજસ્વી વ્યક્તિ તેની આંખ આજ રમી રહી...

૩

નવેંબર ડીસેંબરમાં તે પોતાને ઘેર ગયો.

આખી દુનીઆએ નવું સ્વરૂપ લીધું. ત્યાં ત્યાં 'માતા' જોવાનો, ઓળખવાનો પ્રયત્ન

કરવા લાગ્યો; અને વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, પ્રજાવિકાઓ તેના નાનામોટા અંગોની માફક ગોઠવાવા લાગ્યાં. ધરમાં, ન્યાતમાં, ને ગામમાંથી અણુકલ્પેલી ભાવનાઓ નીતરવા લાગી. તળાવ ને નદી, લુનાં મંદિરો ને મરજીદો, ખેતરની લીસોતરી ને ગામડાના ગંદવાડમાં નવું રહસ્ય દેખાયું. એ બધામાં ‘મા’ની તેજસ્વિતા દેખાવા લાગી.

શીઆળામાં બ્રાહ્મ મુદ્દતે ઉડી તે ગામ બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. નિર્જન ને અધકારમય રસ્તા પરથી ભુતાવળ સમાં સુનકારભયાં ધરોની અધારી હારો વચ્ચેથી તે ચાલ્યો જતો; અને છતાં તેની આંખ આગળ આ નવા દર્શનનો પ્રકાશ રહેતો. દરથી સંભળાતી બળદની ધુધરીઓ, મધુર સ્વરના સંવાદ સાથે સંભળાતો ધંટીનો ધધરાટ, વહેલી ઉઠેલી ટાઢથી ધુજતી પનીઆરી-ઓના વાર્તાલાપ-આ બધાં ‘માતા’ના સૌંદર્યનું ભાન તેને કરાવતાં. અને શીઆળાની કડકડતી ઠંડીમાં ગામ બહાર ખેતરોની કેડીઓ પર થઇને જતાં જ્યારે તે કણસલાના ભારે નમતા છોડોને પ્રભાતના સમીરમાં નર્તન કરતા જોતો;—જ્યારે સવારના વધતા પ્રકાશમાં, પૂર્વ દિશામાં તપતા સુવર્ણ સરમાંથી નીકળતી સરિતા રાંખરંગી બની, પશ્ચિમમાં કિતિજના વાદળોમાં ભળી જતી તે જોતો;—જ્યારે કોઇ ટેકરી પર ફરફરતા પવનમાં ઉભા રહી કુંગરની અસ્પષ્ટ હારની પાછળથી સવિતાનારાવણનું મોનેરી બિંબ નવજીવનના સ્વ સરખું ઉપર આવતાં જોતો ત્યારે એનામાં વસતી વિનાશકતા ને ઝનુન જતાં રહેતાં, અને ‘માતા’ના દેહલાલિત્યની ત્રેરણાથી ભક્તિના અંકુરો તેના હૃદયમાં પુટતા. એક વખત પ્રણયીના અધીરા લુરસાથી તે ઓલી રહ્યો: “મા ! મા ! તું અદ્ભુત છે.”

એક દિવસ સવારે પાંચ વાગે ઉડી તે ગામ

બહાર ફરવા નીકળ્યો. રાતે તેને ઉંઘ આવી નહોતી એટલે તેને ઉગ્મગરો લાગતો હતો. ગામથી થોડેક દૂર એક ટેકરી પર જઈ તે નદી તરફ જોઈ રહ્યો. ‘મા સુતી છે. કેવી સુંદર લાગે છે !...’

ત્યાંથી ક્યારે ઉઠ્યો તે યાદ રહ્યું નહીં. કંઈ તરફ ગયો તેનો પણ કંઈ હીસામ્મ રહ્યો નહીં. પણ તે વધારે ને વધારે દૂર ચાલ્યો.....

...ખેતરો દૂરને દૂર, અદૃશ થતાં હોય એમ લાગ્યું. પગથીઓ સાંકડી ને અસ્પષ્ટ દેખાતી. એક-બીજામાં ઘટા એજવી જ્યો ગમે ત્યાં ગમે ત્યાં દેખાયાં. અને આગીઆની ચમક ડેર ડેર ચમકી. ન જણાય એવા સ્રોતનો સ્વ કાને પડતો.

અધકાર હતો તે છતાં કંઈ કંઈ ઉગ્મસ કોઇક ઝાડ નીચે દેખાતો.

એકદમ તે અચડાઇ પડ્યો. તેણે અધારામાં ગભરાઇને, ખીને ચારે તરફ જોયું. એક ઝાડ નીચે માથે હાથ દઇ એક સ્ત્રી બેસી હતી. તેની આસપાસજ માત્ર આછો પ્રકાશ હતો.

તેનું મુખ તેણે જોયું હતું—ક્યાં તે યાદ નહોતું. તેની સૌંદર્યથી શોભતી ભવ્યતા કોઇક દહાડો તેણે પ્રશંસી હતી—ક્યારે તેનું ભાન નહોતું. તેની આંખમાં વેદના હતી—ન જોઈ શકાય ન કદપી શકાય એવી. તેના પર કુલીન સુંદરીઓના શરીરને સ્વાભાવિક એવી મુદ્દતા હતી; અને તેનાં અંગો પીડાતાં હોય એમ દેખાતું.

સુદર્શન તેને જોઈ ગભરાટમાં પડ્યો. આવી તેજસ્વી સ્ત્રી આ નિર્જનતામાં, અધકારમાં એકલી ને નિરાધાર કેમ આવી? કેમ પડી છે? કોણ સાથે છે?

તેના પગ ધુણી ઉઠ્યા. તેને નાસવાનું મન થયું. પણ તેના પગ પાછા ફર્યા નહોં. એકદમ તેના હૃદયમાં પુર આવ્યું હતું—એ પુર પેલાં વેદ

નયનો તરફ ઉજળતું જતું હતું. ગભરાતાં ગભરાતાં પણ તેનાથી પુછાઈ ગયું “કાણુ છે ? અત્યારે અહીંઆ કેમ ?...”

પેલી સ્ત્રીએ મોં ઉઘું કયું. તે મુખ પર અદ્ભુત સૌંદર્યનું તેજ હતું—વિવાદે આચ્છાદિત.

“હું હીણભાગી છું. અત્યારે વાટ જોઉં છું.” પેલા સુંદર મુખમાંથી દુઃખે કંપિત, છતાં મુમધુર અવાજ નીકળ્યો. સુદર્શનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેનામાં રહેલી વીરતા જગી. આ સ્ત્રીની વારે નહીં ધાય તો તે મરદ શેનો ?

“શું છે ? કાની વાટ જુઓ છો ? અને તે અહીંઆ ?”

“બેટા ! મારી દુઃખની કહાણી તો લાંબી છે. મારી દુઃશાનો કહો નથી. લાંબ ! વન કે શૃંગતા એકાંત સીવાય વાટ જોવાનો મારે અધિકાર નથી.”

“કેમ ?”

“હું ગુલામ છું. પરાધીન છું. મને કોઈ જાંપીને વાટ જોવા દેતું નથી.”

“કાની વાટ ?” દશે દિશામાં શોધ કરવા તત્પર થયેલો સુદર્શન અધીરાઈથી બોલી ઉઠ્યો.

“મારા પ્રાણુની. વર્ષો વીત્યાં પણ ફરી તે હાથ લાગ્યા નહીં.”

એકદમ સુદર્શન તેની પાસે ગયો. તે આ વિરહીણીની વેદના જોઈ શક્યો નહીં.

“બહેન ! મને કહો, એ કાણુ છે ? ક્યાં છે ? હું લઈ આવું.”

“લાંબ ! તારાથી એ મારે પાલનહાર પાછો નહીં લવાય.”

“કેમ નહીં લવાય ?”

“તારા જેવા ધણા આવ્યા, ને ધણા ગયા. ધણાએ વચન દેધ ગયા પણ ફરી તેને દીઠા નહીં.

ધણાએ બીહું ઝડપ્યું ને કમોતે મુવા.”

“પણ મને કહો તો ખરાં. આટલા ગયા તો હું એક વધારે” સુદર્શને આત્મભાગની ઝડપથી કહ્યું.

“એ સાંભળી શું કરશે ?...”

“કહો, કહો. કેમ જાણ્યું તમારું દુઃખ મારેજ હાથે શીટવાનું હોય તો ?”

પેલી સુંદરી હસી. નિરાશાથી તે અશ્રદ્ધાવાન બની હતી. “ત્યારે સાંભળ” તેણે કહ્યું ને જરા ટટાર બની ગયું ખોંખાયું.

૪

“ધણાં વર્ષો થયાં એ વાતને” પેલી સ્ત્રીએ વાત કહેવા માંડી : “હું જન્મી હતી, કદોલતી સરસ્વતીને રમણીય તીરે. પણ મારાં માથાપને હું પીછાનતી નથી. લાન આવ્યું ત્યારથી ગગન-વિહારી ગિરિરાજ દિમાલયને મેં પિતા લેખ્યા છે. ને વિશાળદ્વંદ્વ સિંહુદેવીને માતા માની છે.

“હું સુંદર હતી. આશાઓનો અંબાર મારા બાલકરૂપમાં બધાને જણાતો. સરસ્વતીને તીરે વસતા કવિઓ મને હૃતથી ઉછેરતા ને મારા સુકુમાર હૃદયમાં અપૂર્વ સંસ્કારનાં બીજ રોપતા. હું તેમની લાડકી હતી. તે મારે મન પિતા સમાન પૂજ્ય હતા. નિર્દોષ આનંદના ખેલમાં બાલપણુ ચાલ્યું ગયું.

“વસિષ્ઠ ને અરુંધતીએ મારા લાડકાડ પુર્યાં. તેમની પણ કુટીની છાયામાં હું મોડી થઈ. પતિએ મને પવિત્રતાના પાઠ લણાવ્યા. સ્ત્રીએ મને શ્રદ્ધાના સંસ્કાર દીધા. વસિષ્ઠના તપની ભવ્યતા, ને અરુંધતીના આત્મસમર્પણની મહત્તા બંનેની પ્રેરણા હું પામી. તેમના મમતા-ભર્યા સંરક્ષણમાં હું વધતી ચાલી—કોડીલી ને આશાભરી.

[વધુ મારે જુઓ . ૫૫ . ૬૩]

દીવાની

લેખક:

રા. સીતારામ જે. શર્મા

ચિત્રકાર:

રા. દત્તાત્રેય ભોગલેકર,

એ. એમ.

—૩૩૩૬૬૬—

એ કે દેશની દીવાની નહોતી; પરિ-
સ્થિતિએ તેને દીવાની બનાવી હતી.
તેનું નાનુંક, દામળ, લાગણીવશ હૈયું વેદનાઓ
વેડી શક્યું ત્યાં મુઠી તો એના જેવી રાહી
ભીઓ ધણીજ ઓછી ગણાતી. પરંતુ વીતકની
વેદનાઓ વધી પડી, સહન કરવા શરીર
અશક્ત થઈ પડ્યું અને હૃદય પણ ભાર
ઝીલી ન શક્યું ત્યારે એની અસર મન ઉપર
થઈ, એની ધીરજ ખુટી પડી અને મન ઉપર-
નો કાણુ ખસી ગયો. ત્યારથી જગત એને
દીવાની કહે છે. તે પહેલાં સહુ એને મૃણાલિની
તરીકે ઓળખતું.

નાનુંક આંધાની મૃણાલ મીઠા સ્વભાવથી
જેમ આલ્પકાળે પીએરમાં મહુને વહાલી લાગતી
તેમ સાસરે આવ્યા પછી, ન્યાતજ્ઞતામાં તેમજ
પાડોશીઓમાં સહુ એને ચહાતું. જરાક ઉંચી

અને પાતળી હોવાથી, રનેહભર્યાં નયન અને
મુડોળ નાસિકાથી શોભતું એનું ઉત્તમાંગ
અદાથી એક તરફ સહેજ નમતું રહેતું; એથી
તે મોહક લાગતી. એની ચાલ છટાભરી હતી.
સ્વભાવે તે નમ્ર. માયાળુ અને ગમે તેવાનું
કામ કરી છુટનારી હતી. પણ એ અધાથીએ
લોકોને જે વધુ ગમતું તે તો એનો અલૌકિક
મીઠો સ્વર. જ્યારે તે બોલતી હોય ત્યારે કોઈ
કોઈ એમાં કૃષ્ણઅંસીની મધુરતા કદપતા, તો
કેટલાક અને વસંતની કોકિલા સાથે સરખાવતા.

ધણાંએ સુગંધભર્યાં પુષ્પ જેમ દેવશિરે
ચઢવાને બદલે કે કોઈ રસિક જનના બાગ્યે
જવાને બદલે, નિષ્કુર મતૃબીને હાથે ચઢી
કચકાઈ-ધુંદાઈ જાય છે, તેમ કેટલાંએ નાનુંક
હેવાં સદાએ સંસારના ધગધગતા અગ્નિમાં
સીકાયાંજ કરે છે. વિધિને દયા નથી. આજ

તો જગતને એ બે ઘડી ઉભા રહી એવાં દીલનાં દાઢેલાંઓને આશ્વાસન આપવાની પુરસદ નથી.

૨

તે પરણી ત્યારે ઘરકામમાં પુરેપુરી પાલરખી ગણાતી. ગામની કન્યાશાળામાં તેણે પાંચ ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાં શીવતાં, ભરતાં, ગ્રંથતાં અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ગાતાં શીખી હતી. કુમારી મૃણાલ નાની હતી ત્યારે જ્યેને બોળે ન બેઠી હોય તેવા સહુદયી માણસો ઓછાજ હતા અને કન્યા બની ત્યારે એના સૌજન્ય તરફ જેમનું ધ્યાન ન ખેંચાયું હોય તેવાં માણસો પણ ઓછાજ થોડાં હશે. શાળામાં તેણે ક્ષિક્ષિકાઓનો રનેલ મેળવ્યો હતો, બહાર તે સખીઓની માતીતી મનાતી. ઇનામના મેળાવડાઓમાં એના રાસ સાંભળવા સૌ આવતાં, ગૌરી-પૂજન અને બીજાં કન્યાઓનાં પ્રતોમાં અને નવરાત્રિના ગરબાઓમાં સૌ એના ગીતો અને ગરબા સાંભળવા તલસતાં. પોતાના લગ્ન વખતે મીઠા કંઠે લગ્નગીત ગાવા મૃણાલ આવે એવું એની ન્યાતના પરણવા નીકળતા છોકરાઓ ઇચ્છતા.

અને એ તો એના કૌમારકાળના જીવનની એકજ બાજુ છે. વિવિધ અંગદીક્ષોલ સાથે મૃણાલને પાણી ભરતી કે માથે પાણીની હેલ સાથે એ અંપકલતિકાને હરિણ ક્રોળે નાચતી, કુદતી, ચાલી આવતી જેવી એ કેટલાએ યુવકોના જીવનની મજા હતી. ગામડાના અડધા અંધારીઆરસોડામાં, ધુમાડાની સામે બાથોડીઆં ભરતી, દાળ વધારતી કે કુલકા બનાવતી મૃણાલને જોઈને એની માતા પણ હસી પડતી. નાનામોટા તમામ ગૃહકાર્યમાં તે માતાની નીશાળમાં નિપુણ બની હતી. કુટુંબની બીજ

ત્રીઓ વાસણ માંળે કે પાણીઆરું સાફ કરે તેમાં અને મૃણાલના એજ કામમાં દેખીતો ફેરફાર જણાતો. એનું માંળેલું પવાલું કે ચાળી બીજાં વાસણોમાં બુંદાંજ તરી આવતાં. તમને એ એકજ વખત પુલકિત વદને એની લાક્ષણિક છટાથી પાણીનો લોટોપવાલું આપી ગઇ હોય તો જીવનના અંત સુધી તમે એને વીસરી ન શકો.

મૃણાલ નાની હતી સારથીજ એનું બાવી ભાખનારી પોળની સ્ત્રીઓ હસતાં હસતાં, કન્યાઓને જમતી મસ્કરીના મીઠા મારથી એને મુંઝવતાં કહેતી : “અલીબાઈ ! આ છોકરી જ્યેને ઘેર જશે તેનાં ભાગ્યજ ખુલી જશે. વરના અંધારા એરડે એ અજવાળાં પુરશે. પણ કોંક પુરો તપ કરનારજ એને પામી શકશે !”

એ વખતે તે બીચારીઓને ઓછીજ ખબર હતી કે મૃણાલને નશીબે શું મંડાયું છે ?

૩

હોંદુ માખાપો વર શોધવામાં રાખે છે તેટલી કાળજી તો એનાં માતાપિતાએ પણ રાખી હતી. સારું ઘર શોધ્યું, વધમાં પુત્રીને યોગ્ય વર જોયો; પરંતુ બિવિધના જમાઇના ચારિત્ર્યની અને વરકન્યાનાં મનનો મેળ મળી શકશે કે નહીં તે જોવાની કાળજી ન કરી. પણ નાનાં છોકરાંમાં એ તપાસ થઇ પણ થી રીતે વકે ?

હોંગલા-હોંગલીને પગલાવી હોંદુ માખાપ જેટલાં રાજ માય છે તેટલાં રાજ મૃણાલનાં માખાપ પણ હસવર્ષની દીકરીનો હાથ સાડા-અગીઆર વર્ષના છોકરાને સોંપીને થયાં. એ પારકા અજવણા છોકરાનું નાક ખેંચી, ચાર દિવસ વિવિધ જાતની મજાકમસ્કરીઓથી

તેને મુંઝવી, સાસુએ જમાઇનો લહાવો લીધો।
રૂપાળા છોકરાને જમાઇ તરીકે શોધી કાઢવા-
માટે ગામની સ્ત્રીઓએ મૃણાલની માતાનાં
વખાણુ કર્યાં. નોંચતી-કુદતી મૃણાલને વહુ
બનાવી સૌએ સાસરે મોકલી !

એનો વર દેખાવડો છોકરો હતો. બધાવામાં
પણ છેક ઠોક નહોતો. પરંતુ તોફાનમાં એનો
નંબર પહેલો આવતો. પણ પરણ્યા પછી

તેટલી કુટવો શીએ, નીશાળમાં ઇચ્છા મુજબ
જય આવે કે આપાપને મન ફાવે તેવી પુષ્પાં-
જલિથી વધાવે; તે બધું સહન કરવું એ છે.
એ વાતાવરણમાં મૃણાલની જીવનનૌકાનો
સુકાની, એનો પૃથ્વી ઉપરનો પ્રભુ ઉછરી
રહ્યો હતો ! આપને કટકાવવો, માતાને નિલજી
ગાળો દેવી, પોળનાં છોકરાંને મારવાં, બહાર
જતાં દુકાનદારો તથા રાહદારીઓના અટક-

તેણે મંબરીને પાણીમાં ડુબાડી દીધી, અને હાથે દાખોને ડુબાડી.

નીશાળમાં વિદ્યાર્થીઓએ એની મજકરી કરવા
માંડી, એટલે મૃણાલ પહેલી વખત સાસરે રહી
ત્યાં સુધી એણે શરમાઇ શરમાઇને દહાડા પુરા
કર્યા; પણ મૃણાલ પીએર ગઇ ત્યારથી નીશાળને
એણે બાર દાખના નમસ્કાર કર્યા !

એકનો એક છોકરો એટલે આપાપનો
ખુબ માનીતો. અને માનીતા દીકરાનાં લાડ
કરવાં એટલે તે ગમે તેવાં તોફાન કરે, ગમે

ચાળા કરવા એ તો તેનો નિલ વ્યવસાય હતો.
અને એ બધાની બરદાસ કરવામાં મૃણાલનાં
સાસુ-સસરો એકના એક લાઠીલા પુત્રના
લાડકોડ પુરવાનો સંતોષ અનુભવતાં. એનું
ફળ મૃણાલને મળ્યું !

તે સાસરવાસીની યજ્ઞ તે પહેલાં એના
સસરા સ્વર્ગે સીધાવી ગયા હતા; એના પરે
[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૯૭]

જ પ મા ણ

લેખક :
બહેન હીરણ

ગાળ્યા સુખના દિવસ જે કાળ,
તે મારા જપની પ્રિય માળ.
પ્રિય સંવાસની એક ઘડી,
મારે મન હીરાથી વડી.

જપની માળાએ અણમુસ મોતી,
ગણતાં ગણતાં આંસુએ ધોતી;
એ મારી જપની માળ.

હૃદય સુઢવે એ જપમાળ,
પ્રિય સ્મરણની એ જપમાળ,
અતેરા ભાવ જગવે એ જપમાળ,
જીવનમાં ભાવે લઢાવ એ જપમાળ.

વીત્યાં વર્ષનાં સ્વપ્ન રસાળ,
ઉડ્યવલ કરે મારી જપમાળ.
હૃદયની કુખલતા ઢરતી,
ઉરમાં નવચેતન ભરતી.

પ્રભુદર્શનની હું આકાંક્ષી,
અદૈત પ્રેમની પ્યારી સાક્ષી;
એ મારી જપમાળ.

પ્રેમ વધારે એ જપમાળ,
માન છુલાવે એ જપમાળ.
હૈયાની સખી એ જપમાળ,
પ્રાણુથી પ્યારી એ જપમાળ.

હું વહેલો કેમ જન્મ્યો ?

લેખક :

રા. પૂર્ણિન્દ્ર છગનભાઈ વ્યાસ

ચિત્રકાર :

રા. કલાનિધિ

પુત્ર જન્મવું કે પુત્રી, હોંદમાં જન્મવું કે પછી કોઈ બીજા દેશમાં, ગરીબ કુટુંબમાં જન્મી લાકડાના ઘુધરે રમવું કે પછી સમૃદ્ધિવાન માળાપને ત્યાં જન્મી આંદોના ચમચે ચઢા પીવી, આ જેમ આપણા હાથમાં નથી તેમ વહેલા જન્મવું કે મોડા એ પણ આપણા હાથમાં ક્યાંથી ? આ માટે તો પેલા પરમેશ્વરનેજ દોષ દેવો રહ્યો.

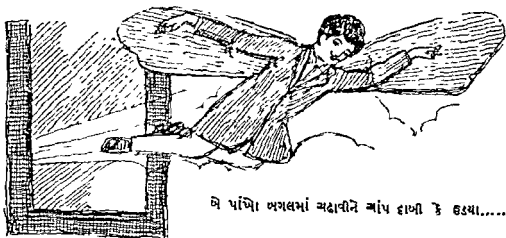
કેટલાંકો મોડા જન્મ્યા માટે પરમેશ્વરને ફરીઆદ કરે છે, પણ હું તો વહેલો જન્મ્યો માટેજ ફરીઆદ નોંધાવું છું. પરમેશ્વર પણ બીચારો શું કરે ? એની રિયલિટી પણ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવીજ ! તે 'કાનુ કહ્યું' કરે ? જો મોડો જન્મ આપે તો પછી વહેલા આવનારા આકાંક્ષીઓ પ્રભુની કોટે' ચઢે કારણ કે તેમને તો કાલિદાસના પહેલાં જન્મી 'ચાકુંતલ' તથા શેક્સપીયરના પહેલાં 'Merchant of Venice' લખવાની મરજી હતી. જો તે બીચારો મોડો જન્મ આપે તો મારા જેવા તેને બહેરો, આંધળો વગેરે ઉપનામો આપી સંભોધે ! અરે, અરે ! પરમેશ્વર પણ જરા

અકલના ભુટ્ટા ખરા. તેમણે મને કેમ નહીં પુછ્યું હોય ? હું તો તેમને એવીજ સલાહ આપત અને આપું છું કે કોઈને જન્મજ ન આપવો. પત્યુ. પછી રજાઓ ક્યાંથી ફરીઆદ કરવાના હતા !

તમે પુછશો કે 'કેમ ભાઈ, તમને હજી મોડા જન્મવું હતું ?' હાજી, આ તમારો પ્રશ્ન અરથાને નહીં ગણાય. મારી પોતાની દલીલો પણ છે અને તે નબુયા પછી કદાચ તમારા મોઢામાં પણ મોડા જન્મવા પાણી છુટશે. હું કેં કૃતદની નથી કે વગર વાંકે પેલા પરમેશ્વરને બહેરો કહું.

હું વધારે નહીં, ફક્ત પચાસજ વર્ષ મોડો જન્મવા માંગતો હતો. (કદાચ મારા છોકરા-ઓને આ ફરીઆદ કરવી નહીં પડે.) એમાં એના બાપનું શું જવાતું હતું ? પણ એના નસીબમાંજ ગાળો એટલે હું શું કરું ?

પચાસ વર્ષ પછી એટલે શું ? અરે, સીવીલ લખો તો રોજનાં યથા પડતઃ કોઈ સ્નેહી જીવડાઓને જરા પણ ડરવાનું રહેતજ

બે પાંખો બગલમાં ચઢાવીને આંખ દાખી કે ઉડયા.....

નહીં. કોઈ બે સ્ત્રીપુરુષની આંખે આંખ મળી ને
પ્રસારો થયો કે આ...લો. રજીસ્ટ્રારની ઝાંશીસમાં.
પછી ભલેને એક ઉચ્ચ કોર્ટનો આલેખ હોય ને
બીજી એક ગોવાનીજી દાખવીર. આવું ને યાત તો
પછી મારે સ્વચ્છાતિની ખુશામત પણ કરવી પડતે કે ?
પણ એ અહોભાગ્ય ક્યાંથી ? અને છુટાછેડા ? અરે
રોજ. એક રપેશીઅલ કોર્ટ પણ સ્થાપવી પડત અને
કેટલાક વકીલોને હમણાંની માફક માંખો મારવાનો
પ્રસંગ ન આવત.

કલિયુગ તો લોકો ભુલી જાત અને તેમને
એમજ લાગત કે 'વિજ્ઞાનયુગ'માં રહેવાનું-જન્મવાનું-
ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. જગદીશ બોઝો અને એડીસને
તો દરેક ઘરમાં પાકતા હોત અને વૈજ્ઞાનિક શોધોની
તો વાતજ નહીં. કં' રોજની હળરો જોવાનું મારું
ભાગ્ય હોત. આપણી ધરવાણીને રસોઈ કરવાની તરદી-
જ નહીં. આ એક બટન દાખ્યું કે સડસડાટ વીસ
મીનીટમાં દાળ, ભાત, રોટલી, શાક અથવા જે જોઈએ
તે તૈયાર. હું તો જરૂર આના સંશોધકનો ઝણી
બનત, કારણ કે અમારા ધરવાણાં રોજ ઉડીને
સંભળાવે છે કે "રોજ ઉડીને આનું આ શું ? તમારા
ચુલા ને તપેલાંથી તો હવે કંદાળ્યાં !" આ તો ઠીક
પણ બીયારા રસોઈઆઓ તો પેલા સંશોધકને
જીવતોજ ન રહેવા દેત.

આંખે આંખ મળી ને ઇસારો થયો કે ચા...લો
રજદ્દારની એડીસમાં.

અને સાક્ષરો! H. G. Wells, નાનાલાલ, કે પછી ભાગવત પ્રાહ્મણ્ય જે મારા વખતમાં જન્મ્યા હોત તો તેઓને જીએ મરવાને પ્રસંગ આવત. કોઈ નવલકથા કે કાવ્યો વાંચવા નવરું પણ હોત કે? અરે, રામરામ કરો. શેષભોળની પાછળ બધા એટલા મડલા હોત કે ખાતાની તો શું પણ આપણી જીવન-સહચરી સાથે સ્નેહગોષ્ઠી કરવાની પુરસદનાં પણ ફાંફાં! રેડીઓ અને ઇલેક્ટ્રીકની પ્રગતિ વધતીજ હોત. પુસ્તકો લખાત તો નહોં કે 'ઈંકુકમાર' અને 'Tono Bungay' જેવાં. અરે, બરાં વિદ્વાનને લગનજ. કાલને નહોં તો મને તો આ ધણજ ફાયદાકારક થઈ પડત. સાક્ષરતો તો મને શોખજ નથી એટલે એની એટ મને ભારે ન પડત. મારે વાંચવા બંધએ 'Latest Radio News' કે એવુંજ કે, એટલે મને તો ધણી મળ પડત. બધું તો ખરું પણ મુખ્ય વાતજ હું

તમને કહેવાની જુલો ગયો. આ પેલા દ્રામ કંડકરોથી તો તોખા! સવારના પુઝળ બીડ હોય ને પેલું જાણા જેવું છે તે બંધ હોય ને આપણે જુલેચુકે ચઢ્યા તો કમખખતી. "એ આદમી, જગા નહોં ને કાયકુ દરવાજા ખોલા? ઉતર જાઓ." આમ યુમ મારી આપણને ઉતાર્યા વિના જપે નહોં. અને વીકટોરીઆવાળા! સાલાઓને જરાક ઓછું ભાડુ આપ્યું કે કમખખતી. કહેશે કે "શેઠને આઠ આનામાં ઘોળીતળાવથી વાલકેશ્વર જવું છે." પણ જે ફક્ત પચાસ વર્ષ પછી જે તમારે ગીરગામથી ભોરીખંદર જવાનું હોત તો? કે ખટખટજ નહોં. દ્રામ કંપની તો ક્યારનીએ લીકવીડેશનમાં! આ બારીમાં ટીંગાડેલી બે પાંખો બગલમાં ચઢાવીને ચાંપ દાખી કે ઉડ્યા તમે સ...ર...ર અને બે મીનીટમાં તો ભોરીખંદર. અને પેલી પાંખોની ઈંમત? ફક્ત પચાસ રૂપીઆ, અને નહોં ઘોડો

ચુનીસીપાલીટી તથા ધારાસભામાં પુરુષ સામે સ્ત્રીઓ હમદવારી કરતી હોત. કે પેટ્રોલ. ટાપર પંકચર થવાની તો ધારાસીજ નહોં. આપણા ઇંકારોએના બાગ્યમાં તો આ ખરું. ચાલોને આપણે એટરોથીજ સંનોષ માનીએ!
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૨]

૧

લેખક :

દા. મુર્મત બ. મહેતા

૧૯૨૪-૨૫

શ્રી ઉત્પતિનો યુગ

જીવી રીતે ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૪ સુધીનાં પાંચ વર્ષ રાજકીય અસહકારનાં ગણ્યાન ના ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૦ સુધીનો યુગ શ્રી ઉત્પતિનો, ઘણો એનાં ચિન્હો જણાય છે. ખરું છે કે માનસિક ફેલવણીનો પ્રચાર જોઈએ તેટલો થયો નથી, લાખો સ્ત્રીઓને અગ્નિના અંધકારમાં પડી રહેવું પડે છે, તે છતાં તેમનામાં નવું ચેતન આવ્યું છે. જ્યારે ધરન, મીસર અને તુર્કીની પડદા ખાળનારી સ્ત્રીઓ જાહેર જીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લેતી થઈ જાય ત્યારે હાંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ બહાર પડે તેમાં શી નવાઈ? ગાંધીજીની ચળવળમાં સ્ત્રીઓએ જાહેર સભાઓમાં છુટથી જવાનું શરૂ કર્યું અને તેમની રાજકીય ચળવળમાં તથા રચનાત્મક કાર્યમાં ભાગ લેતાં થયાં. જનસમાજમાં ઘણા ફેરફારો માત્ર દેખાદેખીથી યાય છે. જ્યારે અમેરીકાએ દારૂનિષેધને માટે કાયદા કર્યા

ત્યારે તેની અસર આખા યુરોપમાં અને એશિયા ખંડમાં પણ થઈ રહી. વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક ફેલવણી મફત અને ફરજિયાત થઈ એટલે તેનો એક હાંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાં ફેલાઈ ગયો. દેશના એક ખુણામાં એક જુવાન સ્ત્રીએ કન્યાવિક્રયના ત્રાસથી કંટાળીને આત્મહત્યા કર્યો એટલે તેની નકલ બીજા પ્રાંતોમાં થવા માંડી. યુરોપના ફરીમરોએ ત્યાંના લાગણી વિનાના મુડીવાળાઓ સામે લડત જમાવી એટલે તેનો પડથો દૂર હાંદુસ્તાનમાં પણ સંભળાયો. યુરોપની સ્ત્રીઓ વર્ગોથી જાહેર જીવનમાં કામ કરી રહી હતી, તેમને સારી ફેલવણી મળે છે તે છતાં તેમને રાજકીય મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો ન હતો. લડાઈના વિકટ મામલા વખતે સ્ત્રીઓએ તે દક્ષ કુટુંબી લીધા, જ્યારે આપણા દેશમાં વગર લડાઈએ, અને લગભગ વગર માએ એ દક્ષ તેમને મળ્યો છે. બીટીશ હાઉની ચોવીસ કરોડ માણસોની

* પ્રાસંગિક સર્જનોના મથાળા નીચે પ્રગટ થતા અભિપ્રાયો મહેતા તંત્રી જવાબદાર નથી.

વસ્તીમાંથી આશરે બાર કરોડ સ્ત્રીઓ છે તેમાંથી બારસો સ્ત્રીઓને કાઉન્સિલના મતાધિકાર વીશે તીવ્ર ઇચ્છા હોય એવું માનવાને કારણ નથી, એટલે એક લાખ સ્ત્રીઓમાંથી નવાણું હજાર નવસોને નવાણું તો આ પ્રશ્ન વીશે દરકાર પણ કરતી નથી, તે છતાં તેમને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

સાહિત્ય અને કલાના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓએ પ્રવેશ તો ક્યારનોએ કર્યો હતો; હવે તેમની સંખ્યા ખુબ વધતી જાય છે. તેમનાં મંડળોની સંખ્યા ઘણી વધી છે, પોતાના મતપ્રકાશનને માટે માસિકા પણ નીકળ્યાં છે અને સામાન્ય માસિકોમાં તેમની કૃતિઓ પ્રગટ થયે જાય છે.

ગુજરાતી પ્રજામાં જે ચિન્હો છેલા એ-ત્રણ માસમાં દેખાયાં છે તેના વર્ણન ઉપરથી ખાત્રી થશે કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને યુગ શરૂ થયો છે.

સ્ત્રી પુસ્તકાલય

મુંગાઈની મ્યુનીસીપાલિટીએ ગુજરાતી હોદ્દા સ્ત્રીમંડળના મકાનમાં સ્ત્રીઓ માટે મહત્ત્વ પુસ્તકાલય ખોલ્યું છે અને તેમાં રૂ. ૨૫૦૦ નાં પુસ્તકો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી છે. આવાં પુસ્તકાલય અગર વાંચનાલયોમાં જે બાલકોને રમવા માટે ગોઠવણ કરી હોય તો છોકરાં એક બાલુએ ખુશીથી રમ્યાં કરે અને સ્ત્રીઓ ખુશીથી વાંચી શકે. વડોદરામાં આવી યોજના ઘણી સફળ નીવડી છે. છોકરાંઓને રમત શીખવવા માટે એક સત્રારી છે તે પોતાનાં કામમાં એટલે બધો રસ લે છે કે હવે તો છોકરાંઓને લીધે માતાઓને લાપચેરીમાં જવું જ પડે છે.

લાવનગરમાં નવી કન્યાશાળા

લાવનગરમાં કન્યાઓની માધ્યમિક કેલવણી માટે એક હાઇસ્કૂલ છે પણ તેમાં નેષ્ટએ

તેટલો જીવ નથી. જીલાઈની ૨૫ મી તારીખે સૌ. શારદાબહેન મહેતાને હાથે મહિલા વિદ્યાલય ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા થઈ હતી. આ વિદ્યાલયનું કાર્ય એક અનુભવી શિક્ષકમંડળે વપાડી લીધું છે, અને બહેન વિનોદિની યાત્રિક તેના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ છે. ગયે વર્ષે જ ભરૂચ મહિલા વિદ્યાલયનું મકાન સૌ. શારદાબહેને ખુલ્લું મુક્યું હતું. સુરત તથા અમદાવાદના વિદ્યાલયોમાં સંખ્યા વધતી જાય છે. હવે નડીઆદ, રાજકોટ, જુનાગઢ, ગોધરામાં એવી શાળાઓ રચાપવાની શરૂઆત શા માટે ન થાય?

હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ

ગોડળમાં એક બાલણીના કુટુંબની વિધવા બાઈ મુસલમાન માથે પરણી તેને લીધે ઘણો હોદાકાર થઈ ગયો હતો. હોદાકાર કરવો તો સહેલો છે પણ આવા બનાવ અનેક વાર થાય છે તેનું કારણ શોધવાની જરૂર છે. બાળકને લીધે આપણી હોદ્દા છેકરીઓ બહુ નાની વયે પરણે છે અને જે કમનસીબે તે વિધવા થાય તો ધરકામ સીવાય તેમને કંઈ પણ કામ હોતું નથી. જે છેકરીઓને કેલવણી ન મળી હોય તે સારાં પુસ્તકો વાંચવામાં પણ પોતાનો વખત રોજી શકે નહીં, અને દરેક સ્ત્રીપુરુષને વ્યવસાયની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓને હુન્નરઉદ્યોગો શીખવ્યા હોય તો તેમની શક્તિનો સદુપયોગ થાય અને તેમાંથી કમાણી પણ થાય. લાખો કુટુંબોમાં કમાણીની જરૂર છે અને જે નિરાધાર વિધવાઓ કુમારો જાય છે તેમાંની ઘણી આર્થિક મુશ્કેલીમાં હોય છે. જે સ્ત્રીઓને કોઈ પણ કારણસર સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની જરૂર પડે તો પવિત્ર જીવન ગાળવા માટે તેમને સામાન્ય કેલવણી અને કોઈ હુન્નર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન હોય એ આવશ્યક છે. આપણે આ પ્રકારના શિક્ષણ

તરફ બહુ લક્ષ આપ્યું નથી. કેટલાંક ગામોમાં સ્ત્રીઓને વેપારીઓ મારફત કામ મળી શકે છે પણ તેમાં અનીતિમાં ફસાઇ જવાનો ભય રહે છે. તેથી સ્ત્રીઓને માટે ઉદ્યોગાલયો સ્થાપવાની ધણીજ જરૂર છે. નવસારી, સુરત, વડોદરા, નડીઆદ, પેટલાદ, ઉમરેઠ, અમદાવાદ, વીસનગર, પાંટણ, સિદ્ધપુર, બાવનગર, અમરેલી, દારકાં વગેરે ગામોમાં આવી સંસ્થાઓ છે પણ તેમને વધારે ખીસવવાની જરૂર છે અને આવી સંસ્થાઓ તો દરેક ગામમાં હોવી જોઈએ. રાજકોટના કાકોર સાહેબે હમણાંજ તેવી ગોઠવણ રાજ્ય તરફથી કર્યાનું સંભળાય છે. વિધવાઓને મુડી નાખીને ખુણામાં બેસાડવાથી તેમના શીલનું રક્ષણ થવાનું નથી પણ જો તેમને માનસિક, ધાર્મિક, નૈતિક કેલવણી મળશે અથવા તેમને ઉદ્યોગ અગર જનસેવાના કામમાં રોકવાં દશે તોજ તેમનું રક્ષણ થશે. સ્ત્રીઓએ નસીંગનું કામ ઉપાડી લીધું છે એવા ધંધામાં ભય નથી એમ કોઇ પણ માણસ હૌમતથી કહી શકશે નહીં, પણ ધરના ખુણામાં પણ અનીતિ યજ શકે છે એ દૃષ્ટિકોણ ગોઠવવાની બહેન મંડળાએ ફરીને જાહેર કરી છે.

સ્ત્રી સંસ્થા માટે સખાવત

આપણા દેશના જિજ્ઞાસુ વેપારને સજીવન કરનાર મદાન પુરપ જમશેદજી ટાટાના નામથી કોણ અગ્નિપર્યું હોય ? તેમનાં બહેન શ્રીમતી રતનબાઈ જામજી નવસારીમાં રહે છે અને તેમજે સ્ત્રીઓને માટે વાંચનાલય, જિજ્ઞાસાલય, મોટી હંમરની સ્ત્રીઓને માટે વર્ગો વગેરે કાઢવાને માટે રૂ. ૨૫૦૦૦ ની સખાવત કરી છે. એ ઉદાર વિચારનાં અને ઉદાર દીલનાં બહેનને ધન્ય છે. વડોદરાની સરકારે મદદ કરવાની દા પાડી છે અને નવસારીની

સ્ત્રી પ્રજા માટે એક અતિ ઉપયોગી સંસ્થા ખડી થશે.

નવસારીમાં પારસીઓની વસ્તી નારી સંખ્યામાં છે, અને પોતાની કામ માટે કન્યાઓની હાઇસ્કુલ, દવાખાનું, પ્રસૂતિગૃહ, હોકરાઓની નીશાળો વગેરે સંસ્થાઓ છે, પણ હોંડુઓ માટે સુવાવડખાનું નથી. હાલમાં લાંના એક આમળ પડતા જીવાન વછીલે એ કામ હાથમાં લીધું છે અને પોતે રૂ. ૨૫૦૦૦ આપવાનું કશુલ કરીને એક લાખ રૂપિયા ઉધરાવવાની યોજના કરી છે.

વડોદરામાં સ્ત્રીઓ માટે હોસ્ટેલ

જો ગામોમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેલવણી આપવાને માટે સંસ્થાઓ નથી ત્યાંની છોકરીઓને શિક્ષણાર્થે પરમામ મોકલવાને માટે કે પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા આપ્યા ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં આજ સુધી નહોતી. કોઇ કોઇ છોકરીઓને વનિતાવિશ્વામોમાં રહીને અભ્યાસ કરવાની ગોઠવણ થઇ શકતી હતી, પણ સારા વિદ્યાર્થીગૃહની યોજના થએલી નહીં. કેલવણીમાં આમળ પડેલા વડોદરા રાજ્યે એક હોસ્ટેલ ખોલી છે અને તેમાં લગભગ પંદરેક કન્યાઓ હાજલ થઇ છે. તેના ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક આધેક વચની અનુમતી બહેનનાં યોજના થઈ છે અને હવે બહાનગામની કોઈ પણ સ્ત્રી અગર કન્યાને હાઇસ્કુલ, કોલેજ અગર બીજા શિક્ષણ લેવાની છત્છા દશે તેને રહેવા માટે સુંદર વ્યવસ્થા થઇ છે.

મુસલમાન સ્ત્રીઓ

ઉપર જનારેલી ધણીખરી દખાન દોહ તથા પારસી સ્ત્રીઓને લખનાંજ દશે એવો ખ્યાલ વાંચક વગેરેના યાવ તો તેમાં ખુલ છે. ધણીખરી સંસ્થાઓ મામાન્ય પ્રગતને માટે છે અને તેમાં દરેક કામ લાભ લઇ શકે છે.

પણ મુસલમાન સ્ત્રીઓ હજી પછાત છે, અને બ્રહ્મર સંસ્થાઓનો લાભ લેવા જેટલી તેમની તૈયારી નથી. પણ હમણાંજ પુનામાં તેમણે મહિલા પરિષદની બેઠક વખતે કેલવણી, બાળવગ્ન, બાળવિધવા, ખરાબ રહેઠીરીવાજો, વગેરેની ચર્ચા કરી છે. જ્યાં સુધી દરરોજ કામ કરવા માટે એક મંડળ અને ઝોરીસની

વ્યવસ્થા થાય નહીં ત્યાં સુધી પરિવર્તોમાંથી બહુ દુર્ગ મળવાનું નથી. મુસલમાન બાઈઓ તથા બહેનો કોમી સેવા કરવામાં ગુંથાઈ જાય એવું આપણે ઇચ્છીશું. છેલ્લા બેત્રણ મહીનામાં બનેલા પ્રસંગોનું હુંકું વિવેચન કર્યું છે તેટલા ઉપરથી સર્વ કોષની ખાત્રી થશે કે સ્ત્રી વર્ગમાં ખુબ જગૃતિ આવી છે.

૨

લેખક :

રા. હંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

—૩૩૩૬૯૯—

ત્રિવિધ તાપ

રાજબંધારણનો સુધારો

દરેક રાજ્ય અથવા સ્વરાજ્યનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ તરવેા ઉપર રહે છે: (૧) રાજ્યનું સમતોલ અને સુઘટિત બંધારણ— કે જેથી કોઈ વ્યક્તિ કે અધિકારીઓ આપખુદ સત્તા ન ચલાવી શકે તેમજ બંધારના શત્રુઓની સામે રક્ષણ કરવામાં ને અંદરની શાંતિ સાચવવાને તે સમર્થ નીવડે; (૨) રાજ્યની લશ્કરી વ્યવસ્થા—જેથી કાયમના થોડા લશ્કર ઉપરાંત દેશનાજ યુનંદા યુવકોનું જોડતું સૈન્ય જરૂરને વખતે મેળવી શકાય અને છતાં સુલેહના વખતમાં તે સૈન્યના અધિકાર ઉપર યોગ્ય અંકુશ મુકાય; અને (૩) દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગની વ્યવસ્થા— જેથી દેશમાં સારા ઉદ્યોગો ખીલી શકે તેમજ ભાલની આયાત નીકાસને માટે યોગ્ય સગવડ મળી શકે. આ ત્રણે બાબતોને વીશે અતિશય મહત્વના સંવાલો ગયા માસ દરમિયાન મુખ્યત્વે કરીને સીમલાની ધારાસભામાં ચર્ચાયા છે; અને તે ત્રણેને વીશે સરકારે છેકજ વિષરિત છુદ્ધિ ધારણ કરીને અસંતોષનું જંગી આંદોલન દેશભરમાં ફેલાવ્યું છે.

આમાં પહેલો રાજબંધારણનાં સુધારોનો સવાલ લાઇએ. લોડ્ઝ બર્કનહેડે અમીરોની સભામાં બાપણ કર્યું, તેથી તો સર્વે નિરાશ થયા હતા. છતાં તેમાં એવું જણાવ્યું હતું કે ના. વાઇસરોયની સાથે મસલત કરીને તેમણે કેંક દરખાસ્તો તો ધડી છે, પણ તે વીશે હોદ્દી સરકારની કારોબારી સલાની તેમજ ધારાસભાની સલાહ લીધા સીવાય કેં પ્રગટ કરી શકાય નહીં. આ ઉપરથી સ્વરાજવાદીઓ જવા વિચક્ષણ રાજપુરુષોના મનમાં પણ એમ થયું, કે વાઇસરોય સાહેબ પોતાની થેલીમાં કેંક પણ લાઇને આવે તો છેજ, અને તેથી કલકત્તામાં તેમણે જે ઠરાવ કયો તેમાં પણ તે સાહેબના શ્રીમુખેથી થવાના પ્રવચન પર ધણો આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો. છેવટે તેઓ સાહેબ પણ બોલ્યા; પણ તે તો લંડનના છેક પકધા જેવુંજ લાગ્યું. એટલે રહી છેવટે ધારાસભાની વાત. મુડીમેન કમીટીનો સુધારા સંબંધી હેવાલ ધારાસભામાં આવવાનો હતો, તેની ચર્ચા દરમિયાન પણ કંદાય સંરકાર પોતાનાં છેવટનાં પાનાં ખુલ્લાં

મુકે અને લોડ બર્કનહેડે આસમાને ચઢાવેલી સભાનું વલણ જોઈને સરકારનું દીલ કંઈ બદલાય એવી આછી આશા પણ રહી હતી. તે પણ હેવટે નિષ્ફળ ગઈ છે. સર્વ રાષ્ટ્રીય પક્ષોએ વધુમતે પસાર કરેલા સુધારા સંબંધી ઠરાવનો ખેડક રીતે વિરોધ કર્યો એટલુંજ નહીં પણ તે સભામાં ઉડી ગયેલો સર એલેક્ઝાંડર મુડીમેનનો ઠરાવ પોતાની બહુમતીથી રાજસભામાં પસાર કરાવ્યો, એથી તો હવે સરકારની આખીએ પ્રપંચ-ગળા છેકજ પ્રદટ થઈ ગઈ છે.

સરકારી અને પ્રગ્નકીય દૃષ્ટિની વચ્ચે મુડીમેન કમીટીમાંજ જે ભેદ દેખાયો હતો, તેજ ધારાસભામાં પણ તરી આવ્યો છે. લોડ બર્કનહેડે પણ કબુલ કર્યું છે કે પ્રાંતોની દિમુખી પદ્ધતિ તેમને પરેલેથીજ બહુ પસંદ ન હતી. તેના અમલ દરમીઆન તેમાં કેટલાક દોષો પણ જણાયા છે એમ પણ તેઓ સાહેબે કબુલ કર્યું હતું. અને છતાં પણ સરકારનો તો આગ્રહ એજ છે કે હાલનું બંધારણ ગમે તેટલું દોષિત છે છતાં પણ તેનો અમલ કરીને તેનો અને તેટલો લાભ ઉઠાવવો અને પછી યોગ્ય તખ્તે-એટલે ૧૯૨૯ માં બાદશાહી કમીશનની મારફત તમારી પરીક્ષા લખને ગાજબાંધુના સુધારાનો વિચાર કરીશું ત્યારે બીજી પાસ નરમ અને ગરમ, જે સર્વે પ્રગ્નકીય પક્ષો એવી દલીલ કરે છે કે જેને તમેજ કંઈ તો દોષિત અને અવ્યવહારિક ગણો છો અને જે અમારા કેટલાકને પુરા અનુભવ પછી નિરુપયોગી ને નિઃસત્ત્વ માણુમ પડ્યું છે, તેના વધારે અમલથી કોઈનું કંઈ પણ કલ્યાણ થઈ શકવાનું નથી, માટે હવે એક કાણુની પણ રાહ જોયા સીવાય બાદશાહી કમીશન, સર્વ પક્ષ સંમેલન

કે એવા કોઈ પણ મંડળની મારફત રાજ બંધારણને વીશે ફરીથી તરત તપાસ કરીને તેના સાંગોપાંગ સુધારાને માટે સત્વર પગલાં ભરવાં જોઈએ.

દુકામાં સરકારને ૧૯૧૯ ના કાયદાનો અક્ષર અક્ષર કાયમ રાખીને તેના ચારે ખુણાની અંદર રહીનેજ જે કે નજીવા વહીવટી સુધારા થઈ શકે તે કરીનેજ સંતોષ માનવો અને આપવો છે, જ્યારે પ્રગ્નપક્ષને એ કાયદાનેજ અથથી ધ્રુતિ સુધી સુધારવો છે, અને તેને માટે યોગ્ય વિચાર કરવાને તરત પગલાં ભરવાં છે. આને અંગે બીજો પણ એક મહત્ત્વનો મતભેદ તરી આવ્યો કે આપણા સુધારાની પ્રગતિનો, અને છેવટના બંધારણનો નિર્ણય કોણુ કરી શકે? સરકાર ૧૯૧૯ ની જીની પોથીને વળગી રહીને, પોપટની માફક તેના મંત્ર ભણે જાય છે-અર્થાત્ આ વીશે છેવટની સત્તા ક્ષીટીશ પાર્લામેંટનીજ ગણે છે. ત્યારે પ્રગ્ન પક્ષ એ પરદેશી કાયદાને ટપી જઈને લડાઈ દરમ્યાન ધણા મવાએલા આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત મુજબ આ સત્તા હાંદના પ્રતિનિધિઓનીજ ગણે છે. આ મતભેદ ઉડો અને અગ્રાધ છે, ને તે ધારાસભાની ચર્ચા દરમ્યાન વધારે ઉભળી આવ્યો હતો.

પરિણામે ૭૨ વિ. ૪૫ મતે રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરફથી પંડિત મોતીલાલજીએ રજુ કરેલો ઠરાવજ પસાર થયો. એટલે વીલાયતની પ્રગ્ન આગળ તેમજ દુનીઆના દરબારમાં અચુક પુરવાર થઈ ચુક્યું કે હાલનું બંધારણ પ્રગ્નને બીલકુલ નાપસંદ છે, અને તે માત્ર અમલદારોની આપખુદીથી અને લજ્જરના દારૂગોળાથીજ પ્રગ્નમતની વિરુદ્ધ નીલાવવામાં આવે છે.

પંડિત મોતીલાલજીએ જે મહત્ત્વનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, તેમાં અરું જોતાં તો તેમણે

હાલના રાજ્યધારણમાં દાખલ કરવાના મુખ્ય સુધારાની દિશાઓનું સૂચવી હતી.

મુખ્ય મુદ્દા

(૧) ૧૯૧૯ ના કાયદામાં પણ એ ધર્તીગ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે કે હોદ્દી રાજવહીવટ તો ૬૦૦૦ માસ દર વીસાવતમાં વસતા હોદ્દી વજરને અને તેમની શોભારૂપ કાઉન્સીલને સોંપાએશે છે. આ કેવળ શબ્દોની વાત નથી પણ હાલની વસ્તુસ્થિતિ સુચવે છે. હજી ઘણી ખરી મહત્ત્વની બાબતો વીશે લંડનના હુકમનો અમલ હોદ્દી સરકારને કરવો પડે છે, અને તે મોટે ભાગે સીમલાના સરકારની હાલામણુ મુજબજ હોય ત્યારે પણ તે સ્વાભાવિક રીતે લંડનની ઓફીસનો આજ્ઞા લઇ શકે છે. આમ જ્યાં સુધી હોદ્દી સરકાર એક પરદેશી અમલદારને જવાબદાર હોય ત્યાં સુધી તે હોદ્દી ધારાસભાને વશ થઇ શકેજ નહીં. તેથી હાલના બંધારણના આ થડ ઉપરજ કુદાડો મારીને અગ્રેસરોએ એવો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે કે હવે તો હોદ્દી સમસ્તનો રાજવહીવટ હોદ્દી વજરને અને તેની સમિતિને જલ્દી સીમલા-હીલ્ડીમાં વીરાજતી હોદ્દી સરકારને હસ્તકજ રહેવો જોઇએ. આથી બે મહત્ત્વના ફેરફાર તો એ થાય કે હોદ્દીનાં નાણાંની વહીવટ આજે ધણે ભાગે લંડનમાં ચાલે છે તે મુંબાઇ અને કલકત્તામાં ચાલે, અને ઉંચામાં ઉંચી સનંદી અને ખીજી નોકરીઓને માટે નીમણુંક કરવાની જે સત્તાઓ હાલ હોદ્દી વજરને હસ્તક છે, તે હોદ્દી સરકારને સ્વાધીન રહે. આ બે સુધારા થવાથીજ હોદ્દી રાજ્યતંત્ર યોગ્ય રીતે વધારે રાષ્ટ્રીય બને. વળી હોદ્દી વજર મોટે ભાગે સંસ્થાનોના મંત્રીની નીચી પાયરી ઉપર આવી જાય અને પછી ઘેર બેઠેલા અમલ-

દારોના કે અહીંયાંના રાજકીય જીવનમાંથી ઉતરી ગએલા સંસ્કૃતોના ખીરસાં ભરવાને વીલાયતમાં સમિતિ પણ ચલાવવી ન પડે. આમ હોદ્દી વજરનો અંકુશ નાશુદ થાય એટલે હોદ્દી સરકારને મોટે ભાગે ધારાસભાને જવાબદાર કરવી જોઇએ.

(૨) જતાં હાલના પ્રાંતો જેવી વિભાગી રચના કરવાની નહીં, પણ લશ્કર અને પરદેશ સાથેના સંબંધ જેવાં જે ખાતાં ખુદ વાઇસરોયનેજ હસ્તક રહે તે સીવાયના તમામનો વહીવટ પ્રધાનોનેજ સોંપાવે જોઇએ. એટલે કારોબારી સભા કેવળ પ્રધાનોનીજ અને અને તેઓ પોતપોતાના ખાતાને માટે વ્યક્તિ તરીકે તેમજ પ્રધાન મંડળ તરીકે ધારાસભાને જવાબદાર રહે. એટલે ન રહે હાલના જેવી આપખુદ કારોબારી સભા કે ન રહે તેમાં હાલના જેવા મદોનમત સીવીલીઓનો. લશ્કર વગેરે જે ખાતાં વાઇસરોયને હસ્તક રહે તે વીશે તો ઠરાવેલી મુદત સુધી તે હોદ્દી વજરને જવાબદાર રહે, અને તે મુદત પુરી થયે હોદ્દી સરકાર સર્વાંગે ધારાસભાના અંકુશમાં આવે અને ખરેખર હોદ્દી સ્વરાજ સ્થપાય.

(૩) જેમ હોદ્દી તંત્રમાં તેમજ પ્રાંતિક તંત્રમાં પણ સદંતર સુતારો થવો જોઇએ. સરકારનાં બે પાંખાં અને તેના ખાતાંનો ભેદ નાશુદ કરવો અને સમગ્ર કારોબારી સત્તા કેવળ પ્રધાનોનેજ સોંપાય અને તેઓ ધારાસભાનેજ જવાબદાર રહે. આમ પ્રાંતિક તંત્ર સળંગ અને અવિભક્ત થવું જોઇએ એટલુંજ નહીં પણ તે પોતાના વિષયમાં તો હોદ્દી સરકારના અંકુશમાંથી પણ મુક્ત થવું જોઇએ. અર્થાત્ દુકામાં કહીએ તો, પ્રાંતિક સ્વરાજ સત્તર સ્થાપવું જોઇએ.

(૪) આપણા રાજ્ય ધારણના સુધારાની આ ત્રણ દિશાઓ સુચવ્યા પછી રાષ્ટ્રીય પક્ષોએ જેવી માગણી કરી છે કે છેવટના બંધારણનો ખરડો ઘડવાને અને તેના અમલનો ક્રમ નિયત કરવાને માટે હોંદુરસાનના હોદીઓ અને અંગ્રેજો-સર્વેના પ્રતિનિધિરૂપ એક મંડળ સરકારે સત્વર બોલાવવું જોઈએ અને તે જ ખરડો તૈયાર કરે તે હોદી ધારાસભા આગળ રજૂ કરીને તેનો છેવટનો નિષ્કર્ષ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ આગળ સંમતિને માટે મુકવો જોઈએ.

પ્રજનપક્ષની આ મુખ્ય માગણીઓ છે. તેનો તરતજ અમલ કરવાનો સર્વેએ મળીને આગ્રહ કર્યો છે, અને સરકારે તેના એકે એક અંગનો જલ્દીપણે વિરોધ કરીને પોતાની નિરકુશ આપજીદનું પુરું પારખું બતાવ્યું છે.

ગોળીયાર પર અંકુશ

જેમ રાજ્ય ધારણની તેમ લશ્કરની બાબતમાં પણ સરકારે આપણને નિરાશ કર્યા છે. માત્ર અડધો ડઝન હોદી ટુકડીઓમાં ધીમે ધીમે હોદી અમલદારો દાખલ કરવાનો અખતરો કેટલાએ દસકા પછી પુરો કરવાની ને તેના પરિણામ મુજબ સમગ્ર હોદી લશ્કરને રાષ્ટ્રીય બનાવવાની લોર્ડ બર્કેનહેડની તરફીય તો આપણી આગળ મોજુદજ છે. તેની સખતમાં સખત ઝાટકણી તો સર શીવસ્વામી આપર જેવા નરમ દળના અંગ્રેસરે કાઢી છે, તે પરથી આ સરકારી નીતિની અપ્રિયતાનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે. તે પછી લશ્કરને હોદી બનાવવાના સમગ્ર સવાલનો વિચાર કરવાને રકીન કમીટી નીમાઇ છે, અને તેમાં મી. જી. અને પંડિત મોતીલાલજી પણ નિયુક્ત થયા છે, તેથી આ વીશે કે સત્વર પ્રગતિની આશા ધણીને રહેશે.

છતાં લોર્ડ બર્કેનહેડ જેવા આપમતલખી રાજપુરુષે બધો કયાસ કરી જે નિષ્કર્ષ અમીરોની સમામાં આટલા આગ્રહપૂર્વક જાહેર કર્યો છે, તે રકીન કમીટીની ગમે તે લલામણો છતાં પણ થોડા વખતમાં ફરી શકે એમ માની શકાતું નથી.

પણ આ સંબંધમાં ખરેખરો આઘાત તો શ્રી. રંગાચારીના કાયદાના ખરડા વીશે સરકારના વલણથી લાગ્યો છે. એ કાયદાનો હેતુ તો સાવ ચોખ્ખોજ છે. દમણનાં દમણનાં પ્રજામાં નગરિત આવવાથી ઉત્કેરાએલાં છતાં નિઃશસ્ત્ર ટોળાં ઘણી વાર જામી જાય છે, અને તેથી તેને સહેલાઈથી વીખેરવાને માટે જે લશ્કર બોલાવવામાં આવે છે, તે નિરકુશ અને નિર્દય રીતે ગોળીયાર કરવાનોજ સુલભ માર્ગ લે છે. આથી ઘણીવાર જલ્દીયાંવાલા બાગના જેવા અનેક કોરસા બન્યા છે, અને તેથી લશ્કરની વર્તણૂકને કેંક આંકમાં લાવવાને માટે શ્રી. રંગાચારીએ ચાર મુખ્ય સુદ્ધા રજૂ કર્યા છે:

(૧) કોષ ટોળું બીજી કોષ રીતે વીખેરવાનું નજ બની શકે ત્યારે છેક છેલ્લા સોધન તરીકેજ અંકુકનો ઉપયોગ કરવો;

(૨) આવી રીતે ગોળીયાર કરવાની જરૂર લાગે ત્યારે પણ છેવટે તેમ કરતાં પહેલાં નિર્દોષ માણસોને ખસી જવાની તક આપવાને માટે તેમજ ગાંડાતુર બનેલા માણસોને સાન લાવવા માટે ગોળીયારની ચેતવણી આપવી;

(૩) દરેક વખતે ગોળીયાર થયા પછી તે વીશે વિગતવાર દફતર પાસેના પાસે રહેતા મેજસ્ટ્રેટને લશ્કરી અમલદારે મોકલી આપવી; અને

(૪) આવા કોષ નિયમનો લંગ કરીને ગોળીયાર કર્યાના કારણુનર લશ્કરી અમલદાર પર ફરીઆદ માંડનાં પહેલાં સરકારની મંજૂરીની જરૂર હોવી જોઈએ નહીં.

આ ચારે અંકુશની જરૂર ફીવા જેવી દેખીતી છે. છતાં સરકારે તેમાંની ત્રીજી સીવાય બાકીની ત્રણેનો વિરોધ કરીને અને છેવટે ધારાસભાએ વધુમતે પસાર કરેલો આ ખરડો રાજસભાની મારફત રદ કરાવીને હીંદી પ્રજાનું હકદારું અપમાન કયું છે.

મીલો પર જકાત કાયમ

છેવટે મીલોની જકાત રદ કરવા વીશે- અથવા તેને આ સાલને માટે મોકુફ રાખવા વીશે કેક હહેવાનું રહે છે. આ સવાલ ખુબ હજીય ગયો છે. સરકારે પોતે તે પહેલી તકે રદ કરવાનું વચન આપ્યું છે. પણ સરકાર તે વીશે કે પશુ કરે તે પહેલાં આ સાલ દરમિયાનજ મીલોની સ્થિતિ ધણીજ ખરાબ થઈ ગઈ છે. તેથી થોડા માસ પરજ મીલમાલીકાએ જકાત દૂર કરવાને એક વીનંતીપત્ર ના. વાઈસરોયને મોકલ્યું હતું પણ તેને તો એક નજીવા જવાબથીજ પતાવી દેવામાં આવ્યું. પછી તેમણે આ ઉદ્યોગને જેમ તેમ ટકાવવાને માટે અને લગભગ ૨ લાખ ગાંસડી જેટલો ભારાઈ ગયેલો માલ કેક જોઈ કીમતે કાઢી નાંખવા માટે મળુરોના પગારમાં ૧૧ ફે ટકાનો ખટાડો કર્યો છે. આ પગલાંના અન્વય વીશે ગમે તેટલી ટીકા કરનાર પણ કણુલ કરે કે એક છેવટની અણી ઉપર આવ્યા સીવાય માલીકો આપું પગલું ભરે નહીં. પછી તેમનું પ્રતિનિધિમંડળ વાઈસરોય સાહેબને સીમલે મળવા મયું, ત્યાંથી પણ ખાલી હાથેજ પાછું આવ્યું.

રાજ્યધારણના સુધારા વીશે છેકજ નિરાશ કરનાર બહા સાહેબ આ ઉદ્યોગ તરફ કેક રહેમ નજર રાખશે એવી આશા પણ છેક નિષ્ફળ ગઈ. પણ છેકજ નહીં. સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ આ વીશે ધારાસભામાં ઠરાવ લાવે, તે વખતે તો સરકારનું વલણ કેક ખલ્લાશે એવી આશા પડી હતી. તે ઠરાવ ચર્ચાય તે પહેલાં મળુરોની જંગી હકતાળ પણ મુંબઈમાં શરુ થઈ ગઈ. તેનો પણ કેક ધમકારો સીમલાના શિખર સુધી પહોંચશે એમ ધાયું હતું. પણ આ બધીએ ધારણાઓ ફાકટ ગઈ છે, ને સુધારા તેમજ લશ્કર નીતિ વીશે વિપરિત યુદ્ધિ ધારણ કરનાર સરકારે આ વીશે પણ આવી આંધળી અને અવિચારી નીતિ સ્વીકારીને પોતાનું લોહકાષ્ટવત, જડ, અસ્કડ અને નિષ્કુર સ્વરૂપ પ્રકટ કયું છે.

આથી સહકારને પંથે પડતા રાજપુરુષોના કોષાગ્રિમાં છેલ્લાં થોડાં અઠવાડીયામાં સરકારે ખુબ આહુતી આપીને તેને પ્રજ્વલિત કર્યો છે. વળી તેથી પંડિત મોતીલાલ નેહરુને સ્વરાજ પક્ષ અને મી. જી. જી. સ્વતંત્ર પક્ષ સાથે મળીને ધારાસભામાંથી એક સાથે રાજીનામું આપીને અને પછી ફરીથી આવતી સાલ સુંદરતાને સરકારની સામે જામતો પ્રજામત અણીશુદ્ધ સિદ્ધ કરવાની યોજના રચે છે. પણ તે વીશે આ લખતી વખતે કે છેવટનો નિષ્ક્રમ થયો નથી તેથી તેની પુરી ચર્ચા તો આવતે મહીનેજ કરી શકાશે.

કા. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર

અ કાશી વરસની પાકટ ઉમ્મરે ડાકટર સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર આ બાદ્ર-પદ માસમાં યુજામાં સ્વર્ગવાસી થયા. સમગ્ર હિંદુસ્થાન અને દુનીયાના જે જે ભાગોમાં સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ અભિરચી છે ત્યાંના અગ્રગણ્ય પંડિતોમાં ડાકટર ભાંડારકરનું નામ સંસ્કૃત પંડિત તરીકે અતિ પરિચિત છે. આપણા દેશમાં તો અંગ્રેજી ચોથું ધોરણ શીખનાર વિદ્યાર્થીવર્ગથી માંડી તમામ શિક્ષિત-જનોને માર્ગોપદેશિકા અને મંદિરાન્ત અવેશિકાના રચનાર તરીકે તેઓ ગુરુસ્થાને રહ્યા છે.

ડાકટર ભાંડારકર પોતાની ચોકસાઈ, શુદ્ધિ અને શ્રમવાળી વિદ્વતાથી સંસ્કૃત ભાષા જાણનાર અંગ્રેજ વિદ્વાનોમાં પણ એટલાજ પકાએલા હતા. તોપણ પોતાના જીવનમાં એક કરતાં વધારે વખત જે માન તેમનાથી ધણી ઓછી વયના અંગ્રેજોને સહેજે મળતું તે માન મેળવવા બેનસીબ રહ્યા હતા.

આપણા દેશમાં બ્રાહ્મણનું મુખ્ય કાર્ય બણવું અને બણાવવું એ મનાય છે અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં તો સર રામકૃષ્ણનું આખું જીવન બ્રાહ્મણજીવનજ રણી શકાય તેમ છે. તેમાં નથી ધનને માટે લીધેલા કે નથી હોદ્દા અથવા અધિકારને માટે પ્રયત્ન. જે માન એમને પગે પડતાં આવ્યાં તેજ તેમણે સ્વીકારી પોતાના જીવનની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે. યુનીવર્સિટીએ એમને ડાકટરની પદવી આપી તેથી યુનીવર્સિટીની શોભા વધી છે, તેમજ સરકારે એમને સર નાઇટ બનાવ્યા તેથી સરકારની આજ્ઞા વધી છે. આવી ઉપાધિઓ વિના પણ સાદા ભાંડારકરની અધ્યાપક તરીકે અને ગુરુ તરીકે સેવા એટલી બધી ઉચ્ચ અને વિસ્તૃત છે કે એમનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના એક પંડિત તરીકે અમર રહે તેમ છે.

ડાકટર ભાંડારકરની સેવાઓ ચિરંજીવ રાખવાના જે પ્રયાસ થયા છે તેમાંનો ભાંડારકર રીસચ' ઇન્સ્ટિટ્યુટની સ્થાપનાનો સૌથી મહાન

અને પ્રગટ્ય પ્રયાસ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે જે શુદ્ધિ અને ચોકસાઈ માટે ડાક્ટર ભાંડારકર દેશદેશાન્તર-માં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેનેજ અનુરૂપ કાર્ય આ સંસ્થા તરફથી થશે.

ડાક્ટર ભાંડારકરનું જ્ઞાનગી છવન અતિ વિશુદ્ધ હતું. તેમનો વિદ્યાનો વ્યાસંગ તેમની સંતતિમાં પૂર્ણ અંશે ઉતર્યો હતો. અને તેમનું આખું કુટુંબ-પુત્ર, પુત્રીઓ, પૌત્રો વગેરે સૌએ યુની-વર્સિટીની કેલવણી લીધેલ છે, અને સુશિક્ષિત કુટુંબ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલ છે.

ડાક્ટર ભાંડારકરના એક પુત્ર રા. દેવદત્ત અત્યારે કલકત્તા યુનીવર્સિટીમાં કામ કરે છે, અને તેમના પિતાને પગલે ચાલી તેઓ પણ તેટલીજ કીર્તિ સંપાદન કરશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

અંતમાં આપણા દેશમાં ડાક્ટર ભાંડાર

સ્વ. ડા. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર.

પ્રાર્થના સાથે પીરમીએ છીએ. પરમાત્મા સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતિ આપો!

૧

લેખક :

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

નુવાનોએ જાણવાની અને પરણેલાં-
એ પાળવાની. લેખક: સૌ. દીવાળી
જગજીવન ત્રિવેદી, અમદાવાદ. પ્રકાશક:
રા. જગજીવન શિવશંકર ત્રિવેદી, પુસ્તકપ્રચારક
ઓફીસ, નં. ૭૪, રીઝીરોડ, અમદાવાદ. કી.
રૂ. ત્રણ.

આ આકર્ષણે ધણી બળવાન અસર કરી છે. માનવજીવનના સુખદુઃખનો ધણો આધાર સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ ઉપર છે. આ જમાનામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આ સંબંધ વીશે ધણો વિચાર થયો છે, અને પાશ્ચાત્ય દેશમાં આ વિષય ઉપર દબારો ત્રણે લખાયા છે. આ પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોની અસર આપણા ઉપર પણ થઈ છે અને દેશી ભાષાઓમાં આ વિષય ઉપર લખાણો થવા લાગ્યા છે. હજી નવા વિચારો દર્શાવતું કે નવા નિદ્ધાવિત પ્રતિપાદન કરતું કે લખાણું નથી પણ આ નવી દિશા લેઈ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક લખનાર એક બાઈ છે એ ધણુંજ ખુશી થવા જેવું છે. સ્ત્રીકેલવણીની વર્તમાન દશામાં એક સ્ત્રી આવા વિષય ઉપર લખવા તૈયાર થાય એજ નવાઈ છે.

સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વીશે આ જમાનામાં આપણી કાવના બદલાતી જાય છે, તે સાથે સાથે એ સંબંધ વીશે જાગૃતિ પણ વધારે આવતી જાય છે. સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષ-જાતિ વચ્ચે અનાદિ કાળથી આકર્ષણ છે. પ્રાણી માનવો એ એક સહજ સ્વભાવ છે. એ સ્વાભાવિક આકર્ષણને બળે આ જગતનું સ્વતંત્ર હંમેશાં ચાલ્યાં કરે છે. પણ બીજાં માણીએ કરતાં મનુષ્યજાતનાં જીવન ઉપર

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૦૩]

સ્વમદ્રષ્ટા

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૪ થી]

“બધા મને જોઇ મોહ પામતા, ને એકમેક તરફ ગર્વથી જોતા. મને જોઇ નાના બધા ઉત્સાહધેલા થતા, જુદો બધા જીવનની સફલતા સિદ્ધ થઇ સમજતા. મને સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ કરવામાં બધા મગ્યા રહેતા; ને મારું ગૌરવ વધારવામાં પ્રાણુની પણ પરવા રાખતા નહીં.

“પછી આવ્યો મારો પ્રાણુ—ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો મારો કોડીલો—વિશ્વના વિજેતા સમો મારો રાજર્ષિ. એના ડગમાં વિજયનો ઉત્સાહ હતો. એની આંખમાં ગર્વની મસ્તી હતી. એની ભુગ્નમાં વિનાશની સયોદતા હતી. એની જીભે જાતવેદો રહેતા. એની બુદ્ધિમાં સવિતાના ભર્ગવરેણ્ય વસતા. એ હતો મારો વીર, મારો કવિ, મારો દ્રષ્ટા, ને મારો માલીક.

“એની લટકે લોભાઇ મેં આત્મસમર્પણ સાધ્યું. એની માનવતાથી હું મહાદેવી થઇ. મારી આર્થતાથી એ આર્થ થયો. મારો કંથ દેવોનો લાડીલો ને આર્યોનો અધિપ હતો. એના મંત્રોથી જીવનનો સંચાર થતો. એના પરાક્રમથી પૃથ્વી ગાજતી. એની આર્થ દૃષ્ટિ આગળ ત્રણ કાલ ટુંકા થઇ જતા.

“જેમ વીર અર્ધાંગના ગ્રહે તેમ તેણે મને ગ્રહી—માનવતાના પ્રાણધ્યથી ને ઉત્સાહના જ્વેશથી. પક્ષવારમાં નાનકડી બાલામાંથી હું વીરાંગના બની—ને તેની પડખે મહારાણી પદ લેવા તત્પરવા માંડી.

“તેણે દયા કરી શુનઃશેષ ઉગાર્યો, ને દ્રેપથી હરિશ્ચંદ્રને રજગાળ્યો. તેની હીમતથી સુદાસનો ઉદ્ધાર થયો, ને કૂરતાથી શતપુત્રના પિતા વસિષ્ઠ સંતાનહીણ થયા. તેણે રસિકતાથી ઉવંશીને વશ કરી. ઔદાયથી અનાયેને

સંસ્કારી કર્યા, ને આશ્રિત ત્રિશંકુને તારવા નવું સ્વર્ગ સરગ્ગની મધવાની મહત્તા તોડી. અને છતાં મહત્તાને સુલભ એવી નમ્રતાથી તેણે અમર પ્રાર્થના ઉચ્ચારી: ‘ઘોષોઘોનઃ પ્રચોદયાત્’

“મારા કંથની દેવી હું—ભરતશ્રેષ્ઠ પરથી ભારતી લેખાઇ. મારા અસંખ્ય પુત્રોના ગર્વનું નિધાનહું—ભારતમાતા કહેવાઇ. ગૌરવ ને સત્તાથી ચક્રચુર બનેલી હું મારી મોહીનીથી ત્રણ ભુવનને ગાંડાં કરી રહી. મારે આંગણે દેવોના દેવ અવતાર ધરી આવવા લાગ્યા.

“મારામાં વિશ્વવિજેત્રીની મહત્વાકાંક્ષા આવી, જગજૂનનીની અતુલ શક્તિ આવી; અને છતાં મારી રગમાં ઉછળતા પ્રણયમાં ભરતી આવ્યાંજ કરતી ને મારી દૃષ્ટિ જ્યાં પડતી ત્યાં સૈદ્ધર્થના અદ્ભુત રંગો વિસ્તરતા. મને લાગ્યું કે મારા વિજયપ્રયાણને મર્યાદા નહોતી. મારા પ્રેરણા-બળથી ખડો ને ક્રીપોની સરહદો હતી ન હતી થઇ ગઇ.”

અને આ બોલતાં તે સ્ત્રીની આંખમાંથી અજળ જેવી વિષ્ણુ ચમકતી સુદર્શને જોઇ. તેના અવાજમાં વિજયી ઉલ્લાસનો ધ્વાનિ તેણે સાંભળ્યો. આ સુંદરીના શબ્દોનું રહસ્ય તે સમજ્યો નહીં, છતાં સમગ્રયું હોય એમ લાગ્યું. આ બધી જીવનકથાથી જાણે પરિચિત હોય એમ લાગતું હતું, છતાં તે નવી જણાઇ.

“પણ બાઇ!” પેલી સ્ત્રીએ ખિન્ન સ્વરે આગળ ચલાવ્યું: “મારું નશીબ આવી રહ્યું. એક દિવસ, હમેશની માફક હું વાટ જોઇ બેઠી હતી—પણ તે નહીં આવ્યા. મારો વિયોગ જે કદી સહી શકતા નહીં તે મને વિયોગવેદનાથી રીખાવી રહ્યા. મને તે કદી છોડી જાય નહીં એવી ખાત્રી હતી, છતાં તે ન આવ્યા. સમય વલ્લો—નું વિયોગિનીજ રહી.

“ને આવશે એમ તો મને લાગતુંજ હતું—ને

છતાં તે ન આવ્યા. એના ને મારા સંયોગથી ઉદ્ભવેલા વીરો પિતાનું તેજ દેખાડી રહ્યા. નદી ને પર્વતો ઓળંગી તે મારી કીર્તિ સમુદ્રના અંત સુધી લઇ ગયા.

“વર્ષો વહ્યાં પણ ન આવ્યા મારા નાથ, ને ન ખુટી મારી આશા. મેં તો વાટ જોયાંજ કરી. તે નવે અવતારે આવશેજ એવી શ્રદ્ધાથી હું મારા વિરહી હૃદયને આશ્વાસન આપી રહી. એક દહાડો મને કાંઈકે મંગળ સંદેશ કહ્યો—કે જે માનવતાએ મને મોહાંધ કરી હતી તેણે યમુના તીરે દેખા દીધી. મારા હૈયામાં ઉત્સાહ આવ્યો. મારા વીર સાથે જે દિવસો ગાળ્યા હતા, તેનાં સ્વપ્નાં આવવા માંડ્યાં. હું તેને મળવા તત્પર થઈ. અમે મળ્યાં ને મારું હૃદય નિરાશ થયું. આ મારો વીર નહોતો. મેં આમાં સ્વસ્થતા જોઈ, ઉસ્તાદી જોઈ, જ્ઞાન જોયું—પણ ગગનભેદી ઉત્સાહ ને પ્રાપ્ત્યથી ઉછળતી પ્રયત્ન માનવતા—મારા પ્રિયતમની ઓંધાણી—મેં જોઈ નહીં. આશા લાંગ થએલી લામિની હું છાતી-ફાટ રહી.

“આ નવા વીરને પોતાની દૈવી સંપૂર્ણતાના દર્પ આગળ મારો હીસાખ નહોતો. તેણે મારા પુત્રોને માંહોમાંહ લદાવ્યા. નિરાશાની મૂર્છાનામાં પડેલી એવી મને તે બધા વીસરી ગયા; ને નાનાં મોટાં અભિમાનો છેદવામાં મારી નિરાધારી વધતી હતી તે જોવાની કાંઈએ પરવા કરી નહીં.

“આશા છોડી, મારા પિયુથી અપરિચિત થઈ રહેલા મારા ઉમરા પર બેઠી બેઠી હું એક દિવસ આંસુ સારતી હતી. મને થયું કે મારા નાથ વિના શૂન્ય નિરર્થક હતું. ત્યાં વૃદ્ધ ને જ્ઞાનગભીર એવા એક દ્વૈપાયન નામના મહાત્મા આવ્યા. તે મને વિરહઆકુળ જોઈ સલાહ આપવા લાગ્યા: ‘બેટા ! શ્રદ્ધાવાન કદી

આશા જોતું નથી.’ તેની ભક્તમનસાધથી આકર્ષાઈ મેં તેને મારી કરુણ કથની કહી સંભળાવી. જ્ઞાનભીના હૃદયના આદાર્થથી દ્વૈપાયને મને કહ્યું: ‘સાંભળ ! આશા વિના શ્રદ્ધા શક્ય નથી; શ્રદ્ધા વિના સિદ્ધિ સંભવતી નથી.’ મેં તેને કહ્યું કે હું શ્રદ્ધા તે કેમ કરી રાખું ? તેણે મને જવાબ દીધો: ‘સ્મરણોના સેવનથીજ શ્રદ્ધા નિશ્ચલ બને છે. બેટા ! તારા નાથનાં સંસ્મરણો મને કહે. હું તેની સંહિતા બનાવી આપીશ. એ સંહિતાના પાઠથી તારી શ્રદ્ધા સચવાશે.’ એમ કહી તેણે મારો ઇતિહાસ સાંભળ્યો ને તેની સ્મરણસંહિતા બનાવવા માંડી. તેણે તે થોડી રચી, ને તેના પછી નૈમિષારણ્યમાં ભેગા મળેલા તેના શિષ્યોએ તેને પુરી કરી. તે સંહિતાનો પાઠ કરી શ્રદ્ધાની જ્યોત સજીવન રાખવાનો પ્રયાસ કરતી હું જેમતેમ જીવન વીતાવી રહી.

૫

“નવી પ્રગટેલી શ્રદ્ધાથી મેં મારા ગ્રાણુની વાટ જોયાં કરી. તે આવે ત્યારે રખે મારું વિશાળ હ્રુવન ઝાંખુ દેખાય એવી બીકે મેં અંધું હતું તેવું રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યાંજ કર્યો. સ્મરણસંહિતા ગણુગણુતી હું ઉત્સાહને અવિચળ રાખવા કે કે નવું કર્યાં કરતી. અને તે આવે ત્યારે તેજસ્વિતા હતી તેનાથી વધારે બતાવવા જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ એકડી કરવા માંડી. તે આવે ને મને જોઈ નિરાશ થાય તો !

“થોડે વખતે એક પ્રણદ પુરુષ આવ્યા. તેણે સુમધુર સ્વરે મારું દુઃખ પુછ્યું, અને અતુકંપા ધરી એ દુઃખ નીવારવાના રસ્તા યોજ્યા. મારા નાથનો રાગ છોડી, કીર્તિ ને આકાંક્ષાનું આકર્ષણ છોડી, મારા પ્રણયને ઉત્સાહ ડામી બેઠરકારીની શાંતિ કેળવવાનું તેણે મને શીખવ્યું. દુઃખ અને વિરહથી અશાંત બનેલા મારા હૃદયને શાંત બનાવવા હું તે તથાગતને શરણે ગઈ.

“કટલાક ઉપાયો રોગથી પણ વધારે લયંકર હોય છે. આ નવા ઉપાયથી જરા શાંતિ વળી ખરી; પણ મારા પ્રેમનો અગ્નિ મંદ થયો, મારા નાથના રતનથી પ્રગટતો ઉત્સાહ અદૃષ્ટ થયો, ને તેને માટે મારી જાત, ને મારો રસ સાચવી રાખવાની પરવા જતી રહી. હું વિરહચેલી ગૃહિણી-ને બદલે શરમ વિનાની સાધ્વી થઈ. મારું ગૌરવ સાચવવાનું ભુલી, પારકાનો ઉદ્ધાર શોધતી હું ભટકવા લાગી. મારા વિશાળ ભુવનોમાં ને રમણીય કુંજોમાં મારા નાથના અવાજના પ્રતિશબ્દો સંધરવાને બદલે તેમાં જેને ને તેને—અનુકંપાના આડંબરથી—મેં કાલાહલ કરવા દીધો. આ નવા ધર્મને શરણે જતાં મેં મારો સ્વધર્મ પણ સાચવ્યો નહીં.

“આમ સાધ્વી થઈ, મારા ઉદ્ધાર પહેલાં જગતનો ઉદ્ધાર સાધવાની હોંસથી હું ચારે દિશામાં ભટકતી હતી ત્યારે એ જણ મને મળ્યા. એક કૌટિલ્ય નામનો મુસદ્દા હતો, બીજો એક તેનો શિષ્ય હતો. દ્વૈપાયને સંધરેલી સ્મરણુસંહિતામાંથી મારા નાથની પ્રેરણા તેમને મળી હતી. તે મને આવીને મળ્યા, ને મારું સ્વરૂપ ને સ્વભાવ જોઈ બેદ પાગ્યા.

“‘દેવી!’ કૌટિલ્યે બકુડી ચઢાવી મને કહ્યું: ‘તમે આ શું લઈ બેઠાં છો? તમારા પ્રાણનાં સંસ્મરણો વીસારે મુક્યાં? શું તેની વાટ જોવાનું માંડી પાળ્યું? શું પ્રણયદ્રોહી વિધવાની માફક તમે પણ સતીત્વને સાધુતામાંજ શોધવા માંડ્યું? દેવી! નિર્બલ હોય તે વિરજીતિની શાંતિ શોધે; દેવોને દુર્બલ એવી તમારા જેવી જનનીને એ શોભે? ચાલો પાછાં ઘેર. તમારા પ્રાણ પાછા આવશે તો શું તેને અપાસરા સમા શયનાલયમાં ઉનારશો? તેને પિતૃયજ કરવો હશે તો શું યવન ને ચીનસંધના પાદસ્પર્શથી ગંધીય

થએલી વેદી બતાવશો? તેને તમારાં કુંજોમાં તમારું સૌંદર્ય નીરખવાનું મન થશે તો શું વ્રતથી શુષ્ક થએલા શરીરનો ઉપહાર ધરશો? પાછાં ચાલો. અમે તમારા નાથને પાછા લઈ આવીશું. ને તમે તમારું આંગણું સમારી તૈયાર થાઓ.’

“બ્યારે પેલા પ્રતાપી કૌટિલ્યને મેં બોલતાં સાંભળ્યો ત્યારે મારો બ્રમ દૂર થયો, અને હું કેવી અધમ થઈ રહી હતી તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. તરત સાધુતાનો આડંબર છોડી હું મારે ઘેર ગઈ. મારા હૃદયમાં રહેલો પ્રણય ફરી જાગ્યો ને નવોદાના ઉત્સાહથી મારા પ્રાણની વાટ જોતી હું બેઠી.

“પેલા બે જણે પણ બનતું કયું, સામાન્યોના સંચારથી બ્રહ્મ થએલું મારું ભુવન પાછું સુધઈ ને સુંદર થવા લાગ્યું. મારા વીરની કીર્તિને જાજે એવી તેની ભવ્યતા ફરીથી લભકા રહી. તેની માનવતા બ્યાં વીસામો લઈ શકે એવી મોહક કુંજોમાં પંખીઓનો કસોટા ફરી સંભળાયો.

“ને મારા પુત્રો પણ પિતાને શોધી પાછા લઈ આવવા પ્રેરાયા. તેમણે દરેક દિશામાં સંચાર કર્યો. મને સદેશ પણ આવવા લાગ્યા. મારા નાથનો પતો મળ્યો હોય એમ લાગ્યું. ઘરોની વિરહીણી હું પ્રણયચેલી બની. મેં કેશ સમારી, કુમકુમની શોભા ધરી. મેં છોડેલાં વસ્ત્રો ફરીથી સ્વીકાર્યા. વાટ જોતાં સ્થિર થએલી છાતી, અધીરાઈથી ઉછળવા લાગી. એ આવ્યા—એ આવ્યા—ના ભણકાર વાગી રહ્યા; ને મારા વીરના ઉત્સાહની ઊર્મિઓ જાણે ચારે તરફથી આવતી હોય એમ લાગ્યું. મેં મારા નાથનો પગરવ સાંભળ્યો—તેનો અવાજ મારે કાને અથડાયો. હું તેને આવકાર દેવા દોડી—

૬

“—ને ખબર આવ્યા કે કૌટિલ્ય ને તેનો મિત્ર

બંને સ્વધામ ગયા. નિરાશ હૃદયે હું પાછી આવી. કૌટિલ્યના મિત્રના અનુક્રમે બહુ આશ્વાસન દીધું. મારા નાથને શોધી આપવાનું વચન આપી તે બહાર ગયો. ગયો તે ગયો. તથાગતે શીખવેલી શાંતિથી અશોક યવામાં તે મારા પ્રાણુની શોધ કરવી વીસરી ગયો. સંસારને જમણા માની, તેણે ધાર્મિક દિગ્વિજયથી દેવોને પ્રિય થવાનું પસંદ કર્યું.

“ભાઈ ! હું સરક્ષિત પડી રહી ખરી, પણ મારા દુર્લાભ્યનો પ્રારંભ થયો. ગમે તેવા પુત્રો હોય પણ પતિવિહોણી સ્ત્રી નિરાધાર તે નિરાધારજ. બધા મને સાંવન આપવા મથતા; મારા ગૌરવનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરતા; પણ મારું મુખ ગયું તે તો ગયું. કેટલાક કહેતા કે તે મારા પ્રાણુની શોધમાં ફરતા હતા; કેટલાક નિરાશબની શાંતિ શોધતા હતા; કેટલાક બેઠકાર બની કરાની પરવા કરતા નહોતા. મારા પ્રાણુની વાટ જોવામાં હું તેમને અન્યાય કરતી હતી એમ તે મને કહેતા; અને તેથી મારાથી ખુલ્લે દીવે વાટ જોવાતી નહીં, ને મારી વિરહવેદના કાંઈને કહેવાતી નહીં. આવા ઝેણીઆળા અવતારમાં કાંઈક વખત કાંઈ વીરલો આશાનાં અંકુરો પ્રગટાવતો-પણ વળતું કે નહીં.

“શી દુર્દેશો! મારું હૃદય કહેતું કે મારો પ્રાણુ છુપે છે. હું તેની વાટ જોતી. દિવસ ને રાત સેજ સમારી તેના પગરવના ભણુકારા સાંભળ્યા કરતી. અને મારા પુત્રો શાંતિના લોભમાં તેને વીસરવા મથતા; નહીં તો પિતાને સહગત થયેલા માની તેને શ્રાદ્ધાંજલિ આપવા તત્પર થતા. મારા હૈયામાં શ્રદ્ધા હતી કે મારો પ્રાણુ સજીવ છે; મારા પુત્રો તેને મરેલા માની તપશ્ચ કરતા. આવી ભયાનક સ્થિતિ કાંઈએ જોઇ હશે?

“પુરુષ જેવો પત્નીને પ્રિય હોય તેવો પુત્રો-

ને કહી હોય? અશ્રદ્ધાની બેઠકારીમાં કેટલાક તો પિતાનું સ્વરૂપ પણ ભુલવા લાગ્યા. મારા પ્રાણુની પ્રયત્ન, તપસાત્મક, સર્વાંગસુંદર, પ્રદુસ્ત્ર માનવતા વીસરી પેલા યસુનાવાસી વાસુદેવનાં ઉસ્તાદી, સ્વસ્થતા, ને ખાસ કરી વિલાસને તજી આગળ રાખી તેને અર્ધ આપવા લાગ્યા. જેને તે મારો પ્રાણુ લેખતા, તેની મને પરવા નહોતી; જેની મને પરવા હતી તેને બધા વીસરવા લાગ્યા હતા.

“મારાં ગાત્રો શિથિલ થયાં, મારું સ્વરૂપ ઝાંખુ થતું ચાલ્યું, મારો ઉત્સાહ મંદ પડવા માંડ્યો. કાલ્પનિક શાંતિ કે નિર્માલ્ય વિલાસ શોધતા મારા પુત્રોને પોતાનું ને પારકું સમજાવું નહીં. લોહિા પરાશી શીરી ધરધણી થવા લાગ્યા. પહેલાં તે માન આપવાને બહાને ધરમાં આવ્યા. ને મારું સંરક્ષણ કરવાને બહાને ધરમાં રહ્યા. મારા પુત્રોએ પિતાના પાછા ફરવાની આશા છોડી દીધી, ને પરાશ્રયમાં મોટાઇ માનતાં શીખ્યા. જાણે યુગોની નિરાધારી મારે શિર આવી પડી હોય તેમ હું અશક્ત ને અસ્વસ્થ બની પડી રહેતી; ને પરાધીનતા ને વિરહની તીવ્ર વેદના વીસરવા મારી સ્થિતિનો વિચાર કરતીજ નહીં.

“મારા પુત્રો મારો પ્રાણુ વીસર્યા ને મને પણ વીસરવા લાગ્યા. મારાં ભુવનોમાં પારકાઓ રાસ ખેલતા, મારા ઉદ્ધાનોમાં પારકાનો પગરવ સંભળાતો. અને પારકાઓ મારા, મારા પુત્રો અને મારી સમૃદ્ધિના માલીક બની મહાભવ લાગ્યા. સૃષ્ટિનાં સૌંદર્યસત્ત્વની મૂર્તિ જેવી હું પરાયાની મીલકત બની રહી. તેમણે મને હીરે મઢી, ને કાનખાએ ઢાંકી. અગણિત બાંદીઓ મારી સેવા ઉઠાવતી. મારે બારણે હાથીઓ બુલતા, ને ડંકાનીશાન ગગડતા. મારા

રંગમહેલમાં ગવૈઆનાં તાન ને સુવર્ણની ઝાંઝરીથી શોભતા મયૂરોનાં નર્તન સદાય સંભળાતાં.. મારો હાઠ બેગમ સમો હતો; મારી શુભામગીરી પડદાનશીન જેવી હતી.

“હાય ! હજારો વર્ષોના આવા એશઆરામ-ને હું શું કરું ? એક પલવાર મારો પ્રાણ પાછો આવે—એક પલવાર હું તેની પડખે રહી અમારા સંયુક્ત સુરથી મારા કુંજે ગજવું—એક પલવાર અમારા સંયુક્ત બલથી અમે વિજયપ્રયાણ આરંભીએ ! પણ એ ક્યાંથી ? મોજમજાહના અધિકારમય વાતાવરણમાં કાપક-વાર મારા નાથનું મને સ્મરણ થતું; અને થરથર કાંપતી હું ડોળા ફાડી ચારે તરફ જોતી. મારો પ્રાણ આવે તો ! શું મને આવી અધમ જોઇ ચાલી જશે ?” પેલી દેવી સમાન તેજસ્વી સ્ત્રીએ નિશ્વાસ મુક્યો; ને જાડપાન ને પૃથ્વીએ નિશ્વાસ-પરંપરાથી દિશાએ કંપાવી. સુદર્શનની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં.

“એક દિવસ સલાદ્રિ શૃંગેથી એક વીર ઉતરી આવ્યો” દેવીએ આગળ ચલાવ્યું “ને અનેક અંતરાયો બેઠી તે મને મળ્યો. તેની તીક્ષ્ણ આંખો તિરસ્કારમાં ફાડી તેણે મને કૈં કૈં કથું : ‘મા ! મા ! તને શરમ આવે છે ? તું પણ અપ્રતિમ એવા તારા પ્રાણુની વાટ જોવાનું વીસરી આ હુદ્દ વિલાસમાં બેલાન બની ગઇ છે ! તું આમે તેને વીસરશે તો અમે તેને કેમ શોધીશું, તેનાં સ્મરણો કેમ સનેજ રાખીશું ? અંબા ! તું પણ તારું ગૌરવ, ને તારો ટેક વીસરી ગઇ ? અમારું શું થશે ?’

“બેટા !” હુઃખાત્ હૃદયે મેં કહ્યું : “બધા મને બુધ્ધા તો પછી હું મારી જાતને બુધ્ધ એમાં શી નવાઇ ?” ‘હું તને નહીં બુધ્ધવા કે નહીં બુધ્ધાવા હવે’ ચંકરના અવતાર સંરખો તે ઉઘ વીર બોલ્યો : ‘મને પિતાની એંધાણી ને તારી

આશિષ આપ. ‘હું’ જઈને તારા ને અમારા પ્રાણનો પતો મેળવી આપીશ.’

“કૃતજ હૈયે, મેં તેને આશિષ આપી, ને મારા પ્રાણના સ્મરણચિન્હોની ‘લવાની’ ધડી મેં તેને સોંપી; ને જનનાનાની જાહેજલાલી બુલ્લી હું વાલમની વાટ જોવા લાગી.

“પણ હું શું વાટ જોઉં ? મારું ભાગ્ય કુટેલું હતું. જે શોખી પરભાર્યા મારા ધરમાં વર્યા હતા, તેને મેં જીતી પોતાના કર્યા હતા. પણ એ બધા ને મારા પુત્રો એવા મોજલા બન્યા હતા કે હાથે કરી પાકા વ્યાપારીઓને ત્યાં વેચાવામાં તે મોજ માનતા. અમારું સર્વસ્વ તેમના હાથમાં ગયું.

“તેમને મન હું નહોતી મહાદેવી, નહોતી જનનાનાનું નુર—હું તો માત્ર હતી એક કામ કરનાર લુંડી. મારી સમૃદ્ધિ તેમનાં સદન શોભાવવા ગઇ. મારા પુત્રો તેમની સેવા કરવામાં રોકાયા. અને હું આર્થજનની, જેના ઉદ્ધાર માટે દ્વૈપાયન જેવા ઝાની, ને કૌટિલ્ય જેવા મુન્સદી મરી શીલ્યા હતા તે દાસોની દાસ બની રહી.

૭

“હું અધમમાં અધમ થઇ રહી છું. હવે આથી અધમ દશા કદપાતી નથી. મારા ગૌરવનું ઠેકાણું નથી. મારા ધરમાં પેટપુરતું ખાવાનું નથી. મારાં છાકરાં નબાપાં થયાં છે, તે હવે નિર્માલ્ય ને નિરાધાર થઇ પડ્યાં છે. મારે રાત ને દિન વૈતરું કરવું પડે છે. એથી પણ વધારે અવદશા તો મારા અંતરની છે : હું મોજશોખમાં હતી ત્યારે મારી દશાનું ભાન હું બુલ્લી હતી; અત્યારે સેવાધર્મ આચરતાં તેનું મને તીવ્ર ભાન થાય છે. મને મારું ગમેલું તેજ સાહે છે. મારું લગ્ન થયેલું ગૌરવ મને સદાએ ડાંખે છે. મારી હુંડાએલી સમૃદ્ધિનાં સંમણાં મને આવે છે. મારા પુત્રોની નિરાધારી જોઇ મારી જાતી ફરિ છે. મારા પ્રાણુની પ્રતાપી મૂર્તિ ધડીએ ને પગે મારી

આંખ આગળ રમે છે—મને ઠપકા દેતી, મારો તિરસ્કાર કરતી, મારી હાંસી કરતી. એ સદાએ કહેતા સંભળાય છે કે ‘હું આતું છું’, હું આ આભો; પણ ક્યાં તું હતી તે, ને ક્યાં તું આજે ?’

“એ ભાઈ! એનાં દર્શન કરવા, એનું સ્વાગત કરવા, એનાં પાયવંદન કરવા હું તલસું છું—પણ એ ક્યારે આવશે?—ને આવશે તો આવી અધમને સ્વીકારશે? આવા વિચારે વ્યાકુળ બની હું આ એકાંત વનમાં વાટ જોતી બેઠી છું. આપુ! તું ન્યાંથી આવ્યો ત્યાં ચાલ્યો જ. મારી કથનીમાં બહુ સાંભળવા જેવું નથી.”

સુદર્શન આ વાત સાંભળી દીગ થઇ ગયો. તેને આ સુંદરીની ઝોળખાણ જાણે પહેલેથી પડી હોય એમ લાગતું હતું. પણ તે કાણ હતી તે સ્પષ્ટ સમજાયું નહીં. આ નિરાધારની વારે ધાવાને તે તત્પર થયો.

“મા! ગભરાશો નહીં. હું તમારા પ્રાણને શોધી આપીશ. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું. પણ એ કેમ જડે? એ કેમ ઝોળખાય?”

આંસુ સારતી સુંદરીના મ્હાન નયનોમાં તેજ આવ્યું. “મારા પ્રાણને કેમ પીછાનવો? બેટા! એને પીછાનવો સહેલ છે કેમકે સૃષ્ટિમાં એનો કાંઈ સમોવડ નથી.

“જ્યારે ગગનવિહારી ને મહત્ત્વાકાંક્ષી માનવતા જુએ—જ્યારે રૈદ્રસપ્રેમી ને વિનાશ-વિલાસી પ્રભાવ જુએ—જ્યારે સર્વાંગસંપૂર્ણ વ્યવસ્થાત્મક સર્જકતા જુએ ત્યારે ઝોળખજે એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે મર્યાદાવિહોણું ને ભ્રાંતિ વિનાનું જ્ઞાન જુએ—જ્યારે સૂક્ષ્મ ને વિશાળ દૃષ્ટિ જુએ—જ્યારે અંધકાર ભેદવાની સતત ઉત્કંઠા જુએ ત્યારે ઝોળખજે એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે આચાર ને વિચારની ગેપરવાહ જુએ—જ્યારે ઉગ્ર ને અવિચળ આત્મનિષ્ઠા જુએ—

સમય ને સ્થિતિનું સ્વામિત્વ મેળવવાનો નિશ્ચય જુએ ત્યારે ઝોળખજે એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે મનોહર ભાવનાની સતત સેવા જુએ—જ્યારે સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ સૌંદર્યની અવિરત ભક્તિ જુએ—જ્યારે તેને વ્યક્ત કરવાની સર્વભક્ષી મહેમુદા જુએ ત્યારે ઝોળખજે એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે દુઃપ્રાપ્ય કીર્તિની વૈશ્વા-નરસમી ભુખ જુએ—જ્યારે સર્વોપરી સત્તાનો સીમા વિનાનો મોહ જુએ—જ્યારે અપાર સમૃદ્ધિ સરળવવાનો ને સંચય કરવાનો શોખ જુએ ત્યારે ઝોળખજે મારા પ્રાણને.

“જ્યારે રસધેવી મસ્તીનો મોહક નીશો જુએ—જ્યારે ક્ષણેક્ષણનો વિલાસ અનુભવવાની અધીરતા જુએ—જ્યારે સ્થલ, કાલ ને દેહના ભેદ છતાં મેળવેલી પ્રેમની પરમ સિદ્ધિ જુએ ત્યારે ઝોળખજે એ મારા પ્રાણને.

“જ્યારે દેશ ને જાતિથી પર એવો ન્યાય જુએ—જ્યારે વર્ણ ને યોનિથી પર એવું ઔદાર્ય જુએ—જ્યારે દાનનોજ નિરંકુશ લોભ જુએ ત્યારે ઝોળખજે એ મારા પ્રાણને.

“જ્યાં આ બધાં લક્ષણો એકાગ્ર થાય—જ્યાં પળેપળમાં જીવનનો રસ જણાય—જ્યાં પ્રાપ્તિ, કર્તવ્ય ને ઉપભોગમાંજ પળેપળની તપશ્ચર્યા સમાપ્ત થતી જણાય—જ્યાં પ્રદુલ્લ શક્તિનો નિષ્કામ આવિર્ભાવ જણાય ત્યાં જરૂર એ મારા પ્રાણ.” કહી પેલી સુંદરી ગર્વથી ચોમેર જોઇ રહી. દિશાઓએ વિજયધોષ કર્યો હોય એમ લાગ્યું. અને સુદર્શને એને ઝોળખ્યા. તેણે માથું નમાવ્યું. “ઝોળખું છું, ઝોળખું છું. મા ગભરાશો નહીં. એને લઇ આવીશ. પણ તમે ક્યાં મળશો?”

પેલી સુંદરીએ ઉચ્ચ જોયું. તેની ભવ્ય મુખમુદ્રા પર અવલુનીય વેદના જણાઇ...તેની મોટી ને મોટી થતી આંખોમાં ઠપકા હતો...“મને,

મને !” અપમાન પામી હોય તેમ તેણે કહ્યું.
“ નઆપા જનુઓને મા ક્યાંથી મળે ?...” અને
દિશાઓએ રૂદન આરંભ્યું. ચારે તરફથી કલ્પાંત
કરતાં તરુઓનું આકુંદ સુદર્શનનો શ્વાસ રૂંધી
રહ્યું. તેને પરમેશ્વર અકળાવી રહ્યો.

“હું ઓળખું છું—ઓળખું છું” કહેતો
તે ‘મા’ ની પાસે જવા ગયો...

—ને એકદમ સૂચનો તાપ તેને સતાવી રહ્યો.
ચારે તરફ જોયું તો નિર્જન ટેકરી પર તે એકો
એકો આંખો ચોળતો હતો. તડકામાં પાસે વહેતી
સરિતા ચમકતી હતી.

સુદર્શન આંખો ચોળી, માથું દાબ્યું; શું
તે ઉંધતો હતો ? શું આ સ્વપ્ન હતું ? શું તે
સ્વપ્ન આવ્યું કે તે હૃદયમાં રહેલા ભાવોની

સંકલના કરી રહ્યો હતો ? શું તેણે દૈવી સંદેશો
સાંભળ્યો કે ઉત્તેજિત દેશભક્તિથી નિબંધ
લખવાની સામગ્રી ભેગી કરી ?

તે ઉઠ્યો. સત્ય શોધવાની તેને પરવા ન રહી.
તેણે ‘મા’ ને જોઈ હતી, તેનો સંદેશ સાંભળ્યો
હતો. તેનું દુઃખ નજરોનજર જોયું હતું. માએ તેને
પોતાની દુર્દશાનું રહસ્ય કહ્યું હતું—તે તેના
પ્રાણની વાટ જોતી હતી. તેના પ્રાણ... ‘જ્યારે
જુઓ ત્યારે ઓળખજો એ મારા પ્રાણને ..’ કહી
સ્વપ્નામાં સાંભળેલાં વાક્યો તે વાદ કરી રહ્યો.

“મા! મા! હું તમારા પ્રાણ પાછા લઈ
આવીશ” તે હમકીને ઉભો “—નહીં તો પ્રાણ
જતા કરીશ” કહી તે ત્યાંથી આઠ્યો; અને
દોડતો દોડતો ટેકરી પરથી ઉતરતાં બોલ્યો :
‘વંદે માતરમ્.’

[આ વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

ખ હા ર પ ડી ચુ કી છે!

સંસદ-ગ્રંથાવલિ પુસ્તક-૮

સૌ. બહેન લીલાવતી કૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સચિત્ર)

૩૦૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પુસ્તક]

[મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦]

જેમણે નામ નોંધાવ્યાં હોય તેમને પુસ્તક લઈ જવા વીનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક : ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, એકદાહસ સેન, કોટ, મુંબાઈ.

કલકત્તામાં ડા. બોઝની લેબોરેટરીમાં બનેલી
બે અમૂલ્ય દવાઓ

એલીકઝીર વાઈટા ગ્લીસરો ફોસ

જેની અછતથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે વાઈટામીન્સ તત્ત્વ આ દવામાં હોવાથી હોદના નામીયા ડાક્ટરો ખાત્રીનું શક્તિવર્ધક અને ધાતુપૌષ્ટિક તરીકે આ દવાની હમેશાં ખાસ ભલામણ કરે છે. ચિંતા તેમજ અતિ મહેનતને લીધે લાગતા થાક તેમજ લોહીનું કમીપણ, કોષ્ઠપણ, માંદગીમાંથી ઉઠવા પછીની નબળાઈ, અભિ મંદ, અજીર્ણ, બદહજમી. હાડકાનું પોચાપણ તેમજ વળી જવું અને નપુંસકપણ વિગેરે રોગોમાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. આથી બુખ સારી લાગે છે તેમજ દસ્ત સાફ આવે છે, પહેલીજ ખાટલીથી એનો ગુણ માલમ પડશે.

છ ઔસની ખાટલીની કીંમત રૂ. ૨. તથા વીસ ઔસની ખાટલીની કીંમત રૂ. ૫-૮-૦.

અશોક કોર્ડિઅલ વાઈટામીન્સ

સ્ત્રીઓને લગતા અનેક રોગો પર અમૂલ્ય

ગર્ભશયોનાં દરદો તેમજ શ્વેત પ્રદર, અતિ શ્રાવ તથા ઓછો શ્રાવ, ઋતુ શ્રાવનું અનિયમિતપણું, વિગેરે પર ખાસ ઉપયોગી છે અને તેથી આવેલી ક્ષીણતા, નબળાઈ, ચક્કરનું આવવું, જાંઘ તેમજ કમ્મરનો દુખાવો વિગેરે તરતજ દૂર થાય છે તથા સર્વ શરીર પુષ્ટ, આરોગ્યપૂર્ણ અને સંતતિ ધારણ માટે યોગ્ય બને છે. સ્ત્રીઓના ઉપરનાં દરદોને આ દવા એક ખરે આશીર્વાદ છે.

કીંમત ૪ ઔસની ખાટલી રૂ. ૨-૦-૦, ૧૬ ઔસની ખાટલીની કીંમત રૂ. ૬-૦-૦.

આ બંને દવા ઘણી પ્રસિદ્ધ થવાથી

દરેક દવાવાળાને ત્યાં મળે છે.

સોલ એજન્ટસ:—

ઈંડીઅન ડ્રુગ એંડ ફાર્માસ્યુટિકલ કંપની.

મોગરજી ગોકળદાસ મારકીટ, મુંબાઈ નં. ૨.

કુમારના અનુભવ

—: ૦ :—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮ થી]

તેના સાંસ્તિક સ્વભાવને શોભે તેવું શુદ્ધ વસ્ત્ર તેણે પહેલું હતું. તેના લગભગ અર્ધ ચંદ્રાકાર કપાળની વચમાં ઝીણો રાતો ચાંદો અને તેની ઉપરનીએ ભરમની રેખાઓ શોભતી હતી. હાથમાં રક્ષાક્ષની માળા હતી. સ્નેહના હિસાહથી તેનું મુખકમલ પ્રકુલ દેખાતું હતું. તે સર્વાંગે સ્વચ્છ હાસ્ય કરતી લાગી.

“અહો હો! વચન આપીને કેટલે મહીને આવ્યા? હવે તો પંદર દિવસ પહેલાં જવાજ નથી દેવાની.”

“પહેલીજ તકે આવ્યો છું, ને આવું બોલો છો? હું મુંઝામું ગયો, ત્યારે તો તમે પીએરમાં હતા, એટલે પાછા ફરતાંજ આવ્યો?”

“ચાલો પણ તમે આવ્યા, તે તો બહુજ સારું થયું.” મારો જવાજ ઉડાવી તે બોલી.

“તમને તો જેમ વધારે તરફી આપીએ, તેમ તમને વધારેજ ગમે!”

“જો વળી આવ્યા ત્યારથી તરફી ને પાડની વાત કરવા માંડી કે?”

“હમણાંજ દીવાન સાહેબે કશું કે આજે સવારે ચાર વાગે ઉઠીને તમે ખટખટ કરવા માંડી છે. અને આ તો હજી મગળાચરણ થયું.”

“હું તો હમેશાં વહેલીજ ઉઠું છું આજે તમે આવવાના હતા, એટલે અડધાએક કલાક વધારે વહેલી ઉઠી, એટલુંજ.”

પછી કુંડળીઓની ખજર અંતર પુછી એમે નિલકર્મમાં મુંઝાયાં.

બેચાર દિવસ તો મોજમજામાં ચાલ્યા ગયા. પણ નવનીતભાઈએ લાગ સાધીને

પોતાની બાજુ તો ગોઠવીજ હતી. તેમના નિલના સ્નેહકલ્પની અને સ્નેહવિવશતાની અસર તેમના કોમળ શરીર પર પણ થઈ હતી. તેમની આંખો ઉઠી ગઈ હતી, તેમનો ચહેરો શીકો પડ્યો હતો. અને કાષ્ટકાષ્ટ દિવસે તાવ પણ આવતો હતો. તેથી કોણ જાણે કેટલામી વાર તેમણે થોડાં અડવાડીયાં માટે મધુરી સાથે કુમસ પાસે બીમપુરમાં રહેવા જવાની ગોઠવણ કરવા માંડી હતી. તેમાં વાંધો હતો માત્ર મધુરીનોજ, ને તેનો નીકાલ કરવાનો મારે માટે રાખ્યો હતો.

એક દિવસ રાત્રે દસેક વાગે હું નવનીતભાઈની સાથે તેમની એરડીમાં બેઠો હતો. અમારી નીચેનાજ ખંડમાં મધુરી સાસુના મંડળને ક્યારનુંએ વીદાય કરી ઘરમાં છેલ્લાં ઢાંકાસાંકાં કરતી હતી અને સવારને માટે નોકરોને મુચના આપતી હતી. તેને એ હમેશાં સાલવું હતું, કે બીચારા નોકરોને વાસણ માંજવાને મોડે સુધી જાગવું પડે છે અને પાછું સવારમાં ચુકો સળગાવી ગરમ પાણી મુકવા બહુ વહેલું ઉઠવું પડે છે. તેથી તે આજે તેમને કહેતી હતી: “કાલથી તમારે કાષ્ટએ સવારે બહુ વહેલા ન ઉઠવું. હુંજ ચુકો સળગાવીને પાણી મુકીશ. સમજ્યા કે?”

રાત્રિની શાંતિમાં આ શબ્દો અમે બંનેએ માંસળ્યા. બીજાં બધાંએ ક્યારનુંએ ધોરવા માંડેલું, છતાં આટલે મોડે સુધી મધુરી કામથી ન પરવારે તેથી તો નવનીતભાઈ હમેશાં ચીઢાતાજ અને તેમાં વળી તેણે ખાસ નોકરોનીજ દાઝ જાણીને સવારનું પણ નવું કામ માથે લીધું, તેથી તેમને પીતો ઉઠીજી ઉઠ્યો.

“જુઓ, આ તમારી બહેનનાં પરાક્રમ. કેંક ને કેંક આવું કરે, પછી કેમ ટંટો ન થાય?”

હું જવાબ આપું તે પહેલાં તો દાદર પર મધુરીનાં પગલાં સંભળાયાં. તે આવી એટલે આવેશથી બેઠા થઇ, નવનીતભાઈએ તેના પર મીટ માંડી. મધુરી તો નિશ્ચલ દારૂચથી મારા સામે જોઇ બોલી: “કેમ કુમારભાઈ! આને ખુબ ગરમાગરમી જમી છે કે?”

“તમારીજ ખાતર. હમણાંજ તમે નોકરીને સવારની છુટ આપી, તેથી નવનીત-ભાઈ તમારા પર ખુબ ગુસ્સે થયા છે.”

“હું ધારતીજ હતી, કે મારા બોલ તમને સંભળાશે અને આવું કેં થશે પણ સાચું કહેજો, એ પણ આપણા જેવા માણસજ છેને? આપણને પુરું ઉઘવાનું જોઈએ અને તેમને ન જોઈએ? અને વળી હમણાંજ એક બે જણને નો તાવ આવી ગયો. હું તેમની જુજ ન જાણું, તો બીજું કોઈ જાણનાર તમે આ ઘરમાં જુઓ છો?”

“થયું ત્યારે આખી ટુનીઆની જુજ જાણજો. વહેતો મુકજો ફક્ત મનેજ.” નવનીતભાઈ તકુકી ઉઠ્યા.

“હું કોઈને વહેતા શું કરવા મુકું? પણ ઇશ્વરને ધેર તો શેઠ ને નોકર ઐ સરખાંજ છે. એટલે સૌની દયા જાણવી જોઈએ.”

આ શબ્દોની મારા ઉપર તો જાદુઈ અસર થઇ. મધુરીના જીવનશાસ્ત્રની જે ચાવી હું શોધતો હતો તે મને મળી ગઇ. તે નહોતી રનેદને અંખતી કે નહોતી સ્વતંત્રતાની જુખી. તે બંને તો સંસારનાં ક્ષણિક તત્ત્વો છે. તેનું દીલ તો સંસાર પર નહીં પણ પરમાથ પર લાગેલું હતું—તેને વિશુદ્ધ સ્વાર્થની નહીં, પણ દિવ્ય ધર્મની લગ્નની લાગેલી હતી. ઇશ્વરે જે જીદાં જીદાં માણસો સાથે સંજ્ઞા ધડાવે છે, તે સૌ પ્રત્યે પ્રેમભાવે

મયાયોગ્ય ફરજ અણિશુદ્ધ બળવવી—આમ કરતાં ન કેં અભિમાન રાખવું, કે ન કેં ફળની આશા રાખવી—સૌ કર્મ નિષ્કામ ભાવે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરવાં—એ તેનો જીવનમંત્ર જણાયો. હું આ બધા વિચાર કરવામાં રોકાયો, તે દરમિયાન પતિપત્નીની સાકમારી વળી નવેસર શરુ થઇ.

“હીક, હવે તમારે બીમપુર આવવું છે કે નહીં? તે કહી દો, એટલે પછી છેવટનો નીકાલ આવી જાય.” નવનીતભાઈ વાત ફેરવીને બોલ્યા.

“બીમપુરમાં શું છે?” મધુરીએ જરાક મળક કરતા પુછ્યું.

નવનીતભાઈ તરત મારા સામે ફરીને બોલ્યા: “જુઓ આ નવું નાટક. જાણે કેં જાણતાંજ નથી!”

“નવનીતભાઈની અને તમારી પણ તખીઅત સારી રહેતી નથી, તેથી થોડા દિવસ હવાફેર કરી આવો તો ફાયદો થાય. તે માટે દીવાન સાહેબે પણ રજા આપી છે,” મેં સંધિનો પ્રયાસ શરુ કર્યો.

“મારી તખીઅત તો સારીજ છે. અને એમનું તો મન જ્યાં સુધી શાંત નહીં થાય, ત્યાં સુધી તો તખીઅત એવીજ રહેવાની છે!”

“એટલે મારી તખીઅત તો જાદુઈમાં જાય ને તમારો તો પાછો નન્નોજ છે, એમ ને?”

“મેં ના ક્યાં કહી છે? હું કેંજ સમજતી નથી, એમ શું કરવા ધારો છો?”

“ત્યારે તમારા મનમાં બીજું શું ખટકે છે?” મેં ધીમેધી પુછ્યું.

“સસરાજી તો રાજ માણસ છે. તેમની તો કોઈ દિવસ નાજ નથી. પણ સામુજીક મેં ચઢે એ મને ગમતું નથી.”

“જુઓ, હું તમને કહેતો હતો, તેજ વાત પાછી આગળ આવીને!” નવનીતભાઈ મારા તરફ ફરીને બોલી ઉઠ્યા.

“પણ મારી વાત ખરી છે, તેને કેં એમ કાઢી નંખાશે? બધાનાએ તરફ જોવું તો પડેજ ને?”

“મહેશ્યાની કરીને ત્રધારે ન બોલશો, નહીં તો એ સા.....ળાંઓને હું ગાળ દઈ બેસીશ.”

“મને આજ નથી મમતું. આપણે કોઈને ગાળ શું કરવા દઈએ? જે ખોટું કરે તેને પાપ લાગે, તેમાં આપણું મોં શા માટે બગાડવું?” મધુરીએ જરા જુસ્સાથી કહ્યું.

“તમારી શીલમુશી તો જાણી. સાર એટલો કે સાસુજી કોઈ દિવસ રાજીપુશીથી રળ આપે નહીં, અને તમે બીમપુર આવો નહીં.”

“એમ પણ શું કરવા માની લ્યો છો? પહેલાંના કરતાં મારે તેમની સાથે કેટલું સારું અને છે, એ તમે કેં નથી જાણતા? પણ કેટલા મહીનાની રાતદિવસ મહેનત કરીને મીઠાચ મેળવી હોય, તેમાં સાતદસ દિવસની મોજ કરવાથી પાછું ઝેર મળે, અને કીનારે આવેલું વહાણ કુખી જાય!”

નવનીતભાઈની કમાન હવે છેકજ છટકી ગઈ. આવેશમાં ઉભા થઈ કાંપતે સ્વરે તે બોલ્યા: “ડીક, સારે તમારે મારું કામ નથી, મારે તમારું નથી. તમે સાસુજીનું મન સાચવ્યા કરજો, એટલે લવંસાગર તરશો. અને આમ મારા કોઠીનું પાણી થયાં કરે, તેના કરતાં તો.....” વાક્ય અધુરું મુકી નવનીતભાઈ હલંગ મારી દાદર પાસે ગયા, અને ધડબડ ધડબડ નીચે ઉતરીને ચોકની છા પર ચડ્યા. મધુરીએ મને સાન કરી, એટલે તરત હું તેની

પાછળ ઉતરી, અને એક એરડો એળંગી બહાર નીકળતાં ચોકની છા પર નેમને ચત્તાપાટ પડેલા, તે હુસકાં ભરી આંસુ સારતા જોયા. કેટલીએ વાર મુધી તો મારું કહ્યું સાંભળેજ નહીં, અને કેંક ને કેંક યદ્રાતદ્રાજ બોલ્યાં કરે. પછી તેમના માથા પર થોડી વાર મુધી હાથ ફેરવી, ‘ગોળીમાંથી કેંક’ પાણી પાછ, તેમને શાંત કર્યા. અમે પાછા ઉપર આવ્યા, ત્યારે મધુરીના ચહેરા ઉપર ચિંતા અને શોકની સાથે ગભરાટની પણ છાપા મેં સ્પષ્ટ જોઈ. થોડી વાર મુધી સૌ શાંત રહ્યાં. છેવટે મેં ધીરથી મધુરીને કહ્યું:

“તમારી વાત તો હું હવે બરાબર સમજી ગયો છું. પણ તમેજ કયુલ કરશો કે તમારી પહેલી ફરજ નવનીતભાઈ તરફ, અને પછી બીજાની તરફ. આમ ને આમ કરતાં તેમના શરીર કે મનને કેં વ્યાધિ થઈ જશે. તો પછી શું કરશો? અને આવું દરદ પહેલેથી કેં તોડીસ આપે છે?”

“મને પણ થોડા વખતથી આવી બીક લાગે છે. પણ જેમની સાથે આખો દિવસ રહેવાનું તેમને પણ તેવે શી રીતે સુકાય?” મધુરી કેંક નરમ પડીને બોલી.

“પણ બધીએ બાબતમાં કેંક હદ હોય છે. તમે સાસરે આવીને બીજેજ દિવસે સહેલગાલ કરવા ઉપડો તો તે ખોટું દેખાય, એ હું પણ કયુલ કરું છું. પણ તમને તો અહીંયાં કેટલાંએ વરસ થઈ ગયાં, અને હીવાન સાહેબની રજા પણ મળી છે, તોએ તમે નવનીતભાઈની તખીઅતના ખાસ કારણ છતાં આટલો બધો સંયમ રાખો, એ તો વધારે પડતુંજ કહેવાય.”

મધુરી કેંક લેડા વિચારમાં પડી. મેં આગળ ચલાવ્યું:

“છતાં હું જાણું છું કે સાસુની પરવાનગી વિના તમને જવાનો ખરો ઉમળકો ન આવે ને તમારું દીલ ડાંખ્યા કરે. તેથી હું એ પરવાનગી મેળવી આપવાનું માથે લઉં તો ?”

“તે સસરાજી કહે તો તમારી આગળ ઉપરઉપરની રજા તો સાત વાર આપે એમાં શું ?” મધુરીએ પોતાની દલીલ નરમાશથી ચાલુ રાખી.

આ સાંભળીને નવનીતભાઈ ફરી પાછા પથારીમાં બેઠા થઇ ગયા, અને ખુબ ગુસ્સામાં આંખો ફટારીને મધુરી સામું એકા ટસે જોઇ રહ્યા. પણ એમને બોલવાનો કે અવકાશજ ન આપવાને હું તરતજ બોલ્યો :

“એમ પણ નહીં. તેમની રજા ખાનગીમાં નહીં, પણ ચોડમાં સૌ સાથે જમવા બેઠાં હોઇએ, ત્યારે લઉં તો પછી કે વાધો રહેશે ?”

“પછી તો સાત સમુદ્ર ઓળંગીને પણ એ જ્યાં દોરે ત્યાં જાઉં.”

આ શબ્દો સાંભળીને નવનીતભાઈનો ચહેરો નરમ પડ્યો. તેમના કપાળ પર કરચલી સમી, છાતી દલકી થઇ, અને થોડી વારમાં તેમના મુખ પર જરા સ્મિત પણ રજૂ. પણ મધુરીને તો જેમ પહેલા શોક ન હતો, તેમ હવે અતિ દર્પ પણ થયો નહીં. તે તો એની એજ રહી, નિશ્ચિત ધર્મની અચલ પ્રેમલ મૂર્તિ બીજેજ દિવસે સવારે મે દીવાન સાહેબ સાથે ખાનગીમાં આ વીશે વાત કરી, તેમના પુત્ર અને પુત્રવધુ બંનેનાં મન સમજાવ્યાં. પછી તેમણે એકમે દિવસ તેમના પત્ની સાથે ખાનગી ચર્ચા કરી. એવામાં એક દિવસ વળી નવનીતભાઈનું માથું સખત ડુખવા આવ્યું. મધુરીની કાપા પણ જરા કરમાઇ તો હતીજ. છેવટે જમવાની વખતે વાત નીકળી, તેજ દિવસે બીમપુરના મકાનવાળા

જમીનદાર પણ જમવા આવ્યા હતા. સૌ પુરુષવર્ગ નવનીતભાઈને મહીના માસ માટે બીમપુર મોકલવામાં એકમત થયો. અને એમે તેની તખીઅતના કારણને એવું ગંભીર સ્વરૂપ આપ્યું, કે બધી સ્ત્રીઓએ પોતેજ જરા ગભરાઇ ને-જરા કચવાતે મને, અને કેંક મધુરીના તપથી તેમનું પથ્થર જેવું દીલ કેંક પીગળવાથી તેને પણ સાથે મોકલવાની ભલામણ કરી.

પછી થોડાજ વખતમાં બંનેને બીમપુર જવાનો દિવસ નક્કી થયો. બધી મોઢવણ ચોક્કસ થઇ. મારું કામ પુરું થયું, એટલે મેં મારે ગામ જવાની રજા માગી.

“બહુ નક્કી કરીને તમે ઠીક ખસી જાઓ છો ? તમારે થોડા દિવસ તો આવવુંજ પડશે.” મધુરીએ બહુજ ભાવથી આગ્રહ કર્યો.

મેં દસીને જવાબ આપ્યો : “વકીલાતનું કામ પુરું થયું, એટલે બંદા છુટા.”

બીજે દિવસે હું મારે પંથે પડ્યો. પણ મને શી ખબર કે હું તેને સાજીસમી હેઠલીજ વાર જોતો હોઇશ !

૩

આ પછી લગભગ એક વરસે નવનીતભાઈ એ શામનગરમાં નોકરી લીધી. તે કાયમની થઇ, એટલે મધુરીએ સાસુસસરાની આશિષ લઇને ત્યાં ઘર માંડ્યું. તે દરમિયાન મને સચીન આપવાનું ઘણી વાર આમંત્રણ તો મળતું જ હતું, પણ મને ત્યાંનું વાતાવરણ અતિશય દુઃખદાયક લાગતું, તેથી હું તો એકજ જવાબ આપતો, કે “તમે બંને જુદું ઘર માંડશો, ત્યારે આવીશ.” તેથી હવે તો નગરથી મધુરીએ ઘણોજ આગ્રહ કરવા માંડ્યો, તે સ્વીકારવાનો રસ્તો શોધતાં થોડા મહીના થઇ ગયા. એટલામાં અમારા વતનમાં અમારા બંનેના સંબંધીઓમાં લગ્ન હતાં, તેથી તે

પ્રસંગે તે પણ આવશે, એમ ધારીને ઘેર આવ્યો. તેના માતપિતા અને ભાઈભાંડુ પણ ત્યાંજ બેઠાં થયા હતાં—કોલેજને અને કોર્ટમાં પણ રજા પડી હતી—અને પાંચેક વરસથી નહીં થએલું એવું રનેલીસબંધીઓનું અસાધારણ સંમેલન થયું હતું. અમારું આખું કુટુંબમંડળ મધુરીને ઝંખતું હતું, કારણકે તેના દુર્ભાગ્યથી સૌને તેની દયા આવતી, તેમ તેના અલૌકિક શુભો પર સૌ આશ્ચર્યન થતાં. મેં અને બીજાં ધણીએ આ પ્રસંગે પાંચસાત દિવસ બધાંને મળીને મન મોકળું કરવા, તે સૌના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરવા અને તેને ખુશ્ખુશ રાખેલું. પણ અમે કાંઈએ હજી તેને પુરી પીછાની ન હતી.

લમના ત્રણ દિવસ પહેલાં તેના નીચે મુજબનો જવાબ મને મળ્યો:

“મુ. કુમારભાઈ,

તમારા સૌના માયાણ આશ્રદ માટે ધણીજ આભાર માનું છું. પણ જણાવવાને ધણીજ દીલગીર છું કે મારાથી આ વખતે તો આ ઘર છોડીને બધાંને મળવા નહીંજ આવી શકાય.

કારણ તમને શું લાગું? એમણે તો મને ક્યારનીએ રજા આપી છે—મારા આવવાથી એમને કે ખાવાપીવાની હરકત પડે એવું પણ નથી. પણ ઘર માંડ્યે બેત્રણ મહીનાજ થયા છે, એટલામાં તે છોડીને આવતાં મારો જીવ ચાલતો નથી.

તમે જણો છો કે, અત્યાર સુધી મોટા ઘરમાં ધણીનાં દીલ સાચવવા જતાં મારાથી એમને માટે કેજ યથ શક્યું નથી. તેથી તેમના હૈયામાં હંમેશાં હોળી સળગતીજ રહી છે—એમલું લોહી સુકાતું ગયું છે—અને તે બધાનું કારણ હું પોતેજ. પણ હવે પરમેશ્વરે એકંતે તેમની સેવા કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તેવે વખતે મારા ચાર દિવસના સુખને ખાતર હું મારો ધર્મ કેમ ચૂકું?

સાચું કહું તો બધાંને, કાકાને (પિતા), બહેનને (માતા), ભાઈઓને, તમને બધાંને મળવાનું મન

તો ધણીએ યાચ છે. અત્યાર સુધી તો સાસરે ને પીઝેર બંધાં ઘરમાં રહેવાની ટવ પડેલી, તેથી બપોરે પહેલાં પહેલાં ધણીજ સુતું લાગતું, અને હજી પણ સંધ્યાકાળે એ ઘરમાં ન હોય ત્યારે સૌને સંભારી કાંઈ વાર જરા રોવા જેવી પણ યથ જઈ છે. એટલે આટલાં બધાં ભાઈભાંડુને એકજ વખતે મળવાનું તો બહુએ ગમે, પણ ધૈર્યને ગમે તેજ ખરું.

એટલે જે ભાઈઓ મને સંભારે તેમને કહેજે, કે હું બહુજ ખુશીમાં છું, અને સૌએ એમજ સમજવું કે જાણે હું ત્યાં આવેલીજ છું. સૌને મારા નમસ્કાર કહેજે.

સૌ. મધુરીના પ્રણામ.”

આ પાંચી અમને બધાંને ધણીજ દુઃખ થયું. પણ તેની અડગ ધર્મશુદ્ધિ આજળ અમારા સંસારી રનેદ શા કામનો?

લમ થયા પછી સૌ પાછાં વેરાયાં, અને હું મુંબાઈ ગયો. પણ તે પછી થોડાજ દિવસમાં મને એર્થોર્ટી ખખર પડી કે ચૈત્ર માસમાં નવરાત્રિ પૂર્ણ કરવાની બીજા કોઈને સગવડ ન હોવાથી મધુરીને મોલાવી હતી, તેથી તે નવનીતભાઈની રજાથી તરત ત્યાં ગઇ હતી. મુસાફરીમાં શરદી લાગવાથી કે નવરાત્રિનાં વ્રત કરવાથી—ગમે તે કારણથી બીજેજ દિવસે તેને સખ્ત ટાઢ ચઢી, અને તાવ આવ્યો. આ વીશે તેણે નવનીતભાઈને સહેજ લખી જણાવ્યું, પણ તેની સાથે કામ સુકી નકામા દોડી ન આવવાનું પણ સુચવ્યું. છતાં તેમની ધીરજ તો રહીજ નહીં, તેથી તેઓ તો પહેલીજ ગાડીમાં બેસીને સચીન આવી પહોંચ્યા. મધુરીની તબીબત પણ સુધરવાને બદલે ધીમે ધીમે બગડતીજ ગઇ. તોપણ લીધેલું વ્રત તો ગમે તેટલું સહન કરીનેએ પુરું કરવાની તેણે દંઠ લીધી. ખુબ એવાઈને તે નવગીનાં પારણું સુધી પહોંચી. પણ શરીર આટલો જીલમ કેમ સાંખી શકે? દસમના દિવસથીજ

તેનું દરદ વધ્યું. એ ત્રણ દિવસમાં દાકતરોએ ન્યુમોનીઆ પારખ્યો. તરતજ નવનીતભાઈએ મને તાર ક્યો. એ વાંચીને હું ચમક્યો. ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે તેની છાંદગી ખરેખર જોખમમાં છે, એમ સમજાવું.

સચીનની છેલ્લી સ્નેહયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની ઝોરડીમાં ગયો એટલે મને જોતાં વારજ તેની આંખો ભાવથી ચળકી ઉઠી. પધારીમાંથી જરા ઉચી થવા પણ ગઈ, પણ સૌએ વારી. ખાટલાની એક બાજુ પર તેણે જગ્યા કરી આપી, ત્યાં હું બેઠો.

“કેમ. તમે કેં આટલે દૂરથી ઓર્થોતા?”

“કેમ. તમારે ઘેર આવવાની બધી છે?”

“ના, ના. ઘર તો તમારુંજ છે, પણ મારી રીકર કરીને આવવા જેવું તો હતુંજ નહીં.”

“તમને કેમ છે હવે?”

“ખાસ કેં નથી. મારું શરીર તો જરા એવુંજ છે. તેમાં વળી માતાએ બેઠી, એટલે જરા તાવ આવ્યો; તે જોતજોતામા ઉતરી ગયો, એટલે પાછી ઉભી થઈશ.”

“અમારે તો એજ જોઈએ છે. પણ તમારી તપ્પીઅત લયકી, ત્યારે પૂજા બીજા કાંઈને કરવા દીધી હોત, તો ન ચાલત?”

“જુઓ હું પૂજામાં કેટલા વરસે બેઠી? જરા તાવ આવ્યો, તેમાં કેં અધુરી મુકાય?”

“પણ રજનું ગજ તો સહેજમાં થઈ ગયું. શરીર સારું હોય, તો સૌ વાનાં કરી શકાય.”

“અરે, એમ તે મને શા ધા વાગવાના હતા? ને વળી કોઈ દિવસ મરવું તો છેજ ને? તો માતાજીની પૂજાને નિમિત્તે દેહ પડે, તે કરતાં વધારે રડું શું?”

હું ચુપ થઈ ગયો, પણ મધુરીની જલ આગળ ચાલી:

“પંથુ મને એક દુઃખ થાય છે ખરું.

મારી ખાતર બધાંને રાતદિવસ બહુજ શીકર ને મહેનત કરવી પડે છે!”

હું જરા ચીદાયો: “આવું તમારાથી બોલાય? તમે ધર્મ કરતાં પધારીવશ થયાં, તો બીજાં પોતાની ફરજ ન બજાવે?”

મધુરી ચુપ થઈ, ને તેની આંખ ઘેરાવા લાગી, એટલે હું બીજા ખંડમાં ગયો.

એત્રણ દિવસમાં તો તેની માંદગી છેકજ વધી ગઈ. તેને ચિત્તભ્રમ થવા લાગ્યો, ને લવારી શરુ થઈ. ગામના અને સુરતના સારાસારા ડોક્ટરો બેગા થયા. ઘણી તપાસ અને મસલત કર્યા પછી, છેવટે સૌએ તેના જીવવાની આશા મુકી. તેથી તે છેલ્લી અવસાએ પહોંચી જાય તે પહેલાં તેની આખરની વિદાય લેવા તેના ખંડમાં ગયો. મધુરી ખાટલાની એક બાજુ પર તકીઆમાં માથું દબાવી મુતી હતી. નવનીતભાઈ પણ તેની બાજુએ છુંટણ વાળી મધુરીના એક હાથને પોતાના બંને હાથમાં લઈને બેઠા હતા. હું દાખલ થયો, એટલે નવનીતભાઈએ માથું ફેરવી મારા સામું જોયું. તેમની આંખો આંસુથી જલકાતી હતી. ઓર્થોતા આવેલા અંતિમ દુઃખથી તેમનો ચહેરો ધોળો પુણી જેવો થઈ ગયો હતો. મધુરી હૃષીતજ હોય, તો તે ન જાગે, એમ ધીમેથી હું પાસે બેઠો. સહેજ વારમાં મધુરીએ મારા સામું જોયું, અને બહુજ ધીરેથી નવનીતભાઈના હાથમાંથી પોતાનો હાથ સેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ નિષ્ફલ!

મધુરીનાં પણ આંસુ તામળ લોહલાં લાગ્યાં—જળજળીયાં તો દેખાતાં પણ હતાં. આંથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ લાગ્યું કે તેના આ અંતિમકાળે તેના વદન પર વિરાજતી વિજયી પ્રસન્નતા ઓસરી ગઈ હતી.

સંયમ અને સેવાથી શરીર અને સંસાર પર તેણે છંદગીભર ને અન્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેનો લોપ થતો જણાયો. વ્યાધિ માથે તેનું યુદ્ધ શ્વમતું હતું, -તેનું શરીર હવે ધીમે ધીમે વ્યાધિને વશ થતું હતું, તેમ તણે ને કામળ ને માર્મિક પ્રેમભાવની સાથે છંદગીભર યુદ્ધ કર્યું હતું, તે આ ધડીએ તેના હૃદય પર સામ્રાજ્ય ભોગવતા હોય-તેની મીઠી આંખોમાં નિરંકુશપણે વિલસતા હોય-એમ લાગ્યું. તેની મુખમુદ્રા પર કેવળ આનંદ અને ઉત્સાહને બદલે નરી દ્રામતતા અને પરમ વાતસલ્યભાવ છવાઈ રહેલાં દેખાયાં.

“કેમ, તમે ક્યારના આવ્યા છો?”
ધણાજ નરમ અવાજે મધુરીએ પુછ્યું.

“સહેજજ વાર યદ.”

“આજે તો કે ધણા દાકતરો ભેગા થયા હતા, અને પછી અહીંઆંથી કે બધાંએ ચાલ્યાં ગયાં છે, એ શું?”

“તમારે તે કશાનો વિચાર ન કરવો. જે કરે છે, તે તમને વહેલો આરામ આપવાનેજ.”

“તમે ન કહો, પણ હું સમજી ગઈ છું.”
કે દાકતરોએ હવે મારું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે. પણ મારો આવરદાજ પુરો થયો હશે, તેમાં કોઈ શું કરે?”

આ બોલતાં બોલતાં મધુરીની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં. મેં સંયમ રાખવાનો ધણેએ નિશ્ચય કરેલો, તે સરવા લાગ્યો. ઉપદેશ આપવાની પણ દીક્ષા ન રહી. આંસુ લુછતાં તે બોલી: “મને આજે શા માટે આંસુ આવે છે, ને જાણો છો? બાકી મારી આંખમાં કોઈ દિવસ તમે ઝળઝળીઆં સરખાં પણ જોયાં છે?”

મેં મુંઝે મોઝે ડોકું હલાવ્યું. “મને કેં મરવાની બીક છે એમ ધારો છો? મરવાથી તો આ દુનીઆમાં પાપ ઓછાં કરાશે, અને

પ્રજાની પાસે વહેલાં પહોંચાશે. તેમ મને કેં મુખની પણ વાસના રહી નથી. ઘેર અને અહીંઆં પણ આટલી ઉંમરમાં કેં મણા નથી રહી.”

હું કેંક કહેવા જતો હતો, પણ મારા શબ્દો મારા હોઠ પરજ સુકાઈ ગયા.

“સૌ સર્ગાવહાલાંને છોડતાં કેં દુઃખ ન થાય, એમ તો નહીં. મરતાં પહેલાં એક વાર પણ કાકાને, બહેનને, ભાઈબહેનોને મળાયું હોત, તો તો બહુજ ગમત.”

આ શબ્દો બોલતાં તો તેની આંખમાંથી આંસુની ડોળ ઉછળી ને કુરકે કુરકે તે રોધ પડી. પણ વળી આંસુ લોહીને તે બોલી:

“પણ આજે મને એટલું નથી સાલતું. બાકી તમે તેમને મળશો, ભારે કહેશોજ કે તેમને સંભારતી સંભારતીજ હું ગંધ છું.”

હવે મારી આંખમાંથી પણ શ્રાવણ ભાદરવો વરસવા લાગ્યા. મેં રુમાલથી આંસુ લોહી નાખ્યાં.

“જેમ જેમ છેલ્લી ઘડી આવતી ગય છે, તેમ તેમ સૌ સર્ગાવહાલાં ને સામુસસરાજ તરફ જે કેં કહવા બોલ બોલી છું-જીલસુક કરી છે-ને માટે બહુજ પરતાવો થાય છે.”

“તમે એટલાં બધાં પુણ્ય કર્યાં છે કે ઇશ્વર ઉદારપણે મારી આપશે.”

‘પણ આટલાં બધાં આંસુ કેમ આવે છે તે જાણો છો? જેમને માટે સારો લવ-સાગર ખેડ્યો તેમને માટે તો મારાથી કેંજ ન યદ શક્યું તેથીજ.” તેણે કેંક અદ્ભુત પ્રેમલ દષ્ટિ નવનીતભાષ તરફ ઠેરવી. અનેથી એકબીજાના હાથ દબાઈ ગયા. નવનીતભાષ તો ચોધાર આંસુ સારતા, ઇસ પર માથું મુકી શીંગડું વળીને પડ્યા.

અંતિમ ક્ષણે અંતરના પર બોલવાનો કેંક અન્ય આવેશ મધુરીના વદન પર જવાતો ગયો.

“મારો જીવ અત્યારે સાક્ષી પુરે છે, કે હું જીવંતીબર એમના પ્રત્યે તો બહુજ નિષ્કુર થઈ છું. મેં બધાનું સંભાળવામાં તેમને નજ ગણ્યા ! તેમણે મને હંમેશાં પુલની માફક માથે રાખી, ત્યારે મને કોણ જાણે શીએ શુદ્ધિ સુઝી, કે હું તેમને હંમેશાં ઠોકરજ મારતી ગઈ!”

અંતઃકલ્પનાં આંસુનું પણ કેવું ગદન રહ્યું ! જે કઈન સંયમ જાણીજીજીને પાળતાં પોતાની જીવંતી ખતમ કરી તે માટેજ છેવટે પોતાને દોષ દેવા એ તો નિર્દય આત્મ-પરીક્ષાની અવધિજ !

એ આવેશ પણ છેવટે નરમ પડતો ગયો.

“મારા મનમાં તો એમજ હતું, કે ચાર દિવસ સુખેદુઃખે કાઢી નાંખીને પછી જીવંત રહીશું, ત્યારે જીવંતી સુધી પુરેપુરો ખંજ વાળીશ. એ દિવસ પણ આવ્યો, પણ તે પરમેશ્વરને નજ રુઝ્યો. એટલે હું તો ફક્ત પાપનીજ ગાંસડી આંધીને પાલોકમાં સીધાં છું.”

આમ કહેતાં તો તેની બધીએ ધીરજ ખુટી ગઈ. ફરી પાછી તકીઆ પર માથું નાંખી ઢગલો થઈને પડી.

હું તો ટિંગ્મૂઠ બની ગયો હતો. આ કરણ પ્રસંગ લંબાવવાથી તો તેને નુકશાનજ થાય એમ હતું, તેથી બંનેને એકલાં મુકી હું ત્યાંથી નીકળી ગયો.

ખીજે દિવસે તેને દમ ઉપડ્યો, તે પહેલાં એક વાર જરા દૂરથી નીહાળવાનો અવસર મળ્યો. તે વખતે ગીતાજીનો પાઠ ચતો હતો. તે ખેલતી બંધ થઈ હતી. કદાચ શરીરની વેદના પણ શમી હતી. તેના પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ પણ પુરાં થયાં હતાં. સંસારની સાથે તેણે

છેલ્લો હીસાખ કરી લીધો હતો. હવે તો તેનો જીવ શરીરનાં બંધન છોડી સ્વતંત્ર થવા-તેનો આત્મા આ સંસારને તજી પરમેશ્વર સાથે એકતાર થવા મથતો હતો. તેના પવિત્ર વદન-કમલ પર કોઈ અનન્ય શાંતિની દિગ્ધ સુરખી જવાઈ રહી હતી. તે મનુષ્ય મટી દેવ બનતી હતી.

તેનાં આદર્શન કરી મારો શોક પણ શમ્યો. હું પણ કદપનામાં કે જીવંતીજ દુનીઆમાં વિહરવા લાગ્યો. એટલામાં તે કેવળ નિષ્કેષ થઈ, એટલે ઘરમાં રેવાનો ઘણો કોલાહલ થઈ ગયો. તેની મારા ઉપર કે અસર થઈ ન થઈ, એટલામાં તો અમે રમશાનમાં ચાલી નીકળ્યા.

ચિત્તા પર તેના શબ્દોને પધરાવી, ચોખ્ખ વિધિ કરીને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો, એટલે હું દૂર એક ટેકરા પર જઈને બેઠો. ત્યાંથી કેટલીએ વાર સુધી એ ભડભડતી ચિત્તામાંથી નીકળતી જવાલાઓ ઉપર ભાસતા વિવિધ રંગ પર-તેમાં ભરખીભૂત થતા મધુરી-ના શબ્દ પર મેં એકાદ ટોચે જોવાજ કયું. મારા મનમાં તો ફરીફરીને એ વિચાર આવ્યા-જ કરે, કે જેમ તેનો દેહ પંચમહાભૂતમાં મળે છે, તેમ તે મધુર પુષ્પનો પુષ્પપગગ છેક ઉંચા આકાશમાં ઉડી સ્વર્ગમાં ભળતો જાય છે.

તેણે ચાર કલાકે ચિત્તા શમી ગઈ. તેની ભરમ અમે નદીમાં ઠારી. પ્રવાહની સાથે તે પણ સમુદ્રમાં મળી-તેનો અમર આત્મા પણ પરમાત્મામાં ભળી ગયો.

આવસંસાર આવી કેટલીએ મધુરીઓથી મધુર બનતો દશે-કેટલીએને અકાળે રમશાન-માં સુવાડતો દશે, એને વિચાર કરતો કરતો હું ઘેર ગયો.

કીંમત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩ થી]

કે દુરત મોટર ચાલવા લાગી, અને વિમળાને લાંબને કોલાખા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

X X X
લાગભગ એકાદ કલાક વહી ગયો.

X X X

વીજળીની બત્તીઓથી સુશોભિત દીવાનખાનામાં હંસરાજ શેઠ એકા હતા. સમુદ્રના મોજાં સમા વિચારોમાં તેઓ એટલા બધા અટવાઈ ગયા હતા કે તેમાંથી નીકળવું તેમને તદ્દન અસંભવિત લાગતું હતું. આઠ દિવસની અંદર આ દીવાનખાનું, આ નોકરો અને અન્ય સર્વસ્વ પેસા ફુટ પ્રમોદરાયના હાથમાં જવાનું હતું. અને હવે કલકત્તાથી પોતાની મીલકત માટે ખાસ આવેલો પ્રમોદરાય, આ કેસમાં જીતે એમ ચોક્કસ લાગતું હતું.

એ સમજી શક્યા હતા કે મનુષ્યને અધિક સુખનો અધિકારજ નહોતો. પણ એ જ્ઞાન એમને બહુ મોઢું આવેલું. અને અત્યાર સુધી શ્રીમંતાઈમાં મહાલેલા હંસરાજ શેઠ હવે દુરથી દેખાતી ગરીબીથી અત્યંત બીતા હતા.

વિચારનાં વહેણ વહેતાં વહેતાં એકદમ અટક્યા. બહાર મોટરનું ભુંગળું વાગ્યું. કોણ ? વિમુખહેન ? ફરીને આવ્યાં ? નહીં ! નહીં ! રોલ્સરોલ્સ આટલો બધો અવાજ કરેજ નહીં.

"કાનજી !" હંસરાજ શેઠ ખુબ મારી.

"જી" દીવાનખાનાના અંદરના ભાગ તરફના એક બારણામાંથી આવીને કાનજીએ જવાબ આપ્યો.

"જો તો કોણ છે એ ?"

"જી" કાનજી બહાર ગયો. અને થોડીક પળોમાં એક કાડ લઈ પાછો આવ્યો.

"કોણ છે ?" હંસરાજે પાછું પૂછ્યું.

કાનજીએ કાડ આગળ ધર્યું અને પછી બોલ્યો: "આપને મળવા માગે છે."

કાડ ઉપર અંગ્રેજી અક્ષરોમાં નામ હતું:

Pramodray Hariray Nanavati

Calcutta.

કોણ જાણે કેમ પણ હંસરાજની વાંચનાની શક્તિ ગુમ થઈ ગઈ. અત્યાર સુધી વિચાર કરતું તેમનું મગજ એકદમ શૂન્ય થઈ ગયું. અને એ શૂન્યતા એટલે સુધી આગળ વધી ગઈ કે આ માણસ પોતાનો હરીફ છે એમ હંસરાજ ભૂલી ગયા. કેટલીક વાર જ્યારે મનુષ્ય વિચારશૂન્ય થઈ જાય છે, ત્યારે તેના આસપાસના વાતાવરણનો, પોતાની તથા બીજાની પરિસ્થિતિનો વિચાર નથી રહેતો. એ પોતાની ભ્રમણામાંજ અટવાયાં કરે છે, અને એ વખતે પોતે પણ ન સમજી શકે એવું કાર્ય કરી નાંખે છે.

પ્રકાશ દેતી વીજળીની બત્તી સામે હંસરાજ જોઈ રહ્યા. એક બે પળો એમને એમ પસાર થઈ. અને કાડ વાંચ્યું ન વાંચ્યું, ત્યાં તો તેમણે કાનજીને આવનારને અંદર મોકલવાનું કહ્યું.

આવનાર એક ધારીલો યુવાન હતો. વિજયદેવી કેમ જાણે તેની ઉપર કલશ ઢોળીને પણ ન ધરાઈ હોય એવું તેનું મુખ હતું.

તેને જોતાંજ હંસરાજના મુખ ઉપર ધણી ફેરફારો થયા. પોતાના કદા હરીફને સામાન્ય માણસ જે નજરે જુએ, એ નજર હંસરાજે પ્રમોદરાય તરફ ફેંકી.

“કોણ પ્રમોદરાય ? કેમ અલારે ? તારું અહીં શું કામ હતું ?” હંસરાજ કૈંક તપી ગયા. તેના મુખ ઉપર કોષની નીશાનીઓ તરવરી રહી.

“હંસરાજ શેઠ તપી ન જાઓ. હું એક યાચના કરવા આવ્યો છું,” પ્રમોદરાય વિનયથી બોલ્યા.

“યાચના ! તેણે મારી પાસે ?”

“હા. તમારી પાસેજ. હંસરાજ શેઠ ! બુઝો હું આ કેસ પાછો ખેંચી લેવા માગું છું.”

જે શાંતિથી પ્રમોદરાય આ શબ્દો બોલ્યા એ શાંતિ કૈંક અજબ જાતનીજ હતી. અને આ જોઈને હંસરાજ પણ શાંત થયા.

“એટલે ?” તેમણે પુછ્યું.

“એટલે એમ કે હવે હું મારો હક્ક સાબીત કરવા નથી માગતો.”

હંસરાજ શેઠના મગજની આસપાસ અન્યથાએ ઘેરો સરુ કરી દીધી.

“તું શું કહે છે એવું તને લાન છે ?” તેમણે પુછ્યું.

“હું અલારે સંપૂર્ણ લાનમાં છું, સમજ્યાને શેઠ ?”

“શા માટે તું એમ કરવા માગે છે ?”

વિરમયભર્યા શબ્દોમાં એમણે પુછ્યું.

“એક વ્યક્તિને ખાતર.”

“કોને ખાતર ?”

“એક બાળા ખાતર.”

“એ બાળાને શું, તારે શું ને આ મીઠકતને શું ?” હંસરાજ બહુજ અન્યથા ચક્ર ગયા હતા.

“એ સ્ત્રી-એ બાળા-હા. એ બાળા આ મીઠકતના માલીકની બહેન-સગી બહેન

થાય છે.” પ્રમોદરાયનો અવાજ ધીમો પણ મીઠો હતો. એવા અવાજ ધણીએ કોષીને ઠંડા પાડે છે.

“હેં !” હંસરાજે પુછ્યું.

“હા, તમારીજ બહેનને ખાતર આ કેસ હું છોડી દેવા માગુ છું.”

“છોકરાં તું તારા લાનમાં છે ?” કોષના આગમનથી અન્યથા ચાલી ગઈ, “તારું ફટકયું તો નથી ને ?”

“નહીજ. અત્યાર જેટલા સંપૂર્ણ લાનમાં હું બીજા કોઈ પણ વખતે હતોજ નહીં.” પ્રમોદરાયના અવાજમાં હંસરાજથી ન સમજી શકાય એવી તટસ્થતા હતી.

“તારી કૈંક ભૂલ થતી હશે. તું કોઈ બીજા કેસ માટે વાત કરવા માગતો હોઈશ. મારું નામ હંસરાજ, છોકરા, હંસરાજ નાગર-દાસ શ્રોક, સમજ્યો ?” એક વડીલ પોતાના બાળક પ્રત્યે જે જાતના શબ્દો બોલે, તે જાતના શબ્દો હંસરાજથી બોલાઈ ગયા.

“નહી ! મારી ભૂલ થતીજ નથી ને ! હું ખરોજ સમજી શકું છું અને જે હક્ક હું આ બંગલા ઉપર અને બીજી અન્ય મીઠકતો ઉપર સાબીત કરવા માગતો હતો તે હું પાછો ખેંચી લેવા માગું છું.”

‘વિમળ વિલાસ’ના દીવાનખાનામાં એ વ્યક્તિઓ ખેડી હતી. એક પ્રૌઢ હતો અને એક યુવાન હતો. યુવાનમાં ચોખ્ખી તટસ્થતા ફરકતી હતી અને પ્રૌઢ અન્યથાના પ્રદેશમાં પુર ઝડપે આગળ વધતો હતો.

“શા માટે તેં કહ્યું ?” જણે કેમ કે સાંભળ્યુંજ ન હોય તેમ હંસરાજ શેઠ બોલ્યા.

“કેમ મેં એક વાર કહ્યું તે ન સમજી શક્યા ? તમારાં બહેનને ખાતર-વિમળાદેવીને

ખાતર-આ કેસ હું છોડી દેવા માગું છું. સમજ્યા ?”

“એટલે ? તારે અને વિમળાને શું લાગે વળગે ?” હંસરાજના મગજની સ્થિતિ લખી લખાય એવી નથી; એ અનુભવીનેજ સમજાય એવી છે.

“વધુ કેંજ નહીં ! જ્યારથી હું વિમળાદેવી-ને જોતો આવ્યો છું ત્યારથી એમને પુજતો આવ્યો છું. હું એમને અત્યંત ચાહું છું,” એમ કહેતાં કહેતાં પ્રમોદરાયની આંખો પાસે એક પ્રતિભાવાળી પ્રતિમા ખડી થઇ. અને તેણે મનમાંજ એ પ્રતિમાને અંજલી દીધી.

“એટલે શું ? તું આ કેસ પાછો જેંથી લે, તે પછી હું વિમળાનાં લક્ષ તારી સાથે કરું એમ ? તારું તે ઠેકાણે છે કે નહીં ?” હંસરાજ ક્રોધથી મોટે અવાજે બોલ્યા.

‘હા. એથી રહું છું હોષ શકે ?’ પ્રમોદરાય બહુ ગંભીરપણે બોલ્યા. “મારે સ્નેહ એમની પ્રત્યે એટલો બધો વધી પડ્યો છે કે હું એમને દુઃખી કરવા નથી માગતો. અને એટલા માટેજ-એમને ખાતરજ આ ‘ધું’ હું કરું છું.”

હંસરાજ સમજી ન શક્યા કે આ યુવકને શું કહેવું-એની પ્રત્યે કેવું વર્તન ચલાવવું. જે વિચારોમાંથી તેઓ બહુજ મુશ્કેલી-થી નીકળી શક્યા હતા એજ વિચારોમાં પાછા ફર્યા ગયા.

“જીએ શેઠ !” પ્રમોદરાયે એકદમ પોતાના ધડીઆળ તરફ જોઈને કહ્યું: “અત્યાર-થી બરોબર સવા કલાક પછી મારે મારા વકીલ સાથે એપોઇન્ટમેન્ટ છે. અને ત્યાં મુધી હું મારે બંગલે છું. જે તમને આ બાબત

ઉપર કેં પશુ વિચાર થાય તો ન. ૨૭૬૭૪માં ટેલી.....”

“એટલે શું તું એમ સમજે છે કે કોઈ દિવસ પશુ તને આ બાબત હા પાડીશ ? એકરા, મરી જાઉં તોએ નહીં-સમજીયોને ? મારી આટલી આબરુ તો કોર્ટમાં ઘસડીને પાણીમાં નાખી અને હજે બાકીની પશુ રાખવા નથી દેવી. તું તે માણસ છે કે કોણ છે ?” હંસરાજ ક્રોધથી જીમ પાડી ઉઠ્યા. પ્રમોદરાય પશુ જરા કમકમ્યા.

“શેઠ ! માફ કરજો હું કે. મેં તમને બહુજ હેરાન કર્યા છે. ચાલો સાહેબજી.” પ્રમોદરાય જાણતા હતા કે હંસરાજને સાહેબજી કહેવાની પુરસદ નહોતી. અને તે શાંત અને ધીમે પગલે જોરડામાંથી ચાલ્યા ગયા.

અને ફરી પાછી શાંતિ દેવી દીવાનખાના-ની વહારે ધાઇ.

હંસરાજ પાછા વિચારોમાં ફુપ્યા. તેમની પરિસ્થિતિનો પુરેપુરો ખ્યાલ તેમને અલ્પારે આવ્યો. કદાચ તે વિમળાનાં લક્ષ પ્રમોદરાય સાથે કરે અને પ્રમોદરાય મીઠકત ઉપરથી પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લે તો લોકો શું વાત કરે ?

“લોકો શું કહેશે ?” તેઓ બબડ્યા. “શું મીઠકતના બદલામાં વિમળે આપું ?-બહેનને આપી દઉં ?” અને પ્રમોદરાય પ્રત્યેના ક્રોધાવેશમાં હેલ્લા શબ્દો કંઈ જોરથી બોલાઇ ગયા.

જોરડાનું બારણું ઉઘડ્યું. અને તેમણે બારણા તરફ નજર કરી. સામે વિમળા પોતાના શાંત અને પ્રજાવલ્યાં મુખ સાથે ઉભી હતી.

“મોટાભાઈ !” તે ધીમેથી બોલી.

“વિમળ ! બહેન ! તું અહીં ક્યાંથી ?” એમની આંખોમાંથી અશ્રુનું એક ટીપું સરી

પડ્યું. હંસરાજ સમજી શક્યા કે જે વાત તે એનાથી છુપાવવા માગતા હતા એજ વાત વિમુએ સાંભળી હતી.

“અસ હવે વાતો ચોખ્ખી રીતે કરવામાં વાંધો નથી.” તેમણે મનમાં વિચારી લીધું. વિમળા તેની સાથેનીજ, એક મખમલથી જડીત, આરામજીરશીમાં બેઠી.

“ભાઈ! આવતાં આવતાં એવું બન્યું કે આપણા અંભણથી થોડે દૂર પેટ્રોલ ખલાસ થઇ ગયું. અને તેથી જનકીબાઈ સાથે ચાલીને અહીં આવતી રહી. અને જે વાત મારે સાંભળવી ન જોઇએ તેજ વાતો ઉભાં ઉભાં સાંભળી!” વિમુ શાંત અવાજે બોલી.

“એ તો તારું મુખજ કહે છે કે તેં એ વાતો સાંભળી છે, ને તારી આંખો કહે છે કે એ વાત ઉપર તેં પૂછ્યું વિચાર કર્યો છે. કહે બહેન! અત્યારે આપણે આ વાતનો નીવેડો આણવોજ જોઇએ.” હંસરાજના શબ્દોમાં પણ હવે અદ્વિતીય શાંતિ હતી.

“તમારા શબ્દો સાંભળીને તમારી પ્રત્યેની મારી ચાહનામાં વધારો થતો જાય છે.”

“તેથી કેં થોડોજ આ વાતનો નીવેડો આવે એમ છે? આજ નહીં તો કાલ, પણ તારે પરજ્યા વગર કેં છુટકો છે?”

થોડી વાર ભાઈબહેન બંને મુંગાં રહ્યાં. અને પછી ધીમે ધીમે જાણે કેમ પોતાના મન સાથેજ વાતો કરતા હોય તેમ હંસરાજ બોલ્યા:

“મારે હવે કંઈપણ જોઇતું નથી. મને હવે મીલકતનો મોહ રહ્યો નથી. મારે હવે જ્ઞાની બનવું છે? બહુ દિવસ આનંદમાં કાઢ્યા. ભલે પ્રમોદરાય મીલકત ઉપર હક્ક સાબીત કરે. વિમળા પણ મરજી પડે તેની સાથે પરણે. પણ કેસ પાછો એવી શેવાની જે

વાત પ્રમોદરાય કરે છે એ તો મને ગમતી નથી. એ બધું અસંભવિત છે.”

“ભાઈ હસુભાઈ! મારી ખાતર! તમારી એકની એક બહેનની ખાતર એટલું ન કરો? એ અસંભવિત વાતને સંભવિત ન બનાવો?” વિમળાનું મુખ બહુજ દયામણું થયું.

હંસરાજ શેઠના મુખ ઉપર પાછા ફેરફારો થયા. તેમનું મુખ દયાદ્રૌ બન્યું. અને તેમણે ધીમેથી પોતાનું મસ્તક ઊંચું કરીને વિમળાની આંખો તરફ જોયું. એ આંખોમાં રોહને પવિત્ર અગ્નિ જળહળતો હતો.

“ત્યારે શું તને આ મુવાન...બહુજ...”

“ભાઈ શું કહું?” વિમળા વચમાંજ બોલી ઉઠી: “હું તેને મારા ખરા દીલથી ચાહું છું.” એટલું કહેતાં કહેતાં શરમીંદી બની ગઇ અને તેણે પોતાનું મુખ કામળ હરતો વડે ઢાંકી દીધું. જાણે ચંદ્રદેવ વાદળા પાછળ છુપાઇ ગયા.

હંસરાજની આંખોમાં આંસુનાં ટીપાં ફરી ખંધાં. દૂર ખારણા પાસે ઉભેલો કાનજી પણ પોતાના શેઠ અને તેની બહેનની આ કરુણાજનક સ્થિતિ જોઇને, ખલા પર પડેલો દુવાલ આડો રાખીને નાક ઊંઠવા મંડ્યો.

“પણ બહેન! તને ખબર છેને કે જે નજરે તું આ વાતને જુએ છે, તેનાથી ઉંધીજ નજર સમાજની હશે.”

“પણ ભાઈ! દુનીઆભરમાં એક આત્મા તો ખરું સત્ય જાણુશેને? એ આત્મા જાણુશે કે તમે શા માટે આમ કહ્યું અને એ તમારા આ કૃત્યને માટે તમને દેવની જેમ પુજશે.” હંસરાજની અધીરાઇ વધી ગઇ. “શું તું એને એટલી બધી ચાહે છે?” તેણે પુછ્યું.

“ભાઈ મન રોક્યું રોકાતું નથી. જેમ જેમ મનને તેની પ્રત્યે જતું રોકું છું તેમ તેમ તેનીજ તરફ ખેંચાતું જાય છે” આ

જાહેર કહીને ખીજી પળે વિમળા ઓર્ચીતી હિડી અને અંગલાના અંદરના ભાગમાં ચાલી ગઈ.

‘હંસરાજ બેસી રહ્યા. એ વિધિનું વૈચિત્ર્ય અનુભવતા હતા. એક એ કલાકમાં શા શા ફેરફારો થઈ ગયા તેનો વિચાર કરતા હતા. સારે થું તેણે પ્રમોદરાયની આ વાત સ્વીકારવી? અલખત, વિમળાને પોતાનું ખરું સુખ મળશે, પણ એ સુખની ક્રીમિત એમને બહુજ ભારે પડશે. ગામે ગામમાં, ચાટે ચાટામાં, લોકોમાં આજ વાત ચાલશે કે “મીઠકતના બદલામાં બહેન વેચી નાંખી.” થું થઈ શકે?

ટેલીફોનની ધંટડી વાગી. તેનો સંગીત-મુચક સ્વર આખા ઝોરમાં ગાજી રહ્યો.

હંસરાજે રીસીવર હાથમાં લીધું અને કાન પાસે ધર્યું. સામેથી કોઈ બોલતું હતું:

“કોણ? હંસરાજ શેઠ કે?—હું પ્રમોદરાય—હું હવે મારા વજીલ પાસે જઈ છું. મારી માગણીનો સ્વીકાર નહીં કરો? વિમળા ખાતર—”

“પણ મેં તને ક્યારનુંએ કહ્યું છે કે આ આખતમાં હું હા—”

“હા. હા. પણ તમે જાણો છોને કે તમારી ‘હા’ ‘ના’ ઉપર ત્રણ જીંદગીનો આધાર રહ્યો છે—મારો, તમારો ને વિમળાનો. પ્રભુને ખાતર એટલી મહેરબાની કરો અને

મને આ કેસ પાછો ખેંચી લેવા દો. અને તમે પણ તમારા વજીલ સાથે તેવીજ ઝોઠવણ કરજો. હું જાઉં? જાઉં કે હંસરાજ શેઠ?”

એકજ પળ શાંતિથી પસાર થઈ. પણ એ એક પળમાં તો હંસરાજના મગજમાં પ્રચંડ તોફાન થયું. કોઈ સમુદ્રમાં તોફાન થાય તેવું. અને પછી.....

“હા! હા! કેસ પાછો ખેંચી લે અને—જ—જ—જોઈએ તો જહાનમાં જા.” અને એ છેલ્લા જાહેર પુરા બોલાય તે પહેલાંજ તેમણે રીસીવર પોતાના હાથમાં લઈને, તેની જગ્યાએ પછાડ્યું.

હંસરાજ ઉભા થઈ ગયા. તેમને કમકમાં આવ્યાં. તે પછવાડે ફર્યા. દીવાનખાનાના અંદરના ભાગના બારણા આગળ વિમળા ઉભી હતી. તેની આંખોમાં આંસુ ભર્યા હતાં.

“ભાઈ, જમવાનું તૈયાર છે!” શાંત અવાજે તે બોલી.

અને બહેનની પાછળ પાછળ ભાઈએ જમવાના ઝોરડા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

x x x

આ બનાવ પછી દોઢ મહીનામાં વિમળા અને પ્રમોદરાયનાં લગ્ન થતાં, ઘરઘરની ડાશીઓને અને ખીજો કે” પણ ધંધો ન લઈ બેઠેલા નવરા ટીકાખોરોને, નવી ટીકા કરવા માટે સારો ખોરાક મળ્યો હતો.

મોહન માયા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮ થી]

મોહન

[અહુજ ગંભીર અવાજે] નરોત્તમભાઈ, કવિલોકને માયિક મીઠકત બહુ નથી હોતી, એટલે જે વ્યક્તિને એ લોકો માન આપે, સંપૂર્ણ ભાવે આદરમન્માન કરે, તેને અમર બનાવવાનો આ એમનો દીનજનસુલભ એકજ ઉપાય. મને [માયાવતી સામે બહુભરી નજર-રિમત હાસ્ય] માયાવતી બહેન સમાન એવું બીજું પાત્ર ક્યાં સાંપડે ?

માયાવતી

[શીદા, શીદા! ટાગોરની કૃતિમાં અમરત્વ!!] ઓ કવિરાજ !

પુષ્પા

[અંબાલાલને-કટાક્ષમાં] આએ છુટી અધુરી નથી.

મોહન

[હવે તો માયાવતીને પુરી મહાત્ કરવી છે.] હજાર વર્ષ-લાખ યુગ જીવીશ તોપણ મારાં કુવેણ્ય કટાક્ષથી નાચા બહેનની આંખમાં જે જીવતી, જગતી, જ્વલંત જ્યોત જોઈ તે ભવિષ્યમાં કદી દેખાવાનીજ નથી.

માયાવતી

[પુશ્પ પુશ્પ] એ શું મોહ્યા, મહાશય ? મને શરમાવે મા.

મોહન

[તેને પામે જઈ] ભારે આ બંદાને માનવા પરવાનગી છે કે એના પરનો માયા બહેનનો ઘડી પહેલાનો કોપ નષ્ટ થયો ?

માયાવતી

[કાપને બદલે હવે તો એના પર મરી શીટવા લાગી છે] સદંતર.

મોહન

[હેલો! ફટકો-માયાના હાથને ચુંબન કરે છે] ઉપકાર, માયા બહેન !

પુષ્પા

[નરોત્તમને આસ્તેથી] કેવી અનન્ય અમીરાત !

નરોત્તમ

[એજ સ્વરે-પણ કોઈ ધુમાળી નથી શકતો] અથવા તો બદમાશી, કહે !

મધુરી

[જમણે દરવાજેથી આવે છે.] આઈએ, સરદાર સાહેબ.

[હીરાસિંહ તેની પાછળ-પાછળ આવે છે. તેને જોઈ વળી સૌ ગભરાય છે.]

હીરાસિંહ

[બીજા સર્વ પ્રતિ માથું નમાવી, ટાગોરને]

મય દત્તા બલ્લી વાપસ આઉંગા, અથસા આપકો ખ્યાલ બી યા ?

મોહન

ખ્યાલ બી નહી, એાર પરવા બી નહો.

હીરાસિંહ

આપકો ખુબ શિક્ષત દેને પહેલે, ચોકસ કરને ચાહતા હું કે આપ ખુદ ટાગોર હો યા નહો. ઉસ બાઅમે મયને કુછ તદ્દસાશ કી હય.

મોહન

શીર કયા ?

હીરાસિંહ

સુબ્હા આપને ટાગોરકા મોદીકા પુરાના બીલ ચુકવાયા હય, સય ?

મોહન

બીલકુલ.

હીરાસિંહ

તો શીર આપ ખુદ ટાગોર હય અથસા સાબીત હો ચુકા.

મોહન

ખાત્રી હુઈ, તો શીર કાયકો સર પકાતા
હય ?

[નોકર નામપત્ર લઈ આવે છે.]

નોકર

[અંબાલાલને નામપત્ર આપે છે.] સાહેબ,
આપને મળવા માગે છે !

અંબાલાલ

[નામ વાંચી છુમ પાડે છે.] ઓ! આ
શું મળ્યું ?

માયાવતી

કેમ, શું છે ?

અંબાલાલ

[નામ વાંચે છે.] ડો. સ્વીન્ડનાથ ટાગોર.
[સૌ ગભરાયા.]

મધુરી

[ઠંડે કંઠેજી] ટાગોર બીજો !

મોહન

[આસ્તેશી નરોત્તમને.] આ કેવો ઘોંટાળો !

નરોત્તમ

[એજ સ્વરે] હું ગાંધીજીને આશ્રમે ગયો.
ત્યાં જરા મોડું થયું. સ્ટેશને પહોંચ્યો ત્યારે
તો ગાડી આવી ગઈ હતી. અને સાંભળવા
પ્રમાણે કવિરાજ, એડ્વોકેટ, સૌ ગાંધીજી સાથે
આશ્રમે ગયા હતા. હું હતાવળે આ હીરાસિંહ-
ની મોકાણ પતાવવા અહીં આગ્યો, એટલામાં
નવી વિટંબના ઘડ. જરૂર આશ્રમમાં એમણે
કેં સાંભળ્યું હશે, એટલે જાતે અહીં આવના
લાગે છે.

હીરાસિંહ

[મોહન-નરોત્તમની ગુફતેગો દરમિયાન
નામપત્ર લઈ વાંચે છે.] યે કાડં તો જરાબર
ખુદ ટાગોરકાજ હય.

અંબાલાલ

[મોહનને-સહકાષ્ઠી] પણ સાહેબ, ત્યારે
આપ કોણ ?

મોહન

સાંભળ્યું નહીં, ચોક્કસ ? સરદાર કહે છે
કે હું ટાગોરજી છું.

અંબાલાલ

[કાડં ખતાવી] પણ ત્યારે આ શખ્સ—
ચાલો આ બેઠ ખુલ્લો કરીએ. [નોકરને]
દાખલ કર એ ગૃહસ્થને. [નોકર જાય છે.]

માયાવતી

[પુષ્પા-મધુરીને હળવેથી] મારી તો
ખાત્રી છે કે આજ કવિશિરોમણિ રવિબાણુ
છે. એના મોં પર શી અનન્ય શાંતિ, કેટલું
તેજ ઝળકે છે ! વેશધારીનું એમ હોય કે ?

મધુરી

નિશ્ચય, કોઈપણ !

માયાવતી

હારતો ! કેમ વીસરી ગઈ, મઠ કાલે તને
પોતાને ટપાલમાં મળેલી ટાગોરની તસ્વીર ?

નરોત્તમ

[પોતાનાજ ખ્યાલથી ગભરાયો છે.] હવે
શું કરશું ?

મોહન

[એજ સ્વરે] એજ લઈશું ! આવવા નો દે.
[તમણે દરવાજાથી ટાગોર વેશધારી સારાભાઈ
પધારે છે. અંધારું થવા આવ્યું છે;
અને મધુરી-પુષ્પાએ મળી જઈ દીવાન-
ખાતામાં બરાબર સેસની દરવા નથી
દીધી.]

અંબાલાલ

પધારો સાહેબ. આપનો સાનંદ સન્કાર
કરવામાં સેવકને ફક્ત એકજ મુશ્કેલી નડે છે:
અહીં પણ એક ટાગોર મોજુદ છે.

સારાભાઈ

અરેબર શોક્ક ? કે મસ્કરી કરો છો !
સ્વીન્ડનાથ લોકુર અહીં ?

અંબાલાલ

જી હા. ગઢકાલ સાંજથી.

સારાલાલ

હારે કૃપા કરી સેવકનો એ મહાશય
સાથે મેળાપ કરાવશો ?

અંબાલાલ

[મોહન તરફ આંગળી ચીંધી] આ રહ્યા.

સારાલાલ

[એની પાસે આવી, મોહનને] આપ
મહાશય રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ?

મોહન

[બેઠકકોનો ડોળ] જી હા. અને આપ
મહાશય ?

સારાલાલ

હું પણ ડો.—કૌંસમાં સર-રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર,
અજાણ છે નહીં ?

મોહન

અતિશય.

અંબાલાલ

પણ સાહેબો, કદાચ આપણે જુલ તો નથી
કરતા ? અહીં આપણે હીદના કવિવર, મોખેલ
પ્રાધજ જીતનાર, બંગાળી નરવીર ડો. રવીન્દ્ર-
નાથ ઠાકુર—માને ટાગોરની વાત કરીએ છીએ.

સારાલાલ

એજ.

અંબાલાલ

કે જેણે બંગાળીમાં પુસ્તકો લખ્યાં—
અંગ્રેજીમાં કેટલાકનું ભાષાંતર થયું છે.

મોહન

એજ.

અંબાલાલ

જેણે મોલપુરમાં શાંતિનિકેતન નામ
નીશાળ સ્થાપી અને ફાલ વિશ્વભારતી નામ
વિદ્યાપીઠ—યુનીવર્સિટી—કરવા ઉત્સુક છે.

સારાલાલ

બેશક.

અંબાલાલ

અને જેણે પંજાબના અત્યાચાર સામે
વાસ્તવિક વિરોધરૂપ પોતાને મળેલા હલકાબનો
ધનકાર કર્યો.

મોહન

દરિએ શક.

નરોત્તમ

[હલવેયા મોહનને] પણ આમ જી
કયે શું વળવાનું ?

મોહન

[એજ સ્વરે] મુગો મર ! બેપાં કર.

અંબાલાલ

મેં તો એ નામના—એ કામના—એકજ
ગૃહસ્થ સાંભળ્યાં છે.

સારાલાલ

એ છેજ નહીં.

[આ રસિક નાટકનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

મારી કમુ ગૃહદેવી કેમ બની

ક્રમિકૃત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૮ થી]

અને કાલે તો કહેજો કે ધંધા અર્થે ઘરમાં રાંડ ધાલવી પડે !'

હું તો મઝગામતો બંબોજ બની ગયો. વાત વીકરી છે જાણી કમળાદેવીને મનાવવાની વાત વીસારે મુકી નિદ્રાદેવીને શરણે ગયો અને કમળાને પણ ગેર પૂજા કરાવવા આવેલો હોવાથી એના કાર્યમાં પડી.

આ દિવસથી સાચું કહું તો મારું એ દીલ સહેજ ધર ઉપરથી ઉડવા માંડેલું. ઘરના કંકાસથી અને વધતી જતી practice ના દબાણથી મારો સમય વધારે ને વધારે બહાર ગાળવા માંડ્યો. ફક્ત કમળાને ટાઇમ અને ખીજા હુકમો સહેજ સાચવી લેતો. એ પણ બેદરકાર બનતી લાગી. અને એમ અમારો સંસાર વાવાઝોડે ચડ્યો.

મારો એક મારીજ ન્યાતનો પરમ રનેહી મિત્ર શાંતિલાલ વીલાયત ગએલો અને મને ભાઈ સમાન ગણતો હોવાથી એની ધુપ્ત ઉંમરે પહોંચેલી બહેન વિદ્યાની સુપરત મને કરતો ગયો હતો. વિદ્યાને એક સાવકા મામા હતા, તેને હાં એ રહેતી હતી, પણ એની ખજર વારંવાર હું રાખતો. વિદ્યા મેટ્રીક પાસ થઈ કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં અભ્યાસ કરતી હતી. શાંતિલાલને વીલાયત એ વર્ષ વધારે રોકાવાનું હતું એટલે એના મામા વિદ્યાને હવે ઠેકાણે પાઠવાને ઇતેમર થઈ રહ્યા હતા. શાંતિને એકમે કાગળ લખી જોયા પણ એણે તો એ વાત મારી અને વિદ્યાની મુનસરી પરજ છોડી મુકી. આ વાત એના મામાને રચતી ન આવી પણ તેમ કર્યા વગર છુટકો નથી

એમ જાણી એક દિવસ મારે હાં રાત્રે સાડા આઠ વાગે મારા એક ખીજા મિત્ર વિષ્ણુને લખતે આવ્યા. હું જમવા બેઠો હતો એટલે એ બહાર હોલમાંજ રોકાયા અને એ મુદ્દા ઉપરજ વાત કરતા હતા. મેં કમળાને પાનની ખીડીઓ બનાવી મુકવા કહ્યું અને એ પાસેના જ ખંડમાં પેટી લઈ સ્વભાવ મુજબ હોલની વાત ઉપર ધ્યાન આપવા લાગી.

“વિષ્ણુભાઈ, બધે તપાસ કરી જોઈ પણ કોઈ હાથ મુકવા દેતું નથી. વિદ્યાએ હવે કેં નાની છે? આ આપાઠ મહીને ઓગણીસમું બેસશે. પેલા ભાઈ તો વીલાયત જઈ સાહુબ બની બેઠા છે—કેં રાંધું ધાન પણ પારખતા નથી. શરદભાઈને તો કોઈ કહેવા આવે નહીં પણ છોકરી મોટી થઈ એટલે લાકો હજાર વાત પુઠં પાછળ કરે. અરે કેટલાએ મુઆએ તો ગમે તેવા કાગળો પણ લખે છે, દુનીઆને મોઢે તો ક્યાં હાથ દેવા જઈએ? અને હવે તો મોં બતાવવુંએ ભારે પડે છે. પાઠપાઠાશીએ રોજ સવાર પડતાં ટુંપી ખાય છે. માટે મારી નજરમાં તો હવે એ શરદજી ખુપી રહ્યો છે. જો એની જોડે કાંડું બેસી જાય તો સોમ નાહ્યા. મારો તો માથેથી અર્ધો ભાર ઉતરી જાય. માથાપ વગરના છોકરી એટલે વધારે શીકર અને હવે તો સાંભળ્યું છે કે પેલી જોડે રોજ ખટખટ થાય છે એટલે પરણશે કે નીકળશે જુદો. ખાસ્સો એલએલ બી. થયો છે અને વિદ્યાને ક્યાં બાપનું ઓછું છે? એટલે મારા ધ્યાનમાં તો આ વાતજ ઉતરી ગઈ છે. માટે તમે જો એ અક્ષર કહેશો તો શરદભાઈ હાલ તુરતાતુરત માની જશે અને વિલંબ ન કરતાં આ શીઆજોજ ચોકડું બેસાડી દઈએ.”

હું જમીને બહાર ગયો અને ‘વિચાર

કરી, આ આખતમાં વિદ્યાને શો મત છે તે જાણી તમને આ અઠવાડીઆમાં જરૂર જવાબ દઇશ' એમ કહી પાનસોપારી આપી વિદ્યાય કયાં અને હું મારા કામમાં પડ્યો. કોણ જાણે શાથી પણ પાન આપતી વેળા કમળાની આંખમાં જાણે જગદંબા પધાર્યા હોય તેમ મને લાગ્યું. અને 'સવારતુ પચ્યું નથી માટે ખાવું નથી' કહી એ તો પોઢી ગઇ અને હું પણ જરાક કામ વધારે હોવાથી તે ઉપર ધ્યાન ન આપતાં કામે લાગી ગયો.

બીજે દિવસે વિદ્યાને મોઢે વાત કરતાં શરમારો માટે કાગળ લખવો ઉચિત ધારી એક કાગળ લખાણથી લખી બધીરીતે વાકેફ કરી. વળતી ટપાલે કાગળનો જવાબ આવી ગયો.

તા....મી ઓગસ્ટ ૨૪.

મુ. વહાલા શરદબાઈ,

તમારો કાગળ વાંચીને ખુબ રિચાર કરી લેયા. માગાએ પણ કહેવામાં બાકી રાખી નથી પણ શીઆળાની વાત છે ત્યાં અત્યારે આ વાત છોડવાની જરૂર હું જોતી નથી. પણ એક બે વર્ષ રાહ ખમી શકાતી હોય તો સારું એમ મારી તો અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. બાઇએ બધું તમારા ઉપર નાખ્યું છે અને જ્યારે મામા પણ તેમજ કંક છે ત્યારે શરદબાઈ, આટલી વખત મને બચાવી લ્યો. આગળ ઉપર જોઈ લેવારો. ને કે અનુચિત લખાણ હોય તો માફ કરશો. એજ

લી. સ્નેહાધીન,
વિદ્યા.

તા ૬.—તમે પરમ દિવસે રાતના એક કામળોની કાઈલ અઢી બુલી બચા છે તે પણ આ સાથે મોકલી છે.

કામળ વાંચી ટેબલ ઉપર મુકયો ને હું નદાવાની ઝોરડીમાં ગયો.

દરમીઆન કમળાની આંખ કાગળ ઉપર

પડીજ હતી. હું નાહીને બહાર આવ્યો એટલે ટહુકી.

“આ શું ધર્તીંગ માંડ્યું છે?”

“કેં નહીં. તારે એ આખતમાં માથું મારવાની જરૂર નથી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“કેં નહીં શું? એમ કેં હું છેક ડોણું નથી કે તમારી હીલચાલ ન સમજું. આ વિદ્યા માટે શું ધાંધલ ઉછું કરો છો? રોજ એને ઘેર જતા હતા તે તો જાણે હું ગમ ખાઈ જઈ ખોલતી નહોતી પણ હવે તો એના હિતેશી, વહાલા બન્યા છો? કેમ બીજી કરવી છે?”

“ઓ તારું ભણું થાય, એ વળી કોણે કહ્યું? તુંએ નવી નવી સૃષ્ટિ રચે છે.” મેં આશા બનતાં કહ્યું.

“કોણે શું કહ્યું? તે દિવસે પેલા બે આવ્યાંતા તે બધી વાત મેં સાંભળી છે. હું રોજ ખટખટ કરું છું અને તમને પગલું છું તેથી તમે જાનેજ આ કામ ઉછું કર્યું છે. વિદ્યા મોટી થઈ હોય તો નાખે દરીઆમાં કે કુવોટાંકું કરે તેમાં મારા દુશ્મન બનીને શું કામ બધા બેઠા છો?”

“અરે જીલને કાણુમાં રાખીને તો બોલ” મેં ગળગળા બની જતાં કહ્યું.

“બહુ દિવસ કાણુમાં રાખી. પહેલેથીજ સપાટા માર્યા હોત તો મારે આ દિવસ ના આવત. એવું તે શું મેં તમને કહ્યું છે કે છેક આમ કરો છો? મારો એવો તે શું વાંક છે કે આટલું બધું લઈ બેઠા છો? તમને તે કેટલું કહીએ, મારો તો છેકજ કાંડરો કાઢી નાંખ્યો છે. હું તો જાણતીતીજ કે એ મુઆને ત્યાં જવા માંડ્યું છે તે કેં નવું જીનું થયેજ.”

“પણ તું ધીમી પડે તો બધી વાત સમજવું.”

“મારે તો કે સમજવુંએ નથી ને સાંભળવુંએ નથી. તમે તમારે મુખે ફરો અને ફાવે તેમ કરો. જાણે હું તો એક ધરની ઘાટણ ને આપણી તે રોજ વૈતરું કરું ને તમે તમારે અમનચમન કરો. પણ (કુસકાં ખાતાં) ભદ્રસાહેબ, મારો ગુનહો તો હું જાણું. એ ભણેલીઓ જેવી હું નહીં હોઉં પણ એમાં હું શું કરું? હું કે નથી સમજતી? પણ ટેવ પડેલી તે બોલાઈ જવાય છે. હું જાણું છું કે મારું બોલવું તમને પસંદ પડતું નથી, એટલેજ તમે બહાર ફર્યા કરો છો. પણ હવે હું જરૂર સુધરીશ. કોઈ દિવસ કે નહીં બોલું, આટલી વખત માફ કરો. હું તમે કહેશો તેમ કરીશ, મારા સમ, આપાછના સમ.”

હું તો સકળ થઈ ગયો. પણ સમો ચેતી ગયો, અને ગૃહદેવી બનાવવાની મોડી મોડીએ તક આપી તે માટે સર્વશક્તિમાન પરમાત્માનો આમાર માનતો સહેજ અકુલ થયો અને દમ ચઢાવી બોલ્યો: “જે ત્યારે, આટલી વખત જતું કરું છું. હવે પછી કે ફરીઆદ આવી તો તારી વાત તેં જાણી. પછી મારો વાંક ન કાઢીશ.”

“જરૂર, વઢાલા; પણ આટલી વખત માફ કરો.”

x x x

ઉપલી ખીનાને દોઢ વર્ષ વીતી ગયું છે. હવે અમે એકએકના શબ્દોમાં સીંચા દોર

થઈ ગયા છીએ. પ્રભુએ છેવટ અમારી તરફ જોઈ એક સુંદર પુત્રની ભેટ કરી છે. એક દિવસ ઉત્તાળાનો વખત હોવાથી રાત્રે અગાશી-માં ચઢ્યાં દતાં ત્યારે જીતી ફાટ્યો ઉથલાવતાં પેલી ફાટલ દાય આવી. તેમાંથી એક પત્ર કાઢી મેં કમળાના હાથમાં મુક્યો. તે વિદ્યાના મામાના એક દૂરના સગાનો દતો.

‘જે તમારો ગીરધરલાલના શરદ સાથે વિદ્યા માટે વિચાર હોય તો જન્માક્ષરની નકલ મોકલશો. છાંદરો આ વરસેજ એલએલ. બી. થયા છે-અને હવે તો ધરમાંએ ઠીક બને છે-વગેરે.’

કાગળ વાંચી કમળા તો સકળ થઈ ગઈ. “ત્યારે શું ગીરધરલાલના શરદ માટે પેન્ના બે વાત કરતા હતા? હાપ, હાપ, હું પણ કેવી મુરખી! વઢાલા, મને જરૂર માફ કરો.” કમળાએ નાના કિશોરને મારા બોળામાં મુકતાં કહ્યું.

“મેં તો ક્યારનીએ મારી આપી છે. પણ જોયું, તેં ક્યાં સુધી વાત બારી મારી હતી ને?”

કમળાને ગૃહદેવી બનાવવાની તક શોધતાં કે હાથ ન લાગી, પણ આમ ઓર્ચીતી સહેજે મળી ગઈ. હવે મારે પણ કમુલ કરવું જોઈએ કે પેલી વીણા, સીતાર, દીલરુબા, કે રવિઆણુ-ની શ્રીસ્મૃતી કે જાહેર મીટીંગોમાં જોતું અને સાથે સાથે મારુંએ નામ આગળ લાવે-એવી ગૃહદેવી તો એ ન બની પણ હવે એ ગૃહદેવી તો કહેવાયજ.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

તમે વાપર્યું

કે ?

ઝંડુનું

નમુનેદાર ચારણ

કેસરી જીવન

સુશોભિત—સુવાસિત—સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલાં રસદાર
આમળાં સાથે રસસિંદુર, અમ્બક,
કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન
પાચન તથા પૌષ્ટિક આપે છે.
મેળવી બનાવેલું

મહારસાયન

તમે

માંદાં હો કે સાગ્નં હો
નબળાં હો કે સબળાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
સ્ત્રી હો કે પુરૂષ હો
તમે જે હો તે

ઝંડુના કેસરી જીવનનો એક પેટ

આજેજ લઈ જાઓ :

આજેજ મંગાવી લ્યો :

તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો

ઝંડુ	:	:	:
ફાર્માસ્યુટિકલ	:	:	:
વર્કસ, લી.	:	:	:

કારખાનું : એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, મુંબાઈ ૧૩

મુખ્ય દુકાન : કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ બાના રૂ. ૧૫, બોનો રૂ. ૧૫

કેસરી જીવનનું માહિતીપત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર તાજા મંગાવો

જીવન પ્રશ્ન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી]

અને મુળતરવો સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય નહીં તેમ ઉભો હતો. તેને નવાઈ લાગતી કે મનુષ્યે મહામુશ્કેલીએ પસાર થતા વખતનાં સાઠ સાઠ સીતેર સીતેર વર્ષો શા સારુ ગાળવાં?.....જો તેનાથી બની શકે તો જરૂર જાહે તે વૃદ્ધને પુછે: “ભણા ભાઈ, જીવનના કોણાનો તારો ઉકેલ અને કહે?”

શુભ અને તરસથી જોદ્રામ ન બની ગયો હોત તો તે જવાબ દેત: “જીવન કેમ ટકાવી રાખવું તે જ જીવનનો કોણા છે.”

“અસ, એટલું જ?” તે ગૃહસ્થ અગ્નિયમી વચ્ચે બોલી ઉઠત.

“શું એટલું અસ નથી?”

“આપણે એકબીજાને સમજતા નથી.”

‘અરેઅર! આપણે એકબીજાને કદી નથી સમજ્યા અને નથી સમજવાના.....”

“કારણ કે તું એક સ્વાર્થી મનુષ્ય છે. તું સદા તારે માટે જીવ્યો છે. પણ જનતા....”

“મહેરબાન! હું પણ જનતા ખાતર જીવ્યો છું. મેં ચાર બાળકને ઉછેર્યો છે અને કેળવ્યાં છે—એ કોણા કોણા તમારા જેવા માટે કંઈ છે. એનો ઉકેલ તમે ચોપડીવાળાને લાંથી સહેલાઈથી ખરીદી શકો—પણ એટલું જ.....હા, તમારી પાસે હોય તે બધું વેચી નાખો અને ગરીબને આપી દો ભારેજ તમને ખબર પડશે કે જીવનમાં બીજા કશાને અવકાશ છે કે નહીં.....”

પણ તે ધનિકને તો જીવન પ્રશ્ન અણઉકેલ્યો રાખી પોતાનું ધન સાચવી રાખવાનું વધારે ગમતું એટલે એ વૃદ્ધનો અભિપ્રાય માગ્યો જ નહીં. ગરીબ બીચારો વૃદ્ધ કયાકારના શબ્દોમાં આશ્વાસન લેતો આગળ ચાલ્યો.

સંધ્યાકાળ દિવસનો ગંભીર સમય છે. આખા દિવસની તનતોડ મહેનત પછી, અને વ્યથિત આત્માઓને બચાવેર સ્વપ્નાંઓ અને દુઃખદાયક યાદદારતો પહેલાં જો ધડીનો આરામકાળ છે.

તે વૃદ્ધ બંધ ધરનાં પગથીયાં પર બેસી ગળવામાંથી પૈસા કાઢી ગણ્યા. ખરીદેલી ચીજોની કીંમત પણ નહોતી આવી. માલખણીને શું દેવું? ખોરાકના પૈસા ક્યાંથી દેવા? ઘેર પણ રાત્રિ પહેલાં કેમ પહોંચવું તે મોટા પ્રશ્ન હતો.....તેણે આસપાસ જોયું. એક દવાવાળાની દુકાનમાં રાતાભુરા રંગના બાટલા ચમકી રહ્યા હતા. અભરાઈએ દવાથી ભરેલી હતી. તે આંચકા સમેત ઉભો થયો અને એક ખરીદનારના બેશથી તે દુકાનમાં ગયો.

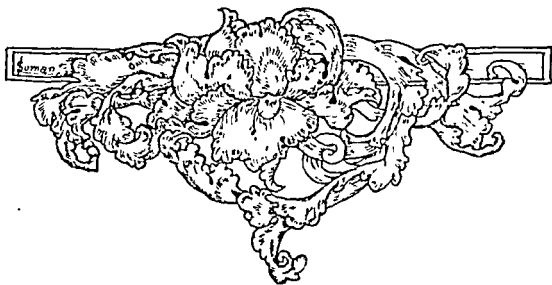
“આઠ આનાનું અરીષ્ટ આપોને, બાળાઓમાં નાખવું છે તે...” આટલું કહેતાં તેનાં બાળકો યાદ આવ્યાં અને આંખમાંથી આંસુ ટપક્યાં. દુકાનદારને એ જોવા નવરાશ ન હતી. તે કોઈ ધરાકની જ રાહ જોતો હતો. એક પડીકું બાંધી તેને આપ્યું અને પોતે પોતાને કામે લગાડ્યો.

તે વૃદ્ધ પડીકું ગળવામાં મુકી વળી રેંકડી ધકેલતો અને વગર અર્થની છુમ મારતો આગળ ચાલ્યો. એક ચોપડીવાળાની દુકાન આવી. તે તરફ તેણે એક જીઝાસાપૂર્ણ દંષ્ટિ ફેંકી; મલ્લે પોતાની ક્ષેત્ર જમજમદેર કરવાનું ન સુચવતો હોય!

તેની વિચિત્ર દૃષ્ટિથી એંચાઇ કાઢ તેને બોલાવે તે બીકે પડીકું એકદમ મોંમાં ખાલી ક્યું. વધારામાં ભુખનો બબુકતો અગ્નિ શાંત કરવા કાગળ પણ ચાટ્યો કે વળી કેં બાકી રહી ન જાય. રસ્તાની બામુએ લાંબો યધ મુતો. થોડા વખતમાં આંખના પોપચાં ચઢી ગયાં—જણે આઘમતા સૂર્ય સામે ફાટી આંખે જોઇ ન રહ્યો હોય ! શરીરમાં સહેજ અચકાટ આવ્યો; ગાલ ઉપર સુકકી ભુરાશ ફરી વળી; કપાળ પર પસીનો આવી ગયો; ધસધસાટ ઉઠતો હોય તેમ નરકોશ બોલવા

લાગ્યાં.....થોડી વારે તે શાંત થયો.

તેના ચીમળાએશે ચહેરો તેના હૃદય વિચારો કહી રહ્યો હતો: “જીવન કેટલીક વાર સારું છે અને ઘણી વાર તો ખરાબજ છે. પણ સારામાં સારી ચીજ છેવટે આવે છે. મેં જીવન-પ્રશ્ન ઉકેલવા થાય એટલી મહેનત કરી પણ તે એટલો સહેલો ન હતો. જો કે તે ધનિકને તો એટલુંએ પુરતું ન લાગ્યું. આખર અમે એક-બીજાને સમજી નજ શક્યા. ખરેખર ! મનુષ્ય એકબીજાને નજ સમજી શકવા સરળતાં છે ! ! !”

સોનેરી ટોળી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૫ થી]

પણ આજે મારું મન તો તલપાપડ થતું હતું. રાત્રિ પડી હતી. તેથી મને તો લુપ્ત ખુબ લાગી હતી. “કમ આ ડેસો વહેલો મરે તો પાર પતે.” પણ હૈવ તો મારાથી વિરુદ્ધ હતું; ઉલટું તે તો મને બેસી રહેવાજ પ્રેરતું હતું. “આ શું? આ સર્વ કેં બેદ છે. મવ’ કાઠ રહે છે પણ કોઈની આંખમાં અશ્રુ નથી. વળી ધણીના મરણ સમયે હુંધટ શો? માટે તેમાં પણ કેં બેદ હોવો જોઈએ.” તેમ મને વિચારો સ્ફુરતા.

“પણ તમારું બહું કરો. સ-સ-સ-ર-વ-ને મ-મ-મા.....” બસ થઈ ચુક્યું. પ્રાગજી શેઠ પોતાના કર્મનાં ફળ ચાખવા પ્રભુના દરવાજામાં આઠવા ગયા હતા. આંખો બંધ હતી. શરીર ઠંડું પડી ગયું હતું. દેહમાં ચૈતન્ય ન હતું. સ્થૂળ દેહ પડ્યો હતો પણ આત્મા ન હતો. પિંજર સાણત હતું પણ પોપટ ન હતો. તરતજ એક નોકરે આવી શેઠને આદર ઓઢાડી દીધી. “વળી આનું કારણ શું હશે” તેમ મને થયું. આખા મકાનના રોકકળ થઈ રહી. મને પણ થયું: “આખરે સર્વ કાઠની આજ દશા થવાની છે.” તેમ થતાંજ મારાં ચક્ષુમાંથી પણ બે ટિંદુઓ ખરી પડ્યાં. પણ તેવામાંજ દાર પાસેના એક નોકર તરફ મારી નજર ગઈ. તે મારી સામે જોઈ ધીમેધીમે હસતો હતો. “સાક્ષી કમખખત પોતાના શેઠના મૃત્યુથી પણ આનંદ પામે છે. નક્કી આમાં કેં બેદ જણાય છે.” મારો પીતો કહ્યો. મળે હમણાંજ નોકરને મેથીપાક આપું એમ થઈ ગયું. પણ વાસુદેવની આયુર જાળવવી જોઈએને?

એવામાં તો દીવાનખાનાતું દાર ઉઘડ્યું ને બે મારવાડી ગૃહસ્થો તથા એક વેરા ગૃહસ્થ ધસમસતા દાખલ થયા.

‘એ બેરીસ્તર સાહેબ, જડા હીમા પડો હીમા. વીલ પછે કડળે પણ અમારા કરજના કુપીયા ચુકવી ડો. એમ કેં પચવા દઈએ તેમ નથી.”

આથી વાસુદેવ તો ગભરાયો ને મારા સામું જોઈ જ રહ્યો

“મહાશય તમે પણ આવી રીતે લોકારાઈ ચલાવો તે સારું ન કહેવાય. જરા શાહુકારી રીતે બોલો તો સારું.” મેં હમામમાંજ કહ્યું.

“અરે શાહુકારી રીત મઠ જહાનગમાં. અમારા પૈસા ચુકવી દો, નહીં તો જોવા જેવું થશે.” તેણે પણ હમ બીડાવ્યો.

“ના મહાશય, તે વાટ સદર આના ને બે પાઠ. પૈસા ચુકવવા અમારે માથે પણ જોવા જેવું શું થશે?”

“અરે થાય શું? વગર ભાડાની કોટડીની યાત્રાએ શેઠને બદલે તમેજ જશો.”

“એમ છે ત્યારે તો થાય તે કરી બેજો.” એમ કહી મેં પણ બાંધો ચઢાવી.

“નહીં રે બાવા અમારે કેં લઈવું નહી. અમેને અમાડા પૈસા મલે એટલે બન.”

હવે વાસુદેવમાં પાણું ચૈતન્ય આવ્યું. તેણે પણ વચમાં ટાપશી પુરી.

“પણ આપના પૈસા જાણ્યા વગર, હું કેવી રીતે હા કે ના પાડી શકું?”

“અરે સાહેબ અમારે તો ફક્ત થોડાજ પૈસાનું લેણું છે—ફક્ત બે હજારજ રૂપીઆ. અને આ વેરા મહાશયને તો તે જાણે.”

“હા સાહેબ, મારે પણ માત્ર હજારજ છે.”

વાસુદેવ તો હવે વધારે ગભરાયો. તેણે જોયું તો શેઠ તો સ્વધામ પહોંચી ગયા હતા. બંને ઓઝો રોતી હતી ને ધ્રુવ પથ્થ પાસેજ રહતો બેઠો હતો. આખરે વાસુદેવે ડાકટર સાહેબ સાથું જોયું.

ડાકટર તેનો આશય કળી ગયો ને બોલ્યો: “બેરીસ્ટર સાહેબ, જે મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવા માગતા હો તો હું મારો પથ્થ મત બચાવું.” મારવાડીઓ તરફ ફરીને “અને આપ તો સવારેજ આવો. તમોને બેંકમાંથી રૂપીઆ મળી જશે બીજું તો શું?”

“અરે મારા મહેરબાન, સવાર તો તમારી ચાલ્યાંજ કરે ને અમે તો પૈસા વગરના રહીએ.”

“પૈસા તમને જરૂર મળશે, માટે કાલ આવજો.”

“ના શેઠ, તે નહીં બની શકે. અમારે તો અલ્લારેજ જોઈએ.”

“વાસુદેવપ્રસાદ, આપ અત્યારે આપના ઘેરથી જો આને ચુકવી આપવાનું આપના મિત્રને કહો તો મોટી મહેરબાની.”

“નાજી, હું કોઈને ઓળખ્યા વગર કેવી રીતે આપી શકું?”

“સાહેબ, પથ્થ આપના વીલમાંથી તે સર્વ પૈસા કાપી લેજો.”

“હા, તેમ બની શકે પથ્થ તેનું માફી કોણ?”

“માફી માટે હું હાજર છું; ને નકામા આવા માણસો જોડે તકરાર કરવી તે આપણુ ગૃહસ્થને ન શોભે.”

“હા તે હું સમજ્યો.”

તરતજ વાસુદેવે અને એક ચીટી લખી

આપી તે લખ હું તેમના મકાન તરફ રવાના થયો. ફોરો કાઉન્ટન પર વાસુદેવનું મકાન હતું. એકાદ ધડીમાં તો હું દ્રામ સ્ટેશન પર આવી દ્રામમાં ચઢી બેઠો.

“શેઠ ટીકીટ ધ્યા”

ટીકીટ લીધી ને થોડીજ વારમાં તેમના ઘરવાળાં પાસે આવી પહોંચ્યો. તેઓ પથ્થ તેમના સ્વામીની જેમ થોડું બેસું પથ્થ બહેલાં હતાં. તેઓ વાસુદેવના અક્ષર સારી રીતે પીછાનતાં ને વળી મારી માફી એટલે તો પુછવુંજ શું? પથ્થ ઘેર તો તાણું હતું. તેમનાં પત્ની ઘેર ન હતાં. દેવચાત ધાટી લાં આંટા મારતો હતો. તેને પુછવાથી જણાયું કે તેઓ તો ટેનીસ માટે ગયાં છે.

“વાદ નશીજ!” મારાથી પથ્થ બોલી જવાયું.

તરતજ હું વાલે મોઢે પાછો ગયો. વાસુદેવ તો મારીજ રાહ જોતો હતો.

“કેમ સિંદ કે શીઆળ?”

“ભાઈ શુકન ખરાબ થયા હતા.”

“કે ફીકર નહીં. તારે મારે માટે તરફી લેવી પડી ખરું ને?”

“નહીં રે એવું તો કે નથી.”

વાસુદેવ મારા તરફ જોઈ નિરુત્તર રહ્યો. થોડી વારે તેણે મારવાડીઓ તરફ જોઈ કહ્યું: “શેઠ, તમોને એક લખી આપું તો ચાલશે ને? સેફ્ટસ બેંકમાંથી તમોને પૈસા મળી જશે.”

“હા. તેમ પથ્થ ચાલશે.”

“ત્યારે હ્યો આ એક. અંદર મારી સહી છે તેથી તમોને કોઈ પથ્થ ના કહી શકે તેમ નથી.”

વાસુદેવે એક મારવાડીઓને આપ્યો તેમાં

૨. ૩૦૦૦ વાસુદેવને નામે આપવાનું લખ્યું હતું. તે લખ તેઓ વિદાય થયા. “વારુ મી. મોહનલાલ, હવે અમે રજા લખ્યું. રાત્રિનો સમય છે. મારે માટે તમારે મારે ઘેર આપવાની તરદી લેવી પડી.”

“નહીં રે સાહેબ. અમારે માટે તમારે તરદી લેવી પડી.” એમ કહી ડાક્ટર મોહનલાલ મુઠેમાં હસ્યા. વાસુદેવે તેની સાથે શેકહેન્ડ કરી રજા લીધી તેની સાથે હું પણ શેકહેન્ડ કરી આ અણુમળના પ્લોટમાંથી છુટયો.

અમને પાછા મુકવા માટે વીક્ટોરીઆ ન હતી. રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર સમાપ્ત થવા આવ્યો હતો તેથી અમારે પ્રાગજી શેઠના અંગલેથી દ્રામ ટરમીનસ મુધી ચાલવું પડ્યું. રસ્તામાં અમે તો અવાકજ હતી. ટીકીટ લઈ અમે દ્રામમાં બેઠા. દ્રામ તો સસડાટ રતી ફીલારા ફાઉન્ટન આવી પહોંચી. વાસુદેવે પોતાનો પોકેટ લેમ્પ પાસેજ રાખ્યો હતો. અમે નીચે ઉતર્યા. એવામાં તો “આટલી મોડી રાત્રે ક્યાંથી?” એક અવાજ પાસેથી પુછ્યું.

“કોણ અંદર?” મેં પાછી નજર કરી તો પાછળ અમારા મિત્રોમાંનો એક ઉભો હતો. તેણે મારા ખભા પર હાથ મુક્યો. “અરે યાર, જોને આ બેરીસ્ટર સાહેબની સાથે મીરગામ બેકરોડ પર આવેલા ૨૭ નંબરના પ્રાગજી શેઠને ઘેર જવું પડ્યું હતું. ત્યાં વીન કરવાનું હતું.”

“અરે ૨૭ નંબરનો અંગલો તો ખાલી છે; ને વળી પ્રાગજી શેઠ ક્યાં? મારા મહેરબાન, કેં છંપું ચતું તો નથી ક્યું ને?”

“ના, મેં તો કે નથી ક્યું” પણ આ વાસુદેવે ૨. ૩૦૦૦ તો ચેક લખી આપ્યો છે.”

“બસ તારે હવે તે પૈસા પાછા મળવાની આશા તો નબ રાખવી.”

“કેમ?”

“એ તો હવે હજમ થઇ ગયા.”

“પણ વીલ મારી પાસે હોને” વાસુદેવ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો.

“અરે વીલની કોણ વાત કરે છે? ચાલ વળી વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તેમના અંગલે.”

‘ચાલ જિંદગી.’

આ સઘળા ડીરસાથી મારી જુખ તો હજમજ થઇ ગઇ હતી. મેં પણ તેમની સાથેજ ફરીથી દ્રામમાં પ્રવેશ કર્યો.

ફરીથી અમે ત્રિપુટી પાછા પ્રાગજી શેઠના બગલા પાસે આવ્યા. તો ત્યાં તો લાઇટ પણ ન હતી ને રોશની પણ ન હતી. પાસે જનાર માણસને પુછ્યું કે અહીં કોણ રહે છે? તો તેણે તો કહ્યું: “કોઇ નહીં; તે અંગલો તો ખાલીજ છે.”

“અરે એ તો સર્વે પ્રાગજી શેઠનું પ્રેત બાળવા ગયા હશે.” વાસુદેવે બાનું કાઢ્યું. પણ તેના અંતઃકરણથી તો તેણે હાથ મારી. “ચાલો તેને ખેંચીને અંગલે.”

“ચાલોને મારી ક્યાં ના છે?” મેં તો પાણીયું પકડાવ્યું.

પાછા અમે પૂરેલ રેશને આવ્યા ૩૭ નંબરનો અંગલો ખબ હતો. સર્વે સુષ્પ ગયા હતા.

“કાઇ છે કે?” મેં જુમ મારી.

“કોણ હસે?”

“જરા નીચે આવોને.”

તરતજ સાંતો માલીક નીચે આવ્યો.

“કેમ બાપ આ મકાનના માલીક કોણ પ્રાગજી શેઠ હોને?” વાસુદેવે જલ્દીથી પુછ્યું.

“નાથ, આ મકાનનો માલીક તો મીયાં છે.”

હતા ને થોડી વારે તો ગુમ.

વાસુદેવ ગભરાયો. “પણ ચિંતા નહીં સવારમાં જોંક પર જઈ એક રફ કરાવીશ” એમ ધારી મન વાળ્યું. સવારમાં પાછા અને બંને સેંદૂલ જોંકના મોઢા બીલડીંગમાં ગયા ને ‘કેશીઅર’ પાસે ખડા થયા. હજી તો વાસુદેવ કોઈ બાબત પુછે તે પહેલાં તો ‘કેશીઅર’ બોલી ઉઠ્યો : “સાહેબ, આપના નામથી હમણાં જ મારવાડીઓ રૂ. ૩૦૦૦ લઈ ગયા તે આપે જ મોકલેલા ને?”

“હા ભાઈ હા, મેં જ.” વાસુદેવે નીસાસો નાખી કહ્યું. “હેં પણ આ બધી ભવાઈ શી?” મને પણ એમ જ થયું. અરેબર આ તો અગમબીજ. થોડી વાર પહેલાં સધળા સાબુત

થોડી વાર પછી પાછા ચંદ્ર અને મળ્યો, તેને અને સધળી દુષ્ટીકત કહી.

“અરે મારા મહેરબાન એટલું પણ ના સમજ્યા કે એ તો ‘સોનેરી ટોળી.’” ચંદ્રે ટોંકાર મારતાં કહ્યું.

“પણ પેલા ઝકટર સાહેબ તથા મારવાડીઓને શું?” વાસુદેવે પુછ્યું.

“એ પણ એના જ માણસ. જીઓ પણ એમની જ ટોળીની અને તોફાર પણ એમના જ. જેરીટર સાહેબ પણ કમાયા.” આમ કહી ચંદ્ર ખડખડાટ હસી પડ્યો.

‘અરેબર સોનેરી ટોળી!’ મારાથી પણ બોલી જવાડ.

ઇનકમટેક્ષના ખાસ અનુભવીઓ—

નાનાભાઈ આર. દેશાઈ એંડ કંપની.

એકાઉન્ટન્ટસ અને ઇનકમટેક્ષ એક્સપર્ટસ

અમા બીલડીંગ, પહેલે માળે, કરનાક રોડ, ધોળાનગાવ મુ'બાર્ક નં. ૨.

ઇનકમટેક્ષના ‘ડી’ ફારમ ભરવાનું, અપીલનું તેમજ ડે : કામકાજ કરીએ છીએ અને બહાર-આમના ફેસ લઈએ છીએ. વેપારી ભાઈઓને સતોય એવ અમારો મુદ્રા લેખ છે.

કુમાર

માણના વિધાથી કુમારો અને કુમારોઓ
મોટેમાર

તંત્રી
રવિશંકર શાળા
મિનાર

ઉગતી મજાનું માસિક

વાર્તાઓ, કાવ્યો, સોહકાઓ
ઇતિહાસના પરચે, વિજ્ઞાન,
નાચાત્રકારો, દુહારો, કાવ્યો-
શીઓ, નરકમાંથી પુગોળ-
પુગોળની વાતો, રંગીનચિત્ર
અને ફોટોગ્રાફીનાપુર

પરદેશના ઉડાણ
અને જાણનામ

પરદેશના ઉડાણ
અને જાણનામ

રોજનો એક પૈસો

અપરંપર્યની
કેળવણી વિજ્ઞાન, મિત્રો
મોટે એટલું પણ
મુંબોરે પડે?

કુમાર-કાર્યાલય : ૪૪૮૦ રાંધપુર : અમદાવાદ.

દીવાની

— : ૦ : —

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૭ થી]

તો ક્યારનીએ નીશાળ છોડી દીધી હતી, અને ભરતી વખતે સાગરતરંગો વચ્ચે અથડાતા ભાગેલા વહાણના એકાદ પાટીઆની માફક, કામધંધા વિનાનો એ બગ્ગર અને ધરની વચ્ચે આથડતો, ખંરાબ મિત્રોની સોબતો વધારતો દિવસ ગાળી રહ્યો હતો. આપની મુકેલી જુજ પુછ ઉપર એની માતા ગૃહ-સંસાર નીભાવતી હતી.

વહુ ઘેર આવી એટલે પોણની કાઠકાઠ સ્ત્રીઓ મૃણાલની સાસુને ઠપકો આપી દીકરાને કામધંધે વળગાડવાની સલાહ આપતાં, ત્યારે તે કહેતી: “મારો મંજુ ક્યાં મોટો થઈ ગયો છે? બધુંએ થઈ રહેશે.”

પણ મંજુની માતા સારું કે સમય ઓછાજ થોભે છે? મૃણાલની સીમંતિની થઈ અને ન્યાતના રીવાજ પ્રમાણે ખર્ચ આંગણે આવી ઉભું, ત્યારે માતાએ પોતાનું સ્ત્રીધન ગીરો મુક્યું.

પછી તો એનો ‘નાનકડો મંજુ’ છોકરાનો પિતા બન્યો. એટલે હવે છોકરો બેકાર બેસી રહ્યો તે માતાને ઠીક ન લાગ્યું. એક દિવસે રાત્રે તેણે દીકરાને પાસે બેસાડીને કેંક ધંધે વળગવા શીખામણ આપી. પણ દીકરો કયે ધંધે વળગે? કાઠ કચેરીમાં કામ મળે એટલું તે શીખ્યો નહોતો, વ્યાપારીની નોકરીમાં નામાની આવડત એકદમ તે પણ હાથ કરી નહોતી. પાગમીતાબેદારીમાં શાંત અને સંયમી પ્રકૃતિની જરૂર પડે એ તો માતાને અત્યારેજ પહેલી વખત સમજાયું હતું. વિચાર કરતાં ચાટે તરફ નિરાશા જણાઈ. અને છેવટે

જ્યારે સારાએ હોંદુસ્થાનનું ધ્યાન ખેંચી રહેલ મોહમધી તરફ દીકરાની દૃષ્ટિ ગઈ ત્યારે તો આપણા જે મકાનમાં જન્મીને જીવ્યા હતા તે પણ ગીરો મુકી દેવું પડ્યું હતું. મૃણાલ જેવી શાણી યુવતી એ સ્થિતિમાં મુંઝાયા વિના કેમ રહે? અને નવા ધરમાં આવેલી જીવાન વહુ દીલ ખોલીને વાત પણ કોની સાથે કરે? પત્નીને સારું વાત કરવાનું વિશ્રામસ્થાન પતિ હોય છે, પણ જ્યાં એ સ્થાનજ સુયોગ્ય ન હોય ત્યાં મનમાં તે મનમાં મુંઝાઈ મરવા સીવાય ખીજી શી વલે થાય? આમ મૃણાલની ચિંતાનું મંગલાચરણ સાસરામાં પગ મુકવાની સાથેજ મંડાયું. બાલ્યકાળની એ હસતી, ખીલતી પંખિણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશતાંજ લવિષ્યની ભયંકરતાએ ટ્રાહા બનાવી દીધી. પુત્રવતી થવા માટે તેને હવેને બદલે એથીજ શોક થયો.

૫

વિધિ પોતાની બાજુ ખેંચે જતો હતો. મંજુ જ્યાં જતો ત્યાંથી કેં ને કેં ગુમાવીને મહીને બે મહીને ઘેર આવતો. ખીજી બાજુએ ઝણુનો ભાર તો વધતોજ જતો હતો. મૃણાલના હૃદય ઉપર એની ભારે અસર થઈ હતી, ત્યાં તો એનાં માતાપિતાને વિધિએ પોતાની રમતનાં ખાદા બનાવી એના નાજુક અને ધવાયલા હૃદય ઉપર કાતીલ ફટકો માર્યો. પીએર પક્ષમાં એને કાઠ ન રહ્યું. ખીજી તરફ પતિ તરફની ચિંતા તો કાયમની હતીજ; તેમાં દારિદ્ર્ય વધવાથી સાસુની સતામણીનો ઉમેરો થયો.

કૌભારાવસ્થામાં સખીઓ સાથે કંપેસે અને રતેદકથાઓમાં વાંચેસે પતિનો સાચો પ્રેમ તેણે કદી પણ અનુભવ્યો નહોતો. તે બે સંતાનની માતા બની છતાં વરની ગણો અ

એના હાથપગની પ્રસાદી એને સારુ હશેનાં સાથી યષ્ટ પડ્યાં હતાં; તેમાં ઓછું રહેતું તે સાસુનો સંતાપ પુરું કરતો !

મંજુની દશા જેમ વખત જતો હતો તેમ વધુ ને વધુ બગડતી જતી હતી. બાજ ન ભરાવાથી લહેણુદારોએ ગીરો મુકેલી વસ્તુઓ જપ્ત કરવાની ધમકીઓ આપવા માંડી હતી; તેને ચિંતા થતી તો પણ સંસારની જવાબદારીની ધુરા મદ્દ બનીને ખેંચવાનો વિચાર તેણે ગંભીરપણે કદી પણ કર્યો નહોતો. એનો એ સ્વભાવજ નહોતો.

એક તરફથી લહેણુદારોએ ઉતાવળ કરવા માંડી અને બીજી તરફથી ધરખચ કેમ કાઢવું તેના વિચાર થવા માંડ્યા. એવી દશા ઉભી થવાથી, પીએરમાંથી મળેલી જે નજીવી રકમ મૃણાલે પોતાનાં સંતાનો સારુ સાચવી રાખી હતી, તે એની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી ! મૃણાલનો એકનો એક આશરો પણ ગયો.

પરંતુ એટલેથીજ એના દુઃખની અવધિ આવી નહોં. તે ત્રીજા સંતાનની માતા થવાની તૈઆરીમાં હતી, તે વખતે એનું રહ્યું સહ્યું સ્ત્રીધન પણ એના હાથમાંથી પરવારી ગયું ! લાગણીવશ મૃણાલના હૃદય ઉપર એ ફટકો કાતીલ નીવડ્યો. રોષ રોષને એણે સુવાવડનો સમય પુરો કર્યો. પહેલી સુવાવડ પછીની બને સુવાવડો મંજુએ એને માથે ફરજિયાત લાધી હતી. કમાવાની શક્તિ ન હોય તેના ધરમાં સંતાન સુખને બદલે ભારરૂપ યષ્ટ પડે છે એ એની માન્યતા હતી; પરંતુ મંજુ ભલે કમાતો ન હોય, તે મૃણાલનો વર હતો કે નહોં? અને હોંદુ સમાજમાં વરને ક્યા ક્યા હક નથી હોતા?

૬

મૃણાલ નિર્ધન વરને પાને પડી હતી, છતાં એનું આત્મગૌરવ તેથી મરી ગયું નહોતું. એ તે નિર્મોલ્ય બનીને સહાયતા માગવા જાય તો, દૂર દૂરનાં સગાં પણ મદદ કરે તેમ હતાં. પરંતુ પરાશ્રયી બની એવી સહાયતાથી કંગાલ જીવન જીવવા કરતાં, સ્વાશ્રયી બની મજૂરી કરી સ્વમાન જાળવી સુકા રોટલા ને મરચાથી જીવન જીવવું એને અત્યંત પ્રિય હતું. એટલે તે લગારે સંક્રાંત્ય રાખ્યા વિના લોકોનાં દલણાંખાંડણાં કરતી. આથી લોકો એને અભિમાની કહેતાં. કુવાને કાંઠે, મંદિરને ઓટલે કે ન્યાતની વાડીમાં, એની ન્યાતની સ્ત્રીઓ એની મશ્કરી કરતી અને “કેમ અલી મૃણાલ ! હવે તારો વર કે કમાય છે કે ? બા, ત્રણ ત્રણ છોકરાં પેટ પડ્યાં ને હજીએ બેસી રહે તે કેમ પાલવે ?” એવા એવા ટાણા મારતી. આ વખતે આંખમાં આંસુ લાવી, પોતાની નિર્ધનતાનું પુરાણ એ નઠોર સ્ત્રીઓ આગળ તે શરૂ કરતી નહોં. પણ રપટ્ટ રીતે સંભળાવી દેતી કે “તમારે ઘેર બીજા મામવા આવું તમારે ના આપસો બહેન; આમ પારકા ઘરની પંચાને પેટ દુખવી, વજમાગી સલાહ આપવા નીકળવાને બદલે શ્રી. પોતપોતાનું મંજાળતાં. હેમ. તોર.”

પણ કુનીઆને મોઢે કે ગરણું મુકાય છે ? હોંદુ સમાજમાં ગરીબાને ગુન્હો માનવામાં આવે છે; એટલે ગરીબની લોકો છડેઓક મશ્કરી કરવાની ધૃષ્ટતા કરે છે. આવો અનુભવ યતાંજ મૃણાલે બહાર નીકળવાનુંએ માંડી વાળ્યું.

એવામાં એનો વર બહારગામ ચાલી ગયો અને કેટલાક મહીના સુધી કાગળપત્ર આપ્યો નહોં. એથી લોકોએ અનેક જાતની અશ્વાઓ

ઉઠાવવા માંડી. ઘર ખચ્ચ ચલાવવા માટે રાત-
દિવસ મજૂરી કરી કરીને મૃણાલે કેટલાએ
વખતથી કાપા ધસવી નાખી હતી; તેમાં આ
આઘાત તેને અસહ્ય થઇ પડ્યો. તન તો
તવાઈ ગયું હતું અને મન ઉપર પણ સર્જીડ
પ્રહાર થયો. અરે રે! હોંદુ સ્ત્રીઓને નાની
વયમાં કેટલા આઘાત સહન કરવા તેઓ
રહેતું પડે છે?

‘ગમે તેવા તોએ એ મારા પાંત છે’
એવી ભાવના આર્થસંસ્કારમાં ઉછેરેલી મૃણાલ-
ની રંગરંગમાં રમી રહી હતી. પોતે ભલે
પતિનો વાંક કાઢે; પણ ખીજાઓ તેનો દોષ
જતાવી એને ઉતારી પાડવાની ભાવનાથી દયા
ખાય તે એનાથી મુદ્દલે સહન થઇ શકતું
નહોતું. આ પ્રસંગે તો એને પતિની ઉપર
માફું લાગવાને બદલે એની રિધતિ માટે દયા
આવી. “એમાં એમનોએ શું વાંક?
માથાપે ખોટાં લાક લગતી ઉલટે માર્ગે
વાળી દેતાં આંખ ન ઉઘાડી, અને હવે
તેમની પાસેથી બીજી જાતની આશા
રાખવી એ કમ બને?... પણ જો પેટ
આટલાં હોકરાં પડ્યાં ન હોત તો એમને
આટલો બધો કંટાળો ન આવત.....વખત
છે ને વખાના માર્ગ આપમાત કરશે તો?”

અને એ વિચારે એના મન પર ધણીજ
હડી અસર કરી. આખો વખત તે એના એ
વિચારોમાં મગ્ન થઇ રહેતી એટલે બહારથી
બેચેન જણાતી અને ઘરમાં સાસુ કે સંતાનની
સાથે પણ લગભગ બોલતી નહીં. એ ત્રણ
દિવસ આમજ પસાર થયા. એથી એના મન
ઉપર ભારે અસર થઇ. આખો વખત દસણું-
ખાંડણુંમાં તે મચી રહેતી, નાંતી બાલિંગને
ધરણવા કે સહેજ વિશ્રાંતિ લેવા ઉઠે, ત્યારે

પણ એકાદ એકાંત ખુણા શોધીને ઉઠા ઉઠા
નીસાસા નાખવા અને રદન કરવું એજ
એનો નિત્ય વ્યવસાય થઇ પડ્યો હતો. દમણું
દમણું નિરંતર તેની નગર આગળ પતિનીજ
મૃતિ તરફ કરતી. કોઇ વખત કોઇની સખત
મજૂરી કરતો હોય તો કોઇ વખત જલના
સળીઆ પાછળ બેઠો બેઠો નીસાસા નાખતો
હોય, તો કોઇ વખત દરીઆમાં કુપતો છેલ્લાં
કચ્ચાં લઇ રહ્યો હોય, તેવો ભાસ એને થતો.
એથી તે ગભરાઇ જતી.

વધારેમાં વધારે નજીકથી એકાદ વ્યક્તિ
કે વસ્તુની કીંમત જોઈતી સમજતી નથી, તેટલી
કીંમત તેમના દૂર થવાથી સમજાય છે. મૃણાલને
પણ પતિ ચાલ્યો ગયો એ વિચારની સાથેજ
તેની ઉપર અનુકંપામય પ્રેમ થવા માંડ્યો
હતો. પરંતુ એથી એના મન ઉપરનો કાશુ
હીસો પડતો જતો હતો.

૭

મધ્યાન્હનો સમય હતો. બાનુદેના કિંજી-
માંથી પ્રખર તેજ વર્ષા પૃથ્વીને ઉઠાળી
રહ્યું હતું. ચાહે દિશા નિર્જન અને નિરવ
હતી. એકાદ અડુલા મુસાફરની માફક, સરિતા
એકલી, અડુલી અસુરસુવન તરફ સીધાવી
રહી હતી. ઉનાળાનો મધ્યાન્હકાળ ચારે
દિશાગંથી સરિતા તટને સગળાવી રચ્યો હતો,
તેમાં તપેલા પાણીમાંથી નીકળતી વરાળ
ભમેગ કરી રહી હતી. વનચરો ઝાડની ઢાયા
શોધી વાગોળતાં બેઠાં હતાં, ખેડો ઘેરી
ઘટાએ શોધી બાંધેલા માળાઓમાં લેટી રહ્યાં
હતાં. જળચરો પાણીની સપાટી ઉપર જવામાં
સગમી જવાનો ભય લાગતો હોય તેમ,
રવચ પવન લેવા લગાર ડોડીમાં કરી અંદર
છુપાઇ જતાં હતાં. આખે વખતે એક સ્ત્રી

હું વહેલો કેમ જાન્યો ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૧ થી]

પછી યુરોપ, અમેરીકા કે જાપાન જવું હોય તો ? કેં વિચારજ નહીં કરવાનો. જાણે સુરત કે વડોદરે ચાલ્યા. ભાડુતી એરોપ્લેનમાં બેઠા કે ચાલો. થોડાક કલાકમાં તો તમે વેસ્ટ-મીનીસ્ટર એબી કે પાવલોવાનો નાય જોવાને ભાગ્યશાળી થાત. કેં નહીં તો અફવાડીઆમાં એક વાર તો હું જરૂર લંડનની મુલાકાતે જાત.

બધું તો જાણે સમજ્યા પણ આ કેમ ? પિતૃઓ જોડે વાતચીત ! તમારા બાપ, દાદા કોઈ મરણ પામ્યા હોત અને વીલમાં એકાદ બંગલો તમારા નામ પર કરવો રહી ગયો હોત તો ? જરાએ ફીકર કરવાની નહીં. રેડીઓગ્રાફની હેડ ઓશીસમાં જઈ સ્વર્ગનું સેન્ટર માગ્યું કે બેડો પાર ! કરી દ્યો તમારે જે વાતચીત કરવી હોય તે. અને થોડાક દિવસમાં તમને 'પ્રેએટ' પણ મળી જાત !

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય વીશે તો થોડુંજ કહેવું પડશે. બધેજ સ્ત્રીઓની બહુમતી હોત, સાહેબ, સમજ્યા કે ? મ્યુનીસીપાલીટી તથા

ધારાસભામાં પુરુષ સામે સ્ત્રીઓ ઉમેદવારી કરતી હોત. અને સભ્યોને 'Mr. Chairman' અથવા 'Sir' થી નહીં પણ Madam થીજ શરૂ કરવું પડત. પુરુષોને તો ગવર્નમેન્ટ પક્ષની માફક મુગાજ બેસવાનો પ્રસંગ હોત. જે કારભાર અને ખીલો પાસ થાત તે બધાજ સ્ત્રીઓની એટલે દાલના સ્વરાજ પક્ષના જેવીજ બહુમતીથી. મને તો આ ધણુંજ સમજામયું થઈ પડત. મને કે રાજકીય બાબતનો શોખ નથી પણ જરા અમારાં બાઈસાહેબને એવું કેં ખરું. તેમને છેવટે ભાડુતી મત મેળવીને પણ ધારાસભાના મેમ્બર બનાવત !

કેમ, આટલું જાણ્યા પછી તો જરૂર તમારા મોઢામાં પાણી છુટતું હશે ! 'અ...ર...ર ફક્ત થોડાજ વર્ષ મોઢા જાન્યો હોત તો કેવી લહેર પડત !' આ વિચાર જરૂર તમને આવ્યા વિના રહેશે નહીં. તમારો વિચાર બદલશે કે ? મારી સાથે તમે પણ પરમેશ્વર પર ફરીઆદ લઈ દરેકો કરવા થઈ જાઓ તૈઆર, નહીં તો તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે હું એકલોજ એ બહેરાને પુરો પડીશ પણ ચાલો, હવે અરણ્યરુદન કરવાથી શું ફાયદો ? જે થનાર હતું તે થઈ ગયું. *

* "હું મોઢો કેમ જાન્યો ?" ના લેખની માફી સાથે.

નવું સાહિત્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૨ થી]

અ. સૌ. દીવાળીનજીને “શરુઆતમાં માંદગી-
માં માવજત કરવાનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, તેને લગતું
શિક્ષણ લીધું” અને સેંટ જોન એમ્બ્યુલન્સની
‘માંદગીમાં માવજત કરવાની’ પરીક્ષા પાસ કરી
મર્ટીફિકેટ મેળવ્યું. ત્યાર પછી ઇન્ફલ્યુએન્સાનું
દરદ આખા હોટુરયાન સાથે અમદાવાદમાં
ફેલાતાં અમદાવાદમાં જની શકે તેટલી લોકસેવા
કરી. ત્યાર બાદ સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની
દરખીતાલોમાં કેટલુંક વ્યવહારુ શિક્ષણ લીધું
અને દાકતરી લાઇનમાં જોડાવાને અમદાવાદ
મેડીકલ સ્કુલમાં એ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પુરો
કર્યો.” પણ પછી “અભ્યાસ અને દુનીઆદારી-
ના બોજથી” આ બહેન લખકર મદવાડમાં
સપડાઇ ગયાં અને તેમાંથી સાળાં થયા પછી
આરામ લેવાની જરૂર હોવાથી આગળ અભ્યાસ
મુલતવી રાખી આપણા બાગવત, રામાયણ
વગેરે ધાર્મિક ગ્રંથો, આધ્યત્મિક સાહિત્ય,
સદ્ગત વૈષ્ણવ જટાશંકર લીલાધરનાં પુસ્તકો
તથા સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વીશે પાશ્ચાત્ય પુસ્તકો
વાંચી તેના તારણરૂપે આ પુસ્તકનું કાચું
લખાણ તૈયાર કર્યું. અને એમના પતિ રા. રા.
જગજીવન શિવશંકર ત્રિવેદીએ અધું લખાણ
તાંચી સ્ત્રીવર્ગને લગતું તમામ લખાણ કાયમ
રાખી પુરુષવર્ગને લગતા સૌ. દીવાળી
નજીનેના લખાણમાં પોતાને યોગ્ય લાગ્યો તેટલો
સુધારોવધારો કરી આ પુસ્તક છપાવી આપ્યું.

આ ગ્રંથ આ રીતે તૈયાર થયો છે.
આ દંપતીનો ઉત્સાહ અને શ્રમ પ્રશંસાપાત્ર
છે. આપું પુસ્તક સાદી ભાષામાં છે, અને
વિષયવિષયન પણ શાસ્ત્રીય કરતા સાદું,

વિસ્તારવાળું અને સહેલાઈથી સમજાય એવું છે.

આ ગ્રંથમાં લગ્ન અને તેના ફાયદા, વર-
કન્યાની પસંદગી, પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે? પુત્ર-
પુત્રીનાં માળાપોને સુચના, સ્ત્રીની જનનેદ્રિય
અને ગર્ભસ્થાન પુરુષની જનનેદ્રિય, તેની રચના
અને ગુણધર્મ, વિધવાસના-તેનો ઉપયોગ અને
ઝેરઉપયોગ, બ્રહ્મચર્યનો કાયદો, સંતતિ ઉત્પન્ન
કરવાની આવશ્યકતા, આદર્શ સંતતિ નિર્માણ-
શાસ્ત્ર, ગર્ભાધાન માટેનો અનુકુળ સમય,
સગર્ભાવસ્થાનું ગર્ભસ્થાન, માણસનું નસીબ
ગર્ભાશયમાંજ ધડાય છે, સગર્ભાવસ્થા, તેનાં
ચિન્હો અને મુદત, સગર્ભાવસ્થામાં જીણાતાં
દુઃખદરદો, સુવાવડ, પ્રસુતા અને બાળકની
માવજત, પ્રસૂતિ અને બાલમરણ, સુવાવડ અને
ઝેરી તાવ, બાળકનું ચારિત્ર્ય માના બોળામાં
ધડાય છે, બાળકનાં ખુન, સ્ત્રીઓનાં ખાસ દરદો,
તેનાં કારણો, ચિન્હો અને ઇલાજો, પુરુષોનાં ખાસ
દરદો, દસ્તદોષ, વાંઝીઆપણું અને નામદાંદ-
તેનાં કારણો, સારવાર અને સુધારો, સ્ત્રીઓના
હક્ક, શારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતા, ઉંટ-
વૈદ્યો દવાઓ અને પેટનું મેડીસીન, પરણેલું
સુખી જીવન કેમ ગાળવું? મનુષ્યજન્મ
સાર્થક કરનારું જીવન ગળો, આત્મનિરીક્ષણ,
માણસો પરમાત્માની વિચાર સંતતિ છે: આ
પ્રમાણે ૩૨ પ્રકરણો છે તેનાં નામો ઉપરથી
આ પુસ્તકનું વસ્તું કેંક ખ્યાલમાં આવશે.
જો કે અષાં પ્રકરણનાં નામો તે ને પ્રકરણના
વિષયનાં બરાબર સુચક હોય એવું નથી છતાં
કેટલા બધા વિષયોને સંગ્રહવાનો પ્રયત્ન થયો
છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પુસ્તકનો મુખ્ય
હેતુ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં સંબંધનો
ઉપદેશ કરવાનો છે. અલબત્ત સાથે સાથે
સ્ત્રી અને પુરુષના જનન અવયવો, તેના
સ્વાભાવિક ધર્મો, સ્ત્રીપુરુષના જનન અવયવોના

ખાસ રોગો, વગેરે વિષયોનું હુંકું દિનેચન ક્યું છે ખરું. પણ માત્ર આ વિષયનેજ ચર્ચનારાં પાશ્ચાત્ય પુસ્તકો (Sexual Diseases વગેરે) માં આ વિષય જેવો વિગતવાર ચર્ચો હોય છે તેમ અહીં ક્યું નથી. બીજી તરફથી પ્રસૂતિશાસ્ત્રની પછી આગતોનું વલ્લુન કરવામાં આવ્યું છે. અલગત એ વિષયનાજ ખાસ ગ્રંથમાં રોય એટલું વિગતવાર નહીં. બીજી તરફથી કામશાસ્ત્રનો વિષય આ પુસ્તકની મર્યાદામાં આવી જાય છે છતાં પ્રાચીન સંસ્કૃત કામશાસ્ત્રની અથવા પાશ્ચાત્ય કામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની બીલકુલ ચર્ચા નથી કરી. જ્યારે 'સારી સંતતિ' નો

વિષય ચર્ચો છે (જુઓ પ્રકરણ ૧૦ મુ). હુંકામાં વિષયની મર્યાદા ખુબ વિશાલ રાખી આ પુસ્તક જીવાન અને પરલોકનાં સ્ત્રીપુરુષોને નીતિ, ધર્મ અને સંયમવાળું જીવન કલ્યાણકારી છે એમ બોધ આપવા સાથે થોડું વેદકાળ પણ આપે છે. મતલબ કે આ પુસ્તક નવીન જ્ઞાન કે અપૂર્વ રસસામગ્રી આપવાનો દાવો કરતું નથી પણ જગતનાં સામાન્ય કોટિનાં જીવાન સ્ત્રીપુરુષોને સન્માર્ગ દર્શાવવા છત્તે છે. અમે પણ 'જીવાનોને તથા પરલોકનાંઓને' આ પુસ્તક વાંચવાની તથા એમાં કલા પ્રમાણે જીવનને અને તેટલું જ્ઞાનચર્ચ અને સંયમને માર્ગે વાળવાની ભલામણ કરીએ છ.એ.

૨

લેખક :

૨૧. રતિપતિરામ ઉદ્યમરામ પંડ્યા

અંગ્રેજી ઠાકોર ભાગ ૧ લો—લેખક :

૨૧. ઉદયગંગામ કેશવરામ ઝોઝા, બી. એ., પ્રકાશક : રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મુંબાઇ, પૃષ્ઠ ૧૦૮ મૂલ્ય : રૂ. ૨-૮-૦.

'અશ્વત્થામન'ના તખલ્લુસથી લખનારા ઝોઝાની 'સમાલોચક'માં કટકેકટકે પ્રગટ થતી સંગ્રહવાર્તા અંગ્રેજી ઠાકોરનો પ્રથમ ભાગ સ્વીકારતા અમને આનંદ થાય છે. રા. ઝોઝાનો જો આ પ્રથમ પ્રવાસજ હોય, તો તે ધણે અશે સફળ થયો છે. અને પ્રથમ ભાગની માફકજ દ્વિતીય ભાગ પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. અંગ્રેજી ઠાકોરની વાર્તાના લેખકને એટલી સુચના કરવાની રહે છે કે આટલેથી અટકી નહીં જતાં ઇશ્વરદત્ત શુદ્ધિનો લાભ તેઓ ગુજરાતને નિરંતર આપાંજ કરે!

અસહકારના જીવાળ પર જીવાળ આખા હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, તે સમયે નાનાં

મોટાં દેશી રાજ્યોમાં શાંત સળવળાટ શરૂ થયો હતો. આપણી ચોતરફ પરિવર્તન થઈ રહ્યું, અને પોતાના સ્વતંત્ર પ્રદેશમાંથી આ પરિવર્તનનું નિરીક્ષણ કરીએ જે કે ક્યું, તેને આ વાર્તામાં ઉતારવાનો તેમનો પ્રયાસ સફળ થયો છે.

અંગ્રેજી રાજ્યનીતિનાં શાંતિ અને વ્યવસ્થાના જ્ઞાનના હેતુ ગરીબડી પ્રજાને કેમ સત્તાવવામાં આવે છે, પ્રજાનું-સહુ વાજનાર રાજ્ય અંગ્રેજ સમ્રાટને કેમ અકારો થઈ પડે છે; અને રાજ્યમાં પ્રજાનું ભલું કરવાની ભાવના ગમે તેટલી પ્રગળ હોય, છતાં પણ પરવશતાને લીધે તેનાથી કે થઈ શકતું નથી, એટલુંજ નહીં, પણ જો રાજ્ય પ્રજાપ્રેમ મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો રાજ્યનીતિ નહીં જાણવાનો હોય તેને માથે ઝોઝાડી તેને પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. દેશી રાજ્યો પ્રત્યે અંગ્રેજી શાસનકર્તાઓના વર્તનની આ જગજગદેર પ્રજાલિકા છે.

અંગ્રેજ હાકોરની વાતોમાં ઉપયુક્ત સર્વ ના બને છે. શરમ્પંદ્ર નામનો પાશ્ચાત્ય કેળવણી મેલો રસિક યુવક અને ઉચી જાતની લવણી પામેલી વિધવા પદ્મા નામની યુવતીના યલિચારનું પરિણામ અંગ્રેજ હાકોર તરત જ નેત્રી અવસ્થામાં હોળીખાડે ત્યજ દેવાય છે. દેશી રાજ્યોમાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ આ બાળક હોળીખાડેથી કુદરતી રીતે રાણીવાસમાં જોડવાય છે, અને પુત્ર જન્મતાં વધામણાં દરબારને દેવાય છે. પુત્ર જન્મને લીધે ધેલાબનેલા જોતોજ દરબાર પોતાના નાલુકામાં પ્રજાસુ બને વાસ્તે રેલ્વે, તાર, ટેલીફોન, વગેરે સગવડનાં સાધનો દાખલ કરે છે. દરબારના મરણ પછી અંગ્રેજ હાકોર દરબાર થાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યસત્તાને પ્રતિનિધિ હેમટન અને તેનો મદદનીશ દીવાન શરમ્પંદ્ર દરબારને અંગ્રેજ વાતાવજીમાં ઉછેરવા માત્ર આરંભે છે. કેટલેક સમયે રાજ્યમાં દુકાળ પડે છે. બીજે વર્ષે પણ વરસાદનાં ચિન્હ જણાતાં નથી, તેથી પ્રજા અકળામને તોફાને ચડે છે. હાકોરની જાણ બદાર હેમટન લશ્કરી કાપડો જાહેર કરે છે. દુકાળીઓને પરહેજ કપોની ખબર અંગ્રેજને થતાં તેનું દીલ દુલાય છે. તેનામાં પ્રજાવાતમય ઉભરાય છે. રાજ્યયુર ભારકર બટની સુચનાનુસાર અંગ્રેજ પરહેજ કરેલાઓને મુક્ત કરી યત્ર આરંભે છે. યત્ર આરંભાતાં મુશળધાર વરસાદ તુટી પડે છે. લોકો સંતોષ પામે છે, પણ હેમટન તથા દીવાનને દરબારનું સ્વતંત્ર વર્તન ખુંચે છે. આખરે હેમટનના રીપોર્ટથી એન્ટ લાં આવે છે, અને અંગ્રેજને રાજ્યવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પરદેશ જવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. અર્જુનસિંહનું મંડળ મીસરમાં આવે છે. મુસ્તફા કમાલ વગેરેની

મુલાકાત અંગ્રેજને થાય છે, અને હીંદુસ્થાનનું ભવિષ્ય વીચારાય છે.

અંગ્રેજને દરબારગઢમાં જન્મ અપાવતી વખતે રાણીજીને પેટે અવતરેલી બાલિકા રાજયુર ભારકરબટને લાં ઉપા નામે ઉછરી મોટી થાય છે. આ ઉપા અને અર્જુનસિંહ એકમેકને આદતાં શીખે છે. અર્જુનસિંહના દેશવત્રામાં ઉપા તેની સાથેજ રહે છે. પદ્માને પોતાના પુત્રનું અલિધાન થયેલું હોવાથી તે પણ અર્જુન સાથે જળયાત્રાએ જાય છે. જેમલ નામનો અર્જુનનો મામેા અને સામંત અર્જુન સાથે આવે છે. આ પુસ્તકના અંતમાં અર્જુનસિંહ તથા ઉપા બોદશેવીકોના હાથમાં સપડાઈ રશીયામાં પડ્યા છે; અહીં આ ભાગ પુરો થાય છે.

લેખક પાત્રોની પસંદગી વાતોને અનુકૂલ અને સુંદર કરી છે. શૈલી મરજ. અને પ્રિય લાગે તેવી છે વાર્તામાં લાંબાંલાંબાં ટાપલાં કે નકામાં વર્ણનો નથી. નાટકના પ્રવેશની માફક એક પછી બીજું પ્રકરણ આરંભાયું છે. આ વાર્તા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચું સ્થાન ભોગવે એમાં શંકા નથી. આશા છે કે ગુજરાતનો શિષ્ટ વર્ગ આ વાર્તાને સહર્ષ વધાવી લે.

આ પુસ્તકનું કદ જોતાં ક્રીમત ધણીજ વધારે પડતી લેખાય. વાર્તા ગમે તેવી સારી હોય, છતાં વધારે પડતી ક્રીમત લીધે તેનો પ્રચાર જોષએ તેવો થતો નથી, એ વાત વીસરાવી ન જોઈએ. એકની ચોપડીએ પચામ જણુ સલાવી લેનારા ગણુત્રીયાજ ગુજરાતના વાયકોની નાડ પારખીનેજ પુસ્તકોની ક્રીમત આંધવી ઘટે છે. વળી એ ભાગ પાડવા જેવું પુસ્તકનું કદ ન હોવાથી આ પુસ્તકનો ઉઠાવ એટલો બધો થશે કે કેમ તે જરા શંકાસ્પદ છે. બાકી વાર્તાનું મૂલ્ય પુસ્તકના મૂલ્ય કરતાં ઘણું વધારે છે, એમાં નો શંકા છેજ નહીં.

વેપારીઓ વગેરેને ખુશ ખબર.

દરેક ધંધાદારીઓને વંશપરંપરા ઉપયોગી.

એક નવું પુસ્તક.

વ્યાજ દર્શિકા

અથવા

વ્યાજના તૈયાર હિસાબોની સંપૂર્ણ જત્રી

જો તમે તમારા મહાન ધંધામાં અમૂલ્ય સમય અચાવવા ઇચ્છા રાખતા હો.

જો તમે મગજની મહેનત અને હિસાબોની કડાકુટથી બચવા માગતા હો.

જો તમે પા રૂપીઆથી એક લાખ રૂ. સુધીનું—એક દિવસથી એક વરસ સુધીનું અને પા આનાની તેરીખથી મેળ આના (૧ ટકા)ની તેરીખ સુધીનું સંપૂર્ણ વ્યાજ રૂપીઆ આના અને પાધમાં કાઠ પણ પ્રકારની કમર કે બુલ વગર જેવા ચાહતા હો.

તો તમે વ્યાજના હિસાબોની સંપૂર્ણ જત્રી—આગેજ ખરીદો.

દરેક વ્યાપારીઓ—શરદ્દો—મુનીમો—વકીલો અને ધીરધાર કરનારાઓને ખાસ ઉપયોગી થઈ છે.

દરેક પેદીઓ—એજીસો—મેકો અને દુકાનોમાં હમેશા ઉપયોગી ચોપડા સાથેજ દાખલ થઈ છે.

અનેક ગૃહસ્થો તરફથી ઉત્તમ અભિપ્રાયો મળ્યા છે અને આ પુસ્તક સર્વ કાઠને બહુજ પસંદ પડ્યું છે.

અનેક વ્યાજ ગણતારી સંસ્થાઓમાં આ પુસ્તક એક અવાજે વખણાયેલું છે. જેથી તેનાં વિશેષ વખાણ કરવાં તે સોનાને ગીલ્ટ ચઢાવવા જેવું અને સૂર્યનો પ્રકાશ બતાવવા દીપકની સહાય લેવા જેવું હોવાથી તમે પોતેજ

જાતે જુઓ અને ખાત્રી કરો.

પુસ્તક ઘણાં વરસા સુધી અઘાગ પરિશ્રમ લઈને તૈયાર કર્યું છે. તેમજ હિસાબોનું કામ બારીક અને અધરું હોવાથી અનેક વખત હિસાબો ગણેલા છે. સારા કાગળ—સુંદર છાપ, ચોકખા મોટા આંકડાઓથી છપાયેલું અને કાયમ ઉપયોગી હોવાથી પાકા પુંકાંચી બંધાયેલું તેમજ મોટી સાઈઝનું હોવા છતાં

કિંમત માત્ર રૂ. ૫) પાંચ પોર્સેજ જુદું

આ પુસ્તકની દ્રશ્ય પ્રત સાથે લેનારને એક પ્રત બેટ મળે છે તેમજ

મોના રૂપાના હિસાબોની જત્રી-૩ જેમાં રૂ. ૨૦ થી ૧) પા પા આનો ચકાવીને રૂ. ૩૩) સુધીના તોલાના માનાના લાવના સંપૂર્ણ હિસાબો છેવટે એક રતી સુધીના ગણેલા છે. તેમજ ટચની ગણતરીના અને રૂપાના હિસાબો પણ ગણેલા છે. આવી સંપૂર્ણ ઉપયોગી જત્રીની કિંમત રૂ. ૨) મે છે છતાં બંને પુસ્તક સાથે મંગાવનારને રૂ. ૭) ને બદલે રૂ. ૬) માં બંને પુસ્તકો મળશે. પોર્સેજ જુદું.

સુચના :-સામઠી પ્રતો કમીશનથી વેચવા ઇચ્છા રાખનાર બુકસેલરો કે વેપારીઓએ નીચેના શિરનામે પરવ્યવહાર કરવો
વૈદ આણંદજી શાવજી,
ઉના-પોર્સે-ઉના. (કાઠીઆવાડ).પુસ્તકો મળવાનું કેકાણું:
રા. રા. શ્રીપતરાય રામચંદ્ર શીખલે.
૩. ધાસવાળા બીલ્ડીંગ, પહેલે માળે,
ગોયબાવડી, મુબાઇ નં. ૧૨.

પુસ્તક ૮]

કાલિંક ૧૯૮૨

[અંક ૨

ગુજરાત અને યુગધર્મ

અભિનંદન

લેખક :

રા. રસખાત્ર

સુવર્ણ રસ લીધી આકાશી,
કુંકુમનાં છાંટણુ છાંટયાં;
પૂર્વ દિશામાં નવલ રંગનાં,
રક્ત વર્ણ પગલાં પાડ્યાં.
તારક પુષ્પની માળ શુધ્ધતી,
દેા બાલા નયને નયણાં;
સ્નેહ ભર્યા મનુજોને આપે,
અભિનંદન નવ વર્ષ તણાં. ૧

સકળ સદન ડિગજો મુઠા નેવી,
ભાગ્ય નણી કિરવણી કિયા;
અજવાળો તમ સ્નેહ સૌખ્યની,
કલેશ કુમંપ વિચ્છિન્ન દિશા;
તારક કુલ નમથી વીણી ગઇ,
કુટયાં બાલરવિનાં દિરણાં;
લંબાવી કર કનક આપનાં,
અભિનંદન નવ વર્ષ તણાં. ૨

રાજભાઈને ત્યાં રાવબહાદુરની મોઝલી દીકરી-સુલોચના-આજે તેને બાવિ પતિ મળવા આવનાર હશે તેનો વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'બાવીયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

પ્રમોદરાય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વડીલાં કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાયે છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલોચના-બાવિ વરવહુ-અવડારથી એકમેક સામે બેઠે રહ્યાં છે. આખરે રજા વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનકીય સમભવતાં એકમેકનો પાંદો નહીં ગોઠે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પાસેથી વચન લે છે.

સાંજના રાવબહાદુર અને પ્રમોદરાય પોતપોતાને સ્થળે વિદાય થાય છે.

સુદર્શન રૂમ ઉપર પાછો જાય છે. રસ્તામાં હાંદની સ્થિતિ વીરો વિચાર કરવા માંડે છે અને હાંદ દેવીની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુલે છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી જાગે છે અને તેના મિત્રમંડળ સાથે સાંકેતિક સ્થાને-લીમનાયના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શનનું બાલજીવન કોઈપણ જાતના ચમત્કાર વિના, બાનુરાંકર મહેતાજીની નીરાણે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી શરૂ થાય છે. તેને આઠ વર્ષે યજ્ઞોપવિત આપી બ્રહ્મચારી-બ્રાહ્મણ-ખતાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કૌશિકાદિ ઋષિવંશની સાથે બેસવા યોગ્ય બન્યો છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તકાલના વિશ્વનાયકો-તેમની બાવના-સાથે તેને મૈત્રી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધતા લાગે છે.

સુસલમાન રીયાસત વાંચતાં હાંદુ મુસ્લીમ વિરુદ્ધ અનુનથી ઉત્કેષાર્થ જાય છે. પરંતુ બંદોબાસીના વગેરેની તેના પ્રતિની પ્રતિ જોતાં તે બોસરી જાય છે. આ રીતે તે નાનપણથી હિંમતિવાળી સ્વપ્ના સેવતા દિવસોદિવસે મોટો થતો જાય છે.

સુદર્શન તેના પિતા સાથે ફરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અચેન ઘોડેચાર મળે છે. ગોત્ર સવાર બને બાપદીકરાને બીજો દિવસે તેની સ્ત્રીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં બીજા નાટ્યરંગિકા માધવલાલ માભાઈ અને દલાલ વગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની નિષ્ક્રિય અને અભિમાનભરી વર્તણૂકને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને બીજાઓનું ખરું સ્થાન શું છે તે સમજાય છે.

માધવલાલ, માભાઈ અને દલાલ તેમજ તેના પિતાના ખુશામતબર્યાં હલનચલનથી તેને પોતાના દેશીઓ ગોરી પ્રજા આગળ કટકા દુકડા માટે પુંછડીઓ પટપટાવતા ધાનસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં ડામ ઉઠે છે. તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો ઉપર, તેના પૂર્વજો ઉપર ધણી ક્રોધ થઈ છે.

સુદર્શન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. અને વેકેશન બહારનું વાચન વધારવામાં ગાળી. પંડારાની ગમન સાથે એક દિવસ લગ્ન વીરો ચર્ચા થઈ. તેમાં તેને હાંદુસમાજ ને માભાઈનું પ્રબલસ્થાન જણાયું. આ સાથે તેના સ્વપ્નવિલાસો અને બળવો સ્પર્શે. તેને બ્રાહ્મણવર્ગી માત્ર નીરાણીઓ તરફ વિરરકાર સ્પર્શે તેને નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ રહ્યું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિસ્તૃત કરી. અને અમદાવાદની કૃષિસ અને હાંદના મેટ્રીકી સુરેન્દ્રનાયના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગે છે.

તેને દેશની અને સમાજની ગુલામી અવસ્થાનું તીવ્ર બોન થયું ને તે જાળી ઉઠ્યો. ઇતિહાસ અને વીર નરોનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિષલવની પ્રેરણા પાઠ. તેણે તોડવું, ફાંડવું ને બાંગવું એમ સ્વપ્ના જોયાં કર્યાં. અને આ બધા વિનાશને અંતે એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાષ્ઠનિક સૃષ્ટિમાં તે વીરરજા લાગ્યો. જાપાને રશીઆને-યુરપને-પડકાર કરવાને યુદ્ધ આરંભ્યું, સુદર્શન આ વિગ્રહથી આખો એશીઆ ખંડ કુંભકર્ણી હંધમાંથી ઊઠતો જોયો. તે 'એશીઆની એકતા'નાં સ્વપ્નામાં પલવાર મુગ્ધ થઈ ગયો, પણ હોઈ કઈનના અપમાનમર્યા રાખેથી, અને જંગલના બાગલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી તેને ઓટીશ દુખમત નીચે કચડાતા હાંદની ગુલામી દશાનું તીવ્ર બોન થયું, ત્યારે એ સ્વપ્નાં શમી ગયાં.

અંગે 'વહેમાતરમ્' ના ગીતથી 'મા'ની અપરિચિત અને આકર્ષક ભાવના પ્રગટાવી ત્યારે સ્વદેશનું એક પરમ તેજસ્વી જીવંત વ્યક્તિ તરીકેનું ચિત્ર સુદર્શનની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. ત્યાં ને ત્યાં તેને 'માતા'નું દર્શન થવા લાગ્યું.

સ્ત્રીઓમાં તે પોતાને ઘેર ગયો, અને એક દિવસ ગામ બહાર દૂર એક ટકરી ઉપર ફરવા ગયો, ત્યાં તેને એક તેજસ્વી સ્ત્રીનું અચાનક દર્શન થયું. પેલી સ્ત્રીએ પોતાના જીવનની દર્દભરી કહાણી સુદર્શનના આગ્રહથી તેને કહી સંભળાવી. "હું સેંકડો વર્ષે યયાં વીરમાનવતાની પ્રતિમા રૂપ મારા પતિની-મ.જીની વાટ ભેટી બેઠી છું" પણ હજી તેના દર્શન ચતાં નથી, ધણીએ પુછ્યો અને મારા પુત્રો વચન આપી ગયા છે પણ એકે હજી પૂર્ણ થયું નથી ને હું અધમાધમ દશા ભોગવી રહી છું." એમ કહી તે સુંદરી આંસુ સારવા લાગી. "મા! ગભરાશો નહીં, એમને હું લઈ આવીશ." એમ કહેતો તે જંચું જેવા લાગ્યો એટલામાં તો પેલી સુંદરી અસ્થ યઈ ગઈ

"મા! મા! હું તમાના પ્રાણ પાછા લઈ આવીશ-નહીં તો પ્રાણ જતા ફરીશ" એમ બોલતો તે ટકરી ઉપરથી ઉતરી પડ્યો.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૬ કું-(આલુ)

ભારતીની આત્મકથા

૮

'મા'ના પ્રથમ દર્શન પછી સુદર્શનને તેની જંખના વધી ગઈ. લગભગ દરરોજ રાતના 'મા' તેને દર્શન દેતી; અને આખો દિવસ તેનું સ્વરૂપ, તેનું સૈદ્ધ્ય ને તેની મુક્તિના વિચાર તે ક્યાં કરતો. અને આ વિચારોમાં 'અંગાલી' પત્ર નેને ઘણી મદદ કરતું.

'સ્વદેશી' નો પવન અંગાલમાંથી ચારે દિશામાં પ્રસરી. સ્વદેશી વિચાર, સ્વદેશી આચાર, સ્વદેશી વસ્તુ, સ્વદેશી ભાષા-આ બધાં આદરણીય લેખાવા લાગ્યાં. સુદર્શનને 'મા' પોતાનું ગૌરવ ફરીથી પ્રાપ્ત કરતી દેખાઈ; પુત્રો 'મા' ને ફરી ઓળખી રહ્યા લાગ્યા.

૩ નવું દરરોજ ચતું હતું. કલકત્તામાં સ્વદેશી વ્રત માટે યુવકો પ્રાણ આપતા હતા; વિદેશી કાપડ ખરીદવા જનાર સુંદરીઓના પગ આગળ આડા પડી તેમને તે સ્વદેશી થવા પ્રાર્થતા હતા; અને 'વહે માતરમ્'થી 'મા'નો વિજય ઉચ્ચારતા હતા. સ્વદેશી થવા માટે, 'વહે

માતરમ્', ઉચ્ચારવા માટે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા થતી; નીશાળોને આપવામાં આવતી મદદ છીનવી લેવામાં આવતી; અને લેખિકાને ડરાવવા પોલીસોને સ્કુલમાં ને મુરખાઓને ગામમાં બેસાડવામાં આવતા. સરકારે સરકયુલર કાઢી 'વહે માતરમ્' ઉચ્ચારવું ગુન્હો ઠેરવ્યો. 'વહે માતરમ્' ઉચ્ચારવા અંગ યુવકોએ 'એંટી-સરકયુલર' સમિતિ કાઢી.

૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૦૬ ને દિવસે બેરીસાલમ રમુલ બેરીસ્ટરના પ્રમુખપણા નીચે કોન્ફરંસ ભરાવાની હતી.

અપેરે બે વાગે કોન્ફરંસના સભ્યો, શાંતિથી તથુ તણુની હારમાં રાગની હવેલીથી નીકળ્યા. પહેલી હારમાં સુરેન્દ્રનાથ, મોતીલાલ ઘોષ, લુપેન્દ્રનાથ બસુ-અંગાલના અમર નેતા હતા. પછીની હારમાં અરવિંદ બાલુ ને બીજા હતા. પોલીસો કાઢી સહિત હાજર હતા.

જેવા એંટી-સરકયુલર સમિતિના સભ્યો બહાર પડ્યા એટલે પોલીસો તેમના પર તુટી પડ્યા. નિઃશસ્ત્ર છોકરાઓને મારવા એ સહેલી

વાત હતી; છોકરાઓ 'વંદે માતરમ્'ના ખનિથી જ્વાળા આપે એ સ્વાભાવિક વાત હતી. પરિણામે માયા ધૂટયાં-સ્વદેશભક્ત યુવકોનાં. ચિત્તરંજન સુહને તળાવમાં નાખી દેવામાં આવ્યો. સુરેન્દ્રનાથ-ને પકડી મેજસ્ટ્રેટને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા. બીજે દિવસે પોલીસે કોન્સ્ટેબલ વીખેરી નાખી.

યુદ્ધ શરૂ થયું લાગ્યું. આખા હિંદમાં હઝારો હુદયો સમરાંગણમાં ઝંપલાવવા કુદી રહ્યા. સુદર્શનના ઉત્સાહને પાર રહ્યો નહીં. 'મા'ના 'પ્રાણ' અનેક યુગે પાછા વળતા લાગ્યા.

ખેરીસાલનો અનુભવ કરી અરવિંદ ઘોષ પાછા આવ્યા ને વડોદરા કોલેજમાં છોકરાઓને 'માતાની મહત્તા' પર લાપણુ આપ્યું. તેમાં તેમણે ખેરીસાલની કહાણી પણ થોડીધણી કરી. સુદર્શનને લાગ્યું કે બંગાલમાં જે એતન

પ્રસરતું હતું તેમાં તેનો પણ હીસ્સો હતો.

માતાની મુક્તિનાં, સ્વદેશીનાં, ઉદ્ધારનાં, સ્વાતંત્ર્યનાં અનેક સ્વપ્નાં તેના મગજમાં તરવરી રહ્યાં હતાં; અને તે બધાને તે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપી રહ્યો. એને એમ લાગતું હતું કે 'મા'ના 'પ્રાણ' પાછા આણી આપવાની જોખમદારી માત્ર તેના એકલાનેજ માથે હતી.

ધીમેધીમે કેટલાક સમાનરીત છોકરાઓ એકબીજાને પરિચય કરી માતાની ભક્તિના સંપ્રદાયની કંઠી એકબીજાને બાંધવા લાગ્યા.

અરવિંદ ઘોષે એટલામાં રાજનામું આપ્યું. 'મા'ની મુક્તિ માટે તે બંગાલ જતા હતા. તેમનું છેલ્લું લાપણુ સાંભળવા આ બધા માનુષકન યુવકો આવ્યા હતા, ને રાતે બીમનાથના તળાવ પર મળવાનું નક્કી કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૭ મું

લીજનાથને તળાવે

૧

બીમનાથનું તળાવ અત્યારે ક્યાં છે તે શોધવું મુશ્કેલ પડે એમ છે; કારણ કે તેને પુરી નાખી તેના પર બંગલા કરવામાં આવ્યા છે. ૧૯૦૬ માં કીચક ને કમળથી ભરપુર એ ગંદું તળાવ દોરોને પાણી પીવામાં ઉપયોગમાં આવતું. કોઈક વખત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરવાનું શીખવાને બહાને તેમાં જઈ કુદતા, અને તેમાં વસતી અસંખ્ય જળોને પ્રતાપે પોતાનું લોહી શુદ્ધ બનાવવાની તક મેળવતા.

ત્યારે પાઠક, કેરશાસ્ત્ર, પંડ્યા ને સુદર્શન ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે કાંઈ પર પાંચ છોકરા જે ફ્રાન્સ વચ્ચે મુકી બેઠા હતા. ત્યાં પ્રસરી રહેલા અંધારાની કે અણગણતા

મજબૂરોની પરવા રાખ્યા વગર આ ઉત્સાહી યુવકો દેશને ઉદ્ધાર કરવા અહીંયાં ભેગા મળ્યા હતા. અરવિંદ બાણુના લાપણુના નીશામાં તે ચક્રચુર હતા. તેમનાં આંતર હીમત, આશા ને કાયંતરપરતાથી ભરેલાં હતાં. તેમની આંખો સ્વદેશભક્તિથી ચમક્યા કરતી. 'કે' કરવા, વખત આપે મરવા તે તૈયાર થયા હતા.

સુદર્શન જોડે આવેલા ત્રણ જણમાં કેરશાસ્ત્ર ને મગન પંડ્યાના ચારિત્ર્યની રે આગળ આપી છે. પાટક આ બધાથી તીવ્ર સ્વભાવનો હતો. સુદર્શન તેનો પ્રિય મિત્ર હતો; પણ તેના ઉમળકાની સીમા તે મિત્ર માંજી આગળ વધતી નહીં. બીજા બધાના તો સાંતિથી, ને તિરસ્કારથી તે જોતો. અને જા

રાજકીય-વિશ્લેષનાં સ્વર્માં બધાને આવતાં ત્યારે તેની મળક કરવામાં તે મળક માનતો એટલુંજ નહીં, પણ કાંઈ દિવસ ગાયકવાડ સરકારના દીવાન બની, દશેરાને દહાડે હાથીએ ચઢી પીંછી ઉડાડવાની આકાંક્ષા સેવતો. તે ગણત્રીબાજ હતો, અને પોતાના મિત્રોમાં પોતાની મહત્તા સ્વીકારાય માટેજ તેમની રાજકીય ને સામાજિક ઉદ્ધારની યોજનાઓમાં સામેલ થતો. તે વાદ-વિવાદમાં એકેકા હતો; અને વારાફરતી ફરકને મહાત્કરવા પુરતો રસવાતચીતમાં લેતો. સરકાર, કોંગ્રેસ, ધર્મ, સમાજ, નીતિ એ બધાં ખરાં છે તેમજ ખોટાં છે એ તેણે ખીન્ન મિત્રો પાસે સ્વીકારાવ્યું હતું. એ તો અત્યારે ગમ્મતને ખાતર અને સુદર્શન નાખુશ ન થાય એટલાજ માટે આવ્યો હતો.

જે પાંચ છોકરાઓ બેઠા હતા તે બધા દેશ-બક્તિના ઉત્સાહથી ઘેલા થયેલા હતા.

ધીરુ શાસ્ત્રી બી. એસસી. નો અભ્યાસ અને ટેનીસની રમત બંને હાથ કરવાને બનતા પ્રયાસો કરતો હતો. તેણે આર્યસમાજીઓની શોખતમાં ધર્મવલ્લભી રાષ્ટ્રીયતા કેળવી હતી; અને દયાનંદની દૃષ્ટિએ બધી દુનીયા તે જોતો હતો. એને ધાર્મિક આંખર તરફ તિરસ્કાર હતો, અને પ્રતિપક્ષી બીજી રીતે ન માને તો ડાંગના દુઃસહ ન્યાયથી તેને સીધો કરવાની તરફેણમાં હતો. પરીક્ષા પાસ કરી કાંગડી ગુરુકુલમાં અધ્યાપક બની, આર્યસમાજ ધર્મપ્રચારકોને કેળવી હાંદમાં સત્યયુગ પ્રસારવા તે અધીરો બન્યો હતો.

એની પાસે બેઠેલો સનતકુમાર. જોષી જરા ઉત્રેદિખાવતો ને સચકત છોકરો હતો. સામે થવા, તકરાર કરવા કે વહેરવા તે સદાએ તત્પર રહેતો. તે રોજ સવારે ત્રણસો પચાસ દંડ કાઢતો, ને સાંજના હનુમાનનાં દર્શન કરી અખાડે જતો.

એના સ્નાયુઓ લોખંડના જેવા રહે તેની એને ધણીજ કાળજી હતી. જ્યાં પણ શારીરિક નિર્બલતા તે જોતો ત્યાં એને ઉદ્વેગ થઈ આવતો; અને ચઢા, ખીડી, ગળપણ, વગેરેના ગેરફાયદા વીશે જ્યાં ને ત્યાં ભાપણો આવતો. એણે અત્યારથી રાવપુરામાં એક અખાડાની યોજના કરી હતી અને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિત કરાવવામાં તેને જેવો આનંદ મળતો તેવો એને ખીન્ન કશાથી મળતો નહીં. નાનકડા ને નિર્બલ અંગવાળા સુદર્શન તરફ તેનો તિરસ્કાર કેમે કર્યો માતો નહીં; અને તેને જોતાં પોતાના હાથના સ્નાયુઓ તરફ ગર્વથી જોયા વિના પણ તેને ચાલતું નહીં.

ગિરજશંકર શુક્લ જુનીઅર બી.એ.માં લથુતો હતો. એનો ભાઈ ગાયકવાડી લસ્કરમાં હોદ્દા પર હતો એટલે એને લસ્કરનો ઘણો મોહ હતો. એણે કવાયતની ને લસ્કરની યોજનાની થોડીક નિર્ણય ચોપડીઓ વાંચી હતી; અને અવારનવાર તેમાંથી મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતો. દશેરાને દહાડે સવારી નીકળે ત્યારે શુક્લ મહારાજ ગર્વથી ચાલ જતા. અને પોતાના ભાઈને ઝોળખાવવા આતુર રહેતા. તે વહેરારાની પ્રજા હતો, અને સયાજીરાવ ગાયકવાડનો અનન્ય ભક્ત હતો. એને એ નરેશની શક્તિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ગાયકવાડ મારફતે દેશનો ઉદ્ધાર સાધવાની યોજનાઓ તે હંમેશાં ધડતો ને ભાંગતો.

નારણ પટેલ પગ લંબાવી, પાછળ હાથ ટેકવી, એટલે કે... જાનવરની બેદરકારીથી તેણે માર્શ પાછું નાખ્યું હતું. તેનું બહુ શરીર જરાક હાસ્યજનક થતું હતું.

તે બી.એ.માં હતો; અને ગણિતમાં એણે હતો. મોડીગિની બીતો તેના ગણિતના શોખની સદાએ સાક્ષી પુરતોજ અને કાળજી ન મળે તો કોટકે ખમીસ પર હીસાચ ગણતો. દહાડામાં અનેક વખત

તેને જોવામાં કોઇને અન્યયથી લાગતી નહીં. એ પ્રેક્ષિસરની મદદ કદી લેતો નહીં, અને ન સમજાય એવા કાયદા તેમની સમક્ષ રજુ કરવામાં મોટાઇ માનતો. મોકાલે કરતાં પોતે ચઢે છે કારણ કે તેને ખીલકુલ ગણિત આવડતું નહોતું—એ તેને મન સ્પષ્ટ હતું; અને ગણિતની કચાશને લીધે નેપોલીઅન વોટર્સની લકાઇ હારી ગયો, એ અભિપ્રાય તે ઘણી વખત ઉચ્ચારતો.

ઘણી વાર હોઠ પહોળા રાખી, રસ્તા વચ્ચે ઉભા રહી જઇ તે દેશનો વિચાર કરતો; અને કેંક મોઢું તોફાન ઉઠું કરવાની યોજના કર્યાં કરતો. એ તોફાન પોતાના અપ્રતિમ વક્તવ્યથી થવાનું છે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોવાથી તે ભાષણો તૈયાર કરવાનું, ને ગોખવાનું કામ કર્યાં કરતો.

મોહનલાલ પારેખ વિદ્યાર્થી નહોતો, પણ ગાયકવાડી નોકર હતો. તે ખી.એ પાસ ચઢેલો હતો, અને અરવિંદબાણની સાથે પરિચયમાં આવ્યો હતો. તે ચોખ્ખો વિપ્લવવાદી હતો ને આમેગામ વિપ્લવવાદ પ્રસારવામાં મુક્તિ માનતો. તેની નજર ઘણી લાંબી નહોતી, પણ તેનું મક્કમપણું દુર્ગમ હતું.

આ સંસ્કારી ને વિશુદ્ધ હૃદયના યુવકોના હૈયામાં સ્વાતંત્ર્ય ને માતૃભક્તિની જ્વાલા અખંડ ચેતી રહી હતી. પયગંબરોની શ્રદ્ધા તેમના હૃદયમાં સ્ફુરી રહી હતી. ગુજરાતના પ્રતાપી આત્માના તણખા સમાન આ છોકરાઓ ને મન રાષ્ટ્ર રચવું એજ, ૧૯૦૫-૧૯૦૬ હતું; તેને સ્વતંત્ર કરવું એજ પ્રથમ કર્તવ્ય હતું.

૨

“પારેખ! બધા આવ્યા છે કે ?” કેરશરપે પુછ્યું.

“ના હજી પેલા મુંબાઈગદા નથી આવ્યા.”

“આવવા બેઠાએ; શિવલાલને જ આવ્યા ખબર છે.”

“કેમ ધીરજરામ શી વાત ચાલી રહી છે ?” પાંકે પુછ્યું. અને બધા જ્ઞાનસતી આસપાસ બેસવા લાગ્યા.

“હું આ ક્યારનો કહું છું” નારણ પટેલે વચ્ચે કહ્યું “કે આપણે Secret Society (છુપી મંડળી) કાઢવીજ બેઠાએ. આંજો સ્થાપના કરો. ક્રિસ, ઇટાલી—”

“છુપા મંડળથી કે કવાયત થવાની છે ?” શુકલે કહ્યું.

“તમારામાં કવાયત કરવાનું પાણી ખરું કે ?” પાંકે ટકાર કર્યો.

“તમે એમ ધારો છો કે અમે બધા નમાલા છીએ ?” સત્કુમાર બેપીએ પોતાના સ્નાયુવાળા હાથ તરફ અશુભાશુભતાં દૃષ્ટિ નાખતા કહ્યું.

“પણ રાષ્ટ્રીય ઝનુન વગર કેમ ?” ધીરજરામે કહ્યું.

“તમારાં ટેકાણાંજ ક્યાં છે ?” પાંકે કહ્યું.

“જરા સાંભલો.” આજન્મ નરેશના ગૌરવથી કેરશરપે કહ્યું. એની આંખમાં ને વાણીમાં હંમેશા સત્તા હતી. બધા મુંગા થઇ ગયા. “વખત ધણો થયો છે ને આજનું કામ આટોપી મારે તો હજી કેમમાં જવું છે. વાદવિવાદનો આ વખત નથી. આપણે દરેક જણે પોતાની યોજના ધડી છે. દરેક જણ પોતાની વાત કહી સંભળાવે તો કે સમજાય કે આપણે કંઈ બાબતમાં સંમત છીએ ?”

“હાંદ સ્વતંત્ર થવુંજ બેઠાએ” નારણ પટેલે બાણે ટટાર બેસવાથી સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોય તેમ ટટાર થતાં કહ્યું.

“કેવી રીતે એટલોજ સત્તા છે.” પાંકે કટાક્ષથી કહ્યું.

“એજ મુદ્દાની વાત છે.” કેરશારપે મજબુત પગ પર હાથ ઠોકતાં કહ્યું. “એ કોણ છે?” કાઠને દૂરથી આવતાં બેઠ તેણે પુછ્યું.

“એ તો હું અંબાલાલ.” એક જણે કહ્યું. ને એ મુવકો આવ્યા.

“સાથે કોણ શિવલાલ કે?” પારેએ પુછ્યું.

“હા.” કહી શિવલાલ શ્રેષ્ઠ ને અંબાલાલ દેસાઈ બેઠા.

“હવે આપણે બંધા ભેગા થયા છીએ.” કેરશારપે કહ્યું. “દરેક જણ પોતાની યોજના કહેવા મોડો. વખત ધણો થયો છે. નારણભાઈ! તમારી શી યોજના છે.”

“મારી યોજના તો સહેલી છે. આપણે એક છુપું મંડળ કાઢીએ—કાર્મોનારી^૧ ધારી લેાની. એક દહાડો છતા થઈ સત્તા હાથ લઈ લઈએ એટલે પુરું થયું.” ધણુંજ સહેલું કામ કહેતા હાથ એમ નારણભાઈ બોલ્યા.

“તમને તો એ લાડવોજ ખાવાની વાત લાગે છે.” પાઠકે કહ્યું.

“પાઠક હવે વિવાહ જવા દોને.” કેરશારપે પોતે લીધેલા પ્રમુખપદેથી કહ્યું.

“ઠીક; બોલો ત્યારે.” હસીને પાઠકે જવાબ દીધો.

“પાઠક છેજ એવા” નારણભાઈએ કહ્યું. “મેં ગણિતની માફક ચોક્કસ કરી રાખ્યું છે. ખ્યાસ હજાર અંગ્રેજ તેવા પાંચ લાખનું છુપું મંડળ—એક અંગ્રેજે દસ હીંદી.”

“ને તોપોની ગણતરી નહીં—” પાઠકે સુદર્શનના કાનમાં કહ્યું.

“પારુ મોહનભાઈ! તમારી શી યોજના છે?”

“પણ યોજના ભેગી કરીને પછી શું?” અંબાલાલ દેસાઈએ કહ્યું.

“બેઠાએ પછી કેટલું મળતાપણું છે?” કેરશારપે કહ્યું.

“મોહનભાઈ બોલો” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

“હું તો જુસ્સામાં માનું છું. જુસ્સા વિના ત્યાગ આવે નહીં. એ જુસ્સો રાજદ્રોહી સાહિત્ય વિના આવે નહીં. એટલે પહેલાં જાનામાનાં પ્રેસ કાઢી ચારે તરફ ચેતનવંતું સાહિત્ય પ્રસારવું બેઠાએ.”

“ને પ્રેસ પકડાઈ જાય તો?” પાઠકથી નહીં રહેવાયું.

“એક નહીં તો બીજું, બીજું નહીં તો ત્રીજું. પ્રેસ નહીં તો લખીને ગામેગામે ને ઘેરેઘેર અસતોષ ફેલાવવો બેઠાએ.”

“વારુ શાસ્ત્રી તમારી શી વાત છે? કેરશારપે પુછ્યું.

“કેરશારપ! મારી વાત તો ચોખ્ખી છે. હીંદુઓનો ધાર્મિક જુસ્સો બધાં સુધી ફેરવાય નહીં ત્યાં સુધી કે થવાનું નથી. મારે તો એક વિશાલ ગુરુકુલ સ્થાપવું છે ને તેમાં મહર્ષિઓ પેદા કરવા છે. એક ધર્મત્રિધીએ બધાને બાંધી અમે દેશના ઉદ્ધારાર્થે આગળ પડીશું ત્યારેજ કે શુક્રવાર થશે.”

“બધા મહર્ષિઓ માંભોમાંભ મરાશે એટલે ગુરુવારજ રહેવાનો.” પાઠકે સુદર્શનને ધીમેથી કહ્યું.

એક ચિત્તે આ બધું સાંભળી રહેલો સુદર્શન કચવાઈને બોલ્યો: “અરે લાઈ સાંભળવા તો દે.”

“હું તમને મારી યોજના કહું.” ગીરજાશંકર શુક્લથી મુગા નહીં રહેવાયું. “મારી યોજના બધાથી સરસ છે. હું બી.એ. થયો કે ગાયકવાડી લશ્કરમાં જવાનો ને લશ્કર હાથ કરી તેને વધાર્યે જવાનો. ને તે લશ્કરના જોરથી ગાયકવાડ સરકારને હીંદની ગાદી પર બેસાડવાનો.”

કેરશારપે પછુ જરા હસવું આપ્યું. “એ લશ્કરને પટાકડી ફેડતાં આવડે છે કે?”

“નહીં આવડતી હશે તો આવડશે.” શુકલે આત્રી બતાવી.

પાઠકે હાસ્યજનક નજરથી આકાશ તરફ જોયું.

૩

“પંડ્યા તમે શું કહો છો?” શુકલે કહ્યું.

“હું તો એમ માનું છું કે જ્યાં સુધી વીલાયત કે અમેરીકા જઈ પાશ્ચાત્ય શક્તિનું રહસ્ય હાય નહીં કરીએ ત્યાં સુધી કે વળવાનું નથી. મને તો કાંઈ પૈસા આપે તો પહેલાં ત્યાં જઈ શીખી આવું. જપાન એમજ તરી ગયું ને.”

“એ તો પૈસાની વાત છે. જપાનમાં તો સરકાર છોકરા મોકલતી હતી.” સનતકુમાર જોડીએ કહ્યું.

“આપણે અહીં ગાયકવાડ સરકાર છે.” ગિરજાશંકર શુકલે કહ્યું.

“તમારી શી યોજના છે કેરશાસ્ત્ર તે તો કહો.” પાઠકે કહ્યું. “આ તો કાંઈ એનો મત મળતોજ નથી.”

“મારી યોજના તૈયાર છે. પણ એક ફેરા બધાને તો કહી લેવા દો. પછી હું તપે શું કહો છો પાઠક?”

“બધા કહી રહેશે પછી મને કે સુઝ પડશે. અહીંયાં તો મતભેદ એટલો દેખાય છે કે શું થશે તે સમજવું નથી.”

“વારુ શિવલાલ, તમે શું કહો છો?” કરંશાસ્ત્રે પુછ્યું.

“જુઓ દેશનો આધાર સંસ્થાઓ પર છે. ને સંસ્થાનો આધાર તેના ચાલક પર છે. જો આંપણે એ બધા ચાલકોને કાંઈ રીતે નયવી સકીએ તોજ બરોબર કામ થાય. બધી સંસ્થાના આપણે ચાલક બળ થઈએ, એટલે પછી બધી વાત ઝપાટાબંધ થાય.”

“એ સહેલીજ વાત છેને” પાઠકે કહ્યું.

“અરે ભાઈ જવા દો. ને અંબાલાલ તમે?”

“મારી યોજના તો તમે જાણો છો.”

અવાજ ધીમે કરી નિશ્ચયાત્મકતાથી દેસાઈએ કહ્યું. “હું ને એક મિત્ર બોલ બનાવવાની રીત શોધીએ છીએ. વિનાશનાં સાધનો વિના કે વળવાનું નથી. શુકલના લશ્કરનો, ને નારણભાઈ ના છુપા મંડલનો સઘળો આધાર તેના પર છે. એક સોપારી વડે મોટા મહેસો ઉડી જાય પછી શું?”

બધા એકાગ્રચિત્તે થઈ, ડાકી આગળ ધરી સાંભળી રહ્યા.

“આખા યુરોપની સત્તાનો આધાર આ બળ પર છે. જેની પાસે દારુગોળો તે જોતે. આપણાથી બંદુક રખાતી નથી, તલવાર રખાતી નથી—આપણે એવું કે શોધી રાખવું જોઈએ કે એ બધાથી ટપી જાય.”

“ને સદુભાઈ તમે શું કહો છો?” કરંશાસ્ત્રે પુછ્યું.

આ બધા બોલતા હતા તે વખતે જણે તે ઉઘી ગયો હોય તેમ તે ચમકી ઉઠ્યો. તેના મોઢા પર લોહી આવ્યું. તેને જરા ક્ષોભ થયો.

“હું—હું—પાઠક તમે કહો.”

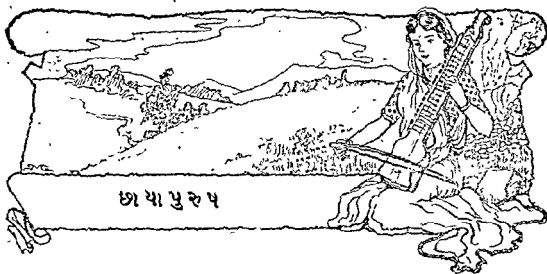
“હું છેલ્લો—”

“સદુભાઈ! એમાં ખંચાઓ છો શું? તમે તો આવી યોજના પર બહુએ વખત કાઢ્યો છે” કરંશાસ્ત્રે ઉત્તેજન આપ્યું.

“જુઓ” જરાક ધુજતે અવાજે સુદર્શને કહ્યું. “મારી પાસે યોજના નથી, પણ એક દષ્ટિબિંદુ છે. તમે બધાએ અફેકી યોજના કહી. પણ તમારા ખાસ દષ્ટિબિંદુથી. ‘મા’ના દષ્ટિબિંદુથી નહીં.”

“કેવી રીતે?” નારણભાઈએ પુછ્યું.

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ રૂઝ]

લેખક :

રત્ન ધૂમકેતુ

ચિત્રકાર :

સો. જડવજીવન સી. વીણુ

આ કરેણુ કથા નીચે પ્રમાણે બની. હસન નીગમી જુની વસ્તુઓના નવા નવા સંગ્રહ માટે સારા શહેરમાં નામના ખાદી ગયો હતો. જુનાં ડબ્બાં, લીપ્નના તે લુક્રોન્ડના ડબ્બાઓ, મેલીન્સકુડના ને પ્રીન્સેસ ટેશીના રફી કે અર્ધાં નવા ડબ્બા કે પેટીઓ, શીશાંઓ, કાશીના પુટલ પાલા, ને અરધી ભાંગેલી ચીમનીઓ, આ બધી જડવસ્તુઓ વચ્ચે હસન નીગમી બાદશાહની માફક બેસતો; ‘આવું શું છે?’ એટલું પુછે ત્યાં હસન નીગમીની આંખ ચળકાટ મારે ને રુબાળબંધ જવાબ વાળે: ‘હ આના: બીજા માગણી નહીં: ન લેવું હોય તો રસ્તો પકડો’ એક સવાલનો જવાબ હમેશાં આ ત્રિપુટીથીજ વાળવાનો એને અભ્યાસ પડ્યો હતો.

એવી નામના હસન નીગમીની હતી તેવીજ નામના કેશવની હતી. આ જુવાન એક છોટી

નીકળે ને શહેરને બીજે છેડે પહોંચે તેટલામાં જેટલી જુની ચોપડીઓ, જુનાં જેખાવના કાગળ ને જુની ઢાનું જે કંઈ મળે તેટલીતે ઉપારે. ને કેશવ ઉપારે એટલે એમાં કંઈક હશે એમ ધારી વેપારી પણ ‘સાહેબ! બીજાના આહ આના; પણ આપ તો હંમેશાના આહક છે માટે છતાંના દેખો’-એમ બોલી બમણા પૈસા કઢાવે. પણ દરેક માણસનું અર્થશાસ્ત્ર જુદું હોય છે. એટલે કેશવ પૈસા કંઈક તરત ચાલતી પકડતો. સાંને ખબર હતી કે તે જુતકાળનો જીવ છે ને વતમાનકાળમાં રહે છે! કેશવ ઉછરતો ચિત્રકાર હતો; પણ તેની દષ્ટિ જુતકાળના કલાગુરુઓ પ્રત્યે એવી ચોંટી હતી કે તેના વતમાનમાંથી જે લવિષ્ય ઉત્પન્ન થશે તે જુતકાળનોજ પડશે પડશે એમ ધણા માનતા. આ તરંગી જુવાનને સુંદર ચિત્રકાર તરીકે ધણા ઓળખતા; જુનીપુરાણી જડ વસ્તુના સંગ્રાહક તરીકે વેપારીઓ જાણતા; ને અચ્છા જુવાન

તરિક્કિ સારું શહેર પીછાનતું. એનામાં ખુબ શક્તિ હતી ને પુષ્કળ આશા હતી. જુવાન છતાં કેટલાક એને વૃદ્ધ જેવું માન આપતા. એને ચાહતા તો બધાજ કારણ કે એના ચહેરામાં એવી નિર્દોષ મધુરતા હતી. સૌ માનતા કે આ જુવાન એક લાવાહી ચિત્રકાર થવાનો છે.

કેશવનો પિતા ગોપાળદાસ નવી દબમાં રહેનાર જુનો પુરુષ હતો. કેશવના લવિષ્ય પર તો એણે ભારે ઉજ્જવલ અનુમાનો બાંધ્યા હતાં. પણ તે એને લવિષ્યમાં ફળ આપનાર આત્ર વક્ષ કરતાં, ધરઆંગણે વહાલથી સીંચાતા તુળશીના છોડની જેમ માનતો. કેશવમાં કે ન હોય તો પણ કેશવને તે ચાહી શકે એવું વત્સલ એનું હૃદય હતું. કેશવ પર વૃદ્ધ ગોપાળની અનેક આશાઓ હતી.

પરંતુ આશા માત્ર સંધ્યાના રંગ જેવી ગારી છે. જ્યારે જણાય કે એનો રંગ હવે આબેહુબ ખીલ્યો છે ત્યારેજ એ કરમાતી હોય છે!...

એક દિવસ બપોરે ગોપાળે જોયું કે કેશવ આજે છાંદગીમાં પહેલવહેલો નીરતિ સુતો છે! વૃદ્ધપિતા તો છેટે ચોક્કા કરતો બેઠો. એને લાગ્યું કે કેશવ સુતો છે એ એક અદ્ભુત ઘટનાજ માનવી. કેશવે લાંબી સોડ તાણી નિદ્રા પણ લાંબી કરી. તે ઉઠ્યો ત્યારે છેક સાંજના ચાર વાગ્યા હતા. વૃદ્ધ ગોપાળ એની પાસે ગયો પણ એનો ચહેરો જોતાં હોસકોસ ઉડી ગયા! કેશવનું શરીર તાવથી ઉકળતું હતું ને તેના હોઠ પર અતિવૃષ્ટાની છારી વળતી હતી!

“કેશવ બેટા!...તને તાવ આવ્યો છે?”

“હા, પાણી...મને પાણી આપો!”

ગોપાળે પાણી આપ્યું. તે પછી બીજી વાર ને ત્રીજી વાર ને ચોથી વાર...કેશવને તાવ વધતો હતો.

ગોપાળ દોડ્યો. પડોરામાં ડો. બાટલીવાળા પોતાનો નવો ‘સુટ’ પહેરીને, એક જરા આછી ને પીળી મુછોવાળા જુવાન સાથે, હીંદુ લોકની રહેવાની રીત પર ચર્ચા ચલાવતા બેઠા હતા.

ગોપાળ આવ્યો. એના ચહેરા પર ભારે ગભરામણ જોઈ ડોક્ટરે દર્દ અને દર્દીની પહેલાં એનીજ પૈસાની નાડી જોઈ!

૨

ગોપાળ અને ડો. બાટલીવાળા ઘેર પહોંચ્યા. નાડી તપાસી, હૃદય તપાસ્યું. માથું જોયું ને સળ ફરમાવતા હોય તેમ રુઆબબંધ ડોક્ટર બોલ્યા: “તમે હીંદુ લોક કેવા ગંદા છ. તમને લોકને એટલી ખી માહીતી નથી કે આપ સામેની ‘વોડો’ ‘ઝોપન’ રાખવી જોઈએ!”

ગોપાળે ધ્રુજતે હાથે બારી ખોલી નાખી. બહાર સૂર્યનો પ્રકાશ આનંદદાયક વાતો કરતો હતો!

“તમને કેટલાં વરસ ગયાં ડોસા?”

“જી પચાસ!”

“બધાંએ પાણીમાં કે? આ છોકરાને ‘બ્રેકન શીવર’ છે. તમે ક્યાં ધોરતા હતા?”

“સાહેબ! મારે એકનો એક દીકરો છે!”

“એક દીકરો હોય એટલે ‘બ્રેકન શીવર’ કે ‘સ્ટોપ’ થાય છ?”

ગોપાળ! ગરીબ ડોસો! એને શું ખબર કે ડોક્ટર માનસશાસ્ત્રી નથી, મારે અસંબંધ વાતમાં સંબંધ ન જોઈ શકે?

“છોકરો કે ભણે છે?”

“જી હા!”

કેશવેજ વચ્ચેથી ઉત્તર આપ્યો: “જી ડ્રોઈંગ શીખું છું!”

“ડ્રોઈંગ તો સીખેજ, પણ ભણેજ મું?”

“ઓઈલપેઇન્ટીંગ!”

“એ તો સીએજ પન બનેજ મું?”
 “બને !...ડોઈગ અને ઓઈલપેઈન્ટીંગ !”
 “હીક, તમે હીંદુ લોકો માથાકુટીઆ છ.
 ડોસા! ચાલ ભારી સાથે, બાટલી લેતો આવજો !”
 ડો. બાટલીવાળાએ અનેક ટીકાઓ સાથે
 બાટલી ભરી આપી.

૩

કેશવના જીવનની છેલ્લી પળો હતી; અને હવે
 તે નહીં બચે એ વીશે ડોક્ટરોમાં પણ બેમત હતો
 નહીં. તે વખતે

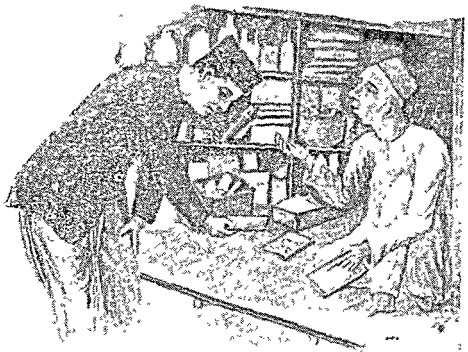
ગોપાળના
 હૃદયને એવા
 સખ્ત આધાત
 લાગ્યો કે
 આડોસીપાડોસી
 સૌને તેનું જીવન
 પણ ચાલ્યું જશે
 તેમ લાગ્યું.
 ન્યારે કેશવની
 આશા નજ
 રહી, ત્યારે
 ગોપાળ, તેની
 પથારી પાસે
 બેઠો; તેની
 આંખ માંથી
 આંસુની ધાર
 ચાલી જતી

હતી: કેશવને તેણે ચુંબનોથી ભરી દીધો.
 Germs હોય કે ન હોય આ વત્સલપ્રદ પિતાએ
 પોતાના એક ના એક જીવન સુદ્ધિશાળી પુત્રને
 છેલ્લી વખત મળી લેવા માટે, બધા ડોક્ટરોને
 ધીક્કારી કાઢ્યા !

મેં પર, દાય પર, પગ પર ને છાતી પર, એકલા

શુદ્ધ આત્માનાં નિર્વિકાર ચુંબન થવા લાગ્યાં!
 ગોપાળ તો ઉન્માદીની માફકજ પોતાના છોકરાને
 ચુંબન આપવા લાગ્યો!... અને છેવટે કેશવે
 પણ જરા હસીને આંખો ખોલી: એણે આંખો
 ખોલી ત્યારે તેમાં સંપૂર્ણ તેજ હતું: કેશવ
 ધીમેથી બોલ્યો: ‘બાપુ! તમારી મુછના વાળ
 જરાક વાંચે છે!...

અને લેકોના જુદા જુદા મતોને ઠોકરે
 મારીને ગોપાળે તેજ વખતે પોતાની મુછો મુંડી

હસનનીભમીની આંખ અલકાટ મારે ને અઆખબંધ જવાબ વાળે: ‘હ આના:
 ખીછ મગણી નહીં: ન લેવું હોય તો રસ્તો પકડો.’

નાખી. ધણાએ કીધું એ અપશુકન કહેવાય.
 સીઓએ કહ્યું એવું હોય નહીં: વૃદ્ધો આ
 અધર્મથી ભડકયા. પણ થોડી વાર પછી ગોપાળ
 આબો ત્યારે તેનો અહેરો તદ્દન સાફ હતો; અને
 એટલાજ પ્યારથી તે કેશવને ફરી ફરીને ચુંબન
 કરતો હતો!...

એણે છેલ્લું મુંબન લીધું ત્યારે કેશવનાં ગાત્ર માત્ર શિથિલ અને ઠંડા થઇ ગયાં હતાં. એનું મૃત્યુ યદ્યપ્યં છે, એ વાત સિદ્ધ થઇ હતી. ને આસપાસનાં સૌએ, બહુ મહેનતથી વૃદ્ધ ગોપાળને કેશવના શરીરથી જુદા પાડ્યો હતો. પણ ગોપાળને જે ધા થયો તે એના જીવનને પુરું કરવા માટે બસ હતો. જ્યારે ગોપાળને કેશવથી જુદા પાડી પાસેના ખંડમાં લઇ ગયા, ત્યારે એના હાથ, મૃત મનુષ્યના હાથ જેવા અચ્છડ થઇ ગયા હતા. તેના મોં પર નુર હવું નહીં; આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત હતી, પણ ગોપાળ પોતે—છેલ્લો શ્વાસ લેતો હતો !

ભારે ગભરાટ થઇ રહ્યો. ગોપાળનું કોઇ ખાસ સચું તો હતુંજ નહીં. પણ જે આડોસી-પાડોસી પાડોસ ધર્મ અગમવા આવ્યા હતા, તે સૌ મુંઝાયા. હજી તો કેશવનું મરદું ઘરમાં પડ્યું છે, ત્યાં તો પાસેના ખંડમાંથીજ અવાજ આવ્યો. —મૃતમનુષ્યનો છેલ્લો ધરડકો હોય તેવો—ને ગોપાળ મૃત્યુ પામ્યો હતો ! સૌએ કહ્યું કે એકનો એક જીવાન દીકરો મરી જાય ત્યારે પછી હૈયું કેમ હાથ રહે ! બનેના મૃત્યુની પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાતો થવા લાગી; કેશવનાં વખાણુ થવા લાગ્યાં; ગોપાળને તો પુણ્યભાવથીજ જોવા લાગ્યા. ને પેલી દશરથ પ્રાણત્યાગની વાત સૌને સાંભરી આવી. બધાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ફરી ફરી લુછ્યાં તો એ ફરીફરી આવ્યાં ! ને સૌ ગમગીન બની ગયાં !

પણ ત્યાર પછી થોડી ધડીમાંજ—કેશવ હાથો !...મરદું હાથો !...કેટલાક ભડક્યા ને કેટલાક તો ધડકા થયો હોય તેમ સ્તબ્ધ બિભા રહ્યા. પછી પાછી—તાળવામાં જીવ રહી જાય છે, ને તે પાછો કેમ આવે છે તે વાત છાની છાની ચર્ચાવા લાગી. એક કહ્યું કે વાસના હોય તો જીવ જાય નહીં...પણ ગમે તેમ કેશવને

એક હાથ ચાલ્યો હતો. એના મોં પર માંખ ખેડી ત્યારે બીજો હાથ ચાલ્યો ;...અને થોડી-વારમાંજ તેણે પાણી માંગ્યું !.....

પણ વૃદ્ધ ગોપાળ તો ખરેખર મૃત્યો પામ્યો હતો; કેશવને એ ખબર ન પડે તેમ પાડોશી ગોપાળને સ્મશાન તરફ લઇ ગયાં.

x x x

ત્રીજે દિવસે કેશવને તદ્દન આરામ થઇ ગયો. થોડા દિવસોમાં તે હરેતો ફરેતો થઇ ગયો. તે જ્યારે સ્કુલમાં ગયો, ત્યારે તેનાં ચિત્રો તરફ—પુનઃ જન્મ થયો હોય તેમ—એકી ટશે જોઇ રહ્યો.

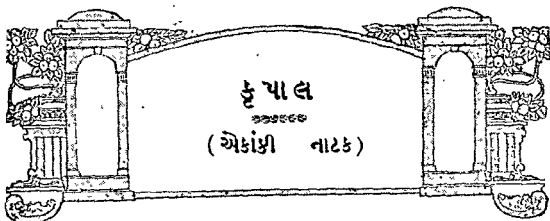
માયાળુ પ્રેક્ટિસરે પાસે આવી, તેના ચિત્રને વિનિદ આપવા રફિલ, 'the various, infinite charm of Raphael' બતાવવા માંડ્યા; પણ કેશવ તો મૂઠની માફક દરેક ચિત્ર જોયા કરે છે. એક મુકે છે ને બીજું લે છે; પણ ક્યાં તે પ્રેરણાત્મક જીવસાથી, ફરી ફરીને એકનું એક ચિત્રએ નીહાળતો નથી !

પ્રેક્ટિ. રાજેન્દ્રને લાગ્યું કે કદાચ કેશવની વૃત્તિ હવે બદલાઇ ગઇ હોય: તેણે—The Gigantic conception of Anjelo કહીને—એન્જેલોની સુંદર કૃતિઓ એક પછી એક ધરી. પણ કેશવનું ચિત્ર પહેલા જેટલી શુદ્ધિ કે આનંદ દેખાડતું નથી !

પ્રેક્ટિ. રાજેન્દ્રની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેને લાગ્યું કે કેશવ જીવે છે પણ મૃત્યુ પામ્યો છે. પોતાના વર્ગને એક સુંદરમાં સુંદર આત્મા—મંદવાડથી કચરાઇ ગયો—તે જોઇને એને ભારે અફસોસ થયો ! તણે પોતાની લાગણી દેખાવીને કેશવને પુછ્યું: “કેશવ ! હવે તારી વૃત્તિ—Realism તરફ વળી છે ?”

કેશવ કે જોલ્યો નહીં.

[વધુ મઠિ જુઓ ૫૪ ૨૨૬]

લેખક :

રા બટુલાઇ લાલલાઇ ઉમરવાડીઆ, બી. એ.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

સૌ. જડાવબહેન ચીમનલાલ વીણુ

પાત્રો

નાગયણ.....	જયશ્રી
નવીનચંદ્ર.....	સુમુતા
વનસુખ.....	
રમાકાંત.....	

પ્રવેશ પહેલો

એક નાના ઘરના ઓરડામાં નારાયણ શેતર છ પર પુસ્તક લાંચતા પડ્યા છે. અચાનકવાર તે લાંચતા અટકી જાય છે; વિચારમાં પડતા હોય તેમ લાગે છે. સામે છુરશી પર જયશ્રી રમાલ ચુંચની બેઠી છે; છુણામાં બારીએ સુશ્રુતા બહેન રસ્તેથી પસાર થતાં લોકોને જોતાં બેઠાં છે. તેની પાસે તણુ અને રમાકાંત શેતરજ રમે છે. થોડી વાર ઓરડામાં ચુપકાઈ હોય છે

નારાયણ

[ચરમાં કપાળે ચઢાવી] કીકી, આ તો બપોરે માણસ લાગે છે,

[બધા નારાયણ સાથે જુએ છે. તે બેઠા યાય છે.]

જયશ્રી

[તિમતી સામે જોઈ] કાણ ?

નારાયણ

આસ્તો; આ તારો કવિ-શું એનું નામ શું છે ? [ચોપડીમાં જુએ છે.] આ નવીનચંદ્ર.

જયશ્રી

ભયંકર !

રમાકાંત

કાણ નવીન લાઇ ભયંકર ?

[બધાં ખડખડ હસી પડે છે. સુશ્રુતા બારીએ થી જતારને જોતાં અટકી નારાયણની સામે જુએ છે.]

નારાયણ

કેમ તમે છોકરાંઓ હસો છો કેમ ? એમાં હસવા જેવું શું છે ?

સુશ્રુતા

એ તો બાળકો છે.

[બધાં ફરી વાર ખુબ હસે છે.

નારાયણ

પણ રાખો તો ખરાં. છોકરાંઓ ! કેમ તમે આમ હસો છો ?

[ન્યયશ્રી સ્થાલ ટેબલ પર ફેંકી દઈ, નારાયણ પાસે આવી બેસે છે.

ન્યયશ્રી

ત્યારે હસીએ નહીં તો શું રડીએ ? તમે કેવું માલો છો ?

નારાયણ

એટલે ?

ન્યયશ્રી

એટલે શું વળી ? નવીનચંદ્રને ભયંકર કહો તે...

નારાયણ

[જરાક સખ્તાઈનો ટોળ કરતો હોય તેમ] છોકરી ! તારા કરતાં મેં વધારે દીવાળીઓ જોઈ છે, સમજ ?

ન્યયશ્રી

પણ કાકાજી, તમે એને નથી જોયો ને મેં જોયો છે.

નારાયણ

તે બહેને જોયો હોય.

ન્યયશ્રી

પણ.....

નારાયણ

શું ?

ન્યયશ્રી

કાકાજી, એ માણસ તો ભયંકરથી તદ્દન જુદોજ છે.

નાનાયણ

તું શું સમજે ? [કેંક વિચાર કરતો હોય તેમ જીએ છે.]

તનસુખ

પણ કાકા ! તમે સાથી એને ભયંકર કહો છો ?

નારાયણ

તે...તે...હું જાણું છું.

[સુશ્રુતા સામે તેની નજર જાય છે. પણ સહસા તે નજર વાળી લે છે.]

રમાકાંત

તમે કહો એ સાચું નારાયણબાઈ, બાકી એ બીયારો છે તો સાવ દીવોપોયો. શરીમાં કોઈ મરી જાય તોએ રડે; અરે, કોઈ જરા અમથું માંદું પડે તોએ એના હાસકાસ ઉડી જાય છે. કેમ મોટી બહેન, ખરુને ?

સુશ્રુતા

હા, મીડો છોકરો છે.

તનસુખ

અરે કાકા, એ તો મરતાને મર ના દે એવો છે.

ન્યયશ્રી

અને કેવી સરળ જાંઘળી જીવે છે !

નારાયણ

[વિચારમાં પડતો હોય તેમ] એમ ? ત્યારે આમ કેમ ?

ન્યયશ્રી

શું આમ કેમ ?

નારાયણ

[ચોપડી સામે જોતો, જાણે અજાણો હોય તેમ] બધું એવુંજ છે.

ન્યયશ્રી

શું એવું છે ?

નારાયણ
આ, આસ્તો ચોપડીમાં.
જયશ્રી
ચોપડીમાં?

[ફરી વાર બધાં હસે છે.

રમાકાંત

કમ, ચોપડીમાં આપને શું લાગ્યું? અમને

તો કે નથી

જણાતું.

જયશ્રી .

હા, કાકાજી
અમને બતાવો,
એમાં ભયંકર
શું છે?

તનમુખ

મને તો કેં ન
જણાયું. મેં તો
બધી કવિતાઓ
મેચાર વાર વાંચી
પણ એકે ભયંકર
નથી લાગી.

[નારાયણ ચોપડી
એમાં પાલ ફેરવ્યા
કરે છે. બધા હસવા-
નું દાખી એની સામે
લેતા બેસે છે. થોડી
વાર પછી]

નારાયણ

કોણ જાણે, હું સમજતી નથી શકતો; પણ
મને સમજ પડે છે. આમ અકેક કાવ્ય નો
ભયંકર નથી લાગતું; છતાં મને એમ થયાં કરે
છે. હા, બધું એવું જ છે.

જયશ્રી

ત્યારે તો કાકાજી! તમે એમને જરૂર મળતો;

પછી એ લાગણી નહીં રહે.

તનમુખ

અત્યારે જ બોલાવને.

જયશ્રી

હા, હા, રમાકાંત તમે બોલાવી લાવો.

[રમાકાંત હાથ ધાય છે.]

રમાકાંત : કે તમે બહુ ભયંકર માણસ છો.

રમાકાંત

મન?

જયશ્રી

હા, મળવને. કાકાજી જુએ તો ખરા.

[રમાકાંત નય છે.]

નારાયણ

મને બહુ નવાજ લાગે છે. તે શું એની

છાંદંગી બહુ સામાન્ય છે? કશુંજ અસામાન્ય નથી? [બંને બબડતો હોય તેમ] એવુંજ હોય છે.

જયશ્રી

હા, વળી જરા નહીં.

નારાયણ

શ્રીશ્રી, તું એને બરાબર ઓળખે છે?

[ફરી વાર બધાં હસે છે.]

જયશ્રી

હાસતો, રોજ અહીં આવે છે; અહીં પાડોશ-

માંજ રહે છે. કેમ, બહેન?

સુશ્રુતા

હા.

નારાયણ

કીકી, દેખાવે કેવોક છે?

જયશ્રી

બીચારો સસલા જવો છે. મહેરાં તો એને મુએલો ઉંદર કહે છે.

સુશ્રુતા

શું આમ બકબક કરે છે? જરા તો ભાન રાખ.

તનસુખ

પણ એ છેજ એવો તેમાં બીજાનો શો વાંક?

[ચિહ્નલામાં દાદર કપર પગલાંનો અવાજ યાય છે.

બધાં દાદર તરફ નજર કરે છે. રમા-

કાંત અને નવીન મેઢે આવે છે.

નવીન સારમાતો હોય તેમ નીચા

મોંઝે આવે છે અને એક ખુણામાં

બેસી ન્યં-છ.]

જયશ્રી

નવીન ભાઈ, આ મારા કાકા આવ્યા છે.

નવીનચંદ્ર

એમ કે? બહુ સારું થયું. કયારે આવ્યા?

જયશ્રી

કાલ રાતે. તમારાં કાવ્યો એમને બહુ ગમ્યાં.

નવીનચંદ્ર

એમ?

જયશ્રી

હા, તે તમને મળવા માંગતા હતા.

[નારાયણ એકાદરે નવીન સામે જોયા કરે છે.]

નારાયણ

હા, અને માફ કરજો પણ મેં તમને ઘણું અન્યાય પણ કર્યો.

નવીનચંદ્ર

કે નહીં; હોય, આપ તો વડીલ છો.

[નારાયણ નવીન સામે જુએ છે; જયશ્રી નારાયણ સામે જુએ છે.]

તનસુખ

અન્યાય શું? કાકાએ તો તમને દુનીઆમાંથી રદ કરી નાખ્યા હતા. કેમ જયશ્રી, ખરું ને?

જયશ્રી

હા.

નારાયણ

ચાલો, છોકરાંઓ! ભુલ તો એક વાર બધાં કરે. ને મેં કરી હતી. [સુશ્રુતા ચમકીને નારાયણ સામે જુએ છે.] પણ નવીનચંદ્રભાઈએ મારી.....

નવીનચંદ્ર

અરે, અરે, આપ એવું શું બોલો છો?

[બધાં મંડી વાર ચુપ રહે છે.]

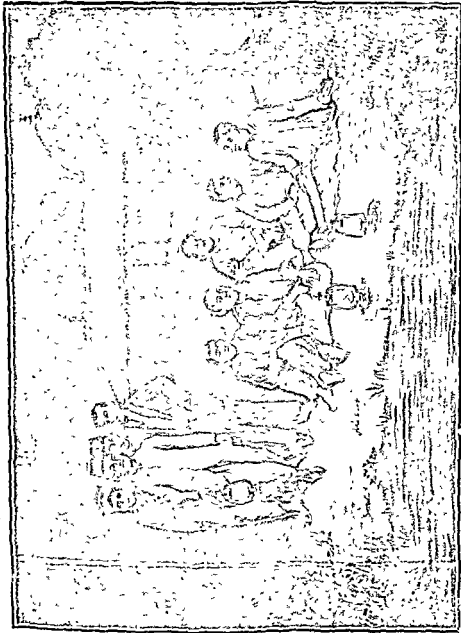
નારાયણ

મને તમારાં કાવ્યો ઘણાં અસામાન્ય લાગ્યાં.

નવીનચંદ્ર

અસામાન્ય? મને તો એ બહુજ સામાન્ય લાગે છે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૩]

अनुरात]

व्यादे पाठक, इत्यादि, पद्या ने मुद्रांन त्यां प्रोच्या त्वांरे अंश पर प्रोच्या ने श्रमस
वच्ये मुद्रा नेश क्षता.

—देवप्रसाद

—१८ ११२

[ગુજરાત પ્રતિક ૧૯૮૨]

‘શુભમુદરી’ના ચોલગત્રી]

“આરો, આરો ને બહારાં સર્વે રે ! યદો દિવ્ય વિમાને !

બારે રીપારો કહ્યવસ પર્વે રે ! યદો દિવ્ય વિમાને !” ૧.

નવીન ભાઈ, આ મારા ૩
 નવીનચંદ્ર
 એમ કે ? બહુ સારું થયું. ક્યારે

આપણા કેટલાક મહાજનો

લેખક :

રા. સુંદરરામ ત્રિપાઠી

નોંધ: અમને રા. સુંદરરામ ત્રિપાઠી તરફથી કેટલાક જાણીતા ગુજરાતીઓનાં ફોટોગ્રાફ મળ્યાં છે. તેમાં ઘણું તીર્થુ તમનમતું છે, કેટલુંક સાચું છે અને બહુ રમ પડે એવું છે. એ જાણ તે યોગ્ય નવાં અને સુપરિચિત દર્શિબિંદુઓ: સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. દેશના જાણીતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં જુદાજુદાં દર્શિબિંદુઓથી આલેખાનાં શબ્દચિત્રો યુરોપીય સાહિત્યને આજે સમૃદ્ધ કરી રહ્યાં છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ એ પ્રયાસના ઓળા ઉતરના માંડ્યાં છે એ આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ સુચવે છે આ લેખાવલિ પ્રગટ કરવામાં આ સ્ત્રી પુરુષોની તુલના કરવા કે કાવવાનો અમારો હેતુ નથી એ અમે અત્યારે સ્પષ્ટ કરવા દબીએ છીએ—
ઉપતન્ત્રી.

ગાંધીજી

અમારા ગામનો ધનો સુધાર પણ ગાંધીજીને ઓળખે છે અને પોતે ગાંધીજીનો અનુયાયી છે એ હજી ખીચારી રહીને, રાજ પચવે પણ છે. બધા ગાંધીજીને ‘મહાત્મા’ કહે છે; કોઈ કોઈ એમને ‘બાપુ’ કહી બોલાવે છે; કવિ નાનાલાલે એક વાર એમને વીસમીસદીના પૃથ્વી ઉપરના પુરુષોત્તમ, કલા દના એવું યાદ છે. આમ છે એટલે ગાંધીજીની ઓળખ આપવાની જરૂર રહી નથી. આપણે માનવું જ રહ્યું છે કે ગાંધીજી એક મદાન આત્મા છે; હૃદના નકષિ છે; વિરલ સંત જન છે; ‘પૃથ્વી ઉપરના પુરુષોત્તમ છે.’

આમાં તમને કે નવું નહીં લાગે પણ એ તો નશીબની વાત છે. કાલંબસે અમેરીકા શોધ્યો ન હોત તો કદાચ આપણે કોઈ શોધી કાઢત.

ગાંધીજી વીશે પણ એવું જ છે. એમને સારા કહેશો તો તેમાં કે નવું નથી. જેમ અંગ્રેજો ‘નાઇટ’ બનાવે છે તેમ નાનાલાલે ગાંધીજીને છેક પુરુષોત્તમ તો બનાવી દીધા હતા; અને ગાંધીજી સારા નથી—એટલે કે ગાંધીજીનાં કામોમાં ભુલો છે એ મુદ્દા ઇન્દુલાલે દબે રજુ કર્યો છે એટલે કે નવું તો રહેતું જ નથી. માથુસ કાં તો સારો હોય કે ખોટો હોય.—

x x x

ઘોડા વખત ઉપર ગાંધીજીના કામમાં ભુલ જતાવનાર મૂર્ખ છે એમ કહેવાતું; આજે ખીચારા ગાંધીજીની સામે કોઈ જોતું પણ નથી. એ તો કીક છે કે ગાંધીજીમાં ચીવટ છે; અને તત્ત્વજ્ઞાન છે એમ કહ્યું છું; એટલે આપણ ગમે તેમ નલાવી લે છે, બાકી કોઈસ જેવા હોત તો એમનું હૃદય બંધ થઈ જત. છંદોલમ

નિર્વૈરેણ ત્યુપરિચ દશા ગોખેલું તે આવે વખતે કામ આવે. ગાંધીજીની આ બે દશાઓનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે Oh what a fall, my countrymen! એ શબ્દો મને વારંવાર યાદ આવે છે.

અમદાવાદની કૌઝિસ વખતના ગાંધીજી એટલે હાંદના હાકેમ. જે જમીન પર એમના પગ ઉતરતા-પડતા તે જમીન પર મંદિરો બંધાવવા લોક તત્પર થાય એવડો એમનો પ્રભાવ હતો. એમની ગમે તેવી ધુન, ગમે તેવી ખોટી આદત, ગમે તેવું અવિચારી આચરણ, ગમે તેટલે ત્રાસજનક બેહુકમી તે વખતે પ્રજાને મન નીતિ, કાપદો, સદાચરણ અને સ્વતંત્રતા હતાં. મારા એક અંગ્રેજ મિત્રની પત્નીએ તે વખતે અમદાવાદમાં મને કહ્યું હતું: “તમારી પ્રજા લુલ્લમ કરે છે; આટલી શ્રદ્ધાથી તો દુનીયાં તરી જાય.” એ ખીયારીને આપણી ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું ભાન નહોતું. એ શ્રદ્ધાને લીધે તો આજે પણ અનેક મંદિરોમાં વેશ્યાવાડ હરિલીલાને નામે ઓળખાય છે; એ શ્રદ્ધાને લીધે—પણ એ લુહી વાત છે. ગાંધીજીનો તે વખતનો પ્રભાવ ખરેખર આંજી નાખે એવો હતો. એમને નામે શક્યાની અહમ્યા-ઓ થતી; બધે એમની જય બોલાતી; એમના નામની બાધાથી સગર્સા મુખરૂપ છુટી થતી એમ મનાતું. એક વખત હું અને મારાં વડુ એક ઓળખીતાને ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાં મારા મિત્રની વડુએ ચાહા મુકવા ‘સંઘો’ સળગાવવા માંડ્યો પણ તે સળગ્યો નહીં. એટલે મારાં વડુએ જરાક મજાકમાં કહ્યું: “ગાંધીજીની બાધા રાખો, સળગશે.” અને આ લાગણી બધેજ હતી. સુધારાની પરિપદ હોય તો ત્યાં પણ ગાંધીજી પ્રમુખ, (સુધારાની સભાઓ થતી નહોતી નહીં તો ગાંધીજીને આમંત્રણ તો મળતજ.) અત્યંત પરિપદ હોય, ગામડીઆ પરિપદ હોય, સનાતની પરિપદ

હોય, જ્યાં હોય ત્યાં ગાંધીજી ખરા. અને, સાહિત્ય પરિપદમાં પણ ગાંધીજીને પ્રમુખ કરો.” એમ સંભળાતું. લુલ્લમ થતો. ગાંધીજીની શૈલી સારી હતી પણ તે વગર ગાંધીજીને સાહિત્ય જોડે શો સંબંધ તે મને હજી સમજાતું નથી.

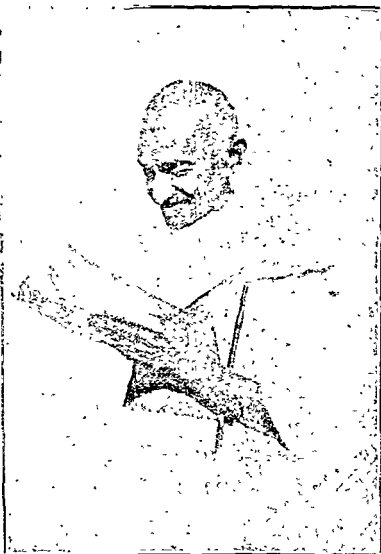
ખીજું કેજ નહીં; લેકા ગાંડા થઇ ગયા હતા. ગાંડપણ તો એટલું બધું કે વાત ના પુછો. એક કવિએ કવ્યુ: “મોહનની વેલ્ડવાગી.” અત્યાલષ! ગાંધીજીની જરાએ ના સંભળાય ને સંભળાય ત્યારે છોક આવે એવી બોલીજમાં વળી વેલ્ડનાદ ક્યાં જણાયો? ગાંધીજી સમર્થ મહાપુરુષ છે, વંદના યોગ્ય છે; દેશની પ્રજાના અધિકારી છે પણ ભણ સાહેબ, જ્યારે એમને લલિત કૃષ્ણચંદ્ર જોડે સરખાવવામાં આવે ત્યારે તો અવધિ થતી; અને તેમાં ગાંધીજીનાં ફાઇખાએ એમનું નામ મોહન દાસ રાખ્યું હતું એટલે થઇ રહ્યું. ખરું પુછો તો દેખાવમાં પણ ગાંધીજીને કૃષ્ણચંદ્ર જોડે ફાઇ સરખાવે તે સામે મારો સખત વિરોધ છે; ક્યાં કનૈયો ને ક્યાં ગાંધીજી? ગાંધીજીની છબી યાદ કરું છું. ત્યારે તો મારી રસિકતા ઉડી જાય છે. મારી વડુ કે’ બડુ રસિક નથી પણ મેં પુછ્યું કે તમારે ગાંધીજીને પરણવાનું હોય તો કેમ? ત્યારે એણે ધસીને ના પાડી હતી. ખીયારા ગાંધીજી!

આ ખરું પણ લોકો તો “ગાંધીજીની વેલ્ડવાગી”ને મોહીજ પડ્યા હતા એ મોહને અધશ્રદ્ધા કહો કે વીરપૂજા કહો; એ સાવ નિંદાપાત્ર છે એવું તો નથીજ. એ શ્રદ્ધા ગાંધીજીની સજ્જતાનો પાયો છે. એટલી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી એ અસાધારણ માણસનું કામ છે. જે એ શ્રદ્ધા ગાંધીજી સખત ઉત્પન્ન કરી શક્યા હોય તો ગાંધીજી ઇતિહાસના અમર મુસદ્દીઓમાંના એક છે એમ કહેવું જોઈએ. જે તેમ ન હોય અને જે સિદ્ધાંતોને લીધે ગાંધીજીએ આટલી સત્તા જમાવી એ સિદ્ધાંતોમાં ગાંધીજી ખરેખર

માનતા હોય તો ગાંધીજી એક અતિ સામાન્ય માણસ છે એમ કહેવું પડે. પણ મને એ વહેમ છે કે એ સિદ્ધાંતોમાં મુસદ્દી નીતિ વધારે હતી. એમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અને તેમનું વર્તન કરેલી શક્તિ

આપણે તપાસીએ. ગાંધીજી “આધ્યાત્મિક બળ”થી સ્વરાજ્ય મેળવવા ઇચ્છતા હતા. આના ધણા અર્થો થઈ શકે છે. આનો સારો અને સીધો અર્થ એ છે કે કેવળ આધ્યાત્મિક બળથી - આત્માની દૈવી શક્તિ વડે સામ્ય સાધવું. અને હું માનું છું કે ગાંધીજી જેવા વિચારક ખરેખર તો નજ માને કે એમ થઈ શકે. એક પણ પશુ શું કોઈ માની શકે કે આટલા બધા લોકો યોગબળ સાધવાના હતા ? ગાંધીજીએ જો એમ માન્યું હોય તો તે એમની ધૈર્ય હતી. તેમજ નૈતિક સુધારા દ્વારા સ્વરાજ્ય મેળવવાની વાતો પણ

હતું ? ગાંધીજી આ ન જાણે એ માનવા હું ના પાડું છું. ઉલટું ગાંધીજીએ ઇતિહાસનો સારો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. નિર્બલ અને નિર્લવ થએલા હૃદયસ્થાનને એક પ્રયત્ન

મહાત્મા ગાંધીજી.

પવિત્ર આશાઓ છે. ઇતિહાસના પાઠો તરફ બેખાન કરી ન શકાય અને ઇતિહાસમાં એવું એકે દૃષ્ટાંત છે ખરું જેમાં સ્થૂલ સ્વરાજ્ય આધ્યાત્મિક બળથી મેળવી શકાયું

સત્તા સામે માથું ઉપાડવા તત્પર કરી શકાય તો તે એક જ રસ્તો—ધાર્મિક ઝડપથી. છેલ્લે સીપાઈઓનો બળવો થયો તે એને લીધેજ. મયાં મયાં હૃદયસ્થાનમાં ધાર્મિક લાગણીઓ છે

અને કોઇ પણ ઉપાયે એ લાગણીઓને ઉશ્કેરી શકાય અને પ્રગ્નને આશાઓ આપી. ઉત્સાહી કરી શકાય તોજ હીંદની પ્રગ્ન કેમ કરી શકશે એ ચતુર ગાંધીજીએ બેધું હોય અને તે માટે આ યત્ન કર્યો હોય તો ગાંધીજીને એક અર્થગ મુત્સદ્દી તરીકે સ્વીકારવા બેધએ. અને મેં કહ્યું તેમ એમજ થયું હશે—એટલું છે, જે રીતે ગાંધીજીએ આ કામ કર્યું, એ તો હીંદુસ્થાનમાંજ નભે. “કાલે સ્વરાજ્ય મળશે;” “આ રહ્યું સ્વરાજ્ય લઇ લેવુંજ રહ્યું છે”—એ સુગળ વાક્યો આજે કાને નથી સાંભરતાં? અને છતાં કેટલાં લોકને તે દહાડે એમાં જરાએ અવિશ્વાસ હતો? વાત એમ છે કે હીંદુસ્થાન સાધુઓનો દેશ છે. અહીંયાં એકવાર કોઇ સાધુ થયો એટલે એને બધી જાતનો પરવાનો મળી જાય છે. પછી તેને ન કોઇ જવાબ પુછે; ન કોઇ તેની પરીક્ષા કરી શકે. તેની ગમે તેવી મોટી અને ભયંકર ભુલો પ્રગ્ન સહેલથી ગળે ઉતારી જાય છે. આમ ન હોત તો અથવા કોઇ બીજા દેશમાં ગાંધીજીનું ટકું, સાબરમતીથી ખારેજડી સુધી ભાગ્યે યાદ્યું હોત. કે નહીં તો ગાંધીજીએ જન્મભૂમિ પસંદ કરવામાં તો ચતુરાઇ વાપરી એની કોઇ ના કહી નહીં શકે.

ગાંધીજીની સેવા આટલી હીંદને કેમ જગાડી શકાય તે એમણે બતાવ્યું; અને એ સેવા અપાર છે. હીંદનો અને હીંદી પ્રગ્નનો ભવિષ્યનો ઇતિહાસ ભલે ગમે તેમ રચાય પણ તેમાં ગાંધીજીનો આ નિષ્ફલ અખતરો એક જરૂરી કડી રૂપે રહેશે. એ અખતરો નિષ્ફલ થયો. એ ગાંધીજીનો મુખ્ય અને અક્ષમ્ય ગુન્હો છે. પોતે માથે લીધેલો માલ સહીસલામત લઈ જવો એ ફરજ આગેમોટવાળાને માથે છે એમ કાવદો કહે છે. “A common carrier is bound to take the utmost care of goods and to carry them safely

to the proper place of destination.”

આખા દેશનો સવાલ કોઇ માથે લે તે પહેલાં એને પાર ઉતારવાની હામ, શક્તિ કે આવડત પોતાનામાં છે કે નહીં તે તેણે જોવું બેધએ. એને ઘેર કોઇ ચોખ્ખા મુકવા જતું નથી. ગાંધીજી એ પાર ઉતારી ના શક્યા તે માટે ગાંધીજી જવાબદાર છે.

એ અશ્વજાતાનાં કારણો અનેક છે; પણ એ મુખ્ય મુદ્દાઓ મને સુઝે છે. હું ધારું છું કે ગાંધીજી કોઇ ધર્મગુરુ થયા હોત તો વધારે સફળ થાત. એ કારણ સર. હું પોતે જ્ઞાતિઓની અસરમાં માનું છું. બધી જ્ઞાતિઓ સમાજનાં ઉપયોગી અંગો છે. કોઇ કોઇથી ચઢતી કે ઉતરતી નથી પણ એક બીજીથી જુદી અને ન્યારી છે એટલું જ નહીં પણ જુદા ઉદ્દેશો માટે સરજાયેલી છે. એક જ્ઞાતિનો માણસ બીજી જ્ઞાતિનું કામ કરવા જાય, તો કરે, પણ બહુ સફળ ના થાય. જો આ વાતમાં ન માનીએ તો Heredity ના સિદ્ધાંતને આપણે ચેંકી નાખવો પડે. પણ એ સિદ્ધાંત ખરો છે. સંજોગો અને સમય ભલે બદલાયા હોય પણ સંક્રાઓથી લોહીમાં જે તત્વ ફરે છે તે ફર નથીજ થતું રજપુતને બ્રહ્મભોજનમાં મોકલો—એ જાય પણ કંઈ નવાબુની કરી આવશે. તે પ્રમાણે વણિક જ્ઞાતિ દેશની આબાદાની માટે જવાબદાર છે; દેશની આર્થિક ચઢતી પડતીની સુકાની છે; પણ ન્યારે actionની વાત આવે ત્યાં તેણે ઉપયોગ ઝાઝો થાય છે. “વણિક કેપ્ટન”—કેવું લાગે છે? કોઇ વણિક ચૂદરથ લઢાઇ જતી અમર થયો હોય એવું યાદ આવતું નથી. સૌ બહેન લીલાવતી જેવાં વસ્તુપાળનું નામ આપે. પણ મને તે યાદ નથી આવતું, ત્યારે ગાંધીજી જો વણિક ના હોત તો જરૂર

જીતી જત, એ તો બધા જાણે છે—બધાએ જાણવું જોઈએ કે એમ કે સ્વરાજ્ય મળી નથી જતું પણ અમદાવાદમાં ગાંધીજીની જગાએ કાંઈ બીજો હોત તો હિંદની સ્વતંત્રતા જાહેર કરત; સરકારી અમલદારોને હિંદનો અમલ કરવાનું કહેણ મોકલત. સ્વતંત્ર હિંદનો વાવટો ઉઠત. અલબત્ત અંગ્રેજ અમલદારો એમ માની જઈ હિંદનું રાજ્ય સુપ્રત કરી ચાલ્યા ના જત. એ તો છેલ્લો. પણ આ તો mentalityની વાત થાય છે. એમ થયું તો પછી ભવિષ્યમાં સદા સર્વદા પ્રજા સમક્ષ તે દિવસ અને હિંદના સ્વાતંત્ર્યની ઉડતી ગગનચુંબી ધ્વજનાં દર્શન થયાં કરત. ઉમંગ કેટલો? એમ કેટલું? ઇતિહાસમાં નામ અમર થઈ જત. પણ ગાંધીજીએ એમ ના કયું, કારણ કે—ગાંધીજી ક્ષમા કરશે પણ—તેઓ વણિક હતા. અમારા ધ— હોત તો કદાચ એમ કરી નાખત. અલબત્ત, કદાચ ફાર્સીએ જવું પડત પણ હિંદની પ્રજા એક સૈકા આગળ થઈ જત. ગાંધીજીએ તેમ કયું અને બીજી કાંઈ રીતે પણ નાવ પાર ના ઉતાર્યું એટલે મુળથી હિંદનું નાહીમત લોક તે હિંમત હારી ગયું અને આજે પ્રજા એ સૈકાં પાછળ પડી ગઈ. ગાંધીજી એ માટે શો ઉત્તર આપે છે? ભવિષ્યના દેશ સેવકને હવે હિંદની પ્રજા પાસે સત્કાર મેળવતાં નવ નેજાં પાણી ઉતારવાં પડશે. ગાંધીજીને કે છે!

ગાંધીજી વીશે આ સખત રીકા છે એમ લાગે છે. ક્રોધને એમ પણ થશે કે “અરે, ગાંધીજીએ આટલું બધું કદ વેઠ્યું ને તેમને આવો શ્રીરચાય? બીચારા કેટલી વખત તો કેદમાં ગયા.” આંદોલીલ સમજ શકાય એવી છે. બે કે કેદમાં જવું—એ તો ચોપારી પર ફરવા જવા જેવું થઈ ગયું હતું. ગાંધીજીને તો રીકા છે પણ કેટલાક સજ્જનોને તો પોલીસો ધર કરતાં કેદમાં વધારે અન હતી. અને અખ્યાત થવાનું એ તો જુદું. કેદથી શા માટે

આપણે ત્રાસીએ છીએ? લોકોના અપમાનની ખીંક; નહીં તો માંદાં હોઈએ છીએ ત્યારે દસ દહાડા એક ઓરડામાં તો શું પણ એક પથારીમાં પડ્યા રહેવું પડે છે. એટલે લોકો અપમાને નહીં તો કેદમાં શી નાનમ છે?

ગાંધીજીની અજ્ઞતા માટે કેક અંશે પ્રજા એખમદાર છે. બધા લોકોએ ગાંધીજીને લગભગ ઘેલા બનાવી દીધા હોય તો મને જરા શંકા ના થાય. કેટલો યોગદા? બધાએ મળી ગાંધીજીને “મહાત્મા” બનાવી દીધા હતા. ગાંધીજી જે મહાત્મા ના થયા હોત તો કદાચ વધારે સફળ થાત. પણ ગાંધીજી શું કરે? બધા લોકો—નાનાંથી મોટાં માંડી સૌ લોક મહાત્મા મહાત્મા કહે એટલે માણું મન ના હોય તોએ લગતકું થઈ જાય. અમારી કોલેજમાં એક કાપડીયા કરીને છોકરો હતો. બીચારો ઘણો સીધો હતો. અમે એના મનમાં એક લપ વળગાડી કે એ અમુક છોકરી જોડે પ્રેમમાં છે. આસને કદમ એ ખરેખર એમ માનતો થયો કે પોતે એ છોકરીને ચાહે છે; એએક વંસ પછી મેં સાંભળ્યું કે એ બીચારો ગોડા થઈ ગયો ને એ છોકરીનું નામ લેતો મરી ગયો. મરી ગયો તેનું કે નહીં. આવને જનમ એ છોકરીને પામશે—આપણે હોંદુ લોકને એ બહુ સારું આશ્વાસન છે. ગાંધીજીની બાબતમાં એમ છે કે એમનું મન પણ એમજ માનતું થાય તો નવાઈ નહીં અને એક વાર મન મહાત્માનું થઈ જાય એટલે રાજદારી રમતમાંથી...“out” (આઉટ) થઈ જવું પડે ને નહીં તો ગાંધીજીએ ક્યોં તેવું જાહેર થાય.

* * *
આ રાજદારી રમતની વાત બાણુ મુકીએ તો ગાંધીજીનું જીવન નિષ્કલંક છે, એમના આદર્શો પવિત્ર છે, એમની દેશભક્તિ અને ન્ય

છે. એમનું નામ લોક કહે છે તેમ પ્રાતઃસ્મરણીય છે એમ સ્વીકારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પણ લોકો જે દલીલો સામી ધરે છે એથી તો ખરેખર હસવું આવે છે. એક જણે કહ્યું: “આ લોક કેટલો બધો ત્યાગ કરે છે? સંસાર છાંડ્યો સુખ છોડ્યું; દેહની માયા છોડી.” આ પરીક્ષા બધાંને લાગુ પાડી શકાય નહીં. ગાંધીજી અપવાદરૂપ છે. પણ મનુષ્ય સ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એવા માણસો મળી શકે કે જે લોક ગાંધીજી જેટલી સત્તાને ખાતર બધાનો ત્યાગ કરી શકે. એ સત્તા કે જેવી તેરી નથી. કદાચ એનો મહીમા આપણે સમજી પણ નહીં શકીએ. નેપોલીયને સત્તાને ખાતર આદમ્સનાં હિમ વેઠ્યાં હતાં. એક સત્તા ખાતર માણસ બધાનો ત્યાગ કરી શકે. રબે, ગાંધીજીએ એમ ક્યું છે એમ મનાય તેથી હું સ્પષ્ટ કહેવા છું કે તેઓ આના અપવાદ છે એમ હું માનું છું પણ બીજા લોક conspicuous થવા ખાતર દાદી વધારે છે, ભગવાં પહેરે છે તેમ કોઈ વસ્ત્ર ઉતારે લંગોટી પહેરે એ ઘટના બાવા-ઓના ભયાં ભાદર્યાં હીંદુસ્થાનમાં નવાઈ પમાડે એવી નથીજ. અને કોઈ દુષ્ટજન (એક દુષ્ટાત્માએ ક્યું હતું તેમ) ગાંધીજી વીશે એવી કચંકા કરી જાય તો તે ક્ષમ્ય છે. આ દેશમાં તો એટલા બધા પરચરંગી મહાત્માઓ પુટી ઉઠે છે કે પ્રજા ચેતતી રહે તો સારું. ચેતતો નર સદા સુખી. બાકી ધનો સુધાર પણ કહે છે કે ગાંધીજી તો પરમેશ્વરના અવતાર છે. તે તો કાણુ જાણે. એક દ્રષ્ટિએ તો આપણે બધાજ પરમેશ્વરો છીએ પણ એટલું તો સાચું કે ગાંધીજી એક અદ્ભુત પુરુષ છે. આ યુગના નરોત્તમોમાંના એક છે, એમના જન્મથી ભરતની જ્ઞમિ અધિપ્રાધિક પાવન થઈ છે, ને ગાંધીજીને લીધે આપણું ગૌરવ વધ્યું છે.

૨

મુનશીજી

ગુજરાતના મહાજનોને ખાસ ચીવટાઈથી નંખરવાર બેસાડીએ નહીં તો મુનશીજીને ગાંધીજી પછી બેસાડી શકાય. આ મંગળાચરણનું કારણ એ કે નહીં તો કેટલાક મહાજનોને માફ લાગી જાય. અને નાહક ચર્ચામાં ઉતરવું પડે અને ચર્ચા કાલ્પ્ય કારણમ્

ગુજરાતને ગાંધીજીએ એક રાજદ્વારી પાઠ શીખવાડ્યો. મુનશીની જીવનકથા લખાય તો એથી ગુજરાત એક સામાજિક પાઠ શીખે. તે સફળ જીવનનો. બધી સરિતાઓ સાગરમાં મળે છે તેમ મુનશીની બધી લગલગ બધી પ્રવૃત્તિઓ એક દિશામાં વળે છે—સફળ જીવન તરફ. હાંદગીને સફળ કરવાની કળા આપણે જીજ્ઞાસા જાળવે છીએ; એટલુંજ નહીં પણ જાણે એ હલકું કામ હોય તેમ લોકો તેમાં નાનમ માને છે. એક છોકરો બી. એ. માં લખતો હતો. તેને તેના કાકાએ કહ્યું: “ભાઈ! હાંદગી સફળ કરવા મહેનત કર” એટલે એ ચિરંજીવીનો પીત્તો ઉછળી આવ્યો: જાણે એને કોઈ ઘોડાવાળાની નોકરી કરવાનું કહેતું હોય તેમ વાત એમ છે કે આપણે લોક હાંદગીના રસીઆ નથી. પણ હું ધારું છું ત્યાં સુધી મુનશી એક જળરા અપવાદ છે. હાંદગીનો એમને રસ છે અને એની કીમત છે. તમારે જોઈએ તો હાંદગી જીવવાની એમની રીતમાં (amendments.) સુધારા કરો પણ એ હાંદગી જીવે છે ખરા—આપણી જેમ એ મરતાં મરતાં જીવતા નથી.

મુનશીને કાર્તિની અંખના પણ હોવી જોઈએ એ ન હોય તો બહુજ ખરાબ. કાર્તિની અંખના રાખવી ના હોત તો આપણે સંન્યાસી ના જન્મત, કે અહીં ચીમનલાલ શેઠની નોકરી કરવા આવત. કાર્તિની અરુચિ એનું નામ રોગ.

અભ્યાસકાળમાં અરવિંદ ધોય અને તે પછી નેપોલીઅન એ બે જણ મુનશીના આદર્શો છે. આવી સિન્ન તરેહના બે આદર્શો કેમ હોઈ શકે એ નથી સમજાતું. મને તો લાગે છે કે તેથીજ મુનશી ન થયા અરવિંદ ધોય કે ન થયા નેપોલીઅન. તે હશે પણ મુનશી successful તો થયા. નિષ્ઠા અને જબરામાં જબરું કષ્ટ છે.

બંધી વાત કરવી સહેલી છે—ઉંચા આદર્શો રચવા એ અધરું નથી; સાહિત્યની રસિક કદપનાઓ કરવી એ વળી એથી એ સહેલું છે. પણ—પણ આવલીકાલે ભૈયો ભાડાના રૂ. ૨૧) અંકે એકવીશ માગવા આવે અને ધરમાં તે ન હોય ત્યારની વિટંબના સૌથી વધારે કઠણ છે. નેપોલીઅનને કે કૈસરને મહેમ્બાઓ હતી પણ એમને ઘેરાં છોકરાંની ચિંતા નહોતી; ભાડાવાળા ભૈયાના પગના ભણકારા એમને સાંભળવાના નહોતા. મારે જો એવી ચિંતા ન હોય તો આમ નેપોલીઅન થઈ જઈ. નેપોલીઅન થવું એ સહેલું છે પણ ધમુના વર્ષ ૧૯૨૫માં નિવિંધ પેટની વેડ ઉતારવી એ અધરી છે. કાઢને એમ કહીએ કે ક્ષમાલો કેવો

એતું બીજું બધું જુઓને; એ તો નસીબને લીધે શ્રીમંત થયો તેમાં શું ? ” “નસીબને લીધે એજ કેમ શ્રીમંત થયો ને તમેજ રહી ગયા ? ” એમ ના પુછશો—ઉલટો કંકાસ થશે. શ્રીમંત થવું એ લઘાઈ જીતવા જેટલુંજ કઠણ છે—કદાચ વધારે. અને શ્રીમંત થનારને એ માટે માન માગવાનો પુરો અધિકાર છે. મુનશીને એ માન ધટે છે.

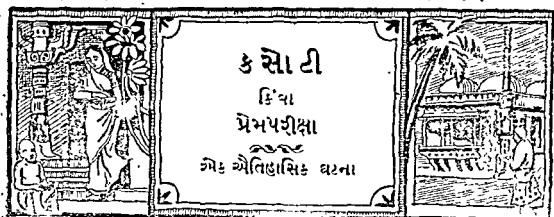

મુનશીજી.

મુનશી અમારી પડોશમાં મોરારજી ચાલમાં રહેતા હતા ત્યારથી હું જોતો આવ્યો છું કે ધંધામાં સફલતા મેળવવી એ એમનો પહેલો મુદ્દામંત્ર હતો. એ માટે એક હોંશીઆર સેનાપતિ પેટે એમણે પ્રથમથીજ બધાં સાધનો ભેગા કરવા માંડ્યાં હતાં. જાહેર જીવનમાં ભાગ લે, સંસ્થાઓનું કામ કરે, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરે, જીલાભાઈને ત્યાં હાજરી આપે, એ બધું એડવેકિટના ધંધાના હથીઆરો હતાં. મુનશી એ પણ જાણતા કે મુંબઈના થોડાક ગુજરાતીઓ દારુગોળા જેવા ભયંકર છે. એ વંઠ્યા તો સફળ નહીં થયાય. કે નહીં તો નાહક વિધ નાંખશે. મુનશી એટલે મુંબઈના બહા. સામે નાગરો હતા ને કોઈકે પશ્ચિક ગૃહસ્થો હતા; પણ દર

“હોંશીઆર—જોતજોતામાં લાખો ભેગા રવિવારે મુનશી બધાને પોતીકાં કરી લે; મુનશી ક્યાં તો તેણે જોતે જો એમ લાખો ની અસાર મુધીની આખી જીંદગીમાં સૌથી ભેગા નહીં ક્યાં હોત તો કહેશે: “એમાં શું ? ”

— [વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૨૪૨] —

૨૧. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અકાલજી

એલ. ટી. એમ.

ચિત્રકાર:

૨૧. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત

કિંકરી, ચરણુરજની દાસી.”

“એમ? ત્યારે દેવી ક્યાં ગયાં?” પુરુષની નજર ચોમેર ફરવા લાગી, જાણે તે દેવીને શોધી રહ્યો હોય!

“નાથ! આજે આપ આમ શું કરો છો? ચોમેર શું જોયા કરો છો? દેવી ક્યાં?”

“દેવી મયજુદતા!”

“મીનગદેવી? એ તો સ્વર્ગમાં ખીરાજતાં દશે. એ અહીં ક્યાંથી હોય?”

“હતાં, હમણાંજ અહીં મારી પામેજ હતાં.”

“કહી ન બને, પ્રભુ! આપે સ્વપ્ન તો નથી જોયું?”

પુરુષ અનિમેષ નેત્રે એ સૌંદર્યભૂતિ તરફ જોઈ રહ્યો. “કાણ? પ્રિયે! જ્યતલદેવી? ત્યારે દેવી ક્યાં ગયાં?”

“નાથ! જરા સ્વસ્થ થાઓ, મારી ખાતરી છે કે આપને સ્વપ્ન આબુજી દશે.”

“સ્વપ્ન હોય કે ગમે તે હોય, પરંતુ એ દસ્ય

“પ્રણામ દેવી! આપની આજા મને શિરસા વંધ છે.”

“કાને કહો છો નાથ?” નખશીખ સૌંદર્યથી આપતી એક યુવતી મુંખ શય્યામાંથી સફાળી બેઠી થઈ અને આંખો ચોળતી શય્યામાં પડેલા પોતાના પ્રિયતમ તરફ આશ્રયભરી નજરે જોઈ રહી. નિદ્રાવસ્થામાંજ પોતાના પતિને પ્રણામ કરતા જોઈને તેના કુટુંબલોકો પાર ન રહ્યો.

“આપને, દેવી! આપના...”

યુવતી ચમકી. પોતાનો પતિ સ્વપ્નાવસ્થામાં તો નથી? તેને કાળ પડી.

સ્નેહભર્યા ભાવે તેની ચપકલિકા સમાન કુંડુંગિઓ પોતાના સ્વામીના મસ્તક ઉપર ફરવા લાગી. એ સ્પર્શે સ્વામી જમ્મકા ઉઠ્યો.

એકાએક તે બોલી ઉઠ્યો: “દેવી! હથ આપ...”

“હા, હા, સ્વામી! આમ બોલી મને દોષ લાગી ન બનાવો. હું દેવી નહીં, હું તો આપની

ગુજરાત]

[કાલિદાસ ૧૯૮૨

“કોને કહ્યા છે નાથ ?” નખશીશ સાદરથી આપતી એક યુવતી સુખ શ્યામાંથી સફળી બેઠી થઈ અને આંખો ઝીળતી શ્યામાં પડેલા પોતાના પ્રિયતમ તરફ આશ્ચર્યભરી નજરે જોઈ રહી.

એટલું બધું પ્રેરક હતું કે હજી મને એનાજ ભણકારા થયા કરે છે.

“એવું તે આપે શું જોયું” એ જાણવાનો મારો અધિકાર ખરો?”

“તારો અધિકાર? શા માટે નહીં! તું તો મારી અર્ધાંગના-મારા સુખદુઃખની સાથી; તારાથી કે છુપાવાય?”

“અરે વાહરે મારા ભોળા ભરથાર! પુલાવી પુલાવીને છાપરે ચઢાવતાં ઠીક આવડે છે. ઠીક; પણ હવે વાત તો કરો કે સ્વપ્નમાં શું જોયું?”

“સ્વપ્નમાં મને ગુર્જર દેશાધિષ્ઠાત્રી મીનજ-દેવીનાં દર્શન થયાં.”

યૌવના અધીરી બની. “પછી?” “તેમણે મારા મસ્તકે હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપ્યા અને મારા હિતની એક વાત કહી.”

‘શી વાત?’

“એજ કે મારા ભાગ્યને ઉદ્ધવ થશે.”

“પ્રભુ એ આશિષ પરિપૂર્ણ કરે!” સ્ત્રીનું હૃદય હૃદયથી ઉછળ્યું.

“દેવીએ કહ્યું કે આ ગુર્જરધરા ચાવડા અને ચૌલુક્યોએ વર્ષો સુધી ભોગવી હવે એ ધરાનું સ્વામિત્વ ભોગવવાનું તારા તથા તારા પિતાના ભાગ્યમાં છે. સ્વામીના અભાવે ગુર્જરભૂમિ પરતંત્ર દશામાં પીડાય છે; તેનો તમે ઉદ્ધાર કરો.”

“અને તેને માટે કેં માર્ગ બતાવ્યો?”

“હા, દેવીએ કહ્યું કે વસ્તુપાળ અને તેજ-પાળને તમારા મંત્રી બનાવજો એટલે તમારો પ્રતાપ ચોમેર પ્રસરશે અને રાજ્ય સત્તા અમર-વેલની માફક વીસ્તરશે.”

“એમ?” વનિતા વિચારમાં પડી. તેના સ્વામીએ આ જોયું અને સ્મિત હાસ્ય કયું.

“કેમ, એ વાત ન રચી? ત્યારે તારા ભાઈ માંગણ અને ચામુકરાજને મંત્રીપદે સ્થાપીશું?”

“શા માટે?” કુટુંબ કલહનાં બી વાવવા માટે?”

“પરંતુ બહેનનું વલણ તો ભાઈ તરફ હોય ના?” પુરુષે કટાક્ષ કર્યો.

“પણ સ્ત્રીનું લક્ષ તો પોતાના સ્વામીના હિત તરફ હોય. પીયરીઆના પ્રેમ કરતાં સ્વામીના શ્રેયમાં સ્ત્રીનું સુખ સર્વસ્વ છે, પતિ એજ સ્ત્રીનું પરમ દેવત છે એટલે એનું હિત સ્ત્રીને હૃદયે વધારેજ હોય.”

“એમ? જોજો આ શબ્દો છવનભર વાદ રાખજો...”

“અને આ! પણ પ્રસંગ આવે કસોટી કરી જોજો... ..”

“અરે વાહરે તારી વાફપદતા! બોલે તો તું બંધાય એવી નથી, આ બધું ક્યાંથી શીખી?”

“આપના જેવા વિચારણા વીરનરના સહ-વાસથી. બોલો સાચી વાત કે નહીં?” લલનાએ પતિના વક્તવ્ય ઉપર પોતાનું મસ્તક ઢાળ્યું. પતિ આ પ્રેમાળ પત્નીની કનકલતા સમી કાંતિમાન કાયા તરફ પ્રેમબાની નજરે જોઈ રહ્યો. પ્રેમની ઊર્મિઓ ઉછળ્યા. એ મનોહારી મુઝાના કપોળ પ્રદેશ ઉપર મધુરું ચુંબન કયું. નવોદાનાં નયનોમાં પ્રેમભરી મસ્તી ચમકી રહી.

૨

“વીર ધવસ! આજે કેમ આટલો બધો વિચારમસ્ત જણાય છે?”

“પિતાશ! આજે રાતમાં એક સ્વપ્ન દર્શન થયું તેનાજ વિચાર આપ્યા કરે છે.”

“સ્વપ્ન? મને પણ આજે સ્વપ્ન લાખું હતું. સ્વપ્નમાં મીનજદેવીએ આશીર્વાદ આપી આપણી ઉન્નતિ માટે એક માર્ગ સૂચવ્યો.”

‘પિતા-પુત્ર-એકં બીજાને સ્વપ્નની હકીકત જણાવી. બંનેને એકજ પ્રકારનું સ્વપ્ન લાખું હતું, બંનેને એકજ આત્મા ફરમાવવામાં આવી

હતી અને તે વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મંત્રીપદે સ્થાપવાની.

પિતા પુત્રે લાંબો વખત વિચાર કર્યો, અને શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. અતે એમજ કહ્યું કે સ્વપ્નમાં યજ્ઞેલી સૂચનાનો અમલ કરવો.

વસ્તુપાલ અને તેજપાલનાં નામો દેલવાડનાં દેદીપ્યમાન દેવાલયોની સ્થાપના કરાવનાર તરીકે મશહુર છે. આ લાઘવ્યો શ્રાવક ધર્મના પ્રાગ્વાત પોરવાડ વાણીયા હતા. તેમના પૂર્વજ ધણી પેઢીથી અણહિલપુર-પાટણમાં વસતા હતા.

વીરધવલના સમીપ ચાહડે આ બંને લાઘવ્યોનાં વીરધવલ પાસે અનેક વખત વખાણ કર્યા હતાં. વીરધવલની નજર તેમના તરફ હતીજ, તેમાં આ સ્વપ્નની ઘટનાને લીધે તેણે એ બંને લાઘવ્યોને પોતાની સેવામાં રાખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ધ. સ. ૧૧૬૦ માં વાઘેલ (વ્યાઘ્રપત્ની) ઉપર ચૌહુક્ય વંશના લાયાત ધવલકની સત્તા હતી. ધવલક કુમારપાલની માશી વેરે પરણ્યો હતો. વેરાટપુરીનું સ્થાન ઉત્તમે જણાયાથી પોતાના નામથી તેણે ધવલકપુર હાલનું ઘોળકા-વસાવી તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા વીસ્તારી. ધણી કાળથી તેઓ વાઘેલના ધણી હતા તેથી તેઓ વાઘેલનાની અટકથી ઝોળખાતા હતા.

તેનો કુંવર અર્જુરાજ કુમારપાલના દરબારમાં રહી ખુબ સન્માન પામ્યો અને તેનો માનીતો સામંત બન્યો. ધીરધીરે તે મહા મંડેશ્વરની પંક્તિમાં દાખલ થઇ ગયો.

મુળરાજ પછી બોબો ભીમ (બીન્ને ભીમદેવ) માદીએ બેઠો. તે બોબો હોવાથી ખંડીઆ રાજ્યોએ તેના પ્રદેશ ઉપર હુમલો મારી. અર્જુરાજથી આ સહન ન થયું. તેણે તેઓનો ખરાબ કરીને પોતાનો યશ અમર કર્યો.

તેનો પુત્ર લવણપ્રસાદ. કહેવાય છે કે એક સમયે ચિંતાતુર ભીમદેવને કુમારપાળે સ્વપ્નમાં દેખા દર્શન કર્યું કે હુષ્ટ અમાત્યો તારી અવગત કરે છે માટે લાવણ્યપ્રસાદને તું સત્તા આપ. ભીમદેવે લાવણ્યપ્રસાદને ‘સર્વેશ્વર’ નું પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વીરધવળને ‘યુવરાજ’ બનાવ્યો.

લાવણ્યપ્રસાદ અને વીરધવળ પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવા આતુર હતા. તેવામાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ શત્રૂજય, ગિરનાર આદિ તીર્થની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં ઘોળકા આવ્યા.

રાજ્યશુરો સોમેશ્વરને પિતાપુત્રે સ્વપ્નની હકીકત જણાવતાં તેમણે આ બંને લાઘવ્યોના આગમનના ખબર આપ્યા અને સ્વપ્ન ફળદાયી નીવડશે એવી ભવિષ્યવાણી ભાખતાં કહ્યું કે “પ્રભુ તમારા ઉપર પ્રસન્ન જણાય છે. જેનો તમે વિચાર કરો છો તેજ વસ્તુ અહીં આવી ચડી છે. એ બંને લાઘવ્યોની રાજ્ય સેવા કરવાની ઇચ્છા છે. તેઓ બોતેર કળા બનેલ છે, ન્યાયનીષ્ઠ છે. કાર્યકુશળ છે. વળી મંત્રીબળ વિના રાજ્ય બળ અસંભવિત છે. આપની ઇચ્છા હોય તો તેમને બોલાવું.”

પિતાપુત્ર બંનેએ હા કહી. બંને લાઘવ્યો આવ્યા. પિતાની આજ્ઞાથી વીરધવલે કહ્યું: “તમે ભક્ષે આવ્યા. અમારા ઉપર રાજ્યભાર આવી પડ્યો છે, તે માટે તમારા જેવા કુશળ અમાત્યની જરૂર છે. સન્તા અને વિશ્રુતિ તો પૂર્વના પુણ્ય બળે મળી આવે પરંતુ તે નીભાવવા માટે તમારા જેવા પ્રવીણ પુરુષરત્નો તો સદ્ભાગ્ય હોય તોજ સાંપડે, કહો મંત્રીપદ સ્વીકારશો?”

“ખુશીથી, માત્ર એકજ શરતે. અમાત્યપદ એટલે રાજ ને પ્રભુ બંનેનું હિત સાચવવાની જવાબદારી. એમાં કેટલાએ શત્રુઓ પશુ ઉભા થાય; વિનાકારણ કેટલાંએ આજ અમાત્ય ઉપર

આપનું સ્વામીત્વ સ્વીકારી લે એમ ન માનના.” તેજપાળે વીરધવળની વીરતાને તાવી જોવાનો પત્ન કર્યો.

“તેથી તો ઉલટા આપણા સૈનિકાની શુરવીરતાની કસોટી થશે. શત્રુ બળવાન હોય ત્યારેજ તેને નમાવવાથી આપણી કીર્તિ વિશેષ ઉજવણ બને છે.”

“તો પછી તેમ કરવામાં કે હરકત જેવું નથી. સૌરાષ્ટ્રમાંથી તો કીર્તિ અને કાંચન બંને પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. આપની આજ્ઞા હોય ત્યારે પ્રયાણ કરીએ” તેજપાળે તત્પરતા બતાવી.

“હુમસ્ય શીઘ્રમ્ સારા કામમાં વળી દીલ શાની?”

“ત્યારે આજેજ સારું મુદ્દર્ત નક્કી કરું છું, સૈન્યને તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી દઉં છું.” સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

૪

પુરતી તૈયારી સાથે વીરધવળની સેનાએ સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

વર્ધમાનપુર-વડવાણ આવ્યું અને તેજપાળે વીરધવળને એ પ્રદેશનો પરિચય આપ્યો. આસપાસના કુકારોને બોલાવીને વીરધવળે તેઓની પાસેથી ખંડણી લીધી અને પોતાનું સ્વામીત્વ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી.

એમ ખંડણી લેતાં લેતાં તેઓ છેક વામન સ્થળી-વનથળી પાસે આવ્યા. આ પ્રદેશ ઉપર વીરધવળના સાળા સાંગણ અને ચામુંડરાજની સત્તા ચાલતી હતી.

વીરધવળે આ ભાઈઓને પોતાની સત્તા સ્વીકારવાનો સદેશો મોકલ્યો પરંતુ સાંગણ અને ચામુંડ વીરપુરુષો હતા. પોતાના શીષ્યમાં તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આમ પારકી સત્તાથી ડરી જાય એવા બીકણ તેઓ નહોતા. તેઓ બીરુ

નહી પણ ભડ પુરુષ હતા. ખંડણી આપવાનો તેમણે સાફ ઇન્કાર કર્યો.

વીરધવળે જોયું કે વહાલામાં વીખવાદ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં.

વિચાર કરતાં કરતાં એક વાતનું તેને સ્મરણ થઇ આવ્યું. પોતાની અધોગતાએ એક સમયે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેને યાદ આવ્યા. તેની કસોટી કરવાનો ખરો પ્રસંગ આજે પ્રાપ્ત થયો હતો.

વીરધવળને સૌરાષ્ટ્રમાં ફરવાનું હોવાથી જયતલદેવીએ તેની સાથેજ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વામી સેવાની હોંસ અને દર્શન કરવાની જિજ્ઞાસાએ તેને સ્વામી સાથે ફરવા પ્રેરી અને વીરધવળે તેની એ ઇચ્છાને સહર્ષ સ્વીકારી. જયતલદેવી પોતાના સ્વામી સાથેજ રહેવા પામી.

વામન સ્થળીથી થોડે દૂર વીરધવળે પડાવ નાખ્યો હતો. જોતજોતામાં એકાદ નાનું ગામકું વસી ગયું હોય તેવા દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. સૈનિકાની દોડધામથી કોલાહલ મચી રહ્યો. ગૌ સજોવગે થવાની ધમાલમાં પડ્યાં હતાં.

રાજવંશી શમીયાનામાં એક સુવાન યુગલ વાર્તાલાપ કરી રહ્યું હતું. સ્ત્રીના ચહેરા ઉપર ચિંતાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાઇ આવતાં હતાં.

“નાથ! એ ટેકીલા રજપુતો છે. એમ તરત માની જાય એવા નથી. એમને પણ સ્વાભિમાન તો હોયજના?”

“પરંતુ આવો ઉદ્ભવ જવાબ કેને આવે છે તે તેઓએ સમજવું જોઈએ” પુરુષની બકુટિ ચઢી.

“પરંતુ એ એના મનથી પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજતા હોય એટલે બીજાની એમને શી દરકાર?”

પુરુષ આકળો-અધીરો બન્યો. “જયનલ દેવી! તું પણ તેમનો પક્ષ ખેંચવા લાગી કે?”

સાચું છે. કાળાએ મોં તરફ જ વળે !”

“સત્ય કહ્યું નાથ !” સ્ત્રીનાં વચનોમાં અજાણ શાંતિ હતી. “કાળાએ મોં તરફ જ વળે, અને તેથી જ હું આપના હિતનો વિચાર કરીને જ બોલું છું.”

“તેઓ અપમાન કરે એ મારું હિત ?”

“નહીં જ, પરંતુ સગાઓ સાથે સગવટ સાચવતાં ન આવડી એવી લોકનિંદા સાંભળવી ન પડે એમ કરવું એમાં આપનું હિત નહીં ?”

વીરધવલ વિચારમાં પડ્યો. ‘જ્યતલદેવી આગે આમ શબ્દજળ કેમ ખીછાવે છે ?’ તેને સમજ પડી નહીં.

“નાથ ! ક્ષત્રિજ્ઞયાને દરેકને પોતાની જાત માટે અભિમાન હોયજ. એ એમના મનથી પોતાને સાંથી સવાયા માનતા હશે.....”

“તો હું તેમને બતાવી આપીશ કે શરને માથે સવાશેર કેવા છે ?” વીરધવલ કંટાળ્યો.

“એ બધું કરજો સ્વામી ! પરંતુ પ્રથમ તેમને સમજાવવા બેઠાએ...”

“સમજાવવા માટે તો સદેશો મોકલ્યો. તેનો કેવો ઉદ્ધત જવાબ મળ્યો તે તો ના સાંભળ્યું ?”

“સાંભળ્યું; નાથ ! મેં એ બધુંએ સાંભળ્યું. પરંતુ એટલાથી જ આપ અધીરા ન બનો. વીર નરને શોભે એવો ઉત્તર તેઓએ આપ્યો છે. પરંતુ આપની સત્તા અને પ્રજા શક્તિનો ખ્યાલ તેમને નથી, એટલે તેમને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવીને તેઓની ભૂલ ભાંગવાનો યત્ન કરવો એ એક બહેન તરીકે મારો ધર્મ છે.”

વીરધવળ સમજ્યો. જ્યતલદેવી પોતાના બંધુનો બચાવ કરવા માગતી હતી !

“તો એ ધર્મ ખુશીથી બજાવો. પરંતુ જો જો, કેક પીયરના પ્યારમાં લોભાઇ પડનાં નહીં, ભાધ્મા પદમાં ભળીને...”

જ્યતલદેવીનું હૃદય વીંધાયું; “શુનરેશ ! શું હજી પણ મારી પરીક્ષા આપ ન કરી શક્યા ? આપ કસોટી તો કરવા માગતા નથીને ?”

વીરધવલ ચમક્યો. તે કસોટી કરવા માગતો હતો. મનમાં જ તે બળકેયો : ‘આ પણ જાણી ! સામાનું અંતર પારખવાની આ શક્તિ એણે ક્યાંથી મેળવી ?’

“ના ના, દેવી એમ તો નહીં જ પરંતુ મને કહે તો ખરી કે તું તેમની પાસે જઈને શું કરશે ?” વીરધવલે વાત ઉઠાવવાનો યત્ન કર્યો.

“શું કરીશ ? મારાથી બનશે તેટલા પ્રયત્ને સમાધાન કરાવવા મથીશ.”

“અને તે નહીં જ માને તો ?”

“તો ? તે.....” જ્યતલદેવી વિચારમાં પડી; “એ તો વખત આવે જણાઇ રહેશે.”

“ત્યારે જાઓ તમે પણ હોંસ બાકી રહી હોય તે પુરી કરો” વીરધવલે કટાક્ષ કર્યો.

“હોંસ નહીં પરંતુ કતવ્ય પાલન” જ્યતલદેવી જતાં જતાં બોલી.

વીરધવલ કુતુહલ ભરી દ્રષ્ટિથી તેની પાછળ જોઇ રહ્યો.

૫

સાંઘણુ અને ચામુંડરાજને વીરધવલના આગમનના સમાચાર મળી ચુક્યા હતા. તે માર્ગમાં જ જો ઠાકાર આવે તેની પાસેથી દંડ લઈને અંડણી ઉધરાવતો-પોતાની શ્રેષ્ઠતા સિધ્ધ કરતો ચાલ્યો આવતો હતો એ પણ તેઓએ જાણ્યું હતું. પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની સાવચેતી તેઓએ રાખી હતી. વીરધવલને જવાબ આપવાની તૈયારી શરુ થઇ ચુકી હતી.

પોતાનું સૈન્યબળ સુદૃઢ કરવામાં બંને ભાઈઓ રોકાયા હતા તેવામાં એક અનુચર ખજર લઇ આવ્યો કે જ્યતલદેવી પોતાના ભાઈઓને મળવા માટે આવે છે. પોતાની બહેન આવે

છે એ જાણતાં તેમને અત્યંત હર્ષ થયો. બહેનનો સત્કાર કરવા તેઓ અધીરા બન્યા.

બહેન આવી. આખા વંથળી ગામમાં હર્ષ ફેલાયો. લોકોએ જાણ્યું કે મોટા ઘરની બહેન આવે છે તો લાઇના મોલામાં-માન આપુમાં જરૂર વધારો કરી જશે.

લાઇ બહેન મળ્યાં, એક બીજાના ખબર અંતર પુછ્યા. સુખ દુઃખની વાતો કરી અને લાઇઓએ બહેનને થોડા દિવસ નીરાંતે વંથળીમાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

“લાઇ, હું અહીં રહેવા માટે નથી આવી. હું તો તમને એક વીનંતી કરવા આવી છું.”

“વીનંતી? શાની? જે જોઈએ તે ખુશીથી માગી લ્યો, બહેન! અમે આપવાને લાયક છીએ, તમે લેવાને લાયક છો.” સાંગણે ઉદારતા દર્શાવી.

જ્યતલદેવીની જામ ઉપડતી નહોતી. પોતે જે કહેવા આવી છે તે કેવી રીતે કહેવું તેના વિચારમાં તે પડી હતી. ચામુડરાજને લાગ્યું કે બહેન સંકોચાય છે.

“બહેન, શા માટે મનમાં સંકોચ પામો છો? જે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. અમારી ગુંજશ હશે તો જરૂર તમને આપીશું.”

“લાઇ! હું કોઈ પણ વસ્તુ ની વાચના કરવા આપની પાસે નથી આવી. હું તો આપના હિતનું એક કામ કરવા અહીં આવી છું” જ્યતલદેવીના મુખ ઉપર ધીરધીરે ગંભીરતા છવાતી ગઇ.

“બહેન લાઇનું હિત ન તારું તો પછી બીનું કાણુ તારું ?” સાંગણે બહેનના સદ્ભાવથી પ્રસન્ન થયો; તેને લાગ્યું કે બહેનના આગમનથી પોતાને કે અલભ્ય લાલ થવાનો હશે.

“તો જુઓ, લાઇ સાંગણ અને લાઇ ચામુડ! તમે વીરપુર છો, શુરા છો, ટેકોલા છો, ક્ષત્રિજન્યા એવાજ હોય. મારા લાઇના એ સદ્-ગુણ માટે હું જર્વ રાખું છું, પરંતુ સમયને માન

આપવું એ પણ માનવ ધર્મ છે.....”

ચામુડ અધીરો બન્યો. બહેનનાં વચનોમાંથી કે જુદોજ ધ્વનિ નીકળતો જણાયો. “બહેન, જે કહેવાનું હોય તે જરા પણ ભેદ રાખ્યા વિના સ્પષ્ટ કહેજો, શબ્દગળ રચવાનો વૃથાશ્રમ ન લેશો.”

જ્યતલદેવીએ જોયું કે સત્ય હકીકત કહ્યા વિના છુટકોજ નથી. તો પછી એમાં વ્યર્થ ફાંફાં શા માટે મારવાં ?

દ્રઢતા પૂર્વક કોઇ સામ્રાસી આજ્ઞા કરી રહી હોય તેમ તે બોલવા લાગી: “લાઇ! તમારા બનેલી મહાપરાક્રમી છે, જેઓ કોઇ દિવસ દંડાયા નથી એવાને પણ તે દડે છે. ભલભલાને એ પોતાના ચરણોમાં નમાવે છે. ગૂજાર દેશમાંથી તે ગામેગામ અને નગરેનગરથી ખંડણી લેતા લેતા અહીં આયા છે.....”

“ખંડણી લેવા માટે ?” ચામુડની આંખો ફાટી.

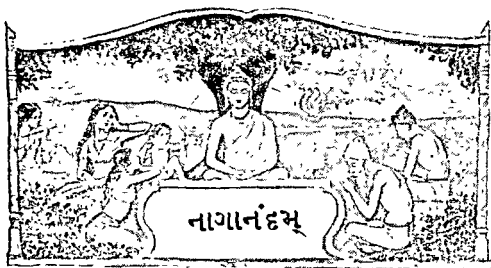
“હા, ખંડણી લેવા માટે. તમારી પાસે તેને આપવા લાયક ધન, ઘોડા અને બીજા જે અમુલ્ય વસ્તુઓ હોય તેનું તેમને નજરાણું ધરીને તેમને અહીંથી માનસહિત વીદાય કરો.”

“માન સહિત કે અપમાન સહિત ? શું અમે તેનું શરણુ સ્વીકારીએ ?” સાંગણનાં રુપાં ઉભાં થઇ ગયાં; અત્યાગેજ જાણે તુ યુધ્ધે યદવા તત્પર બન્યો હોય નહીં !

“એ તો જેવી તમારી મરજી” જ્યતલદેવી સ્વસ્થ હતી; “તમારું પાતાનું હિત તેમના મનનું સમાધાન કરવામાંજ છે.”

ચામુડના ધૈર્યનો અંત આવ્યો; “બહેન, મારું ન લગાડશે મને લાગે છે કે વીરધવલનો ક્રોધાચલ યુધ્ધમાં દેહ પડે તો આપને વેધબળું દારુણ દુઃખ સહન કરવું પડે અને આપ નીરાધાર બની જન્યો એવા ભયથી તો આ સમાધાન

[વધુ માટે જુઓ ૪૪૨૦૫]

નાગાનંદમ્

શ્રી હૃદયદેવ પ્રણિત
(પંચાંકી નાટક)

અનુવાદક :

રા. રમણલાલ જયશંકરદાસ દલાલ ખી. એ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત ખી. એ.

૧૯૨૬-૨૭

પાત્રો

સૂત્રધાર.....નટી
અમૃતવાહન (નાયક).....મલયવતી (નાયિકા)
વિદ્યુત.....ચતુરિકા (ચેટી)

અંક પહેલો

સ્થાન :

અરણ્યમાં ફેણ નદિ આશ્રમની પાસે દેવીનું મંદિર.

નાન્ટી

મંત્રી! જ્ઞાન પરી રમશે કઈ પ્રિયા? નેત્રે લપાડે જરા:
સામે આ અગણ પીડાય મદને, પાળી ન જાતા છતાં;
નિષ્ઠા સર્વ મને કહેજુ તમને: છે કરતાથી ભવો-
એને કામની આત્મ છે કદી રદી એ મુદ્દ રસો સદા.

૧૭૧—

કામે જાણો જ્ઞાની મદનગમ, મળી નાચતાં દેહતાલે,
શ્રમને સ્થિતગતે ભક્તિયનથી મુગ્ધ દિવ્યાંગનાએ;
સિંધીએ રત્ન નામી પુલકિત ચપલા વિરમયે હન્દ્રદેવ,
નેત્રેતો યોગપીઠ અશ્વસિત રહેને રક્ષણે એ મુનીન્દ.

[નાન્ટી પછી—

સૂત્રધાર

વધુ વિસ્તારતું શું પ્રયોજન? આજે અમરપુરીના અધિકાતા ઇન્દ્રદેવના સ્મરણાર્થે ઉત્સવ છે. એ શુભ પ્રસંગે, મહારાજા શ્રી હર્ષદેવના ચરણકમલમાં વંદન કરતા વિવિધ દેશના રાજા ના જીદીજીદી દિશાએથી અત્રે આદેશ છે. તેઓએ મને બહુ માનથી બોલાવ્યો ને જણાવ્યું કે “આપણા મહારાજાધિરાજ શ્રી હર્ષદેવે વિદ્યાધર ચક્રવર્તિની વાર્તા ઉપરથી અપૂર્વ વરતુરચના કરી નાગાનંદમ્ નામનું નાટક રચ્યું છે એમ ધણા જણના મુખે સાંભળ્યું છે, પરંતુ એ નાટક કાળવાએણું અમે કદાપિ જોયું નથી. સર્વ હૃદયને આનંદ આપનાર એ રાજર્ષિ પ્રત્યે આપને પૂજ્યભાવ છે તેથી, અને વળી કે’ નહીં તો અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા ખાતર એ નાટક અમને લજ્જી બતાવો.” તેથી હમણાંજ નેપથ્યરચના કરી એ શુભેચ્છાનુસાર મારું જનનું કરીશ.

[આમ તેમ કહે છે: પ્રેક્ષકર્તા તરફ નજર નાખે છે: પછી—

મને ખાત્રી થાય છે કે સર્વ સભાજનોનાં મન મેં આકર્ષી લીધાં છે:

કારણ કે—

છે શ્રી હર્ષકવિ નિપૂણ, શુણની પુત્રી સોહો સભા, આહો સિદ્ધકુમારનું અસ્થિ સૌ નાથ્યે દીસે દક્ષતા; વસ્તુ એકજ પુરતી યથા પડે ધાણું પુરું ખાડવા: તો શું વાતકહું નસીબ થકી ત્યાં સોએ મળ્યાં એકઠાં.

સારે તો લાવ હમણાંજ ઘેર જાઉં. પ્રિયાને જઈ બોલાવી લાવી સંગીતને આરંભ કરું.

[આંઠા મારે છે: પડદા તરફ જાય આ રહ્યું અમારું ઘર, લાવ પ્રવેશ કરું.

[પ્રવેશ કરીને

આર્યે! આમ આવ તો.

[નદી પ્રવેશ કરે, છે

નદી

[આંસુ સારતી] આવી, નાથ! નિર્ભાગિની આ આવી. આપણું ત્રી આજા છે? આજે શું કાળવા વિચાર છે?

ત્રધાર

[જોતાં] પ્રિયા! આ શું? આજે તો નાગાનંદમ્ જોવા સુંદર નાટ્યપ્રયોગ કાળવાનો છે. એવે પ્રસંગે આમ રહન!

નદી

આર્ય! રડવું ન આવે? આપના પૂજ્ય પિતાશ્રીને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે વૈરાગ્ય આવ્યો. અને કુટુંબનો ભાર ઉપાડવા આપને યોગ્ય લેખી પોતે વનવાસી થયા—પૂજ્ય માતાજી પણ સાથે ગયાં.

સૂત્રધાર

[ખિન્ન થઈ] અરેરે! માતા પિતા વનમાં ગયાં! મને મુકીને ગયાં? હવે શું કરું? [વિચારમાં પડી જાય છે] માતાપિતાના ચરણમાં કેવું સુખ છે? એમને સેવાવીહોણું મુકી ઘેર કેમ રહેવાય?

પિતા માતાતણી સેવા સાધું વાસ કરી વને, યથા એશ્વર્ય ત્યાગીને કહ્યું જન્મતવાહને. [નય છે]

પ્રસ્તાવના સમાપ્ત.

(વિદૂષક સાથે નાયક પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક

(ખિન્નવદને) સખે આત્રેય!

રાગે પૂર્ણ ભરી દીસે રંગ-ગે, અતે વળી ધ્વંસિની, કૃત્યાકૃત્ય વીચારવા વિમુખ-એ સૃષ્ટિ ન શું જણવી! ઇન્દ્રીયાવશ-નિન્દા એવી તદ્દપિ-વહાલી મુલાની બને, જો એ નિત્ય-વહે પિતાચરણમાં સેવા મહી આ રીતે.

વિદૂષક

(રોષથી) પણ બાપ! તારાં આ ઘરમાં ખખ માતા પિતા મરવાની આજસેજ જાણે છે.

એમની વાંસે આટઆટલું વનવાસનું - દુઃખ
ભોગવ્યું; વર્ષોનાં વર્ષો વીત્યાં; છતાંયે તને
કંટાળો નથી આવતો ? હલા માણસ ! હવે
તો કે મહેરબાની કર. વડીલોની આમ
ચાકરી કરવાની તારી હક છોડી દે. પેલું
રમણીય રાજ્યમુખ ફરી સંભાળ, મનમાન્યા
ભોગ ભોગવવા એ તરફ પ્રયાણ કરવા દે.

નાયક

બંધુ ! તારાં આ વેણુ અયુક્ત છે:
કારણ કે—
શોભે જેમ પિતા અને ધરણીએ શું તેમ સિંહાસને ?
સેવામુખ મળે શુભચરણનું તેલું શું રાજ્ય થયે ?
શું સંતોષ થશે ત્રિલોક મળતાં પૂજ્ય-પ્રસાદી સમે ?
ખાલી બાર અસાર રાજ્ય નહીં જો માતા પિતાત્યાગીદો.

વિદૂષક

[સ્વાગત] અહો ! અજન્મ છે આનો
માતાપિતાની સેવાનો ટેક ! [જરા વીચારીને]
હલે. આમ કહેવા દે [પ્રકાશ] ભાષ !—પણ
હું એકલા રાજ્યમુખનીજ વાન નથી કરતો.
ખીજું ધણુંએ તારે કરવાનું છે.

નાયક

[જરા હસી] કરવાનું તો બધુંએ કરી
નાખ્યું છે. જો—

સાચા ન્યાયપથે મનજન મુક્યા, સંતોષુખી સૌ કર્યા,
નતિબધુ કર્યા બધા મુજ સમા, રક્ષાયકું રાજ્ય આ;
બિંદા કર્મપદ્મને કદી ન મળતી તેવીએ આપી મુક્યા,
બાકીશું કરું રહ્યું, વદ સમે ! રાજ તણા ધર્મમાં.

વિદૂષક

પણ સાદસિક શયુ તો હંને ? પેલો દુષ્ટ
મતંગ તારો પુરાણો દુસ્મન. હા !
પ્રવાન તથા અમાલચર્મને તે તારું રાજ્ય
સોંપ્યું છે એ વાત ખરી. પરંતુ મતંગ શિરે
ઝમુમે છે, લાંબુધી અને તો તારા વિના રાજ્ય
અસામત લાગતું નથી.

નાયક

મતંગ રાજ્ય લઈ લેશે એવીજ શંકા
થાય છેને ?

વિદૂષક

ખીજું શું સારે ?

નાયક

તો હોય; શું થઈ ગયું ? આ શરીર કે
ખીજ કાષપણ મારી વસ્તુ પરાપકાર કાળેજ
સરજન છે; તો રાજ્ય જેવી હુલ્લક વસ્તુનો
શો વિચાર ? મારી જાતેજ એનું દાન નથી
કરી દેતો કારણ કે પિતાજી ના કહે છે; અને
પિતાની આજ્ઞા પાળવી એજ કર્તવ્ય છે. મને
તેમની આજ્ઞા થઈ છે કે; “વત્સ હમતવાહન !
આપણે આ સ્થાનમાં બહુ દિવસ રહ્યા. પાસેનાં
સમિધ કુશ ને કુસુમો, બધુંએ ખપી ગયું.
કંદમૂલ, ફલ, સામો વગેરે પણ હવે આવી
રહ્યાં છે. માટે મન્નવપર્વત તરફ જા. ત્યાં કોષ
લાયક નિવાસસ્થાન શોધી કાઢ,” માટે ચાલો
એજ દિશાએ વળીએ.

વિદૂષક

જેવી આજ્ઞા.

[બંને આમ તેમ ફરે છે.]

વિદૂષક

[સામે દષ્ટિ ફેંકી] મિત્ર ! જુઓ,
જુઓ ! પ્રથમ મિલન માટે આતુર યજ્ઞેલી
વિરહી વામાના આલિંગન પેઠે, મુસાફરીનો
યાક ટાળી, મલયગિરિથી આવતો આ પવન
મારા પ્રિય મિત્રને સંમાનિત કરે છે. વળી
રસ ઝરતાં ગાદાં ચંદનવનો વટાવતાં એ
સુગંધિથી ભરપૂર છે, ને ખડકો સાથે
અચડાતાં ઝરણો ઉપર યજ્ઞ વાતાં, હવે હૃદય
શીતલ વારિકણે પણ ખેંચી લાવે છે.

નાયક

[વીસાઈ] અહો ! એટલામાં આપણે

મલયમિરીવરે આવી પહોંચ્યા શું ? [આળુ બાળુ જોધને] અહો ! કેવું સૌંદર્ય—

માતેલા કશિંગડધર્ષણુ થપી ભાગી સને ચંદનો,
મુક્કા હેતી સદા મતિધ્વની જ્ઞાતી મેળવે તણા નાદનો.
રાતી મોતી શિલા યઈ પદરજે સિદ્ધાંગના ધુમતાં,
સર્વોગા નીરખી મહા મલયને હત્યાહથી આપતાં.

ચાલો ! ગિરીશૃંગે ચઢી કે યોગ્ય નિવાસ-
સ્થાન શોધીએ—

વિદૂષક

ચાલો ! [આગળ જઈ ઉભા રહે છે.]
મહારાજ ! આ બાળુ. [ઉપર ચઢતા હોય
નેમ કરે છે]

નાયક

[જમણું નેત્ર ફરકતું સુચવી, વિચારીને]
મધુ !

દક્ષિણ નેત્ર કપે છે, ફલાકાંક્ષા નથી કરી,
ન મિથ્યા જ્ઞાનીનાં વાક્યો—કહે શું સુચવે અહીં ?

વિદૂષક

મિત્ર ! તારું કે એવ ચવાતો સમય આવી
લાગ્યો છે.

નાયક

ખરે ! એમ પણ હોય.

વિદૂષક

[અવલોકન કરી] શ્રિય મિત્ર ! જો જો !
આ તો ખરેખર ! તપોવન હોય એમ લાગે
છે. પાસે પાસે આવેલાં અનેક ચંદનવૃક્ષો
શોભામાં ચોર અભિવૃદ્ધિ કરે છે; ને પણ
બલિદાનની સુવાસ પમરાવતી પુષ્કળ વરાળ
હવે ચઢે છે, વળી આ નાનકડાં હરણાંઓ
અભયમને આમતેમ ધુમી રહ્યાં છે.

નાયક

ઠીક કવચું હોં ! આ તપોવનજ છે:
કારણ કે—

કાપી ના કરુણાથી છાલ તરુની ઝાઝી પરિધારવા
ભાગેલાં બહુએ કમંડલ પડયાં, સ્વચ્છાંસુના વેં ઝરા
બધા મુંજ તણા બુઝો કમરથી તોડી ત્યજ્યા બાલકે,
હમેશાં સુણતા શુકા પઢી રહ્યા વહે બળ્યા મંત્રને
ચાલો પ્રવેશ કરીએ: જોઈએ તો ખરા.

(પ્રવેશ કરતા જણાય છે.)

નાયક

[આશ્ચર્યથી નીહાળતાં] અહાહા ! તપોવન
કેવું શાંત ને રમણીય લાગે છે. અનેક શંકારપદ
વેદવાક્યો આનંદિત મુખે અનેક ઋષિમુનિઓ
ચર્ચા રહ્યા છે. નાના નાના બાલકો વેદની
ધુન મચાવતા કુમળી રસવાળી સમિધની
લાકડીઓ કાપ્યે જાય છે; ને આ તાપસ
કન્યાઓ બાલવૃક્ષનાં ખામણાં બનાવી પાણી
રેડી રહી છે, અને વળી આ તરફ—

મધુર મધુ વડે છે “સ્વાગતમ” ભૂંગરાબદે,
નમી તરુ ફલ ભરે વંદને શીર્ષ નામે;
કરી નવકુલ શષ્ઠિ અર્ચ્ય જાણે મને દે,
સુખદ અતિથી સેવા વૃક્ષને શાપવી છે.

નિવાસસ્થાનને યોગ્યજ આ તપોવન છે,
અને મને લાગે છે કે અહીં વસવાથી
આપણને સંપૂર્ણ શાંતિ મળશે.

વિદૂષક

[આમ તેમ જોધને] પણ મિત્ર ! જો તો
ખરો ! આ હરણો એકાગ્રતાથી કે સાંભળતાં
હોય તેમ જણાય છે. તેમની ગરદન એક તરફ
જરા વળેલી છે. તેઓ એટલાં તો રિથર થઈ
ગયાં છે કે અર્ધ અવાજોનું દલ ધાસ તેમના
સુખમાંથી બહાર નીકળી રહ્યું છે. તેઓ એક
કાને થઈ રહ્યાં છે; ને તેમની આંખો ગીતર્ન
લહેરમાં સહેજ લહેરાતી લાગે છે.

નાયક

[કાન માંડી] ખરું કહ્યું હોં ! જોતે—

સ્થાને સુરો સુરોને ગમક સુચવતી
મંદ્રેતાર વ્યવસ્થા,
મીઠા નાદો વીણાના, મનુજ સ્વર મળ્યે,
માખીગુંતર જેવા; હશે ?

વિદૂષક

પણુ સાધા! આ તપોવનમાં કોણુ ગાતું
હશે ?

નાયક

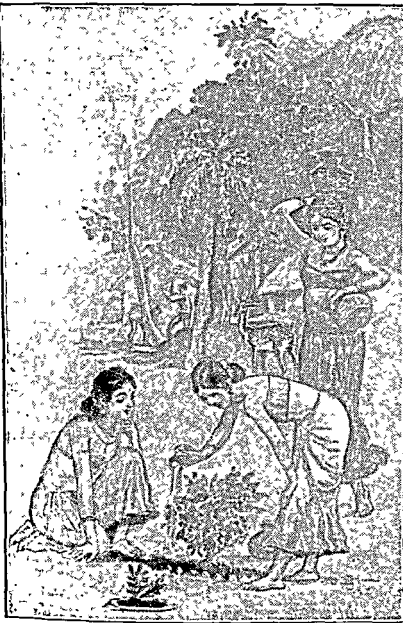
કામળ આંગળીએ
દબાયાથી વીણાનો સ્વર
અતિસ્પષ્ટ નથી નીક-
ળતો. સંગીતનો મુખ્ય-
સ્વર ઝીણો ને મધુર
છે. તેથી હું અનુમાન
કરું છું કે [સામે
આંગળી કરી] પેશ
દેવાલયમાં કોઇ અલૌ-
કિક સુંદરી વીણા વગાડી
દેવપ્રાર્થના કરતી હશે.

વિદૂષક

તો વયસ્થ! ચાલો.
આપણે પણ એ મંદિર-
માં દર્શનાર્થે જઈએ.

નાયક

હીક, દેવ માત્ર વંદનીય
છે. [આગળ વધે છે
પરંતુ એકાએક અટકી]
પણુ બંધુ! આપણે ન
જોવી જોઈએ એવી
કદાચ કોઈ સ્ત્રી હશે તો!
તેથી આ તમાલના ઝુંક
પાછળ છુપાઈ દેવશર્મા
ની રાહ જોઈએ.

તાપસ કન્યાઓ બાલવૃક્ષનાં ખામણાં બનાવી પાણી ફેરી રહી છે.

[તેમ કરે છે.

એવે મોઢા મહીના વૃષ્ટિવલ તણા
છેદનો નાદ ફાળી,

[પછી જમીન ઉપર ખેસી વીણા વગાડતી મહત્ત-
વતી ફાસ્ટી સાથે મેલેરા કરે છે].

વાંણી રોકે કુરંગો લલિત પદ રચી,
સંમિળે ગીત વાણી.

[સંસ્કૃતમાં ગાય છે]

નાયિકા

હથડતાં કમલોની કેસરરજના સમી ગૌર ગૌરિ !
સફલ હો મુજ કંક્ષા બગવતી કરા પ્રસાદેથી—

નાયક

[કાન દબને] વયસ્ય ! શું સુંદર ગીત !
ને તેને બગવવાની શું મનોહર રીત ! જોને—

ભાસે વ્યંજનધાતુ આદિ સધળી રીતો દશે ગીતની,
ને ચોખ્ખા દ્વંતમધ્યલંબિતસ્વરે ત્રિતાલની છે ગતિ;
ગોપુચ્છાદિ દીસે ત્રણે યતિ કમે, ગાતાં સુરો કેળવી,
સંજ્ઞામાં ત્રણ રીત વાદ્ય વિષયે પુરેપુરી દાખવી.

ચેટી

[હેતથી] કુમારીબા ! વીણા હવે ધણી
વગાડી. તમારી આંગળીઓ પણ નથી દુઃખી
આવતી ?

નાયિકા

[ઠપકો દેતાં] અલી ચતુરિકા ? દેવની
આગળ વીણા વગાડતાંએ આંગળીઓ દુઃખે
વારુ ?

ચેટી

રાજપુત્રી ! હું તો એમ કહું છું કે આ
નિર્દય દેવી આગળ વીણા વગાડે શો ફાયદો ?
કન્યાઓને કઠિન લાગનારાં એ પ્રત ને ઉપ-
વાસો અભાર સુધી તેં કયાં છતાં એ તારા
ઉપર જરાએ મહેર નથી કરતી.

વિદૂષક

અંધુ ! આ તો કન્યકા છે. કન્યાને શા
સાર ન જોઈએ ?

નાયક

વાંધો નહીં. વાળ નિર્દોષદર્શના
પરંતુ આપણને જોઈ કદાચ તે બાલસ્વભાવે
શરમાય ને અત્યંત વધુ ને રોકાય માટે આ
ભાષણ છુપાઈને જ તેને નીહાળીએ.
[બંને એ પ્રમાણે જાય છે.]

વિદૂષક

[જોઈને, આશ્ચર્યથી] અરે ભાઈ ! જો
જો ! ખરેખર ! વિસ્મયની વાત છે. માત્ર વીણા
વગાડી કાનનેજ સુખ આપે છે એમ કેવળ
નથી; પણ વિણા વિચારને ધટતુંજ રૂપ ધારી
આંખને પણ આનંદ આપે છે. એ કોણ
હશે ? કોઈ દેવી હશે ? નાગકન્યા હશે !
વિદ્યાધરવંશની કન્યકા હશે ? કે સિદ્ધકુમારી
હશે ?

નાયક

[રસભર્યાં લેવાને નીહાળી] એ કોણ
છે એ તો હું નથી કહી શકતો પરંતુ એટલું
તો કહું કે:

દેવી જો સુરલોહની: સફલ તો નેત્રો બધાં દ્વંદ્વનાં,
જો તે નાગકુમારી ચંદ્રવદની, તો ચંદ્ર પાતાલમંદ
જ્ઞાતિ આપણી સર્વમાં વિજયી જો વિદ્યાધરી એ શુભ,
સિદ્ધા જો કદી હોય તો ત્રિભુવને વિખ્યાત સિધ્ધા યથા.

વિદૂષક

(નાયકને નીહાળી હર્ષથી સ્વગત) નસીબ
ખુશ્કુ હો ! આજ ધણે દિવસે કામદેવના
પંજમાં સપડાયો લાગે છે. (પોતાના દેહને
ખતાવી બોજનનો અભિનય કરતો) અરે ! ના,
ના. એ તો મારા એકલાનાજ પંજમાં આવ્યો
છે: મારા બ્રાહ્મણનાજ.

ચેટી

રાજનન્દિની ! મારો કહેવાનો એવો અર્થ
છે કે આ દેવી પ્રસન્ન તો થતી નથી, તે
પછી એવી નિષ્કરુણા આગળ વીણા વગાડે
શો ફાયદો ? (એમ કરી વીણા પડાવી લે છે)

નાયિકા

(કોપથી) અહિ ! ગૌરી દેવીની નકામી
નિંદા ન કર, આજે મને ખરેખર કુષા
ખતાવી છે.

ચેટી

(હથથી) કુમારી ! કહો તો ખરાં-કેવી કૃપા કરી છે.

નાયિકા

સખિ ! જાણે સ્વપ્નામાં આજે હું આજ વીણા વગાડી રહી હતી. એટલામાં ભગવતી ગૌરી મારી કને આવી ઉભાં ને કહ્યું : “વત્સે મહાયવતી ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇ છું. તારું વીણાદાન અતુલ છે, તારું કઠિન તપ સ્ત્રીઓ માટે અસાધારણ છે. મારું તને વરદાન છે કે ચક્રવર્તિ વિદ્યાધર કુમાર સ્વયં હુંક મુદતમાં તારું પાણી ગ્રહણ કરશે.”

ચેટી

(હથથી) રાજ્યાસા ! તો પછી એને સોણું કેમ કહો છો ? ખરે ! તમારા મને માનેસો વરજ દેવીએ આપ્યો.

વિદૂષક

બાપ ! દેવીનાં દર્શન કરવાનો આ ખરો વખત છે. માટે ચાલો, અંદર જઇએ.

નાયક

હું તો હમણાં કેં નથી આવતો.

વિદૂષક

હતાં નાયકને અંદર ધસી જાય છે અને દેવાલયમાં પ્રવેશ કરે છે.]

(આગળ વધી) કદપાણુ થાઓ દેવીનું. આ યતુરિકા સાચું જ કહે છે. દેવીએ આપેલો વર આ રહ્યો.

નાયિકા

(ગમરાઇ ઉભી થઇ જાય છે. નાયકને ઉંચી બાજુમાં) અહીં ! આ કોણ ?

ચેટી

[નાયકને નીહાળી બાજુએ] આની અસાધિક આકૃતિ નીહાળી અને એમ-થાપે છે

કે એજ ગૌરીનો પ્રસાદ છે.

[નાયિકા લગ્નથી, સ્વેચ્છાથી નાયકને ભેટી ઉભી રહે છે.]

નાયિકા

શરીરને પ્રિય અન્નદાયકને ! અધિક કષ્ટ પડ્યું તપથી દિસે; ત્વરિત સ્નાન થકી સ્તન ઉછળે, નીરખતાં, શરમે હીલ કાં દમે ?

નાયક

[બાજુએ] અહીં ! મને તો શરમ આવે છે. આમની આગળ મારાથી નહોં ઉભા રહેવાય. [શરમાતી શરમાતી, નાયકને આડી આંખે ભેટી અવળી ફરી ઉભી રહે છે]

ચેટી

કેમ આમ ? કુમારીબા !

નાયિકા

પણ શું કરું ? એમની પાસે મારાથી નથી ઉભા રહેવાનું. ચાલ, બીજો જઇએ. [ઉભી થવા જાય છે.]

વિદૂષક

ઓતારી ! બીએ છે આ તો. વરેલી વિદ્યાની માફક લાવ એને ક્ષણભર રોકી રાખું.

નાયક

એ પણ હીક છે.

વિદૂષક

થોભો બાપ ! બોલો. તમારા તપોવનનો શિષ્ટાચાર એવો છે કે આગણે આવતા અતિથિને શ્રવણથીએ ન સત્કારવા ?

ચેટી

[નાયિકાને નીહાળી સ્વગત] તેને જોઇ આનાં નયન ચમકે છે ! હારે તો લાવ આમજ, કહું : [મોટેથી] રા . યાં આ આદાણુ ખરું બોલે છે. તારે અતિથનું સ્વાગત કરવું જોઇએ;

[વધુ મંદ્ર જુએ પદ ૨૧૩]

કી સ્તી

—કુ—

લેખક:

૨૧. કેશવ લુ. શેઠ

પ્રભો ! તુજ આશરે ભરસિધુમાં ઝુકાવી છે કીસ્તી;
ધને છાતું શિરે વાદલ, નીરે ઝાકાની છે કીસ્તી:
—પ્રભો !

હસે દિગન્ત ને ઘેરે વિકલ વંટોળ નોકાને;
લિહળતાં મોજ આસ્થાને, ખરાબે ખેલતી કીસ્તી:
—પ્રભો !

નથી ભાતું, ખલક ખાલી ! નથી નાવિક સંગાયે;
યક્રીનથી એકલા હાયે ધપાવી તુજ દિશે કીસ્તી:
—પ્રભો !

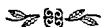
ભયંકર પ્રાણીઓ ધુધવે, હસેમું હાથમાં છેડું;
ન દરગીજ પાછી હડસેડું ઝુકાવી ને મિત્રે કીસ્તી:
—પ્રભો !

નિશા કાળી, જળે કાળાં, ન ભાતું ક્યાંલી અજવાળાં;
પલક અંધકે ગગન વીધી, અંતે નેજલ વીજે કીસ્તી:
—પ્રભો !

ખપ્પો પાગલ, નથી પરવા, જગતથી અંખના નોખી;
મજલ એ ફરની તાકી, ધુમાતું દરનિશે કીસ્તી:
—પ્રભો !

ધૂવે સંધાયલી કીકી, હાયે તે ગ્રેરણ પીતી;
ન જાણું ક્યાં ધડેલાનાં, દીધલ તેં કાપ ને કીસ્તી:
—પ્રભો !

પ્રભો ! તુજ કોકડે, ભરસિધુથી ઝુકાવી છે કીસ્તી;
અનપર તેજ મિંદુથી, પ્રભો ! ઝુકાવી દે કીસ્તી:
—પ્રભો !

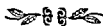

લેખક:

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર:

રા. ગોરફકર

માણેકલાલ સસલું હતો. માણસમાં એની ગણતરી કરવી એ કેવળ મુશ્કેલ કહેવાય. આ સસલાની ખરી માલીક એક તંદુરસ્તીના મરેજથી પીડાતી, ગાંઠી બેઠેલા જેવી, આંધેડ ઉમ્મરની સૌ ગંગા બહેન માણેકલાલ નામની એ માણેકલાલની પત્નીજ હતી. વીસ વરસની ઉમરે માણેકલાલ પરજો લ્યારથી હવે પીસનાળીસ વર્ષ થયાં, એ પચીસ વર્ષના ગાળામાં પોતાની જીવદાવાના પ્રતિભાભર્યા પ્રભાવથી અ. સૈ. ગંગા બહેને નિરંકુશપણે માણેકલાલ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું; અને માણેકલાલે પોતે સસલાના જેવી નમ્રતાથી અને કાયરતાથી એ સત્તા સ્વીકારી લીધી હતી. આ મુખ્ય માલીક સીવાય બીજા ધણાંએ માલીક, માણેકલાલ ઉપર વત્તાઓજા પ્રમાણમાં રાજ્ય ચલાવી રહ્યા હતા. ખુદ તેના ધરમાંજ અ. સૈ., ગંગા બહેન સીવાય ગંગા બહેનનાં ૨૬ વિધવા માતૃશ્રી ગં. સ્વ. રતનબા

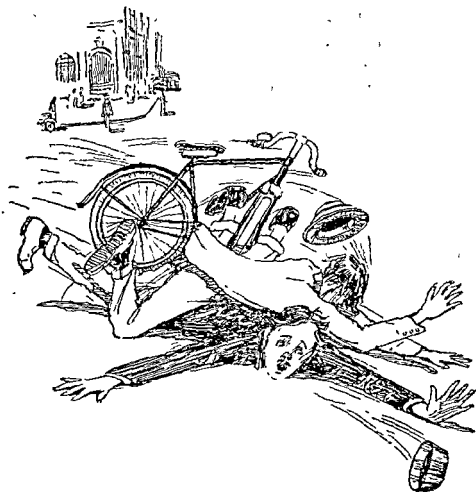
માણેકલાલને ધરનો કચરોજ સમજતાં હતાં; અને છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી માણેકલાલના ગૃહનેજ શોભાવી રહ્યાં હતાં આ એ વ્યક્તિ ઉપરાંત માણેકલાલની વીસેક વર્ષની પુત્રી સૌ. કુસુમાવતી અને તેમના પતિશ્રી રા. નવનીત-રાય પણ પોતાના પિતાશ્રી અને સસરાજી ઉપર સત્તા ચલાવતાં હતાં.

જેવું ગૃહમાં તેવુંજ બહાર. માણેકલાલ એક ધીકતી જીની સોલ્ડીસીટરની ઓશીસમાં જીનામાં જીનો મેનેજંગ ક્લાર્ક હતો. પોતાની લાઇનમાં પોતે ધણે કુશળ હતો અને એ સલ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો; છતાં પણ ઓશીસમાં માણેકલાલની સ્થિતિ પોતાના ધરના કરતાં કોઇ પણ પ્રકારે ચઢીઆતી નહોતી. છેલ્લાં દસ વર્ષથી એને પ્રોમોશન મળ્યું ન હતું. બીજા બધાને એ મુદત દરમિયાન કે ને કે મળ્યું પણ આતું ચારિત્ર સોલ્ડીસીટરે પણ જાણતા હોવાથી પ્રોમોશનને બદલે એને

રોજને રોજ થોડાં ખાસડાં મળતાં. બેચાર વખત એણે વિનયથી ખીતાં ખીતાં શેડીઆઓને એ વીશે કહેલું પશુ પરિણામે તે તે દિવસે બેચાર ખાસડાં વધારેજ પડેલાં. આઠ નવ વર્ષના નાના સીપાઈથી માંડીને બધાજ ક્લાકોઈ માણેકલાલને માંકા કાકાના નામથી ઝાળખતા અને બોલાવતા. પાઠપડોશીઓ, સર્ગવદ્વાલો અને મિત્રમંડળમાં પણ એજ ઉપનામથી એમની ખ્યાતિ હતી અને સર્વ ઠેકાણે મશ્કરી-માં એમનેજ અગ્રસ્થાન મળતું.

માણેકલાલ વસ્તુરિચિતિથી અગ્રાત ન હતો; પણ આરંભમાં એ રિચિતિની સામા યવાની તક ખોધ તે ખોધ. પછીથી એ માયું ઉંચકીજ શક્યો ન હતો. પણ કુદરતની કલા અકળ છે. નાના પ્રસંગથી પરિણામ મહાભારત આવી ગય છે એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસને પાને લખાઈ રહેલાં મોબુદ છે. વોટરલુના રણસંગ્રામમાં પ્રાતઃકાળે વરસાદ નહીં પડ્યો હોત તો નેપોલીઅન આખા જગતને પોતાના પગ આગળ લાવી મુકી શકત એ હકીકત બધાના જ્ઞાપમાં હશેજ. એજ પ્રમાણે એક ક્ષુદ્ર પ્રસંગે માણેકલાલને સસલામાંથી સાવજ બનાવી દીધો. એ પ્રસંગ બન્યોજ ન હત તો આ લેખ લખવાની આવશ્યકતાજ ન હત. પણ એ પ્રસંગ બન્યો. અને માણેકલાલના ચારિત્રમાં આવો અદ્ભુત ફેરફાર થયો એટલુંજ નહીં પણ માણેકલાલના ઘરમાં, માણેકલાલની ઓશીસમાં, તેમના પડોસીઓમાં અને તેમના જર્ગવદ્વાલો અને મિત્રમંડળમાં પણ આ ચારિત્રના ફેરફારને લઇને મહાભારત ફેરફાર થઇ ગયા. એટલેજ આ કથા માણેકલાલ જેવાં જસલાંઓને તેમજ આવાં સસલાંઓને નિર્દય-તાઈ હમેશા પર્વતોળે-કચરવાના ચલન કરનાર ગ્રાણીઓને માટે બહુ બોધપ્રદ છે.

હમેશના નિયમ પ્રમાણે માણેકલાલ ઓશીસમાંથી, ખીન્નો સૌ ગયા, માત્ર હમાબોજ ત્યાં રહી ગયા, ત્યારે ઘેર જવા નીકળ્યા. પણ તેમના હૃદયમાં ઘેર જવામાં ઉત્સાહ ન હતો-આનંદ ન હતો. તે દિવસે તેમને ત્યાં બેરોંગોની નાની સરખી સભા હતી એટલે માણેકલાલના નસીબે રાતના દસઅગીઆર વાગે સવારના રાખી મુકેલાં ટાંકાં રોટલી અને શાકજ હતો એ માણેકલાલ બહુ સારી રીતે સમજતા હતા. અને ત્યાં સુધીનો સમય એક ઓરડામાં ગુપચુપ પડી રહીનેજ ગાળવાનો હતો. આથી સખજમાં રહેતા માણેકલાલ લટાર મારતા મારતા ચર્ચગેટ જવા નીકળ્યા. આસપાસ શૂન્યહૃદયે જોતા જોતા માણેકલાલ જતા હતા; એવામાં સહસા એક સાયકલની ઘંટડી જોરથી બહુજ પાસે વાગી. હજી તો પોતે નજર ફેરવે છે એટલામાં તો પોતે, એક સાઈકલ અને તે ઉપર બેસનાર ત્રણે પુટપાય પાસેના પાણીના નાના ખાખેલ્લીઆમાં સાથે જઇ પડ્યા. બંને માણસો પાછા ઉભા થયા. બંનેના લુગડાંની રિચિત બહુ દયાજનક હતી. બંનેને માથામાં સર્જીડ વાગ્યું હતું. બંનેનો વાંક સરખો હતો એટલે કોઇ કોઇથી બોલાય તેમ ન હતું. પણ સાઈકલીસ્ટે આ માર્ગ સ્વીકાર્યો નહીં. તેણે માણેકલાલને સારી પેઠે બહોણાવવા માંડી. આગળ કોઇપણ વખત આગ બનું હોત તો તો માણેકલાલ ગુપચુપ સાંધી ચાલતી પકડીનેજ સતોષ માનત. પણ આ અકસ્માતથી એમના માથામાં જે સખત વાગ્યું હતું તેને લઇને તેમના ચારિત્રમાં અદ્ભુત ફેરફાર થઇ ગયો હતો. અલબત્ત, હજી સુધી માણેકલાલ પોતે આ ફેરફારનું અસ્તિત્વ કળી જુઝ્યા ન હતા; પણ દૈવી ભુમતા માથામાં જે આવ્યું તે પ્રમાણે તેમણે કર્યું. તરતજ

નબર ફરવે છે એટલામાં તો પોતે, એક સાધકલ અને તે ઉપર બેસનાર ત્રણે કુટપાથ પાસેના પાણીના નાના ખોળીયામાં સાથે જઈ પડ્યા.

પેલા સાધકલીસ્ટને એક હાથ પકડી તેના ગાલ ઉપર બે સાબીત તમાચા માણેકલાલના હાથથી પડ્યા. આસપાસ ઉભેલાં મનુષ્યો આ દ્રશ્યથી કેંક પ્રસન્ન થઈ આગળનાં પ્રકરણો જોવા ઉભાં રહ્યાં. પણ પેલા સાધકલીસ્ટે બે તમાચા ખાઈનેજ આ નાટકની પૂર્ણાંહતિ કરવામાં ડહાપણ જોયું અને સાધકલ ઉપર ચઢીને તે ચાલ્યો ગયો. માણેકલાલ પ્રત્યે ઉભેલાં મનુષ્યોએ માનવૃત્તિ દાખવી એથી હૃદયમાં સંતોષ માનતા માણેકલાલે રોકેને પહોંચ્યા. એમના દુઃખના માથાંએ પણ એમનું પોતાનું આંતરની જગતનું જન કેવી રીતે થવા પામ્યું એ વીસે પૃથક્કરણ

કરવા માંડ્યું. પુરેપુરી સમજણુ તો નહીં પડી છતાં પરિણામથી એમને અંસંતોષ નહીં થયો. એમણે ધ્યાનથી જોવા માંડ્યું તો જણાયું કે આ પ્રમાણે તમાચા મારવામાંજ એમના ચારિત્રમાંનો ફેરફાર પુરો થતો ન હતો.

રોકેને રોકાણ ઉપર ચઢાતો એક ડોઝ લેવાનું માણેકલાલને મન થયું. એક પુરસ્કી ઉપર બેસીને માણેકલાલે એક કપ મંગાવ્યો. પણ માંકાકાકાને જાણાંએ ઝાળખતા એટલે ચઢા આપનારે પણ એમના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં. ત્રણ ચાર માણસને ચઢા આપી ત્યાં સુધી માણેકલાલે જોવાકયું. માણેકલાલ અચાનક

સસલામાંથી સાવજ બની ગયા હતા એની ખીચારા ચઢા આપનારને ખબર ન હતી. માણેકલાલે બોલને પાસે બોલાવ્યો. પેલો અસાવધ પાસે આવ્યો. “કેમ ? માંકાકાકા ?” તેણે કેંક તિરસ્કારથી હસીને પ્રુછ્યું.

જવાબમાં માણેકલાલે એક હાથે પેલાની કાનપટ્ટી પકડી અને બીજે હાથે માથા ઉપર બેઠો મચારો લીધો અને કહ્યું : “કેમ ! કેમખખત ! હું મક્ત ચઢા પીવા આવ્યો છું ? મારા માથા પછી તે બીજા ચાર માણસને ચઢા આપી.”

શેઠે આથેથી તમાસો નોંધ્યો. વેપારીની છુદ્દિએ તરત ચેત્યો કે માંકાકાકા બદલાયા છે એટલે તરત એણે આવીને બોલને બેચાર ગાળ ચોપડી અને પોતે જાતે ચઢાનો કપ લઇ આવ્યો. માણેકલાલ પોતાનામાં થતા ફેરફારથી સામા માણસોના વર્તનમાં પણ એવોજ ફેરફાર થતો જામ છે એ જોતા હતા અને પોતાના હૃદયમાં તે વાત જડી રાખતા હતા. ત્યાંથી નીકળી માણેકલાલ ટ્રેનમાં બેઠા. ડબ્બામાં એકાદ બે ઝોળખીતાએ મશ્કરી કરવા માંડી તેમને કેંક જોર રુવાયથીજ દાબી દીધા અને ઘેર પહોંચ્યા.

ઘેર સભા પુર બહારમાં ચાલી રહી હતી. સૌ ગંગાબેદન, ગંગા રવ. રતનના તેમજ સૌ કુસુમાવતી આનંદથી મદાલી રહ્યાં હતાં અને ચઢાના પ્યાલા વગેરે લાવવા કરવામાં રા. નવનીતરામ મશ્ગુલ બની રહ્યા હતા. માણેકલાલનાં કપડાં કાદવથી ખરકાઇ ગયાં હતાં એમની ટોપી-બુની હંગેરીઅન કેપ-ની પણ તેજ સ્થિતિ યથા હતી. આ વિચિત્ર વેષની લેણ માત્ર પણ દરકાર કરી વિના માણેકલાલે ઘેર જઈને બારણાને લાત મારી. મંડળનાં બેરો અચાનક જોઇ રહ્યાં. નવનીતરામ

હાથમાં ચઢાની તાસક લઇને બારણા આગળ ઉભા હતા તેમના માથા ઉપર પોતાની કાદવ-થી ખરકાએલ ટોપી ધણ લઇ ને મુકીને આખા જગત ઉપર જ-મથીજ સત્તા બોગવતા આવ્યા હોય તેવી અદાથી માણેકલાલે એક અટ્ટહાસ્ય કયું અને પેલી તાસકમાંથી ઠંડું કલેજે એક ચઢાનો કપ લઇને કહ્યું : “ચેંકું, નવનીતરામ ! હોટેલમાં બોલની ચાકરીમાં તમે શોભી નીકળો તો ખરા, હોંકિ !”

એક નાનો હૈદર સહસા એક મદોન-મત સિંદની સામા જઈને તેનું પુંછું ખેંચે એ દ્રશ્ય જોનારને જે ભિંમિંચો થાય તે ભિંમિંચો મા, તેની દીકરી અને તેની દીકરી એમ ત્રણ પેઢીએ અનુભવી. નવનીતરામ તે માથા ઉપર ધણ દબને પડેલી હંગેરીઅન કેપ કાઢી નાખવા જેટલી સમયસૂચકતા પણ રાખી શક્યા નહીં. માત્ર થોડી વાર સામે જોઇને એક ખાલી ખુરસી ઉપર બેસી ગયા. આવેલાં બેરો બધું સમજી તે નહીં શક્યાં પણ એમને એટલું તો લાગ્યુંજ કે દાળમાં કેંક કાળું છે એટલે ‘વળી ખીજ વાર મળશું, આવજો, આવજો’ કહેતાં ટપોટપ વેરાઇ ગયાં.

મેદાન યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ રહ્યું. આ તરફ એકલા માણેકલાલ અને સામી બાજુ પેલી અજેય ત્રણ પેઢીની ત્રિપુટી અને નવનીતરામ. અલબત્ત, નવનીતરામની શક્તિને માટે તેમને પોતાને કે પેલાં ત્રણ મદારથીએને હંચો અભિપ્રાય હતોજ નહીં. સૌ ગંગાબેદને યુદ્ધને આરંભ કર્યો. “કેંક દારુ બાર પીને આવ્યા છો ? આ હજાર માણસમાં મારું નાક કાપી નાખ્યું ! મારા ઘરમાં રહેવું હોય તો ખબરદાર ! ફરીથી આવું કેંક કયું છે તો.”

“બાપુજીને કેંક વાઇ યઇ આવી હશે.” કુસુમાવતીએ સહેજ મશ્કરીમાં, સહેજ કપકા-

રૂપે કહ્યું.

“હું તો પહેલેથીજ કહેતી આવી છું કે મરદોના ઉપર આપણે બરાબર દાખ રાખ્યો નહીં હોય તો આપણી ફ જેતી ના ફાળકાજ હોય. તારા આપણું તું ક્યાં નહોતી ગયતી !” રતનજહેને ભમરડો ધુમાળ્યો.

“આ એટીકેટ નહીં—” નવનીતરાય બોલતા જતા દતા. પણ એટલામાં તો માણેક-લાલજી ખુરસી ઉપરથી ઊઠ્યા. “શું? મારા ઘરમાં આજ ચાર ચાર વરસ થયાં પડ્યો પડ્યો ખીચડો ખાય છે તે જુલો ગયો કે તું મને આજે એટીકેટ સમજાવવા આવ્યો? બસ, બખરદાર! જો જરા પણ મર્યાદાથી બહાર ગયો તો જાણે !”

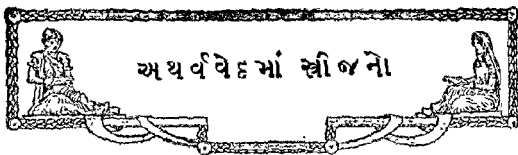
પુલ્લ ચર ચપ ચુક્યું હતું પણ દુસ્મનોની ધારણા કરતાં પરિણામ ઊલટુંજ આવવા માંડ્યું હતું. પહેલી ઝપાઝપીમાં જ નવનીતરાયે તો દાર કચુલી લીધેલી લાગતી હતી. પણ ખીજાં દુસ્મનો એમ સહેલાંથી મચક આપે તેવાં ન દના. કુસુમાવતી શીઘ્રત ખમેલા.

પતિની વહારે ધાતી બાપુની પાસે આવીને કે બોલવા ગઇ પણ એટલામાં તો સડાક કરતો એકતમાચો કુસુમાવતીને ગાલે પડ્યો. “આજ

ગંગાબહેનના પાસાંની લગોલગ સોડી આવી.

વીસ-વીસ વરસનો દહેલોતો થઇ, બધુવા [વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૨૧૫]

લેખક :

ડા. ઉછરગરાય કેશવરાય જોષી
બી. એ.

ચિત્રકાર :

ડા. ચોરધનભાઈ પટેલ.
સજ્જ, સહિત્ય સંસ્થા.

વધુ યાચના—

(અર્થર્થ—૬૬૦)

આ જો, અર્થમાં આવે !
આપણી તેના વીખરાએલા બાલ જો !
આ કુમારી માટે તે પતિ શોધે છે;
અન્નતિ (કુવારા) માટે એ વધુ શોધે છે;
આ સ્ત્રી, હે અર્થમન ! બીજી સ્ત્રીઓના
મંદજમાં જતી, શ્રમ કરતી,
જો અર્થમન ! હવે શું બીજી સ્ત્રીઓ તેને
તોરણ આપશે ?

ધાતા પૃથ્વીને ધારે,
આકાશને તેમજ સૂર્યને;
આ કુમારીને ધાતા તેના હસ્થિત પતિ અર્પે !

x x x

સમૃદ્ધિ આશીર્વાદ—

(અર્થર્થ—૬૭૦)

આને તે ભૂતહવિથી પાછો ભરપુર કરે;
તેને જે જાણી આપી હતી તે તેને રસયુક્ત
મુખારક હો !

તેને પપ્પ મુખારક હો !
તેને રાષ્ટ્ર મુખારક હો !
હજારો હજાર કિરણવાળી દીપ્તિથી આ જાને
અપુરુષકાર રહો !

ત્વષ્ટાએ તેને જાણા સરજ;
ત્વષ્ટાએ તેને માટે તને પતિ સરજ્યો,
ત્વષ્ટા તમને જાનેને હજારગણ લાંબુ આપુ
અર્પે !

x x x

ગર્ભાધાન મંત્ર—

(અર્થર્થ—૬૮૧)

તું ધર્તા છે, તું ધરે છે;
અસુરોને દૂર કરે છે પશુ તું;
તું પ્રજનને અને ધનને સ્વીકારે છે.
તે (કરતે ધકે) તારે આ પરિસ્થિતિ(=સુક) થયે,
જો પરિસ્થિતિ, ગર્ભાધાન માટે ગર્ભાધન
વિધિ લાવ:

જો દેવી મર્ધાદે ! અર્ધમાં પુત્ર મુક;
જો દેવી આગને, તેને તું અવરાવ,

ત્રેવિદ્યાવાળી અદિતિએ જે પરિહસ્ત ધાર્યો.
તે જ “પુત્રપ્રસવા ભવ” કહી દેવ ત્વષ્ટા
તેને મારે ધારો!

x x x

વધૂ યાચના—

(અથર્વવેદ—૬-૮૨)

આવનાર, આવેલ, આવી પહોંચેલનું હું
નામ લઉં છું,
વાસન, વૃત્તહા, શતકૃત ઇંદ્ર પાસે હું
તેને વાચું છું.

મગે મને કથું:

“જે રસ્તે સૂર્યા-માયિત્રીને અશ્વિનો
લઇ ગયા,

તે રસ્તે તું જાયાને લઇ જા.”

હું જાયા શોધું છું, હે શયિપતિ ઇંદ્ર!
તારી વસુદાન, મહાન, હિરણ્યમય પાશ છે,
તેનાથી મને જાયા મેળવી આપ.

x x x

ઉદાસીનપતિકા—

(અથર્વવેદ—૬૩૦-૧૩૧)

આ તો પ્રેમ અપ્સરાઓનો;
એ પોતે રથજીત (?)
એ પોતે રથજીતોની પ્રેમિણી (?)
દેવો, એ પ્રેમ મને પાઠવે!
એ મારું જ ચિન્તન કરે!
એ મારું જ સ્મરણ કરે!
ઓ, એ મારો પ્રિય, મારું જ સ્મરણ કરે!
દેવો, એ પ્રેમ મને પાઠવે, વગેરે.
પ્રેમથી એ મારો યાચ
ને હું બીજાની કદી પણ ન ચાલું (?)
દેવો, વગેરે.
હે મરુતો, તેને ઉન્મત્ત બનાવો;
અન્તરિક્ષ હે, તેને મસ્ત બનાવ,
અગ્નિદેવ હો, તેનામાં ઉન્માદ વીસારો!

એ મારી પાછળ ઘેસોતુર બને!

x x x

જો, તારે માથેથી, તારે ચરણોથી
હું દુઃખમાં (આવારણી) લઉં
દેવો વગેરે.

દેવી અનુમતિ, આમાં અનુમત હો!

દેવી શક્તિ (આકૃતા), આ શક્ય કરો!
દેવો વગેરે.

ત્રણ યોજન તું પગે પગે.

પાંચ યોજન તું ઘોડે નાસે,

તોપણ તું પાછો વળજે;

અને, ઓ, આપણા પુત્રોનો તું પિતા થજે.

x x x

પ્રેમ દર્શન—

(અથર્વવેદ—૬-૧૩૨)

જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો દેવોએ
જે તલસાવે, જે દદે કરે
તે પ્રેમ હું તપું છું વરુણ ધર્મથી;
જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો નિશ્વે દેવોએ વગેરે
જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો ઈંદ્રાણીએ વગેરે
જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો ઈંદ્રાગ્નિએ વગેરે
જલમાં જે પ્રેમ સીંચ્યો મિત્રાવરુણોએ વગેરે.

x x x

પ્રેમયાચના—

(અથર્વવેદ—૬-૧૩૬)

ઓ ન્યસ્તિકા (વનસ્પતિ શાંખપુષ્પિકા)
‘મારું સૌભાગ્યકારિણી, તું તો મોટી યદ્ય ગદ્ય!
તારી સો સો વેલડી, તારી નેત્રીસ તેત્રીસ
શાખાઓ,
તારી દગ્ગર દગ્ગર પાંદડીઓ, સર્વ માંથી
તારા (રસ) દીક્ષનો મને શોષ પડ્યો છે,
મારામાં તારા હૃદયની તલસના દળે;
મારામાં તારા મુખનો શોષ દળે;
પ્રેમથી તું મારા સારુ તલસ.

ઓ તલસતી શેષાલી મારી પાછળ ફરી
બન (વિહર)!

ઓ મંવનનિ, ઓ પ્રીત જગરિણિ!

ઓ અશ્રુરશ્મિ, હે કલ્યાણિ,

મેળવી આપ,

મેળવી આપ, એતે અને મને;

ઓ મેળવી આપ, એક સરખાં હૃદયો કર;

તરસ્યાતું મુખ પાણી વિના તલસે,

તેમ તું મને પ્રીતિથી (તેના વિના) તલસાવ;

તલસતે વહન તું પણ વિચર

સપના છુટા કકડાને જેમ નોળાઓ સાંધે

તેમ, ઓ સામર્થ્યવતિ, વિરહે છુરતાં

ગ્રેમીઓને સાંધી આપ.

x

x

x

પ્રાચીના—

(અથર્વવેદ—૭-૧૬)

પ્રજાપતિ પ્રજા જન્માવે છે;

પ્રસન્નચિત્ત (યજ્ઞ) વિષાતાઓ

એતે જન્મ આપે,

એ સંસ્થાવાન, સમચિત્ત, સમાનદેહ યાઓ

પુષ્ટપતિ, મારામાં પુષ્ટિ વર્તાવે.

x

x

x

દેવતિ ઉક્તિ—

(અથર્વવેદ—૭-૩૬)

મધુ ભરપુર હશે

આપણા બનેલાં નેણ!

મુખમુદ્રામાંથી ટપકતો રહે

આપણ બનેલી, આત્મ રસનો રસ.

મને તું હૃદયમાં ધાર!

મન આપણાં એકએક સદ એક યાઓ!

x

x

x

(અથર્વવેદ—૭-૩૭)

તને હોરાકું છું આજ

મારો મનુષ્યન (મંત્રજાત?) સાથ,

અને તેથી તું મારોજ યજ્ઞ,

બીજીની વાત પણ કરીશ નહીં.

x

x

x

વિરહિણી ઉક્તિ—

(અથર્વવેદ—૭-૩૮)

ચોમેરે જોતી, અશ્રુસાર

ચુંદું છું આ ઔષધિ

આદ્યાં જનારને પાછી વાળતી

આવતાંને સ્તંભરતી,

જેતાથી આસુરીએ ઇંદ્રને વશ કર્યો

તેથી હું તને વશ કરું છું,

કે જેમ (કરવાથી) યજ્ઞ હું તારી મુખિ

તું તો સોમનો સમેતક,

અને સૂર્ય સરીખડો એ તું,

વિશ્વે દેવો સમે, (મારો નાથ!)

તને હું આમજ સુસંખોધીશ.

(અર્ધો) હું વદું છું, નહીં કે હું,

ભાખ તું તો સમામાંજ.

તું દેવજ મારોજ રહે;

બીજીની તો વાત પણ ન કરતો.

તારી અને મારી વચ્ચે

લોકો હોય કે નિંદુઓ હોય

આ ઔષધિ તને બાંધી

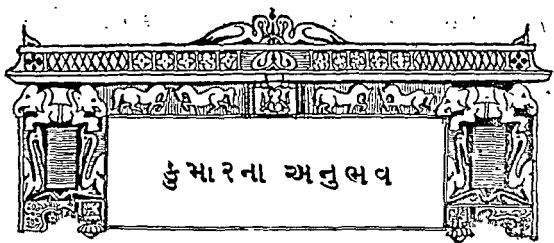
(તે બધાને પાર લેતારી)

સદ આને તને સીધા મારી પાસ.

x

x

x

કુમારના અનુભવ

સં. ૧૧૬૬ :

૨૧. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર :

૨૧. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત

—૧૯૩૨—

(૩)

કુમારોના કૌમારવ્રત

આ લપણથીજ મારી પ્રકૃતિ ધણી ગંભીર હતી. સંસ્કાર અને શિક્ષણથી તે દૃઢ થઈ હતી. હું દુનીઆની સપાટી પર તરતી આકૃતિઓ અને પ્રસંગોમાં રસ લેતો તે માત્ર તેનું રહસ્ય શોધવાને અથવા કે સવાલને ઉકેલવાને. મારે હીસામે દરેક માણસ એ એક વિચાર-ભાવનાની મૂર્તિ; કેંક જનાવ એ ધણી સરવૈના સંબંધનનું પરિણામ. મારી આ દૃષ્ટિ મને પોતાને પણ લાગુ પાડવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, અને તેથી મારા મનમાં ભાવનાઓનું અને કલ્પનાઓનું ઘુમ્મલ યુદ્ધ નિરંતર ચાલતું. ને તેને શમાવતું એજ છંદગીનો ખરો સાર માનતો. આ ધુન મારા મિત્રોના પણ જાણવામાં હતી તેથી તેઓ મને હવા કે આગાહ જેવો-જે વિચારના તરંગ જેવો એક અલિપ્ત પદાર્થ ગણતા.

મારા અનુભવે પણ હજી મારી આ પ્રકૃતિને યજાવી ન હતી. એક નવોદા કુમારિકા-એ મારા હૃદયનું ક્ષેત્ર વિશાલ કરી મારા ધણી સવાલોમાં ઓછવનને દાખલ કર્યું. અને એક સાધ્વીના ઉત્કટ તપથી જીવન-યાત્રાના કઠિન પંથ પર કેંક નવીન પ્રકાશ પડ્યો. પણ થોડાજ વખતમાં આ અનુભવની અપૂર્ણતા મને સાલવાની હતી, મારા સ્વભાવની સખ્ત કસોટી થવાની હતી અને મારા બધા સિદ્ધાંતો ધગધગતી ભૂમીમાં ગળાવાના હતા.

૧

કોણ જાણે કેટલામીએ વાર વધીલાતમાં કેં રસ ન પડવાથી અને મન જરા વ્યથ થવાથી હાએક માસને સારું રાજનગરની દવા ખાવાનો વિચાર થયો, ત્યારે મારા ભાવિની અને ખજર ન હતી. મારા પિતાના જુના

મિત્ર પ્રોફેસર શિશિરકુમારને ઘણેભાગે મુંઝાધ-
માંજ મળેલો અને તેમની સાથે સાધારણ પત્ર-
વ્યવહાર પણ દતો; તેથી મારા આ મનસુખા
વીશે તેમને ખબર આપી એટલે તેમણે તરતજ
પોતાને ઘેરજ આવવાનું અને આમંત્રણ આપ્યું.
અને મારે તો નગરમાં વીહરવું હતું તેમ
આસપાસ ગામગામડે ફરવું પણ હતું, તેથી
કદાચ પ્રોફેસર સાહેબના કામમાં કેંક
મદદ પણ કરી શકીશ એમ માનીને તેમના
આમંત્રણનો વિના સંકોચે સ્વીકાર કર્યો.

છેવટે જ્યારે નગરના રેશન પરથી ગાડી
લઈ પ્રોફેસરના કંપાઉન્ડના દરવાજા આગળ
પહોંચ્યો, અને જ્યારે તેમના વિશાલ બગીચાની
વચ્ચમાં શોભતા તેમના સુંદર નંગલાના
દરવાજામાં સ્ત્રીપ્રાણકોનું મોટું મંડળ જોયું,
ત્યારે મારી કદવના ઉપર આચ્છાદન નવો
પ્રકાશ પડ્યો. અત્યાર સુધીના પરિચયમાં
પ્રોફેસરે કોઈ વખત તેમના કુટુંબ વીશે વાત
કરી હશે, પણ તે મારા સુધા મનજમાં
ઉતરેલી નહીં. તેથી મેં તો વગર વીચારે
કેંક એમ માની લીધેલું કે તેઓ પણ
મારી માફક સાધુરામજ હશે. પણ મારી
ગણતરી છેકજ ખોટી પડી—કદપેલા સાધુના
મહેને બદલે મર્વાંગસુંદર ગેંદરચાત્રમ જોયો
અને આવા અસાધારણ સંયોગમાં ફતી રીતે
વતંચું તેનો પહેલેથી કેં પણ વિચાર કરી
રાખેલો નહીં—(તત્કાલ વિચાર કરવાની તો
શક્તિજ નહીં)—તેથી ઘરમાં દાખલ થતાંજ હું
હદપાર મુંઝાવા લાગ્યો. ને જ્યારે થોડી વાર-
માં મારું માપ લેવાને આખા કુટુંબનાં નવન-
આણુ એકી સાથે મારા ઉપર તકાષાં, ત્યારે
તો મારા ગમરાટનો પારજ ન રહ્યો. તે જોઈ-
ને વળી મોટાંજે છાની રીતે, ને નાનાંજે
મોટેથી દસવા માંડયું અને બધાંજે મારા

તરફ દશારા કરી એકબીજાના કાન કરડવા
માંડયા. તેથી તો હું મારા બધા બહુતર અને
ડહાપણ છતાં કેવલ દિગ્મુઢજ બની ગયો.

પણ પ્રોફેસર તરતજ મારી વહારે આવ્યા,
અને બધાંને વીખેરી નાખી અને મારી ઝોગડીમાં
લઈ ગયા. તેમણે મારે માટે મેડી ઉપર એક
સરસ નાની ઝોરડી તૈયાર કરી રાખી હતી,
ત્યાં અને ગોઠવ્યો. થોડી વારમાં તેમનાં
પત્ની પણ ત્યાં આવ્યાં. તેમણે ઘણાજ
ભાવથી મારી ખબર પુછી ને કેં જોઈએ
તે છુટથી માગવાનું કહ્યું. છોકરાંના વતંન
સંબંધમાં અને બે અક્ષર કહ્યા: “એ તો
બધાં છેજ બહુ તોફાની, અને તમને કોઈ
દિવસ જોએલા નહીં, તેથી ચમકી ઉઠ્યાં.
પણ તેથી કેં મન ઉપર લાવશો નહીં.” પછી
તરતજ આ નવી માયાનો વિચાર કરતો
કરતો હું નદાવા ગયો. છેવટે જમને જમને
બધાં છોકરાંની અને જ્યારે એક પછી એક
ઝોળખાણુ કરાવી, ત્યારેજ હું કેંક સ્વચ્છ
થઈને તેમના સામે જોઈ શક્યો, અને સહેજ
હસી પણ શક્યો.

પહેલ પહેલી તો બધાની સાથે તેમના
બહુવા વગેરે વીશે ગંભીર વાત કરવા માંડી
કારણ કે ને મારે મારે ઘણું સહેલું કામ હતું.
તેમાં પણ તેમનું ડીખણ તરી આવતું તેથી
કાં તો તેમની સાથે હસવ માં લાગતો અથવા
તો ગંભીરતાના ડોળની નચે મસ્કરીનું
અચાન છુપાવતો. તેમની રમતગમત મોટે
ભાગે દૂરથીજ જોતો—ખાસ કરીને એકે એકના
સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવા ખુબ મથતો
અને તેમાં તેમના માતાપિતાની વાતચીતથી
સદાય મેળવતો.

પ્રોફેસરની ઉંમર ૪૫ ઉપર હતી. તેમણે
વીલાપતમાં વિદ્યાનનો અભ્યાસ કરેલો અને

આખી દુનીઆમાં પર્વટન કરેલું. તેમની પ્રકૃતિ ધણી ગંરમ છતાં સંસ્કારી ને સાવારણ રીતે પ્રસન્ન હતી. તેમના વિચારો ઉદાર, દૃઢ અને 'સુધરેલા' હતા. તેમનું હૃદય વિશાલ

અને રનેદાળ હતું. દેશની અને દુનીઆની સૌ અગવડોમાં ખુબ રસ લેતા, અને ગુજરાતની તથા નગરની કેટલીક પ્રશ્નોઓમાં જનતી સદાય આપતા. પણ તેમનું ઉત્કૃષ્ટ ભૂખણુ તે તો તેમનું અનન્ય કુટુંબ અને કુટુંબજીવન. તેમનાં પત્નીને બધાં દેવી કહીનેજ ઓલાવતાં. તેમના જમના પ્રમાણે તેમણે અજાસ તો થોડી અંગ્રેજ ચોપડી નો કરેલો પણ પછી પ્રોફેસરની મદદથી સારી અંગ્રેજ ચોપડી-ઓ વાંચી શકે એટલું જ્ઞાન મેળવેલું તેઓ ગુજરાતીમાં નો એકે હતાં. ભાગેજ એવી કાંઈ સારી ચોપડી ગુજરાતીમાં દશે જે તેમણે ન વાંચી હાથ. તેમના સુંદર વદન ઉપર પ્રસન્નતા અને વાતસલ્ય છવાયેલાં રહે-નાં, અને તેમના વિદ્યાર્થ ખુણાં નવનમાં કક્ષા અને પ્રથમતા સ્પષ્ટ રીતે દીપ્તતાં હતાં.

તેમને બે છોકરીઓ હતી: પદ્મિની અને નલિની; અને ત્રણ છોકરા હતા: શિરીષ, ચંદ્ર અને હર્ષોલ. તેમ પ્રોફેસરના બાઈની બે છોકરીઓ પણ તેમને લાંબાવા રહેતી:

એકદમ વૈજ્ઞાનિકે જેજે બનેને માથું પાડીને લાંબી મુત્તાડી દે અથવા સાથા પર દાથ મુરી ફરજ મારી ભય.

શમ્ભુની અને સરિતા.

પદ્મિની અરેખર રૂપરૂપનો અવતારજ દતી.

તે આશરે ૧૮ વર્ષની હતી. તેનો વર્ણુ સુવર્ણુ જેવો જ્વલંત હતો. તેની ઉંચાઇ એકદમ ખ્યાન ખેંચતી, તેમ બહુજ શોભતી કારણ કે તેનું શરીર સુધક અને સમતોલ હતું. તેનો ચીણું ચમકતાં નયનની ઉંડાઇ માપી શકાતી નહોતી,—અને માપવા જે પ્રયાસ કરે તે તેજથીજ અંગ્રાધ જાય. તેનું નાક અણીદાર હતું, તેથી ગર્વમાં જ્યારે તે હંચું જોતી ત્યારે હતું તે કરતાં પણ વધારે તીણું લાગતું. જેવું તેનું રુપ તેવીજ તેની છુદ્ધિ હતી—તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી. તે કોલેજમાં ઇન્ટરમીડીએટમાં હતી. તેનો સ્વભાવ જેટલો દીખળી તેટલોજ રુઆબદાર હતો અને નવા માણસને તો દસ મજ દૂર રાખીને નમસ્કાર કરાવતી.

નલિની ૧૬ વરસની હતી. તે તેની વયના પ્રમાણમાં વધારે ઉંચી હતી. તેથી લગભગ પદ્મિનીની બરાબરી કરતી, છતાં તે પાતળી હતી તેથી તેને જોતાં આંખ એટલી ભરાતી નહીં. તેના ગૌર વર્ણુમાં રહેજ શ્યામલ પટ હતો તેથી કેક ચંદ્રવર્ણી લાગતી. તેનાં વિશાલ સિંધર નયન સાધારણ રીતે નમેલાં રહેતાં, પણ તે દેખાતાં ત્યારે તે સ્તિન્ન્ય સરસતાની તાદશ ચૂંતિ લાગતી. તે તેજથી આંજતી નહીં, પણ સ્નેહથી આકર્ષતી; અને તેથી જો કે પદ્મિનીની સાથે હોય ત્યારે સાધારણ રીતે દક્ષાઇ જતી, છતાં ચતુર પ્રેક્ષક તેના અંતરના ઉંડાણની સહેજે કદર કરી શકતો. એ હાસ-રુકમમાં મેટ્રીકનો અભ્યાસ કરતી હતી.

આ બેની સાથે કમલિની અને સરિતા પણ તરતજ ખ્યાન ખેંચતાં. કમલિની જરા ચૂંદી અને સરિતા જરા ઉંચી હતી, તેથી બંને બરાબર સરખાં દેખાતાં. બંનેનો વર્ણુ ચુલાબી હતો. પણ જ્યારે કમલિનીના નયનમાં છુદ્ધિ ને અતુલાની ચમક હતી ત્યારે સરિતાની આંખ-

માં સ્વર્ગીય શાંતિ અને પવિત્ર હકિતમાવતું તુર હતું. તેમનું વય અનુક્રમે ૧૭ અને ૧૪ વર્ષનું હતું, અને તેઓ પ્રીવીઅસ ક્લાસમાં અને છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતાં હતાં.

શિરીષ વીસ વરસનો તેજસ્વી યુવાન હતો, અને તે બી. એ. માં હતો. ચંદ્ર ચૌદ વરસનો ખુબસુરત કુમાર હતો. કલ્લોલ નવ વરસનો અચ્છો તોફાની અચ્છો હતો. તે હજી ધેન ભણતો અને ખેડતો.

સૌએ મોહક, મજાતાવડાં અને મસ્તરાં હતાં. તેઓ સામાન્ય સમાજવ્યવહારથી અલગ હોવાથી અને તેમને પહોંચી શકે એવાં થોડાંજ બાલમિત્રો જડવાથી તેમનો પરસ્પર સંબંધ ધણોજ ગાઢ હતો, તેથી બહારના માણસ ઉપર તો તેમના એકબીની અજબ છાપ પડતી. તેમની રમતગમતમાં મોટાનાનાનો કે બેદ રહેતો નહીં, અને કવચિત્ લડાઇ જમની તો તે થોડીજ વારમાં તેમની ગમ્મતના કીલ-કીલાટમાં છુંસાઇ જતી.

૨

આમ આ બાળકોની રીતભાતનો ફ અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે પુરી છુટથી તે પ્રેક્ષક અને દેવી સાથેજ વાત કરી શકતો. શિરીષ પ્રમાણમાં જરા મંબીર પ્રકૃતિનો અને શાંત સ્વભાવનો, હોવાથી તેની સાથે પણ મને સદ્ગતમાં ગોઠી મધું અને કલ્લોલની સાથે પણ ગેલ કરતાં મને બહુ વાર ન લાગી. પણ આવું કે ચાલતું હોય તેટલામાં તો વચમાં પાંચે જણ કોઇ કોઇ વાર અમારી આસપાસ ઘેરા ધાતે ત્યારે થોડીવણી હાવડી વાત કરીને સપાટાજંધ સટકી જતો.

વધારે પરિચય થતાં જે જે બીજાં કે આ બાળકો જ્યારે બધાં બેમાં મતાં ન હોય ત્યારે તેમનામાં સાધારણ રીતે જે દુઃખ

પડી જતી—પદ્મિની અને સરિતાની, અને નલિની અને કમલિનીની. આ બેને પદ્મિનીનો શેફ બહુ પાવતો નહીં, અને તેમના સ્વભાવ કેંક મળતા હતા, તેથી તેઓ ધણુ ખરું ભેડેજ હોય. સારું પોતાનાથી વયમાં તેમજ જ્ઞાનમાં પદ્મિની ધણીજ ચઢીઆતી લાગવાથી સરિતાને તેને માટે ધણુજ માન હતું. ચંદ્ર તો તટસ્થપણે ફાવે તેની સાથે બળી જતો અને લાગમાં આવે તેની સાથે ધોંગાણું કરતો.

ધોંગીધોંગે મેં સ્વા-ભાવિક રીતે કમલિની-નલિનીની ટુકડીમાં ભળવાની હામ બીડી. મુંઝાઈ અને ખીમ શહેરની નિશાળ કોલેજે ની, વિદ્યાર્થીઓની અને તેમનાં મંડળોની, ડોક્ટરોની અને કલ્યાણી, મારા પ્રવાસોની અને અનુભવોની-વાતો કરતો તે તેઓ સાધારણ રીતે ચાંતિથી સાંભળતાં, ન મમજાય તો કાલા સવાયો પુછી મને ખીતવતાં, વાતમાંના

તેણે નાક પકડીને બેચવાનો અથવા તેના ગરમ પેટ પર કડો દાખ ફેરવવાનો અકસીર ઉપાયજ હું અજાણવતો.

કોઈ માણસની ઠંડી મળક કરતાં અને કવચિત કોઈ ખામત ઉપર મારી સાથે જરા બુરસાથી ચર્ચામાં પણ ઉતરતાં. તેઓ મારી પાસેથી શીખતાં તેમ મને શીખવતાં પણ ખરાં. વળી તેઓ તેમની હાકલકલતું અને કોલેજની છોકરીઓનું મને આબેહુમ વણું આપતાં, પોતાને લખવાની જે ચોપડીઓ ધણીજ મમતી અથવા ધણુજ માથું દુખવતી તે મજાવતાં, પોતાની રમતગમતોનો અને આનંદ-ઉત્સવનો (જે વીશે મારું અચાન ધણું દાસ્ય-

-જનક હતું) આબેહુમ અને રમુજ ચીતાર આપતાં, તેમજ બહારની ચોપડીઓમાં જે અવનવી-મેરે ભાગે પરીઓની કે હસવાની-વાતો વાંચતાં તે મને અંમળાવીને મારું પેટ પણ દુખવતાં. પછી બધાં બાળકો વીશે વાતો નીકળે એટલે પદ્મિની-સરિતાના અને પછી એકબીજાના પણ ગુણદોષ ગાય. પણ ભે જીલસુકે તેઓ ચંદ્રના સાંભળતાં તેના જરૂરી કાર કરે તો તે એકદમ વીજળીને વેગે બને

ને માથું પકડીને લાંબી સુવાડી દે, અથવા માથા પર દાખ મુકી ફલંગ મારી જાય. અને આ બધોય વખત અમારી પાસે બેઠેલો કલ્લેજ પોતાના ખીસાની વાત કેંક ઉમેરે અને વખલે વખત સમજીને કે વગર સમજીને જોરથી હસી પડે. આટલે સુધી પહોંચ્યા પછી પદ્મિની અને સરિતા સામે પાળ બાંધવાનું અથકષ નીવડ્યું મારી જીભ જેમ જેમ ખુલતી ગઈ અને અમરી વાલો જામવા લાગી એટલે સરિતા તો જાણે આકાશના તારા મણતી હોય એવી

સ્વસ્થ અવસ્થામાં પાસે બેસીને બધું સાંભળ્યા કરે. પણ પશ્ચિમીએ પણ જ્યારે લગ્ન લાંગવા ને લાંગવા માંડ્યું ત્યારે મારી સ્થિતિ જરા વિષમ થઇ પડી. તે જેમ રૂપશુભ્યથી વધારેમાં વધારે મોઢક લાગતી તેમ તેના પ્રભાવ અને રુઆબથીજ કે' અજબ રીતે નમાવતી, ને સંતાવતી. એ આવે એટલેજ મારી છલ લથડવા માંડે. પણ બધાની સાથે આટલી દોસ્તી થયા પછી પહેલાંની માફક નાસી તો કેમ જવાય? તેથી કે'ક ડોળથી મારો ક્ષોભ સંતાડતો અને મોટે ભાગે વક્તા મટીને શ્રીતા બની જતો. ક્રમે ક્રમે પશ્ચિમીના મીઠા અવાજથી અને અજબ હાસ્યથી છેક દારી ન ગયો—તેની આંખમાંથી ખરતા તનખાથી કે' ઇન્જ ન થઇ—તેનાં જ્ઞાન અને શક્તિ માટે માન ઉપજ્યું—તેની રસિકતા અને હાસ્યવિનોદ (humour) અનુપમ લાગ્યાં, ને તેના બહારના રુઆબ નીચે કામળ અને રનેદાળ હૃદય પણ પારખ્યું. એટલે સૌની સાથે તેને પણ અંતરમાં સમાવી લઇને હવે સમગ્ર કુટુંબ સાથે એકતાનતાનો અનેરો આનંદ ભોગવવા લાગ્યો.

ધીમેધીમે અમારી રમતમાંથી રમખાણ થવા લાગ્યું. સવારમાં ચંદ્ર ધણુ ખરું વખત-સર ઉઠે નહીં તેથી તેનું નાક પકડીને ખેંચવાનો અથવા તેના ગરમ પેટ પર હડા હાથ ફેરવવાનો અકસીર ઉપાયજ હું અજમાવતો, ને તેથી ઉશ્કેરાઇને તે કારમી ચીસ પાડીને મંગલાચરણ કરતો. પછી ચઢાના ટેબલ પર પહોંચી જતનાં ટીખળ થાય. ટેબલ પર હાથની અને તેની નીચે પત્રની સાઠમારી જામે તેથી કોઇ વખત તો ચઢાના સામાન સાથે આખું ટેબલ ઊંધું વળવાની બીક લાગે. ખોરમા બધાં નીશાળે જાય એટલે સાધારણ રીતે શાંતિજ હોય. છતાં થપ્પી વાર મને અને

કલ્લોલને દીવાનખાનામાં બોલબેટ રમવાનો જુસ્સો થઇ આવે, તેથી દીવાલો ને છત ખુબ ખખડતી ને કાચનો સામાન તથા ભીંત પરના તકતા બેખમમાં આવી જતા.

પણ ઘરમાં ગમ્મત કરવાનો નિયમિત સમય તો રાતનોજ કહી શકાય પ્રોફેસર ધણું કરીને પાસેના બંગલામાં તેમના એક સમોવડીઆ સાથે વાતો કરવા જાય અને રાત્રે વાંચવાની તો બધી હતી એટલે સાડાનવ વાગે સુતા સુધી જે અડધોએક કલાક મળે ત્યારે તો સાધારણ રીતે ઘરમાં ધમસાણ જામે. કોઇક વાર નાટક થાય ત્યારે એવો નિયમ હતો કે છોકરીઓએ છોકરાના અને છોકરાઓએ છોકરીઓના પાઠ લેવા. કોઇ વાર સીનેમા થાય—માત્ર ફેર એટલોજ કે ખરા સીનેમામાં પાછળ બત્તી હોય તેના પ્રકાશ સામા પડદા પર પડે ત્યારે અર્ધીઆ પારદશ'ક પડદાની પાછળ બત્તીને રાખીને ખેલ કરવામાં આવે. કોઇ વખતે કસરતના દાવ થતા, તેથી ગોટીમડાંથી કુસ્તી સુધીની બધી કલા માટે' અવકાશ રહેતો અને તેમાં ચંદ્ર બધાંને દરારી નાંખતો. કોઇ વખતે વાત અને મશ્કરીના ટપ્પા ચાલતા અને સૌને એક રમુજ નવી વાત બોડીને કહેવી પડતી. અને જ્યારે કોઇ વાર સૌને સીતાર ને સંગીતનો શોખ થાય ત્યારે નલિનીની નાજુક આંગળીઓ અને મુંદર સરોદ સૌને હેરત પમાડે. પણ આવો કે કાય'ક્રમ ચાલતો હોય ત્યારે પણ જે વસ્તુનો વિશ્લેષ તો રેહી શકાયજ નહીં—ચંદ્રની વાનર-વિદ્યા અને કલ્લોલનું અદ્દહાસ્ય.

આ બાળકોના આનંદવિહાર જુનું તેમનું મનોરાજ્ય પણ આશ્ચર્ય'કારક હતું. તેઓ વાતો પરીઓનીજ વાંચે. તેમની કુનીબમાં કેવળ બાળકોજ વસતા. લગ્ન કે સંસારને

તેઓ પીછાનતાં ન હતી—તેમને ખીલકુલ નીરસજ લાગતાં. તેમને એકજ રસ ગમતો— નિર્દોષ દાસ્યરસ. દુનીઆમાં જે કોઈને સુધારવાની જરૂર હોય તો માત્ર બાળકોને. કોઈને માટે ચોપડી લખવાની જરૂર હોય તો તેમનેજ માટે. ન્યાતબતની, લમમરણની ને વ્યવહાર-રઠિની વાત પર તેમને કંટાળો આવતો અને જે જીવેસુકે ચાલુ જમનાની કે સુંગારી વાત કે કવિતા તેમના જોવામાં આવે તો કોઈ તેને “બાયલી” ગણી બાળુએ મુકે, અને કોઈ “યુધુ” કરી દૂર ફેંકે.

આ બાળ મિત્રોની સોમત કરી એટલે ઉમ્મર અને અક્ષય જીવીને હું ખાલક બન્યો. મારા ભવાંનો ભાર ગયો, મારા ચહેરા ઉપર છવાએલું ગંભીરતાનું વાદળ વીખગયું. ભાવ અને રસકંદપનને દૂષિત ગણી વીસારેલાં તેનાં ઝરણાં કેટલે વરસે ઓચોળાં કુટી નીકળ્યાં. રસવૃત્તિ તેમના સૌંદર્યમાં મુગ્ધ બની, મારું દીક્ષ આનંદમાં ડોલવા લાગ્યું, અને અંતરમાં નિમ્બલ રનેદની સરિતા વહેવા લાગી. જેમને જોઈ પડેલી વાર મુંઝાયો અને ગભરાયો તેમની સાથે રનેદભાવે એકતાન ધવામાં જીવનનું સાધક લાગ્યું.

૩

આમ ચારેક મહીના વીત્યા પછી હું કેટલાક મિત્રો સાથે ગામડે ગયો. પણ ત્યાં મન બહુ વાર ટક્યું નહીં એટલે ચાર પાંચ દિવસમાંજ સમીક્ષાને પાછો આવ્યો. તે વખતે સપ્તશૃંગ બાળમંડળ હીરાનખાનામાં બેઠું થયું હતું. પશ્ચિની એક આરામ પુરથી પર બેસીને કેક પાંચતી હતી. તેણે મને દૂરથી આવતો જોયો પણ જીજ્ઞાસની ગેરહાજરી માટે બહુ સત્કારવિધિ કરવાની રીત ન હોવાથી ફં પાસે આવ્યો ત્યારે પણ તેણે હડ પેટે

ચોપડીમાંજ માથું ધાલી રાખ્યું. નહિન. અને સરિતાએ પણ કોઈ નવો માણસ આવ્યો હોય એમ મારી તરફ બેપરવાઈથી બેઠું. ચંદ્ર ઉઘે પડી શેતરંજી પર આળોટતો હતો તેની પાસે હું બેઠો એટલે તેણે ક્રકત જરા પાસે આવીને કે બોલ્યા વિના મારા બોળામાં માથું મુક્યું. કદલોલ જરા અવાજ કરીને પાછળથી વળગી પડ્યો. અને કમલિની-એ જરા આંખો ચગાવી થોડી વારે પુછ્યું: “કેમ સુખી છો ને?”

“જરા દુઃખી છું.” ચંદ્રના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં અને કદલોલને પીઠ પર ઝુલાવતાં મેં કહ્યું.

“કેમ? તમારા સર્ગાઓએ (ગામડીઆઓ) ખાવાનું ન આપ્યું?”

“મોટા માણસો તો પારકાના દુઃખેજ દુઃખી હોય છે તે ખબર છે ને?” મેં જરા રોષથી કહ્યું.

પશ્ચિનીએ જરા નવાઈથી એક નજર મારા ઉપર નાખી.

“ઓહો! આખી દુનીઆનો ભાર તે માથે ક્યારથી આવ્યો કે?”

“દુનીઆ સુધી તો હું હજી નથી પહોંચ્યો. પણ જ્યાં જઈ ત્યાં બૈરીઓનીજ પીડા અને પચાત જોઈ છે.”

“તે ગામડે બીચારી બૈરીઓ તમને શું નડી?” સરિતાએ પુછ્યું.

“અમે એક પાટીદારને ઘેર ગયા અને તેણે બીચારાએ અમારા માટે રસોઈ કરવાનું કહ્યું એ સમજાવ્યું પણ તે તો કહે કે બ્રાહ્મણને હું રાંધી આપું તો પાપમાં પડું. છેવટે અમારે એક ગેરજ મદારાજને લાંબ જવું પડ્યું અને જમતાં બપોરના બે વાગ્યા. બૈરીઓ કેટલી અમાન હોય છે?”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૭]

અ શ્રુ ક વિ ને—

લેખક:

રા. લલિત

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

ચૈતન્ય સંકલનની પ્રભુ-યોગ કરી—

તું માનવી ! પ્રણયની કડી તો અનેરી !

શૃંગારતો પ્રકૃતિને તુજ અંતરાત્મા:

સૌંદર્ય છાપ પરમાદ્યુત તું રસાત્મા ! ૧

એવો તું દિવ્ય સુકુમાર સદેવ સોહો:

તારે સુદર્શનજ સર્જન મુગ્ધ મોહો—

એ મૌન શાંતિમય યુગ્મન તુજ ગાતું—

તુંમાં પ્રભુ નીરખી રંજન રમ્ય સહાતું ! ૨

એ સર્વ જો ! નયનનાં તુજ તેજ ઝીલે:

એ ચંદ્ર જો ! ઉર સુમે તુજ, ભાવ વી'લે:

તારા સદા ટળવળે તુજ રોમ સહાવા:

ને સૃષ્ટિ તો વિભૂતિ સર્વ ધરે રીઝાવા ! ૩

શૃંગારથી રસિકડાં વીલસે સુહાગે:

ને હાસ્યથી હવિતતંત્રી મૃદંગ વાગે:

ને વીરનાં ઉર સ્વતંત્ર અધીન લહેરે:

ઉડી જતી કરુણતા કરુણાની મહેરે ! ૪

ત્રે મા શ્રુ ના કવિ ! તું મેરુજ માનવીનો !

દૃઢ દીલી તું પ્રકટે રસભાન બીનો:

રોમે પુટે લલિતલાલનના પુવારા—

ઝીલે અશોક અભયે જગ અશ્રુધારા ! ૫

શ્રીનાથજીની ભીખારણુ*

લેખક :

સૌ. શારદાબહેન મહેતા,

બી. એ.

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર :

સૌ. જગવબહેન ચીમનલાલ વીણુ

૩૩૩ • ૬૬૬

થો ડાં વર્ષો ઉપર અમે શ્રીનાથજીની જાત્રાએ ગયાં હતાં. અમારો સાથ વીસ પચ્ચીસ જણનો સ્ત્રી પુરુષ આજીવન સાથે હતો. પાસેની ડીસ્ટ્રીક્ટના આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર બનનાર મહેતા અમારા મિત્ર હતા. તે પછી મુસાફરીની લહેર કરવાને અમારી સાથે હતા.

બેરંઓ એક દિવસ સ્નાનસંધ્યાદિ કરીને દર્શન કરવા ગયાં હતાં. પુરુષ વગર એકલો ધર્મજ્ઞાણના ચોકમાં બેસીને ગપ્પાં મારતો હતો. એટલામાં એક ચોધર દાલ બૈરી દાથમાં એકતારો લઇને લાગન કરતી આવી. તેના ચહેરા ઉપર દુઃખ અને લુખમરાની ચોખ્ખી

છાપ હતી. તેનાં કપડાં એટલાં ફાટેલાં ને જર્જરિત હતાં કે એનું અંગ પણ પુરું દેખાતું નહોતું. છતાં એની ચાલપરોડમાં માન, ને સાથે કેંક ખાનદાની પણ જણાતી હતી.

બીખ માગવાને એણે દાથ લાંબો કર્યો એટલે પાસે મંદિરનો એક બ્રાહ્મણ ઉભો હતો તેણે એકદમ લાકડી ઉઘામી ને ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા મંડરો.

બીયારી બીખારણુ તો વીલીજ પડી ગઇ અને જરા પાછી હતી. એનું ગીત એટલું મનોહર હતું કે અમને એ સાંભળવાનું મન રહી ગયું. એનો દેખાવ પણ સૌંદરણુ બીખારી-ઓ કરતાં આકર્ષક હતો. એટલે મને કેંક

* એક સંભળેલી દ્રષ્ટિ ઉપરથી.

નવાઈ લાગી. અને તેથીજ મેં એને બેઆની કાઢીને આપી. હાથ જોડી નીચાં વળીને એ બિલ્લા એણે સ્વીકારી. અમારા પારસી મિત્રે તો અર્ધી રૂપીએ આપ્યો. કંગાલ જૈરી તો નમીજ પડી અને કરગરી કરગરીને કહેવા લાગી: “સાહેબ મારે એક અરજી કરવી છે.” મેં જરા અધીરામ્મથી પુછ્યું: “શું કહેવું છે?” કોણ જાણે શુંએ માગણી એને કરવી હશે? મને તો કે ખ્યાલ ના આવ્યો.

એટલામાં એણે કહ્યું: “શેઠજી હું જાને કણુખી છું. હું કે વાધરણુ નથી. મારો વેપ એવો યજ ગયો છે તેથી મને કોઈ દર્શન પણ કરવા દેતા નથી ને મંદિર આગળ પગ પણ મુકવા દેતા નથી. મારા પર એટલી દયા કરો ને આ પહેરાવાળાઓને સમજાવીને મને અંદર જવા દો. એક વાર દેવનાં દર્શન કરીને હું શાંત થઈશ. મારે ખીજું કે કહેવું નથી.”

મેં કહ્યું: “બાઈ! હું તો આ દેશનો અજાણ્યો છું. મારું તો કાણુ સાંભળે? ને આ મારા મિત્ર છે તે પણ પારસી છે એટલે એમનું તો વળી જરાએ માને નહીં. બાકી એ છે તો અધિકારી.”

“શેઠજી, આ સાહેબ જો કે કહેશે તો જરૂર મને પરવાનગી મળશે પારસી છે પણ ઉપરી છે એટલે બધાએ એમનું માનશે. એમને માટે લોકલાખણી સારી છે.”

“પણ તને અંદર કેમ જવા દેતા નથી?” મને જરા આશ્ચર્ય લાગવાથી મેં પુછ્યું.

“શેઠજી વાત બહુ લાંબી છે. મારામાં બોલવાની હામ નથી. ત્રણ ત્રણ દિવસના મારે અપવાસ છે આપે આ બિલ્લા આપી છે તેમાંથી કે થોડુંક બહુ ખાવાનું લાવીને જીખ મંટાડીશ. પછી કેંક તાજ યજને આપને મારી ક્યા સંભળાવીશ.”

“આજે સાંજના છએક વાગ્યાને સુમારે આવજો. અમે બધાંએ તારી દુઃખની કહાણી સાંભળીશું.” બીજારણુ તો ચાલી ગઈ

x x x

સાંજ પડી ને છને ટકારે અમે બધાં શેઠજી પાથરીને બહાર આગણામાં બેઠાં દતાં-લાં તો પેલી એકતારો લખને આવીસ્તો. મેં એને બેસવાનું કહ્યું. લુગડાં સંકારીને માંડ મહેનતે પોતાની મલાજા ઢાંકતી એ ભોંધ ઉપર બેસી ગઈ. તરતજ એણે તો વાત શરૂ કરી:

‘શેઠજી! મારું નામ કાશી છે. હું છેક બીખારી યજ ગઈ છું. કકડો રાતરોએ મને કોઈ આપતું નથી. આજ મારી આ દશા યજ છે બાકી મારા બાપ તો તલાટી હતા. હું ત્રણેક વર્ષની હતી ત્યારે પરણાવી. પંદર વર્ષની યજ ત્યારે સાસરે ગઈ મારો ધણી મારાથી બહુજ મોટો હતો. જતાં વેંતજ માગ ઉપર દુઃખના ડુંગર યવા માંડ્યા. તોએ ધણીની આમન્યા રાખવી એવું મારા મનમાં તો હતું. દિવસ જતા ગયા તેમ મને બધી ભાળ લાગતી ગઈ. કોઈ મુસલમાન નામકણુની જાળમાં મારા ધણી સપડાઈ ગયા હતા. પૈસા-ટકા, લુગડાંલતાં, દરદાગીના બધુંએ એના ધરમાં ભરાતું. મને કે મારી સાસુને પુરું ખાવાનુંએ મળતું નહોતું. સાસુએ એમને બહુએ સમજાવ્યા પણ એમને ગળે વાત ઉતરી નહીં. ક્યાંથી ઉતરે? નીશામાં ચકચુર થએલા માણસને જાન કે દહાડે હોય છે? સાસુએ કંટાળીને મારો વાંક કાઢવા માંડ્યો: “તું અભાગણી! નહીં તારામાં રૂપ કે નહીં ચુલ. કેંએ હોવ તો આ તરકડીની સોડમાં મારો દીકરો ના ભરાત.” આમ ધણી અને સાસુ બંનેના દોષ મારે સાંભળવાના થયા. ધરમાં આમ

હોજી સળગે એટલે બીજે ઠેકાણે હયાંની
વરાળ કાઢવાનો રસ્તો શોધ્યો. આડોસીપાડોસી
તો બધાએ અમારા ધરના જીના એળખીતા
એટલે મારેજ વાંક જીએ. પણ
પાસેના ગામડામાંથી એક દુગ્ધમ અમારે
ઘેર આવતો. જતો. દુગ્ધમની જાત
એટલે જીભ તો જરા છુટી હોયજ.
જાતે દુગ્ધ એટલે બધા સાથે વાતે
વળગે. એને મારી દયા આવી. વખત
જતાં મને એનો પરિચય વધતો ગયો
અને કરમની મતિએ મારું મન એના
ઉપર લાગ્યું. ધણીની બેવરવાઈ અને
સાસુના કટખાતે પરિણામે કાણુ દુગ્ધમ-
ની સાથે પ્રોત જોડી. એ હતો જીવાન
ને દેખીનોએ મને ઠીક લાગ્યો. દુગ્ધ
જાનનો હતો નેએ મારી તો નજર
એના ઉપર ફરી. ને ધીમેધીમે અમ
એકએકનાં મન સમજી ગયાં. એક દહાડો
મારો ધણી શીમમાં ગયો હતો, અને
સાસુ કોઈ પાડોશજીને ઘેર બેસવા
મઘ હતી તે પ્રસંગ સાધીને અમે એ
એકએકને મળ્યાં. પહેલાં તો કાઠને કે
વહેમ આવ્યો નહીં નાનુ ગામડું એટલે
વાત કેં દાંડી રહે? નરખદા ધોળજી
અમને બેને એક ઠેકાણે જોયાં. નદીએથી
પાણી ભરીને આવતી વખતે પડોશની
સોનારજી અમને જોયાં એમ કરતાં
કરતાં મારી સાસુને કાને વાત પહોંચી.
એટલે તો પછી પુછવુંજ શું? દીકરાને
વધામણી ખાધી. પછી તો પેાંકાને માર
ધમધમ પડ્યો-એટલે સુધી કે હું તો
બેભાન થઈ ગઈ. એક ચાંબુલા સાથે
મને બાંધી ને ખુબ મારી. ત્યાર પછી ફરી
કાણુ? મેં જોવાનું જીલ્લો મઘ. ત્રણ મહીના તો

એમ નબુ-કાણુને પણ મારા દીગેરે એવો
જુક્યો કે તે પધારીમાંથી કડીજ ના શક્યો.
છ મહીના સુધી મારા ધણીની બધી આવા

એક ચાંબુલા ભરી હાથમાં એકતરો લઈને ભળન
કરતી આવી.

પાણીને સીધે રસ્તે મેં ચાલવા માંડ્યું, પણ
એમની રીતમાત તો મુદત જદલાઈ નહોતી.

પદાણું સુધી રોકે એ તો પેલી નાયકયુને ત્યાંજ પડી રહેતા. ને અને વગર વાંકે માર પડ્યાંજ કરતો. થોડા વખત પછી ફરી કાળુ આવ્યો. ને એક વારનો શમેલો અગ્નિ પાછો વધારે જોસમાં પ્રગટયો. મારા ધણીની જાણમાં આવ્યું, ને આ ફરી તો મને લગભગ અધમુદ્ધ કરી નાખી. માત્ર મારતી વખતે, ધમકી આપતી વખતે ને ધરતી મજુરી કરતી વખતે હું એની સ્ત્રી છું એમ તે ગણતો, બાકી સ્ત્રીને અધિકાર મને કે નહોતો. ચારેક દિવસ પછી મારાથી ચલાતું નહોતું તોએ મને ધસડીને નદીએ લઇ ગયો. અને કહ્યું કે 'ચાલ તને કાળુ સાથે પરણતું' હું તો ઠંઠીગાર થઇ ગઇ. મારું ને કાળુનું બંનેનું મોત આવી લાગ્યું એમ મારી તો ખાત્રીજ થઇ. પણ શી રીતે નાસી છુટું? દીયેરા ને મારો ધણી આગળ પાછળ ને વચ્ચે હું એમ અમારું સરધસ નદી કાંઠે પહોંચ્યું. ત્યાં કલાકેક રાહ જોયા પછી મારાં ગાત્ર તો સાવ શીતળ થઇ ગયાં. સામેથી કાળુ આવતો જણાયો. એને કે 'જુહું' બહાતું બતાવીને અહીં બોલાવ્યો હતો. અમને એને કચરડીને બાંધ્યાં, ને મોં બંધ કરી દીધાં. પછી ખુબ માર માર્યો. છેવટે મારા ધણીએ ખીસ્સામાંથી ચપ્પુ કાઢ્યો ને કાળુની બંને આંખોમાં ને માથામાં ઘેંચી બાંધ્યો. કાળુ એ ચુકે ત્યાં ત્યાર પછી ક્યુઈ નહોતો. તે એકદમ મૃત્યુવશ થઇ ગયો. મને લાગ્યું કે હવે મારો વારો આવ્યો. મને પુછળ લાતો ને મુઠ્ઠા માર્યાં. એટલામાં પોલીસના બે સીપાઇએ એ રસ્તેથી આવી પહોંચ્યા. કાળુની ને મારી બુમો એમને કાને પડી દશે તેથી તેઓ તરતજ ત્યાં આવ્યા. મારો ધણી ને દીયેરા ત્રણે જણા નાસી ગયા ને કાળુના જાનની પાસે મને પડતી

નાખી. પોલીસના સીપાઇએ પાસેના ગામઢાં માંથી એક ખાટલો આવ્યો, ને પાસેની ચોખ્ખામાં મને લઇ ગયા. ને ત્યાં હેડ કોન્સ્ટેબલની સમક્ષ મારી જુબાની લીધી પછી મેલ્ટ્રે કહ્યું કે મારા ધણીને સરકાર પકડશે ને જે મેં જુબાની આપી હતી તે બધું એનાએજ જાહેરામાં મારે કહેવું પડશે. જો તેમાં કે ફેરફાર થશે તો જુઠી સાક્ષી આપ્યા બદલ મને સજા થશે. બે મહીના સુધી મને પોલીસે જાપ્તામાં રાખી, તેથી બહાર થું થતું હતું તેની મને ખબર ના પડી. મારા ધણીને દીયેરાને જરૂર પકડવામાં આવ્યા હતા, કેમકે એક દહાડો માલજોટની કચેરીમાં મને લઇ ગયા ત્યાં એ ત્રણેને મેં જોયા. એમને હાથે કડીઓ બાંધેલી હતી. ને મારા તરફ ધુરંધીયાં કરતા હતા. તે છતાં મેં તો બધી હાકલ રપજ કહી સંભળાવી. મારી પોતાની ફજેતી યતી હતી તેનું પુરું જ્ઞાન છતાં મને દુઃખ દેનાર, મારો સંસાર ધુળ મેળવનારને પુરો દંડ થાય, ફાંસીને લાકડીએ ચઢાવે તો મને શાતા થાય એમ મને લાગ્યું. પછી પોલીસે ધાયું કે હવે હું કે નાસી જવાની નથી. અને સેશન્સ જજની કચેરીમાં હું એજ સાક્ષી આપીશ એમ ધારીને મને છોડી મુકી. હું જાંજે ક્યાં જાઈ? મારા ઘરે ચાલી ચાલી ગઇ. જતાં વાત મારા દીયેરા મારી પુઠે પડ્યા ને કહે કે જો ખરી સાક્ષી આપીશ ને ધણીને સડાવીશ તો જે ઘાટ કાળુનો ધડયો હતો તેજ તારો ધડીશું. ત્રાસની મારી હું કણસ થઇ. જ્યારે ફરી મને કચેરીમાં લઇ ગયા જારે મેં સાક્ષી આપી. તેમાં મેં કહ્યું કે પોલીસના મારને લીધે હું પહેલાં જુહું બોલી હતો. પહેલાં આપેલી સાક્ષી બધી

શિશિરહંત

લેખક :

રા. પ્રવાસી

ચિત્રકાર :

શ્રી. જડાવખડેન ચી. વીણુ

“હું ધર્મમાં માનતો નથી” તે યુવાને
જેદરકારીથી કહ્યું અને નીચું
જોઈને પોતાની શાળ પર પાછો
ખાદી વણુવા લાગ્યો.

“શું...હું? તમે ધર્મમાં માનતા નથી?”
ત્રિવેદીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હું કશામાંજ માનતો નથી” તેણે
નીચે જોઈને વણુતાં વણુતાં કહ્યું.

“પણ તમારે કેંક ધર્મ તો હશેજ ને?”
નવાઈ પામતા આનંદચંદ્રે બોલ્યા.

“ના! મારે કશોજે ધર્મ નથી.” તે
યુવાને જરી - કંટાળાભરેલા અવાજે કહ્યું.
ત્રિવેદીએ આશ્ચર્યથી મારા સામે જોયું.

આ યુવાન તરફ મારું આકર્ષણ વધતું
જતું હતું. તેથી વાતચીત આગળ ચાલે એટલા
માટે ત્રિવેદીએ પાનો ચઢાવવા માટે મેં કહ્યું:
“ત્રિવેદીજી, અહીં કે તમારી ફાળ ગળે
એમ લાગતું નથી.”

ત્રિવેદીજી એટલે કદર હોદ્દા. ધર્મના
ભારે અનુયાયી વેદમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રેલે,
એરોપ્સેન, વાયરલેસ બધુંજ વેદમાં છે અને
કુરોપના લોકોને તેમાંથીજ એ સર્વ પ્રાપ્ત
થયું છે એમ માનનારા; તેમાં વળી વાદવિવાદ
કરવાની ભારે ઝેળ. કોઈ પણ હોદ્દાની ધર્મમાં
થી આસ્થા સરતી જુએ એટલે એમનું કાળજી
કપાઈ જાય. તેમાં વળી મારી કરેલી ટકોરથી

તેમનો જીવ અકળાયો અને આ યુવાનને ધર્મને માગે લાવવા તેમણે કમ્બર કરી.

“તમે હીંદુ તો ખરાજ ને?” મમતે ચંદેલા ત્રિવેદીજીએ પુછ્યું.

“ના”

“ત્યારે મુસલમાન?”

“ના, બાપ! ના. હું તો મુસલમાન પણ નથી અને હીંદુએ નથી અને ખ્રીસ્તીએ નથી.” તેણે પોતાની જગ્યા પરથી ઉભા થતા કહ્યું.

“ત્યારે તમે કોણ? તમારા આપના શા ધર્મ પાળતા હતા?”

“મારા આપના દાદા શૈવમાર્ગી હતા, અને તેથી તેમને મધરાતે, ધોધમાર વરસાદમાં, ધરતો ત્યાગ કરવો પડેલો અને આપના વાન્સા-માંથી રાત્રી પે પણ મળેલી નહીં. મારા આપ સર્વે દેવને નમસ્કાર કરતા અને હું એકેને કરતો નથી. અને હવે જો તમને સનોપ થયો હોય તો હું આપની રજા લઉંશ.” એમ કહી તેણે ચાલવા માંડ્યું. પરંતુ ત્રિવેદીજી ઝાટલે શું-ની ગાર. ચોટે તો ઉખડતાં બ્રહ્માના યુગ વીતી ગય.

“બાપ! જરાક ઉભા રહો તો ખરા” ત્રિવેદીજીએ કહ્યું અને યુવન થે બોલો.

“તમે ઇશ્વરના અસ્તિત્વમા માગે છે ખરા?” ત્રિવેદીજીએ પુછ્યું.

યુવાન ઉભો રહ્યો. તેણે ત્રિવેદી સામે જોયું અને તેના હોઠ તિરકકાર દય, ઘૂંચાથી સહેજ મંડાયા તેણે કહ્યું: “પેલા ગામડુંબારનું ગધેડું પડિત થઇ ગયું કે નહીં તે આપત જમ હું વિચાર કરતો નથી તેમ ઇશ્વર છે કે નહીં તે આપત પણ હું વિચાર કરતો નથી.”

“હેં-અં...! શું-ઉં...? ઇશ્વર આપન મણુ તમે વિચાર કરતા નથી! અરે! માગે

શુલેલા માનવી! એનું તો દરેક માણસે હમેશાં ચિંતવન કરવું જોઇએ. એ તો મનુષ્ય-નું પરમ કર્તવ્ય છે.” ત્રિવેદીજીએ ઉકળાને કહ્યું.

“તે તો કાણ જાણે. પરંતુ જેમ કુવડને શીંગડાં હોય કે ન હોય તેથી મારું બનતું બમડું નથી તેમ ઇશ્વર હોય કે ન હોય તેથી મને કું નફોનુકસાન નથી.” એમ કહી તે યુવાન સાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્રિવેદીજી ફફડી ઉઠ્યા, પરંતુ ટ્રેનનો ટાઇમ થએલો હોવાથી ન છુટકે તેઓ સ્ટેશન પર આવ્યા અને આખી ટ્રેનમાં તે યુવાનને બદલે મને એક મોડું મસ બાપણ સંભળાવ્યું.

x

x

x

આ વખતે હું મારી ટર્મ્સ ગુજરાત કોલેજમાં ભરતો હતો. તેથી અવારનવાર આ યુવાન સાથે મને મુલાકાત થતી અને તેથી અમારી વચ્ચે કંઈ અનુભવ જામી. આથી મને ખબર પડી કે એ અત્યંત ગામનો હતો, પરંતુ ગામમાં કોઈ તેનું સગવડ હોતું નહીં અને એ નાનપણથી નાસી છુટ્યો હતો. એના બદલ-કાળમાં એણે ભગ્ય મનારથો ઘડ્યા હતા અને પુનઃ પચીસ વર્ષ થતાં પહેલાં તો એ મનોરથોને લાંગતા તેણે દીક હતા. અશકયને શક્ય કરવા એ મથતો, અને નિષ્ફલ જતો. લોકો એની મસ્કરી કરતા, પરંતુ એની એને પરવા ન હતી. એ પોતાના જગતનો જહાંપનાદ હતો. પોતાનાં સ્વપ્નનો શહેનશાદ હતો.

એક દિવસ મેં એને કહ્યું: “શિશિર! તારા મનોરથો આકાશકુસુમ જેવા છે. આ દુનીયામાં તે અશક્ય છે”

“પણ આ દુનીયા તો દોઝખ-ખરક છે. કુસુમો કદાચ ભૂલે. કદાચ ન આવે. પરંતુ પગ

તો નહીં ખરડાયા, એટલેજ લાલ - માતીશું”
તેણે વિધાવ્યુક્ત પરંતુ મીઠું દસીને કહ્યું.

X X X

સાર પછી એણે આશ્રમ છોડ્યો અને
અમારા ગામમાં તે શિક્ષક બની અંસજોનાં
બાળકોને ભણાવા લાગ્યો. ગામના જુવાનો
એને ચઢાવા લાગ્યા. તેણે એમને માટે એક
નવીજ સ્વપ્રસ્ટિ ખોલી આપી. પરંતુ ન્યાતીલા-
એને આ વાત ગમી
નહીં. અને એક દિવસ
તેને ન્યાતબદાર મુકવાને
ન્યાત એકઠી મળી.

સવારમાં હું શિશિરને
સાં એકો દ-1. રવિવાર
હતો અને શિશિર ચઢા
બનાવતો હતો. આજે
રાત્રે ન્યાત મગવાની
હતી. અને હું શિશિરને
પૂછતો હતો કે તું શું
જવાબ દેશે !

“એ અસરથી કેમ
કહેવાય ? તે વખતે
બુદ્ધિ જેવું કામ કરશે
તેવો જવાબ આપીશ.”
કહી શિશિરે મને ચડાવે
ધાલો આપ્યો.

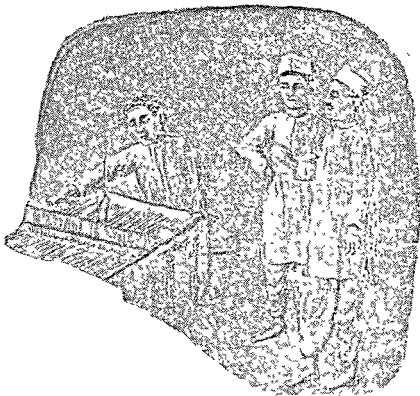
“શિશિર ધરમાં છે કે ?” અહારથી
કોઈનો અવાજ આવ્યો, અને થોડીજ વારમાં
જરિરે કમ્પાન્સલા અને પુગણી લાઇઓની
અખાડાની મદદનત્વ સ્પષ્ટ રૂળ દેખાડતા ત્રણ-
ચાર યુવકો પરનાં આવ્યા. એ બધાએ સુવાનો
એની ન્યાતનીજ દના.

“અરે શિશિર ! આ શેની બમાલ છે ?

કહે છે કે તને ન્યાતબદાર મુકવા ધરમાં અવચરે
એકઠાં મળે છે. સાંચી વાત ?”

“મધુકર ! તને હજી બોલતાં નજ આવડ્યું.
‘અવચર’ શબ્દ ન વાપર્યો હોત તો ન ચાલત ?”
મેં એને જરી કપકાની રીતે કહ્યું.

“ન વાપરું ? શું કરવા ન વાપરું ? એ
લોકો નથી પુરા બાલજી કે નથી પુરા શૂદ્રો.
નથી પુરા માણસ કે નથી પુરા હેવાન. ‘અધો

“શું...હ ? તમે ધર્મમાં માનતા નથી ?” ત્રિવેદીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

વળી શંકરોનો શંભુમેળો છે નો પછી હું
કેમ એ શબ્દો ન વાપરું ?” મધુકરે અંતરની
આગના બડકા બદાર કાઢ્યા.

“પણ મધુ ! કોઈને માલો તો તારે ના
દેવી ભોધએ. તેમને જે પ્રમાણે સાચું લાગે
તે પ્રમાણે ને કરે તેમાં આપણે શું કરવા
આવી અનાય માલો હોએ ?” શિશિરે કહ્યું.

“અરે! પણ વાતજ લાં છેને! સાચું તો ધણુંએ લાગે છે પણ કરે છે ક્યાં? આજે ક્યો આદાણુ નથી જાણતો કે બાળકને ખોટાં છે? આજે ક્યો આદાણુ નથી જાણતો કે પુત્ર અથવા પુત્રીનો વિક્રમ કરવો એ ખોટી વાત છે? અને ક્યો આદાણુ તે પ્રમાણે વર્તે છે? નહીં, નહીં! એ લોકોમાં મનુષ્યત્વજ નથી.” મધુકર ઉઠી ગયો.

“ચાલો આપણે અસારે વાદવિવાદ કરવા નથી જોડા. તું અત્યારના પહેરમાં ક્યાંથી જુલો પડ્યો? કાલે તો તું જેતરમાં જવાનું કહેતો હતો તે નથી ગયો?” મેં મુદ્દાની વાત પર આવતાં પુછ્યું.

“જાણે કે મુદ્દાની વાત એમ છે કે અમારે શિશિરકાંતને જ્ઞાતિ બહાર નથી મુકવા દેવા અને જો પટેલીઆઓ ન્યાતબહાર મુકવાનો પ્રયત્ન કરે તો જ્ઞાતિના કામમાં લગાણુ પાડવું અને જરૂર પડે તો જ્ઞાતિના પટેલીઆઓને કે એવા બીજા કાલજ્ઞાઓને મેથીપાક પણ આપવો.” સાથે આવેલા ચંદુએ કહ્યું. અને પોતાના લોખંડા હાથ ઉપર તેણે નજર ફેરવી.

મેં શિશિર તરફ જોયું. તે એકદમ ગંભીર થઇ ગયો હતો. છતાં તેના હોઠ પર પેલું વિષાદમય સ્મિત તો ફરકવુંજ હતું, કે જે સ્મિતમાં અજળ મોહિની ભરેલી હતી.

તેણે કહ્યું: “મધુ! ચંદુ! તમને આવું તોફાન કરવાનું ક્યાંથી સૂઝે છે?”

“કારણ કે બીજા માગી માગીને અને ઘી ખાઇ ખાઇને તેમનાં શરીર, આત્મા અને શુદ્ધિ એવાં તો જડ થઇ ગયાં છે કે આ એકજ દલીલ તેમને ગળે ઉતરી શકે એમ છે” મધુકરે કહ્યું.

“નહીં, નહીં! તમો એવું કશું કરશોજ નહીં.” શિશિરે કહ્યું.

આખરે ધણી મહેનતે શિશિરે ચંદુ અને મધુને સમજાવી તોફાન ન કરવા માટે પોતાના સોગન ખવાડ્યા. અને પછી અમે બધા વેરાયા.

x x x

સાંજે ન્યાતની વાડીમાં જ્ઞાતિ એકઠી મળી. શિશિરનો કોરસો આખા ગામમાં ચર્ચાએસો હોવાથી લાં ન્યાતના તથા પરન્યાતના ધણા માણસો એકઠા થયા હતા. કોઇ ખરી લાગણીથી પરિણામ જેવા આવેલું હતું તો કોઇ માત્ર તમાસોજ માનીને આવેલું હતું.

કોના આપની ફેઇની સાસુના કાપટા વખતે ઘી થોડું વપરાયું હતું; કોની માસીની નણુંદ ખાટડી સાથે નાશી ગઇ હતી; કોની છોકરીએ મી. સ્મીથ સાથે દસીને વાત કરી હતી; કોના આપના દાદાએ રાતે ટેવડીને ધરમાં બેઠાથી હતી વગેરે વગેરે; એકબીજાની સાત પેઢીઓનો ઇતિહાસ એકબીજાને સંભળાવ્યા પછી મહા મુસીબતે શાંતિ પ્રસરી. અને કામ શરૂ થયું. ન્યાતના એક આવેવાને પુછ્યું: “શિશિરકાંત તમે ઢેકનાં છોકરાંઓને બચાવવા જાઓ છો એ સાચી વાત?”

“હા.”

“સાંભળો, ભાઇજો! એ પોતે કશુંજ કરે છે. એવા વટસી ગએલાઓને ન્યાત બહાર કેમ ન મુકવો?” એક અંધારા ખુણામાંથી કોઇ બોલ્યું.

“એમ કે કોઇને ન્યાત બહાર મુકાય નહીં. એમાં એ ભાઇ શું ખોટું કરે છે? અને જો એમ ન્યાત બહાર મુકીશું તો બધાના પગ તલે રેલા છે તે કોણ નથી જાણતું?” એક ભાઇ કે જેમના છોકરાને અંત્યજ્ઞાણમાં નોકરી મળવાની હતી તેમણે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૨૧]

મુગલ સમનનનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ કવિ ને સંત :

આદશાદ અદાદુરશાદ.

આમ સદીક્ષા સૌમ્યથી]

[શુભરાત કાર્તિક ૧૯૮૨]

બાદશાહ ઝહરની માતાની ને રાજકાર્યકુશલ રાણી ઝીનતમહેલ.
બાઈ સાદીકના સૌભાગ્યથી] [ગુજરાત કાર્તિક ૧૯૮૨

લેખક :

રા. પ્રસાદ

ચિત્રકાર :

રા. કલાનિધિ

—o—

શૌ નક ઉચાચ :

હે ભગવાન! આપે કૃપા કરીને દેવલોક સ્વર્લોક ભુલોક વગેરે સંબંધે વર્ણન કરી ભગવાનના ભક્તોનું ચારિત્ર મને જણાવી કૃતાર્થ કર્યો છે. હવે મનુષ્યલોક વીશે સાક્ષરો નામના જે લોક રહે છે તેનું વર્ણન સાંભળવાની નિત્રાસા થએલ છે તો આપ કૃપા કરી મને તે કહી સંભળાવો.

શુક્રમુનિ કહે છે :

હે વત્સ! તે આ પ્રશ્ન વાસ્તવિક પુછેલો છે, મને પણ સાક્ષરો સંબંધે વર્ણન કરવાની ઉત્કંઠા થઈ આવેલ છે તો તે સાંભળો. આ પ્રશ્ન પૂર્વે યુધિષ્ઠિર રાજનએ નારદજીને પુછ્યો હતો. જે પુરુષો ધનથી, પરાક્રમથી, શૌર્યથી, પશુપત્રથી ક્ષાત્રી પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી શકતા તેઓ સાક્ષરો તરીકે પંકાય અતિ ઉત્સુક રહે છે. સાક્ષરો નાના પ્રકારના હોય છે. તેમનામાં ભેદ પ્રભેદ અનેક હોય છે. પુસ્તકોના લેખકો, છાપાના લેખકો, નારકોના લેખકો, બાળશુભેરો અને કેટલાક તો માત્ર સૌ ઉપર ઉપકાર કરનારા અને એ રીતેજ એ પદ મેળવી સંતુષ્ટ થનારા હોય છે, તેમના ચારિ-

ત્ર્યના શ્રવણથી હજારો અને અસંખ્યાનિત વ્યાધિઓનું નિવારણ થાય છે—માટે લક્ષ દહા તેમનાં નામ અને ગુણનું વર્ણન સાંભળ :—

શૌનક કહે છે :

મહારાજ આપનો મોટો ઉપકાર થયો છે. મનુષ્યલોકને વીશે સાક્ષરોનાં અનેક નિવાસ સ્થાન સાંભળ્યાં છે. તેઓ નગરમાં રહે છે—વિજનમાં રહે છે, નદી કાંઠે રહે છે, સાગર કાંઠે રહે છે, રણમાં રહે છે, પર્વત ઉપર રહે છે અને વ્યાં પવનનો સંચાર ન થઈ શકે તેવે સ્થાને રહે છે તો આપ મને કયા સાક્ષરોના વર્ણનથી કૃતાર્થ કરશે તે કહી સંભળાવો.

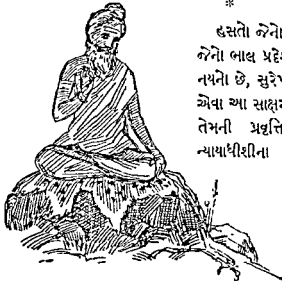
શ્રાપિ કહે છે :

હે વત્સ! તારો પ્રશ્ન વાસ્તવિક છે. સાક્ષરોનાં નિવાસ સ્થાન તેમનાં કાર્યોની માફક ન કળી શકાય તેવાં છે; પરંતુ કોઈ કોઈ સાક્ષરોનાં ચરિત્રો અતિ પ્રસિદ્ધ અને લોક-કલ્યાણની વાંછના કરનારને ઉપયોગનાં છે તે કહી બતાવીશ. હે વત્સ! આ સાક્ષરો નગરમાં વસે છે, તેઓ પુસ્તકો રચે છે અને ગૃહજીવનનો ત્યાગ કરી દે વનમાં વસતા નથી. તેઓ પ્રખર

પંડિતો તરીકે, ગૃહ વિચારકો તરીકે અને ભાષાભિન્ન કોવિદો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે. તેમનામાં પણ ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા વર્ણો છે. હે વત્સ! આ સમગ્ર વર્ણોના પ્રતિનિધિ-ઓનું વર્ણન તને કહી બતાવીશ. હે વત્સ! ભારત વર્ષમાં મોહમયી નામનું નગર અતિ પ્રસિદ્ધિને પામેલું છે. તે નગરીના ચાર ચોબનમાં વિસ્તાર છે અનેક લક્ષ હમ્બો અને પ્રાસાદોથી તે અલંકૃત છે. ધનાઢ્યોનાં મંદિરો અને વિભવોથી દિવસ અને રાત્રિ તે નગરી અગ્રહણી રહેલી છે. તેનાં વિશ્વ વિદ્યાલયો અને ન્યાયાધીશીઓએ સમગ્ર ભારત વર્ષનું લક્ષ ખેંચેલું છે. ત્યાંના સાક્ષરોનું વર્ણન પ્રથમ શ્રવણ કર:—

પ્રચંડ જેની કાયા છે, ગૌર જેનો વર્ણ છે, ઉચ્ચ જેનો ચહેરો છે, રક્ત જેની નાસિકા છે, શ્વેત જેના વાળ છે એવા આ સાક્ષરને ઉત્તમોત્તમ જાણુ-એની સાહિત્ય સેવાને સીમા નથી, એના અભ્યાસમાં કૈં ખામી નથી. એના ઉત્સાહને કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી, એને યુદ્ધમાં કોઈ હરાવી શકે તેમ નથી. તેના જીવનમાં નિર્મલતા છે તેના કાવ્યમાં પ્રસાદ છે. સંગીતમાં પારંગતતા છે, તેની ભાષામાં શુદ્ધિ છે અને તેમના વાગ્માં પ્રતાપ છે. યથા નામા તથા ગુણ લોકોમાં એ નરસિંહરાવ રુપે પ્રસિદ્ધ છે. હે વત્સ! લોકોના આદરને પાત્ર એવા આ સાક્ષરની કૃતિઓ મને ઘણી પ્રિય છે. ધર્મ્યાળુ લોકો એમને દિશ્વાનવેષી કહે છે, ચીકણા કહે છે, લતીલા કહે છે, કોંધી કહે છે અને બીજી જે રીતે એમની નિંદા કરી

શકાય તેવી રીતે તેમની નિંદા કરે છે. પરંતુ હે વત્સ! એ પુરુષનું ધૈર્ય નિઃસીમ છે. અવગતો અનાદર કરી સત્ય વસ્તુનું નિરુપણ કરનાર એમના જેવો સમગ્ર પુરુષ હજી કોઈ થયો નથી:—

શુશ્રુણિ કહે છે:—સાક્ષરોના આદિચિન્તા શ્રવણથી...

અવલોકનો આપે છે. એમના અભ્યાસમાં વિવિધતા છે પણ ઉડાપણું નથી. એમની દૃષ્ટિમાં સમતોલતા છે, પણ સમોદ્રતા નથી. ન્યાય એ એમની પ્રકૃતિમાં વસેલો છે. મીઠાશ એ એમના સ્વભાવમાં રાખી રહેલા છે. શું યુવાન શું વૃદ્ધ સર્વને એ સરખા પ્રિય છે. લોકોમાં કૃપ્ણલાલરુપે એ જાણ્યા છે.

હુંકો જેનો દેહ છે, શ્યામ જેનો વર્ણ છે, ઝીણું જેનાં નેત્રો છે, હસમુખી જેની મુખાકૃતિ છે એવા આ પુરુષને તું કનિષ્ઠ સાક્ષર જાણ. તેઓ પુસ્તક પ્રેમી છે, તેનું લેખનકાર્ય આજીવિદ્ય અર્થે પ્રેરણાયુ છે. તે છાપાના આધિપતિ છે. આંકડાશાસ્ત્રી, સમાજશાસ્ત્રી, ધર્મશાસ્ત્રી રાજદારી પુરુષ અનેકરુપે તેઓને પ્રવૃત્તિ કરવી હોય છે. જનસમાજના શિક્ષકનો ધંધો એમને

વાગ્દેશો છે, શોકોનાં કાષોંની સાચી અથવા ખોટી રીકા, અમે આમ કહું છું અને તેમજ થયું એવા દરેક કાષ' બની રહ્યા પછીના એમના ઉદ્દેશો નીકળે છે. હે વત્સ એમની સર્વદેશી વિદ્વત્તા છે. આંકની ચોપડીથી માંડી ભાગવત રામાયણ પંચદશી કે કામદોહન જેવા ગમે તેવા સરસ કે કદિન દરેક ગ્રંથોના તે લેખક બની શકે છે. અધાનાજ રચનાર તેઓ છે એવી જગતને મોટે તેમની કીર્તિ પથરાય છે. પરંતુ તેમની રિધિતિ તે વિચિત્ર હોય છે. યુદ્ધમાં કષાએકાં જેનાં અંગો છે એવા સૈનિકો કૃત્રિમ હાથ અને પગ બનાવરાવી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે તેમ આવા સાક્ષરો ખીજાઓની સહાયથી પોતાને લેખકો તરીકે ગણાવે છે અને દરેક પુસ્તકોના રચનારા તરીકે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરે છે. એટલે આ વર્ગના પ્રતિનિધિ કનિષ્ઠ કોટીના સાક્ષર મના છે.

x x x
હે વત્સ ! મુનિરજાયામાં નવસ-
કથાના પરમ વિચક્ષણ લેખક તરીકે
પ્રસિદ્ધિ પામેલા એવા કનેપાલાસ
મુનશીનેતું પીછાન.
એ શુદ્ધ ભાગવ
આદ્યાનુ નર્મદા-
કાંકાના ભુચીથર્
ના રહેવાસી છે.
યુવાન એની
અવસ્થા છે, તેજસ્વી
તેની ક્રાંતિ છે, વામ તેનું શરીર છે, પોષ્ટના જેવી
તેની નાસિકા છે, તીવ્ર તેની દૃષ્ટિ છે, મ્હેન્દ
અને પ્રાકૃત બાધાના એ અભ્યાસી છે. દનિદાસ
અને નવલકથા એ એના પ્રિય વિષયો છે.
બગવાન પરશુરામ, મહર્ષિ વસિષ્ઠ કે બગવાન
અવનનાં ચારિત્ર્યોની માંડી શામળશા શેઠ

—નિવારણ થાય છે—મોઢે લક્ષ દષ્ટ સાંભળ!...

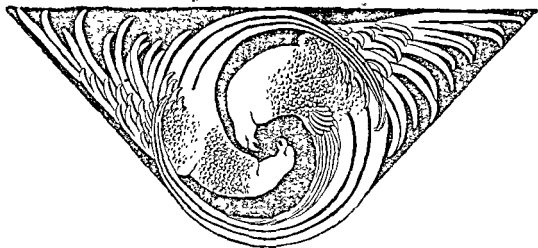
સુધીનાં ચારિત્ર્યોનાં એ વર્ણનો કરી શકે છે. એની
બુદ્ધિમાં વિમલતા છે, એની લેખિનીમાં બળ
છે, એની વાણીમાં પ્રતાપ છે અને એનાં અતુ-
માનોમાં કલ્પના રહેલી દેખાય છે. હે વત્સ !
સાહિત્યચરિત્રમાં અવનવી કૃતિઓના સર્જક
તરીકે એ પ્રખ્યાત છે.

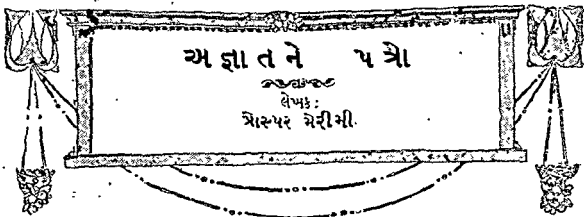
એની સુજનશક્તિની નવીનતાથી તો
મૃત્યુલોકમાં ઘણો ખળમળાટ મચી રહ્યો છે.
પ્રાણાશિક્ષવાદનો એ તો ભંગ કરનાર છે
આપણી સુકન્યાને યૌવનકાળમાં કામ-ઉપજ
થયો ત્યારે અવન મહારાજ તો વૃદ્ધ હતા અને
તેથી સુકન્યાએ અશ્વિનોને કામનૃપિતિ અર્થે
વીનવણી કરી એ વાત જણાવવા ખાતર તો
એને દેહાંન દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી છે.

જીવનમાં એ
ઉલ્લાસ જેવાર
છે અને દેશની
અસ્થિતા પ્રગ
ટવાને એ
કરીબદ્ધ થએલ
છે. તેના દેહને
અનુરૂપ એની
સાહિત્ય સંસદ-
ના એ જન્મદા-
તા છે. મુનિર-
ગિરાને વીશે
આ સંમદ
અશ્વ-થ રૂપે

વિસ્તરેલી છે. તેના મુખમાં મુનશી છે. તેની
શાખાઓ પ્રસાખાઓ રૂપે મનદરશમ અને
વિગ્વરાય, શંકરપ્રસાદ અને દુર્ગાશંકર છે. તેના
માળી રૂપે કોમળ છે દેહકલિકા જેની એવાં સૌ.
લીલાવતી છે અને તેના ઘેરાવા રૂપે વૃદ્ધ બાળ
જેવા નરસિંહરાવ રહેલા છે.

હે વત્સ! આ અશ્વત્થને વરસાદ વીજળી રાત્રિએ અને રાત્રિએ નહીં ઓટલી દિવસે
 કે ઝંઝાવાતથી પીડા ખમવી પડે છે તેમજ શુકલપક્ષના ચંદ્રમાની કળા માફક એ વૃદ્ધિ
 અવારનવાર સમાયોચ્યરૂપી ગૃધ્રપક્ષીઓ પાણી પામતી જાય છે. હે વત્સ! આ સંસ્થા મને
 પીડા આપ્યા કરે છે; છતાં દિવસે નહીં ઓટલી ઘણી પ્રિય છે.

ભાષાંતરકર્તા :
સૌ. ખડેન લીલાવતી,
મધ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૧૯૬૩-૬૪

નોંધ

આ મહાન લેખક નેપોલીયન ત્રીજાના વખતમાં ફ્રાન્સમાં થયે ગયો છે. એણે ઘણી વાર્તાઓ લખી છે. એને ઘણી ભાષાઓનું જ્ઞાન હતું અને તે દરેકનાં તે શબ્દ, ન્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય જાણ્યો. એને જુના સ્થાપત્યનું પણ સરસ જ્ઞાન હતું અને એ વિષયના એના અભિપ્રાયો એને એ દિશામાં 'વિશારદ' તરીકે ઓળખાવી શકે તેમ છે. ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો પર દેખરેખ રાખનાર તે નિરીક્ષક હતો. તે ફ્રાન્સની સેનેટમાં પણ નીભાયો હતો. એને સુંદર ચીતરતાં પણ આવડતું.

એનો સ્વભાવ ગંભીર હતો. એની રીતભાત ગૃહસ્થાઈ દાખવે તેની સરસ પણ દૂર ને દૂર રાખે તેવી હતી. દરેક વસ્તુના ને સ્વભાવના એ નિર્ણય સ્થાનો શોધી કાઢતો. દરેકમાં એને અપૂર્વતા ભાગતી. દરેક મત અને સિદ્ધાંતને એ અશ્રદ્ધાથી જોતો. દરેક વસ્તુનો એ ટીકાકાર

હતો. એને દરેકમાં મગ્નક કરવા જેવું કંઈ જડતું.

એના એક અજ્ઞાત સ્ત્રીને લખેલા પત્રો ખુબ રસદાયક છે. એના જ્ઞાનની વિશાલતા ને હિલરાતી કદપના, ગામગપાટા કે નાનાનાના બનાવો ને ખીજાઓનું વર્ણન, કાઠની મગ્નક કે એના પોતાના લાવો, ખુખીદાર રીતે દીધેલી ગાળો ને તકરાર કે નર્મ વચનો, મુસાફરીનાં વર્ણન ને હવા ને તખીયતની ફરીઆદ એ સર્વ એમાં સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. એમનો આ જ્ઞાતનો પત્રવ્યવહાર લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલ્યો ને છેલ્લો પત્ર તો એના મૃત્યુના બે કલાક પહેલાં લખાએલો છે. એમના સંબંધની શરૂઆત પ્રેમથી થઈ અને મૈત્રીમાં પરિણમી લાગે છે. પાછળના એના પત્રોમાં તો ગામગપાટા, શારીરિક અસ્વસ્થતાની ને હવાની ફરીઆદ, મુસાફરી એવું એવું વધારે આવે છે. પત્રો પરથી તો એ સ્ત્રી પરણી મૃત હોય એમ દેખાતું પણ નથી.

એણે મુસાફરી પુષ્કળ કરી હતી. એનામાં

કદપનાશકિત અને જીવન પારખવાની અદ્વિત શક્તિ હતી. રીતરીવાજો અને રીઠીઓનો એ ખાસ અભ્યાસક હતા.

ટેપનનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો, “સંક્ષેપમાં એના ચારિત્ર્ય ને જીવિને વીશે કાઢ કહેવાનો પ્રયત્ન કરે તો આમ કહે કે કુદરતની બક્ષીસરૂપ મૃદુ અંતર અને ઉંચા પ્રકારની જીવિ હોવા છતાં, ગૃહસ્થાધિન અને ઉલ્ભા જીવન જીવ્યા છતાં, કેટલાક ઉંચા પ્રકારનાં પુસ્તકો લખ્યા છતાં મેરીમી એની શક્તિ હતી એટલી બધીજ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહીં; જેટલા સુખની ઇચ્છા રાખવા માટે એ હકદાર હતો એ સર્વને એ પામી શક્યો નહીં. છેતરાવાની બીક એ સર્વમાંજ શંકાશીલ થયો. પ્રેમમાં, વિજ્ઞાનમાં, કલામાં પણ ખરેખર તો એ પોતાના એવા અવિશ્વાસથીજ વધારે છેતરાયો. જીવનમાં દરેકને નસીબે, કંશાકથી તો છેતરાવાનું હોય છેજ. આ સત્યને માટે પહેલેથીજ તૈયાર રહેવું એજ વધારે સારું છે.”

પત્રે

પેરીસ, જાન્યુઆરી, ૧૮૪૩.

તમારી કૃપાનો પાર નથી. તમારા પ્રથમ પત્ર માટે ઉપકાર. તમારા તે પછીના લખેલા પત્ર કરતાં એણે મને વધારે આનંદ આપ્યો છે. બીજામાં તો પ્રથમ આવેગ નરમ પડ્યાની ગંધ આવતી હતી. પણ તેએ છેક ખરાબ તો નથી. પણ તમારે જરા વધારે સ્પષ્ટ જરમન લાપા લખવી જોઈએ. તેના પર તમે જે જાતની ટીકા-વિવેચન-કરવાનું કહ્યું છે તેની મને ખાસ જરૂર છે. અલખત! મોહાનીજ, કારણ કે સાથી સારી તો તેજ હોઈ શકે. પહેલાં મને એમ લાગ્યું કે એમાં *heilege Empfindung* લખેલું હતું. પછી મને વિચાર આવ્યો કે ‘selige’ તો ન હોય? આના બે અર્થ થઈ શકે. એનો અર્થ ‘સુખનું સંવેદન થાય છે કે

એક વાર અનુભવેલો પણ હાલ નિઃપ્રાણ થએલો બાવ એવો થાય છે? જે મેં તમને લખતાં જોયાં હોત તો તમારી મુખાકૃતિના લાવ જોઈ તમે શું કહેવા માગો છો તે કહી શકત. આ તમારી બેવડી લીલાનો એક નમુનો; એક ખુબી લખવાની અને બીજી સંદિગ્ધ અર્થ રાખી ઉઠાવવાની.

અફસોસ! પોપાકની બાબતમાં મારા જ્ઞાનનો તમને જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉંચો અભિપ્રાય છે. જેકે એ વિષયમાંએ મારા ખાસ અભિપ્રાયો તો છેજ. તમને જો એ ગમે તો તમારી સેવામાં એ હાજર છે. પણ ઘણી વાર કેટલીક વખાણવા જેવી સુંદર વસ્તુઓનો અર્થ કાઢ કહે નહીં ત્યાં સુધી મને એમાં સમજતો નથી. તમે મને એવી ખુબીઓ દેખાડશો તો એને સમજવાની મારી તત્પરતા માટે ખાત્રી આપું છું. પણ ક્યાં અને ક્યારે? આ બે પ્રશ્નો મારું ધ્યાન તમારા સાથી અને શા માટે જેટલુંજ રોકે છે.

વસંતના સુંદર ગરમ દિવસોને તમે આતુરતા પુર્વક કેટી સ્મર્યા છે ખરા? પેલી નાની રુપાળી મોજડીઓને ભીંજવાની બીક ત્યારે નહોતી રાખવી પડતી. જે તમે મને કહ્યું કે તમારા સ્મરણમાંથી હજીએ એ દિવસો ગયા નથી; હજીએ તમે એમનો વિચાર કરો છો, તો ફરી મને નવું ધૈર્ય આવશે. પણ એકલા વિચારે નહીં ચાલે, નિશ્ચય કરવો પડશે. તમારાં આપેલાં વચનો સ્મરણ કરાવવાની મારી ઇચ્છા નથી, કારણ કે હું આશા સમુદ્ધું કે રાહ જોવારૂ વાના તે પાળીને તમારી પ્રમાણિકતા સાબીત કરશો. તે દિવસના તોફાન અને તેના પરિણામથી હું એવો ગજરાઈ ગયો હતો કે પરિણામે આત્મજોગ અને નરમાશના લાવે મારા સ્વભાવની મીઠાશ વધારી મુકી છે. તમે તેનો જીભગાર થવા જેટલો લાલ નહીં

લો એટલું માનવા જેટલો મને તમારા પર હવે
તો વિશ્વાસ છે. છતાં કહી દઉં ? તમારા મનનું
એ દિશા તરફ વલણ વધારે છે. મારામાં એ પહેલાં
એ દોષ હતો—લુભ્મ કરવાનો; પણ તેને છૂટો
છે એમ હું મગજનીથી કહી શકું છું. જયસ્મરણ.
કાંઈ કાંઈ વાર મને સ્મરજો.

વાગે બહુજ ખરાબ મીઝાજમાં પાછો આવ્યો.
ત્યારે ધૂમ્રપાન કરતાં કરતાં ડો. સ્ટ્રોસ વાંચતો.
અમિ પાસે તાપવા બેઠો ને ત્યાં ત્યાંજ ઉઘી
ગયો. મને પુરેપુરો જાગનો આરામ ખુરદીમાં
બેસીને વાંચતો હતો અને તમે ખંડમાં આજ્યા
એવું મને જણાયું. તમે કહ્યું: એક પીગને

પ્રેત્તપર મેરીમો

નન્યુઆરી ૨૭, ૧૮૪૩.
મારો એક અનુભવ સાંભળવા જેવો છે.
આજે સવારના મારી તખીયત બહુજ ખરાબ
હતી પણ કામ હોવાથી બહાર જવું પડ્યું. પાંચ

મળવાનો સૌથી સહેલો રસ્તો આ નથી જ.
“સૌથી સારો તો નહીં” મેં ઉત્તર દીધો,
કારણ કે કાંઈ બેતણ જણ ઓરડામાં બેઠેલા
દેખાતા હતા. તો પણ એથી કેંએ દેર પડ્યો ન

હોય એમ આપણે વાતો કરી. એટલામાં તો હું જાણ્યો અને તમારો પત્ર લખને કાઢ આવ્યું હતું એમ ખબર પડી. કેવું સુભાગ્ય કે હું આમ નિશ્વાસ થયો !

મેં કેં તમને આહુ અવળું લખ્યું હોય એવું યાદ નથી ને તેથી મારે મારી માગવાનીએ નથી. મારી તો તમારે માગવી જોઈએ. પણ તે તો તમે એટલા ઓછા પચાતાપ સાથે અને એવી બ્યાબેકિત ભેળવીને કરો છો કે જે પૂન્યભાવથી પહેલાં મને તમે સન્માનતાં હતાં તે તો તેમાંથી ગયું છે જ. પણ મેં નિશ્ચય કર્યો છે છતાંએ તમારા પર મારાથી રોષ રખાતો નથી. તેથી મારી જાતને તમારા ભોગ તરીકે સમર્પણ કરું છું. પણ મારી આ ઉદારતાનો લાભ લેવા જેવો નથી. એવું કરવું એ શોભાભર્યું કે ઉદાર કેંએ નહીં ગણાય.

તમે ઉઘાડ વીશે એવી રીતે કહો છો કે જાણે એ ફરી જન્મામાં આવવાનોજ નથી. આવતા જીન માસમાં વખતે આવા ઉઘાડવાળા ઝિંકસ આપણને મળશે; પણ ત્યાં સુધી રાહ જોવાની ધીરજ કેમ રહે? તમને નાદુર્ગાવાળી શરદ હવા સદતી નથી એ ખરું પણ ઘરાબર સાવચેતી રાખીને જરાક હવા સારી થાય તો તેનો લાભ લઈ ન શકીએ? મારે ખાતર તમને શરદી લાગે તે તો મને નહીં ગમે. ઉપરના છુટ પહેરવાનું જીલ્લો નહીં. ગમે તેવા જરીપુરાણા પહેરવેશમાં પણ તમને જોવાં એજ સારું મન તો હંમેશા પુરતો આનંદનો વિષય છે.

જાણે નજીવું ગણી કાઢતાં હોય એવા આ પદખામાં થતા દરદની વાત લખો છો તે શું છે? તમને ખબર છે કે ત્રિદોષની શરૂઆત એમાંથીજ થાય? તમે નૃસિના મેળાવામાં ગયાં ત્યાં રાત્રે જતી વખતે શરદી લાગી હશે. તરત ખબર

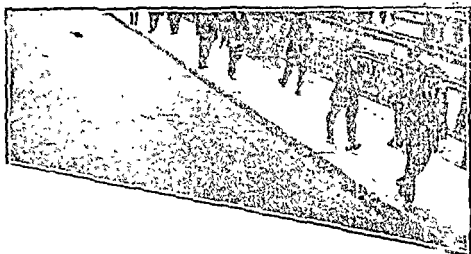
લખી મારા મનને બદલેશો ઓછો કરવા વીનવું છું. તમે આડાં થંશો તે પરવડશે, માંદા થશો તે નહીં. જે તમે તદ્દન સારાં અને ખુશ-મીનજમ્યાં હો અને શનિવારે હવાએ તેટલીજ સુંદર હોય તો આપણે ફરવા જઈએ તો? બધાંથી દૂર દૂર આપણને ગમે તે સ્થળે જઈશું તે પછી ફરવું ને વાતો કરવી, ખીજું શું?

તમારાથી શનિવારે નહીં અવાય તો હું ગુસ્સે તો નહીં લાઉં; પણ ગમે તેમ કરીને આવજોને? જ્યારે તમારી પાસે હું કેં માયું ત્યારે તમે મને એટલી બધી વાર ટટળાવ્યા પછી આપો છો કે મારી આભારની વૃત્તિ સૂકાઈ જાય છે. ને તમેએ સત્વર ઉદારતા દાખવવાથી મળતો જશ શુભાવો છો તે વધારામાં.

એક ખીજની સાથે વાર્તાલાપ કરવો ને કદી કદી બને છે તેમ સાથે વિચાર કરવો, એ આનંદ શું એવા પ્રકારનો છે કે તેનો તમને આટલો વહેલો વહેલો કંટાળો આવે છે? ખરું કે માણસ માત્ર પૌતાનીજ વતી બોલી શકે, ને મારે માટે તો આપણા પ્રત્યેક પર્યટનનો આનંદ એની પાછળ મુકેલાં સ્મરણોને લીધે ઉત્તરોત્તર વધતોજ ગયો છે. આપણા છેલ્લા પર્યટનને તો હું અપવાદરૂપ ગણું છું. ને તેને તદ્દન જીલી જવાને ખીજ વાર જઈ એનો બદલો વાળવા માયું છું. પણ એવી રીતે કે જેમાં તમને શરદી લાગવાનું જોખમ ન ખેડવું પડે. ચાલો, આમ સુલેહ તો થઈ. ને તમારી મંજુરી ગુરુવારે સાંજના મેળવીશ.

પેરીસ, ફેબ્રુઆરી ૩, ૧૮૪૩.

આવી સરસ ઋતુ તમને પરસાઈતું સ્મરણ નથી કરાવતી? તેથી તમને હસવાનું મન નથી થતું? તમારામાં જે તડકે કરવાની જરાકે શક્તિ [પણ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૩૯]

ચાલતાં શી જો!

લેખક :

૨૧. મસ્તકકીર.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

—૩૩૩૩૩૩—

માણસો એ પગ પર ચાલે છે. પગનાં તળીયાં જમીન પર મુકી, પગ પર ધડને ધારણ કરી ચાલે છે. દરેક માને છે કે તેને પોતાને ચાલતાં આવડે છે; હું એ વાતની સાક્ષ ના પાડું છું.

x x x

દાંટીયા જમીન પર ટેકવી રસ્તામાં માર્ગ કાપવો એ કે ચાલતાં આવડ્યું કહેવાય નહીં. એમ તો હંટ અને ખચ્ચર પણ ચાલે છે. ચાલતી વખતે તમારી ચાલ કેવી છે ? તમે દમામ અને દબદબાથી ચાલો છો કે ભડકેલા ઘોડા કે સસલાની માફક ચાલો છો એનું મહત્ત્વનો સવાલ છે.

x x x

અરે! તમારી વાત બાળુએ રાખો. માની લો કે તમારી પોતાની ચાલ સારી છે. તમારે

ખુબ હસવું : હોય અને પગર પૈસે ગમત મેળવવી હોય તો કોઈ રવિવાર કે બીજા તહેવારને દિવસે તમારા ઘરની બારીએ કે ઝોટલે બેસો અને આવતા જતાં રાહદારીઓની ચાલ, —ચાલવાની લઘુ નીરખો. ઘણું જાણવાનું મળશે, અને ગમત પણ બહુ મળશે. પણ બે બે જોનું તમે નિરીક્ષણ કરો તેને ખબર ન પડે એ રીતેજ તપાસ કરજો.

x x x

તમે જોશો કે નદી કે સમુદ્રમાં તરતી હોડીને જેમ હલેસાંઓ હોય છે, તેમ રસ્તામાં માર્ગ કાપતી વખતે દરેક મનુષ્ય પણ પોતાના એ હાથ રૂપી હલેસાંનો ઉપયોગ કરે છે. હમેશાનો બનાવ છે, પણ છતાં એ વાત જ્યારે તમે ધ્યાન રાખીને જોશો ત્યારે નવી લાગશે.

x x x

કેટલાક આ હલેસાં બહુ ઝપાટાબંધ ફેરવે છે, કેટલાક ધીમેધીમે. પણ હાથ તો સૌ. હલાવે છે. આ બાબુ પર અપટ દયાવી કોઇ ચાલતું નથી; એમ ચાલવા જાય તો ચાડીઆ જેવા લાગે.

* x x

કામ કોમોની ચાલવાની લઘુ જુદી તરી આવે છે. પારસી, મારવાડી, અને અમદાવાદી મુજરાતીની ચાલવાની રીત જુદી પડી આવે છે. ગોરાઓ હમેશાં કવાયતમાં જતા હોય તે પ્રમાણે ચાલે છે. જ્યારે આરબો સમુદ્ર પર ધીમે-ધીમે ચાલી આવતી કાંઈ મસ્ત મનવારની માફક મંદ ગતિએ અને દબદબાથી ચાલે છે. આરબોની ચાલમાં ગૌરવ, ખુમારી અને દબદબો છે.

x x x

જાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ પોતાની ચાલ માટે ખાસ કાળજી રાખે છે, જ્યારે પુરુષો એ માટે મેદરકાર હોય છે.

x x x

બાળપણ વીતાવી યૌવનના ઉમરામાં પગ મુકતી બાળા, પોતે બાળા મટી એ પ્રતીતિ તેને થતાં પ્રથમ તો સુંદર ચાલતાં શીખે છે. ગામ-ડામાં રહેતી હોય અને પાણી બરવા જતી હોય તો સહેજ ગજગામિની બની જાય છે. કોઈ અંતરના ઉલ્લાસવાળી વર્ષાઝરુની સરિતા જેવી ચાલે છે. કોઈ બાળક જેવા નિર્દોષ સ્વભાવવાળી સસલાની માફક દોડે છે. તો કોઈ લડકેલ હરણીની માફક ફલાંગ મારે છે.

x x x

ભાડીઆ બહેનો, નામર બહેનો, પ્રભુ બહેનો, પારસણ બહેનો અને મારવાડી બહેનો અને ત્રીજાવાડી ગરાસણી સૌની ચાલ જુદી હોય છે.

x x x

જેવું મગજ તેવી ચાલ એમ પણ કેટલાકો

કહે છે. ચાલ ઉપરથી એ ચાલ ચાલનાર પ્રાણીની ખોપરીમાં કેવી જાતનું મગજ હશે એ ખબર પડી આવે છે. વિદ્વાન અને ઉદ્વેગ, અભિમાની કે શાંત, ભલો કે પાશુ-એ સૌ ચાલ પરથી પરખાઈ આવે છે.

x x x

કેટલાકો હમેશાં ઝડપથી ચાલે છે અને નાનાંનાનાં ડગલાં ભરે છે. કેટલાકો જેઓ લાંબા હોય છે તે મોટી મોટી ફલાંગો ભરી ચાલે છે. લાંબા માણસે ચાલમાં બહુ સંભાળવું નોંધવું; જરા ગફલત રાખે તો ઉંટ જેવા લાગે. કોઈ કોઈ ચાલતી વખતે ખબા ઉછળતા ચાલે છે. જ્યારે કોઈની ડોકી જાણે છુટી વળગાડી હોય તેમ લખડયાં કરે છે. કોઈ ચાલતી વખતે તાણતની માફક ચારે બાજુ ડોકી ફેરવતા ચાલે છે, તો કોઈ એકજ બાજુ ડોકી જરી વાંકી કરી ચાલે છે. કોઈ પુરુષો પણ સહેજ લચકાતી ચાલે ચાલે છે. રકુલમાં મારો એક દોસ્ત આવી રીતે લચકાતી ચાલ ચાલતો તેને એમ. “છગનગન”નું નામ આપ્યું હતું.

x x x

મનુષ્ય ચાલને સરખાવવા પ્રાણીઓના ઘખલા લઘવે તો કોઈ સિંહની માફક, કોઈ ઘોડાની માફક, કોઈ સાંઠીઆની માફક, કોઈ પાડાની માફક, તો કોઈ કુતરા ફાશીન ચાલે છે.

x x x

સારી ચાલ શીખવા માટે ઘરમાં બારી-બારણાં બંધ કરી એક મોટા આરસા સામે હમેશ પ્રેકટીસ કરવાની જરૂર છે. નાટકના બાદશાહની ચાલ શીખો એમ હું નથી કહેવા માંગતો પણ લોકો તમને નોંધ માન આપે એવું ચાલતાં શીખો.

પ્રાર્થના

૩૩૩૬૬૬

લેખક :

રા. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

સદા વિમલ રાખજે જીવન ઓ કૃપાના નિધિ !
નથી કદિન કું પ્રતો, સ્તવન તાહરું ,ખ્યાનથી
ન વા ભગન પૂજનો કીધ ન પુષ્પમાલા સુંથી,
ખરા હૃદયથી નથી કદીય નામમાલા કીધી,
અગાધ તુજ શક્તિના અલુગણી પ્રસાદી લીધી:
સચેતન કણે ભણી પ્રગતિમાન આત્મા તુંથી
છુટી રૂપ ધરી અહીં ઉભય એક સત્સંગથી
સદા વરસતી જગે વિમલ સ્નેહ ધારા પીધી.
પ્રભો ! હૃદયમાં ઉગી અચલ એ ન શ્રદ્ધા રંગે,
સ્વરૂપ અમ છાંડીને ઉભય એક થઈ પ્રાર્થીએ:-
સદોદિત રમે ત્વહાં પરમ મૂર્તિ ન્યારી દગે
અરૂપ તુજ રૂપ હો ! રૂપ અરૂપ એ વાંછીએ,
વસે ઘટઘટે બધે, સતત જ્યોતિ રૂપે રંગે
થઈ ન રહીએ અમે અકળ દિવ્ય શું ! જ્યોતિએ ?

ઉંઘ વિનાની.

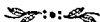
અનુવાદક:

૨૧. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ,
બી. એ. એલએલ. બી.

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર:

૨૧. દત્તાત્રેય જોગલેકર,
એ. એમ.

પાનકી, બેબીને માટે રાખેલી પોયરી,
તેર વરસની ઉમરની, “બેબી”ના
ઘોડીયાને હોયકો નાખે છે. અને ગણગણે છે:
હાલો ને હાલો, બાઈને ડાહ્યામાં ઘાલો;
હાલ, હાલ.

રાતની મીણુબત્તી, જોઈવંદળની રાતની
મીણુબત્તી, એક ખુણામાં ઝીણી વાટે બળે છે.
એક ખુણે વળગણી છે. તેના ઉપર “બેબી”નાં
લુગડાં ભટકે છે. થોડાં બળેલીયાં સુકાય છે.
બત્તીને લીધે આ લુગડાના કાળા પડછાયા પડે
છે. અને પવનથી લુગડાં હાલે છે તેની સાથે
પડછાયા પણ હાલે છે આખી ઝોરડી નિર્જીવ
જેવી લાગે છે. કૂંક બીદામણીએ ખરી. અને
વળી મંઘાતા ખોરાકની વાસ પણ ત્યાં આવે છે.
“બેબી” રડે છે. ફેટલાએ વખતથી રડયાજ
કરે છે. રડીને કોનો ધાંટોએ બેસી ગયેલો
લાગે છે. અને તોપણ એ રડે છે. ક્યારે છાનો
રહેશે તે કોણ જાણે? અને પાનકી તો
ઉઘરાટી થઈ ગઈ છે. આંખો મીંચાઈ જાય છે.

માથું મુમ થઈ જાય છે. ડોક કુંપે છે. આંખો
ઉઘાડી નથી રખાતી. હોઠ પણ ચોંટી જાય
છે. મોં બધું કોઈ પડી ગયું છે. પોતે ક્યાં
છે તે પણ જુલાઈ જવાય છે.

છતાંએ ધીમેધીમે ગણગણાટ ચાલુજ છે.

ખીચડીમાં ધી થોડું,
બાઈ કહે બરણી ફોડું; હાલ હાલ.

ઝોરડીના ખુણામાં ઉંદર ચાં ચાં બોલે છે.
ઘોઢીયું કકડ કકડ અવાજ કરે છે. જોડેની
ઝોરડીમાંથી શેઠનાં નસકોરાં મોટા અવાજ
કરે છે. અને હાલરહાને ગણગણાટ ચાલુજ છે.
પાનકીના મગજમાં આ બધું રાત્રિના-નિદ્રાના-
મધુરા સંગીત જેવું લાગે છે જે અસારે એ
લાંબી થઈને પથારીમાં સુઈ જાય તો આ
કેવું મધુર લાગે? પણ હમણાં તો તેને જાગતા
રહેવાનું છે. આ મીઠાશ અસારે તેને ઝેર જેવી
લાગે છે. કદાચ જે ઉઘી જાય તો શેઠ શેઠણી
કેને જરૂર મારે.

દીવાની વાટે ઝણક ઝણક થાય છે.

પકાયા નાના મોટા અને છે અર્ધ જાગ્રત
અવસ્થામાં પાનકી તેમાં ફૂંટી દેખાવો જુએ
છે. જાણે વાદળમાં કાળાં વાદળાંએ એકએકની
પાછળ દોડે છે અને “એખી”ની માફક ચીસો
પાડે છે. પછી જાણે વાદળમાં રસતો દેખાય છે.
તેમાં કીચક છે. તેના કપર લોકો અને ખટારા

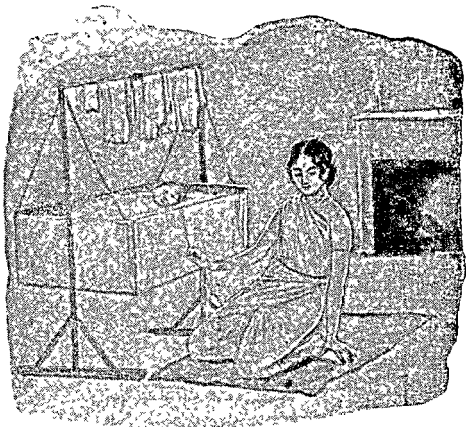
જતા દેખાય છે પવન પુછકળ વાય છે અર્ધાં
લોકો, જાનવર,
ખટારા, સૌ
કીચકમાં આડા
પડે છે. “શું
કરવા તેઓ
આમ કરતાં
હશે?” એવો
પ્રશ્ન પાનકીના
મનમાં આવે છે.
તરતજ ઉત્તર
પણુ તૈયાર છે:
“ઉધવા, ઉધવા”
એ અર્ધજ
હોય છે. તારના
દોરડા કપર
એટલા કાગડા
અને કુચુનર
“એખી”ની
માફક ચીસો
પાડે છે. તોપણુ
તેઓ તો ઉધેજ જાય છે.

બાધ મારો કાઢો,

પાછો બેસીને નાહો. હાલ હાલ.

વળી પાછી પાનકી ગણુમણે છે. અને એનું
ગામડાનું ઝુંપડું એને યાદ આવે છે.
એનો આપ ધમલો એક ખુબ પડયો છે.
એના પેટમાં સખત દુખાવો થાય છે. એ

જુમેજુમ પાડે છે. ઝુંચળું વળી જાય છે. અને
વળી આખી ઝુંપડીમાં આજોટે છે. એની
મા વીજળી શેઠને ઘેર કહેવા ગઇ છે કે ધમલો
મરવા પડયો છે. એને ગયે બહુજ વાર થઇ
તોપણુ તે હજી પાછી નથી આવી. અને
એના આપની ચીસો તો “એખી”ની માફક
સંભળાય છે. થોડી વારે એની મા પાછી

પાનકી તો ઉધવારી થઇ ગઇ છે.

આવે છે. જોડે કાંઈ છે. જોડે ત્યાં એક દાકતર
મહેમાન હતા. તે જોવા આવ્યા છે. વીજળી
દીવાસળી બોલે છે. કેમે કરી હાથ નથી
લાગતી. એટલામાં દાકતરે પોતેજ ખીસામાંથી
દીવાસળી કાઢી. વળી વીજળી મીણુંગતી
બોળવા લાગી. ફટલીએ વારે એક નાનો ટુકડો
જડયો, તે ચેતાવ્યો. પછી દાકતરે ધમલાને

તપાસ્યો. ધમલો કહે: 'સાહેબ! હવે કે તપાસના નથી. હવે મારા દહાડા પુરા થયા. દાકતરે કહ્યું એવું કળ નથી. પણ તારે ધરપીતાલમાં જવું પડશે. વીજળીએ કહ્યું કે અમે એને શી રીતે લઇ જઇશું! તારે દાકતરે કહ્યું કે હું શેડ પાસેથી ગાડી મોકલાવું છું. પછી ગાડીમાં ધમલાને ધરપીતાલમાં લઇ ગયા. વીજળી પણ જોડે ગઇ. પાનકી બીજે દિવસે સવારે ધરપીતાલમાં ગઇ. ત્યાં એને બાળક રહવાનો અવાજ આવ્યો. અને જાણે કેઈ દાહરાડું ગાતું હોય તેમ લાગ્યું. અને જાણે ગાનારનો અવાજ પોતાના જીવોજ હતો.

“આમને હીએકે હીરની દોરી
દાલ દાલ.
એટલામાં વીજળી એને જાણી. એણે કહ્યું કે રાત્રે દાકતરે વાદકાપ કરી, બધું ઠીક હતું, પણ સવારે તારા બાપ દેવલોક થઇ ગયા. દાકતરે કહ્યું: વહેલા આવ્યા હોત તો બચત.....

વીજળી ઝુપડે પાછી જાય છે. ત્યાં રડાકુટ કરે છે. પાનકી પણ સ્તબ્ધ બની અંજોલી હાય છે. અને બધું જોઇ જ રહે છે. તે આંખ ઢાંચી કરે છે તો વિચાર સૃષ્ટિ-સ્વપ્ન સૃષ્ટિ જતી રહે છે, અને સામેજ એનો શેડ સ્વસ્વરુપે ઉમેસો દેખાય છે.

“એબી” રડે છે, અને તું ઉઠ્યા કરે છે?” એમ કહીને એક તમાચો જોરથી લગાવી દે છે. પાનકીનો માથ ઝલ્યઝલ્યે છે, મગજ પણ ઝલ્યઝલ્યે છે અને થોડીવાની દોરી એણે છે અને વળી મથુગણુવા મોડે છે:

બાઈ મારો ક્યાં ગયો,
રાજવાડીએ રમવા ગયો. દાલ દાલ.

પરંતુ થોડીજ વારમાં, પાછા પેલા પડખાયા દાલે છે, પાછા પેલાં વાદળાં દોડે છે, અને

થોડી વારે વાદળાં, પાંખી, પથુ, અને માણસો બધાંજ સુવાળા કાદવમાં સુનેલાં દેખાય છે. પાનકીને પણ અદુર ઉંઘ આવી ગઇ છે. એ પણ સુવાની દૃષ્ટા કરતી હોય છે. પણ બાળુમાંજ તેની માતા છે. એનો બાપ ધરપીતાલમાં મરી ગયો. પછી ઝુપડું ખાલી કરી મા-દીકરી બને શહેર તરફ આવવા નીકળ્યાં. બીલીમોરા જઈશું તો કે નોકરી મળશે. ધરયાં ધરયાં જાય. રસ્તે બીખ માંજે અને રાત્રે ગમે ત્યાં પડી રહે. એની માએ કાષ્ટની પાસે હાથ લંબાવ્યો અને બોલી:

“દયાની ખાતર કે આપો, કાલનાં જીવ્યાં છીએ” પાનકી તો સ્તબ્ધ થઇને જોઇ રહી હતી. કેક મળશે કે નહીં, એ વિચારમાંજ હતી. એટલામાં એક પરિચિત અવાજ સંભળાયો:

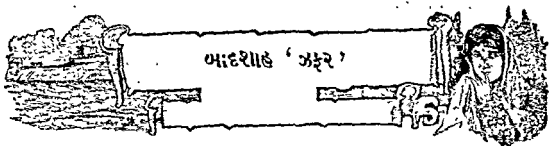
“એબીને, આમ લાવ.”

પાનકીને કે જામજ પડી નહી. અદો વળી એબી ક્યાં છે? તરતજ પડખામાં ભાત પડી.

“દોરની માફક ઉઠ્યા કરે છે. એબી રડી રડી સીક થશે તેનુંએ જ્ઞાન નથી ઉઠ.”

હવે પાનકી સમજી, આંખ ઉઘડી ગઇ. રસ્તો નથી, માતા નથી. દાન આપનાર નથી. એબીના રડવાથી બાઇ જગી ઉઠ્યાં. હવે જોગ લાગ્યા. માએ બાળકને ધનડાવ્યું, પંખાવ્યું. અને થોડી વારે છાનું ગળીને પાછું થોડીઆમાં સુવાડ્યું. પછી કહ્યું: “હવે જરા ખ્યાન રાખજે. થોડીધું દલાવીશ તો એબી તરત જીવી જશે.”

બાઇ મયાં. હજી પાનકીનું મગજ સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતું નહોતું. સ્વપ્ન ક્યું હતું! મા સાથે ફરતી હતી અને બીખ માંજતી હતી તે કે બાળક ઉંઘાડતી હતી અને નોકરી કરતી હતી, તે! છતાંએ તેણે આમ તેમ જોયું.

બાદશાહ 'ઝફર'

લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ

ર. ભાઈ સાદીક મુગલ સત્તાના છેલ્લા રાજવીના અંતિમ દિવસોની દદભરી જીવનકથા સરળ ને સચોટ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. તે ભાઈ જન્મથી તુર્કી છતાં ગુજરાતી ભાષાને સ્વભાષા કરી ગુજર સાહિત્યમાં યથાશક્તિ ફાળો આપ્યા કરે છે. તેમના આ પ્રયાસમાં અમારી સાહાનુભૂતિ છે અને અમે તેમને સફલતા ઇચ્છીએ છીએ.

અંગ્રેજોએ વાણીઆશાહી ગતે હીંદુ-સ્થાનના રાજકાર્યમાં પગ પેસારો કર્યો અને ધીરેધીરે પોતાનું શાસન જમાવ્યું. ૧૮૫૭ ના વિપ્લવ પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો રાજ-વહીવટ હીંદી પ્રાંતને કચરી નાખનારો અને ગુલામી :લાદનારો હતા. જુદાંજુદાં રાજ રજવાડાઓને એક પછી એક ક્ષિત્તિભિન્ન કરી તેમની સત્તા નિર્બલ બનાવી. તેમના વીર્યનું ને શૌર્યનું હરણુ કરી લીધું. અને એક પછી એક રાજ્યોને પોતાના રાક્ષસી ઉદરમાં સમાવી સત્તાની છુધાને શાંત કરવા લાગ્યા.

તેમનો આ સત્તાલોભ હીંદનો-હીંદની રાષ્ટ્રીયતાને કચરી રહ્યો હતો. અસહ્ય દુઃખો સામે નિર્બલમાં નિર્બલ મનુષ્ય-મરણને દારે ઉમેલો પાંચર માનવી પણ એક વખત સામે યદ્ધ જંગ-છે. ને બનતું બધું જાળ વાપરી મોક્ષ કે મરણ મેળવે-છે.

ત્રાસ ને ગુલામીનાં દુઃખોથી ઝળી ઉઠેલા હીંદ આ સામે પડકાર કર્યો અને ૧૮૫૭ નું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ (war of Independence) આરંભાયું. કાંઈ કહે છે કે આમાં બાહદુરશાહ બાદશાહ અગ્રેસર હતા કાંઈ ઇતિહાસકારો તેને નિર્દોષ ઠેરવે છે. ગમે તે હો ! પણ અંગ્રેજ સત્તાએ આ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના અંતમાં મોગલ સમ્રાટને જવાબદાર ગણી તેના પ્રથે જે ધાતકીપણું ને રાક્ષસીવેડા કર્યા છે તે ખરેખર તેમની પાશવ-વૃત્તિની સાક્ષીરૂપ બને છે.

આ પુસ્તકમાં ભાઈ સાદીક બાદશાહ 'ઝફર'ની અને તેના કુટુંબીજનોની કરુણ કહાણીઓ એકઠી કરી છે.

એમના ગત વૈભવ વિલાસ સાથે તેમના નિઃશ્વેષ દુઃખો જીવનને સરખાવીને જે કરુણ રસ તેમણે રેલાવ્યો છે તે વાંચી હરેક માનવીનું હૈયું કકળી ઉઠે તેમ છે.

ભાઈ સાદીક સંસ્કૃતમય ભાષા વાપરવાના લોભને જરા થોભાવ્યો હોત તો કેટલીક જગાએ નિરર્થક શબ્દ પ્રયોગ કરવામાંથી સહેજે ઉગરી ગયા હોત. અને આ આખી વાર્તાનો આધાર પણ જણાવ્યો હોત એ ઇચ્છના, જેવું છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રા. કન્યાલાય માણેકલાલ મુનશીએ લખી છે. તેમણે ૧૮૫૭ ના હીંદુસ્થાનની કંપનીની, ને દેશીઓની સ્થિતિ-

ને રાજનીતિ સખળ સૌથીમાં સચોટ પરિચય કરાવ્યો છે.

એ આખાએ બેનસીય કુટુંબની કેટલીક કહાણીઓ અને રણુ કરીએ છીએ.

બહાદુરશાહ

હીંદના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલું તે ૧૮૫૭ નું વર્ષ હતું. કેાણુ જાણે કેમ પણ તે વર્ષમાં સમસ્ત હીંદના ખુણેખુણે નવજીવન ઝળકારા લઇ રહ્યું હતું. પગ સ્થિર કરતી પરદેશી સત્તાને નાણુદ કરવા કેટલાંએ રાષ્ટ્રપ્રેમી હૈયાં ધબકારા લઇ રહ્યાં હતાં.

એક મહાનલ પ્રકટાવવાની લગભગ બધી તૈયારીઓ થઇ ગઇ હતી. માત્ર ચીનગારી ચાંપવાનીજ વાર હતી. એવામાંજ કે સન્મેગ-પશાત્ દેશી લશ્કરમાં અસતોષ ફેલાયો અને આ રીતે હીંદમાં એક ભારે વિપ્લવ શરૂ થયો. છેક લંકાથી કાશ્મીર સુધી ને દ્વારકાથી જગન્નાથપુરી સુધી ચારે દિશાએ આ વિપ્લવની આગે બેતબેતામાં વીંટળાઇ વળી.

૧૮૫૭ ના યુદ્ધને કેટલાક સીપાઇઓનો બળવો ગણે છે. ૧૮૫૭ નો વિગ્રહ-નહીં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ-હોંદુમુસ્લીમ-એક પ્રજા ને એક રાષ્ટ્રનો આગળ ને આગળ ધસી આવતી પ્રજા સામે તે સત્તાને દૂર ફેંકી દેવાનો, તેને નિર્મૂલ કરવાનો એક પ્રયત્ન પ્રયત્ન હતો. વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણની ઉણપને લઇ આમાં સફલતા ન મળી અને સદીઓની શુલાભીનો પ્રવેશ થવા પામ્યો.

દક્ષિણમાંથી નાના સાહેબે યુદ્ધના શંખનાદો પૂંક્યા અને વીરનારી લક્ષ્મીબાઇને લઇ તે છેક દોહલી સુધી જઇ પહોંચ્યા.

દોહલીમાં તે સમયે મુગલસમ્રાટ બહાદુરશાહ બાદશાહનું શાસન હતું. શાસન માત્ર નામનું

હતું. તેની સત્તા કંપનીને વાર્ષિક દસ લાકારના દરમાયાથી વરી ચુકી હતી.

બહાદુરશાહનું જીવન ભક્તિપરાયણ હતું. તે સંત હતો ને કવિ હતો. સંતસાધુ ને કવિ-જનોના મંડળથી તે આખો દિવસ ઘેરાયેલો રહેતો. તેનું જીવન સાદું ને પવિત્ર હતું. તેની ભાષા આડંબર રહિત ને સરળ છતાં સચોટ ને ભાવવાહી હતી. તેમાં માધુર્ય ને માદૈવ છતાં પુરુષહૃદયની મજબૂતા રહેલી છે. તેના કાવ્યમાં ઝમક હતી ને રાષ્ટ્રપ્રેમ હતો. તે

ગાઝીઓએ જુ રહેગો જળ તલક ઈમાનફઃ
તખ તો ચંડન તક અથગી તેમ હોંદુસ્થાનખા.

ગાઇ દેશના શહીદાને ઉત્સાહ ને આશા અર્પે છે.

ઉડું ભાષાના ઉત્સાહ કવિઓ ગાલીબ અને ઝમ્મોક તેના આશ્રિત અને મિત્ર હતા.

બહાદુરશાહને અનેક સ્ત્રીઓ હતી. પરંતુ રાણી ઝીનતમહેલ તેની માનીતી રાણી હતી. તેનામાં જીજ્ઞાસુ હોવાનું સર્વાંગ સૌંદર્ય હતું. સીતા ને દમયંતીની પતિલક્ષિ ને દ્રૌપદીની મહત્વાકાંક્ષા ને કાયદેક્ષતા હતાં. આમ રૂપ અને ગુણનું અજબ મિશ્રણ ત્યાં દર્શન દેતું. તેણે બાદશાહને વશ કર્યા ને તે સમયના પરિમિત રાજ્યનું શાસનચક્ર સ્વહસ્ત કર્યું. અને ચેતાના અખુટ કાર્ય બળેકરી તેણે રાજ્યમાં ચોરાં શાંતિ, સ્વસ્થતા ને ચેતન આપ્યાં હતાં.

૨

સવારનો પહેાર હતો અને બાદશાહ પ્રજાતની પ્રથમ નમાઝ પઢી રહ્યા હતા. ત્યાં બહાર ગોરું લશ્કર દોડતે ઘોડે આવી પહોંચ્યું અને રાજમહેલના લાલ કીલ્લાના દરવાજા બંધોબ્ધ બંધ થઇ ગયા.

બહાદુરશાહે થાંત ચિત્તે ને કુઝી હદયે
પુદાની બંદગી કરી. નમાઝ પુરી થયા પછી
તેણે તેના કુટુંબી જનોને બે ધીરજના રખદો
કહ્યા ને સૈને લઇ તે નાસ્તી છુટયો.

મીરજા ઇલાહીબક્ષ બાદશાહનો કોઇ નજીકનો
સગો થતો હતો. બાદશાહને, તેની રાણી ઝીનત-
મહેલને અને તેના પ્રિય પુત્ર જવાંબખતને પોતાને
ઘેર તે લઇ આવ્યો. ત્યાંથી તેઓ હુમાયુના
મકબરામાં જઇ ભરાયાં.

પરંતુ ત્યાં તેઓ વધારે દિવસ આ અલ્પ
સુખ પશુ ભોગવી શક્યાં નહીં. અગ્રેજ કર્મચારી-
ઓ બાદશાહને અને કુટુંબને અપરાધી
ગણતા હતા. તેઓ તેને ને તેના કુટુંબને પકડી
શિક્ષા કરવા તલપી રહ્યા હતા. અને આ સત્તાના
એક પ્રતિનિધિ હાસને આમને પકડી લાવવાનું
બીડું ઝડપ્યું હતું.

‘ઘર પુટે ઘર ગય’ અને હીંદુસ્થાનના કમ-
નસીબે દરેક યુદ્ધમાં પરદેશી સત્તાએ સામા
પક્ષમાંથી કોઇ સ્વર્થાંતે વશ કરી સામ્રાજ્ય
જમાવ્યું છે. ‘રજબઅલી’ નામના બાદશાહના
કોઇ સગાએ હાસનને સહાય કરી અને
બાદશાહના ગ્રામ નિવાસની લાજ આપી.
હાસન ૫૦ સૈનિકો સાથે વીજળીને વેગે ત્યાં જઇ
પહોંચ્યો અને મકબરાને ઘેરી લીધો. ઘણા
સમય સુધી બાદશાહની બહાર આવવાની રાહ
જોતો તે થંબો પશુ કોઇ બહાર ન આવ્યું
હોય તે કંટાળ્યો અને બાદશાહને તાબે થવા
હોય મોકલ્યું. અને તેમના ચરીરને ઇંજ નહીં
પહોંચાડવામાં આવે કે તેમની માનહાનિ પશુ
નહીં થાય એમ ખાત્રી આપી. દરદેશી બાદશાહ
તેના કુટુંબ સાથે બહાર આવ્યા અને હાસનને
મારણ થયા.

વિજેતાના મંદયી અંધ બનેલા ગોરાઓને

બહાદુરશાહની શુદ્ધ બુદ્ધિમાં અણવિશ્વાસ ઉપજ્યો
હતો. તેમને તો આ મુગલ સત્તાના છેલ્લા
પ્રતિનિધિનું સાલ સદાને માટે દૂર કરી સ્વસત્તા-
નું પ્રાપ્ત્ય વધારવું હતું. આખરે દીલ્હીના જે

શાહનહે જસંગપત.

‘હીવાને ખાસમાંથી બહાદુરશાહના હુકમો નીકળતા’
તેજ દીવાને ખાસમાં બાદશાહ પોતાનાજ તાજ
સામે કેદી તરીકે ઉભો. અને તેજ તાજમાંથી
અગ્રેજ સલાના પ્રતિનિધિ મંડળે તેના ન્યાય

કર્ચો. તેને પદબ્રજ કર્યાનું અને ફાંસીની સગ્નનું ફરમાન સુણાવ્યું. પણ ઉપલી કોટે બાદશાહની વૃદ્ધાવસ્થાની ક્યા ખાબ આ ફરમાન જરા ફેરવ્યું અને જીંદગી પર્યંત આન્દામાન બેટ કે ગવનર જનરલને રુચે તે સ્થળે દેશનિકાલને એકાંતવાસની સગ્ન થઇ.

બાદશાહને રંગુનના કેદખાનામાં પુરવામાં આવ્યા. તેની પ્રિય પત્ની ઝીનતમહેલ અવિચલ શ્રદ્ધાથી આ સૌ સંકટોમાં તેની સાથે રહી. ૧૮૫૭ ના મે માસની અગીઆરમી તારીખે પાર્લામેન્ટના એક સભાસદે સુખવૈભવ પર બાદશાહી બોગવેલા તે બહાદુર શાહના છેલ્લા દિવસો વીશે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:

“હું એ અશક્ત ને વૃદ્ધ શહેનશાહને મળ્યો છું: તેના રાજમહેલમાં નહીં. પણ રંગુનના કેદખાનામાં. એક સડી ગએલી ને ગંધાતી કોટડીમાં તે બીસ્તરા ઉપર પડ્યો હતો. તેની પાસે ઓઢવા માટે એક માત્ર ગોદડીનો ગાબો હતો....બહુ મુશ્કેલીથી તે બેઠો થયો અને તેણે મને તેનો રોગથી અવાહ ગએલો હાથ દેખાડ્યો. હાથની આમડી કાઢી ગઇ હતી. કેટલેક સ્થળેથી માંસના લોચા લગડતા હતા અને પર ને લોહી ગળતાં હતાં. તેના ઉપર હારો માખીઓ બમણતી હતી. તેમાંથી દુર્ગંધ ચોપાસ ફેલાઇ રહી હતી. તેની આંખે બરાબર મુઝતું નહોતું. અને આમ થવાનું એક કારણ એ હતું કે તે પુરતું પાણી પણ મળતું નહીં. ઘણા કરણ સ્વરે-મારા વજ્ર જેવા હૈયાનેએ પીંગળાવી નાખે તેવા સાદે તે ધીરથી બોલ્યો ‘મને કે ખાવાનું મળતું નથી.’ અને કાંઈ ગરીબમાંએ ગરીબ બીખારી પેટ થાબડી બતાવે તેમ તેણે કહ્યું. મારાથી આ દ્રશ્ય જોયું ન. ગયું. તેના તરફ આપણે જે આવી ફૂરતાભરી વર્તણૂંક ચલાવી-

છીએ, તે વીશે હું મારો મત આપતો નથી, પણ પુછું છું કે એક વખતના સુખી બાદશાહને આમ રીખાવવો એ શું આપણને હાજે છે?”

અને આ દુઃખી બાદશાહે રીખાતાં રીખાતાં ૧૮૫૭ ના નવેમ્બર માસની ૭ મી તારીખે દેહત્યાગ કર્યો.

વાચક! આ બાદશાહના કરણ અંત ઉપર બે અશ્રુ સારી હૈયું હાથ ન રહે તેવી તેના કુટુંબીઓની કરણ કથા આપણે ઉકેલીએ.

૩

તોપોના ગગનભેદી અવાજે થતા ને બીજ તરફ મુઝાંના ઢગલા થતા. શહેરમાં ચોમેર નાસલાગ થતી હતી. આ વખતે દીલ્હીના લાલ કીલ્લામાંથી શાહજંદાઓ ન્યાં ફાવે ત્યાં નાસ લાગ કરવા લાગ્યા. જોરા સીપાઇઓ કતલ કરતા આગળ ને આગળ ચાલ્યા આવતા હતા. તેમણે નાસી જતા શાહજંદાઓ ઉપર ગોળાઓ નો વરસાદ શરૂ કર્યો. સવારીના ઘોડાઓ અને શાહજંદાઓ ઉપરાઉપરી જમીન ઉપર પટકાઇ પડતા હતા.

આ મેળામાં બાદશાહ ઝફરનો પૌત્ર મીરજા નસીરુલમુલક બેલાન થઇ પડ્યો હતો. તેને કાંઈ સીપાઇએ પકડ્યો અને અગ્રેજ છાવણીમાં કેદ કરી લઇ ગયા. થોડીવારે તેને કોઇએ છુટા કર્યો અને લાંથી નાસી જવા મુકવ્યું.

સુખ વૈભવમાં ઉછરેલાને છટપટ નાસી જતું કેટલું ભારે પડે? પગમાંથી લોહીની છાંજો કુટતી અને મોટે તરસની છારી વળતી. જંગલનાં ઝાડવાંના ઉત્તરડાથી તે લોહીલુહાણ બનતો. મહામહેનતે પડતો આખડો થોડે દૂર એક ઝાડ

બાદશાહ 'અફઝલ' મરણપથારીમાં

તળે કેટલાંક માણસોનો પડાવ હતો ત્યાં તે ગયો. અને ત્યાં જતાં જ એક લાપંકર દસ્ય જોષ તે ત્રાસી ઉઠ્યો.

આ માણસ-પશુઓનું ટોળું એક બાળકી-બેની બહેન ઉપર જીલમ ગુમરતું હતું. તેણે એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો અને તેની બહેનની વહારે તે દોડ્યો. ને પેલા ભુખ્યા નરપશુઓ આની ઉપર તુટી પડ્યા.

આ બંને ભાઈબહેનનું મૃત્યુજ યાત પશુ દૈવવશાત્ અત્રેજી લશ્કર આની પહેાંચું અને બાદશાહી કુંડુબના નખીરાઓ છે જાણી તેમને લખ તેમના વડા સમક્ષ રજુ કર્યાં. દુઃખો ન સહન ચવાથી તે પુલની પાંદડી સમી બાળકીનું મૃત્યુ થયું અને આખરે કેટકેટલાંએ દુઃખોને અંતે અત્રેજોના માસિક પાંચ પીઆના પગાર ઉપર કડુ જીવનનો નિઃશેય ભાગ ઇશ્વરભક્તિમાં તે માળવા લાગ્યો.

અને આવા ઘેર અપાચારનાં ભોગ

બહાદુરશાહનો ભાઈઓ, તેમનાં પુત્રપુત્રીઓ અને પૌત્રો થઈ પડ્યાં. કોઈ મહેનતમજૂરી કરી, બીજા માગી મૃત્યુની રાહ જોતાં ગમે તેમ જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યાં; તો કોઈ આયડી આયડી ભુખે ને તરસે રીઆઈ રીઆઈ મરણને શરણુ થયાં. અને આ રીતે તે બાદશાહી કુંડુબનો જોતજોતામાં વિનાશ થયો.

તે કવિ બાદશાહના શબ્દો

દમદમીઓ મેં દમ નહીં અજ ખેર માગો જાનકી
અય 'અફર' ઠંડી હુઈ સમશેર હીંદુસ્થાનકી.

સાથે આપણે સહમત થઈ ઉચ્ચારશું કે

હમતો કહતે હએ 'અફર' જો કે તકરીરસે હો
હએ પહી બાત બગ.

અને—

અયે 'અફર' કાયમ રહેગા જખતલક

સુલહારે હીંદુ

અખતરે ઇકબાલ હસ ગુલકા અજકતા

નજિરા!

એવી સુખદ આશા સાથે આપણે વીરમશું!

બાદશાહ 'ઝફર' સકુલબ હાસનને તાબે થયા.

બાદશાહ 'ઝફર']

[કાલિંક ૧૯૮૨.

युवराज]

* ५

* ५ [कालिक १९८२

युवराज सी. सी.

प्रो. सी. सी. शाह.

नियमित व्यायाम : स्नायुष्य शरीर.

ગુજરાતી સેન્ટો બાઈ છોટુસિંહ.

લગભગ ૧૯૦૩ ના સમયથી ગુજરાતમાં એક સંસ્થા અનિ ઉપયોગીની અને મહત્વની પણ મૂક સેવાઓ કરી રહી છે. એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ સાદો ને સરલ છે. પણ તેની મહત્વાકાંક્ષા દુર્ગમ છે.

ગુજરાત ગરીબી ગુજરાત વર્ષોથી ગણાતી આવી છે. પરપ્રાંતીય લોકોને ગુજરાતનાં વિલાસ-વૈભવ માટે જોઈતું માન છે તેટલું માન તેની આર્થિક સંપત્તિ માટે નહોતું. અને આ માન્યતાને દૂર કરવામાં, ગુજરાતને બહાદુર ને વીર ગુજરાત બનાવવામાં ઉપયુક્ત સંસ્થાનો ફોજો વિશેષ ને અવિરમરણીય છે.

આ સંસ્થાના સ્થાપક ને સંચાલક તે સાધુચરિત શિક્ષક છતાં સૈનિક એવા છોટાલાલ પુરાણી.

પુરાણીભાઈઓએ વ્યાયામનો પ્રચાર કરવા પંડોદરમાં એક વ્યાયામશાળા ખોલી અને એક દસકામાં તો ગુજરાતમાં લગભગ બધાં મોટાં શહેરોમાં-અમદાવાદ, આણંદ, નડીઆદ, જરુચ, પ્રાંતીજ ને પાટણ, એમ ઘણે સ્થળે અખાડા શરૂ થયા.

બાઈ છોટુસિંહ (પ્રો. સી. સી. શાહ) એ પાટણના અખાડાનું પાંચુમ છે. તેમને નાનપણમાં કસરતનો જરાયે શોખ ન હતો.

પરંતુ અણુગમોજ હતો. એક દિવસ એક નાના છોકરાએ તેમને તમાચો એવો તો ખેંચી કાઢ્યો કે એ ધડી તેઓ ખેંચી ગયા. આ બનાવે તેમના જીવનમાં એક મહત્વનો ફેરફાર કર્યો. સારથી તેમના બધું સાથે તેમણે અખાડે જઈ શરૂ કર્યું.

શરૂઆતમાં તો તે ત્રણ દંડ કાઢતાં જોવા જતા. બાનામાં નાના છોકરા સાથે કુસ્તી મારતાં એકજ ઝપાટે ચત થઈ જતા.

ધીમેધીમે ને નિશ્ચિત મતિથી તેમણે વ્યાયામ વધાર્યો. એ વર્ષે તેઓ ૧૦૦૦ દંડ ને ૧૫૦૦ બેઠક સામટી મારી શક્યા. ત્યાર પછી તેમણે કુસ્તી પણ કેળવી. અને એકાદ વર્ષ પછી તેઓ રાધનપુર તરફ ગયા. ત્યાં નહીં ફાવવાથી પાછા આવ્યા. પણ ત્યાંના વાતાવરણે તેમના મનમાં એક છાપ પાડી દીધી અને તે શરીરને અત્યંત વજ્રકાય બનાવવું.

કુસ્તીમાં, જરા વધારે હથેલી જમી એટલે તેઓ 'રશીઅન રીંગ' ના ઉપનામથી ખ્યાતિ પામેલા બીસ્કા નામના યુરોપના પહેલવાનને (જે કે તેના કરતાં સપાંચું વજન હતું તોપણ) એકજ સેકન્ડમાં ચત કરી અને તેમના 'સોખંદી બીજ' મીનીટમાં તોડી જગમગાડી રચેલા પહેલવાન ગામા પાસે [વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૧]

૧૧. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા
 ૧૨. જડાશંકર જયચંદ આદીલશાહ
 ૧૩. માવજી ગોવિંદજી
 ૧૪. દેવીદાસ જે. દેસાઈ
 ૧૫. મુલાખરાય એન. જેથી
 ૧૬. દાધીય
 ૧૭. ભવાનીદાસ એન. મોતીવાલા
 ૧૮. શેઠ પુરુષોત્તમ મથુરાદાસ
 ૧૯. કનૈયાલાલ હરદેવરામ વંકીજી
 ૨૦. દયાશંકર મ. ભટ્ટ
 ૨૧. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
 ૨૨. નગીનદાસ ત્રિલુવનદાસ માસ્તર
 ૨૩. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
 ૨૪. નટવરલાલ ઇન્દ્રારામ દેસાઈ
 ૨૫. એન. એચ. બેલગામવાલા
 ૨૬. શેઠ નરોત્તમદાસ લાણજી
 ૨૭. નર્મદાશંકર જેઠાલાલ ત્રિવેદી
 ૨૮. નટવરલાલ માધવલાલ દેસાઈ
 ૨૯. નટવરલાલ હ. ભગવતી
 ૩૦. પ્રહ્લાદભાઈ આનંદશંકર ધ્રુવ
 ૩૧. પુરુષોત્તમ ત્રિકમદાસ
 ૩૨. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી
 ૩૩. પરશુભાઈ વહાલાભાઈ શર્મા
 ૩૪. પરશુદાસ લાધાભાઈ મોદી
 ૩૫. પી. જે. મર્ઝ્યાન
 ૩૬. પૃથ્વી હ. શુક્લ
 ૩૭. બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડીઆ
 ૩૮. સૌ. બુચુભાઈ ધરમરી
 ૩૯. રા. બી. કે. દેસાઈ, એડવોકેટ
 ૪૦. સૌ. ભાનુમતી કણ્ઠીઆ
 ૪૧. રા. મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવડી
 ૪૨. મંગળદાસ ખી. મહેતા
 ૪૩. મોહનલાલ દલીપચંદ દેસાઈ
 ૪૪. મનસુખલાલ આમ્બારામ માસ્તર

૪૫. મણિલાલ ઇન્દ્રારામ દેસાઈ
 ૪૬. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
 ૪૭. મુલચંદ તુલસીદાસ તેલવાળા
 ૪૮. મકનજી જુહાભાઈ
 ૪૯. મનુભાઈ માધુભાઈ ઠાકોર
 ૫૦. મંગળદાસ વી. દેસાઈ
 ૫૧. મોરારજી મા. કામદાર
 ૫૨. માણેકલાલ સોલંકીસીટર
 ૫૩. મંગળદાસ મંજારામ પકવાસા
 ૫૪. માધવલાલ મકનજી ભટ્ટ
 ૫૫. રમણીયરામ ગો. ત્રિપાઠી
 ૫૬. રંજિતલાલ હ. પંડ્યા
 ૫૭. લક્ષ્મીનારાયણ વિ. વૈદ્ય
 ૫૮. લાભશંકર પ્ર. ભટ્ટ
 ૫૯. લાલજી ગોકુળદાસ કાપડીઆ
 ૬૦. સ્વ. રસિકમણી બાલમુકુંદ દેસાઈ
 ૬૧. સૌ. રમીઆઈ કામદાર
 ૬૨. રણછોડદાસ લ. લોટવાળા
 ૬૩. રણછોડદાસ ના. મચ્ડ
 ૬૪. રાજેન્દ્ર સો. દલાલ
 ૬૫. રમણિક અ. મહેતા
 ૬૬. વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય
 ૬૭. વિજયરાય ક. વૈદ્ય
 ૬૮. વી. એન. પકવાસા
 ૬૯. શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ
 ૭૦. શંકરભાઈ જોરાભાઈ અમીન
 ૭૧. મીસ શીરીન ધનજીશાહ દાલીઆ
 ૭૨. ડાક્ટર સુભંત અ. મહેતા
 ૭૩. રા. સન્નુખલાલ ઝ. પંડ્યા
 ૭૪. સામળદાસ લ. ગાંધી
 ૭૫. એસ. એ. બ્રેક્કી
 ૭૬. સાદીક
 ૭૭. શયદા
 ૭૮. સુરજમલ લક્ષ્મીભાઈ ઝવેરી

રા. એસ. કે. હોડીવાળા
સૌ. સરોજ નાનક મહેતા
રા. હીમતલાલ મ. અંગરીઆ
„ હરિપ્રસાદ ગૌ. ભટ્ટ
„ હાસમ હરજી ચારણીઆ
„ હરિસિદ્ધલાલ વ. દીવેડીઆ
„ હીરાલાલ ડાહ્યાલાલ નાણાવટી
„ હીરાલાલ જે. કણીઆ
સૌ. હંસાબેન જે. મહેતા
રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન

હોડીવાળા કૃષ્ણ
રા. બ. હરંગોવિંદદાસે દા. કાંટાવાળા
રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
„ નરસિંહરાવ ભો. દીવેડીઆ
રા. બ. રમણભાઈ મ. નીલકંઠ
„ હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
„ ભરતરામ ભા. મહેતા
„ મનહરરામ હ. મહેતા

ઉપર પ્રમાણેનાં નામો નક્કી થયા પછી બીજાં વધુ નામો પાછળથી સુચવવા જેવાં લાગે તે રા. મનહરરામ મહેતા ઉપર મોકલી આપવાની રા. ઝવેરીએ સુચના કરી હતી.

ત્યાર બાદ નીચેનો ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થતાં તે સર્વાનુમતે મંજુર થયો હતો.

ઠરાવ

“ કારોબારી મંડળના સભ્યોની શી રા. ૧૦) રાખવી અને તે રૂપીઆ સત્કાર મંડળની શી નક્કી થાય તેમાં મળે તે લઈ આ સભ્યોને તે મંડળના સભ્ય થવાનો અધિકાર આપવો.”

ઉપરનો ઠરાવ મંજુર થયા પછી પરિવર્તના મંત્રી રા. મનહરરામ મહેતાએ આ કારોબારી મંડળની પહેલી બેઠક તા. ૧૦-૧૦-૨૫ ને શનિવારે “ સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી મેમોરીઅલ બીહોગ ” માં બોલાવવા સંબંધીનું નોટી સ્ટનું છાપેલું કાર્ડ સભા સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું હતું, તેમાં વધુમાં જણાવેલું કે જે સભ્યો તરફથી કારોબારી મંડળની શીના રા. ૧૦) તા. ૧૦-૧૦-૨૫ ની બેઠક શરુ થતા પહેલાં મળ્યા હશે તેમનેજ તે સભામાં મત આપવાનો હક રહેશે.”

પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઈ હતી.

૩

કારોબારી સભાનો અહેવાલ

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવર્તની કારોબારી સભાની પહેલી બેઠક રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે તા. ૧૦-૧૦-૨૫ ને શનિવારે “ સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશી મેમોરીઅલ બીહોગ ” માં સાંજે ૫ વાગે મળી હતી, તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા:-

ઠરાવ તં. ૧

રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને કારોબારી સભાના પ્રમુખ નીમવામાં આવે છે.

દરખાસ્ત મુકનાર: રા. ક. મા. મુનશી.

અનુમોદન આપનાર: રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ઠરાવ નં. ૨

નીચે લખેલા બે સભ્યોને કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખો નીમવામાં આવે છે :

૧ રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈધ.

૨. „ જહાંગીર જમશેદજી વીમાદલાલ.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. જયસુખલાલ મુશ્વતાલ મહેતા.

અનુમોદન આપનાર : રા. સન્મુખલાલ ઝ. પંડ્યા.

ઠરાવ નં. ૩

નીચે લખેલા દસ સભ્યોને મંત્રીઓ નીમવામાં આવે છે :

૧ રા. મનહરરામ મહેતા

૬ ગં. સ્વ. રસિકમણી દેસાઈ

૨ „ ચંદ્રશંકર પંડ્યા

૭ રા. એસ. કે. હોડીવાળા.

૩ „ કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

૮ „ હાસમ હોરજી ચારણીઆ.

૪ „ મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીઆ

૯ „ ગોકુળભાઈ દો. ભટ્ટ.

૫ સૈ. લીલાવતી શેઠ

૧૦ „ લાલશંકર પ્ર. ભટ્ટ.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુમોદન આપનાર : રા. રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દેસાઈ

ઠરાવ નં. ૪

નીચેના ત્રણ સભ્યોને ખજાનચી નીમવામાં આવે છે :

૧ રા. શુભાષયંદ દેવચંદ ઝવેરી.

૨ „ મંગળદાસ બી. મહેતા.

૩ „ મણીલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. નગીનદાસ ત્રિ. માતા.

અનુમોદન આપનાર : રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

ઠરાવ નં. ૫

નીચેના સભ્યોની વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમવામાં આવે છે અને તેને આવરી દેડ પરિપક્વે અંગે સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનો, દ્રવ્ય ઉધારાવવાનો અને વ્યય કરવાનો અધિકાર આપ આવે છે :

૧ રા. કર્નેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી (અધ્યક્ષ)

૬ રા. સન્મુખલાલ ઝવેરલાલ પંડ્યા.

૨ „ નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્તર

૭ „ પરશુભાઈ વહાલાભાઈ શર્મા.

૩ „ જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી.

તથા

૪ „ શંકરપ્રસાદ જીવનલાલ રાવળ.

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ અને તીર્થો.

૫ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

(પ્રમુખસ્થાન)

ઠરાવ નં. ૬

નીચેના સભ્યોની નિયંત્રક સમિતિ (નિરીક્ષક મંડળ) નીમવામાં આવે છે, અને તે ક્ષતર વિદ્વાનોને તે મંડળમાં દાખલ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે :

૧ રા. નરસિંહરાવ ભો. દીવેડીઆ (અધ્યક્ષ)	૧૦ રા. અંબાલાલ યુ. જાની.
૨ „ કેશવલાલ છ. ધ્રુવ.	૧૧ „ દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.
૩ „ હરગોવિંદદાસ ડા. કાંટાવાળા.	૧૨ „ કનૈયાલાલ મા. મુનશી.
૪ „ બળવંતરાય ક. ઠાકર.	૧૩ „ નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તર.
૫ „ રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ.	૧૪ „ જીવજીયંદ સાકરચંદ અવેરી.
૬ „ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	૧૫ „ શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ.
૭ „ જી. કે. નરીમાન.	૧૬ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય.
૮ „ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.	
૯ „ હોમિતલાલ ગણેશજી અંગ્રીઆ.	

તથા

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ અને તીર્થેરો

દરખાસ્ત સુકનાર: સા. લીલાવતી શેઠ.

અનુમોદન આપનાર: રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

કરોચ નં. ૭

નીચેના સભ્યોની હાજરી સમિતિ નીમવામાં આવે છે, જે પરિષદ અંગેની પ્રવૃત્તિઓને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ કરવા યોજના કરશે.

૧ રા. મણિલાલ ઇ. દેસાઈ. (અધ્યક્ષ).	૯ રા. પરબુદાસ લાધાલાઈ મોદી.
૨ „ પી. જે. મર્ઝ્યાન.	૧૦ „ પરબુભાઈ વહાલાલાઈ શર્મા.
૩ „ ગગનવિહારી લક્ષ્મણાઈ મહેતા.	૧૧ „ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.
૪ „ ઉછરંગરાય કે. ઓઝા.	૧૨ „ નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર.
૫ „ હરીપ્રસાદ ગો. ભટ.	૧૩ „ જીવજીયંદ સાકરચંદ અવેરી.
૬ „ જમીનદાસ જમનાદાસ અંકજેસરીઆ.	૧૪ „ શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ.
૭ „ સામગદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી.	૧૫ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય વેઘ.
૮ „ નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ.	

તથા

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ, અને તીર્થેરો.

દરખાસ્ત સુકનાર: રા. કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઈ.

અનુમોદન આપનાર: -

કરોચ નં. ૮

નીચેના સભ્યોની પ્રદર્શન સમિતિ નીમવામાં આવે છે, જેણે જ માસના મુદત દરમિયાન પરિષદને અંગે પ્રદર્શન કરવું કે નહીં અને કરવું તો કેવા પ્રકારનું કરવું તે સંબંધી કારોબારી સભાને રીપોર્ટ કરવો.

૧ રા. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી (અધ્યક્ષ)	૭ રા. મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ ઝવેરી.
૨ શ્રીમંત શેઠ પુરુષોત્તમ મથુરાદાસ	૮ „ કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુનશી.
૩ રા. કનૈયાલાલ હરદેવરામ વજ્રાઈ.	૯ „ નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્તર.
૪ „ જી. એસ. તારાપોરવાલા ફોટોગ્રાફર.	૧૦ „ જીવજીયંદ સાકરચંદ ઝવેરી.
૫ „ ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	૧૧ „ શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ.
૬ „ યુનીલાલ મુરલીધર ઘોડી.	૧૨ „ વિજયરાય કમ્પાણરાય વૈજ.

તથા

પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખો, મંત્રીઓ અને તીર્થોદરો.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. મણિલાલ ધમ્જારામ દેસાઈ.

અનુમોદન આપનાર : રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

ઠરાવ નં. ૯

સરકાર મંડળના સભાસદ થવાની શ્રી રૂપીઆ દસ રાખવામાં આવે છે. કારોબારી સભા લવાજમ તરીકે આપેલી રકમ સરકાર મંડળના લવાજમ રૂપે ગણાશે.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. મોતીચંદ ગી. કાપડીઆ.

અનુમોદન આપનાર : રા. મણીલાલ ધમ્જારામ દેસાઈ.

ઠરાવ નં. ૧૦

સરકાર મંડળના સભ્યો પરિષદના સભ્યો ગણાશે.

દરખાસ્ત મુકનાર : રા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ.

અનુમોદન આપનાર : રા. ભરતરામ ભા. મહેતા.

ઠરાવ નં. ૧૧

કારોબારી સભાના કારમ માટે, સભાની બેઠકમાં હાજર રહેલા અધિકારીઓ ઉપર યોજામાં યોજા ૧૦ સભ્યો હાજર હોવા જોઈએ.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ નં. ૧૨

સાહિત્ય પરિષદની બેઠક ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં ભરવી.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ નં. ૧૩

સાહિત્ય પરિષદ મંડળના મંત્રીઓ અને પરિષદના માણ પ્રમુખો દરેક કમીટી સભાસદ ગણાશે.

અનુમોદન કરનાર : રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી.

અનુમોદન આપનાર : રા. નરસિંહરાવ ભો. દીવેડીઆ.

ઠરાવ નં. ૧૪

દરેક કમીટી પ્રોત્તપેતાનું કારમ નક્કી કરી લેશે.

રજુ કરનાર : રા. મનહરરામ હ. મહેતા.

અનુમોદન આપનાર : રા. ભરતરામ ભા. મહેતા.

પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી.

કસોટી

~~~~~

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી]

કરવાનો શ્રમ નથી લેતાને! એ ચિંતા હોય તો ચિંતાને પરહરો. યુદ્ધમાં તમારા પતિનો સંહાર કરીશું તોપણ અમે તમારા ભાઈઓ છીએ અને પિતાજી આપના ઉપર જેટલો ભાવ રાખે એટલાજ ભાવથી અમે તમારું પાલણુ પોપણુ કરીશું.”

પતિના મૃત્યુની વાત નીકળતાં જ્યતલદેવીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. બંને કાને હાથ દબાવે તે બોલી: “શિવ! શિવ! પ્રભુ! આ હું શું સાંભળું છું? મારા ભાઈઓ અને તેમની આવી ભાવના! ભાઈ, ભાઈ, આવો દુષ્ટ વિચાર તને કેમ આવે છે? નકકા એ તારા નબળા સમયની નીશાની છે. હું પણ તમારીજ બહેન છું, ક્ષત્રાણી છું, યુદ્ધનો મને ડર નથી, તેમાં મારા પતિનું મૃત્યુ થાય તેનો પણ મને ડર નથી. એવું મૃત્યુ તો સ્વર્ગ આપાવે. પરંતુ મને જે દુઃખ થાય છે તે એટલુંજ કે તમે બંને ભાઈઓનો જે યુદ્ધમાં સંહાર થશે તો મારા પિતાના વંશનું ઉત્થેદન થશે.”

“તેની ચિંતા તમે ન કરો. ડરી જઈને બાપ-દાદાની કાર્તિને કલંક લગાડવું તેના કરતાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામતાં નિર્વંશ જાપ તે વધારે કાર્તિદાયક છે. વીરધવલ વીર છે તો અમે શું બાપલા છીએ!”

“આત્મારે તમે લતે ચડયા છો એટલે નહીંજ માનો, પરંતુ તમારા બંનેની કેવા છે તે જાણો છો? તેની બરાબરી કરનાર અહીં કોણ છે? પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપર ચઢીને બાણ ફેંકતા, ભાલા ફેરવતા, ખડ્ગ ખેંચાવતા જેણે એમને જોયા હોય એની આંખ એમના ઉપર ટૂંકી રહે અને એ એમનું માને કે જગતમાં કોઈના જેવો બીજો વીર નર ભાગ્યેજ દરી. આરે એ તો પોતાના

ચતુના કાળ સમા છે. તમે તેમનો હાથ અને તેમની શક્તિનો અનુભવ નથી કર્યો ત્યાં સુધી લલે બડાઈઓ માર્યા કરો.”

“હશે એમની શક્તિ રહી એમની પાસે. અમને અમારી શક્તિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.” સાંભળે છેવટનો ઉત્તર સંભળાવી દીધો.

“શક્તિનું તો વખત આવે પારખું થશે.” જ્યતલદેવી જવા માટે ઉઠી.

“અને હમણાંજ પારખું કરાવું તો?” ચામુંડનું મગજ ધમધમી ઉઠ્યું હતું.

“ગમે તેમ કરો તો પણ હું સ્ત્રી છું. સ્ત્રીને પીયર કરતાં પતિની કીમત વધારે હોય છે. પતિ એજ સ્ત્રીનું જીવનસર્વસ્વ છે. તમારે પારખું કરાવવું હોય તે ખુશીથી કરાવો.” જ્યતલદેવી પણ હડે ચઢી.

“કીક, ત્યારે તું અહીંથી જવાજ નહીં પાસે. યુદ્ધનું પરિણામ આવે ત્યાં સુધી આ દરબાર-ગડમાંજ તારે પુરાઈ રહેવું પડશે.” જ્યતલદેવી બહેન થઈને પોતાની વિરક્તમાં જાય એ ચામુંડને અસહ્ય થઈ પડ્યું.

“તદન અશક્ય. જેહ છું કે મને અહીં કોણ રોકી શકે છે? ચામુંડ! રજપુત કન્યાને શસ્ત્રાસ્ત્રના ખેલ ખેલતાં આવડે છે. પોતાની સ્વતંત્રતા કેમ બળવતી તે એને બરાબર આવડે છે.”

“તને અહીં રોકી રાખીએ તો તું શું કરે?”

“હથીઆરની મદદથી મુક્તિ મેળવું.” જ્યતલદેવીના ઉત્તરમાં શાંતિ અને દટતા હતી.

“પરંતુ અહીં તને હથીઆર આપવાનુંજ કોણ?”

જ્યતલદેવીનો હાથ સપાટાખે પોતાના મસ્તક તરફ ઉપડ્યો, અબોડા લણી વળ્યો અને વિગુતવેગે અબોડામાંથી તેણે કેક એવી કાઢ્યું.

“જેહ આ કરારી? રજપુત સ્ત્રીઓનો

સંકટ સમયનો સાર્વો તે આ કટારી. આ કટારી મારું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે.”

ક્રોધાવેશમાં જ્યતલદેવીને અંબોડો છુટી મયો. એક હાથમાં કટારને વિદ્યુત સમી ચમકાવતી, આંખોમાંથી ક્રોધાગ્નિ વરસાવતી, દેવી ચંડિકા સમી જ્યતલદેવી પોતાના ભાઈઓ તરફ તિરસ્કાર અને ક્રોધથી ભ્રેષ્ઠ રહી. સાંગણ અને ચામુંડ ક્રોધ બદુગરના મંત્રથી મુગ્ધ બન્યા હોય તેમ આભા બની આશ્ચર્યચકિત નેત્ર તેના સામે જોઈ રહ્યા.

પોતાના ભાઈઓને આવી વિચારગત સ્થિતિમાં રાખીને જ્યતલદેવી જોતજોતામાં ત્યાંથી વિદ્યુત વેગે ચાલી ગઈ.

૬

દક્ષ પ્રજાપતિને ત્યાં જઈ માનભંગ બનેલી માતુની સતી પાર્વતીની માફક પોતાના ભાઈઓનું અપમાન સહન કરવાથી મનમાં બળતી ઝળતી જ્યતલદેવી વીરધવળ પામે આવી અને સર્વ હકીકત જણાવી. વીરધવળ ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યો.

“એમ ! હવે ખાતરી થઈ.” વીરધવળની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગઈ.

“હા પુરેપુરી.” જ્યતલદેવી વધારે બોલી શકી નહીં.

“ત્યારે હવે શું કરવું ?”

“આપની ઇચ્છામાં આવે ને. આપની જે મરજી તેજ મારી મરજી.”

“યુદ્ધ કરી નેઓને દંડવા એજ એક ઉપાય હવે બાકી રહ્યો છે. પરંતુ તારા ભાઈઓ કદાચ સંક્રામમાં હણાય નો હું.....”

જ્યતલદેવી સમજી ગઈ. “મને તેથી કેં માફ લાગવાનું નથી. એ તો ચરના સંક્રામ છે. સંક્રામમાં દણ્યું તેનો શોક શો ?”

“ધન્ય છે જ્યતલદેવી ! રજપુતાણીના મુખમાં આવાજ વચનો શોભે. હું હમણાં જ મુદતી તૈયારી કરાવું છું.”

x x x

પ્રાતઃકાળ થયો અને બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ રણસંક્રામ ખેલવા નીકળી પડ્યા. જીવન કે મૃત્યુની ચર્ત જીતવાની હોંસવાળા રજપુતો પ્રસન્નવદને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજીને મુદ્દેદેવીને કારે આઘા અને એ દેવીને પ્રજન કરવા અધીરા થઈ રહ્યા.

કાંઈના મુખ ઉપર ચિંતા નહોતી, આંખો નહોતી, મૃત્યુનો ભય નહોતો. રણક્ષેત્ર એ તો રજપુતોની રંગભૂમિ સમું ગણાતું. ત્યાં વિજય-પરાજયના દાવ રમાતા. વીરશ્રીના વિજયધ્વજ ફરકતા, વિજયશ્રીનાં નીશાન મંડાતાં, એ રંગભૂમિ ઉપર શરના સંક્રામ ખેલાતા.

સાંગણ અને ચામુંડના ઉત્સાહનો પાર નહોતો. જ્યતલદેવીએ કરેલાં વીરધવળનાં અતિ વખાણથી તેમને માનક ચઢ્યું હતું. અને વીરતાના અભિમાનવાળા એ વીરધવળને પણ જતાવી આપવું કે જગતમાં શૈરને માથે સવાશેર પણ પડ્યા છે એવી દ્રઢ ભાવના તેમના હૃદયમાં બગી હતી. પોતાના પ્રયત્ન સૈન્યને લઈ તેઓ યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા.

બારે યુદ્ધ મચ્યું. અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, અનેક અસ્થે ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યા. અનેક આયુધો સામસામા પ્રહારથી ખડિત થવા લાગ્યાં. સમરાંગણ “મારો ! કાપો !” ના ખરનિથી ગાજી ઉઠ્યું. ધરીમાં ‘વીરધવળની જય’ બોલાવા લાગી તો ધરીમાં ‘ચામુંડરાજની જય’ના વિજયગાથો થવા લાગ્યા. સૈન્યના ધસારાથી ઉડતી ધુળથી આખું ગંગન છવાઈ ગયું.

૭

તુમુલ યુદ્ધ ચાલતું હતું. એટલે પારકું કોણું અને પોતાનું કોણું એમ કોઈ કોઈને ઝોળખી શકતા નહીં. સૌ કોઈ સૌથી પૂર્વક સંહાર કરવામાં જ મચેલા હતા.

યુદ્ધ પુર જોસમાં ચાલી રહ્યું હતું એવામાં એકાએક યુમ પડી કે વીરધવલ પડ્યો. સાંગણુ અને ચામુંડરાજના મુખમાંથી આનંદધ્વનિ નીકળી પડ્યો.

પરંતુ આ શું? એ વીર પુરુષ તો પોતાના દિવ્ય અશ્વ-ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપર બેઠેલો, ભીમસેન જેવી કાયાવાળો, સૈનિકોની હારને ભેદતો એ બંને ભાઈઓની નજીક જઈ પહોંચ્યો અને ભાઈઓ દિગ્મૂઠ બન્યા.

“તારે સૈન્યમાં પડેલી યુમ ખોટી હતી?” બંને ભાઈઓને એ શંકા થઈ. નકકી કોઈએ ખોટી ગપ મારી હશે અને આખા સૈન્યમાં એ વાત ફેલાઈ ગઈ હશે. પરંતુ કેં નહીં, એ પોતાની મેજેજ મૃત્યુ માગતો આવ્યો છે તો હવે તેને પુરોજ કરવો જોઈએ” સાંગણુ અને ચામુંડ આવો મનસુઓ કરી વીરધવલના વિનાશ માટે તૈયાર બન્યા.

પરંતુ વીરધવલે ઉઘાડી તરવાર સાથે તેમની સામે આવીને પકાર કર્યો: “સોરઠીઆઓ! થાઓ સામા! આવી જાઓ અને બળ હોય તો તમારાં ખડ્ગ ખખડાવો, નહીં તો દંડ આપીને બચી જાઓ. એમાંથી જે સારું તે નમારું.”

“દંડ આપવા માટેજ અમે અહીં આવ્યા છીએ પરંતુ એ દંડ ધનભંડારનો નહીં. એ દંડ તો અમારી તલવારોનું આપશે.” સાંગણુ કટાક્ષ કર્યો.

“અને દંડ લેવાનો લઢાવો લેવા જતાં તમે પોતેજ આજે દંડાઈ જશો” ચામુંડે ઉમેર્યું.

વીરધવલનો ક્રોધ ઉજ્જવો. તેની ખાત્રી થઈ કે આ બંને ભાઈઓ હડે ચઢ્યા છે. તે સમજાવ્યા સમજે તેમ નથી.

તેણે ઉપરવટને ઝેડી મારી. ઉપરવટ કુદ્યો, છઠ્ઠાંગ મારી અને છેક સાંગણુની સામે આવી પડ્યો. વીરધવલે પોતાની લોહીતરસી તલવાર સાંગણુનું મરતક છેદાય એવી રીતેજ તાકી હતી. પરંતુ સાંગણુ પણ છેક કાચો નહોતો. તેણે પોતાના અશ્વને એવી રીતેજ વાળી લીધી કે વીરધવલનો ધા નકામો ગયો.

આ તકનો લાભ લઈને ચામુંડે વીરધવલ ઉપર પ્રહાર કર્યો, પરંતુ વીરધવલ સાવધ થઈ ગયો. તેના ખભા ઉપર સ્ટેજ ધસારો કરીને તલવાર છટકી ગઈ અને તે બચી ગયો.

આમ સમોવડીઆ શૂરવીરો સંગ્રામ ખેલવા લાગ્યા, એકબીજાને પોતાના સપાટામાં લેવાનો ચત્ત કરવા લાગ્યા અને ઉછળી ઉછળીને પોતાની યુદ્ધકળા બતાવવા લાગ્યા. અતે વીરધવલનો લાગ ફાળ્યો. તેણે એકજ ધાએ સાંગણુનું મરતક છેદી નાખ્યું. અને ચામુંડ પોતાનો બચાવ કરે તે પહેલાં તેને પણ હણી નાખ્યો.

તેના સૈનિકાએ ‘વીરધવલની જય’ તો ગગનભેદી વિજયનાદ કર્યો. તેના સૈનિકા દિગ્વિશિત ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સોરઠી સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું, ને નાસભાગ થઈ રહી. વીરધવલનો વિજય થયો.

તેણે યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું. ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરી, પોતાના તેમજ સામા પક્ષના યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા સૈનિકાને ગતિએ પહોંચાડ્યા. ધાયલ થએલાની સારવાર કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો અને પત્તરથલીમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરી.

વીરધવલે વિજયનાદ સાથે વંથળીમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાના રાજવીનો સંહાર થતાં પ્રગ્ન ભયથી ત્રાસી ગઇ હતી તેનું વીરધવલે સાંત્વન કર્યું. અને પ્રગ્નને જરા પણ ત્રાસ ન થાય એવો પોતાના સૈનિકોને સખત હુકમ કરી દીધો. પ્રગ્નજનોએ વીરધવલને અંતરના આશીર્વાદ આપ્યા.

પોતાના સાળાના ધનકોષમાં સો પેદીનું એકડું કરેલું ધન હતું તે સર્વ વીરધવલે લઇ લીધું. તેમના ૧૪૦૦ દિવ્ય તુરંગ લીધા, ૫૦૦ તેજ તુરંગ લીધા અને વધારામાં મણિ, મોતી આદિ જે હાથ લાગ્યું તે લઇ લીધું. આ તેના વિજયની છુટ.

x   x   x

“નાથ ! સારા સૌરાષ્ટ્રમાં આપનો વિજય-ફોકો વાગી ચુક્યો છે, આપે અનેક રાજ્યો પાસેથી ખંડણી લઇને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું છે. વંથળીનો ધનભંડાર પણ આપે ખુબ ખાલી કર્યો. હવે તો લોભનો થોભ રાખો તો સારી વાત.” વંથળીના દરબારગઢની અગાસીમાં એકાંબેકાં જયતલદેવીએ પોતાના સ્વામીને વીનંતી કરી.

“દેવી કેમ લાઇનું બહુ દાઝી આવે છે ?”

“ના પ્રભુ ! લાઇનું દાઝતું હોત તો તેમનો સંહાર શા માટે થવા દેત ? મને તો મારા નીરાધાર ભત્રીજાની દયા આવે છે. તેનું બધુંજ છુટાઇ જાય પછી એ બીચારાની શી દશા ?”

“ત્યારે તારી શી ઇચ્છા છે ?”

“મારી ઇચ્છા તો એટલીજ કે રાજવેલવમાં જીરેલો એ કુમાર સુખસાલ્મીમાં રહી શકે એટલું એના માટે પણ રાખવું જોઇએ.”

વીરધવલ મનમાંજ જયતલદેવીની પતિ-પરાયણતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. “કેવી આ

ત્રી કે પોતાના હિત આગળ પોતાના પીયરીઆનો સધજો સ્વાર્થ ભૂલી જાય છે ?”

“દેવી એ ચિંતા ન કર. તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે એટલુંજ નહીં પરંતુ તારા ભત્રીજાને મારા હાથેજ અહીં રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવશે. વંથળીનું રાજ્ય મારે જોઇતું નથી, મારે તો માત્ર તે મારું સ્વામિત્વ સ્વીકારે એટલુંજ જોઇએ છીએ.”

“એ આપની કૃપા, પ્રભુ !” જયતલદેવીએ પતિનો પાડ માન્યો.

“મારી કૃપા નહીં ! તારા અનન્ય પતિપ્રેમનો એ પ્રતાપ !” વીરધવલે તેની પતિપરાયણતાની પ્રશંસા કરી.

x   x   x

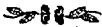
વીરધવલે પોતાના સાળાના કુંવરને વંથળીની ગાદીએ બેસાડ્યો અને તે દર વર્ષે પોતાને અમુક ખંડણી આપે એવો કરાર કરાવી લીધો.

વંથળીમાં એક માસ રહી, પૂર્ણ વ્યવસ્થા સ્થાપીને ત્યાંથી તે નીકળીને વાળ, નગજેંદ્ર, ચુકાસમા, વાલાક આદિ ઠાકિરાની પાસેથી દંડ લેતો લેતો કેટ દારકા એટ સુધી પહોંચી વળ્યો. આ પ્રમાણે ધણા ધનનો સંગ્રહ કરીને આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જય મેળવતો પોતાના મંત્રી તેજપાળ સહિત તે ઘોળકા આવી લાગ્યો.

ઘોળકાની પ્રગ્નમાં હવે ફેલાયો. પોતાના વિજયવંતા રાજવીને વધાવી ભેવા તેમણે આખા શહેરને શણગાર્યું અને વાજતે ગાજતે વીર-ધવલનું સામૈયું કર્યું. ગામમાં ભારે ઉત્સવ થવા લાગ્યા, અને જ્યાં જુઓ ત્યાં વીરધવલની વીરતાની વાતો થવા લાગી.

અગાતને પત્રો.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૪ થી]

હાત તો તમે આમ હસત નહીં; તમને ખબર તો છે કે વેરસાઇ સીન-ઓ-ઓઇસિના છુલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ છે. ત્યાં નિબંધોને રક્ષવાને અમલદારો છે, ને કૂંચ બોલાય છે.

આવાં સ્થળમાં પેરીસમાં જેટલાં સહીસલામત છે તેટલાંજ ત્યાં રહેશે. તમારા કાઇ નિંદાખોર ઓળખીતાને મળ્યા વિના ફરિય એવી તમારી ધનજી છે. મ્યુઝીઅમ બંધ હોય તે દિવસે વેરસાઇમાં કાઇને મળવાનો સંભવજ નથી. મુંદર હવા અને ઉષ્ણોત્પાની રમણીયતાને માટે તો કે

કહેતોજ નથી. પણ એમની કીમત કે જેવી તેવી નથી ને વિચારના સ્વરૂપ પર એમની અસર કે જેવી તેવી નથી.

દાખલા તરીકે તે દિવસની જેમ વેરસાઇમાં તમારો મીઠજળ જવાનો સંભવજ નહીં એવી મને ખાત્રી છે. હવે તો એ મિઠજળ ઉતરી ગયોજ હશે. તમારા કાગળના છેલ્લા શબ્દો તમારી સદ્બુદ્ધિની સાક્ષી પુરતા હતા, જોકે તેની શરૂઆત તો તમારી આડે માર્ગે દોરાએલી બુદ્ધિ જ મુચવાએલી હતી. બહુ ઉતાવળમાં લખું છું. કામ થયું વધી પડ્યું છે ને ખુબ કંટાળો આપે છે. રોષ કાઢી નાખજો ને કદી કદી મારો વિચાર કરજો. ને મને સંભારતી વખતે થયું હસવાનું માંડી વાળજો.

મુદ્રણકળાનાં મુખ્ય અંગ

મુદ્ર અને આકર્ષક કામ	અનુભવી કામદારોની સેવા
ઓર્ડરોની તાત્કાલિક બજવણી	ફેબ્રુઆરી બ્યવસ્થાપકોની દુખરેખ
તમારું ને સંપૂર્ણ સાધનો	ને સૌથી કીકાયત ભાવ.

આ સર્વને સામટો લાભ લેવો હોય અને પુરેપુરો સતોષ પામવો હોય તો તમારું સઘળી જાતનું ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી છાપવાનું કામ

સાહિત્ય પ્રેસ—

માં આપો

જાતજાતનાં આર્ત મનોદર ને મજબુત પાઈડીંગ એ અમારી સંપ્રેક્ષ્યાલીટી છે.

આજેજ ઓર્ડર આપો એટલે હંમેશા આપશો

એક વખત કામ આપો એટલે અનેક વખત આપવાનું મન થશે.

મનેજર, સાહિત્ય પ્રેસ,

નં. ૧૦-૧૪, બેકહાઉસ, મેન, પોર્ટલેન્ડ રોડ,

કોટ, મુંબાઈ નં. ૧.

તંત્રીસ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૭ થી]

મયા. સાં રહ્યા પછી 'બેર કરો' એ વિના મીજી તેમને જાણવાતું મળ્યું નહીં એટલે વળી પાછા આવ્યા અને અહીંજ નિયમિત ને પદ્ધતિસર વ્યાયામ શરૂ કર્યો. પરિણામે તેમનો અનેક, રાજરજવાડાઓ સાથે પરિચય વધ્યો અને 'પદકો' (Medals) પ્રાપ્ત કર્યો.

શરીરિક સંપત્તિવાળાને એક અતિ મહત્વની ઉણપ રહે છે અને તે પુરતી ખોરાકની. વ્યાયામના પ્રમાણમાં ખોરાકની આવશ્યકતા હોષ તેમણે અહીં મુંઝાણમાં આવી કેટલોક વખત કોઈનુર શીલ્પ કંપનીમાં Actor તરીકે પણ કામ કર્યું. પરંતુ સાંતું વાતાવરણ તેમના માનસિક વિકાસને અનુકૂળ નનીવડ્યું એટલે તેમણે તત્કાલ ને કંપની છોડી દીધી.

આજે તે બાપ જણ ચાર ખાનગી ટ્યુશનો આપી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

પોને પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા અન્યને આપવી એ હેતુથી તેમણે માંતાકુકમાં પોતાનાજ ખર્ચે એક સાઈનિંગ ગાયામ મંદિર બાંધ્યું છે; અને સાં અલ્પ રૂપાંચ જાળાઓ, ૨૦-૨૫ છાંટાઓ અને ૧૦-૧૫ મોટા માણસો વ્યાયામનો લાભ લેઈ શકે છે.

પૂર્વે તે પશ્ચિમની વ્યાયામ પદ્ધતિનું તેમણે મિશ્રણ કર્યું છે. હાલ તેઓ વજન ઉંચકવાનો (Weight lifting) વ્યાયામ ખાસ કરે છે અને તે મા ૨૮૦ પૌંડ વજન ઉંચકી શકે છે. ૨૨૫૦ પૌંડના પથ્થર છાતી પર રાખવો, શરીર ઉપરના માંસ પસાર કરવું એવા અનેક પ્રયોગો તેમને માખ્ય છે.

એના જીવનનો એકજ ઉદ્દેશ છે અને ને ગુજરાતના શરીરને સુદૃઢ બનાવવું.

ગુજરાત! તારે આંગણે કામ કરનાર માણસ છે, માધન છે એનો ઉપયોગ કરતાં તને આવડે તો નવયુગની અનેક નવીનતાઓ તું રચી શકે છે.

ચિત્રકાર ગોખલકર.

રા. ગોખલકરનું નામ મુંબાઈની ચિત્રકાર આલમમાં મશહૂર છે. તેમની લાંબન વક્ર અને કલર વક્રની વિચારદના વિચિત્ર પ્રકારની છે. તેમની કાળામાં પૂર્વની લાવનાત્મકતા અને પશ્ચિમની વાસ્તવિકતાનું સુંદર મિશ્રણ છે. તેમની પીંછી હાથ ને મમ્ વિનોદનાં લક્ષ્યવેધી બાણો છોડી શકે છે. ૧૯૨૪ માં વેન્સનીમાં ભરાયેલા પ્રદર્શનમાં તેમણે લાંબા વિરલ પછી દુષ્પાત અને શકુંભાના મેલાપના કર્ણ છતાં સ્પષ્ટ પ્રસંગને એક ઉત્તમ કલાવિધાયકતા તલરપથી કલાવિધાનથી ને પૂર્વ પશ્ચિમના ઉદાત્ત આકર્ષક રંગોમાં ચીતરી રળ્યું કર્યું હતું. આ ચિત્ર પ્રદર્શનને પાત્ર નીવડ્યું હતું અને એજ ચિત્ર અમે અમારા ગ્રાહકોને આ અંકમાં આપીએ છીએ.

ગત માસમાં અહીંના પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ ટ્યુડીઅમે તેમનું એક 'પણકુટિ' વાળું ચિત્ર ખરીદી સેંધ ચિત્રગૃહને ગોખાનું છે અને આ આશારપદ પુવાન ચિત્રકારને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

ગોખલકરના ચિત્રમંદિરમાં હાલ તલીમ સેંધ રહેલા રા. વી. ડી. વાગસેનું ચિત્ર પણ અમે અમારા વાચકોને સાર કરીએ છીએ.

શંકુદત્સવ

હવેના મેત્રજી વરસથી વડોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી આસો માસમાં શરદુત્સવ ઉજવવામાં આવે છે અને તેને અંગે સાહિત્ય

રસિક નરનારીઓનો અરસખરસ હળવા મળવાનો પ્રસંગ યોજવામાં આવે છે. આ વરસે સંસ્કૃતિઓ તથા વ્યક્તિઓને મોટા પ્રમાણમાં નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. સાહિત્ય સંસદ તરફથી આ પ્રસંગે રા. અંબાલાલ જાની, શંકરપ્રસાદ રાવળ; વિજયરાય વૈદ્ય અને લાલશંકર પ્રજુરામ પ્રતિનિધિ તરીકે ખાસ હાજર રહ્યા હતા.

આ ઉત્સવને અંગે જાહેર વ્યાખ્યાન, વકતૃત્વ ઉત્તેજક સભાઓ, ગરબા વગેરે રાખવામાં આવે છે.

શરદુત્સવને અંગે પ્રેમાનંદ જયતી ઉજવાય છે તેથી તે મહાકવિની પીછાન કરાવનાર એકાદ વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે ૧. નરસિંહરાવભાઈ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારનાર તા અને તેથી વિદ્વાનો તેમજ છતર વર્ગને મનુ બાપણુ સાંભળવાની ધણી ઉત્સુકતા હતી. એ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે હાજર રહી ન કયા અને જે થોડું લખી મોકલી શકયા પણ સભા સમયે પહોંચી શક્યું નહીં તેથી જુઓને નિરાશા થઈ. પ્રેમાનંદ જેવા યુગ વેનો અભ્યાસ કરવા આપણો જુવાન વર્ગ વધારે અને વધારે આકર્ષાય એ આ જ્યંતી ઉજવનારાઓનું લક્ષ હોવું જોઈએ તેથી અગાઉથીજ સારા અભ્યાસી લેખકોને આ પ્રસંગને યોગ્ય લેખો લખવા પ્રેરણા કરવી જોઈએ તેથી પ્રસંગની યોગ્યતા જળવાય તેવું પ્રમુખનું

નહીં તો બીજા એકાદ ભાષણકર્તાનું બાપણુ તો મળી શકે.

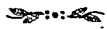
પ્રસ્તુત પ્રસંગે રા. અંબાલાલ જાની-જેઓ સંસદ અને કાગળ સંભાળના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર હતાં-તેમણે કેટલુંક વિવેચન કયું હતું. તેઓ જુના સાહિત્યના અભ્યાસી છે અને પ્રેમાનંદનાં નાટકોની ચર્ચાનાં એક પક્ષનાંદો પણ છે, જાનાં અગાઉથી તેઓ કરેલી નહીં હોવાથી પોતાનું વક્તવ્ય બહુ સ્ફુટતાથી મુકી શકયા નહોતા. બાકીનાં વ્યાખ્યાનો તો કોઈ પણ જ્યંતીમાં ચાલી શકે તેવાં હતાં.

અને રા. બ. રમણલાલ જેમણે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું તેમણે માત્ર ઔપચારિક થોડાં વાક્યોથીજ આખો પ્રસંગ સમાપ્ત કર્યો.

સાહિત્ય પરિષદ મંડળની એક પણ આ પ્રસંગેજ તા. ૨૭-૧-૨૫ (ચિંથા દશમી) ના રોજ મળી હતી. તેના અધિકારી મંડળમાં રા. મનહરરામ મહેતા એક મંત્રી તરીકે ચુંટાયા હતા અને વ્યવસ્થાપક મંડળમાં સંસદના સભ્યો પૈકી રા. કનેવાલાલ મુનશી, રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, રા. મોહનલાલ દલીયંદ, સા. શારદાગૌરી મહેતા અને સા. લીલાવતી શેઠ ચુંટાયાં હતાં.

સાહિત્યસભાના મંત્રી રા. મટુભાઈ અને રા. ભરતરામે આ ઉત્સવ યજમાની પછે પાર ઉતરે તે માટે દરેક જાતની મહેનત કરવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું.

[નોંધ—અમારા હીયોત્સવી અંકમાં અતિશય સ્થળ સંકોચને લઈને, પ્રાસંગિક ચર્ચા, નવું સાહિત્ય અને સ્વીકારના ચાલુ વિષયો આ મહીને આપી શકયા નથી, તે બદલ હીસગીર છીએ.]

ગુજરાત]

ગુજરાતી મંડળી.
પ્રો. રી. મી. શાહ
હાથલા સ્ત્રાયેનો ંભામ

[માર્ચ ૧૯૮૨]

ટેબલ આગળજ તેમના વડા શેઠ, જુદા સોલી-
સીટર કાગળીઆં ફેંદતા ઉભા હતા. તેમને
માઝા કાઢામાં થએલા પરિવર્તનની ખબર નહીં
હોવાથી તેમણે તો હંમેશના રીવાજ મુજબજ
મીઠાઈમાં કહ્યું: “કેમ માણેકલાલ! ક્યાંથી
આવો છો? હું કલાક થયાં તમારી રાહ
જોઉં છું.”

“હું ઘેરથીજ આવું છું અને મેં પણ
અગાઉ તમારે માટે ઘણી વાર કલાકના કલાક
રાહ જોઈ છે.” માણેકલાલ તરફથી જવાબ મળ્યો.

“યુ? આજ તો ઠીક છે પણ હવેથી
જે આ પ્રમાણે મોડું થાય તો—”

સોલીસીટર સાહેબ હજી એલા નહીં એટલે
એમણે કહ્યું: “તો એટલુંજ કે આજ વીસ
પચાસ થયાં જે પ્રોમેશન નથી મળ્યું તે નહીં
મળે એટલુંજને?”

આ વાક્યેથી, જાણે સોલીસીટરના માયા
ઉપર વીજળી પડી હોય તેમ તેને આંચકા
લાગ્યો. પણ તે એવો. સમય સાચવી લેવાનો
હતો. માણેકલાલ વિના ઓપીસ ચાલે એમ
નથી એ સત્ય તે બહુ સારી રીતે સમજતો
હતો. તેણે સહેજ દસીને કહ્યું: “આજે કે
કારણ દરો. હોય, મોડું થઈ પણ જાય. પણ
આજે બહુ મોડું થયું.”

“હાજી, કાલે રાતે જતાં પણ મારે બહુ
મોડું થયું હતું અને આજ પરસો થયાં એજ
પ્રમાણે મોડું થયું હતું. એ ટેવ મેં આજથી
તોડી નાખી છે.” માણેકલાલે જવાબ આપ્યો.

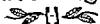
સોલીસીટર ગમ ખાધ મયો અને પોતાની
રુમમાં ચાલ્યો ગયો. તરતજ આસપાસ ઉભેલા
કલાર્કોએ પોતાની હમેશની રીત મુજબ
માઝા કાઢાને પકડ્યા અને તેમને હાથકવાનો ચલ
કર્યો. પણ જ્યાં મંજાનહેન, રતનબા અને

સોલીસીટર જેવાં ક્ષણ ક્ષણમાં મદાત થઈ
ગયાં ત્યાં ખીચારા આ કલાર્કોને ક્યાં પત્તો?
બીમ યુદ્ધે ચઢતાં જેમ શત્રુઓમાં હાક વાગી
જાય તેમ માણેકલાલ પોતાની મદારૂપી છત્રી
લપ્પને ધસ્યા એટલે કલાર્કો છિન્નભિન્ન થઈ
ગયા. પાંચ મીનીટમાં આખા સ્ટાફ તરફથી
દીનમાં દીન રીતે માફી મંગાઈ ગઈ અને વડા
મેનેજીંગ કલાર્ક તરીકેની પદવી માણેકલાલની
થઈ ગઈ. વિજય ઉપર વિજય મેળવી લપ્પને
માણેકલાલ છેલ્લો વિજય મેળવવા સોલીસીટર-
ની રુમમાં ધસ્યા. ત્યાં જતાં વેંતજ સોલીસીટરને
માણેકલાલે રોકકું પકડાવી દીધું કે આવતી
પહેલી તારીખથી પોતે નોકરી છોડી જનાર છે.

સોલીસીટરે શામ, દામ, બેદ અને દંડ
બધુંએ અજમાવી જોયું પણ પહેલાં તો
માણેકલાલ એકના બે નહીં થયા. છેવટે ધણું
સારું પ્રોમેશન અને માણેકલાલની છત્રીમાં
આવે ત્યારે ઓપીસમાં એમણે આવવું
તેમજ એમને બેસવાને માટે જુદા રુમ કરી
આપ્યો એવા કપરા કરારો કરીને પણ
સોલીસીટરે માણેકલાલને પીગળાવ્યા.

બસ! નેપોલીઅન પણ જે વિજય નહો
મેળવી શક્યો તેવો અસાધારણ વિજય મેળવી
માણેકલાલ બદાર આગ્યા તેમના હૃદયમાં
અત્યંતજ એક ઉજારાવા લાગ્યા. આ વખે,
એકજ જગતે જન્મ્યા ગુલામગીરીની મુંખસા
જે પડી હતી તે તોડી નાંખી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત
થઈ તેના કારણમાં માત્ર પેલા સાહસીસીટરની
સાથે અથાવા એજ વિચાર દેવામાં ફરી
ફરી ઉત્કલતા અસહનતા માઝા કાઢા-પણ દેવેથી
માણેકલાલમાથએ પડેલી વગાડી સીધાંને
મોલાવ્યો અને એક સોડા-આલસને સોડર
આપ્યો.

કુમારના અનુભવ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૭ થી]

“ત્યારે તમે તો અચાન કરતાં તમારા પેટનેજ રુએ છે એમ કહોને.” કમલિનીએ પોતાનો કડકો ખરો કરતાં કહ્યું.

“પણ એ તો હીક. પણ તમને પણ અલમસ્ત લોકોને હાથે રાંધતાં શું થતું હતું? એ ખીયારી પાટીદારણુ તમારું વૈતરું શાનું કરે?” પદ્મિનીએ સપાટો લગાવ્યો.

મેં તેની પરવા ન કરતાં આગળ ચલાવ્યું: “ગામના મોટા મંદિરમાં ગયા ત્યાં એક હરામખોર આવની આસપાસ પુરુષ એકે નહીં મળે, પણ બૈરીઓનુંજ મોટું ટાળું જમણું. બાવો કોષ્ટને બનાવતો જાય, કોષ્ટને કે મંત્ર આપતો જાય, અને કોષ્ટની પાસે મિષ્ટાન્ન માગતો જાય. આ જોઈને તો મને કંપારી છુટી.”

“એ તો ખીયારીઓના વહેમ, તે તેમને સમજાવીને તમારે દૂર કરવા જોઈએ.” કમલિની બોલી.

“તે વખતે તમારા હાથમાં લાકડી હતી કે નહીં?” ચંદ્ર બોળામાંથી માથું ઉંચકી બોલી ઉઠ્યો.

“કેમ?” મેં પુછ્યું.

“કેમ શું? હું હોઈ તો ચાર લગાવીને સાળાને રવાનાજ કરી દઉં, એટલે ફરી કોઈ ગામમાં જવાની બોજ ભુલી જાય.” આટલું બોલી બોળામાં માથું નાખી તે પાછો ઠડો પડી ગયો.

“પણ મને તો તમારા પુરુષોનોજ તિરસ્કાર આવે છે.” પદ્મિનીએ નાકનું ટેરવું ચડાવી કહ્યું.

“બૈરીઓની દયા ખાઈએ છીએ તે માટે?” મેં પુછ્યું.

“દયા તો હીક! પણ ગામડાના મરદોમાં પાણી હોત તો આવની મગદુર શી કે ગામમાં કે મંદિરમાં પેસી શકે? એ આવલાઓનો વાંક નથી કાઢતા અને બૈરીઓની દયા ખાઓ છે!”

મેં વળી આગળ ચલાવ્યું: “પછી અમે નીશાળોમાં ગયા. છોકરાઓની શાળા ભરજક ભરેલી. છોકરાના માસ્તરો કેટલા ચકોર, ચોખ્ખા ને ચળકતા, પણ કન્યાશાળામાં ગયા ત્યાં તો છોકરીઓ પુરી પા ભાગની પણ નહીં. તે વારંવાર ગેરહાજર રહે. જે આવે તે મેલી, ગંદી અને નમાલી! અને મહેતીજ દોઢડાણલી, અક્કલ વગરની, અને અભણ. પા કલાક શીખવે તો અર્ધો કલાક પાછું પારણું હલાવે.”

કમલિની ચીઠાઇને બોલી: “બસ કરો હવે તમારું પુરાણ. ગમે તેમ કરીને ખીયારી બૈરીઓને વગાવવા બેઠા છે!”

“અને વળી બોલતાં જરા શરમાતાએ નથી. ધરનો, નીશાળનો અને સરકારનો અધિકાર કોના હાથમાં હોય છે. પુરુષોના કે સ્ત્રીઓના તેનું કે જ્ઞાન તો છેજ નહીં!” પદ્મિની જરા ચીઠાઇને બોલી.

પણ મેં તો આગળજ ચલાવ્યું: “વળી અમે ગામમાંથી નીકળતા હતા ત્યારે તો તળાવની પાળ આગળ પાછી સડક ઉપર ભૂટ્ટી અને જીવાન બૈરીઓનું મોટું ટાળું નિલજી પછે છાતી કુટી જાન વગર રોકકળ કર્યા કરતું હતું. તે જોઈને તો મને હૃદયપાર ત્રાસ છુટ્યો.”

“અને તમારા પુરુષો તો કે પોક નહીં પાડતા હોય? અહીંઆંથી પણ હું ઘણી વાર સાંભળું છું.” કમલિનીએ કહ્યું.

“હવે તમારી ગામડાની ક્યકચ મહેર-બાની કરીને બંધ કરો, નહીં તો અમારે

તમને અદ્વીથી કાઢી મુકવા જોઈશો.” પદ્મિની અડધું ગુસ્સામાં અને અડધું મનકમાં બોલી.

“મારી ગામડાંની વાત તો પુરી થઈ. પણ તે પછી ગાડીમાં બેસીને આવતાં શહેરની સ્ત્રીઓ વીશે વિચાર કરતો હતો ત્યારે પણ ધણીજ દયા આવી.”

“એટલે ?—” નલિનીએ પુછ્યું.

“મને એમ થયું કે સ્ત્રીઓના નસીબમાં જ નીચા રહેવાનું લખ્યું હશે. ન બચે તેણે તો પોતાનું પેટ ભરવાને કોષ્ટને પરણીને શુભામ થવું પડે. ધણી બચે છે ને પણ જરા સુધરેલો સ્વામી કે પૈસાવાળો પતિ મેળવવા માટેજ. તમે બધાં રોડ મારો છો તોપણ પરણુશો નહીં તો મહેતલીઓજ થશે.”

આ વચનથી તો આખા મંડળમાં ખળ-બળાટ થઈ ગયો. પદ્મિની ઉભી થઈ ગઈ. ચંદ્ર જોળામાંથી બેઠો થઈ ગયો.

“આ તો હવે અંગત ટીકા કરવા લાગ્યા” નલિની જરા ગુસ્સાથી બોલી.

“હવે તો છેક હૃદયાર ગયા” કમલિની જરા તીખી થઈ.

“તમને આજે ચિત્તભ્રમ થયો છે કે કે પી કરીને આવ્યા છો ? વધારે લવારો કરશો તો પોલીસને સોંપવા પડશે !” પદ્મિનીએ આંખે ચગાવી રુઆબથી કહ્યું.

મેં છેવટનું પગલું બાપુ : ‘પણ આમાં કાષ્ટને કે અકળાવા જેવું છેજ નહીં. પદ્મિની કહે છે તેમ નથી પુરુષોનો વાંક. કે હું કહું છું તેમ સ્ત્રીઓનો દોષ પણ નહીં હોય. વાંક વિષાતાનો કે તેણે સ્ત્રીઓને તમારી માફક ‘કમજોર અને ગુસ્સા ભોત’ એવી બનાવી. અને કાષ્ટ કવિએ પણ કહ્યુંજ છે કે ‘સ્ત્રીઓની મતિ પાનીએ.’”

“ચુપ,” પદ્મિનીએ આવેશથી છેલ્લો હુકમ ફરમાવ્યો. “અમે કેવાં કમજોર છીએ તે જોવું છે ?” એમ કહી બધાને નીચાતી કરી એટલે થોડી વારમાં સૌ બેઠેખીઝનનાં રોકેટથી સર્જી થઈ ગયાં અને ચંદ્ર તો કીકેટનું બેટ લઈ આવ્યો. કહોલને પણ સમજ્યા વિના તોફાનમાં રસ પડ્યો એટલે તેણે પણ રખરખે બોલ મારી સામે તાક્યો.

મારું તોફાન પુરું થયું. નાના સાથે હારવામાં શરમ અને હુતવામાં વફર નહીં, એમ સમજીને સહેલાઈથી મારી આસપાસ રચાએલા કોટને તોડીને હું સટકી ગયો.

x x x

એ ત્રણ દિવસ પછી મેં પદ્મિનીને કહ્યું : “આપણી લઢાઈ ઉપરથી મને એક વિચાર આવ્યો છે.”

“કેમ ફરી પ્રસાદી જોઈએ છે ?” તેણે હસીને પુછ્યું.

“એમ નહીં; પણ આવા કોઈ સવાલ પર જો આપણે બધાં મળીને નિવમસર ચર્ચા કરીએ તો સૌને ફાયદો થાય.”

“અમારું એક બાળમંડળ પહેલાં હતું. પણ પછી બાપણ કોઈ તૈયાર કરે નહીં, અને બહારના કોઈ આવે નહીં; એટલે બધું બાંગી પડ્યું.”

“હવે આપણે નવું મંડળ સ્થાપીએ—કુમાર મંડલ” મેં જરા ધીમેથી સૂચવ્યું.

“કેમ કુમાર મંડલ ? કુમારી મંડલ રાખવું જોઈએ. કુમાર કરતાં કુમારીની સંખ્યા આમાં વધારે થશે.” પદ્મિનીએ મને જરા ધમકાવતાં કહ્યું.

“સંખ્યામાં શું ? શક્તિ પણ જરા જોવી જોઈએ.”

“કેમ વીકર્યો કે ? ફરીથી નાસતાં ભોંય ભારે પડશે.” પંચિનીએ જરા આંખો ચઢાવી.

“ઘડીપડીએ તલવાર પર શાની હાથ નાખે છે ? જરા ધીરજથી વિચાર તો કર.” મેં ગંભીરપણે કહ્યું.

“શી વિચાર ?”

“કાયદા પ્રમાણે પુરુષવાચક નામમાં સ્ત્રી-વર્ગનો સમાવેશ થઇ જાય છે.”

“મહેરખાની કરીને કાયદાની વાત તો કરશોજ નહીં. કાયદા બનાવનારા તો તમેજ ને ?”

“વળી કુમારી મંડલ નામ કાનને ખરેખર મારું નથી લાગતું.”

છેવટે મારો આગ્રહ તેણે કબુલ રાખ્યો.

“પણ એક બે ચરતો કરવી પડશે.” પંચિનીએ કહ્યું.

“શી ?”

“જે છોકરા અને છોકરીઓ કુંવારા હોય—જેનો વિવાહ પણ હજી ન થયો હોય અને જે હંમેશાં કુંવારા રહેવા માગતા હોય તેમ આમાં દાખલ થઇ શકશે.”

“મન તો કબુલજ છે. પણ તમારા મનને જરા પુછી જોજો.”

“બહુ બાયલા ન થશો. અમે વિચાર કર્યા વિના નથી બોલતાં સમજ્યા કે ?”

“આ ઉપરથી આપણી પહેલી ચર્ચાનો વિષય સુઝે છે : ‘કેમ ન પરણવું ?’”

“કબુલ.”

પણ એકજ જણતું ભાષણ નહીં; સૌ પોતપોતાના વિચાર જણાવે.

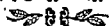
“એ પણ કબુલ. આવતે રવિવારે પહેલી સભા રાખીશું.”

સૌને આ વાત પસંદ પડી, એટલે પહેલી ચર્ચાનો વિષય નક્કી થયો.

(અપૂર્ણ)

શ્રીનાથજીની ભીખારણ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૨ થી]

જજ સાહેબે વાંચી સંભળાવી. કચેરી તો ચીકાર ભરાઇ ગઇ હતી. હું તો બીક અને ચંચળ મારી અધમુદ્ર યદ્ય ગઇ. પછી સરકારી વકીલે મને પ્રશ્નો પૂછ્યા. છેવટ હું બેશુદ્ધ યદ્ય ગઇ અને લાંબા ઢળી પડી. જ્યારે શુદ્ધિમાં આવી સારે હું મારા ઘરમાં પહોંચી હતી.”

આટલી વાત કહ્યા પછી મેં પૂછ્યું : “સારે તારા ધણીને દીધેરોને ફાંસીની સજા થઇ ખરી કે નહીં?”

બાપએ કહ્યું : “ના સાહેબ. મારે જ પુરાવો જરૂરનો હતો. અને મેં જ ફેરવી તોલ્યું. ને માત્ર બે પોલીસના સીપાઇની સાક્ષી લેવાઇ. એ સીપાઇઓ કે જવાબ દેતાં તતપથ થઇ ગયા, એટલે જજ સાહેબે તેમનું માન્યું નહીં. ને શુનેદગારોને છોડી દીધા.”

“ઘેર આવ્યા પછી મારા ઉપરનો બુલમ તો ચાલુ જ રહ્યો. મારો ધણી મારા ઉપર શોકનું સાલ લાવ્યો. ને ઘરનો બધો ધસડોજો મારે શિર રહ્યો. એના કરતાં કાળુની પેટે મારું એ મોત થયું હોત તો નીરાંત હતી. આ ત્રાસમાંથી તો છુટતી. થોડા વખત પછી મારા ધણીને ત્રિદાપ થયો ને મરી ગયો. પછી મને થયું કે હવે કે શાંતિથી દહાડા ગાળીશ. મારા દીધેરોએ જીવારુ મારેલું હતું. એટલે બધી જમીનનાં વારસ હું ને મારી નવી શોક બેજ હતો. પણ મારા ગયા જનમનાં કરમ નહયાં. આ જન્મોમાર્ગ મારા જીવને ચેન પડવાનું સળેલું નહોતું. મારા દીધેરોએ કહેવા માંડ્યું કે અમે તો જુદા પડ્યા જ નથી. સંયુક્ત કુટુંબ જ છે. એટલે વિધવાઓનો હક્ક તો માત્ર બેરોજી પુરતો. શોકનું મોં એ લુપ્તાઓએ બધ ક્યું હતું કેમકે એ તો

અર્ધી મીલકતની માલિક; તે તેને સોંપી. ને મને અભાગણીને દુઃખ દેવા માંડ્યું. આ જીવતા દોઝખમાંથી નાસી છુટેજ છુટકા હતો રાતો-રાત ઘર છોડીને નીકળી ચાલી ને બીખ માગીને દહાડા કાઢ્યા. થોડા દહાડાથી અર્ધી શ્રીનાથજીમાં આવી હું, પણ કોઇ દુશ્મને અર્ધીના બાહ્યોને મારી ચાડી કરી છે એટલે જ્યારે બીખ માગું છું ત્યારે પણ મને લાંકી કાઢે છે. આજે સવારે આપે નજરે જોયું, હવે મારે તો એક જ ધમ્મા છે—ભગવાન મને બોલાવી લે. એક વાર એના દર્શન કરીને એના ચરણે મારા પ્રાણ અર્પણ કરી દઉં, પણ એટલું એ આ લોકો મને કરવા દેતા નથી. મુજ નેંધારાના આધાર ભગવાન માત્ર છે. એ મને આશરો આપશે. તેથી આપને મારી એટલી જ વીનંતી છે કે મને એક વાર દર્શન થવા દે.”

મને આ બીચારી અનાથની દયા આવી. એનો અંતઃકરણનો પથ્થરાપ જોઇને મારી આંખમાં આંસુ આવ્યા. મેં એને સહાય કરવા વચન આપ્યું.

મારા મિત્ર કલેક્ટર હતા. તેમણે બાહ્યોના ને કોઇ રીતે સમજાવ્યા, પટાવ્યા, ધમકી આપી ને છેવટ બાહ્યોએ ગાળો દેતાં દેતાં એક વાર એ બાપને અંદર આવવા દીધી.

બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં મેં તજ-વીજ કરી તો માલુમ પડ્યું કે મંદિરના મોં આગળ કદમના ઝાડની નીચે શાંત સ્થિત સાથે આ દુઃખીઆરી કમનસીય સ્ત્રી જગતના કલેશ પરિતાપ છોડીને સનાતન શાંતિ સુખમાં સુતેલી હતી. ખરેખર ભગવાને એનો હાથ સાલો હતો. ફર જગતને એની દયા નહોતી. પરંતુ પરમ કૃપાળુ દયાભાગર પરમાત્માને તો સર્વ માનવીઓ સમાન જ છે. નથી ત્યાં સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ, કે નથી દીન અને ધનાઢ્યનો ભેદ. છેવટે આ ભીખારજીના આત્માને શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ. ભગવાનમાં એ સમાઇ ગઇ.

શિશિરકાંત

૨૨૨૬૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી]

પોતાના બચાવ માટે અઆઉથાજ તૈયારી કરવા માંડી. એમનો વિચાર એવો હતો કે જે શિશિરને ન્યાત બહાર ન મુકે તોજ પોતાના દીકરાને નિર્ભયપણે શાળામાં મોકલી શકાય અને ૩૦-૪૦ રૂપિયા ધરમાં આવતા થાય.

ધણી માયાગ્રીક અને કલબલાટ પછી ન્યાતે પોતાનો ચુકાદો સંભળાવ્યો : “જે શિશિરકાંત હવેથી ઢેકનાં છોકરાંને ભણાવવા બવાનું બંધ કરે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ન્યાતને રૂ. ૫૧ દંડ આપી સાતિભોજન કરાવે તો તેમને ન્યાતગંગા પાવન કરે.”

“કેમ શિશિરકાંતભાઈ ! તમારે આ વાત કબુલ છે ? જે કબુલ હોય તો બધા સાતિભાઈઓ તમારા પર એટલી મહેરબાની કરવાને તૈયાર છે. અને ન્યાતગંગા તમને પાવન કરી તમારે ત્યાં જમવા આવે. જેવો વિચાર હોય તેવો કહી દેજો !” ન્યાતના પંચે કહ્યું.

શિશિર જવાબ આપવાને ઉભો થયો. તેની આંખમાં શાંત નિશ્ચયાત્મકતાનું ધૈન્ય-નીશા હતો અને હોઠ પરના સ્મિતમાં સહેજ તિરસ્કારનું મિશ્રણ હતું. તેણે કહ્યું : “ગૃહસ્થો ! તમે આપેલી તક માટે આભાર માનું છું. પરંતુ તેનો હું લાભ નથી લઈ શકતો માટે દીક્ષગીર છું.”

આટલું કહી તે એક ક્ષણ માટે થોભ્યો. ત્યાં એકલા થયેલા મંડળ પર તેણે એક વૃણાની નજર નાખી. દાદર આગળ ચંદુ અને મધુકરને તેણે તૈયાર થઈ ઉભેલા જોયા. જ્યાંજ્યાં એની નજર ફરી ત્યાંત્યાં મારી પણ નજર ફરી

અને હું તો ગભરાઈ ગયો. નહીં કે હું ખીકણ હતો, પરંતુ સદૃશ વાતમાંથી ભયંકર પરિણામ કદાચ આવી જાય એવાં સર્વ ચિન્હ હતાં. ન્યાતના તેમજ પરન્યાતના જીવાનોની એક એક જોડી ન્યાતના પટેલીઆઓ તેમજ ખીખ કેટલાક દોઢાલા માણસોની આબુખાબુ ખેસી ગઈ હતી. દરેકે ધોતીઆંતો કચ્છ મારેલાં હતાં. શિશિરે પણ આ જોયું અને તેના કપાળમાં મિંત્રાની સદૃશ કરમલી પડી. તે ચંદુ તથા મધુની યુક્તિ સમજી ગયો. ચંદુએ અને મધુએ સોગન ખાધા હતા. કે ખીખ સાચીદારોએ ઓછાજ સોગન ખાધા હતા ? જ્યાં જ્યાં દીવા હતા ત્યાં પણ એક એક જીવાનને તેણે ઉભેલો જોયો. આ બધું એકજ ક્ષણમાં બન્યું અને તેણે પાછું પોતાનું કહેવું શરૂ કર્યું :

“કારણ મારી માન્યતા એવી છે કે આજે જે લોકોને બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે લોકો બ્રાહ્મણ છેજ નહીં. બ્રાહ્મણો તો એ છે કે જેની આંખમાં વિનાશનો દાવાનળ સળગતો હોય, જેની ભુખઓમાં અજીત વિજેતાની તાકાત હોય, જેના ત્યાગ અને તપનાં તેજ આગળ રાજરાજેશ્વરનાં રત્નખમિત મુકુટો ઝાંખા પડતા હોય અને છતાં એ તેઓ પ્રુષ્પથી પણ સૂકોમળ હોય, ને દયાના સાગર હોય એનું નામ બ્રાહ્મણ.”

“આજે તો બ્રાહ્મણોની આંખમાં બિલ્લુકો - બીખારીઓની દીનતા ભરેલી છે. હાથ માત્ર દાન લેવામાંજ ટેવાયા છે. અવાજમાં યાચના અને આજીવતાજ છે. ગુલામેનો આઘગુણ અસાનતા અને ધ્રુષ્ટી તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે. અને એ સર્વની નીશાનીરૂપ તમારું આ ઉપવીત તે આજે તમને પાછું આપી તમારા બ્રાહ્મણપણામાંથી હું મુક્ત થાઉં છું.”

એમ કહી તેણે પોતાનું ઉપવીત કાઢી, તોડી નાખી સજ્જાની વચ્ચે ફેંક્યું અને બેધરવા બરેલી રીતે તે સ્ત્રીથી ચાલ્યો ગયો. ધડી-બર તો જધા કેજ સમજી શક્યા નહીં. હું પણ સમજી શક્યો નહીં પણ એકાએક વહેમાતરમતી ગર્જના થઇ, દીવા હોતવાદ મયા અને અંધારામાં ધમાધમી શરુ થઇ. કોણે અંધારામાં મારો હાથ પકડ્યો અને મને દોરીને સહીસહામત જઠાર મુકી દીધો. કોણાદહ ખુબ વધતો હતો. અને પછી તો ઉપરાઉપરી હોકાના અવાજો અને કકળાણ સંભળાયું. અદર આ બધું શું છે અને આટલી બધી હોકા શાથી ખાય છે તે જાણવા માટે જઠારના લોક આપુર બન્યા હતા. આખરે યોડીક વારે દીવા ચળા અને કોણે દરવાજા કપાડ્યા. જધા લોકો જઠાર નીકળ્યા. પટેલીઆઓનાં અને બીજા એવા કેટલાકનાં મોઢાં વીલાં પડી ગયાં હતાં. જુવાનીઆઓ બધા બનાવટી ગભીર થઇ ગયા હતા અને તેમની આંખો દસુદસુ થતી હતી.

હું મધુ તથા ચંદુને લઇને શિશિરને ત્યાં ગયો. ઘરમાં પેસતાજ મધુકરનું હસવું કેમે કરીને માય નહીં.

“ઓ દોસ્ત શિશિર! એવી તો ગમ્મત આવી! એવી તો ગમ્મત આવી!” અને તેણે ખડખડાટ હસવા માંડ્યું.

“શું તોફાન ક્યું છે?” શિશિરે ચિંતાથી પુછ્યું.

“કેજ નહીં. માત્ર તાગ ગયા પછી અમે દીવા હોલવી નાખ્યા; વાડીનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં અને એ લોકોના નાકમાં તમાક હોકળી ખેતી થાલી. કોણે માર્યા નથી માત્ર પકડી પકડીને ખુબ ગલીપચી કરી એટલુંજ.” ચંદુએ બનાવટી મંભીરપણું ધારણ કરી કહ્યું.

આ વાત સાંભળીને શિશિરને પણ હસવું આવ્યા વગર રહ્યું નહીં.

“અરે યાર! એવી તો હોકાહોકા જમી હતી અને પાધડીના ડબ્બા એવા તો ઉડતા હતા કે ન પુછો વાત. તાગ સોગંદ ખાધેલા તે પાલ્યા ખરા.”

તેમની વાત સાંભળી મારા હસવાને માંડ-માંડ રોકા મેં પુછ્યું: “આ યુક્તિ ક્યા ફલદુપ બેગમમાંથી નીકળી વાર?”

“અરે દોસ્ત! પેસો નાનકડો નવીન આપણા રમાકાંતો લાણેજ અંગ્રેજ ત્રીજ ધોરણમાં છે અને તે અખાડામાં આવે છે. તેણે એ સુચના કરી. તેણે કહ્યું કે શિશિર-કાંતમામાએ સોગંદ દીધા કે કોણે મારવું નહીં પણ કે ગલીપચી ન કરવાના અને તમાક હોકળી ન સંધાડવાના યોજાજ સોગંદ દીધા છે? એ નાનકડો મરદ કહે છે કે મેં મારાં દાદીમાને એક દિવસ ઉંઘનાં હતાં ત્યારે તમાક હોકળી સંધાડેલી; અને એ અખતરા પરથી મારી ખાત્રી થએલી કે કોણે માર મારેલા અને તમાક હોકળી સંધાડવી એમાં કે વધારે છે નહીં. અમને તાંતજ આ સુચના પસંદ પડી.” મધુકરે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“એ નાનકડા રતનને સાચવી ગાખવા જેવું છે કદાચ સંભર છે કે એ ગુજરાતનો માક'ટવેન પણ થાય” ચંદુએ કહ્યું.

બીજે દિવસે અખાડામાં મળવાનું કહી ચંદુ અને મધુકર મોડી રાતે ઘેર ગયા. શિશિર વિચારમાં પડ્યો.

“શું વિચારે છે?” મેં પુછ્યું.

આ મધુકર, આ ચંદુ અને એ નાનકડો નવીન એ લોકોમાં જીવનનું કેટલું નેમ ભરેલું છે! અને નમારે એ લોકો જમતમાં જરો ત્યારે એમાંનું કશું કામ સાચવાનું નથી. ખું

હું દાઢ જશે, કચડાઈ જશે.” તેણે કહ્યું.
એમ વાતો કરતાં કરતાં અમે મોડી રાતે સુઈ ગયા.

x x x

“કેમ શિશિર, રજાઓ ક્યારે પડે છે ?”
મેં ધરમાં આવતાં પુછ્યું.

“આવતા શનિવારથી રજાઓ શરૂ થઈ
જાય છે. કેમ પછી તેં મુસાફરીમાં આવવાનો શો
વિચાર કર્યો ?”

“જરૂર આવવાનો. તેથી તો તને પુછવા
આવ્યો છું કે ક્યારે જવાનું છે ?”

“આ રવિવારે સવારે બધા ઉપડીશું.”

રવિવારે અમે બધા મુસાફરી પર ઉપડ્યા.
શિશિર, મધુ, ગંદુ, નાનકડો નવીન, હું
બીજા ઘણા છોકરાઓની એક ટોળી પગરસ્તે
કુચ કરતી કરતી ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક રથોના-
ને જોઈ વળી, અને જોતજોતામાં અમારી
રજાઓ પૂરી થઈ. અમારે પાછા ફરવાનું
થયું.

રસ્તામાં શિશિર અમારા બધાથી છુટો
પડ્યો કારણ કે એને અત્યંત મંડળના મંત્રી-
ને મળવાનું હતું. તેમને મળીને એ ત્રણ દિવસ-
માં આવી પહોંચવાનું જણાવી તે અમારા
મુકામ આગળથી ફેંટાવી બીજા સડકે ચડ્યો.

x x x

એ ત્રણ દિવસને બદલે આજ ૧૦ દિવસ
મઈ ગયા છે પરંતુ શિશિરનો પતો ન હતો.
અત્યંત મંડળના મંત્રીને પત્ર લખી પુછાવ્યું
તો લાંબી જવાબ આવ્યો કે શિશિરકાંત અહીં
આવેલ નથી. અને અમને બધાને એની ચિંતા
થવા લાગી.

સાર પછી આટલે દિવસે મને એક
કામળ મળ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે શિશિરને
અકસ્માત થવાથી તે પચારીવશ છે. ઉપર
શી.નાથુ નીચે પ્રમાણે હતું:

શિશિરકાંત

૦/૦ શેઠ અબ્દુલ રહેમાન

ગુલશન પેલેસ,

મું. સુરત.

મેં ચિંતા કરતારા બધા મિત્રોને પત્ર
જતાવ્યો. અબ્દુલ રહેમાન ઘણાજ પ્રખ્યાત
બાપારી હતા. ડરબન, ન્યુયોર્ક, લંડન, પેરીસ
વગેરે રથો તેમની પેઢીઓ આસતી હતી.
બચપણમાં તે એક ગરીબ વિધવાના પુત્ર હતા.
પરંતુ માત્ર પોતાની શુદ્ધિ અને સતત શ્રમથી
તે એક મોટા શાહ સોદાગર બન્યા હતા.

બધા મિત્રોએ ઠરાવ્યું કે ખરી હકીકત
શું છે તે મારે જાણે જોઈ આવવું જોઈએ.
આથી હું તરતજ સુરત જવાને ઉપડ્યો.
રસ્તામાં મારા મનમાં અનેક કલ્પનાઓ ઉઠતી
હતી. શું અકસ્માત થયો હશે ? સખત છગ્ન
ચઈ હશે ? કેવી હાલત હશે ? આવા આવા
વિચારોથી મારું મગજ બમ્બ થઈ ગયું અને
સુરત ક્યારે આવે અને શિશિરને ક્યારે મળું
એમ થવા લાગ્યું. આખરે બરોબર મળતરકે
સાડાપાંચ રાત્રે સુરતના સ્ટેશને ટ્રેન ઉભી રહી.
અહા પીવા માટે પછું ન રોકાતાં ભાડાની ગાડી
કરી મેં ગુલશન પેલેસ તરફ હંકારી.

આશરે સાડાછએક વાગ્યાને સુમારે ગુલશન
પેલેસ આગળ ગાડી ઉભી રહી. સુરત અને
કુમસની વચ્ચે તાપીના કાનારા પર, છત્તીશુલ-
ના કોઈ પછું અમીરના પેલેસને ટક્કર મારે
એવો, મગન સાથે વાતો કરતો શેઠ અબ્દુલ
રહેમાનનો પેલેસ ઉભેલો હતો. ગાડીવાળાને
ભાડાના પૈસા સુકવી આપી ફરવાનું પાસે
જઈ ફરવાને કહ્યું: “હું શિશિરકાંતને મળવા
માથુ છું.”

તે અંદર મથો અને પોતાની સાથે તદ્દન
પુરોપીઅન પોષાકમાં સજ્જ થયેલાં એક

પુવાનને લઇને આવ્યો.

મારા ઉપર આવેલો. પત્ર તેના હાથમાં મુકી મારા આવવાનું પ્રયોજન મેં તેને કહ્યું. કાગળ વાંચી તેણે કહ્યું: “મી. રમાકાંત! પધારો.” એમ કહી ધણીજ ભાવથી તેણે મારી સાથે હસ્ત ધૂનન કર્યું.

પછી અમો બગીચો ઝોળંગી આરસનાં પગથીયાં ચઢી વરંડા પર ચઢને એક વિશાલ હોલમાં દાખલ થયા.

આખા હોલને સંપૂર્ણ બાદશાહી શાકથી શણુગારવામાં આવ્યો હતો. વચ્ચેના એક ટેબલ ઉપર ચાંદીની મોટી ધુપદાનીમાંથી સુવાસિત ધૂંતના ગોટગોટા નીકળતા હતા. ચારે બાજુની દીવાલોને રેશમના લીલા પડદાઓથી ઢાંકી દેવામાં આવી હતી. આખા હોલમાં ક્યાંએ અંગ્રેજ ફરનીયરનું નામ ન હતું. હોલમાં પ્રવેશ કરતાંજ લાંબા વાતાવરણે મારા પર એટલી અસર કરી કે હું હાંફુસ્તાનમાં છું એ વાત તદ્દન ભુલી ગયો.

હોલમાં જઈ તેણે રેશમી પડદાને હડાવી ભીંતમાંનું એક ઝીણું બટન દાખ્યું અને થોડાજ વારમાં એક પ્રૌઢ વયની છત્રામી સુંદરી આવીને ઉભી.

“ફતીમાબાઈ! આ મહેરબાન શિશિરકાંતને મળવાને આવ્યા છે. એમને તેમની પાસે લઈ જાઓ.”

“મઃ કરજે મી. રમાકાંત! હું જરીક કામમાં છું નહીં તો હું જતોજ તમારી સાથે આવત.” તેણે મારા તરફ ફરીને કહ્યું.

“કેં દરકત નહીં” મેં હસીને કહ્યું, અને હું તે બાઈની સાથે અંદરના ખંડમાં ગયો.

અંદર જતાં વચ્ચે એક મોટો આરસનો ચોક્ક હતો. તેના ઉપર બીસેરી કાચનો સુંદર રંગીન ધુમ્મટ હતો. બરોબર તે ધુમ્મટની

નીચેજ સુંદર આરસનો ધુવારો હતો. ધુવારની પાળ પર કાળી આરસની ધુપદાનીઓમાંથી સુવાસિત સુગંધ આખા ખંડને ભરી દેતી હતી. ફરતે દીવાલોને અડકાડીને અલંકારવાના નમુનારૂપ નીચા સોફાઓ ગોઠવ્યા હતા. સાં એટલી તો શાંતિ હતી કે એ શાંતિથી મને ઘેન ચઢવા લાગ્યું. ચોક્કમાં નીચે ફક્ત ઉપર ઠેરઠેર ટર્કિશ ગલીચા બીજાવવામાં આવ્યા હતા. અને તેના ઉપર કોષ્ઠ ઠેકાણે બ્યાઝયર્મ તો કોષ્ઠ ઠેકાણે મુઝયર્મ તો કોષ્ઠ ઠેકાણે રુવાંટીવાળું ચામડું પાયરવામાં આવ્યું હતું.

કાળા અયુનસના અનુપમ કોતરકામથી શોભતા કઠેરાવાળી સીડી ચઢી અમે ઉપરના એક વિશાલ હોલમાં ગયા. ત્યાં સામેના એક બારણા તરફ આંગળી કરી તેણે કહ્યું: “પેલું બારણું ઉઘાડી અંદર જાઓ. ત્યાં શિશિરલાલ છે.” એમ કહી તે પડખાપાની પેઠે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

હું સ્વપ્નામાં તો નથી એની ખાત્રી કરવાને મેં મારી આંગળીને સખત બચકું ભર્યું, અને નક્કી કરી લીધું કે ના છું તો જાગ્રત અવસ્થામાંજ.

ન જાણે ક્યાંથી એટલામાં ભીંત પર લટકાવેલા સફેદ રેશમી પડદા પાછળથી એક વાદનું નાનું બચ્ચું નીકળી આવ્યું. મને જોઈને તે અટક્યું અને ધુરકવા લાગ્યું.

“કાશીર! કાશીર! કોધર ભાગ ગયા!” કોષ્ઠનો રૂપાની ઘંટડી જેવો મધુર અવાજ આવ્યો. અને એક નાની આગની જ્યૌત જેવી બાલિકાએ પડદા પાછળથી નીકળી આવી તે બચ્ચાને ગળાના પટામાંથી પકડ્યું, પરંતુ મારા તરફ નજર જતાં તે અચકાઈ, ધડીભર મારા સામે જોઈ રહી અને સરોપ પુછ્યું: “તુમ કોન

હો? હજાર ક્યોં ઘુસ આયે હો? કાસીમ! કાસીમ! બહ આદમી કો બહાર નીકાલ.” તેણે ઘુમ મારી.

તરતજ એક પહેલવાન જેવો માણસ હાજર થયો અને મારા સામે જોઇ તે હસવા લાગ્યો.

“હસતા કયા હૈ રે? સુનતા નહીં? મૈં કહતી હું કે ધનકો બહાર નીકાલો!” તેણે મુસ્તાથી લાલચોળ થતાં કહ્યું.

“બહેન! એ તો શિશિરભાષકા દોસ્ત હય. ઉનકો મીઠનેકે લીયે આયે હય.” કાસમે કહ્યું.

આ સાંભળતાંજ તે બાલા વિચારમાં પડી મઠ. અને પછી ખડખડાટ ખુલ્લા દીકથી દસી પડી. “તમારું નામ રમાકાંત ખરુને?” તેણે ચુક ચુજરાતીમાં મને પુછ્યું.

“તદ્વન સાચી વાત” મેં કહ્યું.

“ચાલો, ચાલો, હું તમને શિશિરભાષ પાસે લઇ જઈ. એ તો રોજ તમારીજ વાતો કરે છે.” એમ કહી વાઘના બચ્ચાને ઉચકી બગલમાં મારી તે આગળ યઇ. તેની કાંમતી રેશમી ઓઢણીનો એક છેડો બોંધ પર ધસડાતો હતો તેની એને જરીકે દરકાર ન હતી.

હું તેની પાછળ ચાલ્યો. ફતીમાએ ખતાવેલી રૂમ પાસે આવી તેણે ધડાકાજંધ બારણું ઉઘાડ્યું. અને ઉમરા ઉપર પગ મુકતાંજ હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો.

એક મોટા સુંદર પલંગ ઉપર શિશિર સુતેલો હતો અને તેની આંખો મીચાએલી હતી. પાસેની ખુરશી ઉપર એક રૂપ અને યોવનસંપન્ન મુસ્લીમ બાલિકા બેસી હતી. સામે ટેબલ ઉપર એક જરમનસીલવરની સમડીમાં અંગારા બળતા હતા, અને તે શિશિરના પાટાવાળા એક હાથને શેક કરતી

હતી. તેનો માથે બાંધવાનો કાંમતી રેશમી રુમાલ અસ્તવ્યસ્ત પડયો હતો અને તેના લાંબા વાળ લગભગ બોંધાને અડકતા હતા. જાણે કોઇ જીવંતની હાર સ્વર્ગના કોઇ દૂતની ચાકરી કરતી હોય એવું એ દૃશ્ય હતું. મને લાગ્યું કે હોંદનો વિધાતા કોઇ એક નવી સંસ્કૃતિના અખતરાની શરૂઆત આજથી કરે છે.

“ચુલ! તું કતના અવાજ ક્યોં કરતી હય?” તેણે પેલી બાલિકા તરફ ફરીને અતિશય મીઠા અવાજથી કહ્યું.

ચુલે દોડી જમને પેલા વાઘના બચ્ચાને તેના ખોળામાં મુકી દીધું અને કહ્યું: “બહેન! શિશિરભાષના દોસ્ત તેમને મળવા આવ્યા છે.”

તે બાલિકા તરતજ મારા તરફ ફરી. “રમાકાંતભાષ! તુમ આયે સો બહુત અચ્છા કીયા” જરાક પશુ સંકોચ વગર તેણે કહ્યું અને પાસે પડેલી ખુરશી ખતાવીને મને બેસવા કહ્યું.

હું પંદર દિવસ ત્યાં રહ્યો. શિશિરમાં કે ન સમજાય—ન કળાય એવું પરિવર્તન થયેલું મને દેખાયું.

એક દિવસ શિશિરના રુમનું બારણું ઉઘાડતાં મેં જોયું કે રીયાના પલંગ પર બેસી તેને શેક કરી રહી છે. ધીમે રહીને શિશિરે તેને પોતાની પાસે લીધી અને તેના મસ્તકને નીચું નમાવી તેના હોઠને પોતાના હોઠ સાથે દાબ્યા. રીયાનાએ રનેહયા શિશિરના ગાલ પર હાથ ફેરવ્યો.

હું લાંથી અંદર ન જતાં પાછો મારી રુમમાં ચાલ્યો ગયો.

x x x

ઉપરની વાતને આજે વરસ થઇ ગયું છે. વળી પાછો એક દિવસ હું શિશિરને ત્યાં ગયો. “શિશિર! વેકેચન ક્યારે પડે છે?”

“કેમ ? આવતા સનિવારથી. એ નક્કી થયું” સારે તું તો હાજર હતો.”

“અને તું જીનાગઢની મુસાફરીએ પણ આવશે ને ?”

“હું આવવાનો નથી, મારે કેંક કામ માટે સુરત જવાનું છે.”

“શું કામ છે ? આ વખતે આપણે સિંહનો શીકાર કરવો છે.”

“હા, પણ નહીં અવાય. જો કે કેંક ખાસ કામ નથી, એવુંજ સાધારણ.”

“જો, શિશિર ! તું શું એમ ધારે છે કે અમે બધા આંધળા છીએ ? મિત્રોની સોખત કરતાં તને શુદ્ધશન પેલેસ દવે વધારે પ્રિય છે. એ વાત અમે દરેક જણુ સમજી ગયા છીએ.” મેં હસીને કહ્યું.

શિશિરનો ગૌર મહેરો શરમથી લાલ થઇ ગયો.

“ઠીક, ઠીક, આમાં શરમાવાનું કેં કારણુ નથી. અમે જાણુતાજ હતા કે વહેલું મોડુ આવું કેંક થશેજ. જીવાનોનો તો એ હક છે. અને જેના જીવનમાં એવું જનતું નથી તે કાં તો મદાત્મા છે કે પછી મડદું છે. પણ અમને કાંઈને એવો તો સ્વપ્નેએ ખ્યાલ ન હતો કે તું આમ છેક ઢીંદુ સંસારની બહારજ કુદકો મારીય.”

શિશિર કેંજ બોલ્યો નહીં.

x x x

ગામની બહાર નદીના કીનારા ઉપર એક સુંદર ઝુંપડી તૈયાર થઇ ગઇ છે. આવતા માસમાં શિશિર અને રીવાનાનાં લગ્ન થવાનાં છે. એક દિવસ હું, ચંદુ તથા મધુકર વગેરે એલા હતા ત્યાં મામના કેટલા કહેવાતા ખાલાણુ આવેવાનોનું એક મંડળ આવી પહોંચ્યું અને શિશિરને એ સ્નેહ કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવાને

સમજાવવાલાગ્યું. જીવાનીઆઓ ઉપર ધણીજ ખરાબ અસર થશે, ઢીંદુ ધર્મ નાશ પામશે વગેરે ધણી ધણી દલીલો તેમણે કરી.

બધી વાતો સાંભળી લીધા પછી શિશિરે કહ્યું: “ગૃહસ્થો ! હું તમારી સાથે મળતો થઇ શકતો નથી.”

“અરે ભાઈ ! કેં નહીં તો એટલું તો કર, પેલા આપસમાજીઓ પાસે કે સંમતિવાળા પાસે તે છોકરીને ઢીંદુ બનાવી પછી લગ્ન કર. એટલી તો ઢીંદુ ધર્મની લાજ રાખ.” એકે કહ્યું.

“ભાઈ જોમ હું ઢીંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર નથી તેમ રીવાના એના મુસ્લીમ ધર્મનો ત્યાગ કરે તે હું ઇચ્છતો નથી. એને કરવો હોય તો પોતાની રાજીખુશીથી ભણે કરે, પણ તેને ઢીંદુ ધર્મમાં લાવવાને મારા સ્નેહને હું સાધન તરીકે વાપરવા માગતો નથી. મારે મનથી તો સ્નેહ એજ એક સાધ્ય વસ્તુ છે. જેને તમે લોકો ધર્મ તરીકે આજે માનો છો એ વસ્તુ મારે મનથી તો તદ્દન નજીવી છે. એને હું એટલું મહત્ત્વ આપી શકતો નથી.”

શિશિરની આ વાત સાંભળી સૌથી આગળ બેઠેલા અને સૌથી વધારે ગુરસે થએલા એક પંડિતજીનો પીતો ખસી ગયો. અને તેણે શિશિરને ન કહેવાનું કહી નાખ્યું. આથી મધુકર ઉઠી ઉઠ્યો.

“ઉલ્હુ ! તારો તે ધર્મ છે ? તું કે જેણે પોતાની દીકરીઓ વેચી છે, તું કે જેણે વારસા ને માટે પોતાના માઆપ વગરના ભત્રીજાનું ખુન કર્યું છે, તું કે જેના વ્યભિચારને સીમા નથી, ને અમને ઢીંદુ ધર્મ શીખવવા આગ્યો છે ? આલ ઉઠ ! બહાર નીકળ !” કહી ઉઠીને તેણે તે પંડિતને ગળચીમાંથી પકડ્યો.

મેં અને શિશિરે વચ્ચે પડીને મધુકરને ધમી પાડ્યો. આવેલું મંઠળ વધારે ગરબડ કરી વગર રવાના થઈ ગયું.

‘Ob my God ! How I like to kill them, to shoot them, to hang them !’ મધુ બબડ્યો.

“મધુકર ! તારામાં શાંતિ ક્યારે આવશે ?” મેં કહ્યું.

“આ તે ધરમ છે કે દેખાતું ? ધરમ ઘર (Home)ના જેવો હોવો જોઈએ. જ્યાં લોકોને આરામ મળે, રાહત મળે. અહીં તો તમને દરેક વાતે છુંદીજ નાખવામાં આવે છે.

x x x

શિશિર અને રીયાનાનાં લમને વરસો વીતી ગયાં છે. એમના દોટીજના બગીચાને એક છેડે પૂર્વ દિશામાં એક સુંદર શિવાલય નજરે પડે છે અને બીજે છેડે પશ્ચિમ દિશામાં એક રમકડા જેવી અત્યંત મનોહર મરજીત જોનારું મન આકર્ષણ કરે છે. ગંગાજમનાના પ્રવાહ જેવી દીંદુ ધરણીમ જેવી બે સંસ્કૃતિઓને એક યુગલ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરીએ હરકત વગર, કશાએ કંકાશ કે કટુતા વગર એકત્ર વહેવડાવે છે.

દેશના અનેક પક્ષો અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી આ અખતરાનું નિરીક્ષણ કરી રહેતો છે. ગુલામીનાં બંધનોથી ગુંગળાએલાં અનેક અંતરો પ્રાર્થના કરે છે કે વિષાતાનો એ પ્રયોગ સફળ થાયો !

પરંતુ ધર્મના લોખંડી બંધનોથીજ જેમનાં પાપી પેટ ભરાતાં હોય, પોતાની વાસના તૃપ્ત કરવાને ધર્મના ઝંખડા જેમને આવશ્યક છે, જેમની સત્તાની વિષયવાસના

પોસવાને એ એક અમુલ્ય સાધન છે તેવા એક ચતુર પક્ષે એનું ભાવિ પરિણામ જોયું. એ અખતરાની સફળતામાં તેમણે પોતાના મહાલયો અને સત્તાનો ધ્વંસ જોયો. અને એ લોકો વેળાસર ચેત્યા.

x x x

એક દિવસ સવારે મને ખબર મળી કે શિશિરનું ખુન કરવાનો પ્રયત્ન રાતે થયો હતો અને તે બચે એમ નથી. હું એકદમ ત્યાં ગયો. પથથીઆં ચઢતાજ મને ડોક્ટર સામા મળ્યા.

“ડોક્ટર શિશિરને કેમ છે ?”

“અત્યારે નો ઠીક છે. પરંતુ કેસ હોપલેસ છે.” કહી ડોક્ટર ચાલ્યા ગયા.

હું અંદર ગયો તો મધુકર, ચંદુ, નાનો નવીન બધા એકઠા થઈ ગયા હતા. પક્ષગ પાસે ખુરસી ઉપર પોલીસ ઓફીસર મી. કોન્લી શિશિરની સાથે વાત કરતા હતા.

“નહીં છ, હું ખુનીઓનાં નામ આપી શકું એમ નથી.” શિશિરે કહ્યું.

“ત્યારે શું તમે કાયદાને મદદ નહોતો કરો ?” મી. કોન્લીએ પુછ્યું.

“મી. કોન્લી, કાયદા કરતાં માણસ જાતને મદદ કરવા હું વધારે આગ્રહ છું. મારું ખુન કરનારાઓને હું ખાતી કરી આપવા માગું છું કે જેનું તેમણે ખુન કર્યું છે તે તેમનો દુરમન ન હતો પણ મિત્ર હતો. એટલું જો ધાય તો હું મારા મરણમાં પણ મારી છત જોઈ રહ્યો છું. ઠીક, મી. કોન્લી ! માફ કરજો પણ સમય ચોરો છે અને મારે હજુ મારા મિત્રોને મળવું છે.”

“હા, મી. શિશિરકાંત? હું ઇચ્છું છું કે હું પણ તમારા જેવું જ મૃત્યુ પામું.” કહી તે સલા અમલદારે સમાસવતી પોતાની આંખો જુહી, અને રજા લીધી.

શિશિર શીકકું દરથો.

જાદ તેણે અમને બધાને બોલાવ્યા, તે બધા સાથે ખુબ રોદધી તેણે વાત કરી.

“મધુકર! શક્તિ સાચવીને વાપરજો હોં. અને નવીન તું હવે તો મોટો થયો, પણ બીજા નાના બાળકોને તારી તડાક ઊંઝણી જરૂર શીખડાવજો. અને થાય છે કે હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં પણ તમારો બધાનો રોદ હું કદી જુલીશ નહીં.” અને તે શાસ લેવા ચોકાયો.

અમારી આંખમાં આંસુ ખાળ્યાં ખળતાં ન હતાં.

ચોડાક શ્વાસ લેવા તે રીયાનાં તરફ ફર્યો.

“રીયાના” તેણે રીયાનાને બોલાવી. તે પાસેજ પલંગ ઉપર બેઠી હતી તેની આંખમાં આંસુ ન હતાં, મુખ ઉપર ચિંતા ન હતી, હતી માત્ર ચિરસાંતિ.

શિશિરે પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. તે નીચી નમી અને શિશિરે તેના કપોલપ્રદેશ ઉપર સુખન કયું. રીયાનાએ શિશિરના બાહ્ય પ્રદેશ ઉપર પોતાનો કપોલ મોડ્યો. તે પછી તે કદી ઉઠી નહીં.

આ કંગાલ દુનીયાના ઝવજા અને ઇર્ષ્યાથી મુકત એ આત્માઓએ તે દિવસે પોતાની આખરની મુસાફરી એ રીતે શરૂ કરી. આમીન!

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી	ગુજરાતી સાહિત્ય મહાન વિદ્યાર્થી કુમારો અને કુમારીઓ આદ્ય પ્રાસ વાતચિત્ર, કાવ્ય, લોકકથાઓ ઉપનિષદોના મહત્ત્વ, નિર્માણ આત્મકથાઓ, દુષ્ટતા, કારીઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, મેગ્સેન જુઓબની વાતો, રંગીન ચિત્ર અને ઘણે આદ્યોના પુસ્તકો	પરદર્શના ઉપરથી પરદર્શના ઉપરથી ઉપનિષદોના મહત્ત્વ, નિર્માણ આત્મકથાઓ, દુષ્ટતા, કારીઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, મેગ્સેન જુઓબની વાતો, રંગીન ચિત્ર અને ઘણે આદ્યોના પુસ્તકો
કુમાર-કાર્યાલય : ૪૪૮૦ રામપુર : અમદાવાદ		

છાયાપુરુષ

[અનુસંધાન ૫૪૪ ૧૨૦ થી]

પણ પ્રેરે. રાજેન્દ્રે 'The Glowing realities of Titan' એટલી ટીકા સાથે, ખીખી ચિત્રપટ રચી ક્યાં!...

કેવળ દયા માગતી બીની આંખે પ્રેરે. તરફ નેચ રહ્યો. આ કષ્ટ-સુષ્ટિ તે તે સમજી શકે નહીં.

લીઓનારો, રોમેનો, કે પેરુજનો, મુરીડો કે વેલાસ્કો (velasquez)-કોઈના આદર્શ કે સંક્રિંતી ભુની પીઠાન કેસરને દલીલ નહીં. કોને લાગ્યું કે જીવતા કેસરમાં, હવે પહેલાના કેસરનું સામર્થ્ય નથી!...તે એટલે સુધી કે કેસરે, પહેલી પોંછી લઇને એક ખજુરીનું ઝાડ ખીખું ને ઉપર એક પક્ષી બેસાડ્યું!...ક્યાં કેસરનાં સુંદર ભાવવાદી ચિત્રો ને ક્યાં આ કલ્પના!...

ફેરલાક હોંડીઆર ડોક્ટરેશએ તેનું મગજ તપાસ્યું ને ઉપર જાહેર કહ્યું કે 'ગ્રેઇન રીસર'ને લીધે તેની બધી શક્તિ દલુપ થઈ છે!.....

* * *

એ વાતને એ વર્ષ વધી ગયાં. કેસર હજી તો પારીશમાં પહેલી પુણીની જેમ શરુઆતનાં ચિત્રો ચીંતે છે. અને તેના આવા દરપથી પ્રેરે. રાજેન્દ્ર વારંવાર ગળમળા ઘડી જાય છે. કેસરે જે ચિત્રો પહેલાં ક્યાં દર્શાવેલાં નહોતાં તેની નકલ સુધાં પણ તેને આવડતી નથી! ફેરલી દુર્દશા!

એક વખત, ગોરેજમાં પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી ને નવલ, પંડિત કેદારનાથ આવવાના દના. શ્રી. રાજેન્દ્રે તેમને જોતા માટે ફેરલાક સુંદર દસો જોડ્યાં દનાં. તેમાં એક ચિત્ર કેસરનું પણ હતું. તે અત્યંત સુંદર ને ભાવવાદી હતું.

એક...જોખાડખા ઝાડની સામે બેસીને-એક ૧૬ પુરુષ-આકાશના ભુરા રંગો નોંધે રહ્યો છે. ચિત્ર આટલુંજ હતું, પણ તેમાં જુદાવસ્થાની બધી સ્થિતિ-ભાવતા, નિરાશા ને આશાનો રમ્ય સંધિકાળ અતિવૃથ્થા ને વૃથ્થાત્મક-અધા વિરોધી ભાવોને ઝાડ અને માણસની વચ્ચે વહેંચી નાખ્યા હતા. કલાકારે તેમાં, ઘણી શૈલીનો ઉપયોગ કરી એક સુંદર અનુપમ રંગનું કાવ્યજ રચ્યું હતું!

પંડિત કેદારનાથ આવ્યા ત્યારે તેનું લક્ષ આ ચિત્રે ખેંચ્યું. તેને પ્રેરે. રાજેન્દ્રે ચિત્રકારની કઠણ વાર્તા પણ કહી. પંડિતજ, કેસર પાસે આવ્યા, ત્યારે તે એક જંગલનું દ્રશ્ય કરતો હતો, પણ તેમાં-પીંછીની ચાતુરીમાં-આશ્ચર્ય. જમીનનો ફેર હતો. કેદારનાથ તેની પાસે બેઠો: તેણે કેસર સામે બેઠું: કેસરે તેને જોયા. પણ આ ચિત્રકાર-પેલા ચિત્રના જોટલી મનોદશાએ પહોંચેલો લાગ્યો નહીં.

"કેસર! આ ચિત્રમાં તું શું કરે છે?" રાજેન્દ્રે વાત ઉપાડી. પેલું તારું ચિત્ર તુ જુએ છે!

કેસરે ડોક્ટર ધુલાબ્યું: માત્ર જરા દસો ને પાછો પોતાના કામમાં વળખી ગયો. પ્રેરે. અને પંડિત ત્યાંથી ફરી ગયા.

પંડિત કેદારનાથે પ્રેરે. રાજેન્દ્રને કહ્યું કે મારા માનવા પ્રમાણે આ શરીરમાં કેસરનો આત્મા-એના પ્રથમના સ્વરૂપમાં રહ્યોજ નથી. અને કોઇ બીજોજ આત્મા-કદાચ તેના પિતાનો આ શરીરમાં વસે છે. કેસર ખત્ય પામ્યો છે એ વાત ચોક્કસ છે. સંકોચી એક દૃષ્ટિથી પ્રેરે. રાજેન્દ્રે તેનો જવાબ વાળ્યો.

"તમે એ વાત નહીં માનો. પણ આ શરીર કેસરનું છે. બાકી એના સંસ્કારી અપમાને સ્થાને ગોઇ બીજોજ આત્મા આ શરીરમાં વસે છે."

“ડોક્ટરે માને છે કે ‘પ્રેક્ષન શીવર’થી તેણે બધા સંસ્કાર ને સ્મૃતિ ગુમાવ્યાં છે !”

“એ વાત હું સાચી માનત. પણ કેટલાક ગુણનો સંબંધ આત્મા સાથે છે. લાગણીના બધા વિષયો સુદ્ધિ કરતાં આત્માના વધારે છે. સંબંધિત છે કે આત્માની જેમ આ તરવો અવિનાશી હોય, ને તેથી જ્યારે રોગથી માણસ ગોડા થાય છે ત્યારે પણ પોતાના પ્રિય સંસ્કારને તો એક ધૃતની માફકજ પુરે છે !...ગોડા થઈ જત તો પણ કેશવ પીંછીની જુની પીંછાન આટલી બધી એક સપાટે વીસારી દેત નહીં !”

“એટલું બરાબર”—પ્રેફિ. કહ્યું “ને એવા દાખલા છે કે છેલ્લી પળમાં મનુષ્યે પોતાના ખરેખરા પ્રિયવિષયને ફરી ફરીને સંભાર્યો હોય !”

“એવા પણ દાખલા છે કે અતિ નુશ્વવાળા મનુષ્યને પૈસો મળતાં ગોડા બની જાય—એટલે કે પ્રિય વિષયની ધુન એ ગોડપણ છે. ગોડા મનુષ્યોનો ખરો ઇતિહાસ ન જાણવાથી, ઘણી વખત, તત્ત્વજ્ઞાન પણ અપૂર્ણ રહ્યું છે. હવે જે પ્રિય વિષયનું મનન—ધુન એ ગોડપણ છે, તો ગોડપણથી પ્રિય વિષય કેમ છુટી જવાય? અને ધુન હવે સૌ કણસ કરે છે કે આત્માનો ગુણ છે. એ ધિક્કારના ગોગ અત્યવહાર વસ્તુ નથી: એટલું તો આ પદ્ધતિ અનુમાન બાંધી શકાય કે કેશવ ગોડા થતા હતા, અથવા અત્યારે સૌ માને છે તેમ પોતાનું મગજ ગુમાવી બેઠો હત તો પણ, આ ધુન—સાથે એટલા સંસ્કારી સ્વરૂપમાં નહોં તો બીજા સ્વરૂપમાં પણ—જાળવ્યા વિના રહેત નહીં.”

પ્રેફિ. રાજેન્દ્રે એનો ઉત્તર વાળ્યો નહીં. પણ જ્યારે તે જુદા પડ્યા ત્યારે તેણે પંડિતને કહ્યું કે તમે માનો છો એ વાત સાચી હોય તો પણ એની ખાત્રી કરવાની જરૂર છે. પંડિતે કહ્યું કે આ વાતમાં મારે ખાસ સ્વાર્થ નથી: મેં તો જે બીજું અનુમાન એવાય તે કહ્યું.

× × ×
છએક માંસ પછી, એક વખત, કેશવને તદ્દન મુળ સિદ્ધિનો શીખવાતા હતા, ત્યારે પ્રેફિ. રાજેન્દ્રને લાગ્યું કે કેશવની સ્મરણશક્તિ, સુંદર છે; તેમજ એને શીખવાની હોંશ પણ છે. માત્ર આગલી કોઈ વાત તેને યાદ નથી. આ રોગ કરતાં—બીજા જીવનનું વધારે ચિન્હ છે. રોગ-કે વિસ્મૃતિ હોય તો તો એ અત્યારે પણ ભારે ઠોઠ રહેત.

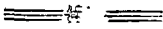
× × ×
તે દિવસે પંડિતનો કાગળ હતો.

૧. પ્રિયબાઈ રજેન્ડ્ર!

તમારો શિષ્ય કેશવ—ખરી રીતે તો કેશવનો પિતા—ચિત્તજન ને અભ્યાસ ને ખંત ને શ્રમથી ભરે છે, ને જે સ્મરણશક્તિ બતાવે છે, તે પર તમિ વિચાર કાઢો.

તમારી પામેથી નાહળ્યા પછી, મેં સિદ્ધ કર્યું છે કે એ કેશવ શરૂ થઈ જઈ ને જીવતા છે. મેં આ વાત—કેશવના છાયાપરુષને બિલાવેને સિદ્ધ કરી છે. આપને ખાત્રી ન હોય તો આપણે સાથે એ ફરી નિશ્ચય કરીશું. પંડિત કેદારનાથ.

પ્રેફિ. રાજેન્દ્ર હંડા વિચારમાં પડે છે. તે છેવટ ઉઠ્યા ત્યારે એટલું બોલ્યા: “એ વાત સંબંધિત લાગે છે !”

સ્વમદ્રષ્ટા

૧૯૧૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૬ થી]

“મા વાટ ભેટી ખેડી છે.” જરાક દીલ-
ભીરીભરે અવાજે સુદર્શને કહ્યું. “એનું સ્વાતંત્ર્ય
ગયું છે. શક્તિ ગઈ છે. શ્રદ્ધા ગઈ છે. જે
સંસ્કારની જનેતા, તેને બધા અસંસ્કારી લેખે
છે. તમે જે યોજના કહી તે અઠેકડા દાખલ થાય
તો ‘મા’ ના ભોગ વળે. એક જણ હાથ તારું
ને ખીંચે દાંડીઓ તારી તેના જેવું થાય. એ બધી
યોજનાઓ અમલમાં મુકાય તેવી માનવતા ક્યાં
છે? ભગીરથ કામો કરવાની, ને પાર ઉતારવાની
અને માનવતા ‘મા’ ને ચરણે ધરવાની શક્તિ
ક્યાં છે?”

“હું પણ એજ કહું છું” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

“હું પણ—” મોહનરામે કહ્યું.

“ના; જરા ફેર છે. ધર્મને નામે કેં કરશે
કે ધર્મધતા છવ લેશે. સાહિત્યદ્વારા કરશે તો
માનવતાને કરવાનો શોખજ વધશે.”

“પણ ભાઈ વાન કહોને” નારણભાઈ
ભોલ્યા. “તમે શું કહો છો?”

“એટલું કે લીંદી માનવતામાં વ્યવસ્થા
લાવી, બધાં બંધનો કચરી નાંખે એવો હેમાચલ

ક્યાં વિના રસ્તો નથી.” બધા સુદર્શનેના ગંભીર
અવાજથી એકચિત્ત થયા.

“આ તો કે સમજાવું નથી, સ્પષ્ટ કહોને”
ફેરશારણે કહ્યું.

“કહું?” સુદર્શને કહ્યું. “માની
નિખલતા તમે ધારો છો તેવી એક પ્રકારની
નથી ગ્રેસ કરશે તો લોકો વાંચશે નહીં, બોળ
કરશે તો ફેફસાર નહીં બળે, લસકર ઉભું કરશે
તો તેને છત્તાં નહીં આવડે. એવું ન હોત તો
મુડીસર વેપારી અંગ્રેજો તમને આમ છતી ન
જાત. રાગ આપણો ઉઠા છે. આપણી માનવતા
કહોવાઈ ગઈ છે.”

“શું કહો છો?” નારણભાઈએ તિરસ્કારથી
પુછ્યું.

“મને લાગે છે તે. સરો પડ્યો છે. આપણા
માં છુદ્ધિ છે, હીમત છે, દેશભક્તિ છે—જતાં
પણ ‘મા’ માં તદ્દલીન એવી વ્યવસ્થિત માનવતા
નથી. ગણવાગાંધ્યા અંગ્રેજોને ગમે ત્યાં વસે છે પણ
તેના લુસ્સામાં વ્યવસ્થા વસે છે; આપણે અસંખ્ય
છીએ પણ આપણા લુસ્સામાં વ્યવસ્થાત્મક
ઉત્સાહ નથી. એ આણવાની મારી યોજના છે.
એ આપશે કે તમારા બંધાની યોજના સહેલી
થશે.”

“એ હોત તો આપણે આદર્શને પહેલિયતજ
કેમ?” પાઉ કહ્યું.

[આ સમિતિ ગર્ભાને વિશેષ ભાગ આપતા અંકમાં.]

લેખકની અકસ્માત માંદગીને લેઈ વિશેષ કામ આપી શક્યા નથી માટે વાચકોની
ક્ષમા યાચીએ છીએ—ઉપતન્ત્રી.

તનમનની મહેનત કરનારાં !

ઝંકુનું

તમે વાપર્યું

નમુનેદાર આટણું

કેસરી જીવન

કે?

સુશોભિત—સુનાસિત—સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

રસાયનરૂપ લીલાં રસદાર
આમળાં સાથે રસસિદ્ધુર, અખક,
કેસર, કસ્તૂરી અને બીજાં દીપન
પાચન તથા પૌષ્ટિક આપેલા
મેઘવી બનાવેલું

માંદાં હો કે સાગાં હો
નળળાં હો કે સજળાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
શ્રી હો કે પુરૂષ હો
તમે જે હો તે

મહારસાયન

ઝંકુના કેસરી જીવનનો એક પોટ
આજેજ લઈ જાઓ : આજેજ મંગાવી લ્યો :
તનમનની મહેનત માટે તૈયાર થવા માંડો

ઝંકુ	:	:	:
ફાભારિયુટકલ	:	:	:
વર્કસ, લી.	:	:	:

કારખાનું : એલ્ફીન્સ્ટન રોડ મુંબાઈ ૧૩

મુખ્ય દુકાન : કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ. ૨

કેસરી જીવન-રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ બીના રૂ. ૧૫, ૧ નો રૂ. ૧૫

કેસરી જીવનું માહિતીપત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર તાકીદે મંગાવો

કૃપાલ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૪ થી)

નારાયણ

હા, ખાસ કરી આ કૃપાલનું કાવ્ય.

નવીનચંદ્ર

[સામય] એમ? બધાં તો કહે છે કે એમ કાવ્ય ખાસ કરી ધણું સામાન્ય છે; અને ક' વારં પુ' કે એ ખરું છે.

જયશ્રી

હા વળી, તદ્દન સાધારણ છે. એવાં વધુનો તો બધી કવિતામાં આવે છે. કેમ નહીં તનુભાષ?

તનુસુખ

હા, એમાં તો કેજ નથી; ધટતા પણ સાધારણ છે.

નારાયણ

[જરા ચીંતાઈને] હવે સારું. તમે લોક જરા સમજાવો!

નવીનચંદ્ર

પણ મને પણ એ વાત સાચી લાગે છે.

[નારાયણ નવીન સામે એક રહે છે.]

નારાયણ

તે હશે. પણ મને એમ નથી લાગતું. જે વખતે કૃપાલ શ્રદ્ધામાંથી બહાર આવે છે એ વખતે.....

જયશ્રી

ઓહો, એવું તો બધી અગ્રેજી કવિતાઓમાં હોય છે, કેમ નહીં નવીનભાષ?

નવીનચંદ્ર

હા, એ આપું પણ એક અગ્રેજી કવિતાની હાયાકપજ છે.

નારાયણ

[એક આંખ નાની કરી] બહુજી!

નવીનચંદ્ર

હાહ, લગભગ બહુ.

નારાયણ

[એક કું એજ પુણું પુણું લગભગ કે બહુજી?]

જ્યારે કૃપાલ પોતાની લાગીને...ચિત્રાને જોઈ ત્યાંથી જવા માટે છે તે વખતે...[વિચારમાં પડે]

જતો હોય તેમ અટકે છે.] કું થું કહેતો હતો! હા, તે વખતે એને કેક-જરા ન જણાય

એવી મહેનત પડતી હોય એમ લાગે છે એ પ્રજા પેલી અગ્રેજી કવિતા ઉપરથી આવે છે!

[સુશુભા નારાયણનાં સામે એક રહે છે]

નવીનચંદ્ર

પણ એવું કે આવતુંજ નથી.

[નારાયણ શરૂ કરે ચિંતા હોય તેમ પ્રસ્તુત લખાઈ છે અને પાન ફેરવે છે. જરા વહે.]

નારાયણ

આ વીસમી સીટીમાં એવું નથી આવતુંજ નવીન તે વચ્ચે છે. બધાં 'છાંદસો' નવીનના ખેલાં ઉપરથી આપણીમાં રેલીયાં છે.

નવીનચંદ્ર

[એમાં એવું કે નથી; કેમ તનુભાષ?]

[તનુસુખ-જયશ્રી]

કેજ નથી.

નારાયણ

એમ કે! કે નહીં; રહેવા રો. હું પણ આપુંજ પણ ન પેલી અગ્રેજી કવિતામાં છે કે!

નવીનચંદ્ર

[હા, હા, જરા તારા ફેર છે ખરો. પણ સાપને થું લાગે છે.]

નારાયણ

[એમાં એવું કે નથી આવતુંજ]

નવીનચંદ્ર
ના, છ.

નારાયણ
સાચું કહો છો ?

નવીનચંદ્ર
હા, છ, જુદું શા માટે કહું ? તે આપને
કેં લાગે છે ?

નારાયણ
મેં તો કહ્યું. કૃપાલ લાંથી કેંક મહેનતથી
પ્રસતો હોય તેમ લાગે છે. એ એ લીડીઓ બહુ
અસામાન્ય છે.

જયશ્રી
પણ કાકાજી, એમાં એવો એક શબ્દ ક્યાં છે
એમાં મહેનત પ્રગટી હોય એવો અર્થ આવે છે ?

નારાયણ
શબ્દ—હા, ખરું શબ્દ નથી પણ આ શબ્દો-
ની ગતિ કેવી ધીરીધીરી પડી અટકી જાય છે.
પણ શબ્દ તો એકે નથી. શબ્દોની ગતિ અટક
એટલે વાચકના વિચારો અટકી જાય છે અને
પછી એજ ખાકી રહેલો વિચાર કરવો પડે છે.

નવીન
ક્ષમા કરો પ્રજા મારી એ ખ્યાન બહાર છે.

જયશ્રી
કાકાજી મને તો ખુબ હસવું આવે છે.

નારાયણ
તું એ ના સમજે. પણ નવીનચંદ્રભાઈ
મજાશે.

નવીન
હાહ, કહો નોંધ્યો.

નારાયણ
તમે તો કવિ છો એટલે હું શું કહું ? પણ
હું મારી જાતનો દાખલો આપું. સિદ્ધતા નારી-
વજ્ર સામે જુએ છે કે હું નાનો હતો ત્યારે ચિત્રા
જારવાનો મને શોખ હતો.

નવીન
એમ ? પણ આનંદની વાત છે.
નારાયણ

હા; પણ સાંભળો તો ખરા: એક વખત
હું એક દારૂ પીધેલં સ્ત્રી કેદીનું ચિત્ર દોરતો હતો;
બહુ કરુણ દર્શન હતું. એક આતેને કલાક રહી
હાંસી દેવાની હોય; તેવી સ્ત્રીએ દારૂ પીધો હોય
અને વંધારે દારૂ માટે તૈયારી હોય એ પ્રસંગ
હતો. મેં કહ્યું તેમ બહુ દુઃખદ પ્રસંગ હતો.

સુશ્રુતા
જો જયશ્રી, આ કોઈક જાય છે.
[કાશ ધ્યાન આપતું નથી]

નવીન
ખરેખર ત્રાસદાયક.

નારાયણ
હા. હવે થયું એમ કે તે સવારે મને એક
સર્વાંગ સુંદર અનુભવ થયો હતો અને એ
અનુભવના તરંગો મારા હૃદયમાં નાચી રહ્યા
હતાં. સાધારણ રીતે તો હું પેટું ચિત્ર તે દિવસે
ચિત્રરતન નહીં પણ વીરચંદ શેઠની ઉપરાણી
આવી એટલે મારે તે હાથ ધરવું પડ્યું. પછી
શું થયું જાણો છો ?

નવીન
ના છ.

નારાયણ
મેં ચિત્ર પુરું કર્યું; બીજું બધું બરાબર
થયું પણ કાંઈ જાણે અંદર શું આવી ગયું છે કે
જ્યારે જ્યારે એ ચિત્ર જોઉં છું ત્યારે સ્ત્રી કેદી
કરતાં પેલા રમ્ય પ્રસંગનાં સંભારણાં થયાં કરે
છે; જાણે મારા હૃદયના તે વખતના ધંપકારા
અંદર ઉતરી ના ગયા હોય. હવે સમજ્યા ?

નવીન
હા, છ, સમજ્યો; પણ એવું તો કૃપાલમાં
કે નથી થયું એની મારી ખાત્રી છે.

નારાયણ

ના, એવું નહીં પણ એનાં જેવું પણ
બને છે.

નવીન

ના, જી, ખરેખર જેવું નથી. મેં તો એક
સાધારણ વર્ણન ચીતરી કાઢ્યું હતું.

નારાયણ

એમ, ઠીક. [હિસો યાય છે.] ચાલો,
છોકરાઓ! હું જરા બહાર જઈ આવું [નવીનને]
ફરી આવો ત્યારે મળજો.

નવીન

હા જી, જરૂર. ચાલો હું પણ રમ લઈશ.

નારાયણ

આવજો.

[નવીન જાય છે.]

પ્રવેશ બીજો

નવીનશબ્દ અને રમાકાંત બેઠા છે.

રમાકાંત

તમને પણ ના સમજાયું ?

નવીન

ના, હું જરા સમજ્યો તો ખરે.

રમાકાંત

ત્યારે એ શું હતું ?

નવીન

નારાયણભાઈ બતાવે છે એ તો બરાબર છે.
મને તે વખતે તો સાચું ના સાચું પણ હવે
સુધી લાગતું જાય છે. કૃપાલ ચિત્રા પાસેથી
જાય છે ત્યારે જરૂર કીલ યતી હોય એમ તો
મને પણ હવે લાગે છે.

રમાકાંત

એમ !

નવીન

હા, મેં એજ બેઠનાં મારાં બીજાં વર્ણનો

નારાયણ પેદા પુસ્તક લખાડે છે અને કૃપાલ
કાવ્ય વાંચે છે

જયશ્રી

કેમ કાકાજી ?

નારાયણ

[વગર સાંભળ્યે] જુદો.

જયશ્રી

જીવ, જીવ, બીયારાને આમ શું કરતા હશે ?

નારાયણ જવાબ આપ્યા વગર અંદર જાય છે.

બધાં તેને જતો જોઈ રહે છે.

સુશ્રુતા

જયશ્રી, પેલું કોણ જાય છે ?

પડો પડે છે.

સાથે એ સરખાત્યું ત્યારે તો એમ ચોક્કસજ
લાગે છે.

રમાકાંત

જો એમ હોય તો તો એ બહુજ બયંકર
કહેવાય.

નવીન

હા, મને પણ એજ સાદવાં કરે છે: અને
મને નવાઈ એ યાય: છે કે એમ થવાજ કેમ
પામ્યું ? નારાયણ ભાઈના સિદ્ધાંત પ્રમાણે
તો એમજ નેકકી યાય કે મારા મનમાં તે વખતે
બયંકર અનીતિ પ્રવર્તતી હતી.

રમાકાંત

તમે એમને કહેશો નહીં. પણ એ એમ
કહેતાજ હતા.

નવીન

શું ?

રમાકાંત

કે તમે બહુ બયંકર માણસ છો.

[નવીન જરા અમો છે]

હેં !

નવીન

રમાકાંત

હા; પણ એમ બંધાયે દસી કાઢ્યું હતું.

નવીન

સારુ કહ્યું. હું ખરેખર એવો નથી. મને લાગે છે કે એવો થવા છત્તું તો પણ હું એવો થઈ ના શકું.

રમાકાંત

અમે પણ એમજ કહ્યું. પણ એમણે માન્ય નહીં.

નવીન

તે નારાયણભાઈ એમજ માને છે કે હું ખરેખર ભયંકર છું, એમ ? [હસે છે.] નવાઈ જેવી વાત છે.

[નવીન કાંઈ વિચાર કરતો હોય તેમ બેસે છે.

રમાકાંત તેને જોઈ રહે છે.]

રમાકાંત

[મેટિ સાહે] નવીનભાઈ.

[નવીન જાગતા હોય તેમ રમાકાંત સામું જુએ છે.]

નવીન

કેમ ?

રમાકાંત

શું વિચાર કરો છો ?

નવીન

ના, કે નહીં.

રમાકાંત

કે નહીં શું ? એવા વિચારો નથી કરવાના, સમજ્યા ? તમને ખબર છે ધણીવાર તો એવા વિચાર માત્રથી આપણે એવા ના હોખ્યે તો થઈ જાય છે.

નવીન

હા, તો ? થતાં હશું ?

રમાકાંત

નહીં કેમ ? એમને એમ આપણે પેલાં કામો કરાવે છીએ. આને "હું ભયંકર છું" એમ કહી શકાય; કારણ મને એક ક્ષણ આત્મજન્ય ભય અને "હું ભયંકર છું" એમ માને અને પરમ

હાડે આપણે તો જાણીએ. પણ નહીં તે મન ભયંકર થઈ જાય. તમને ખબર છે પછી તો એ ભયંકરતા છાંદગીને આકર્ષાઈ રહે છે.

નવીન

હવે વળી તારો સિદ્ધાંત નીકળ્યો ?

રમાકાંત

ના, મારો નથી, એ તો સર્વમાન્ય નિયમ છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે ભયંકર કામ આ કારણને લીધે થયું. પણ ખરું કારણ તો કેટલાયે વરસો પહેલાં શરુ થયું હોય છે. ખાસ કરી મનની નીતિમાં. એથીજ ધણી વખત જગતકારે મનને અનિષ્ઠ વિચારના સહવાસ માત્રથી દૂર કર્યું પડે છે.

નવીન

[હસ્તો દસ્તો] હશે, ત્યારે જવા દે. નહીંતર વળી હું ભયંકર થઈ જઈશ.

રમાકાંત

તમે બસે હસો પણ એમજ માથુસો ભયંકર થાય છે.

[નવીન હસે થાય છે.]

નવીન

સારુ ત્યારે, ચાલ રોતરજ રમીશું ?

રમાકાંત

ના, હું તો જાઉં છું [ઉભો થાય છે.] કાલે આવીશ.

નવીન

જાણે !

રમાકાંત

મારે કામ છે. સાહેબજી.

[રમાકાંત જાય છે.]

[નવીન ચોરકામાં આંટા મારે છે; પણ કામ પડે છે. થાકી જાય]

નવીન. [સ્વગત] ભયંકર ! [હસે છે.] મને થઈ છે ! [ઉભો થાય છે; પાસે આવે છે;]

વળી-કાચ પર બેસે છે.) બાંકર લોકો પણ
જમરા હરો; કૃપાલ બાંકર નથી; કદાચ-બાંકર
હોત તો વધારે દીપત-[આંખો ખીંચે છે અને
ધણી બધી વાર પડી રહે છે; પ્રજા સામેના
ઝોરડામાં અવાજ થાય છે. નવીન આંખો ઉઘાડે
છે ત્યાં અશ્રુ એક કળાટ પામે ઉભી છે. નવીનની

નજર તેના અર્ધ ઉઘાડા થયેલા જ્વન તરફ જાય
છે. એક વિપળ નવીન એમ તેને જુએ છે તે પછી
સહસા ઉભો થાય છે. તેના અવાજથી અશ્રુ
શરીર ઢાંકી દે છે. નવીન જોસબેર ખંડ બહાર
ચાલ્યો જાય છે.]

[પડો ૨૩ છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

[વળી પછી. એક ઝોરડાની બારીએ સુશ્રુતા
બેઠી છે. જરાક વચ્ચેના જમ રોતરેલ કપર
ચોપડી વાંચતા નારાયણભાઈ પડ્યા છે. જયશ્રી
કમાલ ગુપ્તી બેઠી છે. પાસે રમકાન્ટ અને તનસુખ
રોતરેલ રમતા બેઠા છે.]

સુશ્રુતા

હવે તો કંટાળી. કમારના કોઈ લોક પણ
આવતા જતા નથી. જયશ્રી, હજી કેટલીવાર છે ?

જયશ્રી

બહેન, હવે બહુ વાર નથી. છેલ્લીજ સાંકળી
છે. હમણાં પુરો થશે.

સુશ્રુતા

તારે રમકાંત તમે ચાલો.

તનસુખ

બહેન, બે મીનીટમાં રમત પુરી થશે. પછી
આવીએ છીએ.

સુશ્રુતા કંટાળેલે મહેરે બારી બહાર જાય છે.
ઝોરડામાં કમાર અને રમત પુરા થાય છે. અને ત્રણે
બહુ પાસે આવે છે. નારાયણભાઈ ચરમાં કપારે છે
અને ચોપડી બંધ કરે છે. સુશ્રુતા બહાર ગયું જોયું
છે. અચાનક.]

જયશ્રી

કાકાજી, યાદ છે તમે ધણી વર્ષો પર અહીં
આવ્યા હતા ?

નારાયણ

[અચાનક] હા, બહેન, કેમ ?

જયશ્રી

અને તમે પેલાં કવિને જોવા જોશોબો
હતા ?

નારાયણ

તે હજી અહીંજ છે કે ?

જયશ્રી

તે તો ખબર નથી પણ એક બહુ વિચિત્ર
વાત બની હતી.

તનસુખ

વિચિત્ર કેવી ? બાંકર.

નારાયણ

કેમ શું થયું હતું ?

[પણવાર કોઈ જોઈતું નથી.]

જયશ્રી

તમને પેલી કૃપાલની કવિતા યાદ આવે છે ?

નારાયણ

[હોહા હાજી બેસતો હોય તેમ]

ખરાબર યાદ નથી; કેંક ધીરી ધીરી અટકી
જતા બે લીટીઓ આવતી હતી ખરે ?

જયશ્રી

હા, એજ. બધાં કહે છે એને એવુંજ થયું છે.

નારાયણ

શું થયું હતું ?

તનસુખ

એને ત્યાં એની ભાભી રહેતી હતી. જયશ્રી,
એનું નામ શું ?

જયશ્રી

અશ્રુ.

તનમુખ
એ અશ્રુનો પતિ વરસો થયાં પરદેશ હતો
ક્રતા—

નારાયણ
એમ કે ?

તનમુખ
કાઇ કહે છે એમ કૃપાલ થયો ને કેટલાક
કહે છે કાઇનું પાપ એણે માથે વહારી લીધું.

નારાયણ
ના, ના, એ તો મુગથીજ ભયંકર માણસ
હતો: મેં તો કશુંજ હતું (વિચારમાં પડે છે.)

રમાકાંત
માફ કરો, પણ મુગથી એ કે એવો નહોતો.
હું એને નાનપણથી ઓળખું છું.

નારાયણ
(હસતાં હસતાં) તેમાં શું થયું ? એને
પોતાને ખબર ના હોય તો તમને ક્યાંથી ખબર
પડે ? એનામાં એ ભયંકર તત્ત્વ છુપાઇજ રહ્યું
હતું. મારી ખાતરી છે. એનુંજ હોય છે.

રમાકાંત
અને એની એનેજ ખબર ના પડે !

નારાયણ
હા, ના પડે, પણ ખરું કૃપાલની કવિતામાં
એ ચોખ્ખું જણાય છે.

તનમુખ
પણ કાકાજી, એની મને તો હજી સમજણ
નથી પડી.

નારાયણ
એમાં શું ? એ કવિતા લખવા માંડી સારે
એના મનમાં ક નહીં હોય; લખતાં લખતાં
પેલું ભયંકર તત્ત્વ બહાર આવતું ગયું. કૃપાલ
આરે ચિત્રા પાસે આવે છે તેજ વખતે એ
તત્ત્વ બરાબર પ્રકટ થયું હોય; પણ નીતિવાન
માણસ એટલે શબ્દ એકે ના આવ્યો પણ

મનની વૃત્તિના ઓળા તો ચોખ્ખા જણાય છે.
[મિશ્રતા નારાયણ સામું બેસે છે. નારાયણ
તેની સામે એવો નથી]

રમાકાંત
ના, એવું કશું નથી. એના પતનના જવાબ
દાર કેક અંશે આપ અને પુરા અંશે હું છું.

જયશ્રી
કાકા ને તમે ?

રમાકાંત
હા. એ બીયારો 'ભયંકર' શબ્દથી પણ
ખીતો હતો. તેનો પહેલો પરિચય નારાયણ
બાઇએ કરાવ્યો અને એની સામે દલીલોના
રુપમાં પાપનો પુગલો દોસ્ત મેં બનાવ્યો... હું
ચોક્કસ માનું છું કે વારંવાર એનીને એની
વાતો અમે ક્યાં ન કીધી હોત તો જરૂર એ
ભયંકરતાથી દૂર રહેત.

જયશ્રી
એટલે તો એમ કે આપણે એક શબ્દ
બોલીયે તેટલામાં પણ સામા માણસમાં સારાં
નરસાં અનેક બીજ રોપી દઈયે છીયે.

રમાકાંત
હાસ્તો. માણસનાં સારા નરસા કામોના
ખરા ચાલક તો કેણે જણે કેણે હોય છે.
કદાચ નારાયણબાઇ અહીં આવ્યા ના હોત તો
નવીનની જીંદગી સાવ જુદીજ થાત.

જયશ્રી
હેં ? ખરી વાત ?
[જયશ્રી હસી થાય છે.]

નારાયણ
કેમ ?

જયશ્રી
હું તો અંબરાજ ગઈ છું. દુનીઆમાં આમ
તો કેટલાને દુ:ખી કરીશું ? નવીનને પણ
આપણેજ દુ:ખી કર્યો. ને બીયારી અશ્રુ !

નારાયણ
અરે, નારે, એ તો એવો બંધકર હતોજ.
મારી ખાત્રી છે, એવુંજ હોય છે.

સુશ્રુતા

જયશ્રી, ઓ, જો તો ખરી એ લોકજ નય
છે-પેસો કૃપાલ ને અશ્રુ.

[તનસુખ ખારીએ નય છે.]

તનસુખ

બહેન, બહેન! કાંઈ નથી. શું છે રમાકાંત ?

[સમાપ્ત].

આપણે આવી વાતો કરવી ને જોઈએ; નહીં તો
કેવું કે થઈ જશે.

સુશ્રુતા

[ધીરે ધીરે] અધાર... ઓ...

બધાં સુશ્રુતા પ્રાસે દોડી આવે છે. નારાયણ અંદર
જતો રહે છે.

રમાકાંત

[બિચડતો હોય તેમ] નારાયણભાઈ કેમ
આમ જતા રહ્યા ? કૃપાલનો પગથાયો અહીંએ
શું ઉતર્યો હશે એમ ? ઓ ધીવર !.....
[પડો પર છે.]

બ હી ર પ ડી સુ ડી છે!

સંસદ-અંચાલિ પ્રસ્તક-૮

સૌ બહેન લીલાવતી કૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સચિત્ર)

૩૦૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પ્રસ્તક]

[મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦]

જેમણે નામ નોંધાવ્યું હોય તેમને પ્રસ્તક લઈ જવા લીનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક: 'ગુજરાત' કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, નેકદાવસ બેન, કોટ, મુબાઈ.

ઉંધ વિનાની

[અનુસંધાન ૫૪ ૧૯૦ થી]

મીથુનગતીનો પ્રકાશ જાણી થતો હતો. આકાશમાં અધકાર એટલો થતો હતો. પાનકી-એ. મૈત્રીયુ દલાવવા માંડ્યું. પશુ આપું મગજ બમતું હતું. મૈત્રીયાના પાવા ઉપર માથું દબાવ્યું. અને ભેરથી દીવિકા નાખવા મહિયા. કે કરતા. ઉંધ કે સ્વપ્નાં દૂર થાય છે। પશુ ના. ફરી પાછી આંખ ધેરાવા લાગી. ફરી વાદળો ફાટવા લાગ્યા. અને ફરી આપું જગત કીચકમાં સુવા લાગ્યું.

“પાનકી, કપડી ચેતાવ.” બાઇની કુમ પડી. હવે પાનકી ખરેખરી- જાગી. યું- વઢાણ વાયું। ચઢા મુકવાની વખત થઈ। એકદમ ઢીઠી. સજ્જી સજગાવી. રસોઈની તૈયારી કરી. પશુ જલ્દે પંતની મારક બધું કરતી હતી. રાજની રેવથીજ કામ થતું હતું. થઈ વાર હાથમાં કાલસો ફાંપ ને ઝોકું આવી જલ્દે સાવરણી હાથમાં ફાંપમાં રહી જાય. પશુ એમને એમ કામ માથું. બટાકા છોલી આપ્યા. નીસા પીંચ આડુ મરચાં વાળ્યાં. નકાવાનું પાણી મુક્યું. વચમાં વચમાં કે કામ રહી જાય તો શેઠાણી ટાંકે. “પાનકી। જો શેઠને જવાનો વખત થયો, છુટ સાફ કર્યા। જો બેળીનું મૈત્રીયુ દલાવતી આવ તો। ઝોકડી જરા ઈંટ ધસીને પીંચ નાખ તો।”

આમને આમ જોયાર થયા. કુચમાં ધોવાં, વાસણ માંખ્યાં, અને પંતવત આપું. આ વળી બાઇ મોત્યાં: “પાનકી। આજે બેનિવાર છે. શેઠ વહેલા આવશે માટે ચઢાની તૈયારી રાખજો હો.”

કપડીમાં ફેલવા કર્યા. તપેલી દાંબ તૈયાર કર્યા. અથડું પાણી બપું. એટલામાં શેઠ આવ્યા. ચઢા મુકાઈ. ચઢા તૈયાર થઈ એટલામાં કોઈ મળવા આવ્યું. બીજા બે ખાલા ચઢા મુકાઈ. વળી બાઇને કહ્યું: “જ નીચે ફાટતી જાને. ધરમાં કે ખાવાનું નથી. આ તાર આનાનો ચેરડો લઈ આવ.”

તે લઈ આવી. તાસડામાં કાઢવાનો કુકમ થયો. લીધું ધરમાં નહોતું. પાછી ફોડીને લીધું લઈ આવી. સાં સુધીમાં મહેમાન ચઢા પી ગયા. પછી ચેરડો આપો. એટલે શેઠ મેમનની બાટલીઓ લાવવાનો કુકમ કર્યો. પાનકી ફાટતી જઈ આવી. બાટલી ઉધાવાના છુચ માટે ફોડેફોડી થઈ. અને મહેમાન મથા અને વાળુની રસોઈની તૈયારીઓ ચાલી વળી પાણી એજ પ્રમાણે કામ. દેવતા પાડો, કાક સમારો. આડુ મરચાં વાટો. સોટા કરો, પાટલા મુકો, થાળીઓ માંડો. એકવાક કાઢો. વાસણ માંખો. અને બેચી તો, રમવાજ કરે. એને વળી જરા આમ તેમ ફેરવે. અને કુધ પાવ. ખાતી વખતે પશુ નીરાંત નહીં.

અતે જળજળ્યું. શેઠશેઠણી સુતાં. ફરી પાંકું મૈત્રીયુ, મીથુનગતી, અને પાછાવા. ફરી પાછું ઝોકું આવવા માંડ્યાં. ફરી પાછું “બેળી” એ રમવા માંડ્યું. પાનકીએ ભેરથી ફોડી બેળી. અને હાથરડું. તાવા માંડ્યું. એજ હાથરડું અને એજ તાવાની રીત. એની માએ ને માથું ફોડી તેની ને લીટીઓ વાલે ફોડી તે આલીપાછી ફોડીને મજાનજાતી હતી. માથું સડાઈ કાઢતું હતું. અને સડિ નજીજ, જઈ જતી હતી. આમલી રાતની મારકજ વાદળાં. પંખી, પટ્ટ, માણસ, બધાંજ કીચકમાં મુક ફાંપ એમ લાગતું. અને તરતજ બેળીનું યંબ.

હું સંભળાઈ. વળી પાછું તેનું હાથરું કરું થયું. વળી પાછું એકું આવ્યું. પોતાનું હું પડું ભેટું. આ ભેટ. બાપ માટે પહેલો ભેટો. એજ ભેવાની એને ફોજ હતી. માળાપ સાથેજ વાત કરવાનું એને મન હતું. તે બોલવા બધ, વાત કરવા બધ, અને કેકને કેક અઘરાઈ બાવે અને માળાપ અદસ્ય થઈ ગય. આ અઘરાઈ શી છે, તે. એના ઉંઘરાટા-ઉંઘતા-મગજે વિચાર કયા! હા, હા, એને અખર પડી. આ 'ભેળી' ચીજ પાડે છે, રડે છે, એટલેજ માળાપ જતાં રહે છે !

“ભેળી” મારો વેરી છે. કેને ખાત્રી થઈ. પાનડીને દસવું આવ્યું. આટલી વાત પછી અંભાર સુધી એને મુઠી નહોતી! હા! ભેળીજ મારો વેરી છે, એ ફરી દસી. એની સાથે પાછળ પછી દસ્યા. અરે વંદા પછી દસ્યા. ઉઘરે પછી દસીને ચીંચી કર્ણી !

હવે પાનડી ઉઠી વેરી જાયો. ઉઘમાં બલજ નાખનારો મજા. માળાપને નસાડી

મુકનારો માણમ પડ્યો. એણે જોરડીમા-ફેરા દિમાર્નો. મોં પર હમ્મ હમ્મ. થઈ ગયું હતું. હવે વેરી જાયો! હવે એને ફર કરતાં કેટલી વાર! પછી જસ નીરાંને-ખુજ-ખુજ ઉધારો, અને માળાપને મળારો.

પાછળ સામે એણે આંખળાં કર્યાં. વાદળાં સામે જોઇને તે દસી. હવે હુંજે ઉઘીજ. તમે એકલાંજ કેમ ઉધો? આખું જગત ઉધે અને હુંજ કેમ જગત? ખસ પાછી દસી. ધોડીયા પાસે મધ મગજ તો ઉંઘરાટું થયુંજ હતું. અંદર અમકાન થતા હતા અને ભેળીએ રડવું કરું થયું. બપ. હવે એ મારો વેરી નહીં થઈ જક. ભેળીના મે.માં કુચો-એને મજે અંગુઠો-ખતસ! હવે ભેળી અને નહીં જમાડી જક. હવે હું નીરાંને ઉઘીજ. ખુજ ઉઘીજ. આખી રાત ઉઘીજ. એ સુંતી. સુના પડવાંજ ઉંધી. એના મુખ પર રિમત હતું. ચિતા-મુકતા હતી. એ અરખર ઉંધી-પત્યુની ‘ઉંધ’ ઉંધી.

હજી વખત છે.

ઈન્કમેટેક્સ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈધની કું.

ઈન્કમેટેક્સના અનુભવી.

પહેલો માળ, શાશિમં બીલીટ, મંત્રજામ મારફીટ પાસે, મુબાઈ.

આપણા કેટલાક મહાજનો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૫ થી]

આંક ૧૬ કે લાગ આ હતો. યત્ન. ચીવટ, મુન્સદી-પણું-ધણું બધું એમણે તૈયાર કર્યું હતું. આખરે ધધરે એમને સફળતા આપી. અથવા નવી દબાઈયથી કટીએ તો એમણે ધધરે પાસેથી સફળતા મેળવી લીધી. ઉછરતા મુજરાતને એમનું દર્શાવે ધણું ઉપયોગી થવું જોઈએ.

રા. ચંદ્રશંકરે એક વાર મુનશી માટે કહ્યું હતું કે મુનશી એટલે લશ્કરી દમામ. ચંદ્રશંકરની ઝીણી આંખ અહીંયાં ભૂલાવે પડી એમ હું માનું છું. મુનશીમાં Imperial Temperament છે. જે તકવારો એક આનમાં ના રહી શકે તેમ એમના નેટલી શક્તિવાળા સાથે સરખા હકકે મુનશી રહી ના શકે એમ ચંદ્રશંકર કહેતા હતા અને તે ખરું હશે. પણ મુનશીને જે લાગે કે સફળ થવા માટે સામાની જરૂર છે તો મુનશી ધણું ગળી જઈ શકે એમ હું માનું છું. હવે મુનશીને એવા કેની જરૂર ના પડે એ જુદી વાત છે.

અને હવે તો મુનશીની જોડકાં ગાંધીજીના જેવીજ થતી જાય છે. અને તો જાગે છે કે બધાજ સ્વતંત્રતા માણસોને એમ થાય છે. કદાચ પ્રતાપનો એ દુર્ગુણ પણ હોય. ગમે તેમ પણ મુનશી પણ ગાંધીજીથી કે ઉતરે એવા નથી; અને એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓનાં અતિ પ્રતાપી પાત્રોના લાંબા સહવાસથી એ પણ હવે મુંઝવે ને કાક જેવાં ઘણાં માંડ્યા છે. દુઃખ એટલુંજ છે કે પાટણમાં તો ગણ્યા ગાંધ્યા જુદિયાળી માણસો હતા એમ લાગે છે ને આજના મુજરાતમાં તો જુદિયાળી માણસોના

રાફડો ફાટ્યા છે. એ તે લેખક અને જાણો કે તે ટીકાકાર. એ જમાનામાં મુનશીને ભારે પડી જશે. જો કે હમણાં તો મુનશી એમની કેમલર હાકે જાય છે.

મુનશીને નવીનતાનો બહુ શોખ છે. એમ એમના સાહિત્ય ઉપરથી લાગે છે. અમારા ગામમાં એમના સાહિત્યની ખુબ ધુળાટકણી થાય છે. સમાચારક્રમાં પણ એક પુસ્તકની-પૃથ્વીવલ્લભની-ટીકા છપાઈ હતી. તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આપણા પરમ પવિત્ર આર્યાવર્તના ઉચ્ચ ને પવિત્ર આદર્શોને, મુનશીએ ચુકી નાખ્યા છે એમ એક સમર્થ દક્ષણી વિદ્વાને સિદ્ધ કરી રીધું છે. કૃષ્ણ, દ્રૌપદી, કુંતા ને એ બધાં અપવાદરૂપ છે બાંકી સીતાદેવીને જુઓ. કેવો પરમ પવિત્ર આદર્શ! ક્યાં એ શુદ્ધતા ને ક્યાં મુનશીનાં કેટલાંક પાત્રોની મલિનતા? એ તો આપણે ચંદ્ર જેવા જરાક ડાઘવાળા રહ્યા એટલે શું કરીએ નહીં તો મુનશીને આંદામાન મોકલવા જોઈએ.

મુનશીની નવલકથાઓ વીશે હમણાં હમણાં ખુબ ચર્ચા થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર જેડે અમુક અંગત કારણોસર હું એને સરખાવી શકતો નથી. અને બીજું કાંઈ પુસ્તક છે નહીં પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મુનશીનાં પાત્રોમાં પ્રતાપ સીવાય બીજું કાંઈ જણાતું નથી. રનિકતા છે, જુદિની કસોટી છે, ઝમઝમાક છે; એ બધું અમારા સરસ્વતીચંદ્રમાં નથી પણ મુનશીના પુસ્તકોમાં ગાંભીર્ય ના, મજા; આદર્શો પણ બધા નરા; વળતો પણ દુઃકાંડુકાં. મુનશીનું એક પણ પુસ્તક અમર થાય તો મને બહુજ નવાઈ થાય; જો કે અત્યારે તેની ખપત બહુ છે છતાં અને કદાચ અમર થાય તોપણ સરસ્વતીચંદ્રની તો હોડ નહીંજ કરી શકે એમ અમારા વિદ્વાનો પણ અદાપૂર્વક કહે છે.

આટલું છે. બાકી મુનશીનું જીવનકાલ અનકદેશી છે. એમનાં બધાં કામોમાં નવીનતાની અચુક છાપ છે. મુંરખી ગોવર્ધનભાઈ પછી મુનશી ગુજરાતના સાહિત્યસર્થ છે એમ મને કે કમને બધાંને કહેવું પડે છે. જીવનનો રસ પ્રથમ સાહિત્યમાં ઉતારનાર મુનશી. આ અર્ધા કલાકની છંદગીમાં આનંદની ઊંઝો ઘેરાયેલી એવું સાચું ખોટું શીખવાડવા માટે એ જવાબદાર છે. આવતા જમાનાના લોકની નીતિ દીલી પડી ગય તો મુનશીનું ધર જમ કરવું જોઈએ.

+ + +

મુનશી એકદંતે માણસ સારા-પણ કોઈવાર તમને બહુ ચીદ ચડે એવું કરે છે. અમારા ચંદ્રશંકરના મોંએ એમણે ઘણાને કેટલીએ વાર ખાટકયા દશે. ને બીજાના મોંએ મારી દીકા કરે છે એવી ખાતશી મને મળી છે. જોકે એમાં કેં આમ ખોટું નથી. મારા મોંએ મારી દીકા કરી મારી જોડે બગાડવાની ફરજ એમને માટે નથી; છંદગીમાં કંકાગ દૂર કેમ રાખવો એ પણ એક કળા છે એ હું સમજું છું. પણ સામાને એ આવડતી ના હોય એ પણ એમણે બહુવું જોઈએ.

મુનશી મમતાળુ છે; એમનાં માતૃશ્રી માટે એમને પ્રેમ અને માન ખેડે છે. પણ કદાચ એમનાં અપવિદ નિયાન માન અને પ્રેમ બેઉ એક વ્યક્તિ માટે એમને દશે કે નહીં એ વીશે મને શંકા છે. પણ માટે એમને પ્રેમ છે; થોડાક માટે એમને માન પણ છે. પણ એમના પ્રેમના અધિકારી થઈ હોય તો એમના દુશ્મનમાં જોડાવું પડે એમ ચંદ્રશંકર કહેતા હતા. અને એમના પામે માન પામવાની આશા હશે તો રાખી એ બચાવે છે.

મુનશીજી લહેરી જીવ છે. “સંસ્કૃતિ”નો એમનો અર્થ નમંદાના પુલ જેવડો વિશાલ છે. વિશાલતા એટલેજ સંસ્કૃતિ—સંસ્કૃતિને સંકેત હોય તો તે સંસ્કૃતિ નહીં, એમ તેઓ માનતા હોય એમ જણાય છે; અને તેમાં liberty અને license ની સીમા તેઓ વટાવી ગય છે એમ ઘણા કહે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં બાયરનની દશા યજ્ઞહતી તેવી દશા મુનશીજીની થોડા વખતમાં થાય તો નવાઈ નહીં થાય. હું તો ધારું છું કે એમણે બાયરનને આદર્શ કરવો જોઈતા હતો.

મુનશીના જીવનમાં તો કાણ જાણે પણ સાહિત્યમાં તો એક વસ્તુ નથી જન્મી—દ્રામજ્ઞતા અને મીઠાસ. બાયરન જેવું ધણું છે—શેલી જેવું થોડું છે—ચાંદની નથી; ગાદગળી ઉંચા છે. મુનશી રસિક છે, અને લોકોને રસિકતા ખુબ પીરસે પણ છે—રમે રમલંગ થાય એ બીકે તો અમુક દોષ વહેરીને પણ રનિકતાની લહાણ પાને પાને કંઈ જાય છે પણ છતાંએ રનિકતામાં ફેંક કંઈગના લાગે છે—કદાચ પ્રતાપી વાતાવરણને લીધે એમ થતું હોય અથવા આ લખું છું ત્યારે તાપ બહુ પડે છે એટલે મીઠી રનિકતાના પ્રનગો યાદ આવતા નહીં હોય—કાણ જાણે.

મુનશીના આદિનમાં બીજી એક ઉણપ એ છે કે એમાં tragic atmosphere નથી. લગભગ બધી નવલકથાઓમાં અંત tragic આવે છે એ ખરું પણ એ અંત પણ દમામ ભર્યો. “મર્યો પણ કેવું મોત” એ લાગણી થાય છે—બીચારા મરી ગયો એમ નથી થતું. સરખતી ચંદ્રનાં કુસુમસુંદરી જોડે લગ્ન થાય છે છતાં વાચકની લાગણી કેવી અનિમિત્ત થાય છે કે છતાં અસામાન્ય દુઃખ અને દર્દ—મુનશી સારાં

શકે છે; હાખલા તરીકે પેલો મુંજ
 ઝામ દેવાડે છે. પણ સામાન્ય જીંદગીનાં
 આપણાં દુઃખને દર્દ મુનશીએ ચીતર્યાં નથી.
 એનું કારણ કદાચ એમનો મહેન્ટાવાળો પ્રતાપી
 સ્વભાવ હોય કે કદાચ સૌથી કેક અલગ અને
 જતણ રહેવાની એમની પ્રકૃતિ હોય. આથી
 કદાચ મુનશીનાં પુતકા ઘેરઘેર વંચાય છે,
 નધાને આંજી નાંખે છે, સામાને નમાવે છે પણ
 જરસ્વતીચંદ્ર પેડે હૃદય જીતી શકતાં નથી.

+ + +

મુનશી ભવિષ્યમાં શું શું કરી બતાવશે એ
 નજીની કાણુ છે. પહેલાં હું માનતો હતો કે એમને
 સફળ થવું છે એટલે સમાજની એ આમન્યા
 રાખશે. અને ઘણો વખત એમણે એમ કહ્યું
 પણ ખરું. પણ પૃથ્વી વદનલ પ્રકટ થયું પછી
 મારે એ વિચાર બદલવો પડ્યો. હવે તો સમાજ-

ને એ સારી પેડે જાંછેડી શકે છે, બડ કરવા-
 ની વૃત્તિ પ્રતાપી સ્વભાવમાં જલજ છે. જુના
 વાગાઓ તેનાથી સ્વીકારી શકાતાજ નથી.
 નવા ચીલા પાડવાનો તેને શોખ થાય છે;
 સાચાંખોટાં નવાં તુત ને તુજા જગાવવામાં તે
 મત્રા માણે છે; રોજ નવાં નવાં વીમાનો ઉડાડવાની
 તેને આદત પડે છે. એ તો ઇશ્વર કોઈ પ્રતાપી
 માણસ નથી નહીંતર દુનીઆમાં રોજ કેક નવું
 ને નવું થાત. મુનશી સંજોગોની સીમાઓ કેટલે
 અંશે વટાવી શકે છે એ જોવાનું છે; અને એથી
 ગુજરાત સારુંજ લણશે એમ પણ કહી શકાતું
 નથી. પણ કેટલાકને મન તો અત્યારનું જીવું
 એટલું ખરાબ છે કે નવીન એથી ખરાબ હોઈ
 શકેજ નહીં એમ માનવામાં આવે છે. કોણ
 જાણે ગમે તેમ હોય, મુનશીજ આજના ગુજરાત-
 માં એક પ્રતાપી મહાજન છે એમ તો કહેવુંજ
 જાઈશે.

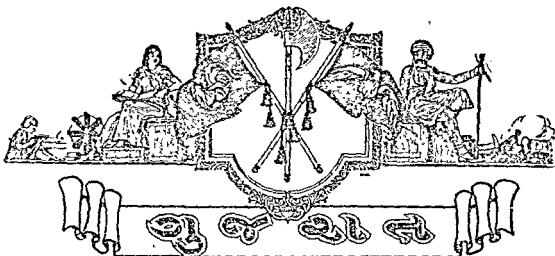
ઇનકમટેક્ષના ખાસ અનુભવીઓ—

નાનાભાઈ આર. દેશાઈ એન્ડ કંપની.

એકાઉન્ટન્ટસ અને ઇનકમટેક્ષ એક્ષપર્ટ્સ

અગા ખીલીંગ, પહેલે માળે, કરનાક રોડ, ધોખીતળાવ મુંબઈ નં. ૨.

ઇનકમટેક્ષના 'ડી' કારમ લાગવાનું અપીલનું તેમજ 'ડી' કારમજાન કરીએ છીએ અને જલાર-
 ગામનાં કેસ લઇએ છીએ. વેપારી બાદશોને સતીષ એજ અમારો મુદ્રા લેખ છે.

પુનઃ ૮૧

પૌષ ૧૯૮૨

[અંક ૪

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતે સંસ્કારો નવા યુગ આરંભ્યા છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્વાકાંક્ષા બધી ગઈ છે; તે આમથીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, ઊંડી વ્યવહારિકતા ને ઉંચી અભિલાષા છે એમાં અવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુક્તદીપણું છે અને નિશ્ચલતા છે; ભવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મ ને પ્રેમ છે; અને ભગીરથ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુશળી સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રસિકતા છે ને સંરક્ષક ત્રિષ્ટિ છે; કાવ્યમયના છે ને તે વ્યવહારિક છતાં બુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્મીપ્રતા નથી છતાં, મહાજી હૃદયની શક્તિ છે; એમાં પુરુષના સમાન યવાની હોંસ છે, છતાં પુરુષને પડખેજ ઉભા રહેવાનું કહાપણું છે; નવાનવા ઉલ્લાસો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હૃમિય છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની તથાત ભગવા માંડી છે.

ગ્રામજામમાં નવપુણ્ય ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે—ધીરધીર નવા સંસ્કારો સચાર થાય છે.

ભવધેઅનવધે બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતનાં અગ્ર બને છે; અને જેમ અજેઅજની એકતાનતા પરથીજ આત્મા પરબાધ છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાલવર્ચ્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઈ ઉભી છે; અને આત્મના સનાતન વત્તો મહત્વાકાંક્ષા ને વીરતા; સ્વભાવ ને સ્વાધ્યય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સંયમ; પિતૃશક્તિ ને છવદયા; શબ્દશ્રદ્ધની સર્વાંગસેવા; અને પ્રેમ-નિર્મલ ને નિરંકુશ—આ પુરાણ નવ-આચાર્યની પ્રેરણાથી હસે દિશામાં પ્રસરશે.

—‘ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ’માંથી

વિદુષઃ : શુઝો ખાઈ ! નીહાજો, આગ એના ઉરે વસ્યું પ્રિયજન !

શ્રી હર્ષદેવ પ્રણિત
(પંચાંકી નાટક)

અનુવાદક :

રા. રમણિકલાલ જયચંદલાલ દલાલ બી એ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત બી એ.

—o—

પાત્રો :

સુતધાર.....	.....નટી
જમૂતવાહન (નાયક)	.....મલયવતી (નાયિકા)
વિદૂષક	.....ચતુરિકા (ચેટી)
મિત્રાવસુ!.....	.....મનોહારિકા (ચેટી)

—o—

ગાંધીના અતિ વિદ્યાધરવશ જમૂતવાહન તેના મિત્ર વિદૂષક સાથે પ્રવેશ કરે છે જમૂતવાહનના માતા પિતા સન્યસ્યાશ્રમમાં છે અને જમૂતવાહન તેમની સેવા કરે છે માતાપિતાની આજ્ઞાથી તે તેના મિત્ર વિદૂષક સાથે મલયપર્વત તરફ ક્ષુદ્રક્ષાદિ લેવા નીચે છે મલયપર્વત પાસે સિદ્ધકુમારી મલયવતી ચોખ્ખી પતિ મેળવવા ગાંધીના મંદિરમાં પૂજા કરે છે મલયવતીને ગાંધીએ રાત્રે સ્વપ્ન આપ્યું હતું તેનું જ્ઞાત તે તેની સખીને કહે છે તે વિદૂષક અને નાયક એક ઝાડની પાછળ છુપાઈ સાંભળે છે અતિ વિદૂષકના આચક્રથી બને જતા યાચ છે અને મલયવતી તથા જમૂતવાહન વચ્ચે સ્નેહનું આરોપણ યાચ છે.

(હવે આગળ વાંચો)

અંક બીજો

[ચેદી પ્રવેશ કરે છે.]

ચેદી

ચુરખી લાઇ મિત્રાવસુને આવતાં બહુ વાર થઇ; તેઓ આવી પહોંચ્યા છે કે નહીં તે ઝટપટ જોઇ આવ, એવી—રાજકુમારી મલયવતીની આજ્ઞા છે, તો લાવ એ કામ પહેલું કરી નાખું (આમ તેમ કરે છે : નેપથ્યે નજર કરતાં) અરે! ઉતાવળી ઉતાવળી આ કોણ આવે છે? [નિરુપણ કરી] આ તો ચતુરિકા!

[બીજી ચેદી પ્રવેશ કરે છે.]

પહેલી

[પાસે જઇ] અક્ષિ ચતુરિકા! કેમ આમ દોડે છે?

બીજી

બહેન મનોદારિકા! આપણાં કુમારીયા કુલ વીણવા ગયાં હતાં, તેથી એમને બહુ યાક લાગ્યો છે. એમાં વળી આ શરદ ઋતુના તાપનો સંતાપ એને અધિક પીડા કરે છે. એટલે એમણે મને કુળી કેળનાં પાનાંથી છાએલા ચંદનલતાગૃહ જવા આજ્ઞા કરી છે, ને ત્યાંની ચંદ્રમણિ શિલા સજ્જ કરવા સુચના કરી છે, મે એમની ઇચ્છાનુસાર બધી તૈયારી કરી દીધી છે. રાજકન્યાને હમણાંજ એની ખબર આપું છું.

પહેલી

એમ હોય તો જલદી જા. વહેલી ખબર મળે ત્યાં વહેલું જવાય ને એમની પીડા વહેલી ટળે.

બીજી

(દક્ષતી સ્વગત) સાધારણ પીડા ક્યાં છે તે આમ મહેજમાં પની જાય, આ ચંદનલતાગૃહ તો વિધવિધ રીતે રમણીય છે એથી તો ઉલટો એમનો સંતાપ વધશે મારું તો એમ માનવું છે.

(પ્રકાશ) ત્યારે તો તું જા. હું પણ હમણાંજ તેમની પાસે જાઉં છું, ને મણિશિલા તૈયાર છે તે વાત નિવેદન કરું છું. (બંને જાય છે)

[પ્રવેશક સમાપ્ત]

વિદ્યાગિની મલયવતી તથા ચેદી પ્રવેશ કરે છે

નાયિકા

[નિઃશ્વાસ નાખી—હૃદયે હાથ રાખી સ્વગત] હૃદય! શી તારી સ્વાધીપતા! એ મહાનુભાવ આગળ તો મને ટેક સુધી શરમાળજ રાખી; ને હવે—એ નથી, ત્યારે તું તેમનામાંજ પરાવાહ રહ્યું છે! (પ્રકાશ) સખિ! દેવીમંદિરનો માર્ગ સુચવ!

ચેદી

આપ તો ચંદનલતા મંડપ તરફ જનાર હતાંને?

નાયિકા

[શરમાઇ જઇ] સખિ! તેં હીક યાદ દીધું. ચાલો આપણે ત્યાંજ જઇશું.

ચેદી

આ બાણુ—કુમારીયા! આમ—[આમળ થાય છે.]

[નાયિકા બીજી તરફ જાય છે]

ચેદી

(પાણું જોઇ, એક પામી સ્વગત) અરે! શી આના હૃદયની શુચના! વળી પાણી દેવી મંદિરે ચાલી [પ્રગટ રીતે] કુમારીમા! આ બાણુ ચંદનલતાગૃહ આમ આપ્યું.

[નાયિકા વિરમયથી રિપ્ત કરી તેમ કરે છે]

આ આખું ચંદનલતાગૃહ, ચાલો. અંદરની પેલી ચંદ્રમણિ શિલાપરવીરાગ્ને. (બંને બેસે છે.)

નાયિકા

[નિઃસ્વાસ , નાખી : મનમાં] ભગવન
કુસ્મયુધા! આપનું સૌંદર્ય તો એમના રૂપ
આગળ કેં નથી. એમને, તમે કેં ન કરી
શક્યા. હું અબલા છું એમ ધારી, મારો કે
વાંક નથી છતાં પ્રકાર કરતાં તમે લજવાતા
નથી શું? [પિતાના દેહનું નિરુપણ-
કરી મદનાનરથા સુચવતી, પ્રકાશ]
અહિ! આ ચંદનલતાગૃહ ગાઢ
પદ્મચોથી આનંદાદિત છે
એટલે એમાં મૂર્ધનું એક કિરણ
પણ આવી શકે તેમ નથી, તોએ
મારો સંતાપકેમ દૂર નથી થતો?

ચેટી

[હસતાં] એવું કારણ હું
જણી ગઈ. સહેજમાં સમજાય
એવું નહીં હોવાથી કુમારીના
એનો અગીકાર નહીં કરે.

નાયિકા

[મનમાં] મારું દીક્ર એ શું
પારખી ગઈ હશે? લાવને પુછી
જેઉં [પ્રકાશ] એવું તો શુ છે
સખિ! કહે જોઈએ.

ચેટી

દીક્રમાં વમેયો એ દીલાવર-

નાયિકા

[હાથી ઝટપટ ઉભી થઈ
એક બે પગલાં આગળ વધી] ક્યાં
છે? એ ક્યાં છે?

ચેટી

[ઉભી થઈ-જન: હમી] કાણ એ?
કુમારીના]

[નાયિકા ચરમાઈ નીચું ધાલી દે છે]

હું તો એમ કહેવા જતી હતી, કે દીક્રા
વસેલો એ દીલાવરજ દેવીને, પ્રસાદ હતો
એવું તમે સ્વપ્ન વર્ણવતાં હતાં તે વખતે, હું
ખોલી, ત્યારે બાણ છોડી ઉભેલા મકરધ્વજની
માફક જેને તમે જોયા તેજ આ સંતાપનું કારણ
છે. તેથીજ આ ચંદનલતાગૃહ સ્વભાવે સ્ત્રીતલ
છતાં તમારો તાપ તે
નથી ટાળી શકતું.

નાયિકા

[ચતુરિકાના માથે
ટપટી મારી] ચતુરિકા!
ખરેજ, તું તારા નામ

નાયિકા: સખિ! વીંછો ન નાખ.

પ્રમાણે ચતુર છે. તારાથી ચાને છુપાવું કે
સાંભળ

ચેટી

કુમારીના! વર સંબંધી માત્ર વાત કરનાંજ

મીપને જે સંભમે થયો તેણે એ કહી આપેલું જ છે. તો ખાલી બમણા હવે દૂર કરો. કામ સંતાપ પથ શંભાવો. જો હું ખરેખર ચેતુરિકાજ હોઈ તો મને એમ થાય છે કે એમને પણ ભત્રીંદારિકાને જેવા વિના એક ક્ષણ પણ મોહી નહીં.

નાયિકા

[આસિ આણી] સખિ! ક્યાંથી એવું બાઅ?

ચેટી

રાગકન્યા! એમ ન કહો. લક્ષ્મીજીને વક્ષઃ સ્પર્શ પર રાખ્યા વિના એક ક્ષણ પણ મધુસૂદનને ચાહ્યું છે?

નાયિકા

મને ગમતી વાત છોડી બીજું બોલતાં તું ભણી છે? મને વધારે સંતાપ તો તથા થાય છે કે એ મહાતુભાવને મને માત્ર વાચાથીએ ચત્કાર ન દીધો: કહે, મને એ અસભ્ય તો નહીં ગણે?

ચેટી

તે એમ રડાતું હશે કે? [સ્વગત] વાહ! કેમ ન રડે? આને વધુ સંતાપ થાય છે. હવે શું કરું? લાવ! આ ચંદનલતાનાં પલ્લવોના રસ કાઢી તેની છાતીએ લેપ કરું. [ઉભી થઇ, ચંદનની કુંપળો તોડી, મસળી, તેનો રસ તેના હૃદય પર રેડે છે.] કુમારીબા! સાંભળો છો કે? રડશો ના હોં. ચરે! તમારાં અશ્રુખિંદુઓ ક્યાં ખળાય છે? એથી આ ચંદનરસ ઉભો થઇ જાય છે, આમ તમારા ઉરની પીડા નહીં ટળે [કેળનું પાન લાવી પવન નાખે છે.]

નાયિકા

[હાથથી એને વારી] સખિ! વીંજણો ન નાખ. કેળનાં પાનનો પવન મને ઉનો લાગે છે.

ચેટી

કુમારીબા! એનો દોષ મોં કાઢો! કરો છો. જતે એ, ચંદનપલ્લવસંગ થઈ કંઠો; નિઃસ્વાસે તમારા, વાણ કહી પાન તણે! હેના, નાયિકા

[આસિ લાવી] સખિ! આ પીડાં ધાળવાનો કે ઉપાય?

ચેટી

એકજ-તેમનું અંગાગમન. [નાયક તથા વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.] નાયક

પ્રાંતિ આત્મમમાં થઈ નયનથી-જે સ્વેત ને સ્થામલાં, જણે ત્યાં મુગ્ધર્મ છે. લટકતાં ડાળે, પ્રધાં, વૃક્ષનાં; તેણે પાસ જોલે એ મુનિ છતાં વૃંધિા કરાસે પુરા, હે પુષ્પેશ? તું કેમ તો ફરી વધા ફેંકી રહ્યો બાણ આ.

વિદૂષક

કેમ ભાઈ! બધું ધૈર્ય ક્યાં ગયું?

નાયક

વયસ્ય! ધીરજ તો જોષએ તેટલી છે. ગાળા શું નહીં રાત્રિ ચંદ્રવલ્લા? ના પદ્મ ભૂરાં સુધ્યાં? શું ના માલતીની સુગંધ વહતા ત્રાયુ પ્રદોષે રહ્યા? શું શું જરવ માળીનેા સરવરે સુવ્યો ન મેં પદ્મમાં? કે હું પ્રેમીજનો મહીં અધીર છું, એવું વદે છે સખા! અથવા સત્ય કહું તો:

સ્ત્રી હૃદયે ના આજે સહાં નાખ્યાં રાશે અનંગે જે; પછીથી કેમ કરીને ધીરજવાળો થાઈ તારી પાસે?

વિદૂષક

આવી રીતે અધીરતા કથુલ કરી લઇ, એણે પોતાનું દીલ ખુલ્લું મુક્યું; તો હવે મોરે કેવી રીતે તેને શાંત કરવો? [પ્રકાશ] અરે વયસ્ય! વડીલ સેવાનું કાર્ય જરાવારમાં પતંગી-કેમ અહીં આવતો રહ્યો?

નાયક

તારો પ્રશ્ન ઉચિત છે. તારા સીવાય બીજા કોને કહેવાય? એવું છે? જાણે કે આજે મને

સ્વપ્ન આબુ. એમાં મેં પેલી પ્રિયતમાને
જોઈ [અંગૂળી કરી] સામેના ચંદનલતા ગૃહમાં
એક ચંદ્રમણિ શિલા; પડેલી છે એના ઉપર તે
બેઠેલી હતી મને તો એ પ્રભુય
કુપિતા લાગી જાણે મને મહેલમાં
દેતી દેતી; રહતી નહોતી-એવી
મેં એને જોઈ. સ્વપ્નામાં આ,
પ્રમાણે પ્રિયાનો સગ અનુભવ્યો.
એથી આ ત્યાન મને રમ્ય લાગે
છે. તેથી બાકાનો દિવસ અહાંજ
માળવા ધાર્યો છે. માટે ચાલો !
બાપણે એ તરફ જઈએ.

વિદૂષક

પંધારીએ-[આગળ વધે છે].

ચેટી

[કાન માટી: ગભરાતાં]
રાજકન્યા! કોઈનાં પગલાં
સંભળાય છે.

નાયિકા

[ગભરાટમાં પોતાનો વેષ
નીહાળતી] અહિં મારા આવા
દંગ જોઈ કોઈ મારી કીંમત
કરશે. ઉભી, યા, આ રાતા
અરોહનાં ઝાડ પાછળ છુપાઈ
જઈએ જોઈએ કે તે કોણ છે ?
[તેમ કરે છે]

વિદૂષક

વયસ્વી! આ પેલું ચંદનલતા
શબ્દ. ચાલો! અંદર જઈએ.

[પ્રવેશ કરે છે]

નાયક

[નિરીક્ષણ કરી]

ચંદનલતાગૃહ છે આને ચંદ્રમણિશિલા ન ગમે મુજબે,
ચંદ્રાનના વિના એ, ચંદ્રિકા વીણું નિશા તણું મુખ છે

વિદૂષક: વયસ્વી! એને રહતી જઈ તે, શું કરું ?

ચેટી

[નાયકને જોઈ] કુમારીબા! અભિનંદન!

તમારા પ્રાણવદલ પધાર્યા.

નાયિકા

[જોધને હર્ષથી: શરમાતી] સખિ! આમને જોધને તો મને બહુજ શરમ આવે છે. મારાથી અહીં નથી ઉભા રહેવાતું. મને કદાચ એ જોધ નય તો? ચાલ, ચાલ, બીજે જગ્યાએ [કંપતાં, પગલું ભરી] સખિ! મારું કાણું અંગ ફરકે છે.

ચેટી

[હસીને-અંગમાં] વાહરે બહાદુર! અહીં ઉભે ઉભે તને કેણુ જોધ જવાતું છે? આગળ આ રાતું અરોઠ રક્ષ છે એ વાત કેમ જુલી નય છે? અહીંજ ઉભાં રહો.

વિદૂષક

[નિરુપણ કરી] વયસ્ય! આ ચંદ્રમણિ-શિલા કે?

[નાયક આંસુ લાવી નિઃશ્વાસ નાખે છે]

ચેટી

રાજબાલા! વાતચીત ચતી હોય એમ લાગે છે. અહીં છુપાધને સાંભળીએ [બંને સાંભળે છે]

વિદૂષક

[હાથ હલાવીને] અરે મિત્ર! કહું છું કે આ પેલી આ ચંદ્રમણિશિલા!

નાયક

હીક જોળખી કાઢી [આંગળી કરી]
શસ્ત્રમણિશિલા પેલી આતો નહીં મુખપાંડુરા,
મધ્યમમાં મુખી માથું પડીક વીમાસતાં,
સ્ફુટિત અધગ મોડું ચાતાં મને, કુપિતા યનાં,
મને નિયમીને જોધ મોરી અરે! રડતી મિયા.
માટે ચાલો, એજ ચંદ્રમણિ શિલા પર ખેસીએ.
[બંને બેસે છે]

નાયિકા

[વિચાર કરી] સખી! વળી આ બીજી પાંચુકરી?

ચેટી

રાજનંદિની! આપણે આમ છુપાધને તેમની હીસચાલ જોધએ છીએ તેવામાં કદાચ એ જોધ ગયા હોય.

નાયિકા

વારુ. પણ આ તો પ્રણયકલહ રીસાએલી પ્રણયિનીની વાતો કરે છે, તેનું કેમ?

ચેટી

કુમારિ! આવી શંકાઓ ન કરો. ચાલો, આગળ સાંભળો.

વિદૂષક

[મનમાં] આવી વાતોમાં આને રસ પડતો જણાય છે. થવા દો ત્યારે, હું પણ એવી ને એવીજ વાતો કર્યા કરું. [પ્રકાશ] વયસ્ય! એને રડતી જોધ તે શું કર્યું?

નાયક

બંધુ! મેં કહ્યું કે—

વારિણિંદુ ઘણાં કેર્યા મુખચંદ્રદયે જરી,
અશ્રુવારિ યકી છાંદી ચંદ્રાંતશિલા સખિ!

નાયિકા

[રિપથી] અલિ ચતુરિકા! હવે કે રહ્યું છે સાંભળવાતું? ચાલ, જતાં રહીએ.

ચેટી

[હાથ ઝાલીને] કુમારિ! આમ ના કહો. તમને એક વાર જોધ પછી એ બીજાની વાતો કરે એ મારા માન્યામાં નથી આવતું. માટે વાત પુરેપુરી સાંભળવી જોધએ.

નાયક

બંધુ! મને એમ થાય છે કે જાણે નેને આ શિલા ઉપર ચીતરું. એથી મારા દીલને કે. આર વિનોદ થશે. માટે જ, સામેના ગિરશુંજ ઉપરથી મન:શિલાના કકડાઓ લઇ આવ.

વિદૂષક

જેવી આવની આરા. [આમતેમ કરી,

કકડાઓ લઇ આવી] તમે તો મને એક રંગ લઇ
આવવાનું કહ્યું હતું. પરંતુ આ પર્વત ઉપરથી
મને પાંચ જાતના રંગ મળી આવ્યા; તે સર્વે હું
અહીં ઉપાડી લાવ્યો છું લેા. ચીનરો જોઈ—
[સર્વ કકડા આપે છે]

નાયક

બધું! કીક કયું; [રંગ લઇ, શિક્ષા પર
પ્રિયાની છબી દોરી રોમાંચ અનુભવતો] જો-જો.
પક્ષ મિત્ર સમ શોભે અધર, નયનથી હર્ષ જુદુ પામે
એ શશિમુખ પ્રિયનું દેખાથી પશુ દૃશ્ય મધુ મુખ દે
[ઓતરે છે]

વિદૂષક

[આશ્ચર્યથી નીહાળી] તાલુખ! એ પરોક્ષ
જતાં તમે આવી સારી રીતે તેને આવેખી
શક્યા!

નાયક

[સ્મિત કરી] વયસ્પ!
જાણે જણી પ્રિયા સભે—કંપના માંહી ધારતાં,
દોષ આજી છબી એના—ત્રિમયે લીન તું યતાં.

નાયિકા

[નિઃસ્વાસ નાખી; આંસુ લાવી] ચતુરિકા!
જાણ્યું કે વાતોનું રહસ્ય? ચાલ, મિત્રાવસુને
જાણ મળીએ.

ચેટી

[ખેદથી સ્વગત] અરે રે! આના બોલવા
ઉપરથી તો જાણે એને જીવનવૈગમ્ય થયો
હોય તેમ જણાય છે. [પ્રકાશ] રાજ-
નંદિની! આપણી મનોહારિકા ત્યાંજ ગઇ
છે. કદાચ કુમાર મિત્રાવસુ અહીંજ આવતા હશે.
[મિત્રાવસુ પ્રવેશ કરે છે]

મિત્રાવસુ

પિતાજીની આજ્ઞા થઇ છે કે વસ
મિત્રાવસુ! મહાવાસથી આપણે જીમૂતવાહનની
પરીક્ષા કરી ચુક્યા છીએ. સર્વ રીતે એ થોડા

વર છે. માટે તેમની પાસે જ; ને પુત્રા મહા-
વતીનું માથું કર. પરંતુ—

એ વિદ્યાધરવંશ ભૂષણ ખરો-જ્ઞાની મણિયો બધે,
વિદ્યા ચૈવન રોચધારી, વિનયી. જોડી નરે ના રૂપે;
કિન્તુ એ કરુણાથી પ્રાણ ત્યજતો પ્રાણી તણા રક્ષણે
અથી વહાલી ભગિની હાથ ધરતાં આનંદને શોક છે.

મને ખબર મળી છે. એ પ્રમાણે જીમૂત-
વાહન આ ગૌરીના મંદિર પાસે આવેલા ચંદન-
લતાગૃહમાં વિરામ કરે છે. આ રથું એ
ચંદનલતાગૃહ. ચાલો પ્રવેશ કરું.

[પ્રવેશ કરે છે.]

વિદૂષક

[ચંચળાઈ હોય તેમ જોઇ] ઓ ભાઈ!
અલેખેજું કન્યાચિત્ર કેળના પાનાથી ઢાંકી દો.
સામેથી સિદ્ધ સુવરાજ મિત્રાવસુ આવતા જણાય
છે. કદાચ એમની નજર પડશે.

[નાયક કદલી પવથી ચિત્ર ઢાંકે છે]

મિત્રાવસુ

[પ્રવેશ કરી] કુમાર! મિત્રાવસુ પ્રણામ
કરે છે.

નાયક

[જોઇને] પધારો મિત્રાવસુ! કીક આવી
ચઢ્યા. આસન પર બીગજો.

ચેટી

કુમારીયા! કુમાર મિત્રાવસુ આવી પહોંચ્યા.

નાયિકા

ચાલો! કીક થયું.

નાયક

કેમ મિત્રાવસુ! સિદ્ધરાજ વિશ્વાવસુ ખુશી
તો ખરાને?

મિત્રાવસુ

હાજું. પિતાજી આનંદમાં છે. એમનીજ
ખજાથી અત્યારે આપની પાસે આવ્યો છું.
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૨૬]

શ્રી અરવિંદ ઘોષની મુલાકાતે

અનુવાદક :

રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી, બી.એ.

આ લેખ બંગાળના પ્રખ્યાત સાહિત્યક શ્રીયુત દ્વિજેન્દ્રલાલરાયના બિ. દિલીપકુમાર રાયે અંગ્રેજીમાં લખ્યો છે. સંગીતવિચારદ્વં તરીકે તેઓ હવે તે આખા હિંદમાં નાણીતા થયા છે. તેઓ દુનીઆવી આધુનિક સંસ્કૃતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં પણ રસ લે છે. એટલે સંગીતનું જ્ઞાન મેળવવાને તેમણે સુરોપની યાત્રા કરી ત્યારે સાથેસાથે ત્યાંના સમર્થ વિચારનેતાઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, સામાજિક પુનર્પટનાના હિમાયતીઓ વિગેરેની મુલાકાતો પણ તેમણે લીધી હતી. તેવાઓમાં કૃતિના પ્રખ્યાત રેમાં રેમાં તથા ઈંગ્લાંડના બરફાન્ડ રોલે જેવી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ પણ થાય છે.

હિંદમાં આવીને તેમણે મહાત્મા ગાંધી તથા શ્રી અરવિંદ ઘોષની મુલાકાત પણ લીધી છે. વિશ્વની આર મહાન વ્યક્તિઓ જોડેની તેમની મુલાકાતોનું વર્ણન, તે દશમ્યાન તેમની સાથે થયેલી વાતચીત તથા શ્રીયુત દિલીપકુમારના મન ઉપર પડેલી પ્રત્યેકની છાપ, જોરે તેમણે નોંધી રાખ્યાં છે તથા નાના પુસ્તકરૂપે તે બહાર પડવાને પ્રયત્ન ચાલે છે.

આ લેખમાં શ્રી અરવિંદ ઘોષ જોડેની તેમની મુલાકાતોનું વર્ણન છે. તે મુલાકાતે ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૪ તથા ૨૫ મીને રોજ થઈ હતી. શ્રી અરવિંદ ઘોષને વીશે જે બીનપાયાદાર વતી આનંદસમાજમાં પ્રચલિત છે તે જોતાં આ લેખ તેમના કાર્યની દિશાનું સાચું સૂચન કરી શકશે એમ કહેવામાં આવે છે.—લેખક.

દ હર ચઢીને હું ઉપર ગયો. શ્રી અરવિંદ ઘોષ જગમાં એક પુરથી ઉપર બેઠા હતા. ઘરિરને ઉપરો લાગ તેમણે પૂછી, આદરથી ઠાક્યો હતો, તેમની દાઢી-કેંક સફેદ તથા માથાના વાળ લાંબા હતા.

મેં તેમને નમસ્કાર કર્યા, અને તેમની બરાબર-સામે એક પુરથી, પર હું બેઠો. અમારી બંનેની વચ્ચે એક નાનું સરખું ટેબલ આવી રહ્યું હતું.

તેઓ પોતાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ મારા ઉપર ચિયર કરીને અને નીહાળતા બેઠા હતા, અને લીધે મને શરૂઆતમાં વિચિત્ર પ્રકારની અવધનનો અનુભવ થવા માંડ્યો. બાણીની દષ્ટિમાં સદાનુભૂતિ પુરતા પ્રમાણમાં હતી છતાં તેનાથી મારી વાણી રૂંધાતી હતી.

છેવટે ૨૫૪ રીતે કેપાઇ આવે એવો પ્રયત્ન કરીને, મેં અચકાતાં અચકાતાં તેમને પ્રશ્ન પૂછવાની હિંમત કરી: “શોષ સાધનાનો

કેંક અભ્યાસ કરવો મારે માટે શક્ય છે કે નહીં તે જાણવા માટે કું આપ્યો છું.”

“ પ્રથમ તો તમે શેની શોધમાં છો તથા મારી મદદની આશા કઈ આપતમાં રાખો છો તે તમારે અને સ્પષ્ટપણે જણાવવું જોઈએ, કારણ કે જુદા-જુદા લોકો યોગમાંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ માને છે.” તેમણે જણાવ્યું.

“ જીવનનો અંતિમ હેતુ શોધી કાઢવામાં તથા તે શોધી કાઢીને તેને સિદ્ધ કરવામાં મને મદદ કરે એવી યોગ-દીક્ષા આપની પાસેથી મને મળી શકશે કે નહીં? એ પ્રશ્ન મારે આપને પૂછવો હતો” મેં કહ્યું.

“ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે કેં સહેલ નથી” માણસને કહ્યું: “ કારણ કે આપણામાંના એકે એકને માન્ય હોય એવો સર્વમાન્ય

જીવનનો હેતુ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. માણસ માણસનો હેતુ જુદો-જુદો હોય છે અને તે જુદો હોવો જણ જોઈએ. દાખલા તરીકે, કેટલાક લોકો જીવનનો ત્યાગ કરવા માટે જર્ણાવ આપણે જોને. જીવનની ‘સામાન્ય’ ભૂમિતિ મણીએ છીએ તેનાથી જુદો-તથા સ્વતંત્ર એવી, કોઈ બીજી ભૂમિતિ, પ્રાપ્ત

કરવાના હેતુથી સામાન્ય ભૂમિતિનો ત્યાગ કરવા માટે, યોગસાધનાનો આરંભ કરે છે. કેટલાક આનંદ પ્રાપ્તિ માટે અથવા તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પણ યોગસાધના કરે છે. આ હેતુઓથી તદ્દન નીરાળો હેતુ રાખીને પણ યોગાભ્યાસ કરનારા સાધકો હોય છે. એટલે યોગમાં તમે કઈ ખાસ વસ્તુની શોધ કરો છો તે વાશે તમારે ચોક્કસ થવાની જરૂર છે.”

સંગીત વિચારક શ. વિશ્વપ્રકાશ દેવ.

નહીં તે મારે જાણવું છે.”

“ એટલે કે યોગદ્વાર તમે ‘જ્ઞાન’ તથા ‘આનંદ’ મેળવવાની આશા રાખો છો? ખરુંને?”

“ જરા વિચાર કરી મેં કહ્યું: “ હા, એમ કહેવું બાજબી જણાયું.”

શેષ અને

અસ્પષ્ટતાનું વિગિત મિશ્રણ કતાં મેં તેમને જણાવ્યું: “ બંધિત તથા વિશ્વવચ્ચે શાંતિભર્યા સંજ્ઞા સ્થાપન કરે જીવનનો નિઃકર દોષકાઓની ઉત્તમ જાળે, તથા જીવનનો મર્મ મધ્યસ્થી તેના દેખીતા નિરોધિને સમન્વય કરે, તથા આનંદ આપે એવી મનાદશા યોગજ્ઞા સથી પ્રાપ્ત થઈ શકે કે

“ યોગાધ્યાસથી તમે એ બંને વસ્તુ મેળવી શકો એ પણ નહીં છે. ”

“ યોગદીક્ષા લેવાની મારી અભિપ્રાય પુરી પાડી શકશો કે કેમ તે મારે જાણવું છે. નવી સાધના કરવા માટે જરૂરની સરતો પણ જાણવાની મારી હજી છે. ઉદાહરણ તરીકે સાધના કરવા માટે માથાસે પોતાના સામાન્ય કમોને સદાંતર ત્યાગ કરી દેવો જરૂરનો છે ખરો ? ”

“ યોગિક-સાધન ” નામના પુસ્તક ઉપરથી આપ ઐદિક જીવનનો અણવિધાન કરતા નથી એમ જાણીને મને ધણો સંતોષ થયો છે. એ પુસ્તકમાં “ હું ” માયાવાદી નથી ” એવું તમે જણાવેલું છે અર્થાત્ ધર્મરતને આનંદમય માનો છો તેની સાથે નાથે તેના આવિર્ભાવરૂપ, આ જગત, દુઃખમય છે એવી સ્થિતિને તમે સ્વીકારતા નથી. ”

“ એ પુસ્તક મેં લખ્યું છે એ ખીના તદ્દન સાચી નથી ” બાણજીએ જણાવ્યું; “ એ પુસ્તકમાં આપેલી કેટલીક બાબતો, અલગત સાચી છે. પરંતુ, હાલ હું એમાં દર્શાવેલી નિશિષ્ટ દિશામાં કાંઈ કરતો નથી. એ વળી વિષયાંતર થયો. મુળ વિષય ઉપર આવતાં, સામાન્ય જીવનમાં જેને તમે ઠીંગતી ગણો છો; અમૂલ્ય ગણો છો, તે સર્વેના ત્યાગ કરવાની તમને રૂઝ પડેજ એવું કશુંજ નથી. પરંતુ, યોગ-સાધના કરવા માટે અર્થાત્ ચૈતન્યની ઉચ્ચતર શ્રુતિકા બેઠે અદ્વિત કરવા માટે, તમારામાં કોઈપણ પ્રકારની આસક્તિ રહેવી જોઈએ નહીં એ તો જરૂરનું છે. મારો કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રેમ, મૈત્રી, અથવા તો જીવનના કોઈપણ ખીલ અમૂલ્ય લંકાવાનો આનંદ જાણવો ન જોઈએ. તમે જલ્દી એ આનંદ અનુભવો. પરંતુ એમાંની

કોઈપણ વસ્તુ માટે આસક્તિ રાખવાની તમને રજા નથી. ખરું જોતાં, એ સરતજ ખરેખરી સરત છે; અને એટલીજ સરત છે. એટલે કે જ્યારે તમારા જીવનમાં તમે જેને અમૂલ્ય ગણતા હો એવી કોઈપણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનો સાદ તમને થાય, ત્યારે તેને છોડવાને તમારે તૈયાર રહેવું જોઈએ, કાંઈ કે એ પદાર્થ તમારા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ નીવડે પણ ખાતર. એ પણ અંતરાયરૂપ નીવડે તો જોઈએ એમ કું કરેતો નથી. ”

“ પાર્થિવ પદાર્થોની બ્યાખ્યામાં જેમનો સમાવેશ ન કરી શકાય એવા કોઈ અપાર્થિવ વસ્તુને, દાખલા તરીકે, સંગીતને, હું બહુ ચાહતો હોઉં તો મારે તેનો ત્યાગ કરવો પડે ખરો ? ”

“ તમારે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ કું કહેતો નથી. પરંતુ તમારે મન યોગ-સાધના તમારા જીવનનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ધોય હેય; તમારી જરૂરીયાત યદ્ય પડી હોય, તો તો, ખચીત, તમારું સંગીત તેની તોલે બંધવી નાતનું ગણાય નહીં ” તેમણે સદાનુભૂતિ દર્શક સ્મત કરીને કહ્યું. ”

તેમની દલીલની સચોટતા મારા મનમાં સીધેસીધી ઉતરી ગઈ; પણ મેં તેમને ધામેથી કહ્યું: “ યોગ સાધના કરીને કોઈક ઉચ્ચ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાશે એવી ખાતરી હોય તો હું સંગીતને છોડવાને તૈયાર નથી, એ હું આપને જણાવવા માગું છું, કારણ કે જ્યારે કોઈ પણ ઉચ્ચતર વસ્તુ આપણને પ્રલક્ષ થવા માંડે છે તથા વાસ્તાવિક લાગે છે, ત્યારે તેને ખાતર કોઈપણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો આપણને મુશ્કેલ લાગતો નથી. એટલે મારો પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં સુધી એવી કોઈ ઉચ્ચતર

અધિકાર વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાના હાથમાં હોય તે પ્રત્યક્ષ અને દુર, વસ્તુનો ભોગ આપવો શા માટે ફરજિયાત હોવો જોઈએ?”

બાણુજીએ કહ્યું: “સંગીત અથવા તો સૈદ્ધાંતને રનિકતાથી બીજી કોઈ પણ ક્રિયા-તમારે હોડવી ફરજિયાત નથી એમ મેં તમને કહ્યું છે. પરંતુ તમને તે હોડવાનો સાદ થતાં તેમ કરવાની તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ અને એ તૈયારી ફરજિયાત છે. દાખલા તરીકે ચૈતન્યની હૃદયતર ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત કરવા જતાં-તેમને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગ-સાધનાનો હેતુ છે-સામાન્ય જીવનના ટાઇ પશુ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ રાખવામાં આવે તો તે અતે બંધનરૂપ નીડે છે. તે બંધન તમને નીચેની ભૂમિકા જોડે બાંધી રાખે છે અને તમારા હૃદય સાક્ષાત્કારના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થઈ રહે છે. સૈદ્ધાંત રનિકતાની ભૂમિકા જોડે જીવનની સામાન્ય ભૂમિકા કરતાં ઉચ્ચ છે, તો પણ તેજુજ સમજવું; કારણ કે એ ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતો સદૃશ, સૈદ્ધાંતમૂલક, જ્ઞાનંદ તમને ઉચ્ચ, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત કરતાં અટકાવે એ તદ્દન સંભવિત છે.”

“જુદી જુદી યોગ-પ્રણલિકા” તેમજ આગળ ચર્ચાનું: “એટલે જુદી જુદી પ્રકૃતિ અને અધિકાર પરવે સાધના કરવાના પ્રકારો માત્ર છે. અને તમને અમુક પદ્ધતિ સ્વીકારવાનું કહેતાં પહેલાં મારે તમારો અધિકાર જાણવો જોઈએ. એ અધિકાર તમને માત્ર એકજવાર મળે છે. એ જાણી રહે” નહીં.”

મેં કહ્યું: “તમને મળવા માટે જે માર્ગસ આરે છે તેનો અધિકાર તમે જાણી શકો છો, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, અને આપને મળવા આવશ્યકતા એક-હેતુ એ પણ

હતો કે મને મારા અધિકારની ખબર પડે. આપ વ્યક્તિનો અધિકાર કહી શકો છો એવી મને ખબર પડે.”

“અલબત્ત, કેક અંશે તે કહી શકાય ખરું.” બાણુજીએ કહ્યું: “તોપણ સોએસો ટકા ખાતરી આપવી સંભવિત નથી. વળી હું જે યોગ માર્ગનું અનુશીલન કરું છું તે ગંભીર, જોખમીયો બરેલો હોઈ, બીજાઓને હું તે જોખમો ખેડવાને યોગ્ય ધારતો નથી, સંવાય કે જેઓ પોતે પોતાને વીરો ખાતરી ધરાવતા હોય તથા જેમણે આ યોગ માર્ગનું અનુશીલન કરવાનો સાદ પોતાના અંતરમાં સાંભળ્યો હોય એવો અંત-સાદ થવા માટે તો માણુસે તે સંભળાય ત્યાં સુધી વાટ જોયા સીમાય બીજું કશું કરવાનું હોતું નથી.”

“એવો અંતરનો સાદ કેવળ વાટ જોવાથી જાણી શકાય છે એવું આપનું માનવું છે?” મેં આ મુખાલ્લબો પ્રશ્ન વગર વિચારે પુછી દીધો.

“ફક્ત વાટ જોવાથી નહીંજ. માથુસનું મન પ્રથમથી નિશ્ચિત દિશામાં જરેજું હોય છે ત્યારે તે સાદ સંભળાય છે; અને જોના વિકાસ થતાં સ્ફટિકરૂપે સ્પષ્ટ આકાર બંધાતાં સમય લાગે છે એટલુંજ. એટલે કે યોગ સાધના તમને એક જરૂરીઆતરૂપે લાગવી જોઈએ. અને જરૂરીઆતની એ લાગણી, જીવનની દેખીતી ગદનતા અને રુદર્યની કોઈ પ્રકારની સમજૂતી અને ઉકેલ પ્રાપ્ત કરવા માટેની કેવળ મિથાસા કરતાં તદ્દન જુદીજ વસ્તુ છે.”

મેં આમંદપૂર્વક જણાવ્યું: “દૌડરતાનમાં તથા ધુરંધરામાં માનવજાતિનાં દુઃખનાં જે દરેકો મેં જોયાં છે તેથી વારંવાર મને ખરેખર અંતર કુંબચકું છે. એવાં દરેકો અમે ત્યાં વિષુ મદિ જીએ (૧૪ ૪૩૩)

સાગરને સંબોધન

લેખક :

રા. નેત્રમણિ વૈદ્ય

૧૯૨૨

ધન્ય સાગર ! તને ધન્ય હો ધન્ય છે,
ઉદય નિજ તનયનો જોષ દરજે ?
'જનકને જોષ ઉત્કર્ષ' નિજ તનયનો,
થાય સુખ' જોયું તે જોષ તુજને!-ધન્ય ૧

દિવ્ય જ્યોત્સ્ના અહો વિમલ આકાશમાં,
આજ પ્રસરાવતો સંચરે છે;
શું હું સૌભાગ્ય તુજ તનયનું વર્ણવું,
મુંદરી સર્વ સાથે સરે છે!-ધન્ય ૨

રૂપનો વારસો અનુપ તુથી મળ્યો !
લક્ષ્મી જેવી મળ્યા લગિની જેને,
અખિલ પતિ ઇશનો શ્રેષ્ઠ સંબંધ થયો,
માનું ઓછું કશું ના રહ્યું છે.-ધન્ય ૩

હો બહુ સરિતના આપ સાગર પતિ,
તાત જેના બહુ ભાગ્યશાલી !
તો પછી પાસ તુજ તનયની નો'ય શું !
દિવ્ય બહુ મુંદરી સુખાકારી-ધન્ય ૪

વદનાં ચરિતને અનુસરે ખાલકો,
અનુકૃતિ શીલ છે વિશ્વ સારું;
પીપ્પા વ્યવહાર તુજ ગૃહ વીશે જોષ્યો,
શું હું સંસાર તારો વખાણું!-ધન્ય ૫

પ્રો. હીરાભાઈ

લેખક અને ચિત્રકાર:

રા. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

“કેમ? આશું છે તે બોળખી રાકા છે?” હીરાભાઈએ મને પૂછ્યું.

પ્રો. હીરાભાઈ સ્વભાવે બકરા જેવા શાંત હતા. શરીરમાં પાતળી વાંસની સોડીના જેવા એકવડા હતા. શારીરિક બંધમાં નાના છ માસના બાલક જેવા હતા. આવા માણસમાં પોતાને તેમજ જગતને નુકસાન કરવાની શક્તિ હોય એમ સાધારણ રીતે માનવામાં આવે એમ નથીજ. છતાં જગતમાં શું નથી બનતું? કયાના કરતાં પણ સત્ય વધુ વિચિત્ર છે એ વાક્યથી કોણ અગવડ્યું છે? જે શક્તિથી, જે લાયકાતથી પ્રો. હીરાભાઈ સારા ખેતર લાવીને પોતાના કુટુંબને સુખમાં રાખી શકતા હતા તેજ શક્તિ-તેજ લાયકાત તેમના જીવનમાં મોટામાં મોટા દુર્ગુણ થઈ પડી હતી. પ્રેફેસર સારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હતા-સારા રસાયણ શાસ્ત્રી હતા. પરિણામે તેમનું ઉચ્ચ મગજ કેનેકે નવી શોધ કરાજ કરતું. કોલેજમાં આ મગજ એમને કીર્તિ અપાવતું પણ ખાનગી

જીવનમાં આજ બેજી તેમને અનેક મુશીબતોમાં લાવી નાખતું; તેમના મિત્રોને પણ ઘણીવાર કફેડી સ્થિતિ મુકી દેતું. પત્નીને અને બાળકોને આનાથી ઘણીવાર ત્રાસ થતો. પણ ઉપાય શો? પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય. શાંત દેખાતા, સુકલકડી શરીરવાળા હીરાભાઈ આ બાબતમાં હિમાચલ જેવા અડગ હતા અને અમારા અનેક યત્નો છતાં અમે એમને આ બાબતમાં સુધારી શક્યા નહીં.

એક વખત એમણે એક નવી જાતનો કુકર બનાવ્યો હતો જેની મદદપડે, એમના કહેવા પ્રમાણે આખી રસોઈ જરા પણ મહેનત વિના માત્ર સત્તર મીનીટમાં તૈયાર થઈ શકતી; અને આ સત્તર મીનીટમાં પણ કુકરને આપણે હાથ લગાડવાની જરૂર નહીં! વળી આમાં ખાસ ખુબી એ રાખવામાં આવી હતી કે ધારો કે કસાક કારણથી આપણે એ કુકરનું અસ્તિત્વ

બુલી ગયા (આમ સાથી આપણે ધારી લેવું અને રસોઈની વાતજ બુલી જવી એ તો હીરાભાઈ જાણે!) તો ચોવીસ કલાક પછી પણ રસોઈ એવી ને એવી સારી અને ગરમજ રહી હોય! હીરાભાઈએ આ એકજ કુકર બનાવ્યો હતો અને એમના કહેવા પ્રમાણે કોઈ માણસ એમને એક લાખ રૂપીઆ આપત તોપણ એ એમને કુકર આપત નહીં. અલખત, એમના અમારા જેવા મિત્રો પાસે લાખ રૂપીઆ આપવાના હતાજ નહીં અને હોત તોપણ અમે હીરાભાઈએ બનાવેલ યત્રોની ખુશીઓથી એટલા બધા વધિક્ક હતા કે અમે એ લેવાની ઇચ્છા પણ કરત નહીં. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં હીરાભાઈએ પોતાને ત્યાંજ, એમની પત્નીની સખત વિરુદ્ધતા છતાં એનો ઉપયોગ સાંજની રસોઈ માટે કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. પ્રથમ એએક દિવસ તો બાકકો સુદમાં ઘરમાં બધાં રાતના એકલું દુધ પીનેજ સુઈ રહ્યાં. પછી એમનાં પત્નીએ ચુલા ઉપરજ છાનીછાની રસોઈ કરવા માંડી અને છોકરાંએને વહેંચાં તે રસોઈજ જમાડી દેતાં; અને પોને અને હીરાભાઈ આ કુકરનું પરિણામ જોનાં અને પછી પેલી રસોઈ માંથી જ્યેલ ખાવાનું ખાતાં. આ પ્રમાણે એક મહીનો આ પ્રયોગ ચાલ્યો. દરમ્યાન હીરાભાઈની તબીબન લયથી અને એમનું ચિત્ત વરાગથી ચગર મહેનને લુગાં ધોવાના ચંત્ર તરફ વળ્યું. એટલે ડાહી પત્નીએ એ કુકર માગીઆ ઉપર ચઢાવી દીધો. અને એ પ્રકરણ પુરું થયું.

આ ને લુગાં ધોવાના અને એના જેવાં બીજા અનેક યત્રોથી હીરાભાઈને અને એમના સંજમમાં આવનારને શું શું શોધવું પડ્યું એ બહુ જાણવા જેવું છે; પણ અહીં હું એક બુદ્ધિજ્ઞ યંત્ર બાજત કહેવા માગું છું એટલે એ વીશે વળી કોઈ બીજે સમયે.

એક વખત રાત્રે, જમી પરવારીને હું હીરાભાઈને લાં સહેજ ગપાટા મારવા ગયો. છેલ્લાં છએક મહીના થયાં હીરાભાઈના કે નવાં યત્રો બહાર નહોતાં પડ્યાં એટલે અમને એમ લાગ્યું હતું કે એમને એ ટેવ હવે ગઈ હશે. પણ આ ધારણા અમારી ખોટીજ હતી એમ મને તરતજ જણાયું. હીરાભાઈએ મને જોયો એટલે તરતજ એમના મોં ઉપર અપૂર્વ ઉત્સાહ જોયો. એમણે મારો હાથ પકડ્યો અને મને પોતે પોતાના ખાસ અભ્યાસખંડમાં લઈ ગયા. હું તરતજ ચેલ્યો કે વળી કે નવું ધર્તીંગ ઉભું થયું છે પણ એમાંથી નાસવાનો બીજો માર્ગ નહોતો. એમનાં પત્ની અને આલ્કા પણ લગનસરા હોવાથી દેશમાં ગયાં હતાં. એટલે મારે માત્ર એમની સાથેજ લમણાદીક કરવાની હતી. ચોરડામાં જતાંજ મને એમણે ગંભીરતાથી પુછ્યું: “નાનાભાઈ, આજના જમાનામાં આ દેશમાં તો શું પણ સારાએ જગતમાં દરેક માણસને-પછી તે સ્ત્રી હો કે શદ્દ હો-ચાની જરૂર છે તે તમે જાણો છો?”

“હા,” એં તરતજ જવાબ દીધો: “પૈસાની-ધનશ્રાવણની-સોનેરી રૂપેરી ચાટલાંની-”

“નાનાભાઈ,” હીરાભાઈ મારા જવાબથી બહુ નાખુશ થઈને બકુટે ચઢાવતા મોઝા; તમારામાં ઝાઝી અક્રમ નથી એમ તો હું જાણું છું. પણ તમે સાવ મૂર્ખા છો એ હું માની શકતો નથી.”

“પણ-પણ,” હું ગભરાઈને બોલ્યો: “ત્યારે બધાને શેની જરૂર છે!”

“અત્યારે મનુષ્યજાતને કંડીથી પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવું એજ કાંથી ઉપયોગનો વિષય છે. તાપ સહન કરવામાં હેરાનગતી છે પણ તેમાં નુકસાન નથી. પણ કંડી સહન કરવાને માટે જો આપણે તરાતરા ઉપાયો નહીં યોજીએ

તો પરિણામે વિશેષ સંઘીવા, લકવો વગેરે અનેક દોષો આપણા ઉપર ભલીમ હુમલો કરે છે એટલું જ નહીં પણ હવે આપણો ભોગ લે છે. વરમ દિવસે લાખો માણસો આજ કારણથી પોતાની અહીંની ફરતો, અહીંનાં પોતાનાં કાર્યો વગેરે અધુરાં મુકી, પોતાનાં વહાલાં સ્નેહીઓને રડતાં કકળતાં મુકી આ ક્ષણભંજર દુનીઆનો ત્યાગ કરી નાખે છે અને—”

“હીરાભાઈ! આ બધું મારે કશું છે,” આ લાપણ મેં અટકાવું નહીં હોત તો બરાબર અટકી કલાક ચાલત. એટલે મેં વચમાં જ ઝોકાવું પણ તમારે આ બધાંની સાથે શો સંબંધ છે!”

હીરાભાઈ પોતાનું લાપણુ અધવચન અટકવું એટલે જરા ખિન્ન તો થયા પણ પછી બોલ્યા: “જરા ધીરજ ધરો. બધીએ સમજણ પડશે.” આટલું બોલીને એ ત્યાંથી ગયા અને ઘોડીજ વારમાં હાથમાં એક પતરાંની પેટી જેવું લઈને આવ્યા. આ પેટી લંબચોરસ હતી અને ઉપની બાજુ ગોળાકારમાં હતી. આમાં એ મોટાં કાણું હતું અને તેની બાજુએ ચામડાથી મઠી લેવામાં આવી હતી

“કમ! આ શું છે તે ઝોળખી શકો છો?” કેહીનુર હીરા મને બતાવતા હોય તેની મુખમુગ્ધથી હીરાભાઈએ મને પુછ્યું.

“ખરું પ્રશ્ન તો હું ઝોળખી શકતો નથી. બારી અટકળ કાવની હોય તો એમ કહી શકાય કે કોઈ મોટા રાક્ષસનો ખડીઓ હોય તેવું લાગે

છે.” મેં જવાબ દીધો.

“કેટલાક અનાદી માણસો ધારે છે કે જેમાં તેમાં મશ્કરી કરવામાં જીંદગીનું સાક્ષ્ય છે. પણ હશે! આ યંત્ર મેં બનાવ્યું છે. જે એ ફતેહમંદ થશે તો જગત આખું મારા ઉપકાર તળે દટાઈ જશે. ઘેર શું કે આશીસમાં શું, કે મુસાફરીમાં શું જ્યારે પણ આપણને ચરદી

“એમલે તો લાજલી પેલી લંબ ચોરસ પેટી ઉઘાડીને ....
પોતાના પર ધાંધ્યા

લાગવા મારે ત્યારે જે આપણે આનો ઉપયોગ કરીએ તો ખસ. આમાં ગેસ ભરવાનો છે, અંદર બે તરફ બે નાની વાટ છે જેનાથી એ ગેમ સળગે છે. આપણા પગ ભુટ સાથે કે ઉઘાડા આ કાણુંવાળું લાકણું ઉઘાડીને અંદર ખોલી

આપણે ઢાંકણું બંધ કરી દીધું કે આપણને જોઈએ તેટલી ગરમી એમાંથી મળી જ આવે. પછી નહીં એવાની જરૂર રહે, નહીં ગરમ કપડાંની જરૂર રહે કે નહીં એકસોને એક બંધ કરે એવાની ધોસ્તી રહે।”

“હાં આ!” હું બોલ્યો.

“હું અત્યારે અખતરો કરી બતાવત પણ મારી પાસે ગેસ તૈયાર નથી. વળી બીજી કોઈ વખત.” હીરાભાઈએ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મારા મનને નીરાંત થઈ.

અમે બીજી ત્રીજી વાત કરી અને પછી હું ઘેર ગયો. આ વાતને પાંચ સાત દિવસ થઈ ગયા. હું આ યંત્ર બાબત લગભગ ભૂલી પણ ગયો. એવામાં એક વેળા રાતના ચર્યગેટ ઉપર બાર વાગે અમે સાથે થઈ ગયા. કેક કારણસર અમે બંને જ છેલ્લી લોકલમાં સાંતાક્રુઝ જતા હતા અને અક્સ્માતથી મળી ગયા. હીરાભાઈના હાથમાં એક સુટ કેસ હતું તે બેઠાને મેં પુછ્યું:

“આમાં શું છે?”

ટ્રેન આવી પહોંચતી હતી એટલે જવાબ દેવાને બદલે હીરાભાઈએ મને આંખ મારી અને અમે બંને ડબ્બામાં ચઢી બેઠા. શીઆબાની કકડતી ઠંડી હતી. ડબ્બામાં હું હીરાભાઈ અને એક આધેડ વયનું પતિ-પત્નીનું બેઠું એટલાં હતાં. સ્વભાવિક રીતે વાત ઠંડીની પડી. એમાં આવરકોટ સારા કે અસલની કાસ્મીરી શાલો સારીએ વીશે વાત નીકળી. તરતજ હીરાભાઈએ મને આંખ મારી પણ આ આંખ મારવાના કારણથી હું વાકિફ ન હતો અને હું તો એમને પુછવા પણ જતો હતો કે આંખમાં કાંકરી-આંકરી પડી કે શું તેટલામાં હીરાભાઈએ પેશુ સુટ કેસ ઉઘાડ્યું અને એમાંથી પેલી મને સુપરિચિત લંબ ચોરસ પેટી કાઢી.”

“તમારા આવરકોટો અને તમારી શાલોના કુર્તા આ નીનકડી પેટી હજાર દરજ્જે સારી છે. કેમ નાનાભાઈ?” તે બોલ્યા.

પેલાં બેએ તરતજ પુછાપુછ કરી. હીરાભાઈએ બધું સમજાવ્યું અને ઠંડીના ગેરફાયદા વીશે એક લંબાણથી બાંધણું આપવાની પોતે તૈયારી કરતા હતા એટલામાંજ પેલા પુરુષે કહ્યું:

“પેટી આડરમાં હોય તો અત્યારે તમે વાપરોને આમ હું વાતા બેસી રહ્યા છો તે!”

હીરાભાઈને તો બાવનું હતું અને વૈષે કહ્યું:

“એમણે તો લાગલી પેલી લંબ ચોરસ પેટી ઉઘાડીને જમીન ઉપર મુકા. મારી પાસે કાંકરીની પેટી માગી. બંને વાટ સળગાવી. પોતાના પગ ઘાંઘ્યા અને અમારી સામે પ્રત્યક્ષિત વઢને બોતા હીરાભાઈ પોતાના યંત્રની તારીફમાં લંબાણથી બોલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એટલામાં પેલી સ્ત્રીએ ધીમેથી કહ્યું: “આ ગેસની વાસ ક્યાંથી આવે છે?”

“હા, કે બહુ ખરાબ ગંધ આવે છે।” પેલા પુરુષે સુંઘવાનો યત્ન કરતાં કહ્યું.

હું પણ એમાં ટાપસી પુરવા જતો હતો એટલે હીરાભાઈએ તરત પોતાના યંત્ર સામે બેઠું. ઝડપથી ઢાંકણું ઉઘાડીને બેઠું; તો વાટ સળગેલજ નહીં અને ગેસ તો બહાર ચાલ્યોજ આવતો હતો. હીરાભાઈ જરા ભોંઠા તો પડ્યા પણ હીમતથી મારી પાસે પાછી દીવાસળી લઈ વાટ સળગાવી અને ઢાંકણું બંધ કરીને પોતાની સ્વસ્થતા બતાવવા સીગરેટ સળગાવી તેમાંથી ધુમાડા કાઢવા બેઠા. અમે આ અખતરો સ્વસ્થ હવે બેઠા રહ્યા હતા અને થોડીજવારમાં પેલી સ્ત્રીએ પાછી સુમ મારી: “ભાઈ! તમે શું કરવા બેઠા છો? હવે તો લુગડું, ચામડું બધાં સળગતાં હોય તેની વાસ મારે છે! છે શું?”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૨]

લેખક:

રા. રતિપતિરામ ઉદમરામ પંડ્યા

પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય સાગરનાં જળ ખારાં છે અને મીઠાં પણ છે. મત્સ્યગંધા અને કુંતીની દૂષિત કૌભાર્યાવસ્થા, અહલ્યા અને ઈંદ્રનો અનીતિમય સંબંધ, આવાં આવાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો જ્યારે આર્ય પ્રજાને ઇતિહાસ કલંકિત થાય છે, ત્યારે પતિપરાયણ સીતા, સતિત્વના પ્રભાવથી પતિને યૌવન અર્પનાર મુકન્યા, અને આયુષ્ય અર્પનાર સાવિત્રી, અક્ષા, વિષ્ણુ અને મહેશ જેવાને નાનાં બાળ બનાવી પોતાને ઘેર ઘોડીએ હાથોળનાર સતી અનસુયા, આમરણાંત અહમચારી ભીષ્મ, પ્રજાના કલ્યાણમાં પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની ભાવના પોષનાર રાજા રામ, એ બધાથી આર્ય પ્રજાને પ્રાચીન ઇતિહાસ શોભી રહે છે. આવા અગાધ સાહિત્યસાગરનાં ખારાં જળ ઉલેચે શું વળવાનું હતું! અમૃત પ્રાપ્ત કરવાને માટે તો મોઢા ક્ષીરસાગર મથવો પડ્યો હતો. પ્રાચીન સાહિત્ય સાગરમાંથી અમૃત મેળવવાનો લોભ આપણે રાખતા હોઈએ તો સાહિત્યોદયિનાં મીઠાં જળ મથવાં પડશે. ખારાં જળ ઉલેચે કે વળવાનું નથી.

મહાભારતમાં ભીષ્મ યોજસ્વી અને પ્રભાવશાળી પાત્ર છે. બ્રહ્મના જન્મ સાથે બે કથાઓ સંકળાયેલી છે. વશિષ્ઠ ઋષિ પામે કામદેવ

ધેનુ હતી. આઠ વસુઓએ આ ધેનુની શક્તિ જોઈ અને ઋષિ પાસે તેની યાચના કરી. પોતાના જીવનના આધારરૂપ આ દિવ્ય ધેનુને ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા ઋષિ ન રાખે, એ સ્વાભાવિક હતું. તેમણે વસુઓનું આતિથ્ય કર્યું અને ધેનુ વિના અન્ય ઇષ્ટ પદાર્થ યાચવા તેમને વીનવ્યા. વસુઓ મુનિના આવા વર્તનથી રોષે ભરાયા અને ઋષિની ધેનુનું હરણ કર્યું. આથી વસિષ્ઠે પ્રમાદી વસુઓને શાપ દીધો. ‘વસુઓ યદ્યપરવસ્તુમાં મન રાખવાની મનુષ્ય જેવી ક્ષુદ્ધલક વૃત્તિ રાખી, તેથી હે વસુઓ, તમે મનુષ્ય યોનિમાં અવતાર પામો.’ ઋષિના શાપથી શરમીદા યદ્ય નીચાં મસ્તક ઢાળી આઠે વસુઓ મનુષ્ય યોનિમાં ક્યાં અવતાર લેવો, એનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

મનુષ્ય લોકમાં સંપૂર્ણ ધર્મ આચરનાર મહાભિષ રાજા અહમચારકમાં ગયા હતા. એક વખત પ્રજાપતિની સભામાં ગંગાજી આવ્યાં. પવનને લીધે ગંગાજીનું વસ્ત્ર પગની પાનીથી ઉચે ઉડવા લાગ્યું. આવો પ્રકાર જોઈ અન્ય દેવતાઓએ નીચાં મસ્તક ઢાળ્યાં, પણ મહાભિષ એકીટશે ગંગાજી તરફ જોઈ જ રહ્યા. વસ્ત્ર ઉડવાથી પગની સુંદર પાની અને તેનીએ ઉપરનો કેળના ગર્જાભાજ જેવો મુકુ અને આછી રતાશભરો

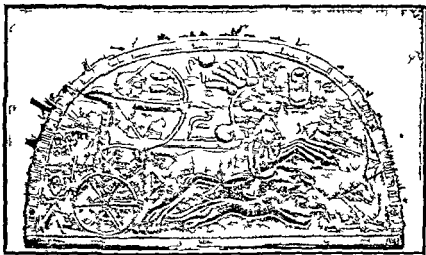
ગોરો ભરાવાદાર સાયળપ્રદેશ જોતાંજ મહા-
લિપમાં સમય પ્રેરિત માનુષ્ય પ્રકટયું. ગંગાજી
પણ મહાલિપની વિરૂતિ કળી ગયાં અને પરાણે
સંયમમાં રહેતા અશ્વની માફક પોતાની મનો-
વૃત્તિને નાયવા દીધી. જહા અનેની વૃત્તિને
ચનચનાટ જોઈ ગયા અને દેવોની સલામાં
આવો અવિનય યતો જોઈ વિકારવશ થએલાં
અને દીક્ષને ઋષિએ શાપ આપ્યો: “તમે બંને
એકમેકને કામલાવે નીહાળી રહ્યાં છો, તેથી
તમે મનુષ્ય લોકમાં જન્મ પામશો અને એક
બીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરશો.” અત્યંત
કટખ તપને પ્રભાવે પ્રાપ્ત થએલા
જહાલોકમાંથી પતિત થવાને શાપ
સંભળી અને પ્રેમી દીક્ષાં કંપ્યાં અને શાપને
અનુગ્રહ કરવા પ્રજ્વલિતે વીનવ્યા. હિરણ્યગર્ભ
બોધ્યા: “જ્યારે તમારા બંને વચ્ચે વિષવાદ
થશે, ત્યારે તમારો બંનેનો વાસ અહીંજ થશે.”
કેવો સુંદર શાપ અને કેવો ઇષ્ટ શાપાનુગ્રહ !
જહાએ આ યુગમાં પણ સર્વ દંપતીને આવા
શાપ અને શાપાનુગ્રહથી સંતોષ્યાં હોત, તો ?

મહાલિપ રાગ ચંદ્રવંશી પ્રતીપ રાગને
ધેર જન્મ ધરી શાન્તનું નામે પ્રખ્યાત થયા.
મનુષ્ય યોનિમાં ક્યાં જન્મ ધરવો તેનો ગંગાજી
વિચાર કરતાં હતાં, એટલામાં તેમણે શાપઘસ્ત
આઠ વસુઓને દીધા. પોતાના સમોવડીઆ
વસુઓને શાપઘસ્ત જોઈ ગંગાજીનો સંતાપ
જોહો થયો. પોતાના સમાન બીજાનું દુઃખ
જોવાથી આપણું દુઃખ હલકું ચાલે છે અને
ગંગાજીને થયું પણ તેમજ. વસુઓને દીધાંકાળ
મનુષ્ય યોનિમાં રહેવું નહોતું. તેથી તેમણે ગંગાજી
સાથે એવો સંકેત રચ્યો કે તેઓ ગંગાને પેટ
અવતાર ધરશે અને ગંગાએ તેમને જન્મતાંજ
જળશાયી કરી સંપ્રમુક્ત કરવા. માત્ર સોનામના

વસુનું પુત્ર તરીકે પાલન કરવા ગંગાજીએ પોતાની
ઇચ્છા દર્શાવી

શાન્તનું રાગને ગંગાજી આવી મળ્યાં અને
પૂર્વજન્મની સ્મૃતિને લીધે બંને વચ્ચે અધિકી
સંકળાયાં. પ્રાચીન સંસ્કારોને લીધે ક્રીડાનંદ
અનુભવવામાં તક્લીન બન્યાં હતાં. કેટલેક સમયે
ગંગાજીને ગર્ભ રહ્યો અને તેમણે એક પુત્રને જન્મ
આપ્યો. આ પુત્રનો જન્મ થતાંજ તેને જળશાયી
કરવામાં આવ્યો. આમ એક પછી એક સાત
પુત્રોને જળશાયી કરવામાં આવ્યા, એટલે શાન્તનું
રાગને વંશવિસ્તાર માટે ચિંતા થવા લાગી.
કમળમાં સપડાએલો જમર કમળદળને કોરી શકે
નહી, તેમ ગંગાજીના પ્રેમપાશમાં લુપ્ત થએલો
રાગ ગંગાનો અનાદર કરી શકતો નહોતો,
તેમજ પોતાના પુત્રોનો નાશ થતો જોઈ શકતો
નહોતો. સાત પુત્રો જળશાયી થયા, ત્યાં સુધી
તો રાગ કે બોધ્યો નહી, પણ આઠમા પુત્રના
જન્મ સમયે જ્યારે ગંગાજીને જળ તરફ જતાં
જોયાં, ત્યારે રાગના ક્રોધાગ્નિમાં પ્રેમના કુંળા
નંતુ ભસ્મીભૂત થયા અને આવેશથી રાગએ
ગંગાનો તિરસ્કાર કર્યો. જહાના શાપનો હવે
અંત આવ્યો. ગંગાએ રાગને શાંત પાડી
વસુઓનો સંધોજો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો.
આઠમા પુત્રનું રક્ષણ કરવા અને મોટો થતાં
સુધી તેને પોતાની પાસે રાખી ઉછેરવાનું કહી
ગંગાજી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયાં. શાન્તનું
રાગ બેઆકળા બની ગંગાજીને જતાં જોઈ
રહ્યા.

ગંગાજીએ પુત્રનું નામ દેવવ્રત પાડ્યું અને
તેને સર્વ પ્રકારના ભારસંસ્કાર કરાવી જામદગ્નિ
પાસે ધનુર્વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મુક્યો. સર્વ વિદ્યામાં
પારંગત થવા પછી દેવવ્રત ગંગાજી પાસે પાછો
આવ્યો.

તુતાન્ખામનની કબર

લખક

રા. સનકુમાર ચીમનલાલ વીણ.

સ ગલગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં તુતાન્ખામનની કબર જડી ત્યારે આખી દુનીયા ૩૩૦૦ વર્ષ પહેલાનો ઇતિહાસ જાણવાને આતુર થઈ રહી તેનું મુખ્ય કારણ તો એજ હતું કે અત્યાર સુધી જે ફેરો (જુના ઇજિપ્તના પાદશાહો)ની કબર જડી હતી, તે તદ્દન મારી હાલતમાં મળી ન હતી ઘણીકામાં બહુ એ છિન્નભિન્ન થઈ ગયેને સામાન દેખાતો હતો, પરંતુ જ્યાં તુતાન્ખામનની કબર જડી ત્યારે આશા રાખનામાં આવી હતી કે તે હુદારાઓના હાથથી તદ્દન બચી ગઈ છે

જુના ઇજિપ્તના ઇતિહાસ પરથી મળી આવે છે કે તુતાન્ખામનથી આગલો ફેરો અખ્ન એટના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો તે વખતની ઇજિપ્તની નજનના ધર્મથી જુદા હતા તેણે નવો ધર્મ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યા અને તેમાં ફતેહમદ પણ થયો આ નવો ધર્મ Old Testament ના

Exodus (પ્રયાણ) પ્રમાણે કદાચ યહુદી ધર્મ માની શકાય પરંતુ તેની પછીના ફેરો-તુતાન્ખામને તેના બધા પ્રયત્નો પર પાણી ફેરવી નાખ્યું તેણે ઇજિપ્તના સર્વધર્મને ફરી પાછો સ્થાપ્યો અને પરધર્મીઓને—દાસ યહુદીઓને—પોતાના રાજ્યમાંથી હાકી કાઢ્યા કહેવાય છે કે આ યહુદીઓના શ્રાવણી તે ધર્મધુધર ફેરો ૧૮ વર્ષની નાની વયે પ્રખ્યાત થઈ સપુત્ર મરી ગયો

આ ફેરોની કબર પણ ઘણી મિશ્રિત રીતે જડી આની ઇંગ્લાડના એક હિમરાવ લોડર્ જર્નાર્લિંગ પોતાની માદગીને લીધે પોતાનું મન બદલાવવા ઇજિપ્તમાં શોધખોળ માટે આવ્યા હતા તેમના મદદનીશ મી હાવર્ડ કાર્ટર, એક દિવસ 'રાત્રિઓની બીણુ'માં કેટલુંક પરિશ્રમની આશ વગર ખોદકામ કરતા હતા, તેવામાં એકાએક તેમને એક નીસરણી જમીનમાં માલમ

પડી. તરતજ તેમણે લોર્ડ કાર્નાર્વન ને શહેરમાં હતા તેને તાર કરી એકદમ બોલાવ્યા; થોડા દિવસમાં દુનીઆને ખબર પડી કે તુતાન્ખામનની કબર મળી છે.

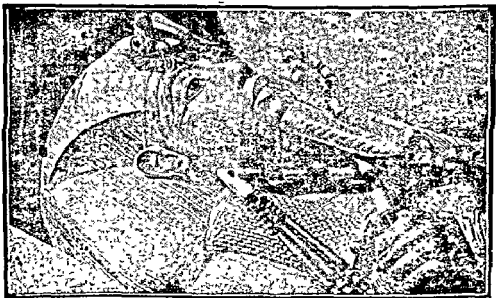
ન્યારે મહુમ લોર્ડ કાર્નાર્વન અને એના મદદનીશો, મહામહેનતે પહેલી ભીંત આગળ આવ્યા ત્યારે તેના ઉપર અસંખ્ય સીલો મારેલાં હતાં, પરંતુ જમણી બાજુ પર એક સીલ તુટેલું હતું. એમને લાગ્યું કે આ કબર પણ બીજા ધણીખરા ફેરોની કબર માફક છિન્નલિન્ન હાલતમાં મળશે.

તેઓ સીલો તોડીને અંદર ગયા. એક લાંબી ગલીમાં ચાલ્યા પછી બીજી સીલબંધ પારણાં-વાળી ભીંત દેખાઇ, ત્યાં આગળ પણ એક, બીજાં સીલથી ભુદું પડી આવતું સીલ દેખાયું; તેમની બીક વધી. તેમણે તે દીવાલ તોડી; અંદર જોતાં તેમના અચ્ચાનો પાર રહ્યો નહોતો તેનીસ સદીઓ પહેલાંનો કીંમતી ખગનો તેમને આંખા અજવાળામાં દેખાયો.

તે પ્રથમ ખંડમાં તુતાન્ખામનના વખતની પ્રચલિત વસ્તુઓ ચીકાર ખડેલી હતી, અનેક અપ્રતિમ કારીગરીના સોફાઓ, ટેબલો, અમુલ્ય સોને મહેલાં પલંગો, જાતજાતના દેખાવવાળી પેટીઓ, કલશો, કુંજઓ, વગેરે તેમની આંખો આંખી કરી દેતું હતું:

શોધકોએ ત્યાર પછીના થોડા દિવસો, પ્રથમ ખંડની ભારે વસ્તુઓ બહાર લઇ જવામાં ગાળ્યા. તેમને લય હતો કે કદાચ કફનવાળા ઓરડામાં કાઢીને હાથ ફરી ગયો હશે! પણ આખરે ન્યારે તેઓએ કફનવાળા ઓરડાને બાકું પાડ્યું ત્યારે તેમનો બધો લય નાશ પામ્યો. તે ઓરડામાં શહેનશાહની અંગત વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત માલમ પડી; તેમાં પ્રથમ ખંડ કરતાંએ વધુ મુલ્યવાન અને અદ્ભુત ચીજો હતી: તેમાં તુતાન્ખામનના મૃતદેહવાળી પેટી એકદમ આગળ પડી આવતી હતી.

પરંતુ તે વખતે તો શોધકોએ એટલેથીજ બાકી રાખ્યું: દીવાલોને પાછાં સીલો માર્યાં

તુતાન્ખામનના મૃતદેહવાળી પેટી.

અને તેમનો બાકીનો વખત પ્રથમ ખંડની અમુક વસ્તુઓ સેટી ખીજ (Seti II) ની કબરમાં લઈ જવામાં, ત્યાં તેની તોંધ કરવામાં, અને એના ઉપર પ્રયોગો કરવામાં ગાળ્યો: તેવામાં લોર્ડ કાર્નાવન એકાએક મરી ગયા. લોકોમાં વાત ચાલી કે તે મરણ ફેરોને અખંડ નિદ્રામાંથી જગાડવા માટે તે ફેરોના રક્ષકદેવના આપથી થયું.

પરંતુ ખીજી પડ તેઓ સહેલાઈથી ઉખેડી શક્યા નહીં; કારણકે તે સોનેથી મટેલું હતું એટલુંજ નહીં પરંતુ તે પડના લાકડાની ચારે બાજુ તુતાન્ખામનની નીશાનીવાળી તાંબાની ચીપો લગાવેલી હતી, આથી તેમને વહેરવામાં ઘણી હરકત પડી. તેનેએ આખરે દૂર કપુ, તે ઉખેજ્યા પછી તેમને એ જાદુઈ હથેલાં કે જે શહેનશાહને આ લોકોમાંથી સ્વર્ગમાં સહીસલામત

પથુ શોધકો એટલેથી અટક્યા નહીં: મી. હાર્ટર કે જે લોર્ડ કાર્નાવનના મુખ્ય મદદનીશ હતા, તેમણે શોધ ચાલુ રાખી. તે અને તેના એક મિત્ર મી. કેલેન્ડર પાછા કફનવાળા ઓરડામાં ગયા. આ દ્વિતી ઉદ્ધારન વખતે તેમણે પ્રથમ આ ખંડને કફનવાળા ઓરડાની વચ્ચેની ભીંત આખી તોડી નાખી, પછી તેઓએ કફનવાળી મોટી પેટી તોડવાનું કામ હાથમાં લીધું. તેનું પહેલું પડ મોનાથી મટેલા લાકડાનું હતું. આ પડ દૂર કરતાં નેમજ વહેરતાં તેમને હરકત પડી. તેઓ તેઓએ ઉત્સાહથી ઘણાજ થોડા વખતમાં પહેલું પડ કાઢી નાખ્યું. આ પડ કાઢી નાખતાં નેમને તુતાન્ખામનના ઇજ્જેવ આમન-

તુતાન્ખામનની ખીજ પેટી.

લઈ જવા માટે મુશ્કેલી હતી, આ ઉપરાંત એક શીશી કે જેમાં સુગંધી દ્રવ્યો (cosmetics) ભર્યા હતાં અને જેની સુગંધી ૩૩૦૦ વર્ષ પછી પણ ગંધ નહોતી તે મળી. સાથે વધુ ખીજ કંઈક પણ હતી.

વધુ મિત્ર નવો પામ ૪૪૫]

Amarna નું માનવું પરિવર્તિત થતક, અને એક ઝાંખા કાચનો દીવો કે જે સજાગવવાથી તુતાન્ખામન અને તેની રાણીના ચિત્રોથી દેખાતા હતા તે મળ્યાં, આ ઉપરાંત જુદી જુદી જાતો વાળા અસંખ્ય કુખઓ ત્યાં હતા.

એકલ રામ

લેખક:

રા. લલિત,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

સીતા રે વિનાના એકલ રામ—
હુરે: જોને!

પહેલે રે વિજેગ, રાવણ—
નર ન રહો નારાયણ:
ઉર-મધુરો મહેરામણ રામ—
હુરે: જોને!

બીજે રે વિજેગ, ઘોખણ—
રહી રે નહી રસ—જોગણ:
સ્નેહનો સંત શોભન રામ—
હુરે: જોને!

ત્રીજે રે વિજેગ, ધરણી—
નારી રહી નારાયણી:
સતીનો સ્મારક મણિ રામ—
હુરે: જોને!

લક્ષ્મીના અનેક લાડીલા પુત્રો આનંદપુરના જુગારખાનામાં આવતા.

છેલ્લો દાવ

લેખક :

રા. શાંતિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ

ચિત્રકાર :

રા. દત્તાત્રેય જોગલોકર, એ. એમ.

૧૯૨૬

આ નંદપુરના લોકો કહેતા કે જગત અફંગ જુગારી છે.

દસજ ગીની! હા હવે જગતની પાસે દસજ ગીની બાકી રહી છે. ધનવાન પિતાના પુત્ર પાસે પિતાની અદળત સમૃદ્ધિમાંથી એટલુંજ અવશેષ રહ્યું.

જગને આજે એ ચળકતા સીકાઓને ધારીધારીને ખેંચ લીધા. શું ફક્ત દસજ ગીની! હા, પાકાની સમૃદ્ધિ તેણે “આનંદપુર છુતશાળા”માં હોમી દીધી હતી.

લક્ષ્મીના અનેક લાડીલા પુત્રો આનંદપુરના જુગારખાનામાં—લોકો જને છુતશાળા તરીકે ઓળખતા—આવતા. ધણીએ લક્ષ્મીની ચંચળતા સિદ્ધ કરીને સાંધી નિરાશ વદને પાખ કરતા. આનંદપુરના રાજ્યમાં છુતશાળાને

લોકો ક્રીડાગૃહજ માનતા. રાજ્ય તરફથી એના વ્યવસ્થાપકને પરવાનો પણ આપવામાં આવ્યો હતો. દરરોજ સંખ્યાકાળે ત્યાં લક્ષ્મીની રેલમહેલ થતી. “વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરનું તરલાણું ભરો” એ ન્યાયે વ્યવસ્થાપકને લીલાલહેરજ હતી.

દરરોજ સાંજે જગતનાં છુતશાળામાં દર્શન થતાં. સાંતા જુગારીઓને જગત વિના એન ન પડતું. શ્રીમંત પિતાનો એકનો એક પુત્ર જુગારની લતમાં ખુવાર થતો ગયો. હજીજે જગતનાં ચમુઓ ખુદ્યાં નહોતાં. વ્યવસ્થાપકે જગત પાસેથી ધીમેધીમે સધળું ખાલી કરી લીધું.....અને આજે જગત પાસે ફક્ત દસજ ગીની બાકી રહી હતી. હજી પણ સાંધી તેને ખસવાનું મન નહોતું થતું.

એક ખુરસી પર બેઠાબેઠા જગત ફરતા ચંક તરફ જોઈ રહ્યો હતો. વ્યવસ્થાપક ચક્રનો કાંઠો ફેરવી રહ્યો હતો અને કાંઠાના ફરવા સાથે ધણુનાં નસીબ પણ ફરવા માંડતાં. જગતની આંખો ત્યાંથી જનસમૂહ પર પડી. આનંદપુરના ધણુ શ્રીમંતો ત્યાં નજરે પડ્યા. પોતે પાગુ થોડા દિવસ પહેલાં તેઓમાંનો એક હતો એ વિચારે તેના વદન પર વિપ્રાદની છાયા આણી. તેના મગજમાં વિવિધ તરંગો ઉછળી રહ્યા. હાર્યો જુગારી બમણું રમે એ પ્રમાણે જેમજેમ જગત હારતો ગયો હતો તેમતેમ દેવું કરતો હતો. ત્રણ માસના ટુંક સમયમાં તો પિતાના રનેહી આનંદમોહન જગીરદાર પાસેથી વીસ હજાર રૂપિયા ઉધાર લેવાયા. “આજે તો નક્કી જીતીશ અને રૂપિયા ભરી દમશ” એવા વિચારો હંમેશ સવારે તે કરતો અને સાંજે એ વિચારો આનંદપુરની દુતશાળામાં જમીનદોસ્ત થતા.

જગત અલારે દુતશાળામાં બેઠો બેઠો તુમલ મનોવેદના અનુભવી રહ્યો હતો. તેના અમીર વિચારોએ હજી પણ તેનો સાગ કર્યો નહોતો. દુતની લતમાં પડ્યો પણ તેના વિચારો એ ને એ ઉત્તતજ રહ્યા હતા. “કેવી રીતે આનંદબાણું દેવું ચુકવું? વીસ હજાર રૂપિયા ગમે તે ભોગે પણ આપીશ અને આપીશજ. આજે છેલ્લો દાવ અજમાવી જોઉં,” પણ પોતાની પાસેની નજીવી રકમનો વિચાર આવતાં તે અટક્યો. “હા, ફક્ત દસજ ગીની! તેનાથી શું વળશે? અને હાર્યો તો? તો શું?” હારવાના વિચારે એને વમજમાં નાખ્યો અને વધુ અકળાવ્યો. આ છેલ્લી નાની શી રકમ ચાલી નય પડી તેની શી દશા? અને આનંદબાણું તે કેવી રીતે મોડું દેખાડી શકશે? એક શ્રીમંતના પુત્રની સ્થિતિ રસ્તાના બીખારીથી પણ નપાતર થશે એ વિચારે તો એના કપાળ પરથી પરમેવા-

ના રેલા ઉતાર્યા.

“નહીં, નહીં, આ દસ ગીનીઓથી રમીશજ. મારી મનોદેવી કહી રહી છે કે હું આજે જીતીશ, નક્કી જીતીશ. ગમે તેમ પણ આનંદબાણું પસ્તાવાનો સમય નહીં આવું.....ભલે દસ ગીની, પણ મારું નસીબ અજમાવીશજ.”

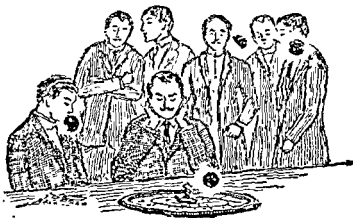
અનેક વખત આમ વિચારો કર્યા અને તે ધણુજીવજ રહ્યા. હારનો વિચાર આવતાં તે નિરાશાની ખાડીમાં ડુબતો. ચારે બાજુથી નિરાશા અને દુઃખે તેને ઘેર્યો હતો. ક્યાં એની અસલની સ્થિતિ અને ક્યાં હાલની સ્થિતિ! શ્રીમંત બાણુ નલિનીકાંતના પુત્ર જગત અને હાલના-ધુત શાળાના અઠંગ જુગારી-જગતમાં કેટલો બધો ફરક! એની દશા બદલાઈ હતી પણ ઉચ્ચ કુળના સંસ્કાર તો ખીંકુલ બદલાયા ન હતા; સંસ્કારી કુટુંબનું ખમીર છુપું ન રહી શકતું. જગતે ભાગ્યેજ કોઈ દિવસ હલકો વિચાર કર્યો હશે.....આજ જગત આજે દુતશાળામાં નિરાશાના મહાસાગરમાંથી બહાર આવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. ધણુ એ વિચારો આવ્યા પણ હાર અને નામોશીના વિચાર પાસે તે ન ટકી શક્યા. “હું હારી જઈ તો?” હારી જઈ તો એ વિચારે બધુંએ વાતાવરણ અધકારમય કરી મુક્યું....પણ તેના ઉચ્ચ સંસ્કારો બોલી ઉઠ્યા: “હારી નય તો! શરમ અને દુઃખી જીવન કરતાં તો જીવનસાગજ વધારે સારો. જગત આમ હીમત હારે કેમ ચાલશે?”

જગતનાં ચક્ષુઓ અધકારમાં પણ પ્રકાશની રેખાઓ જોઈ શક્યાં. “જીતીશ તો આનંદબાણું ત્રણ ચુકવી આપીશ અને હારી જઈશ તો જીવનસાગજ કરીશ.....બસ, એમજ થશે. આનંદપુરના લેડિઝ નાણુએ જ જગત એમ હીમત હારી નહીં નય.

ફરીથી એકવાર તેણે પોતાના હાથમાંથી દસ ગીનીઓ સામે અનિમિષ નયને જોયું. તેના વદનપરથી વિપાદનાં વાદળ વીખરાયાં, જગત દર નિશ્ચય કરી ચુક્યો. આ પાર કે પેસે પાર!

પોતાની એકાંત ખુરસીનો લાગ કરી તે દુતશાળાના મુખ્ય ટેબલ પાસે આવીને બેઠો. પા કલાક પરજ લાં તેણે પોતાના પૈસાનું પાણી ક્યું હતું. લેડો-અને વ્યવસ્થાપક પણ આ અદ્ભુત જુગારી તરફ આશ્ચર્યભરી નજરે જોઈ રહ્યા. ટેબલ પર એક ગોળ ચક્ર હતું. દુતશાળાનો વ્યવસ્થાપક કાંટો ફેરવતો અને જે નંબર ઉપર કાંટો પાડેો આવી અટકતો તે નંબર જીત્યો.

ગણાતો...જુગાર શરૂ થયો. કાંટો ફરવા લાગ્યો. વ્યવસ્થાપક પર સોના અને રૂપાનો વરસાદ વરસ્યો. લલિત-આશુ પણ આનંદ પુરની દુતશાળાના એક ઉત્સાહી શ્રીમેત સભ્ય હતા.

જગત ચક્રની સામેની ખુરસી પર આવી વિચારમગ્ન બેઠો.

જુગાર રમવામાં જગતથી ખીજે નંબર એમનો જ હતો. આજે એમનું નસીબ પણ સુધું હતું. ત્રણ, ચાર,.....પાંચ દાવ એક સામટા હાર્યાં તો પણ હજી એમનો ઉત્સાહ નષ્ટ થયો નહોતો.

“નંબર ૮,” લલિતઆશુએ નંબર આઠ પર વીસ ગીની લગાવી. કાંટો વીસ ગીની ભય અથવા તો બમણી થાય. દુતચક્રનો કાંટો ફરવા લાગ્યો, ચાર પાંચ ચક્કર લીધા પછી નંબર ત્રણ પર અટક્યો. પણ ત્રણ નંબરનું ખાનું તો ખાલીજ હતું!

લલિતમોહને બધું મળીને આજે સોએક ગીનીઓ મુકી હશે.

દુતચક્ર ખાલી પડ્યું. કાઠની રમવાની હવે હીમત નહોતી રહી. જગતે ત્યાગ કરેલી ખુરસીનો લલિતઆશુએ આશરો લીધો...જુગારની મોહિનીએ કાંટો છોડ્યા છે કે આનંદપુરની દુતશાળાનું મુખ્ય ચક્ર ખાલી રહે? ધીમેધીમે બધા નંબરો ભરાવા લાગ્યા. નંબર પાંચ અને ચાર જ હવે ખાલી રહ્યા. લલિતઆશુની ધમાલમાં લેડો ત્યાં બેઠેલા જગતને કાણુ મર ભુલ્કી ગયા હતા. પાછી હવે તેમની નજર જગત તરફ ફરી. વ્યવસ્થાપકે જગતની આંખમાંનો ઉત્સાહ જોયો. “ક્રમ

જગતઆશુ, રમે છોને? નંબર પાંચ અને ચાર ખાલી છે; ક્યા નંબર પર શું મુકું?”

“નંબર પાંચ પરજ હું હવે રમીશ. દસ ગીનીઓ

લગાવો,” જગત ના મોલવાએ

લેડોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કર્યા. હજીએ જગત રમવાની ધૃષ્ટતા કરી રહ્યો હતો, અને તે પણ આટલું આટલું ચુમાળ્યા છતાં! કેવી હીમત... કેવી બેપરવાઈ!

જગત ચક્રની સામેની ખુરસી પર આવી વિચારમગ્ન બેસી રહ્યો. ચક્રનો કાંટો ફરતો હતો; સાથે સાથે જગતનો સીતારો પણ ફરતો જતો હતો. આનંદપુરના લેડોની આંખ ચક્ર તરફ તારકી રહી. શું પરિણામ આવશે! સૌ આંખો આ નાટ્યના નાયક જગત તરફ ફરી. કેપણ ફરકાર

ન હોય એમ તે એસી રહ્યો હતો...લોકોનાં કુતુહલ વધતું ચાલ્યું. કાંટાની ગતિ ધીમી થવા માંડી અને અંતે નંબર પાંચ પર આવી અટક્યો.

જગતે જોયું—ન જોયું.

જગતની દસ ગીનીઓની વીસ યજ્ઞ. તે કે પશુ બોલ્યો કે હાલ્યો ચાલ્યો નહીં. ફરીથી નંબર પાંચ પર વીસ ગીનીઓ મુકી અને પરિણામની દરકાર વિના ટેબલ પર કોણી ટેકનીને મોઢા પર બંધે હાથ ઢાંકી તે એસી રહ્યો.

ફરીથી ટેબલ ચળકતા સીક્કાઓથી ચીકાર યજ્ઞ ગયું. બધા નંબરો ભરાઈ ચુક્યા. કટો ફરવા માંડ્યો. જગતની આંખો તો ઢંકાએલીજ હતી પણ લોકોની આંખો આ અદ્ભુત જુગારી પર અને કાંટા પર વીરમી રહી હતી.

કટો અટક્યો. નંબર પાંચ.

જગતે સાંભળ્યું પણ મુખમુદ્રા પરથી હાથ ખસેડ્યા નહીં. નંબર પાંચ પર બીજી વીસ મીનીઓ—બધું મળીને ચાલીસ—મુકાઈ.

પાછો કટો ફરવા લાગ્યો. રમનારાઓની ચિંતા કાંટાના ફરવા સાથે વધતી ચાલી. ત્રીજી વખત પાંચ નંબર પર આવીને કટો અટક્યો. જગતની ચાલીસ ગીનીઓની એસી યજ્ઞ.

“જગતબાણ, મારાં અભિનંદન !” ખુણામાં બેઠેલા લલિતચાણુનો અવાજ સંભળાયો. હજીજે જગત પોતાના હાથથી વદન આચ્છાદિત કરીને એમને એમજ એસી રહ્યો હતો. પણ તેની છાતીના ધબકારા વધતા જતા હતા. એક વખત તો એનું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું. બીજી ક્ષણે જગત એમને એમજ એસી રહેલો દેખાયો. કેમ જાણે પથ્થરનો ન બનેલો હોય !

એસી ગીની પર બીજી એસી મુકાઈ. કટો ફર્યો; નંબર પાંચ !

નિશ્ચય જગતની સામે સુવર્ણનો ઢગ ખડકાયો. લોકો તો ચક્ક સામેજ બેઈ રહ્યા હતા.

પાછો નંબર પાંચ !

સોનાનો ઢગલો વધતો ચાલ્યો અને એ શાંત જુગારીના આચ્છાદિત વદન સામે ખડકાયો. હજીજે એના હાથો એમને એમજ રહ્યા હતા. ધીમેધીમે તે ધોળી પુણી જેવા થતા હતા; અને ભુરી શિરાઓ તો હવે સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગી. હજી પણ નંબર પાંચ !

હજીજે જગત મૂર્તિ માફક—હાલ્યાચાલ્યા વિના—એસી રહ્યો હતો.....બીજી ક્ષણે લોકોના મુખમાંથી એક બીપણ અદ્ભુત સંભળાયું.

આનંદપુરના જુગારીઓનું ધ્યાન હવે જગત પર પડ્યું. ઘણી વખત તેઓએ જગતને હરાવ્યો હતો; આજે જગત તેમને હરાવી રહ્યો હતો. પણ જેતા તો સ્થિર અને શાંતજ—પોતાની મુખમુદ્રા ઢાંકીને—એસી રહ્યો હતો.

ચક્કો કટો ફર્યો; નંબર પાંચ.

ધીમેધીમે બધાની દૃષ્ટિ આ રમનાર પર પડી. અત્યાર સુધી દરેક જણ પોતાની રમતમાં રોકાએલા હોવાથી આ ગૂઢ રમનાર તેઓની નજર એથી નોતો શક્યો.

નંબર પાંચ ! પાંચ !

સુવર્ણનો ઢગલો એકદમ વધી ગયો. જાણે કે મેરુ પર્વતજ ! હજીજે એ અદ્ભુત જુગારીના હાથ બ્યાંના ત્યાંજ હતા. ધીમેધીમે તે વધારે ને વધારે ધોળા અને અસ્કંધ થતા જતા હતા.

નંબર પાંચ ! પાંચ ! પાંચ !

ગીનીઓ ટેબલ પર હવે રાજાવા લાગી. મૂર્તિ માફક નિશ્ચય એસી રહેલા રમનારની કોણી નીચે યજ્ઞને તેના બોળામાં પડી. ત્યાંથી

[વધુ મઠ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૪૪]

લેખક:
રા. આર. એસ. પંડ્યા.

ચિત્રકાર:
સૌ. જડાવ બહેન વીણુ

ધણા વખતથી કાઠીઆવાડની પ્રેકરીકસ હાથ કરવાના મને કોડ હતા. એટલે કાઠીઆવાડ જવાની એકાદ તક ક્યારનો હું શોધતો હતો. એમ છે કે માણસ ગમે એવો કુશળ હોય પણ તેને તક મળે નહીં તો તેની કાર્યદક્ષતા બધી હાલવાઇ જાય છે. પણ સુસાએ મને થોડાજ વખતમાં એક બહુ સારી તક મળી. સરયલસરથી મારા મિત્ર રા. શંભુરામનો કાગળ આવ્યો કે એક ખુનના કેસમાં એમણે મને રોક્યો હતો. હું ખુશ થઇ ગયો. ખોટું નથી યાદશી માવના ચમ્પ સિદ્ધિમવતિ તાદશી મારા સ્વપ્નાઓ ખીલી ઉઠ્યાં. એક દિવસ હું કાઠીઆવાડની પ્રેકરીકસ સર કરીશ ત્યારે.....પણ એ દસવા જેવી વાત છે. હું મારા અનુભવ આગળ ચલાવું છું.

સરયલસર ટ્રેઇન સવારે પહોંચી. રેશને મારા મિત્ર રા. શંભુરામ અને એમના મોટાભાઇ રા. રા. દરદેવરામભાઇ આવ્યા હતા.

“આવી પહોંચ્યા?” મારા એ લાવિક મિત્રે પુછ્યું; “આ મારા મોટાભાઇ.”

મેં નમસ્કાર કર્યો. સામાન ઉપડાવી અમે ચાલ્યા એટલે દરદેવરામભાઇએ કહ્યું: “કેમ

મુંબાઇમાં જાવ્યું? અમે તો શોધી કાઢ્યું.”

હું ચાલતાં અટકી પડ્યો. મુંબાઇમાં શું જણાવવાનું હતું અને અરે રે, મેંજ તે કેમ ના જાવ્યું—જાણે હું સૈકાઓથી જંગલી પ્રદેશમાં રહ્યો હોઉં એવું મને લાગ્યું. હું નરમ થઇ ગયો; અને આ લોકોએ તો શોધી પણ કાઢ્યું છે! કાઇ કીમીયો—કાઇ તંત્ર વિદ્યા, મારેસાં—છધર શું હશે?!

શંભુરામ મારી મુઝવણ સમજ્યો. તે તરત બોલ્યો: “મોટાભાઇ તો પેલા લેખ વીશે કહે છે.”

હું કેંક નિરાશ થયો; મારામાં કેંક હીમત આવી. નિરાશ એટલા માટે કે જગતને કાઇ ધ્વજ મળતો અટકી ગયો હોય એમ મને લાગ્યું: હીમત એથી કે કેં નહીં મારું અજ્ઞાન એક—માત્ર એક લેખ વીશેજ છે. અને એ હીમતને લીધે મારી અમુક શક્તિ પણ ખીલી. ક્યો લેખ એ જાણ્યા વગરજ મેં જવાબ આપ્યો: “અં—હં, પેલા લેખ વીશે; નારે, ધુળ, અમેશું શોધી કાઢીએ? મુંબાઇના લોકોમાં દમજ ક્યાં છે

દરદેવભાઇ જરા ધુલાયા. સામાને ધુલાવી ધ્વજરને પણ ગાળો દો તો તે વધી નહીં કાઢે. “તમે—ભાઇસાહેબ, તમારી વાત

ના થાય—” એટલું સ્વીકારી લેા તો તમારું ગમેતેવું હડહડતું બુદ્ધિથી પણ એ નભાવી લેશે.

મને મારા વાક્યાતુર્યમાં શ્રદ્ધા હતી. આખે રસ્તે મેં એ ક્યો લેખ છે એ બાબતી લેવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ દેશદેર થયો હતો એ ત્યારે હું વીસરી ગયો.

અમે ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં એક મારું નાનું મંડળ ભેગું થયું હતું. હું જોડા ઉનારતો હતો ત્યારે નીચે રહ્યાં રહ્યાં મને અગણિત અવાજો સંભળાયા.

“હા, એજ. એના વગર બીજું કાણ લખી શકે ?” એક જાડો, તંદુરસ્ત અવાજ બોલ્યો.

“બનેજ નહીં. એ શું લખે ? કાષ્ટ દિ’ લખ્યું સાંભળ્યું છે ?”—નેતરની સોડી જેવો પાનળો પણ મગજનું સ્વર નીકળ્યો : પછી કેંક ગથગથાટ થયો અને છેવટે “હ—સાચ્યે”—એક ...હજી એ અવાજનું પૃથકકરણ હું કરી શક્યો નથી.

આ બધા અવાજો એકજ વાત કહી રહ્યા હતા : પેલા લેખની. મને મારી દશા વીશે ક્યા આવી. હું મુખાબનો નગરજન. મને જેનું ભાન નથી તેની, સુધારાથી દૂર વસતા એમ માનવામાં આવે છે એવા આ સોરડીઓ ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. મારા ચાતુર્યથી ત્યાંના બધા લોકોને આંજનાખી કાઢીઆવાડની પ્રેક્ષીસ મત્ર કરવાનાં મારાં બધાં સ્વપ્નાંઓ ગંજકાના મહેલ પેઠે તુડી પડ્યાં. ઉપરું, મારું અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવાનો અવસર આવી ચુક્યો છે એમ મને લાગ્યું. મારા પગ ધ્રુજવા માંડ્યા. મારું મગજ કેંક ભમવા માંડ્યું. આપણા ધણા ચિત્રકારોની આકૃતિ જેવો હું મઠ ભરત થઈ ગયો; આ આખા ગામમાં કોઈ નવીન રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો; એની ચિકિત્સા મારાથી થઈ શકે એમ નહોતી. હું ડાહ્યા થઈ ગયો.

“ચાલો” શંભુરામે કહ્યું ને હું પાછળ પાછળ ચાલ્યો—પરણતી કુમારિકા જેમ મંબળ-ફેરા ફેરે છે તેમ.

મેડીએ પેલા અવાજોના ઉત્પાદકો બેઠા હતા. તે બધા એક સામટા કલા થઈ ગયા. અને “આવો, પધારો, ઓહોહો, ધણે દિ’ દીકા; કુશળ છો” એમ અનેકરંગી ઉચ્ચારણો થયાં; એ બધાંનો એક ભેરી નાદ ગાજી રહ્યો. એનો ઘોષ પ્રસરતો ગયો તેમ મને મારું અજ્ઞાન વધારે ને વધારે સાલવા માંડ્યું. વસુંધરે દેહિમામ વિવરમ્—કહી પૃથ્વી નીચે નહીં તો મેડી નીચે, હેઝળની પરસાળમાં પણ ગરકી જવાનું મને મન થયું—પણ એક શીલસુદે કહ્યું છે કે મધ્યરાત્રિ ગમે તેટલી બયાનક હોવા છતાં કે નહીં તો એક ધીરો પવન પણ તમારો મિત્ર થઈ રહેશે : એ ખરું છે. એ બધી અનેકરંગી મેદનીમાં મેં બે નયનો નીચાં—ને મને ટાઢક વળી.

“અહોવાસુદેવ, તું ક્યાંથી ?” મેં કહી દીધું.

વાસુદેવ આગળ આબો : બધા જોડે થોડોક શિષ્ટાચાર કર્યાપછી અમે બધા બેઠા. જરાકવાર થઈદશે એટલે એક જણે દરદેવરામભાષને કહ્યું : “દાદા ! દાદા ! શામળભાઈ તો ના પાડે છે.”

બધા ધુસપુસ ધુસપુસ કરતા હતા તે અંધ પડ્યા. હું પણ વાસુદેવની માની તબીબનના સમાચાર પુછતો હતો, તે અટકી ગયો. દરદેવરામભાઈએ એક યુવક તરફ બોલ્યું.

“દાદા ! હોય નહીં. એના શા બાર ? એ તો કોઈ મદારથીનાં કામ.”

મેં વાસુદેવના કાન કરડ્યા. “અચ્ચા શું છે ? કે લદાઈ જગવાની છે કે શું ? કે પછી કોઈએ ગંડ છુટ્યો ?”

વાસુદેવે ધીરેથી કહ્યું : “પેલા લેખની વાત ચાલે છે.” એ તો હું સુલીન ગયો.

હું વાસુદેવને પુછ્યા જતો હતો પણ અમે જરા
ભેરથી વાતો કરી તેથી કે કોણુ જાણુ કેમ બધા-
એ અમારી સામે જોવા માંડ્યું: એટલે મારે

; વિલામપણુ એકને અનન્ય જોવા દીપતા હતા.
કહેવું: પડ્યું: “ઓ-હો, પેલો લેખ; હાસ્તો
એ લેખ, હં, સમજ્યો.” હું ધારું છું કે મેં
જરાક અતિ કર્યું. એક જણે મનેજ પુછ્યું:

“કેમ, સાહેબ આપ શું ધારો છો?”
મને પરસેવો થવા માંડ્યો: છતાં જરાક
ટટાર થઈ જોસબંધ ડોક નમાવી દઈ
ભારસર મેં કહ્યું; “હું?”—જાણુ હું કેપણુ
ધારીજ કેમ શકું એવો મારો અવાજ હતો;
પણુ કાઠીઆવાડની ભૂમિ જરા કઠણુ છે:
કોઈ ગુજરાતીએ એ અવાજ સાંભળી કહ્યું
હોત: “ના, ના, આપ નહીં, એ તો
હું.” પણ પેલાએ તો હંડા પેટે કહ્યું:
“જી”

જેટલા લોક હાજર હતા તેથી બમણી
આંખોએ મને ટીકવા માંડ્યું. ત્યારે
આમ સંકડાયા હોઈએ ત્યારે હિતાવળે
છુટવામાં વધારે માર છે: મેં હંડામાં
પતાડ્યું:

“એમાં હવે ધારવાપણું રહ્યુંજ શું
છે?” પછી મેં જરા ખોંખારો કર્યો;
ખમીસના કફમાંથી રેશમી રુમાલ કાઢી મોં
લુછ્યું ને બધું પતી ગયું હોય—પ્રમુખ સભા
બરખાસ્ત કરે છે તેમ ધીરેશથી બેઠકારીથી
કહ્યું: “કેં જ નથી” અને તકીએ અટલી
વાસુદેવને બોલાવ્યો.

પણુ પેલો ચીકણો હતો; “એટલે એમ
છે સાહેબ! કે આ શામળભાઈ ના પાડે
છે ત્યારે આપ શું કહો છો?”

સારું છે કે કેટલાક શબ્દો કંઠમાંથી
જલદી નીકળી નથી પડતા: નહતો.... પેલો
માણસ કાંતો મહેસુલી ખાતાનો કારકુન
અથવા ગુજરાતી નીશાળનો મહેતાજી
હોવો જોઈએ. મને પણ ચીક ચીક. ગુજરા-
તના કેટલાક લુપાનો જીંદગી જીવે છે તેમ
આંખ મીંચીને જવાબ આપવાનો મેં
નિશ્ચય કર્યો.

મારી હકીકત

વિરામ ૧:—જન્મ, ગૌત્રાદિક, નાગર જ્ઞાતિ.

*મારા સરખાએ પોતાની હકીકત પોતેજ લખવી ને તે વળી પોતાની હયાતીમાં પોતેજ છાપી પ્રગટ કરવી એ લોકમાં અવિવેક જેવું લાગે ખરું—નથી હું પંડિત, નથી હું જોક્ષા, નથી હું ધરમશુર, નથી શ્રીમંત ધોતાળ ઇત્યાદિ મારાં લખાણથી ઘણા જણને એમ લાગેછે કે હું મારે પોતાના વિષે બહુએલો છઉં ને એમ લાગે તેવુંજ છે કારણકે મને તેઓ મારાં લખવાનો યથાર્થ—મર્મ ન સમજતા અને મારો રાતદહાડનો શ્રમ પોતાના ખ્યાલમાં ન લેતાં ઉઠતા મારી મળક નિંદા કરેછે તારે તેથી હું ઘણો ખિન્ન થાજી છું ને એ ખિન્નતા પોતાની મેળેજ બહાર નિકળી પડેછે—તેઓ મને બહાષખોર કોહો તો કોહો પણ વાર મારું સમજશે તો ખરા ઘણાજણ પ્રસ્તાવનામાં પોતાની મેહેનત બતાવેછેજ અને ઘણાજણ પોતાના અથમાં બહારના વિરેકના પડદામાં પોતાનેવિષે બહુ એલેડેજ —

આ હકીકત લખું છું તે કોઈને મારે નહો પણ મારેજ માટે—મારે માટે પણ તે, જોખખાવાને નહો (જોખખાઈ ચુકોઈ), દ્રવ્ય

પદવિ મેળવવાને નહો પણ ભૂતનું જોષ ભવિષ્ય મા ઉત્તજન મળ્યા કરે તેને માટે.

કેટલાક કહે છે કે હકીકત ઘરમાં લખી રાખવી પણ છપાવવી નહો. પણ હું લખેલા કાગળો કર્તા છપાવેલા કાગળો પામે રાખવામાં વધારે લાલ જોગિંછ—લખેયું ખોવાય નહો, જોવું કરવું ઠીક પડે, વારેવારે ફેરફાર કરવાનું મન થયાં કરે ને ન બને—હજી લગી કાંઈ અંધ મે આખો લખી છપાવ્યો નથી, લખતો જોગિંછ ને છપાવતો જોગિંછ, મને નવું લખવું ગમેછ પણ નકલ કરતા કટાણો ઉપજેછ ને વળી શુદ્ધ નકલ કરનાર પણ મળતા નથી—માટે હું લખું છું તે માંગે ખરડો ને એ જે છપાવું તે તેની નકલ થાય છે

આ હકીકત લખવાનાં બીજાં કારણો આ પ્રમાણે છે: ૧ પોતાની હકીકત પોતે લખવી એવો આલ આપણામાં નથી તે નવો દાખલ કરવો. ૨ ડાકતર ભાઉદાજી, ભાઈ કરસનદાસ મુળજી, ભાઈ રૂસ્તમજી ગુસ્તાદજી (ધરાની) એઓએ વિશેષે અને બીજા ઘણાએકાએ મારી હકીકત જાણવાની ઇચ્છા દેખાડીને મને ઘણીવાર

૧. સુરત શહેરના આમલીરાન * નામના મોહોલ્લામાં બાપદાદાનાં ઘરમાં હું મારી

કહ્યું છે કે 'નમારી હકીકત હમને આપો.' ૩ મને પણ માલમ પડે કે આ 'ખર' ને તે ખોટું ૪ મુવા પછી કેટલીક હકીકત મળી શકતી નથી—રે હજી તો હું તેંતરીસનો થાજીંછ એટલામાં કેટલીક વાતનેસાર મારાં સગાંઓમાં ઉઠતા વિચાર પડેછ તો મુવા પછી શું નક્કી થાય ? દાખલો કે—મેં મારી માની તરફનાંને પુછ્યું (જન-માધાર ખોવાઇ ગયાછ) મારો જનમ પાછલી રાને કે સવારે ? તેઓ બોલ્યાં કે સુરજ ઉગ્યો હતો; આપની તરફનાંને પુછ્યું તારે તેઓએ કહ્યું કે રાતે; હવે શું ખર ? પણ વિચાર કરતાં માની તરફનાં ખરાં છે કેમકે આ પોતાને મોસાળ જરૂ છે ને તાંથી પછી આપને તાંહાં ખબર જાય—છે આપની તરફનાંને સવારે ખબર ગયલી તારે તેઓ સમજેલા કે રાતે જનમ થયો હશે: વળી બીજો દાખલો કે મેં મારી માની ઘરડી માસીને પુછ્યું કે મારી મા પહેલી મુઝાઇ ગઇ તે હું અવનરયા પહેલાં કે પછી ? તેણે કહ્યું કે પછી; આપવાળાં કહે છે કે પ્રથમ; મેં માસીને ફરીથી પ્રછ્યું તારે તે બોલી કે લાઇ હુમણાં સદુ નવ પરણેલા મુઝાઇ જવા લાગ્યાં છે—આગળ મુઝાઇની નીતિ વિષે નહાર કેહેવાતું (એ વાત ખરી છે) ને માઆપ નવી પરણેલી ઊઠકરીને મોકલતાં નહીં ને મોટી ઉમરના ઘણાંયે પ્રથુ પોતાની વડુને સાથે લઇ જતા નહીં; અને તારી મા તો તું અવતરયા પછી દસેક મહીને તને સાથે લઇનેજ પહેલ વહેલી મુઝાઇ ગઇ છે એ વાત તો નક્કી છે. ૫ સંવત ને ઇસવી સન મેળવવા સાર ૩૨ વરસનાં જુનાં પંચાંગો બેગાં કરતાં મને ૭ મહિના લાગ્યાછે તો મારી હકીકત જાણવાની હોંસ રાખનારની હોંસ મારા મુવા પછી સ્હેજસાજ કેમ પૂરી પડે ?

—માને પેટે ગલારૂપ મધરહી કોટવાલી શહેરી નામના મોહોલ્લામાં મારે માને

એ આદિ કારણોથી હું મારી ટુંકી હકીકત નોટના આકારમાં છપારી રાખું છઠી—કેટલીક વાતો મારાં ગદ્યપદ્ય પુસ્તકોમાં વિષયોના પ્રસંગો લખેલા છે તે ઉપરથી જાણ્યામાં આવશે એટલે તે હું અહીં બીજી વાર લખતો નથી.

આ હકીકત અધુરી ને ખરડો છે એમ સમજવું. અધુરી એટલા માટે કે કેટલીક વાત મારા સંબંધમાં આવેલા એવા લોકનાં મન હુમ્મવાને અને મારા કુટુંબ સંબંધીયોને નુકસાન પહોંચાડવાને હાલ લખવી હું ધરીત ધારતો નથી (મારે માટે તો હું થોડીજ દરકાર રાખુંછ); ખરડો એટલા માટે કે અજાણપણું અને ઉતાવળ (તરત લખાયછ અને તરત છપાયછ) એ બેને લીધે વેળાયે ગમે તે લખાય જે આગળ ખોટું ઠરે.

તોપણ, આ હકીકતમાં જે લખવાનું ઘટતું નહીંજ વિચારું તેજો હું નહીંજ લખું પણ જે જે હું લખીશ તેજો મારી જાણ પરમાણે સાચે-સાચુંજ લખીશ પછી તે મારું સર્વ સાચું હો કે નરસું હો—લાંકને પસંદ પડો કે ન પડો.

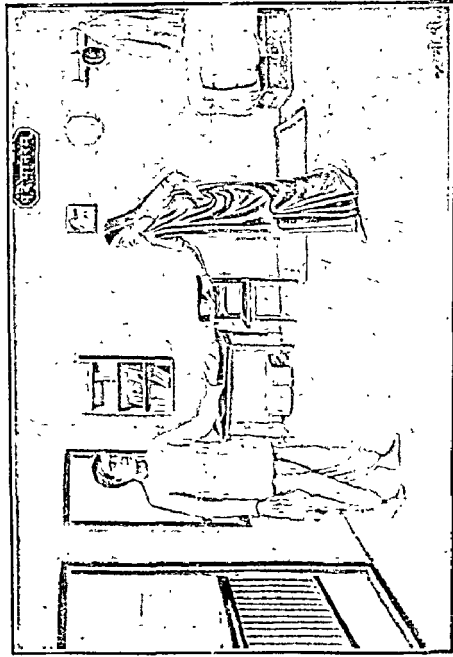
સને ૧૮૫૪ થી મેં મારી હકીકતની કંઇ કંઇ નોંધ રાખવા માંડેલી પણ તે નિયમિત નહીં—તે વખત કંઇ એવો વિચાર નહીં કે મારે મારી હકીકત લખવી છે. તેવું હતે તો રોજનીશીજ રાખત પણ સ્હેજ સ્મરણ રહે તેને સાર મારા આપના કેહેવાપરથી, સગાં રનેહી ન્યાતીલાના કેહેવાપરથી, ઘરમાંના કામગીરો અને ખરચની ચોપડીઓપરથી આ હકીકત લખવાને હું શક્તિમાન થયો છું.

* આમલીરાન નામ પાડવાનું કારણ આ કે, મોહોટી આગની પેહેલાં હમારાં ધોરાની સામે પાંચ પાંચ ૭ ૭ ગજને અંતરે પાંચ મોટી આમલીયો હતી. અકેકી આમલીનાં યજ્ઞ ૩૬ [વધુ મઠ જુઓ ૫૪ ૧૫૩]

‘શુભરાતી’ના સામ્યવાદી] કવિ નર્મદાસંકર લાલસંકર. [શુભરાતી: પેલ ૧૯૮૨

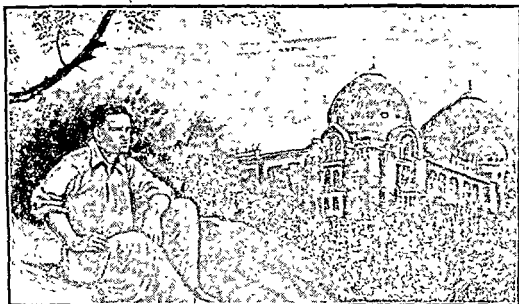
—આપણા સાહિત્ય મત્વંતરનો મનુ મુરતનો રંગીનો કવિ નર્મદ સાહિત્યક
દનો અને સુધારક હતો. તેણે શુભરાતી અભિમાનાનાં ને એકતાનાં સ્વપ્નો દેખ્યાં હતાં
ને સંકેતો સામે નિરૂપાધી ઉભા રહેતાનું બળ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ વીર નરે પોતે
લખેલી એના શબ્દોની આત્મકથા—મારી દશકન—ની એક જ પ્રત અમને મળ્યા
પરિશ્રમને અંતે પ્રાપ્ત થઈ છે; ને અમારા વાચકો સમક્ષ ધરતાં અમને આનંદ થાય
છે. અમને આશા છે કે એ આત્મકથા તે વિખ્યાન સાહિત્યક ને સુધારકના શબ્દો
ઉપર વિશેષ અને યથાર્થ પ્રકાશ પાડશે ને વાચકોને વધુ રસદાયી થઈ પડશે.
સેષકની જાણ અને જોડણી મુજ પ્રત પ્રમાણેન અને કાવ્યમ રાખી છે—ઉપનંતી.

તેણે દાતલ્ય ક્યું અને ધની ચઢા સેઈ આવી.

ગુજરાત પેશ ૧૯૮૨]

[સ્વપ્રદેશ પૃષ્ઠ ૪૧૮

સ્વ મ દ્ર ષ્ટા

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ. એલ.એલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

ચિત્રકાર:

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

અને

સૌ. જડાવબહેન ચીમનલાલ વીણુ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આખું દેશ સ્ટેશન ઉપર મુંઝાઈના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના. જયમોહનલાલને તેમના બાલમિત્ર ને બાવિ વહેવાઈ રા. બ. પ્રમોદરાયનો મેળાપ થાય છે. તેઓ સાથે વડોદરે જાય છે. રા. બ. પ્રમોદરાયનો પુત્ર મુદર્શન કોલેજમાં બી. એ. ના અભ્યાસ કરે છે. તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે. તે અનેક સ્વપ્ના રચે છે. તેને મળતા તેઓ બંને કોલેજ રેમીડેસીમાં જાય છે. પરંતુ તે શ્રી. યોગના બાપજીમાં ગયો છે એટલે રા. બ. પ્રમોદરાય ત્યાં જ બેસે છે અને ના. જયમોહનલાલ તેમના સાળા રાજભાઈને ત્યાં રા. બ. ને અને મુદર્શનને જમવાનું નિમંત્રણ આપી જાય છે.

દોઢ વારે મુદર્શન આવે છે અને પિતાપુત્ર મળે છે. દેશની પરિસ્થિતિ વીરો વિવાદમય અર્થો આલે છે. રા. બ. મુદર્શનને લઈ નામદારને તથા તેમના કુટુંબને ને મુશોજનાને-તેની બાવિ પત્નીને-મળવા માટે રાજભાઈને ત્યાં જવા સંચાર થાય છે. મુદર્શન ક્યવાતે મને જાય છે.

રાજભાષને ત્યાં રાવળહાદુરની મોઝલી દીકરી-સુલોચના-આજે તેને ભાવિ પતિ મળવા આવનાર હોઈ તેનો વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'બોચીયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

મોહરાય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વડોદા કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાય છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલોચના-ભાવિ વરવહુ-અવડારાથી એકમેક સામે બેઠે રહ્યાં છે. આખરે સ્પષ્ટ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનકથિય સમગ્રવર્ત્તા એકમેકને પાઠો નહીં મોકે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પાસેથી વચન લે છે.

સાંજના રાવળહાદુર અને ના. જગમોહનલાલ પોતપોતાને સ્થળે વિદાય થાય છે.

સુદર્શન રૂમ ઉપર પાછો જાય છે. રસ્તામાં હોંદની સ્થિતિ વીશે વિચાર કરવા માટે છે અને હોંદ દેવીની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુએ છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી જાગત યઈ તેના મિત્રોને જઈ મળે છે અને તેના ભત્રમંડળ સાથે સાંકેતિક સ્થાને-લીમનાયના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શનનું બાલજીવન કોઈપણ જાતના અમલાર વિના, બાનુશંકર મહેતાજીની નીરાળે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી શરૂ થાય છે. તેને આઠ વર્ષે યજ્ઞોપવિત આપી પ્રભુચારી-પ્રાદ્યાલુ-ખનાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કૌશિકાદિ ઋષિવંશની સાથે બેસવા યોગ્ય બન્યો છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તત્કાલના વિશ્વનાયકો-તેમની ભાવના-સાથે તેને મૈત્રી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધતા લાગે છે.

મુસલમાન રીયાસત વાંચતાં હોંદ મુસ્લીમ વિરુદ્ધ ઝડપી જરૂરોઈ જાય છે. પરંતુ બંદેશીયાંકા વગેરેની તેના પ્રાંતની પ્રીતિ જોતાં તે એસરી જાય છે. આ રીતે તે નાનપણથી જન્યાબિલાસી સ્વપ્ને સેવતો દિવસેદિવસે મોટા થતો જાય છે.

સુદર્શન તેના પિતા સાથે ફરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અંગ્રેજ ઘોડેસ્વાર મળે છે. ગોરો સવાર બને બાપદીકરાને બીજો દિવસે તેની સ્ત્રીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં બીજા નાગરિકો માધવલાલ, માભાઈ અને દલાલ વગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની વિચિત્ર અને અભિમાનભરી વતણૂક ને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને બીજાઓનું ખરું સ્થાન શું છે તે સમજાય છે.

માધવલાલ, માભાઈ અને દલાલ તેમજ તેના પિતાના ખુશામતભર્યા હલનચલનથી તેને પોતાના દેશીઓ ગોરી મજા આગળ કટકા ટુકડા માટિ પુંછડીઓ પટપટાવતા શ્વાનસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં ડામ ફટે છે.

તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો ઉપર, તેના પૂર્વજો ઉપર ધણી ક્રોધ થઈ છે.

સુદર્શને મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. અને વૈકેરાન બહારનું વાચન વધારવામાં ગાળી. પડોશની મનન સાથે એક દિવસ લગ્ન વીશે ચર્ચા થઈ. તેમાં તેને હોંદસમાજ ને માભાઈનું મબવસ્થાન જણાયું. આ સાથે તેના સ્વપ્નવાલાસી મને બળવો કર્યો. તેને બ્રાહ્મણત્વની માત્ર નીશાનીઓ તરફ તિરસ્કાર થયો. તેને નેપોલીઅનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ રહ્યું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિસ્તૃત કરી. અને અમદાવાદની કૅમ્બ્રિજ અને હોંદના મેટ્રીક સુરેંદ્રનાયના બાપણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગત કરી.

તેને દેશની અને સમાજની જીલ્લી અવસ્થાનું તીવ્ર બાન થયું ને તે જળી ઊઠ્યો. ઇતિહાસ અને વીર નરોનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિપ્લવની પ્રેરણા પાઠ. તેણે તોડવું, ફેંડવું ને બાંગવું એમ સ્વપ્ને જોયાજ કર્યો. અને આ બધા વિનાશને અંતે એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાંધનિક સૃષ્ટિમાં તે વીહરવા લાગ્યો. જંપાને રશીઆને-યુરપને-પડાર કરવાને શુદ્ધ આરંભ્યું. સુદર્શને આ વિગ્રહથી આખો એશીઆ ખંડ ફુંકાઈ જઈ બંધમાંથી કડતો જાયો. તે 'એશીઆની એકતા'નાં સ્વપ્નમાં પલવાર મુગ્ધ થઈ ગયો, પણ લોડ કર્જનના અપમાનભર્યા શબ્દોથી, અને બંગાલના બાગલા પાડવાના સરકારના ઠરાવથી તેને બ્રીટીશ હંકુમત નીચે કબજાતા હોંદની જીલ્લી દયાનું તીવ્ર બાન થયું, ત્યારે એ સ્વપ્નમાં રામી ગયાં

બંગાળે 'વંદેમાતરમ્' ના ગીતથી 'મા'ની અપરિચિત અને આર્થિક ભાવના પ્રગટાવી ત્યારે સ્વદેશનું એક પરમ તેજસ્વી જીવંત વ્યક્તિ તરીકેનું ચિત્ર સુદર્શનની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. ત્યાં ને ત્યાં તેને 'માતા'નું દર્શન થવા લાગ્યું.

રત્નઓમાં તે પોતાને ઘેર ગયો, અને એક દિવસ ગામ બહાર દૂર એક ટકરી ઉપર ફરવા ગયો, ત્યાં તેને એક તેજસ્વી સ્ત્રીનું અત્યાનંદ દર્શન થયું. પેલી સ્ત્રીએ પોતાના જીવનની દર્દભરી કહાણી સુદર્શનના આશ્રયથી તેને કહી સંભળાવી. "હું સેંકડો વર્ષ યંયાં વીર માનવતાની પ્રતિમા રૂપ મારા પતિની-પ્રાણની વાત ભેટી ભેટી છું" પણ હજી તેના દર્શન યત્નાં નથી, ધણીએ પુત્રોએ અને મારા પુત્રો વચ્ચે આપી ગયા છે પણ એક હજી પૂર્ણ થયું નથી ને હું અધમાધમ દશા ભોગવી રહી છું." એમ કહી તે સુદર્શન આંસુ સારવા લાગી. "મા! ગભરાશો નહીં, એમને હું લઇ આવીશ." એમ કહેતો તે હંચું ભેગા લાગ્યો એટલામાં તો પેલી સુદર્શન અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

"મા! મા! હું તમારા પ્રાણ પાછા લઇ આવીશ-નહીં તો પ્રાણ જતા કરીશ" એમ બોલતો તે ટકરી ઉપરથી ઉતરી પડ્યો.

પણ 'મા'ના દર્શન પછી સુદર્શનને તેની જંખના વધી ગઈ. બંગાળના 'બંગાલી' પત્રે, ત્યાંની સ્વદેશીની હીલચાલે, બારીસાલની કોન્ફરન્સે તેના વિચારોને અનેક રીતે પોષ્યા.

અરવિંદ ધોષે વડોદરાની કોલેજમાંથી આજ અવસામાં રાજીનામું આપ્યું. તેમણે એક છેલ્લું બાવણું પણ આપ્યું અને તેજ રાત્રે કેટલાક દેશાભિમાની યુવકો સ્ત્રીમનાથને તળાવે ફેંક કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થયા.

સુદર્શન, પાઠક, કેરારાસ, સનતકુમાર જોષી, મોહનલાલ પારેખ, પંડ્યા, ધીરુભાઈ શાસ્ત્રી, ગિરનારાંકર શુક્લ, નારણભાઈ પટેલ, શિવલાલ અને અંબાલાલ દેસાઈ એમ સૌ એકઠા થયા અને હાંદને કેમ સ્વતંત્ર કરવું તેની યોજના તેમણે ઘડવા માંડી.

કોઈએ ધર્મપ્રચારક થઈ, તો કોઈએ છુપાં મંડળ દ્વારા, કોઈએ રાજદ્રોહી સાહિત્ય દ્વારા તો કોઈએ સ્વનામક સંસ્થાઓ દ્વારા 'મા'ને સુક્તિ અપાવવાના વિચારો રજૂ કર્યાં.

કેટોકેટીએ યોજનાઓ રજૂ કરી અંતમાં મંડળ રચી સૌ વીખરાયા. પાઠકને આ બધી યોજનાઓ હવાકીલા લાગ્યા હતા અને તેથી તે આ બધાની વિરુદ્ધ હતો. બીજે દિવસે તે સુદર્શનને સ્ફુળ જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા ગયો. એક કટુ પ્રસંગ પછી બંનેના રનેહથી પ્રેરાઈ માત્ર મતભેદને લઈ હોયે મિત્રતાને નહીં તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુધોજના બાપ સાથે મુંબઈ ગઈ. અને સુદર્શનને 'બ.ચાયું' કહી તેણે તેના મિત્રમંડળમાં તેનું ઓળખાણ આપ્યું. કેટી રૂબ અને ગમન હલાલ ભેડે એક દિવસ સાથે ગાડીમાં ફરવા જતાં રસ્તામાં તેના પિતા મળ્યા અને તેને જરા ધન્ધાવી પોતાની સાથે લઈ ગ્રા. કાપડીઆને ઘેર ગયા. ગ્રા કાપડીયા અડંબ નિદાન હતા. તેમની સાથે સાંસ્કારિક એકતાનતા અને રાષ્ટ્રીયતા (Nationalism) વીરો કેટલીક ચર્ચા કરી બાપ દીકરી ઘેર ગયાં.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૯ મું

સુદર્શન મુંબાઈમાં

નામદાર જગમોહનલાલનાં પગળ પ્રેક્ષક કે રસ્તો શોધવાની તેણે મહેનત કરવા માંડી. કાપડીયાની ભેડે વાત કરી ઉધડી ગયાં; અને હાંદીવાનોની અવદશાનું તેને ધણું તીવ્ર

જ્ઞાન હતું તેમજ હીંદમાં અગ્રેજી અમલદારોની રાજ્યનીતિ સારી નથી એમ પણ ખાત્રી હતી; અને છતાં અગ્રેજી પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમમાં તેમનો વિશ્વાસ અડગ હતો. હીંદમાં વિશ્લેષ થાય એ તેમને મન મોટામાં મોટો અકસ્માત લાગતો હતો, અને જે રાજ્યે તેમના જેવાને કેલવણી, પ્રતિષ્ઠા ને માન આપ્યાં તે ઉખડી જાય તો દેશનું ભાગ્ય પુટે એમ તેમને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. આ રાજ્યની શાંતિ, વ્યવસ્થા, પ્રગતિકારક નીતિ રહે, અગ્રેજી અમલદારોનો દોર ઓછો થાય, લોકો સુધરે અને અગ્રેજી સામ્રાજ્યમાંજ સ્વાતંત્ર્ય મળે એવો કે રસ્તો તે જોણી રહ્યા.

તે શ્રીરાજશાહ મહેતાને, અને ગોખલેને, મળ્યા. તેમને કોઈને દેશમાં કે નવું થતું હોય એમ દેખાયું નહીં; થોડાક ઘેલા થઈ રહેલા છોકરાઓનું બંગાળમાં થતું રમખાણ એમને મન માત્ર એક નજીવો પ્રસંગ હતો. એ બંનેને અગ્રેજી પ્રજાની ઉદાર રાજ્યનીતિમાં શ્રદ્ધા હતી; અને શરૂઆતથી કોંગ્રેસે સ્વીકારેલી રીતની અફળતામાં પુરો વિશ્વાસ હતો.

જ્યારે તેમણે શ્રીરાજશાહ જોડે વધારે વાત કરવા માંડી ત્યારે તે મુંબાઈના જાહેર જીવનના સર્વસત્તાધિકારીના બહકાથી હસ્યા ને ટેળલ પર મુઠ્ઠી ઠોકી જવાબ દીધો; “જગમોહનલાલ! અંગ્રેજો પાસે આપણા હક્કો આપણે છીનવીને લઈયું. તમે ગભરાશો નહીં.”

હાલનો જમાનો શ્રીરાજશાહના વ્યક્તિત્વ ને પ્રતાપને ન સમજી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ ૧૯૦૬ માં મુંબાઈના એના અનુયાયી પર ને જાહેરમત પર તેનો દોર અજળ હતો. એ જાહેર જીવનના પિતા, સ્વાતંત્ર્ય સેનાના નાયક દેશભક્તોના શિરોમણી, મુત્સદ્દીઓના અગ્રણી હતા-મનાતા એ તો ચોકકસ. એની હાજરીમાં

દરેકને શૈશવ પ્રાપ્ત થતું; અને એના હાસ્યથી બધા રીઝતા, ને ભૂલંગે બધા મુજતા.

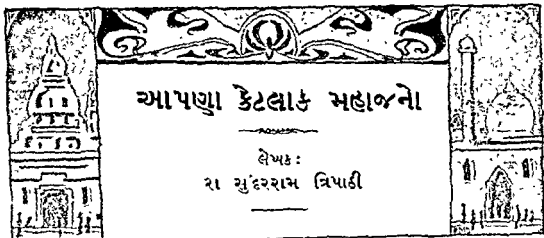
વિશ્વાસપૂર્વક આપેલા આ પ્રતાપી માણસના આવા અતિમ અભિપ્રાય વિરુદ્ધ નામદાર કે બોલી શક્યા નહીં. માત્ર તેના કાનમાં ગરીબ બીચારા પ્રેફેસરનું અદ્વાસ્ય સંભળાયું. શું કો અવધીન સુલા કે સીઝરને જઈ તે કહી શકશે અમને અમારા હક્ક આપો? કે આ તો વીકટોરીઆ યુગના અગ્રેજી જાહેર જીવનનો માત્ર પ્રતિશબ્દ. રાજબાઈ ટાપરની સામેની શુદ્ધમાં મુંબાઈના કેસરીની ગળનીની સાનિધ્યમાં શંકાને કે સ્થાન હોય? નામદાર જગમોહનલાલની શંકાનું સમાધાન થઈ મયું હોય એમ લાગ્યું.

પણ અવારનવાર અનેક શંકાઓ તેમને થઈ આવતી

૨

આપના હુકમથી સુલેચના પહેલાં તો ઘણી ચીઢાઈ પણ આખરે તેને માન આપ્યા વગર ચાલ્યું નહીં, કેમકે રુખ ને ગમનલાલ જોડે કોલેજની બહાર ફરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. થોડાક શબ્દોથી, વગર સહીની ચીઠ્ઠીથી લાઈબ્રેરીમાં કે ટેનીસ કોર્ટ પર વાતચીતો ચાલતી. કોણ જણે કેમ પણ જેવી તે કોલેજમાં આવે કે બારણા આગળ કેકા દાખલ થતોજ હોય, કે ગમન દાદર સાથે ચડતોજ હોય; તે જેવી બાલિકાઓના રૂમમાંથી બહાર પડે કે બેમાંથી એક ગેલેરીમાં ઉભોજ હોય. તે લાઈબ્રેરીમાં ચોપડી લેવા જાય કે બંને જણ પણ લાંજ મળે. ઘણે વખત વાતચીત થઈ જાય; કે બે દહાડાની અધુરી વાતનો જવાબ અપાય; નહીં તો હાસ્યથી હાસ્યનો પ્રત્યુત્તર વળે. વગર બોલે નામદારની આદાનું પાલન બાહ્યસ્વરૂપે તો સુલેચનાએ કર્યા કયું.

[વધુ મઠિ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૩]

૪ આચાર્ય આણંદશંકર

કેટલીક માન્યતાઓ આણામાં વંશપરંપરાથી ઉતરી આવી છે. એનાં કારણો કોઈવાર નજીવાં હોય છે. જ્યાં હોય સાં કારણો શોધવા ઘેસી જવું એ ધણો નવો રોગ છે; અને આજે પણ આપણે એટલા ઉદાર તો છીએ કે જુની ડાસીઓ તથા ધરડી માન્યતાઓને આપણે નીભાવી લઈએ છીએ. આવી એક માન્યતા એ છે કે ગુજરાતનું મહાજન ભેળું થાય ત્યારે આણંદશંકરભાઈ મહી હોવાજ નેહએ.

પ્રી. મુવ આંગળીએ ગણાય એટલા આપણા સમર્થ વિદ્વાનોમાંના એક છે, એવો સર્વમાન્ય મત છે. એમની ધરની લાયણેરી ગુજરાતના ધરોના પ્રમાણમાં મોટી છે અને મોટે સુધી ત્યાં દીવો બળ્યા કરે છે એ વાતો આ સર્વમાન્ય મતને દઢ કરે છે. બાકી હજી સુધી એમની અગાધ વિદ્વાતાનાં ફળ ગુજરાતે મેળવ્યાં હોય એમ લાગતું નથી અને એ કુશંકીઓ અયોગ્ય શંકા કરે તો ખોટું નહીં. વાત એમ છે કે માણસ સમાજ ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારનો દાવો કરે તે અગાઉ સમાજ તેની પાસે કેંક માગે છે ને કેંક પણ

આપી શકે નહીં તો સમાજ તેમને લાગ્યે માન આપશે બંધ ઓરડામાં તમે પાપ દરો કે પુણ્ય-સમાજને તેની જોડે કેંક ચેવા-દેવા નથી. દૂરની પર્ણકુટિમા યોગ સાધતા ઋષિને સમાજ બહુધા વીસરી જાય છે-સમાજ તો જેની જોડે સંબંધ હોય તેનામાંજ રસ લે છે. આમ છે એટલે સમાજને મન તો શરીરોમાં ઉભો ઉભો દર સવારે એકતાગે લઈ લાંચુંતુટયું ભજન ગાનાર ભજનિક અને કવિ લલિત પેલા યોગી કરતાં માનના વધારે અધિકારી નહીં તોપણ વધારે ઉપયોગી અને લોકહૃદયની વધારે નજદીક છે.

પ્રી. આણંદશંકરનો જ્ઞાનભંડાર વિશાલ છે. એનસાઇક્લોપેડીયા થ્રીટેનીકા પણ બહુ વિદ્વાન પુસ્તક છે. આણંદશંકરભાઈ પાસેથી એમના જ્ઞાનનો લાભ મેળવવામાં જે અનેક જ્ઞાતની ધીરજ ખમવી પડે છે તે જ્ઞેતાં સવા રૂપિયાની એનસાઇક્લોપેડીયા ખરીદી લેવી એ ખોટું નહીં વારું. પણ પ્રી. મુવનાં પુસ્તકો જેમણે તોય નિરાશાજનક છે. જીવન કે ધર્મ વીશે ગુજરાતને એમણે એક પણ એમનો આદર્શ કે વિચાર

આપ્તે નથી: એમણે જીવનની એકે નવી કલ્પના કે ધર્મનું એકે નવું દષ્ટિબિંદુ રજુ કર્યું નથી. વર્ષો પછી ગુજરાતના જીવનનો હીસાબ ગણથું લારે આણંદશંકરભાઈને ખાતે જન્મે થાય એવું સારું કે નરસું કે જડશે નહીં. પુષ્કળ શક્તિ હોવા છતાં માણસ સારું કે નરસું કેજ કરી ન શકે તે માણસ દયાપાત્ર છે.

આણંદશંકરભાઈએ હોંદુધર્મનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે એ મને ખબર છે; પણ એમાં seer, prophet નહીં, લક્ષ્યદષ્ટા નહીં તોએ લક્ષણદષ્ટાનું કાર્ય ગણાઈ શકે એવુંએ કેજ નથી. કોઈએ એ પુસ્તકોને “આપણા ધર્મનું પીંગળુ” કહ્યું હતું; એ કેંક અંશે ખરું છે. ખીના એમ છે કે આજના જમાનામાં આણંદશંકરભાઈ તો શુ પણ ગમે તે કોઈ ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર કેંક લખે તો લોકો તેને વિદ્વાનમાં ગણી લે કારણ કે જેમાં સમજ ન પડે એવું કોઈ કહે તો તે વિદ્વાન હોવાજ જોઈએ એવી અંતરગત માન્યતા છે: બાકી આણંદશંકરભાઈને આંગળીઓ કરડવી પડે એવા સંસ્કૃત પંડિતો આજના ગુજરાતમાં છે. એ બીચારાઓ અત્રેજી હપથી અગ્નણ છે એટલે અધારામાં રહ્યા છે. પણ આતો જુદીજ વાત છે. આણંદશંકરભાઈ વીશે એમ છે કે જેમ ગાંધીજી અથવા મુનશી જેવા કેટલાકોતો અમુક ચીજો કરવા માટે જવાબ લેવા જોઈએ તેમ આણંદશંકરભાઈનો કેજ ન કરવા માટે જવાબ પુછવો જોઈએ.

પ્રી. આણંદશંકરમાં તત્ત્વચિંતકની દહીં દુધીઆ અનિશ્ચિતતા છે. નરસિંહ મહેતા તત્ત્વજ્ઞાન શીખ્યા નહોતા એ સારુંજ થયું; નહીંતર આણંદશંકરભાઈને શુભાવ્યા તેમ ગુજરાત એક અનુપમ ભક્તજીવન શુભાવત. જેમ પાપ માણસને આકર્ષે છે, પછી વ્યથ કરી મુકે છે તે તેના જીવનને ડારી દે છે તેમ જ્ઞાન પણ

આકર્ષે છે, માણસને અશાંત કરી મુકે છે તે તેને ગુચ્ચ્યા કરે છે. પાપમાંથી માણસ છુટવા મહેનત કરે છે તેમ જ્ઞાનમાંથી છુટવા મહેનત કરતો હોત તો સંસાર અને તેનો આત્મા ખેડિ ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ હોત. શ્રી. શંકરાચાર્યે પણ ન હિ ન હિ રક્ષતિ હુકૃણ કરણે કહી આણંદશંકરે હજું. પણ સંસાર અને પાપની માયા પેડે જ્ઞાનનો મોહ પણ ન છુટે એવો છે: અને માણસ આખરે તો નિર્મલ માણસજ છે.

× × +

પ્રી. આણંદશંકર આપણા એક મહાન સાહિત્યકાર છે એવો એક મત છે. મી. કુવ ધર્મચિંતક છે એની કોઈ ના નથી કહેતું, સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને પંડિત છે એમ પણ બધા કહે છે; મહાજ્ઞાની છે એમ પણ થોડાક કણુલશે પણ મહાન સાહિત્યકાર છે એમ નિષ્પક્ષપાત રીતે તો સ્વીકારી શકાય એવું નથી. એટલુંજ નહીં પણ ક્રીયા આધારે એમ કહી શકાય એ પણ કળી શકાતું નથી. વૃદ્ધ ‘વસન્ત’ ના તંત્રીપદની રુએ? એમ ગુજરાત અને જુદા ગુજરાતમાંથી નીકળતાં બધાં માસિકોના તંત્રીઓને સાહિત્યકાર કહી પાડીશું તો સાહિત્ય (Literature) ની વ્યાખ્યા બહુ ખેંચવી પડશે. ઇંદુલાલ અને કેશવપ્રસાદ દેસાઈ પણ માસિકોના તંત્રીઓ હતા કે છે, અને એવાં તો અગણ્ય દૃષ્ટાંતો મળી શકે છે. પણ એ કોઈ સમર્થ સાહિત્યક થવા આવ્યું હોય એવું લક્ષમાં નથી અને આવ્યું હોય તો બહુ ખોટું. એમ છે કે આપણે સાહિત્ય અને એની સાથેના વિષયો વચ્ચે તો ભેદ જોતાજ નથી. આજ કારણે લીધે સાહિત્યનાં માસિકોમાં હુન્નર-વિજ્ઞાન-સંતતિશાસ્ત્રી-નાર્ણ શાસ્ત્રી-છ. વિષયો નજરે પડે છે. આ ભેદ નહીં હોવાથી એક માણસ કોઈ એક શાસ્ત્રમાં પારંગત થાય એટલે તેને આપણે માન આપીએ

છીએ અને એ પોતાના વિચારો ભાષાદ્વારા પ્રકટ કરે છે એટલે તેને આપણે સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે સ્વીકારી લઈએ છીએ. આને લીધેજ જુદા જુદા વિષયોના બધા પંડિતોને આપણે સાક્ષરો કહીએ છીએ. ગોખલેએ ગુજરાતીમાં અંકગણિત લખ્યું હોત તો આપણે એમને ગુર્જર ગિરાના પરમ સાક્ષર ગણી લેત. તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સંતતિશાસ્ત્રી, આ બધા જુદાજ વિષયો છે. એનો પંડિત ભાષાદ્વારા વિચારો દર્શાવે એથી એ સાહિત્યકાર ગણાય નહીં. પ્રો. કુવ પહેલા તત્ત્વજ્ઞાની પછી સાહિત્યકાર. તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે એમનું સ્થાન ગુજરાતમાં ઘણું ઉચું છે—સાહિત્યકાર તરીકે એમણે બીજા વર્ગમાં બેસવું બેઠ્યું. માંધીજીને પણ આપણે આમ ને આમ સાહિત્યકાર ગણી લીધેલા: આમજ મી. ઝવેરી

કહ્યા એટલે એમણે તરત કહ્યું: “ના જી, હું જર્નાલીસ્ટ—પત્રકાર છું”—પણ એથી હાજી મહમ્મદની સેવા ઉતરતી નથી. ‘સાક્ષરની ઉપાધિ બક્ષવામાં ગુજરાત તો એટલું બધું ઉદાર અથવા બેદરકાર છે કે આણંદશંકરભાઈ

ગાંધીજી આણંદશંકર બાપુભાઈ કુવ.

અને બીજા કેટલાક સાહિત્યના ઝોડા તરીકે પ્રકાશે છે. હું સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું કે પોતપોતાના વિષયમાં દરેકની સેવા બહુમુલ્યી છે. એ સેવા આપણે સન્માનીયે નહીં તો આપણે નચણા ગણાઈએ. હું જે ભેદ સૂચવું છું એ સ્વ. હાજી મહમ્મદ, સમજતા હતા. કોઈએ એમને ‘સાક્ષર’

તો હીક, પણ અમુક સાક્ષરોની સામે દરતા કેટલાક સાક્ષરમિત્રોને પણ ગુજરાતે ‘નાક્ષર’ બનાવી દીધા હતા. બીજું કે નામ ન જડે તો લોકો તેને ‘સાક્ષર’ કહી દેતા—લગભગ આવી સ્થિતિ હતી. વેપારી ગુજરાતને તાણાં આપવાનાં હોત તો કદાચ વિચાર કરત પણ વગર ખચે

ધંકાજી આપવામાં તો તે ઉદાર છે. સરકારના ધંકાજી કરતાં પ્રજાના ધંકાજી કાંઈક વારં વધારે સુલભ હોય છે. આવું છે એટલે શ્રી. આણંદશંકર અગ્રગણ સાહિત્યકાર ગણાય છે. પણ એ ખોટું લાગે છે. તત્વજ્ઞાની તરીકે આણંદશંકર માનના અધિકારી છે અને પ્રજાએ તે દાણું આપવું જોઈએ. પણ એમના સાહિત્ય કરતાં તો આજની કેટલીક છાકરીઓનું સાહિત્ય ચઢીયાતું છે. પછી તો “નાછ, આપ વફીલ નહીં, ડાક્ટર છો” એ સત્ય ક્યનથી ડાક્ટરોને અપમાન લેવું હોય તો નેમને છુટ છે અને આપણે નિરુપાય છીએ. સર .... ને વૈદું નથી આવડતું અથવા ઓછું આવડે છે એથી એમની કદર ઓછી નથી થતી. ઉદ્દું જુડી પ્રશંસા કદુ સત્ય કરતાં વધારે અપમાનકારક ગણાવી જોઈએ.

આણંદશંકરભાઈ આજ લગી વગર વાંધે પુળયા. તેનું કારણ છે. હીંદુસ્થાન પહેલાં જોટલું આજે સંસ્કૃત નથી રહ્યું છતાં હજી જુની સંસ્કૃતિના કેટલાક આદર્શો સુભાગ્યે આપણામાં ટકી રહ્યા છે. આચાર્યોને દેવ માનતા આવેલા હીંદુસ્થાનમાં આજે માસ્તરો પણ પુજાય છે. પિતા ગમે એટલો વિદ્વાન કે સંસ્કારી હોય છતાં તેના નાના બાળકનો કોઈ મહેતાજી તેને મળવા આવે ત્યારે જાણે અજાણે પિતા તેને નમસ્કાર કરી દે છે એ સામાન્ય અનુભવ છે. આમ છે એટલે આણંદશંકરભાઈ આજના ગુજરાતમાં અતિ પુજાય છે. આજના કેટલાક વિદ્વાનોના એ ગુરુ છે અને બાકીના વિદ્વાનોએ સમોવડીઆના ગુરુને પોતાના ગુરુ જેવા ગણી લીધા હશે. આચાર્ય તરફનો આ પૂજ્યભાવ સહજ છે. મારા હરિશ્ચંદ્ર માસ્તર તરફ મને પણ એવોજ પૂજ્યભાવ છે. નાનપણમાં મને એ સંસ્કૃત શીખવાડતા. એકવાર મને એમણે ‘રામનાં રૂપ’ બોલવાનું કહ્યું હતું. હું ઉભો થયો અને બોલ્યો:

રામઃ, રામમ્, રામે..... “મુ-ર-ખા બેસી જા. લ...વયો તું સંસ્કૃત.” હરિશ્ચંદ્ર માસ્તરે મોટા અવાજે કહ્યું હતું. હું પહેલાં તો હેબકાઈ ગયો હતો. પછી બીજો છાકરો રામનાં રૂપ બોલી ગયો એટલે મેં ધીમેથી પુછ્યું: “પણ સાહેબ! રામ તો એક છે પછી રામા, રામા: એમ બે અને બહુવચન ક્યાંથી થાય!” ત્યારે માસ્તર એવા દબદબાથી બોલ્યા કે હું અચ્છ ગયો હતો. તેમણે કહ્યું હતું: “આ સંસ્કૃત છે, સમજ્યો?” આજે હરિશ્ચંદ્ર માસ્તર કરતાં મને કદાચ ઘણું વધારે સંસ્કૃત આવડે છે; છતાં તે દિવસથી મારામાં જે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તેજ હજી પણ કાયમ છે. બાર વર્ષનો હું તે વખતે એમના તરફ જે દયામણી અને નિર્બલ નજરે જોતો તેમ આજે પણ જોઉં છું અને માસ્તર રસ્તામાં મળે છે ત્યારે એમને એવાજ ભાવે નમસ્કાર કરું છું. લોકોમાં થોડી મહેનતે માન અને મોટાઈ મેળવવી હોય તો ગુજરાતમાં માસ્તર થવાનો હજી સરલ માર્ગ છે.

x x x

કોઈક કહે છે કે આણંદશંકરભાઈમાં ઉડી રસિકતા છે. એ વાત ખરી છે. રસિકતા દેખાતી નથી કારણકે એ ઉઠાંજળી અને છીછરી નથી. “હર્યો ડીપર” કહી શેરીમાંથી જુમ પાડનારની એ રસિકતા નથી. એ તો “પ્રિયુષ મૌમાગ્યવલ્લ હિ ચાક્ષા, ...ક્ષટિતિ પ્રવિશ્વેંદ્ર માં વહિસ્તિષ્ઠ કાન્તે...ભવં સતે તિષ્ઠતિ સંગમોત્સુકો કે દેવિ, રશ્નિરેવ વ્યરસીત્ । ની શાંત અને નિર્મલ સંસ્કૃત રસિકતા છે. આણંદશંકરભાઈ જશે પછી ગુજરાતમાંથી ભવ્ય રસિકતા ઓછી થશે. ગુજરાતે સવેળા એનો રસ ગ્રીષી લેવો જોઈએ.

x x x

આજના ગુજરાતી જીવનમાં પૂર્વ અને
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૬]

અ જ્ઞા ત ને ય ત્રો

લેખક:
ત્રોતરપર મેરીમી

ભાષાંતર કર્તા.

સૈ. બહેન લીલાવતી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસ્થા

—૭૩૬૭૭૬૬૬—

પેરીસ, ઓક્ટોબર તા ૭ ૧૮૬૦

પ્રિય મિત્ર !

એ વટે તમારા પત્ર આવ્યો અને મારા પત્ર વીશેની ચિંતા મટાડી શહેનશાહની મુલાકાત દરમિયાન મારસેદમવાસીઓનું માથું ફરી ગયું હતું, એની તમારી ફરીઆદ ખરી છે. તેમાં સ્પેનીશ દારૂની બે નાની સુરાહીઓ મને મોકલવામાં આવી હતી તે પણ ખોવાઈ ગઈ છે. પ્રભુ જાણે ક્યાં સુધી તો જકાતખાતામાં રહી હતી. મારસેદમનો દારૂનો વેપારી જે એને સ્વીકારવાનો હતો તે મને વગર સંકાયે લખે છે કે ઉત્સવની રોકાણોમાં મારા દારૂનો વિચાર કરવાની એને ધૂરસદજ નહોતી. અને થોડા આરામ લીધા વિના એના તરફ ધ્યાન આપવાનું એનાથી બની શક્યું નહીં

પૌર્વાત્ય જીવનના પ્રથમ પરિચયે તમે કેટલા મોહ અને રસથી આકર્ષાયા હશે એ હું સંપૂર્ણ રીતે અમશ્યકું છું, કેટકે અંગે કાં તો કેટકે હાસ્ય

જનક કે કા તો કેટકે પ્રસાંસાપાત્ર વસ્તુઓ તમને જડે છે. એવા તમારા મતમાં હું સંપૂર્ણ રીતે સંમત છું ભરડીન દે ખાન્ટરના એક જીવનના વિચિત્ર અને લલકદાર પ્રાણીઓની માફક પૌર્વાત્યોમાં પણ કે ને કે હાસ્યજનક વિચિત્રતા હોય છેજ. ડીકેમ્પ પૌર્વાત્યોની આ વિચિત્રતાને બગાડતો જોઈ શક્યો છે. પણ તેટલી એનાથી એમના ચારિત્ર્યમાં રહેલી ખાનદાની અને સુદરતા જોઈ શકાઈ નથી.

તમારાં વર્ણનો માટે ઉપકાર માનું છું પણ જરાક તે અધુરા લાગે છે. મુસલમાન ઓગોને જોઈ શકવાના વિરલ અધિકારને લાભ તમે લઈ શક્યા હો તોપણ મારે એ વીશે જે જાણવું છે તે તમે કહેતાં નથી તુકેસ્તાનની માફક આલ્સેરીઆમાં તેઓ પોતાની મોહકતાનું ઉદાર પ્રદર્શન કરે છે ખરાં? હાય છે તે સુલતાનની માનું ઉપરનું અર્ધ શરીર તમારું મુંખ જેગેતે જોઈ શકું છું તેટલીજ સ્પષ્ટતાથી જોએકું મને યાદ છે. વળી તમે ત્યાં જોએકા નૃત્ય કેવા પ્રકારના હતા તે પથ્ય મારે જાણવું છે. એમાં

લગ્નશીલતાનો અંશ હતો ખરો? નેન હોય
તો સાથી નહીં તે વીશે બરાબર સ્પષ્ટતાથી
લખ્યો.

તમારા પર મોકલવાનું પોટલું મારે તમને
કેવી રીતે મોકલવું તેનો રસ્તો સુચવશે તો હું
તરતજ તમને મોકલી આપીશ. મારસેલ્સ
આવ્યો ત્યાર સુધીમાં તમને તે ન મળે તો
પહેલી નીકળતી આગમોટે તમને મોકલી
આપીશ. મારા ઉપયોગમાં આવે એવું કંઈક
ખરીદ્યો તો મને ગમશે. મને શું શું ગમે છે
તે તો તમે જાણો છો અને તેથી તમારી અનુમાન
શક્તિ પર પસંદગી કરવાનું છોડું છું.

હું થોડા દિવસ સેષનટોન્જ ગયો હતો અને
ત્યાંથી ગઈકાલેજ પાછો આવ્યો. હવા એકધારી
ખરાબ હતી અને હું ત્યાંથી બેસી ગયેલો ખોખરો.
ઘાંટો અને બચકર શરદી લઈ આવ્યો છું.
ત્યાંના લોકો પોપ-પવિત્ર પિતા Holy father
અને જનરલ લેમોરીસીઅરના દુર્લભ પર
અતિથય દુખી થતા હતા અને રડી રડીને
તો તેમની આંખોજ નીકળી પડી હતી. કોઈક
મને કહેતું હતું કે જનરલ ચાન્ગર નીચરે એના
વખતના સાથીનું વર્ણન આપ્યું તેમાં એના
વખાણ કરતાં એને ગગન સુધી ચઢાવી દીધો
પછી એની કેટલીક અક્ષમ્ય ભુલો એણે બતાવી.
મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ પ્રાણોત્સર્ગ
કરનારા વીરોમાં કોઈ પણ ઉપદાસ પાત્ર ન
હોય તો એકલો પીમોડનજ છે. એ મર્યો તે
પણ બહાદુર લઘ્વયાની માફક. કેદી થયેલા
કેટલાક આત્મભોગીઓ તરીકે ગણાવાનો દાવો
કરે છે એવા શંકો પર મને જરાએ દયા નથી
આવતી. હાલનો વખત પણ કે તદ્દન બેવકુફી
ભરેલોજ છે. દર સવારે છાપું વાંચતાં કેક
નવી આપત્તિના સમાચાર જાણતાં અને કથુર
કે પોપનું દરમાન વાંચતાં મને ઠીક ગમત પડે

છે. વોકર અમેરીકામાં મરી ગયો તે જાણી મને
જરા અગમ્યની થઈ કારણ કે એની હકીકત
તો ગેરી બાઈડી જેવીજ છે. ને એને તો આંખો
બધાએ વખાણીએ છીએ.

મારી છબીમાં ઠીક મળતાપણું છે એમ
તમને લાગે છે? આ સાથે એથી વધારે સારી
અથવા જરા ઓછા શોકાતુર દેખાવની બીજી
છબી મોકલી આપું છું. તમને પેરીસના સમા-
ચાર હું ખુશીથી આપત. પણ અડી કે છેજ
નહીં: સૂર્ય પ્રકાશમાં હોવા માટે મને તમારી
ધ્યાં આવે છે.

તમારે જો મને સોંપવા સરખું કંઈ પણ
કામ હોય તો પેરીસમાં એક મહીનો
અથવા તેથીએ વધારે હું રહેવાનો છું.
ગામડાનું પાકશાસ્ત્ર કેવું છે તે તો તમે મને કથુંજ
નહીં. ખાવાનું સારું મળે છે કે નહીં? મળતું
હોય તો નેની યાદી મેળવજો.

સલામ, પ્રિય મિત્ર!

x x x
બુધવાર, એપ્રિલ તા. ૧૩, ૧૮૬૪.

પ્રિય મિત્ર!

તમે ગયા તેથી મને મહુજ દીલગીરી લાગે
છે. જતા પહેલાં તમારે મને ફરી એકવાર વધારે
મળવા આવવું જોઈતું હતું. તમે મને ખુબ
ઉશ્કરણેલો જોયો હોત. આર્સેનીક અને આરામ
લેવા છતાં મારાથી વારંવાર ચાકી જવાય છે.
ઝવનની શરદી ઓછી થઈ એટલે મને જરા ઠીક
લાગવા માંડ્યું હતું. પણ મને એટલી શરદી થઈ
છે કે દર વખતે કરતાં મારી સ્થિતિ એવે
ખુબ બગાડી મુકી છે.

હું કવચિતજ બહાર જાઉં છું છતાં
મહારાગ્ન અને રાણી સાહેબને મળવા આવું
હતો. તેઓ બંનેની સરીર મુખાકારી સરસ છે
આ મુલાકાતે મને નવી દેશનો જોવાની ત

આપી, જે મને કેં બહુ ગમી નહીં. હું ધરડો થતો જાઉં છું તેની એ નીશાની છે. હાલની કેશ-રચના તો મારાથી ખીલકુલ સહેવાતીજ નથી. એક પણ સ્ત્રી ત્યાં એની નહોતી કે જેણે પોતાના મુખને શોભે એવી કેશ-રચના કરી હોય. દરેક જણુ 'વીગ' પહેરેલા માથાના જેવો દેખાવ કરવાના રીવાજને અનુસરે છે: મારો એક મિત્ર ત્યાં મળ્યો ને તેણે મને તેની પત્ની સાથે ઝાળખાણ કરાવ્યું. તે એક સુંદર યુવતી છે પણ તેના રંગેલા મગ, કાતરેલાં લવાં અને પાવડરવાળું મુખ જોઈ મને તિરસ્કાર આવ્યો.

એજાઉટસનું પુસ્તક તમે વાંચ્યું ? તે મારી પાસે છે અને તમારે જોઈતું હોય તો તમારી તહેનાતમાં હાજર છે. લોકોને એ ગમ્યું કે નહીં તે મને ખબર નથી પણ એમાં વિનોદ પ્રકળ છે. આ વખતે ધર્મચુરઓએ એની સામે મનાઈ હુકમ ન કાઢવાનું ઠહાપણ બતાવ્યું છે, પુસ્તકની લોકપ્રિયતા વધારવાનો એ ખાસ રસ્તો છે. રેનનનો આર્થિક ઉદય આમજ થયો હતો. મેં સાંભળ્યું છે કે આવી ટુંકી કવિતામાંથી એણે એક લાખ સીતેર દળર ક્રાંક મેળવ્યા.

અચેથ સાહિત્યના ઇતિહાસ પરનાં ટેંછનનાં ત્રણ મોટાં પુસ્તકો હજી મારી પાસે તમારા હુકમની વાટ જોતાં પડ્યાં છે. એ વિનોદી અને ઠહાપણભર્યાં છે. શૈલી જરાક ડોળી છે પણ તોએ વાંચનાં ખુબ આનંદ આવે છે. એવાજ વિષયને મળના-શેક્સપીઅરના સમકાલીનો અને પછીના લેખકો-એ વિષયો મેઝીઅરના ગ્રંથના બે ભાગો પણ મારી પાસે છે. જોઈએ તે કરતાં વધારે આવેશમાં આવેલા કે વખને શાંત પડેલા રહેને લખ્યાં હોય એવાં એ પુસ્તકો છે. વાર્તાઓ તો હવે હું વાંચતોજ નથી.

અમારા વિદ્વત મંડલમાં કાલે અમે માર્સેલ્સ ઓદ્રાન કે લુલ્સ જેની ને નીમવાના છીએ ધણું

કરીને તો માર્સેલ્સ ઓદ્રાનજ આવશે. મારો ઉમેદવાર તો નિષ્ફળ થશે. મેં તો હવે નક્કીજ કર્યું છે કે મારો પગાર લેવા જવા સીવાય મારે એ મંડલમાં જતું નહીં. દર મહીને ત્યાસી ક્રાંક ને વીસ સેન્ટીમ. આવતા બે વર્ષમાં તો સલાસદોની નીતિ બચકર થશે. મારા સાથીઓની મુખ-મુદ્રાઓ મેં ગઈ કાલે તપાસી. મારી વાત તો હું કરતોજ નથી પણ એમને જોઈને કોઈ એમજ જાણે કે બધા જાણે ધોર ઓદનારાની વાટજ જોતા હોવા હોય ! આ બધાની જગાઓ પુરવા કોણ આવશે તેજ હું તો કહી શકતો નથી.

તમે ક્યારે આવો છો ? .....માં તો એક પખવાડીયુંજ રહેવાનું તમે કહ્યું હતું પણ દર વખતની માફક એ પખવાડીયું પણ મહીના જેટલું લંબાશે એની મને ખાતી છે. આપણે દર વખત કરતાં હતાં તેમ પ્રકુલ્લ સૃષ્ટિને વખાણતાં તમારી સાથે ફરવા જવાની અને તમને મળવાની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ છું. મારે મારે તો જરી કાલ્પનો આનંદ માણવાનો કવચિતજ મળતો એ પ્રસંગ હશે.

જયજય, પ્રિય મિત્ર ! પત્ર લખજો. શહેરની લાયબ્રેરી સીવાય ખીલુ કોઈ પુસ્તકો મેળવવાનું સાધન ન હોય તો પીરેટ ડી એબોન કોટનું કે ખીલ કોટનું લુશીઅનનું ભાષાંતર વાંચશો તો ફીક પડશે. તમને એમાં મળતુ પડશે અને તમારી હેલેનીક રસવૃત્તિને પોષશે પણ ખરું.

હું તો હમણાં પીટર ધી ટ્રેટના ઇતિહાસમાં ઉડા ઉતરી ગયો છું. ને જનસમાજને મારે એમાં સહભાગી કરવો છે. તે એક દુષ્ટ માણસ હતો અને દુષ્ટ માણસોથી ઘેરાએલો હતો. એની વાતમાં મને કેં થોડી મગ્નહ પડતી નથી.

મારો કાગળ મળે કે તરત જવાબ લખજો.

ગુજરાત કલા સમાજ

આ પછી આધુનિક રંગભૂમિને માત્ર ભવાઈના તખ્તનામાંથી કેક ઉચ્ચ ભૂમિકાએ, લઈ જવા; સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયમાં પ્રગ્ન જીવનને રસ લેતું કરવા અને ઉચ્ચ કલાનું સુભગ દર્શન કરાવવાના હેતુથી ગુજરાત કલા સમાજની સ્થાપના કરનાર ઉત્સાહી યુવકોને તેમના આ સ્નેહશ્રમ માટે અને અભિનંદન આપીએ છીએ.

સામાન્યતઃ આપણી રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારના અને હૃદયસ્પર્શી અભિનયને કે જીવનના રસને ઉત્તમ બનાવે તેવા સંગીતને સ્થાન નથી; અને એ અંગને વિકસિત કરવા આપણે જોઈએ તેટલા પ્રયત્નો કર્યા નથી. લગભગ ઘણી ખરી નાટક મંડળિની પોતાની કીર્તિની અને લોકપ્રિયતાની ધમારતો શિષ્ટ વર્ગના પ્રેક્ષકોની રસિકતા ઉપર નહીં પરંતુ ચોથા વર્ગની હલકટ રસપ્રતિભા ચિહ્નરૂપ સ્ત્રીઓ અને વારંવાર મળતી 'વન્સ મોર'ના અવાજો ઉપર રચાઈ છે. અને તેથી 'નાટકમાંથી કે નાટ્ય પ્રયોગમાંથી કલાનાં શુદ્ધ અને પ્રેરક તત્ત્વો જોઈએ તે પ્રજા 'ન્યાય જનાર' કરવામાં આવ્યાં છે.

પરંતુ ગયા માસમાં મુંબાઈમાં વડોદરાના 'ગુજર

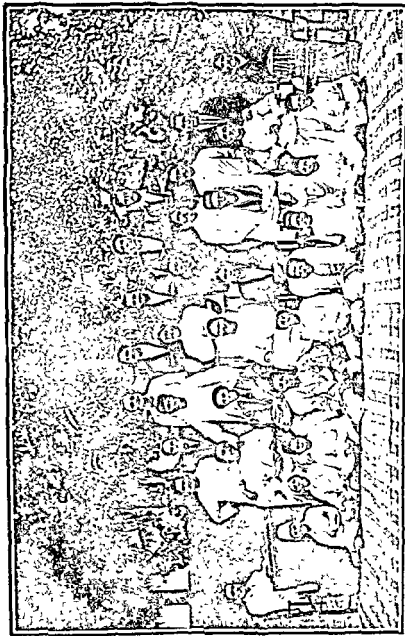
કલા સમાજ' તરફથી ભજવાયેલો 'શંકિત હૃદય'નો પ્રયોગ જોયા પછી અમને કેક આશા પ્રાપ્ત થાય છે કે આપણી રંગભૂમિ નહકના ભવિષ્યમાં નહીં તો કોઈક દિવસ પણ કલાનાં શુદ્ધ તત્ત્વોને ઉતારી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

'શંકિત હૃદય'નો પ્રયોગ ભજવનાર બધા વિદ્યાર્થી-નટો શિક્ષિત અને ઉત્સાહી યુવકો-ત્રેજ્યુએટો અને વકીલો હતા.

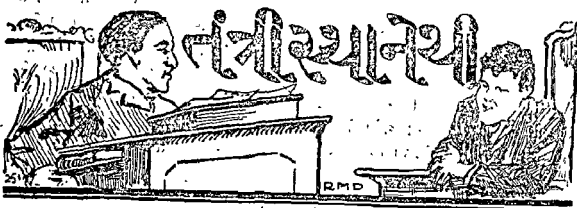
તેમનાં અભિનય અને સંગીત, પ્રથમ પંક્તિમાં મુકાય તેવાં તો નહીં પરંતુ આધુનિક રંગભૂમિ ઉપરનાં 'લટકાં મટકાં' થી અને કાવ્ય કે સંગીતથી દૂર વસતાં 'ગાયનો' થી કંટાળેલા પ્રેક્ષકોને જરા વિશ્રામ સ્થાન મળે તેવાં ગણી શકાય.

કુંજની ભૂમિકાં ભજવતા ભાઈ નાગેન્દ્ર મજમુદારની અભિનય કલા અને સંગીતની ધારી કેળવાયેલા નટની કોટિમાં મુકી શકાય. વિલાસની ભૂમિકા ભજવનાર ભાઈ જાલની સ્ત્રીની નાજુકતાને મોહકતા વાળું હલનચલન તેમજ ચબ્દો ઉપર યોગ્ય પ્રમાણ સર ભાર મુકી બોલવાની રીત ઉપરની પ્રભુતા આપણને 'મુંદરી' કરતાં કેક ઉચ્ચ પ્રકારની લાગે છે. અને તજ રીતે સિદ્ધ થન

[વધુ મટ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૦]

ગુજરાત મ્હા સમાજ, વડોદરા તરફથી 'દાક્ષિણ દેશ' નો પ્રયોગ બાજુ નવાર ઉત્સાહી યુવકો.
[પી. ૧૯૨૨]

ગુજરાત કલા સમાજ

આ પાણી આધુનિક રંગભૂમિને માત્ર લવાઈના તખ્તામાંથી ફેક ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લઈ જવા; સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયમાં પ્રજા જીવનને રસ લેતું કરવા અને ઉચ્ચ કલાત્મક સુભગ દર્શન કરાવવાના હેતુથી ગુજરાત કલા સમાજની સ્થાપના કરનાર ઉત્સાહી યુવકોને તેમના આ રત્નેદ્રશ્મ માટે અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

સામાન્યતઃ આપણી રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારના અને હૃદયસ્પર્શી અભિનયને કે જીવનના રસને ઉત્તમ બનાવે તેવા સંગીતને સ્થાન નથી; અને એ અંગને વિકસિત કરવા આપણે જોઈએ તેટલા પ્રયત્નો કર્યા નથી. લગભગ ઘણી ખરી નાટક મંડળીની ચોતાની કાર્તિની અને લોકપ્રિયતાની ધમારતો શિષ્ટ વર્ગના પ્રેક્ષકોની રસિકતા ઉપર નહીં પરંતુ ચોથા વર્ગની હલકટ રસજ્ઞતાના ચિહ્નરૂપ સીટીઓ અને વારંવાર મળતી 'વન્સ-મોર'ના અવાજો ઉપર રચાઈ છે; અને તેથી 'નાટકમાં'થી કે નાટ્ય પ્રયોગમાંથી કલાનાં શુદ્ધ અને પ્રેરક તત્ત્વો જોઈએ તે પ્રજા 'ન્યાત જ્ઞાર' કરવામાં આવ્યાં છે.

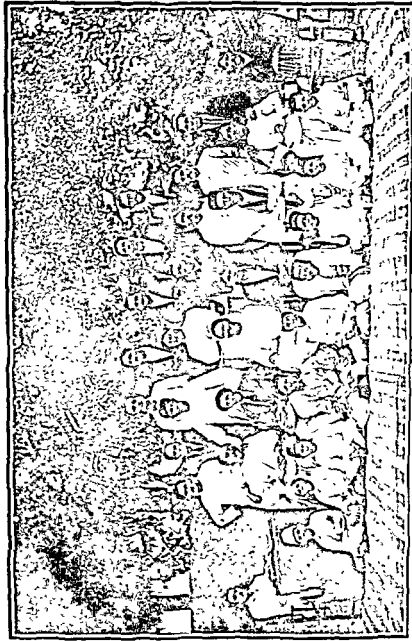
પરંતુ ગયા માસમાં મુંબાઈમાં વડોદરાના 'ગુજરાત

કલા સમાજ' તરફથી લખવાયેલો 'શકિત હૃદય'નો પ્રયોગ જોયા પછી અમને કેક આશા પ્રાપ્ત થાય છે કે આપણી રંગભૂમિ નજીકના ભવિષ્યમાં નહીં તો કોઈક દિવસ પથુ કલાનાં શુદ્ધ તત્ત્વોને ઉતારી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

'શકિત હૃદય'નો પ્રયોગ લખવાનાર બધા વિદ્યાર્થી-નટો શિક્ષિત અને ઉત્સાહી યુવકો-ત્રેન્યુઓ અને વકીલો હતા.

તેમનાં અભિનય અને સંગીત, પ્રથમ પંક્તિમાં મુકાય તેવાં તેો નહીં પરંતુ આધુનિક રંગભૂમિ ઉપરનાં 'લટકાં મટકાં' થી અને કાલ્ય કે સંગીતથી દૂર વસતાં 'ગાયનો' થી કંટાળેલા પ્રેક્ષકોને જરા વિશ્રામ સ્થાન મળે તેવાં ગણી શકાય.

કુંજની ભૂમિકાં ભજવતા ભાઈ નાગેન્દ્ર મજમુદારની અભિનય કલા અને સંગીતની ધોરી ફળવાયેલા નટની કોટિમાં મુકી શકાય. વિલાસની ભૂમિકા ભજવનાર ભાઈ જાંલની સ્ત્રીની નાજુકતાને મોહકતા લાઈ હલનચલન; તેમજ શબ્દો ઉપર યોગ્ય પ્રમાણ સર ભાર મુકી બોલવાની રીત ઉપરની પ્રભુતા આપણને 'સુંદરી' કરતાં કેક ઉચ્ચ પ્રકારની લાગે છે. અને તજ રીતે ચિદ્ધન

ગુજરાત રાજા સમીપ, વડોદરા તરફથી 'વ્યક્તિત્વ દર્શન' તથા પ્રતિષ્ઠા બાબતેના ઉચ્ચારો સંબંધે.
 [પૃષ્ઠ ૧૬૮૨]

સોળમા પાનાને છેડે ક્ષિતિઆણુ પરત્વે કરાએત્રો નીખાલસ દીલનો એકરાર-ક્ષિતિઆણુનો પરિચય પંચ બહુ દુકો હોવાથી એમને વીશેનાં સુંદર સ્મરણો બહુ થોડાંજ છે. એમને ન્યાય આપવાનું તો કેમજ બને ?-એવો એકરાર ખીજ પણ કેટલાંક રેખાચિત્રોને અતિ વાંચવા આપણે પામ્યા હોત. પરંતુ હવે તો, એ જાતનું કથન વારંવાર કર્યા કરવા પર કર્તાના કલારસિક આત્માને કંટાળો આપે. હશે એમ આપણે કદપનાખે માની લીધેજ છુટકો. ગમે તેમ, પણ વધારે અનુભવ, ધીરજ અને પાકટ-પણુનો લાભ એમને મળ્યો હોત તો, મેસર્સ નાનાલાલ, મુનશી, કાલેશ્વર, યાનિકને આનંદ-શંકર, તેમજ સરોજની નાયકુ, અનીઆબેગમ, વિદ્યાજહેન ને શારદા બહેન-સર્વેનાં જે નાનાં નાનાં સુવાચ્ય સંસ્કાર ચિત્રો ('ઇમ્પ્રેશન્સ')-આ વિગાગની સર્વોત્તમ કૃતિઓ-અહીં છપાયાં છે તેને સ્થાને ખરેખરાં, નમુનારૂપ રેખાચિત્રો ('કેરેક્ટર સ્ટેચીઝ')-ચાલતી ઋતુના લોક પ્રિય રેખાચિત્રકાર શીલીપ એડેવા જેવી માત્ર તેજેમય શૈલીનાં નહીં, પણ ગાડીનરની વધારે રિયર, સુધક, અર્થગર્ભ શૈલીનાં અસલ રેખાચિત્રો-ગુજરાતને મળ્યાં હોત. પણ એ નથી મળ્યાં તેથી એકદમ ઉતાવળે દીક્રગીર થઇ જવાનું મન તો થતું નથી. રેખા ચિત્ર સારુ જરૂરી એવી સર્વ શક્તિઓ મુકુટરૂપે પ્રસ્તુત ચિત્રોમાં પણ વિકસતી દેખાય છે; અને એ આલેખાવા પછી ત્રણ સવાત્રણ વર્ષ વહી ગયાં છે. એટલા ગાળામાં કર્તાની અવસોકન ને પૃથકકરણની નૈસર્ગિક શક્તિ વધારે સચેત થઇ છે. એમનું બ્યવહાર ગાન વિશાક્તર બન્યું છે, ગંભીરના ને ભારે-ખમપણું પણ વધતાં જાય છે, એમ સમજીને વાચક પ્રજા એમની પાસેથી એાં એજ કે નવાં આજાએનાં સ્પીકરોનાં પરિપક્વ રેખાચિત્રોની

આશા રાખે તો એ અથોગ્ય કે અસ્થાને છે એમ કાણું કહેશે ?

૪

અંધનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ રોકનાર એ મુખ્ય વિષયોના આટલા વિવેચન પછી કેક વિસ્તારથી લખવાનું તો શૈલી વીશેજ રહે છે. પણ ત્યારે પહેલાં આડીના વિભાગો પર ઉડતી નજર તો નાખવીજ જોઇએ. એમાં પ્રવાસ વિભાગ સૌથી મહત્વનો છે. 'યુરોપના પત્રો'ની ત્રણ વર્ષ અગાઉ 'કાશ્મીરની નોંધ પોંધી' લખાઇ હતી છતાં વિચારવાન ને સરસ વર્ણનોવાળા, ઋણુનામય 'નોંધ પોંધી'માં ક્યાંય નથી પણ 'પત્રો'માં પકવતા વધારે આવી છે. ઝીણવટ પણ વધી છે એ સ્પષ્ટ છે. અને ગુજરાતના ખીજ ધણા અત્યંત શાંતરસિક યુરોપી-પત્ર લેખકો કરતાં સૌ. લીલાજહેનમાં અદ્ભુત રસ ને હાસ્ય રસ વધારે છે, પ્રમાણ બુદ્ધિ પણ વધારે છે અને કલાદષ્ટિ તો વધારે સૂક્ષ્મ છે, સુવિકસિત છે, એ કહેવાની શી જરૂર ? એ 'કલા' શબ્દ એક ખીજ વાતની પણ યાદ આપે છે. લીલાજહેન ટીકાકાર ને વિવેચક તો અખિલ જગતનાં છે, પણ આ પત્રોમાં કલા વીશે તેમજ 'સ્ત્રી પાત્રો' 'આનાનોલ ક્રાંસ' અને 'દલપનરામ' એ નિબંધોમાં ગદિય વીશે એમજેશ્વરેત્રા વિચારો તો ગુજરાતી વિવેચકોમાં એમને ઉચું સ્થાન અપાવે નેવા છે. એમની વિવેચન શૈલી અર્વાચીન કાલને અનુરૂપ સંસ્કાર ભોગી ('ઇમ્પ્રેશનીસ્ટીક') પ્રકારની-જે રુઢિઓ ને પુરાણાં ધોરણોથી પર રહીને હાલકૃતિ વીશેના સ્વપ્રીય, પ્રાણુવાન સંસ્કારોને રસત્મક વાણીમાં ઉતારનારો વિવેચનને પ્રકાર છે-નેતે રીપ્રારનારી છે. વળી નિબંધોનો વિભાગ એક પીન્ન કારયુથી પણ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સીંચવનના પ્રશ્નો-

[વધુ અઢ બુદ્ધિ પૃષ્ઠ ૪૨૩]

સ્વપ્રદર્શ

૩૩૩૬૬૬

[અનુસંધાન ૫૪-૪૦૦ થી]

નવેબર મહિનાની આવી લાગ્યો, ને સુલોચનાની પરીક્ષા પુરી થઇ. એક દિવસે સવારે જગમોહનલાલે સુલોચનાને ખોલાવી. બ્રીફના દગલા ને પુસ્તકોના બૂહોંથી ભયંકર લાગતી ટેબલ પર બીરાજેલા નામદાર સુલોચના આગળ કાગળ ધર્યો.

“સુલોચના ! આજ રાતની ગાડીએ સદુલાઇ આવવાના છે. ગાડી લઇ લઇ આવજો.

“હું જઈ?” સુલોચનાએ ભીજળમાં કહ્યું.

“કેમ તું ઘણી મોટી થઇ ગઇ કે ?” સખ્તાઈથી નામદારે પુછ્યું; “એને જાણે અહીંયાં લઇ આવવાના છે. સમજી?” જગમોહનલાલે સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપી.

“Alright” કહી નાંક ચઢાવી સુલોચના ચાલી ગઇ.

“આ છોકરીનું શું થવાનું છે ?” જગમોહનલાલ બબડ્યા.

થોડીવાર નામદાર કોરટમાં ગયા એટલે સુલોચના બાપના ખંડમાં આવી. તે ટેલીફોન પર ગઇ. ને બે જણને ટેલીફોન કર્યો. બંનેને બેજ વાક્ય કહ્યાં; “Come to-night at 8-30 on the Grant Road Up Station. There is great fun” (રાતના સાડા આઠ માંટરેડ અપ સ્ટેશન પર આવજો. ઘણી મજા છે.)

રાતના સાડા આઠ વાગે કેકી રુખ, અક્કડ કપડાં પહેરી માંટરેડ સ્ટેશન પર આવી પહોંચ્યા. પહેલે દિવસે એને સુલોચનાનો સંદેશો મળ્યો હતો, એટલે એનું મગજ વાદળ સાથે વાત કરતું હતું.

જોવા તે પ્લેટફોર્મ પર આવ્યા કે એક દીવા નીચે તેણે ગમન દલાલને ઉભેલો જોયો ને તેના પેટમાં તેલ રેડાયું. આ વાણીઓ અહીંયાં ક્યાંથી ! ગમન બેદરકારીથી સીગાર પીતો હતો. એની શાંતિ બેધ કેકીને એક ધખ્ખો મારવાનું મન થયું.

પલવારમાં બેની આંખ મળી. પલવાર ગમનના મુખ પર પણ કચવાટ થયો પણ તેણે તરત હસતું મોઢું કરી બેદરકારીથી સલામ કરી.

“ઓહો ! તું અહીંયાં ?” કેકીએ પુછ્યું.

“હું પણ તને બેજ પુછવાનો હતો”

બંને જણે પ્લેટફોર્મના દરવાજા તરફ એકી સામટી નજર કરી અને પછી એક બીજા તરફ દેખથી બેધ રહ્યા.

“નામદારને મળવા આવ્યો છે ?” ગમને પુછ્યું.

“Mind your own business” કેકીએ રોક્કમાં ઉતર આપ્યો.

“કેમ ?” સીગાર પરની રાખ ખંખેરતાં ગમને કહ્યું; “તકરાર કરવાની ધુનમાં છે ?”

“ચીઢીઓ થા મા દીકરા” કેકીએ કહ્યું.

“Physician heal thy self.”

(વેદ ! તું તારી જાતનેજ સારી કર) ગમને ઉત્તર દીધો. “લો, આ પેલો શીવલાલ શ્રોક્ક આવ્યો.”

બે છોકરા પ્લેટફોર્મ પર આવ્યા; બીમનાથ પર બેગા થયેલામાંના બે મુબાછારા શીવલાલ શ્રોક્ક અને અંબેલાલ દેસાઇ. શીવલાલ શ્રોક્ક એલ્ફીન્સ્ટનમાં નહોતો, પણ પ્રખ્યાત બાપ સારી દોલત મુકી જવાથી, અને પોતાની હાંથીઆરીથી લુગલુગ બધી કાલેજમાં તે બધીયાર હતો. તોફાની છોકરાઓના તેમજ હાંથીયાર છોકરાના બંને વર્ગમાં તેનું સ્થાન હતું.

“હલો ગમન !”

“કાણુ શ્રોદ્ર?”

“ને આ કેડી રુખ ક્યાંથી?” બધાએ શેકહેંડ કરી.

“આ મારા મિત્ર અંબેલાલ દેસાઈ. એમ. એ. નું ભણે છે. આ કેડી રુખ ને ગમન દલાલ એસ્પીરન્ટના ornaments (અલંકાર છે.)”

શીવલાલ હસીને મીઠું બોલતો ત્યારે પણ તેના અર્થમાં કૈંક કટાક્ષ જણાતો. અંબેલાલ દેસાઈ ગંભીર ને નીખાલસ દેખાતો. તેણે આ બે ફાંકડા એસ્પીરન્ટનીઓને તરફ તિરસ્કારથી જોયું.

કેડી ને ગમનનો ધરાદો આ બેથી તરત છુટા પડવાનો હતો, પણ શીવલાલ સાથે તોછડાઈથી વર્તીય એમ નહોતું.

“ટ્રેન આવવાનો વખત થયો” ગમન દલાલે કહ્યું.

“તમારા ફ્રેંડસ (મિત્ર) તો સેકંડ ને ફર્સ્ટમાં હશે. અમારા તો ગટર ક્લાસમાં આવશે” શીવલાલે હસીને કહ્યું; અને બે ફાંકડાને નિર્જીવતાનો અનુભવ કરાવે એવી એક દૃષ્ટિ નાખી.

“એવો કાણુ છે?” કેડીએ પુછ્યું.

“વડોદરા કોલેજમાં ભણે છે—

પણ શીવલાલ વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં ગમન ને કેડીની દૃષ્ટિ દરવાજા પર પડી, ને બંને એકદમ તે તરફ ફર્યા. સુલોચના પ્લેટફોર્મ પર આવી હતી.

“શીવલાલ ને અંબાલાલ જ્ઞાતિથી તે તરફ ફર્યા.

“આ બે અત્યારે કેમ અહીંયાં આવ્યા છે તે સમજ્યું” શીવલાલે જરાક હસીને ધીમેથી અંબાલાલને કહ્યું. અંબાલાલે આંખથી જ કારણ પુછ્યું; “આ પેલી નામદાર જગમોહનલાલની છોકરી; સુલોચના. એસ્પીરન્ટમાં છે.”

“સમજ્યો” અંબાલાલે કહ્યું. બંને જણ ને તરારથી કેડી ને ગમન સુલોચના પાસે ગયા, ને જે ઉત્સાહથી વાત કરવા લાગ્યા તે જોઈ રહ્યા.

લાં સુલોચના મિત્રો તરફ હસી રહી, “આવ્યા કે? પેલું ‘મોચીયું’ આવે છે. તમને જોવા બોલાવ્યા છે.”

“આહા-હા—” બંને હસ્યા; પણ બંને અંતરમાં જરા નાસીપાસ થયા. આ ખાસ નિમંત્રણને પરિણામે એમણે કૈંક ખરેખરી મગ્નહ કરવાની ધારી હતી.

“મને લાગે છે કે શીવલાલ પણ એને જ તેડવા આવ્યા છે.” ગમને કહ્યું.

“આ પેલો શીવલાલ શ્રોદ્ર કે?” સુલોચનાએ પુછ્યું; “ચાલો આપણે એના બેગા રહીએ, નહીં તો પચા જાણ્યુંશે તો જીવ કાઢશે.”

“Oh these papas!” (આ બાપોથી તોખા) કેડીએ પોતાનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો. અને ત્રણે જણ શીવલાલ શ્રોદ્ર પાસે ગયાં.

“શીવલાલ મીસ સુલોચનાને ઓળખો છો કે?” ગમને કહ્યું.

“નામ સાંભળ્યું છે. મળવાનું માન આજેજ મળે છે. કેમ છો બહેન” કહી શીવલાલે શેકહેંડ કરી.

“આ અંબેલાલ દેસાઈ” ગમને કહ્યું; “એ પણ શીવલાલ જોડે વીલ્સનમાં છે.”

“I see. મળ્યે ધણેજ આનંદ થયો.” કહી સુલોચનાએ શેકહેંડ કરી.

“એ પણ એક વડોદરાના વિદ્યાર્થીન લેવા આવ્યા છે.” કેડીએ અગ્રજમાં કહ્યું.

પણ શીવલાલ જવાબ આપે તે પહેલાં ગાડી આવી ને શીવલાલ ને અંબેલાલ છુટા પડી ચડી ક્લાસના ડબ્બા તરફ ખપાટાબંધ ચાલ્યા. નારણભાઈ પટેલ ડબ્બામાંથી અડધું શરીર બહાર કાઢી, ડાબા ફાડી જોઈ રહ્યા હતા તેણે

શીવલાલને ઝાળખી આપું” સ્ટેશન આકર્ષાય
એવા આળા કરવા માંડ્યા.

સુલોચનાએ તેના મિત્રોને કહ્યું: “જરા દરથી-
જ નેજો. પછી હું ઝાળખાવીશ.” તે સેકંડ
કલાસના ડબ્બા તરફ ગઇ. તેના ઝાળખાણમાં-
થી કાઢી પશુ થડ કલાસમાં મુસાફરી કરે એ
કલ્પના તેણે અભારસુધી કરી નહોતી. તે
ધીમેથી સેકંડકલાસના ડબ્બામાં નજર નાખતી
ચાલી, પણ સુદર્શન દેખાયો નહીં.

“નથી આવ્યો કે શું?” થોડેક દૂર ચાલતાં
ગમને કહ્યું.

“ગટરકલાસમાં પશુ હોય” કેકીએ હસીને
કહ્યું.

સુલોચનાની શરમતો પાર રહ્યો નહીં. એ
જેને તેડવા આવે, જેને તેના પિતા તેના ભરથાર
બનાવવા માગતા હતા તે થડમાં ! એ મિત્રોને
પોતાની આ અધમતા જોવા બોલાવ્યા તેથી તેને
પસ્તાવો થયો. તેને લાગ્યું કે સુદર્શનને થડમાં
શોધવા કરતાં ઘેર જઈ તે નથી આવ્યો એમ
ગપ્પું મારવું વધારે સારું પડે.

તે આ વિચારમાં હુંચવાઈ જરા-
વાર-કેમી. અને ગમન ને કેકી પાસે આવી
લાગ્યા. એટલામાં ગાડીમાંથી ઉતરી બહાર જતા
માણસોની ઠઠમાંથી શીવલાલનો અવાજ
સંભળાયો.

“ગમન ! કેકી ! સાહેબંદો.”

સુલોચના ફરી ને એક ભયંકર દ્રશ્ય તેની
નજરે પડ્યું. એક જોડો, કુંડાળો, મોટા ડોળાવાળો
છોકરો ટુંકું ધોતીયું પહેરી શીવલાલનો હાથ
પોતાની બગલમાં રાખી ચાલતો હતો. તેની
પાછળ તેજ બેઠેલી ટોપી-કુહાડાં બટનનો
કાળો કોટ-ફરફરતું મેલું ધોતીયું-ચનાએલા
દસળી જેડામાં-રાગભાઈ મામાને ત્યાં જોએલું
સૂકું નાનું શરીર! મોડું જરા મુકાયું હતું; આંખો

જરા છૂંદી ગઇ હતી; કપાળ પર ગાંભીર્ય જરા
વધ્યું હતું ! નિર્જીવતાની પરાકાષ્ટ મૂર્તિમાન
થઇ તેની ગળચી દાખી દેતી હોય તેમ સુલોચના
શુંગળાઇ ગઇ. તેની આંખે અધારો આવ્યાં.
ગ્રાંટરોડ પર, તેના મિત્રો દેખતાં, આ ઠઠમાં
આની જોડે ઝાળખાણ છે એ વાત કબુલવી !
શંકુતલાએ ધરતીમાતા પાસે માગ માગ્યો હતો
તે તેને યાદ નહોતું; એટલે આપના ધાકથી
ત્રેરાઇ તેણે ઉચ્ચાયું-તેનાથી ઉચ્ચરાઇ ગયું-
“સદુભાઈ !”

સુદર્શને ઉચું જોયું ને સુલોચનાને જોઇ-
ઝાળખી. તેને ક્ષોભ થયો. શું કરવું તે મુશ્કેલ
નહીં. શીવલાલ નારણભાઈનો હાથ છોડી આગળ
આવ્યો.

“તમે સદુભાઈને ઝાળખો છો કે શું”
તેણે સુલોચનાને પુછ્યું.

“હું એમને તો ક્ષેવા આવી છું”
સુલોચનાએ શીકકે મોઢે કહ્યું; “ચાલો. પપાએ
મને ખાસ મોકલી છે.”

“સુલોચના બહેન ! જગમોહનકાકાનો
મારા તરફથી આભાર માનજો. હું કાલબાલ
મળી જઈશ પણ હું તો અંબાલાલ દેસાઈને
ત્યાંજ જઈશ.”

“એ તે કે ચાલે ?”

નિશ્ચયાત્મક અવાજે સુદર્શને કહ્યું: “મને
અંબાલાલને ત્યાં વાંચવું ઠીક લાગશે.”

અધા સાથે સુલોચનાએ દરવાજા તરફ
ચાલવા માંડ્યું. ને ટીકીટ આપી અધા બહાર
નીકળ્યા.

“અંબાલાલ !” શીવલાલે કહ્યું; “હું
નારણભાઈને શક જઈ છું.”

“અરે હારે, મને તો પચાસ બીજી પરાંચા.
હશે તોએ વધી નહીં આવે” નારણભાઈએ
બરાડો માર્યો.

“ચાલો સુલોચના બહેન ! જય જય” સુદર્શને હાથ બેઠી કહ્યું ને અંબાલાલ ભાકુતી માડી લાવ્યો હતો તેમાં બેસી ચાલ્યો ગયો.

સુલોચનાને ‘જય જય’ કરવાની દેશી રીત પશુ પસંદ પડી નહીં. કેકી ને ગમનનું હાસ્ય સંભળાતું નહોતું છતાં તેના પડઘા સંભળાતા હતા.

પછી શીવલાલની ગાડી આવી ને નારણભાઈ ઘોડા પર ચઢવા ફલંગ મારે તેમ કમાનવાળી ગાડી ધધણી ઉઠે એવી ફલંગ મારી ચઢી ગયા.

“સાહેબજી સુલોચના બહેન ! સાહેબજી ગમન ! કેકી સાહેબજી !” શીવલાલે હાથ મેળવ્યા.

“આ તારો વડોદરાનો મિત્ર કે ?” કેકીએ સુલોચનાને રીઝવવા શીવલાલને તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

શીવલાલ હસ્યો; અડધી મજાકમાં, અડધું તોફાનમાં તે બોલ્યો.

“કેકી ! દીકરા ! આપણે વીસ ભેગા થઇએ ત્રોપણ આ બેમાંથી એકને પહેંચીએ નહીં. સમજ્યો ?” શીવલાલ પોતાની ગાડીમાં બેઠો ને માડી ચાલી ગયો.

શીવલાલના અચાનક આવી પડેલા પ્રમાણુ-પતથી ત્રણે જણા જરા કચવાયા.

સુલોચનાની ગાડી આવી, ને વગર ઉત્સાહે ‘સાહેબજી’ કરી તે પોતાની ગાડીમાં બેઠી. તેની ગાડી ઉપરે તે પહેલાં, અને તે સાંભળે તેમ જમને કહ્યું: “સાજો તદ્દન બોચીયું છે.”

૩

ભાકુતી ગાડી સુદર્શનને અને અંબેલાલને લઈ, ગીરગોમર્મરોનિય માર્ગ વટાવી, કાંદાવાડીમાં થઈ કસ્યાણુમેતીની ચાલે પહેંચી. કસ્યાણુ મોતીની એક ચાંદમાં પહેલું માળે, અંબાલાલ પોતાની માં ને બહેન સાથે રહેતો હતો.

અંબાલાલ જેટલો હોંશીઆર હતો તેટલો ગરીબ હતો, એટલે છોકરાં. લણવાની પોતાનું પોષણ કરતો અને કેલવણી લેતો. એની વિધવા મા સદાએ માંદી રહેતી. એટલે અંબાલાલ પાંચ વાગે ઉઠી ચૌદ વર્ષની બહેનને નળેથી પાણી લઈ આવવામાં મદદ કરતો. પછી પોતે પોતાની પથારી ઉંચકી, ધની બહેનને બંબો ચેતાવવામાં મદદ કરતો એટલામાં બહેને ચઢા કરી આપે તે પી, નાહી લઈ, દોઢ કલાક ડીટમાર ને સસ્તે દીવે વાંચી નાખતો.

સાડાસાત થયે કપડાં પહેરી તે બહાર પડતો, ને એક છોકરાને મેટ્રીક ને બીજા છોકરાને પાંચમા સ્ટૉડર્ડનો અભ્યાસ કરાવી રોજ દોઢ રૂપીએ કમાઈ દસ વાગે પાછો આવતો. પછી ખાઈને તે કાલેજે જતો અને લેબોરેટરીમાં સાંજના સાડાચાર વાગતા સુધી પ્રયોગો કરતો.

પાંચ વાગે એ એક ત્રીજા શિષ્યને રોજના રૂપીઆ લેખે શીખવતો ને સાંજના ચોપાડી ફરી આઠ વાગે ઘેર આવતો. મા બહેને જે તૈયાર કર્યું હોય તે ખાતો, ને દસ વાગ્યા સુધી પોતાના અભ્યાસમાં રોકાતો.

અંબાલાલ હોંશીઆર હતો ને દંઢ હૃદયી હતો. એના અંતરમાં અન્યાયનું ભાન ધણ જ તીવ્ર હતું; ઇશ્વરે એને અન્યાય કર્યો હતો-કારણ કે વગર પુછે એને જન્મ આપ્યો હતો, ને વગર પરવાનગીએ નિર્ધન બાપ ને માંદી મા આપી હતી. સમાજે તેને અન્યાય કર્યો હતો-કારણ કે આઠથી શુદ્ધિ છતાં એ બહુ રસ્તાનો કચરો હોય તેમ સમાજે એની જોડે વર્તતી હતી. વિધિએ તેને અન્યાય કર્યો હતો-કારણ કે એને નશીબે જે છોકરાઓને લણાવવાનું મળતું તે બધા પૃથ્થરના ભમરડાંની કળતા. સ્વભાવે તેને અન્યાય કર્યો હતો-કારણ કે બધી અન્યાય સહન કરવાની એની મા

સહિષ્ણુતા નહોતી. આ બધા અન્યાયનો ભોગ
પ્રોનાને ગણુતો હોવાથી, સમગ્ર સૃષ્ટિ તરફ તે
દ્રેષની નજરે જોતો હતો. આટલો દ્રેષ અંતરમાં
ઉછળતો હતો છતાં તે સીધો, સરળ, ભાવાર્થિ,
પરદુઃખભંજન હતો; માત્ર એ દ્રેષે એની જીભમાં
કડવાશ આણી મુકી હતી.

અન્યાય વિરુદ્ધ સતત વિગ્રહ ચલાવવામાં
એનાં એ વિશ્રામ સ્થાન હતાં. એક એની
રમતીયાળ, હસમુખી બહેન અને બીજી એની
સહાધ્યાયીની વચ્ચે. મીસ વકીલ ને અંબાલાલ
મેટ્રીકથી સાથે હતાં. અને એક પારસી અને
બીજો હાંદુ છતાં એમ. એ. ના અભ્યાસ સુધી
તેમણે મૈત્રી જળવળી રાખી હતી. વિજ્ઞાનગૃહમાં
પાંચ ક્લાકના પ્રયોગો એ અભ્યાસ નહોતો,
પણ એ વિચક્ષણ સહાધ્યાયિની જોડે આટલો
આનંદભર્યો સંસ્કાર હતો. એ પાંચ ક્લાકમાં
અન્યાયનું ભાન તેને જતું રહેતું; અને કાચની
શીશીઓને નળીઓમાં જાણે અમૃતભર્યાં હોય
તેમ સુમધુરતા પ્રસરી રહેતી. ૧૯૦૭ માં એ ને
મીસ વકીલ એમ. એ. માં એસવાનાં હતાં.

સુદર્શન એને ત્યાં આવ્યો, ને કપડાં કાઢી
જમવા બેઠો. ધનીબહેન પીરસી રહી હતી. જે
મુશ્કેલીઓમાં અંબાલાલ જીવનનું ધ્યેય સેવી
રહ્યો હતો તેનું એને અત્યારે સ્પષ્ટ ભાન થયું;
અને આવા હીમતવાન ને ભાવનાશીલ પુરુષના
મિત્ર થવાનું સુભાગ્ય મળ્યું. તેથી તે રાત્રી રહ્યો
હતો. આવી અગવડોમાં, આવી ગરીબીમાં,
આવા જીવનના વિગ્રહમાં જ ખરી માનવતા ઘડાય
છે એ વિચાર કરતાં અંબાલાલની અંધારી
ખોલી મહેલના ભભકથી ચમકી રહી તે આમ
તેમ ફરતી, ટડુકો કરતી ધનીબહેનમાં શીરસતોનું
તેજ દેખાયું.

ધની મુકી, ઉઘી, ને છટાદાર હતી. તે રંગે
ખડુ જોરી નહોતી. તે સુંદર કઢી ન શકાય. છતાં

મોટી, આંખો, ભરાવંદાર ચોટલો; નાનું નાક
અને સહોએ - હસતું મુખ; તેના વ્યક્તિત્વને
આકર્ષક બનાવતાં. પુરસદની વખતે અંબાલાલ
તેને થોડું ધણું શીખવતો; અને સ્વાભાવિક
ચંચલતાથી તે હતી તેનાથી વધારે હોશીયાર
દેખાઈ શકતી. સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની કળા તેણે
હાથ કરી હતી અને સમજે અણસમજે
અંબાલાલની મુશ્કેલી ને તેનાં સ્વપ્નોમાં ભાગ
લેવાની તેને ટેવ પડી હતી.

“સહુભાઈ ઘણા હોશીયાર છે હોં, ધની
બહેન !” અંબાલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું. “તે
એની પટેલાયાકરી બરોબર કરવાની છે. નામદાર
જગમોહનલાલનો બંગલો છોડી અહીં આ
આવ્યા છે.”

“અમારે ત્યાં તો સવરીનાં બોર મળશે”
ધનીએ કહ્યું.

“હું રામચંદ્રજી નથી પણ ગરીબ વિદ્યાર્થી
હું એટલો જ ફેર છે.” સુદર્શને કહ્યું.

“રામચંદ્રજી પણ વિદ્યાર્થી તો હતા”
ધનીએ કહ્યું.

બધા હસ્યા; અને હસતાં હસતાં રોટલી,
દુધ ને શાક પુરાં થઈ ગયાં.

“પછી આપણું મંડળ કેમ ચાલે છે !”

“હમણાં તો બધા પરીક્ષામાં મગ્યા છે.
પછી વાત.”

સુદર્શને કહ્યું ને ચોપડીએ કાઢી વાંચવા
માંડ્યું. અને અંબાલાલે સોરઠ મદદારના સુર
લલકારવા માંડ્યા. અંદર ધની વાસણ માંજતી
હતી તે સંભળાતું હતું, ને થોડીથોડીવારે
કે કારણસર તે બહાર આવી ટડુકો કરી
જતી. સુદર્શન વાંચવામાં રોકાયો હતો
છતાં આ નાની ખોલીમાં વસતી નિર્ધન ભાવના-
શીલતાની અસર તેના અંતરમાં થવા માંડી.

ધનીએ પથારી કરી, દેસાઈએ ઉઠવા માંડ્યું. ને સુદર્શને વાંચ્યા કર્યું. બાર વાગે એણે ચોપડી બંધ કરી અને પથારી પર લંબાવ્યું. મછરાં ગણગણતાં હતાં; કાંઠાવાડીની ગંદી હવા ચારે તરફ પ્રસરી હતી; વાંચેલા વિષયના મુદ્દાઓ તેના મગજમાં તરવરતા હતા; અને છતાં આ સ્થિતિમાં સ્વમાં સિદ્ધ કરવાં સહેલાં લાગવા માંડ્યાં.

તે સવારે ઉઠ્યો. ભારે અંબાલાલ બહાર જવાની તૈયારી કરતો હતો.

“હું મજૂરી પર ચડું છું. જમતી વખત આનીશ. ધનીબહેન ! સહુભાઈને ચઢા આપજો” કહી અંબાલાલ ચાલી ગયો.

સુદર્શન ઉઠ્યો. મુંઝાઈની ધીમ વસ્તીવાળી ચાલની સવાર ગહારગામ રહેનાર ને વિચિત્ર લાગ્યા વગર રહેતી નથી. પાણી ભરતી સ્ત્રીઓ; દાંતણુ કરતા પુરુષો; છગ્ગમાં પડેલા મોડા ઉઠનારાઓ; ધીમેથી ફરતા હગ્ગમો; નળ આગળનો ધોંધાટ; નીચેથી આવતો પ્રચંડ ધોધ:—નલ બંધ કરે!; રસ્તામાં છુમ પાડતા શાકવાળા; આ દરેકો, આ નાદ, આ ગરબડ સંસ્કૃતિના કલંકરૂપ ચાલ શીવાય બીજો કેપણુ મળતાં નથી. સુદર્શનને આ અનુભવ ઉત્તેજક લાગ્યો. આ તરવરતો માનવસમૂહ એની નજરે તો ઉછળતો ઉત્સાહ, ઉભરાતી શક્તિની મૂર્તિ લાગ્યો.

તેણે દાંતણુ ક્યું ને ધની ચઢા લઈ આવી. કેડ પર હાથ રાખી તે સુદર્શન સામે જોઈ રહી. “તમે પાસ થઈ શું કરશો?” તેણે પુછ્યું. “હું દેશસેવા કરવાનો છું.”

“ભાઈ પણ એજ કરવાના છે. તમે બે મળી કામ કરશો તો દેશનો જરૂર દહાડો ફરશે. તમે સ્વદેશી મત લીધું છે? ભાઈએ તો લીધું છે.”

સુદર્શને હિચું જોયું. આ નાની છોકરી સ્વદેશી મતની વાત કરે. શું નાનકડી છોકરી ! શો તેની ચમકતી આંખોમાં ઉત્સાહ !

“મેં પણ લીધું છે.”

“મેં પણ લીધું છે. હું કાચની બંગડી પહેરતીજ નથી.” કહી તેણે કચકડાની પહેરેલી બંગડી દેખાડી ને તે હસી.

“તમે તો મોટાં દેહલકત છો” સુદર્શનથી કહેવાઈ ગયું.

“ના. ભાઈ દેશભક્ત થશે ને હું તેની સેવા કરીશ” ધનીએ કહ્યું.

“અંબાલાલ પરણ્યા નથી?” સુદર્શને પુછ્યું.

“ભાઈ પણ નથી પરણવાના ને હું પણ નથી પરણવાની.”

“ખરી વાત છે !” આ છોકરીના શબ્દે ઉભાં કરેલાં તરંગોમાં તલ્લીન થએલા સુદર્શને કહ્યું. “જે દેશભક્તિને વધું હોય તે બીજને કેમ વરે ?”

“તમે પણ નથી પરણ્યા ?”

“ના.” સુદર્શને કહ્યું.

“ચાલો વાંચો” ધનીએ કહ્યું; “ભાઈ આવશે તો વઢશે.”

સુદર્શન વાંચવા બેઠો પણ ધનીના બોલો ને હાસ્ય તેના કાનમાં સંભળાયાજ કર્યા.

[આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

આપણા કેટલાક મહાજનો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૨ થી]

પશ્ચિમનો જે સારો નરસો સંગમ થવા બેઠો છે તેમાં આણંદશંકરભાઈ પુરો ફાળો નથી આપતા જતાં એ એક જરૂરી બેક છે. મુનશી ગુજરાતના જીવનનું ઇંજન લઈ સનેગ ધણે જાય છે તે માડી આડી અવળી ન થવા માટે તેની પાછળ રમજનદાર ગાડીના રબ્બામાંથી આણંદશંકરભાઈ કોઈ રાર લાલ વાવટો દેખાડે એ આવશ્યક છે. કમનસીબ એટલું છે કે આણંદશંકરભાઈ વસવાટ અને વર્તણૂક ને લીધે, ગુજરાતના જીવનથી પર અને દૂર છે. ‘મારો ગુજરાત’ ‘મારા લોક’ એ લાગણી એમનામાં હોત તો ગુજરાતનું જીવન વધારે વેગવતુ તો નહીં પણ વધારે ગૌરવવતુ થાત; પણ તત્વજ્ઞાનીઓને મમત્વ નથી હોતું એ ગુજરાતનું કમનસીબ છે.

x . x x

વસવાટ અને વર્તણૂકથી જેમ આણંદશંકરભાઈ લોકહૃદયથી પર છે તેમ એમની શૈલીને લીધે ગુજરાતના લોક એમનાથી દૂર છે: બાકી દિવસમાં ત્રણ વખત ટપાલ વહેંચાય ને કેટલાંક દૈનિક છાપાંની દિવસમાં ત્રણ ચાર આદૃતિઓ નીકળે એ જમાનામાં વારાણસી ગુજરાતથી દૂર નથી. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે આજની પ્રગ્મ ઉતાવળની ચગડોળે ચઢી છે; આજનો મુગ પાવડે પગ રાખી ફરે છે. એવા જમાનામાં “પિતાછા! પ્રણામ કરું છું.” કહી પેતાની પુત્રી પાસે આવે, પછી ત્રણવાર એના બેંને લચક આપી, હાથ બેંડી પૂજ્યભાવથી

ઉભી રહે અને પિતાની આજ્ઞા મળતાં ધીમે ધીમે આગળ બોલવા માંડે કે “પધારો ત્રોજનનો સમય થયો છે.” એ ૯-૪૨ ની લોકલ ચુકી જવાની બીક નથી પાલવતું: ધીવનના પરાગથી પમરતી નવવધુ રાત્રે ઝંખણ ઉઠે અને બારીમાંથી જણાતા ચંદ્રને જોઈ બોલે કે “પ્રિયતમ! ભુજોને ચંદ્રની કળા કેવી સુંદર ખીલી છે.” તો એ લક્ષિત રસિકને કમને કહેવું પડે છે કે “મુછ જા હવે; સવારે વહેલા કામે જવું છે.” તો પછી આણંદશંકરભાઈની ભુની વહેલતી ગતિએ ચાલતી ચૈત્તી આજના ગુજરાતને કેવી રીતે પરવડે? વિદ્વાનોએ લોકને જ્ઞાન આપવું હોય તો લોકને અનુકૂળ થાય એવી રીતે આપવું જોઈએ. જે સમયનો અમલ સ્વીકારતો નથી તેને સમયના ચક્કમાંથી ખસી જવું પડે છે. આજના વિદ્વાનો કહેવાનું ઝડપથી કહેશે નહીં તો તે વધુસાંભળ્યા રહેશે એવી બીક રહે છે. વિદ્વાનો પેતાનાં મન મનાવે છે એટલા પ્રમાણમાં લોક જાનના અભિચારી હોતા નથી. બે એમ હોત તો એ આપ મેળે જ્ઞાન બોળી લેત. પછી વિદ્વાનોની આવશ્યકતાજ રહેત નહીં.

x x x

આવું આવું છે: બાકી તો તોફાની બેદરકાર નીશાળીઆઓ પણ આણંદશંકરભાઈ આવતા હોય તો માર્ગ આપે છે: કેટલાક પૂજ્યભાવથી નમે છે. કોઈ હાથ ઉઘેા કરે છે: કોઈક આશ્ચર્યથી ભુજે છે અને એક હજાર વર્ષનો યોગી આજના બજારમાંથી પસાર થાય તો આપણે જેમ સડોતુક જોઈ રહીએ તેમ કોઈકોઈક “અહો” બાવથી જોઈ રહે છે.....

(આ રસિક દેખાવિત્રાવલિનો વધુ મજાકો આવતા અંકમાં)

અજ્ઞાતને પત્રો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૭ થી]

પેરીસ, ગુરુવાર.

મને તમારો પત્ર વખતસર મળ્યો. તમારી બધીજ વસ્તુઓ કે ન સમજાય તેવી હોય છે. અને તેજ કારણે તમારું વર્તન ખીળ સર્વજનો કરતાં કે જુદાજ પ્રકારનું હોય છે. તમે ગામડે જશો એમ તમે મને જણાવો છો. ધણુંજ સરસ, એનો અર્થ એજ કે ત્યાં લખવા સીવાય ખીળું કામ કરવાનું તો તમારે હશેજ નહીં. કારણ કે ત્યાં દહાડો લાંબો લાગશે અને આળસુપણું પત્ર લેખનને માટે ધણું અનુકુળ છે. પણ તેજ વખતે તમારા વાલીની દેખરેખ અને ઉત્ક્રાંતિને શહેરની હમ્મેશની રોકાણોનો પ્રતિબંધ ઓછો થશે ને તેથી તમારા પર કાંઈનો કાગળ જોશે ત્યારે પુછપરછનો પાર નહીં રહે. સાધારણ રીતે દેશના રહેઠાણમાં કાંઈનો કાગળ આવે એજ અગત્યનો બનાવ હોય એવું મનાય. ના, એમ તો નહીં. ત્યાં કદાચ કાગળ લખી ન શકાય પણ અગણિત પત્રો સ્વીકારવા હોય તો તેમ કરતાં વાંધો નહીં નડે.

દિવસે દિવસે હું તમારી યુક્તિઓથી વક્રિય થતો જાઉં છું એટલે હવે તમે કે પણ કરો તેથી મને આશ્ચર્ય નથી લાગતું. પણ તો એ મારા પર દયા રાખવા હું તમને વીનવું છું. કાણ જાણે કેમ કરતાં મને એક ટેવ પડી છે. તમે જે કે કરો તે મારે મન યોગ્યજ લાગે છે. હું આ કહી દઉં છું તેની પ્રતીતિ આપુવા કે આકરી કસોટી મહેરબાની કરીને કાઢશો નહીં.

મારા છેલ્લા કાગળમાં મારા સ્વભાવનું વર્ણન કરતાં મેં જોઈએ તે કરતાં જરા વધારે નીખાલસતા દેખાડી છે. મારો એક મિત્ર જે

ધણે હોંશીયાર અને પકડા મુત્સદ્દી છે તેણે મને ધણીવાર કહ્યું છે કે “કદી પોતાની જાતનું ધસાતું બોલવું નહીં, દુનીઆમાં આપણા ખીળ ધણા મિત્રો એવું કરનાર પડ્યા છે.” મને હવે શીકર લાગવા માંડી છે કે મેં મારી જાતને ઉતારી પાડવા જે કે કહ્યું હશે તે તમે અક્ષરસઃ-સાચું માનશો. તમે જાણતાં હશો કે નમ્રતા એ મારો મુખ્ય ગુણ છે. મારામાં તેનો અતિરેક છે. મારા પર તેથી તમને અપક્ષપાત તો નહીં થાય. કોઈ ખીળ વખત જ્યારે વધારે સુખદ રીતે પ્રેરાયો હોઈશ ત્યારે કદાચ મારા સ્વભાવ ને ગુણદોષનું યથાર્થ પરિભાષાથી વર્ણન કરીશ. એની તો એક પત્રક ભગવત ટેટલી લાંબી યાદી થશે. પણ આજ મને ઠીક નથી અને આ અનંત ગુણાકાર કરીને મગજને તરફી આપવાની મારી જરાએ દાનત નથી.

શનિવારે રાત્રે હું ક્યાં હતો અને મધ્ય રાત્રિ સુધી મેં શું કર્યું એની તમે કદાચ અટકળ પણ લાગ્યેજ કરી શકશો. તે દિવસે હું મારા ચાર મિત્રોની સાથે નોત્રદામના મીનારાના છાપરા પર હતો. અમે ત્યાં ઝોરે-જોડ પીધું ને આધસ ક્રીમ ખાધો. સુધાનાથ પણ તે દિવસે તો પુર બહારમાં હતો. એક મોટું ધુવડ અમારી આસપાસ એની પાંખો ફફડાવતું. તે સમયે ચંદ્રિકાની જ્યોત્સ્નામાં પેરીસ ખરેખર અતિશય સુંદર લાગતું. અરેબીઅન નાઇટસમાં વર્ણવેલા શહેર જેવું-જેના રહેવાસીઓ નિદ્રામાંજ જાગુ પડે થયા તેને મળતું તે કેક લાગતું. પેરીશીયનો ધણું ખરું તો મધરાતેજ સુએ છે. અમારી ટોળા એક વિચિત્ર મંડળી જેવી હતી. તેમાંના ચાર જણ ચાર જુદા દેશોના રહેવાસી હતા. ને દરેકને પોત પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુએ જુદાં હતાં. કંટાળો વધારે તો એમ આવતો કે અંદ્રમા અને ધુવડના સંગાથમાં સાંને

રસધેલા દેખાવાની ને જુનાં પુરાણાં-પ્રાકૃત વાક્યો બોલવાની જાણે દુરજ હોય એમ લાગતું ને ધીમેધીમે છેવટે તો અધાએ ગમે તેમ અર્થ-વગરનું લવવાજ માંડ્યું.

કાણુ જાણુ શાથી ને ક્યાએ વિચારના સામ્યથી આ અર્ધી રસિક-કાવ્યમય જણાતી સાંજ એક બીજી સંધ્યાનું સ્મરણ કરાવે છે. એમાં તો આદેશોએ રસ નહોતો. મારા એક યુવક મિત્રે આપેલા નૃત્યના મેળાવડા (બોલ)માં એકવાર હું ગયો હતો. એણે ઓપેરાની બધીએ નૃત્યક્રીઓને ત્યાં આમંત્રી હતી. ધણુંખરું તો આ સ્ત્રીઓ જડ જેવીજ હોય છે. પણ એમનાજ વર્ગના પુરુષો કરતાં નૈતિક ભાવના આ સ્ત્રીઓમાં ચઢીઆતી હોય છે. બીજી સ્ત્રીઓથી જુદાં પાડે એવો કે દુર્ગણ એમનામાં હોય તો તે દરિદ્રતા. આ અસબદ્ય પ્રસાપ તમારા જ્ઞાનમાં ખાસ વધારો કરી દેશે. એટલે હવે તો હું આ વાત અહીંજ કરું ને કે ઘણા લાંબા વખત પહેલાં મારે તેમ કરવું જોઈતું હતું.

જય જયા મારી જાતનું આતું અનાકર્ષક ચિત્ર દોરી મોકલવા માટે શુરસે થતાં નહીં.

૨

સ્ત્રીઓ સત્ય અને નીખાલસતાના ધરજવા થોડા સહજુણો આગેજ માને છે. એમને મન તો એ દૂર રાખવા જેવા વધારે લાગે છે. ઓપેરાની નૃત્યક્રી જેમાં હાજર હતી એવા નૃત્યના મેળાવડામાં હું ગયો. તેથી તમે મને વિલાસી-વર્ગ જેવો ગણો છો. તેથીએ મોટો ગુનહો એ બીચારીઓને વખાણવામાં હું કરતો હોઉં એમ તમે મને ઠપકા દો છો. પણ હું તો ફરીથી કહું છું. એમને ધન આપો-એમની દરિદ્રતા દૂર કરો ને પછી જુઓ કે એમના સ્વભાવનાં સારાં લક્ષણો દેખાય છે કે નહીં? પણ જુદા જુદા સામાજિક વર્ગો વચ્ચે ઉંચા વર્ગના લોકોએ ન ઓળંગાય તેવા

અંતરાયો ઉભા કર્યા છે. તેથી કોઈ એક વર્ગ અંતરાયની બીજી બાજુએ રહેલા વર્ગ સાથેની સામ્યતા પારખી શકતો નથી. આ ત્રાસદાયક સંગતમાંજ સાંભળેલી એક નૃત્યક્રીની વાત હું કહું તો સાંભળવા જોઈતું ધૈર્ય રહેશે? સેન્ટ હોનોરના (એક રસ્તાનું નામ) એક ઘરના એક કાતરીઆમાં એક ગરીબ સ્ત્રી રહેતી હતી. મહીને ત્રણ ક્રાંક તે ભાડુ આપતી ને એનું કાતરીયું છોડી કદીએ બહાર નહોતી જતી. તેને એક બાર વરસની છોકરી હતી. સાદી પણ સ્વચ્છ ને મન દેખાવતી આ છોકરી એના વર્તનમાં ઘણીજ ગંભીર હતી. અઠવાડીઆમાં ત્રણ વાર બપોરે તે બહાર જતી અને છેક મધ્યરાત્રે તે પાછી આવતી. બધાં જાણતાં કે તે ઓપેરામાં ગાનારી છોકરી તરીકે કામ કરે છે. એક દવાડો રખવાળની ઓરડીમાં જઈને એણે મીણખતીનો ટુકડો માગ્યો ને તે લખને તે ગઈ. ફરી એ નીચે ન આવી એટલે રખવાળની ઐરીને કેંક અન્યથા થઈ. અને તે તપાસ કરવા ઉપર ચઢી. જુએ છે તો એક ગાલા જેવા તકીઆ પર પેલી સ્ત્રી મરેલી પડી હતી. અને પેલી નાની છોકરી એક મોટી પેટીમાંથી ઢગલાખંધ કાગળો કાઢી વગર વાગે બાળી નાખતી હતી. એણે કહ્યું: “મારી મા કાલે રાત્રે મરી ગઈ અને મને એના કાગળો વગર વાગે નાશ દરવાનું સોંપતી ગઈ છે.” આ બીચારી છોકરીને એની માનું ખરું નામ ખબર નહોતું. આખી દુનિઆમાં તે તદ્દન એકલી થઈને રહી. પાસે પૈસો નહીં, સાધન નહીં. માત્ર નાટકશાળામાં નોકરી કરવાની ને ગીધ કે વાંદરો કે સેતાન જેનો પાઠ આપે તે કરી પેટ ભરવાનું.

એની માની મરતી વખતની છેલ્લી શીખા-મણુ એજ હતી કે હડાપણુ રાખવું ને નાટક-શાળાનો ધધો ચાલુ રાખવો. આ છોકરીમાં વિવેક-દૂરદર્શિયણું છે. ઉડા ધર્મભાવ છે અને

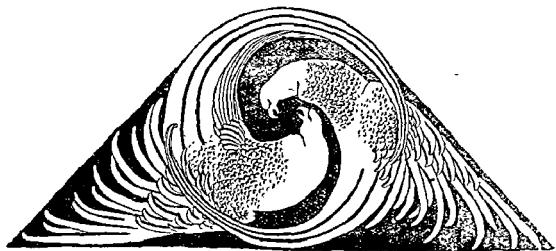
અનિચ્છાએજ પોતાની વાત કહે છે. કહો જોઈ તમે કે જે સુભાગ્ય અને નિઃકલંક પરિસ્થિતિની મોજ માણી શકે છે અને આખી સંસ્કૃતિના સારરૂપ સરેકારી સ્વભાવ દાખવી શકે છે તેના કરતાં આ નાની આળા જે ઝતનું જીવન ગુમરે છે તે વધારે પ્રસંશા પાત્ર નથી? હું તમને સત્ય વાત કહી દઉં? આવાં અકુટીન જનોનો સંસર્ગ કોઈ કોઈવાર હું સહન કરી શકું છું. કારણકે દરેક પ્રકારની વિવિધ માનવતાને ઓળખવાની મારાનાં કે ન સંતોષાય એવી જિજ્ઞાસા ભરી છે. પુરુષોમાં હલકા માણસોની મોખત મારાથી જરાએ ન ખમાય. એમતામાં મને કે ધણુંજ નિંદા હોય એવું દેખાયછે-તેમાંએ આપણા દેશીજનોમાં તો ખાસ; સ્પેનમાં તોહું થોડાવાળા ને.....સાથે ઘણીવાર હોસ્તી બાંધતો. ઘણીવાર મેં એવા લોકોની સાથે એસીને ખાધું છે કે એક અંગ્રેજ તો પોતાનું માન ખોવાની બીકે જેના સામે જોવાનીએ દરકાર ના કરે. ને ચુનેહગારો સાથે એકજ પાત્રમાંથી મેં પાણી પીધું છે. એટલું ખરું કે ત્યાં બીજું પાત્ર હતું નહીં અને તૃપ્તા લાગે તેને છીપાવ્યા વિના ચાલે નહીં. પણ આ ઉપરથી એમ ન

ધારતાં કે મને આવા હીન જનો માટે પક્ષપાત છે. મને મારાથી જુદી હોય એવી બીજાની રીતભાત, નવા ચહેરા, બીજાની ભાવાઓ એવું એવું જાણવાનો શોખ છે. એજ વિચારથી આ બધું પ્રેરાયું હોય છે. અને માણસ સામાજિક અંધનોના નાશ કરે તેનો અર્થ મારી માન્યતા પ્રમાણે એ કે ફ્રાઈબર્ગનાસેન્ટ જરમેઇનના દીવાનખાના કરતાં બીજે સ્થળે પણ સારી રીતભાત જડી શકે છે. અરેબીક ભાષાની માફક તમને તો આ બધું ન સમજાય તેવુંજ છે. પણ હું શું કામ કહું છું તેજ મને સમજાય નથી પડતી.

x   x   x

એના મૃત્યુના બે કલાક પહેલાં લખાએલો પર પ્રિય મિત્ર !

હું ઘણાજ માંદો છું, એટલો માંદો કે લખવું તે પણ ઘણું અઘરું થઇ પડ્યું છે. પણ હવે સહેજ સુધારા પર છે. વિગતવાર લખવાને, આશા રાખું છું કે થોડા વખતમાં શક્તિમાન થઇશ. 'મેડેમ સેવીનના પત્રો' અને 'શેક્સ્પીઅર' માટે પેરીસમાં મારે ઘેર લેવા મોકલજો. હું તમારી પાસે એ બંને પુસ્તકો લાવત પણ મારે આવતા રહેવું પડ્યું. જયજય! હું તમને ભેટું છું.

નવું સાહિત્ય

૪૪૨ થી

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૨ થી)

અને 'શ્રી વ્યક્તિત્વો સ્વીકાર' અને આ યુગના પ્રધાન લક્ષણ નારીવાદ (ફેમીનીઝમ) ના પ્રતીકરૂપ છે. કર્તાનો નારીવાદ તો અલખત એમના ધણીખરા લેખોમાં ખોલી ઉઠે છે—'પાર્વતી' 'દ્રૌપદી' ને 'પદ્મિની' એ પુરાતન આય' ભાવનાઓને નવી નજરે આલેખતી કૃતિઓમાં પણ તેની સખળ છાયા છે. પણ ઉપલા બે નિબંધો તો ભાવિ ગુજરાતજીના બ્યારે એક મહાન મહિલા પરિપદમાં ગોઠવાઈને પોતાના વિધિપુરઃ સરના 'ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સ'નો મુસદ્દો ધડવા બેસશે ત્યારે તેમને ધણા અગત્યના સિદ્ધાંતો અને સૂત્રો પુરા પાડે તેવા છે. સ્મૃતિ-ઝોજ પામી શકે તેવું એ માન એ નિબંધોને મળવાનો વધારે સંભવ એટલા માટે રહે છે કે તેમાં ઉગ્રતા ને આક્રમણની વૃત્તિ તો છે પણ દક્ષતા ને દાક્ષિણ્ય પણ છે. (જેમકે, પૃ. ૩૯૭ માંનો છુટા છડાનો વિચારપૂર્વક ચએલો વિરોધ.) આ છેલ્લા બે ગુણો નારીવાદના બીજા હીમાયતીઓ પણ જેમ વધુ કેળવશે તેમ તેમ એમના લક્ષ્યના જે થોડી ઘણી પણ સિદ્ધિ થવાની હશે તે વહેલી થશે એમાં સંદેહ નથી.

૫

જેવું લેખકનું જીવનદર્શન તેવી તેની શૈલી. જે તેની શૈલિસુશી અલૈકિક અમૂર્ત ભાવનાઓને સેવનારી હોય તો શૈલી તેજસ્વી પણ નિરાશર બને; જે એ શૈલિસુશી એકલવાયા પાંડિત્યરૂં લખવામાં મોજ માણનારી હોય તો શૈલીમાં અમોઘ ચોકસાઈની સાથે સાથે આકાર-હીનતા ને શુષ્કતા બને પ્રગટે; જે શૈલિસુશી નર્વા ઐહિક જીવનમાં સોટનારી હોય તો જીવલેણ દિલ્લસ અને અસ્થિ આડબર શૈલીમાં આવે;

અને જે એ ભાવના અને વાસ્તવિકતાનો દુષ્ટ સમન્વય ફોટોમંદીથી સાધતી હોય તો શૈલી પણ તેજસ્વી ને રસાળ હોય, ચિત્રાત્મક હોય—આડબરની બન્યા વિના ઉચિત શણગારને સહજ સૌંદર્યથી દીપતી કોઈ અમતકારી દેવમૂર્તિ સમી હોય. આ ચારે શૈલીપ્રકારના આપણા અધિષ્ઠાતાઓ અનુક્રમે. નાનાલાલ કવિ, પૂર્વકાલીન નરસિંહરાવ, નારાયણ વિ. દેકુર અને લીલાબહેન છે.

“પોતાની આંખે જોનાર અને પોતાની ભાષામાં રહેનાર કવિઓ આપણે ત્યાં ક્યારે પાકશે!” છટલીના પત્રમાં પુછાએલા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ટંચનાં ચારસો ઓગણત્રીસ ઓગણત્રીસ પાનાં આપી રહ્યાં છે કે “અધીર પ્રયત્નકાર! એ પાકેના પહેલો ફાલ ઉગાડનાર અહીંયાં છે, અહીંયાં છે.” અને આવો ઉત્તર સ્વાભાવિક છે, કેમકે, લેખોમાં બીજી કેટલીક મર્યાદાઓ નવરા શોધનારને માંપડે તેમ છે. પણ કટાક્ષિ જીવન પર મારેલી દૃષ્ટિમાં એમની પોતાની આંખ વપરાઈ નથી, અથવા તો એમની શબ્દ સૃષ્ટિ સ્વરચિત નથી, વ્યક્તિપ્રભાવવાળી નથી, એવું તો કોઈથી કહેવાશે નહીં. એ દૃષ્ટિ નિર્મલ છે, અસ્ફુટ છે અને મર્મગામી છે તેથી જ એની રચેલી સૃષ્ટિમાં ચિંતન્ય, તાજગી ને નવીનતા છે; ‘સાહિત્યકારની પ્રેરકતા’ પણ છે—મીસીસ એસ્કવીથની જેમ ‘કેટલેક’ નહીં પણ ધણે અંશે. અને એ પ્રેરકતા વડે જ, અવલોકનની શરઆતમાં જેને ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અનેક તત્ત્વના અંશે લખાણમાં ઠેરઠેર પ્રગટે છે. એ તત્ત્વને હૃદયમાં નિરંતર ધારનાર કલાકારનો આત્મા જીવો અને પદાર્થોમાં પરસ્પરનાં એવાં સામ્ય દેખે છે જેવાં પ્રાકૃત પામર મનુષ્યોને કદી દેખાતાં નથી. આથી, કલાકાર સરખા-મણીઓમાં અને તેમાંથી ઉદ્ભવતી ચિત્ર રચનામાં

રાયે છે—રંગને રેખાનાં નહીં; મનના ભાવોનાં અને શબ્દોનાં પણ ચિત્રોની રચનામાં. સાહિત્યકારના રસાત્માની આવી વૃત્તિમાંથીજ તેની કૃતિમાં ઉપમારૂપકાદિ અલંકારો, અણુધાર્યા અસરકારક દૃષ્ટિઓ અને અવનવી કલ્પનાઓ અવતરે છે. અને સૌ. લીલા બહેનની એકેએક કૃતિ ઓછા વધુ પ્રમાણમાં આ વૃત્તિને પ્રત્યક્ષ કરે છે તેથીજ એમની શૈલીમાં સાહિત્યકારની પ્રેરકતા છે એમ આપણે યથાર્થતાથી કહી શકીએ.

એ પ્રેરકતાના દાખલાઓની સંગોપાંગ સૂચિ અહીં રજુ કરવા વિચાર નથી. મૂલ અંથ વાંચવાથીજ તેનો અરાખર આરવાદ લઈ શકાય અને જેઓ તુટક ફકરામાંથી મળતા આ સ્વાદના શોખીન હશે તેમને, જરા રહીને બીજા હેતુ માટે ટાંકીશું તે ગલ્તના નમુના થોડો સતોપ આપશે. પણ કર્તાના અલંકારોની એક મોટી વિશેષતા તો અહીંજ નોંધાવી યોગ્ય લાગે છે. એમની શૈલીને જરા અભ્યાસની નજરે જોઈએ એટલે તુરત જણાઈ આવે છે કે ઘણાંખરાં ઉપમેયો અને દૃષ્ટિઓ કુદરતના કે સામાન્ય પહેવારના પ્રદેશોમાંથી લેવાયાં છે—પ્રાણી સૃષ્ટિ કે માનવભાવોના પ્રદેશોમાંથી નહીં. આનાં ઉદાહરણ લાંબાં—ધોધ, તારક, શિખર, માગર, પર્વતરાજ, રોપ, પુષ્પ, અગ્નિ, ચંદ્ર, પથ્થર, પ્રલય, મેઘ; અથવા વેદી, ખરખર, સીતાર, બીન, મોરલી, પુતળ, સીસું, કાંટા, અંકડોડો, કોડલો, રત્નો, રણ-આવી અણવ વસ્તુઓનો ઉપયોગ બહુ છુટથી થયેલો જોઈએ છીએ, સારે પુસ્તકના એના એજ ભાગોમાં પતંગ, બાળક, સિંહણ, યોગી કે અવિમુનિ—એટલાંજ જીવંત પ્રાણીઓ અલંકાર દૃષ્ટિએ વપરાયાં છે. એ બીચારાંની આવડી કરકસર કરવાનું શું કારણ હશે? સાહિત્યકારે તો નિહાવે તેમ સજીવ અને સૃષ્ટિના અવલોકન

ને મનનથી આત્માને સમૃદ્ધ થવા દેવો ઘટે. કદાચ એમ બન્યું હોય કે “સૃષ્ટિની ભવ્યતામાં દિવ્ય “અને દેવતા કલ્પનારા” (?) (પૃ ૩૨૬) કર્તાના આર્થ હૃદયને જડ અદિભ્ય ને, મલિન માનવો ને જીવજંતુઓ કરતાં ભવ્ય કુદરતનું ખ્યાન ધરવા તરફ વધારે પક્ષપાત રહેતો હોય.

મનુષ્યો ભણી હમેશાંજ કશાક વક્ષાવ (“સીતીસીઝમ”) થી અને કાષ્ઠવાર તો મોંતણુ-ઠાંકયા તિરસ્કારથી જોવાની એવી ટેવ લીલા-બહેનના કટાક્ષમાં પણ વારંવાર દેખા દે છે. એ કટાક્ષ પ્રસંગ પ્રમાણે જીવંત ૩૫ ધરે છે: કાષ્ઠ વાર તેમાં સમભાવયુક્ત તોફાન, તો કાષ્ઠવાર પ્રળયી નાખતો ક્રોધ ને તુચ્છકાર હોય છે. થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ:—

(૧) પુસ્તકો એમના [રા. આન દશકરના] પ્રિય મિત્રો છે—જતમલાલભાઈ અને નરસિંહરાવભાઈ તો ખરાજ. (પૃ. ૨૧.)

(૨) જોકે રાજોમાં એ હમેશાં પતિનું અર્ધાંત્ર કહેવાય છે એટલી સભ્યતા માટે સ્ત્રીમંત્રિએ રાજા-કારોને જરૂર આભાર માનવો જોઈએ. (પૃ ૪૦૨.)

(૩) પવિત્રતા એટલે સમાજરૂપી મદારીની ફગાડગી પર વ્યક્તિ-વાંદરનો નાચ એવો રાજ્યાર્થ હશે? (પ. ૧૧૮)

(૪) પરમેશ્વરને પણ પુરુષ કહ્યો. અને તેથીજ એ આટલો પુરુષો તરફ પક્ષપાતી હશે? એવા પુરુષ-ઈશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા શું વળે? એએ પ્રકૃતિને છેતરીને છુટા થવાની માયાકૃતમાં પડ્યો છે. જો કે પ્રકૃતિથીજ એને બાળખાચ છે ને પમાય છે. એવા ઈશ્વરના વારસો આ પુરુષો. એ પણ બીજા કાની નકલ કરે? (પૃ ૧૦૬)

આ સીવાય ‘વિનોદાત્મક લેખો’માંનાં—જેમાંના પહેલા બે સાહિત્ય લેખે નબળા નેજરા છાપાંશાષ્ટ બની ગયા છે—ઝોથી સારા ‘હું મોડો કેમ જન્મ્યો’ માં પણ કટાક્ષની કલા સરસ ખીલી છે, અને એ કાને અનુલક્ષીને

લખાયો છે તે હકીકત જાણનાર: તો તેની મજા વધારેમાં વધારે માણી શકશે.

૬

હવે આ શૈલીમાંનાં (અને આખું અવલોકન પણ) સમેટી લઈએ. તેમ કરતાં, સા. બહેન લીલાવતીના લાક્ષણિક ગદ્યની દ્વિવિધ પ્રસાદી વાચકને ધરવાનુંજ સૌથી ઉચિત લાગે છે. એ ગદ્યને દ્વિવિધ કહેવાનું ખાસ કારણ છે. એમાંના પહેલો પ્રકાર અગ્રેજીમાં જેને 'પર્પલ પેપીઝ' કહે છે પ્રધાનત: 'ઝલકદાર રંગ' પ્રધાન ગદ્યનો છે, અને બીજો, વાગ્ય જેમાં સંપૃક્ત છે એવા સમતોલ અર્થવાહી ને વિમલ ગદ્યનો છે. પહેલા પ્રકારના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુના તરીકે 'જોન' અને 'શેલી' વાળા લગભગ આખા લેખોનેજ સુચવી શકાય. પણ બીજે સ્થળેએ એનું લખાણ ઘણીવાર નજરે ચડે છે:

(૧) નવસંસ્કૃતિની ઘટનામાં સ્ત્રીઓ ક્યાં?

આખા આગળ-ટાંપડી સમી પ્રતાપી આર્યકુલની અધિષ્ઠાત્રીઓની હાર હેઠળી થતી દેખાય છે. મુરખહાં સમી સમ્રાજ્યોનાં અનેક રૂપે દશન યાય છે. સીતારામ સમાં અખંડ અને અદ્વિતીય પ્રેમી જોડલાંઓ અવતરતાં લાગે છે. રામાયણનાં સીતારામ કરતાંએ તેમનો સહચાર વિવિધ સ્વરૂપે દેખા છે. મી. અને મીસીસ બ્રાહ્મર્ણગ સમો સાહિત્યમાં સહચાર, મી. અને મીસીસ પૌંદ્ર રીશાર સમો યોગમાં એકતાર, મી. અને મીસીસ એસ્કવીય સમાં જહેર જીવનનાં રસીઆં, અને મી. અને મીસીસ સીડર્ના વેળ જેવાં મહુર. પ્રવૃત્તિનાં હાસાસેના અવતારો ગુજરાતની નવસંસ્કૃતિને જન્માવશે, અને પોષશે, ત્યારે સરસ્વતી દેવી સદેહે અવતાર લેશે, લક્ષ્મીદેવીના વાસ સદૈવ થશે; ત્યારે જોન સમી વીર બાહાઓ પાકશે, સાવિત્રી સમી મૃત્યુનેએ ડરાવે એવા તેજસ્વી પત્નીઓ યશે; ત્યારે પ્રેમ, સંસ્કૃતિ અને જીવનનો ઉલ્કર્ષ સાધતી નારીઓ અને એમને અલુક્ય નરો પાકશે; ત્યારે સ્ત્રી પુરુષોના અંતરની એકતા સધારશે અને ત્યારે

ગુજરાતમાં નવયુગ અને નવસંસ્કૃતિની સ્થાપના થશે. (પૃ. ૪૦૩-૪૦૪.)

૨. એ અપૂર્વ સુંદરી (પદ્મિની) ની છબી દોરતાં આજ પણ આપણે કંપનને યક્ષીએ છીએ, એની મોહકતાના વિચારે આજે પણ આપણે કંપનને યક્ષીએ છીએ; એની મોહકતાના વિચારે આજે પણ આપણે પ્રમત બનીએ છીએ. હવેનો ચોદાઓને મૃત્યુની લહે જગાડનાર એ મનોરમ સ્વરૂપવાળી જોગમાયા હજી આપણને વિસ્મિત કરે છે.

તે કેરી હશે? બગવાન શંકરની ચંદ્રકલા સમી તે નમણી તોએ અપ્રાપ્ય હશે કે બાલક્ય સમી કમળા પણ તેજસ્વી હશે? પુષ્પના પરાગ સમી તે મૃદુ અને મત કરે તેવી હશે કે વનસ્પતિ સમી માદક અને જ્વોત્તિત કરે તેવી હશે? વીણા રામા તેના સ્વર આત્મામાં જતરી કે? દિવ્ય આદેશ જગાડે તેવા હશે કે રણવાણે સમા તેના સુર જંગલમાં અંધલાવવાનું જોમ જોરે એવા હશે? સૌંદર્ય અને સંયોગથી માત્ર અમર થયેલી એ અબલા હશે કે વીરોનાં હૈયાં જીવનનાર એ કોઈ શક્તિ હશે? (પૃ. ૧૭-૧૮.)

અંતમાં, અતિ લંબાણના લાયે બીજાં ગદ્ય પ્રકારનો એકથી વધુ ફકરો ટાંકી શકાશે નહીં (જેમને એવું ગદ્ય વધુ પ્રમાણમાં આખવાની પિપાસા હોય તેઓ પૃષ્ઠો ૩૩૧, ૨૬૬, ૪૨૩ અને ૪૨૫ પર તે છીપાવી શકશે.)

ન્યામાં એક પ્રકારની અપાર્થિવતા છે. એને લીધે એ સખી યઈ શકે એવા વિચાર કરવામાં એ ધૃષ્ટતા લાગે છે. એને તો દેવી તરીકે પુજા શકાય. એ માનવી છે એમ તો ન્યારે એ જુદાં હોડલાં તરીકે છે ત્યારેજ લાગે છે. માનવહૃદયની રવામાવિક ગંગા કરતાં આકાશની સ્વર્ગ ગંગા જેવાં એના યોગ સૂક્ષ્મતેજઃ અર્ચાવધારે લાગે છે. એનાં કંપનનાં મધુર ઉર્જુયન છે પણ જીંદગીની અનિવાર્ય કંડેરી આતોણું લાં લેખું નથી. સ્વર્ગગંગાનાં કંડેરી લીસોટા કરતાં ગંગા ગેયાનાં મધુર મચાઈ ઉપાને છીંપીવંવાને વધારે સમર્થ નીવડે છે. સ્વર્ગગંગા

નીરખી રહ્યા પછી સ્નાન કરી શુદ્ધ અને સાંત સત્ય અજ્ઞાન ન રહી શકે એ સ્વીકારવા સર્વ કોઈ થવાને જગતની ગંગા તરફજ માનવદેહધને વળવું તરફર છે. એમના ઉત્તર આત્માને કદાચ સૌદર્ય પડે છે. શા. કવિ જેવી પ્રભાવશાળી બુદ્ધિથી આ આગળ સત્ય ઝાંખું લાગ્યું હશે. (પૃ. ૩૮૨)."

૨. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખોની ભાષામાં થોડી અશુદ્ધિ. ઉતાવળી એ પરવાઈ, ને કદીક હણી રસદષ્ટિ તેમજ ખોટા રાજક પ્રયોગ, ખોડીલી વાક્યરચનાઓ અને કોઈ કોઈ મહાગંભીર છાપ ભુલો ઠીક પ્રમાણમાં છે. એ દોષો એકંદરે ભેટાં, શરીના સમગ્ર સાદર્યને બ્યાનમાં લેતાં, એવડા મોટા નથી કે અવગણનના દેહમાંજ તેમને સવિસ્તાર ચર્ચવા પડે. પણ એ સર્વ પદ્ધતિપણના માનને લાચક તો છેજ. અને અહીં તેમનું સૂચન કરીએ છીએ તે લેખિકાને બનિચ મટિ પાઠ ભણાવવાની વૃત્તિથી નહીં. (કયા કમનસીબ નરની મગદુર છે કે નારીવાદનાં આ અર્થે હીમાયતીને કોઈ પણ તરફના પાઠ ભણાવવા કમર કરી શકે?)—પણ, એ દોષોને આનાં શિષ્ટ ગ્રંથકર્તાની કૃતિમાં ભેદને વાંચનાર કે શીખાઈ લખનાર તેમને ગુણો માની બેસે નહીં, એજ કારણથી, એ દોષોમાંના મુખ્ય આ ભૂતના છે:—

(૧) પૃ. ૧૯: વિચક્ષણ અને વિનોદીએ છે; 'ચાવીએ' એમના હાથમાં છે; 'નેતાએ' યયા; 'પ્રિય નએ લાગે': આમ 'એ' અવ્યયનો એકજ પાનામાં છપરા છપર પ્રયોગ થાય એ સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિને તરત ખુએ તેવું છે. એજ ક્ષતિથી ધણાંખરાં રેખાચિત્રો દૂષિત છે

(૨) પ. ૨૫: 'પ્રતિકુળ સંજોગમાં એમની પતિબક્તિ ચળી નથી એમનાં વિનય અને ગૌરવમાં એમણે અર્ધી હીસેા કદીએ માગ્યો નથી.' અહીં સાતમે રાજક 'એમનાં' ને બદલે 'પતિનાં' મુક્યું હોત તો યૌચિત્ય ને સ્પષ્ટતા બને વધુ જળવાત.

(૩) પ. ૩૭, ૬૭, ૮૬: 'વિશિષ્ટ' આ રાજક અને તેથી પણ વધુ તો 'જરૂરીઆત' (પૃ. ૩૩૩, ૩૮૨, ૩૯૬, ૪૧૪, ૪૨૧) બેઠને કાચું ભણેલા માણસોએ પ્રચલિત કરી દીધા છે, પણ ખરાં રૂપ 'ત્રિશિષ્ટ' અને 'જરૂરત' છે.

(૪) પૃ. ૩૮: 'એ સર્વમાં સ્ત્રેણુ તો એકજ પ્રકારનું.' આ બુલ અજણ તેટલીજ રમુજ છે, કેમકે નામ 'સ્ત્રીલને ઠંકણે વિરોપણુ 'સ્ત્રેણુ' લખાયું' છે.

(૫) પૃ. ૪૩: 'પરિણામે નથી એનું મૂલ સ્વરૂપ રહ્યું કે નવું સ્વરૂપ બન્યું' બીજી વાર પણ 'નથી' ભેદએ. આમ તો ભારદર્યન દીલું બને છે.

(૬) પૃ. ૨૫૪: 'એટલું બધું નવું, નવી રીતે ને નવાઇથી કહેવાઈ ગયું' હતું.' આમાં નવાઈ ત્રીજી પુનરુક્તિ નક મી ને અર્થ વિનાની છે

(૭) પૃ. ૩૭૭: 'સ્ત્રીઓની નિરાધારી નેટલી પ્રેરણા અર્થે છે તેટલી બીજા કરાથી નથી મળતી.' આ પણ દીલા ભારદર્યનનો હાખડો. બેને ઠંકણે ક્રિયાપદ કાં તો 'અપવું' ને કાં તો 'લખવું'નો પ્રયોગ કરીને બાળીની રચના તે પ્રમાણે ગોઠવવી ભેદએ.

(૮) ૩૮૩: 'પરંતુ પ્રતાપી, નિશ્ચલ અને ગૌરવભરી ભૂમિએ અનુભવે એવી છતાં સ્વરથ એમની નાપિકાઓનાં લગભગ ખાસ લક્ષણ થઈ ગયાં હોય એવા લાગે છે; આ પૂર્વોર્થ ને ઉત્તરાર્થ સાથે કયો કેટલો સંબંધ છે? આખા ગ્રંથના આ કિલ્લનમ, અત્યંત અસ્પષ્ટ વાક્યનું સંતોષકારક પૃથકરણ તો કદાચ નરસિંહરાવભાઈ પણ ન કરી શકે

(૯) પૃ. ૩૮૪: 'સામ્રાજી' આ ખોટું રૂપ છે, પણ ખરાયી કર્તા અજણ તો નથી કેમકે પૃ. ૪૦૩ પર-સમ્રાજી વંચાય-છે.

(૧૦) પૃ. ૪૧૫: 'માતૃમૂલ' 'પિતૃમૂલ' એ એ ટપ્પેટથી અર્થ તો સમજાય છે, પણ. બ્યારસ્ય પ્રમાણે બાપા લખવી હોય તો બને-સ્વર્ણે. 'મૂલક' લખવું ભેદએ

(૨)

લેખક :

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ.

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ (અમદાવાદ ૧૯૨૪)—પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત પત્રકાર મંડળ તરફથી સહમંત્રી: રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ—અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ગુજરાતી પત્રકારોના કર્તવ્ય પ્રદેશમાં આ પરિષદે અને તેના આ વેળાસર પ્રસિદ્ધ થએલા અહેવાલો સંગીન રીતે દિશાસૂચન કર્યું છે. પત્રકારિત્વને ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર મુકવા આ પ્રથમ સત્રે ઉદ્યોગપૂર્વક અને એકાગ્રતાથી જે સામગ્રી રજૂ કરી હતી તેનો સમગ્ર અને ખરેખર ખ્યાલ આ અહેવાલ ગમે તેને આપી શકશે. આપણા સાહિત્યના આ વિભાગને ખીલવવા ગુજરાતની વિવિધ અને જાણીતી ક્લમોએ આથી જે પ્રેરક અને સુંદર આદર્શ કપ્યો છે તેમાં હવે પછીથી વિશેષ સંગીનતા અને સાતત્યની અમે આશા રાખીશું. અસ્તવ્યસ્ત દશામાં વીખરાએલાં આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસનાં સાધનોની કેટલીક વાનગીઓ આ અહેવાલમાં દેખા દે છે.

તમને એ નહીં સમગ્ર—અનુવાદક: રા.

(૧૧) પૃ. ૯૮: આ પૃષ્ઠ પર ઉપર આખો ફરો ટાંક્યો છે. તેમાં 'માત્ર' ખોટી જગ્યાએ છે. એ વાક્યાર્થે આવે તોજ તેમાંથી બરાબર અર્થ હોય.

(૧૨) પૃ. ૪૨૫: 'સરખવડ' રા. મુનશી ને સૌ. —હીલાલની બહેને આ રાજ કઈ બાપમાંથી આવશે હશે? સસ્કૃત તો નથી લાગતો. તેના મૂળ પરથી 'સરખડ' એમ ગુજરાતીમાં તે આવે.

(૧૩) પૃ. ૪૦ પરનું અર્થહીન 'lagnat'; પ. ૭૬નું 'સરકારિકતા'; પૃ. ૩૮૫ નાં 'સ્વદેવી' અને નેજાં-એ જગતી છાપ બુલોનાં ભંધકર દર્શાવે છે. એવી અતિ મોટી ભૂલો પુરતું પણ શુદ્ધિપત્રક કરાવી જરૂર સંસદ અધ્યક્ષિના કાલેકોને ન જણાઈ એ કેવું આશ્ચર્યજનક!

(૧૪) પૃ. ૨૮૮ ને ૩૩૫ પર ગંભીર ઔચિત્યભંગ છે. સુંદર સૃષ્ટિ વર્ણન પછી તરત ધડીમાળનો મશિન-હૃદયકાર્યો છે ને હડાં-તંત્રચિત્રન પછી તરત વેનીસના કાચકામ ને લેસનાં વખાણ છે. વીલાસતના સાહિત્ય સામ્રાજમાં જેને 'ભેંષાસ' કહ્યો છે તેના આ સરસ નમુનાઓ છે.

મનુભાઈ કલ્યાણી દેશાઈ, પ્રકાશક: યુગધર્મ ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ, મૂલ્ય માહકોને રૂ. ૦-૧-૦, છુટક રૂ. ૦-૧૦-૦.

લીઓ ટોલ્સ્ટોયના રુસ ભાષાના અંગ્રેજી રૂપાંતરનું સરલ ગુજરાતી રૂપાંતર કરી ગુજરાતનાં બાળકોને જે રસભરી ભેટ રા. મનુભાઈ દેશાઈએ આપી છે તેથી એ બાળકો જરૂર એમને આભાર માનશે. સ્વ. ભોર્ગીદ્રાવ દીવેડીઆ, મહાત્મા ગાંધીજી રા. નાગરદાસ ઇ. પટેલ રા. વળામે, અને રા. મનુભાઈ દેશાઈ વગેરેએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સાધુ લેખકની પ્રસાદી ઉતારી આપણા સાહિત્યની તેમ વિચારોની ઇષ્ટ સેવા કરી છે. યુગધર્મ ગ્રંથમાળા આખોએ ટોલ્સ્ટોય ગુજરાતીમાં ટોલ્સ્ટોયપ્રિય ગુજરાતી લેખકો પાસે ઉતારાવવાની યોજના કરી શકે તો એણે ઉચિત યુગધર્મ આચર્યો કહેવાશે.

અનુવાદક મનુભાઈનો અનુવાદ સફળ થઈ શક્યો છે, એમની સાહિત્ય રસિકતા આ અનુવાદમાં ન્યાં ત્યાં મૂર્તરૂપે તરી આવે છે. બાળ ગુજ-

ભળતો લાગે છે. હું તો કંઈ નથી જતી.
અહીંજ છુપાઈને જોઉં. એ શું કરે છે તે સત્વર
જણાઈ આવશે.

નાયિકા

(ચારે બાજુ નજર નાખી હાથમાં પાશ
લઈ, અશ્રુ સારતાં) હે ભગવતિ ગારિ? આ
આ ભવમાં તો તારી મહેર ન મળી. પરંતુ
આવતા ભવમાં તો કૃપા કરી આવી હુઃખી ન
કરીશ (ગળે ફાંસો ખાય છે.)

ચેટી

[જોઈને ગભરાટમાં] બચાવો! કોઈ છે
કે! આવો! આવો! બચાવો! આ રાજકન્યા
મળે ફાંસો ખાય છે.

નાયક

[શુભવાતાં દોડી આવી] ક્યાં છે? ક્યાં છે?

ચેટી

આ અશોકના ઝાડ પાછળ.

નાયક

[વીસોફનાં હર્ષથી] આ તો મારીજ
પ્રિયતા!

[નાયિકાને હાથ ઢાલી પાસ ખુશ્કી લે છે]
નહીં નવીં મળિ! શે જે સાદસી કાર્ય આ તો
કર દૂર કે તારો પલ્લવેથી સહારો;
કુલ પલ્લ વીણવાને હથ ના શકિતવ જો,
કદમ વરી પછી આજે પાસ તે જે ચરાનો?

નાયિકા

[શુભવાદને] અરે! આ કોણ વળી?
[બરાબર નીચાળતાંજ હાથ રોપથી તરછોડી
પામે છે] અરે! છોડી દો! છોડી દો! મારા
મને અટકાવનાર તમે કોણ વળી?
તમારો પુત્ર તમારી યાચના કરતી રહી?

નાયક

[કોઈ પાસ શું નાખવો ધરે ?
જોઈને રોગ હાથમાં કેમ જાયો ?

વિદૂષક

[ચેટી પાસે જઈ] કહેશો બાપા! આમ
આપધાત કરવાનું કેં કારણ?

ચેટી

કારણ? કહું? તમારા આ પ્રિયમિત્ર!

નાયક

શું હું? એના આપધાતનું કારણ હું!
નથી સમજાતું.

વિદૂષક

પણ બાપ! એ બનેજ કેમ?

ચેટી

[પોતાની વાત જણાવતાં] આ તમારા
મિત્ર પેલી શિક્ષા પર પોતાની કોઈ પ્રાણવશતા
ચીતરી હતી ખરેખરે! એના પક્ષપાતી થઈ,
મિત્રાવમુજ્જએ જ્યારે માયું ક્યું ત્યારે તેમનો
અનાદર કર્યો. બસ! એજ નિરાશા. એજ
આનું કારણ.

નાયક

[હર્ષથી મનમાં] શું આજ મિત્રાવમુતી
કન્યકા મલયવતી! ખરેખરે! રત્નાકર વિના
ચંદ્રનેખા ઉદ્ભવેજ ક્યાંથી? અફસોસ! જરા
જુલ આધી.

વિદૂષક

એમ હોય તો માન મિત્ર ખીનગુનેહગાર છે.
એમણે તો આમનીજ આદતિ દોરી હતી. છતાંએ
માન વચનમાં વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો મતે
જઈ જોઈ આવો.

[નાયિકા હરખે બારી, સરમતી, નાયકને જોઈ
હાથ ખેંચે છે.]

નાયક

[મધુ હતી] નથી મુકવાનો એને. શિક્ષાપટે
ચીતરેલી મારી હૃદયવશલા ભુજો, પછીજ.
[સર્વ ચંદનલત્તામહામાં પ્રવેશ કરે છે]

પ્રો. હીરાભાઈ

૧૯૩૬-૩૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૦ થી]

પણ હીરાભાઈને એ કહેવાની જરૂરજ જણાતી નહોતી. તેમણે તરત વાંકા વળીને, પગ કાઢવા ઢાંકણું ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો. બીજાજ ક્ષણે ‘ઓહ, આપરે!’ ની ચીસ પાડતાં તેમણે પોતાનાં આંગળાં મોંમાં ધાલી દીધાં. આખી પેટી બહુજ ગરમ થઇ ગઇ હતી એટલે ઢાંકણું સહેલાઈથી ઉઘડે તેમ નહતું. ગરમી વધતી જતી હતી. પગમાં પહેરેલાં શુટ, અસ્તરનું ચામડું, પાટણનનાં પાયચા વગેરે બહુજ ધ.મેધ.મે સળગવા માંડ્યું હતું. હીરાભાઈના મોં ઉપર હવે ભયનાં ખુદ્કાં ચિન્હ જણાતાં હતાં. “નાનાભાઈ! મૂર્ખની માફક જોવા શું કરે છો?” હીરાભાઈએ જીમ મરી. “ઢાંકણું ઉઘાડો, કાંતો દીવા હોલવો કે કાને ગેસ બંધ કરો. નહીં તો હું જીવતો ભડ થઇ જઇશ.”

મેં ગભરાઈને ત્રણે વાનાં કરવાનો યત્ન કર્યો. મારાં આંગળાંએ વધુ કરવાની ના પાડી. મોંમાં આંગળાં ધાલતો હું પાછો ખેંચી ગયો. પેલા પુરપને દયા આવવાથી તેણે રુમાલ રાખીને યત્ન કરી જોયો પણ તેની પણ તેજ દશા થઇ. હીરાભાઈની રિયતિ હવે ગંભીર થતી જતી હતી. તેણે વિચાર કરીને એ બધામાંથી છૂટવાનો માર્ગ શોધવાને બદલે પોતાના પગ જમીન ઉપર અક્ષાળવા માંડ્યા. મોંમાંથી ગમે તેમ બોલવા માંડ્યું. પણ બહુ વ્યર્થ! પરિણામ શું આવત તે અત્યારે કલ્પવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે અમે ચારે માણસે પોતાનું મગજ ખોઇ નાખ્યું હતું અને સાંકળ ખેંચીને ટ્રેન ઉભી રાખવાનું પણ અમને સૂઝત કે નહીં તે સવાલ

હતો! પણ સુભાએ ટ્રેન એટલામાં વાંદરા ઉપર આવી પહોંચી એટલે મેં હીરાભાઈને રોકન ઉપર ખેંચી કાઢ્યો. એટલીવારમાં તો એમને વેદના અસ્થિ થઇ પડી હતી અને એ મોટીથી ચાલે ભારત હતા. રોકન ઉપર મધરાત હતી છતાં હોહા થઇ ગઇ અને આખરે એક પોરારે સમયસુચકતા વાપરી મોટી બાલ્કની ભરીને પાણી છાંટી દીધું એટલે સુઠઠ સુઠસ કરીને પેલું ચંત્ર ઠંડુ થઇ ગયું. ટ્રેન તો ચાલી ગઇ હતી એટલે સાંતાક્રુઝ જવાને માટે તો ગાડીજ ભાડે કરવાની હતી. આથી સમયનો સવાલ રહ્યો ન હતો. રોકન મારનરના કાલાવાલા કરતાં એમણે યાડના એક શ્રીટરને બેલાવી મંગાવ્યો. તેણે છીણી, રફકાપર, હથોડી વગેરેની મદદથી આખરે પેલી પેટી હીરાભાઈના પગથી છુટી કરી. અમે તેને થોડી બક્ષીસ આપી. રોકન મારતર અને બીજા આસપાસ ઉભેલા માણસોને આ અકસ્માતનો દત્તિહાસ કહ્યો અને ત્યાંથી સંઘા કાઢતરને ત્યાં ગયા. ત્યાં દાઝયાના કપચાર કરાવી મોટી રાતે સાંતાક્રુઝ પહોંચ્યા. હીરાભાઈ પંદર સત્તર દિવસની હેરાનગતી પછી પાછા હોંશીઆર થઇ ગયા. પણ ખેંચેલી વાત એ છે કે પેલું ચંત્ર વાંદરાના રોકન ઉપર શ્રીટર પાસે પડી રહ્યું અને હીરાભાઈએ એવાં બીજાં ચંત્રો બનાવવા વૃત્તિ બતાવીજ નથી!

બાકી હજી મને એમ લાગે છે કે એ ચંત્રથી રતાળ, શકરીયાં, બટાટા, કાંદા વગેરે બહુ સારાં બાકી શકાય અને હોળીના વખતમાં એનાં લાડવા બનાવવામાં બહુ સારી રીતે ઉપયોગમાં લઇ શકાય. પણ હીરાભાઈને આ વિષયનું એટલો અગ્રિય છે કે એમને આવું ચંત્ર બનાવવાનું કહે કોણ?

આપણું એ કેવળ અશક્ય છે; ઇનિહામના પ્રવાહમાં એ સત્ય વારંવાર ખરું પડેલું જણાય છે. જ્યાં સુધી માણસ અજ્ઞાન છે, જ્યાં સુધી તેનામાં આકર્ષક છે, ત્યાં સુધી તે દુઃખી રહેવાનો. અજ્ઞાન અને આસક્તિનું પરિણામ દુઃખ સીતલ નીળું શું હોય ? આ જગતના એ નિયમ છે, તમા તમે શું કરી શકો ?”

“પરંતુ, હું દમણું જે કાર્યમાં ગુલામીએલો છું” બાણુજીમ પોતજ ચાલુ રાખ્યું; “તે નીચે પ્રમાણ છે. મારે આ વિશ્વમાં એક એવી શક્તિનું આકર્ષકન કરવું કે કે જે આ સ્થૂળ જગતમાં એક નવી શક્તિ તરીકે ભવિષ્યમાં કન કરની રહેશે. તે શક્તિ આપણા સમગ્ર અવારનાં, આપણા એકેએક કરણનાં-આર્ત, મન, પ્રાણ અને શરીરની ભૂમિકાઓમાં-નવા નિયંત્રકનાં ભગવાનના સીમેસીધ અર્પિતારૂપ થશે. આપણા અસ્તરની ત્રણ વિશાળ ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે: તે ભૂમિકાઓ પ્રત્યે આપણે યુક્ત થવાનું છે તથા તેમનાદ્વારા આજ આપણા વિકાસ કરવાનો હોય છે તે ભૂમિકાઓ એ: ૧. મનોમય ૨. પ્રાણીય અને ૩. સ્થૂળ-શરીરની ભૂમિકા. દરેક હું કરવા માગુ છું તે એ છે કે અસ્તરની એ ભૂમિકાઓને અ ઉચ્ચતર યાને દિવ્ય આપણાં. આ ૨ નીચે લાવવા માગુ છું. એ પનાજી ધતા માનવનું ચૈતન્ય મનોમય ભૂમિકાની પર આવી રહેલી. વિજ્ઞાનની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ શકશે અને ત્યાં સ્થિત થઈને મન, પ્રાણ તથા શરીરનાં કાર્યોનું રૂપાંતર કરીને તેમને તથા દિવ્ય બનાવી શકશે. એ કાર્ય સ્થાપા અને ભરોસાદાર પદ્ધતિસર ચાલુ રહેશે. મારો કાંવાય” સમજવામાં અહીં ૨મે તમે બુદ્ધ

કરતા હું એમ નથી કહેતો કે એ શક્તિ આખી માનવજાતિનું એકદમ રૂપાંતર કરી નાખશે. મેં તમને આગળ જણાવ્યું છે કે એવી અભિજ્ઞાપા, જે કે ઉત્તર છે, દાત છે, તોપણ તેના સાક્ષાત્કાર થવા અશક્ય છે એ મને કમેકમે માલુમ પડ્યું છે. એવી અભિજ્ઞાપા વિશ્વ નિયમની વિરુદ્ધ છે અને એ નિયમ સ્વીકાર્યજ આપણો છુટકો છે. એટલે હું જારે આ મહાન દિવ્ય શક્તિ વીરો તમને કહું છું ત્યારે હું તેને આ વિશ્વમાં દંભેસને માટે લાવવા મગુ છું એવો મારો લાગાર્થ છે. એ પ્રમાણે યતા તે ધીમેધીમે માનવતા ઉપર કાર્ય કરશે તથા અત્યાર સુધી અજ્ઞાત શક્તિ તરીકે માનવને તે ધડશે. થોડક માણસો ઉપર તેનું કાર્ય થતાં આખી માનવજાતિમાં કેવી શક્યતા રહેલી છે તેનું સૂચન માનવજાતિને થશે, તથા માનવની પ્રકૃતિનું રૂપાંતર થતાં તે કેવી યશ. તેના ખ્યાલ પણ આવી શકશે. મારું કહેવાનું તમે સમજવા કે ?”

“હા જી હું આપણું કહેવું સમજી છું” મેં તેમને જણાવ્યું; “પરંતુ, એ શક્તિ ધણી માણસોને લાભ આપી શકશે કે છુટકાવા થોડા માણસોનેજ તે ઉપકાર નીવડશે તે મારે જણવું છે.”

“એક ધણીને.” તેમણે ખાત્રી આપતાં કહ્યું; “જો મારું કાર્ય મારા જેવા એક કે બે માણસો માટેજ હોય નો માનવજાતિને માટે મારું કાર્ય ધણીજ આજી ઉપયોગી ગણાય. એક, બે વ્યક્તિના ઉપર એ કાર્ય થવું ધણું સહેલ છે. મારો હેતુ કે જીવનને લાગ કરવાનો નથી, પરંતુ દિવ્ય આપિર્માર્ગ સાથે આપણા જીવનનો મેળ મેળવવાનો છે ફક્ત, તે કાર્ય કરવા માટે માણસે કંમર કસીને મંડયાજ રહેવું જોઈએ.

મારા કહેવાનો ભારાથ એ છે કે ચૈતન્યની ઉચ્ચ ભૂમકાને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે મનથી પર-ભુક્ષિતી પર-ગહેલી આપણી શક્તિ બોને કાઢવવી પડે છે.”

એમની જોડેની વાતચીત ઉપની નાગ મનના ઉત્તર જે રચવી સંસ્કાર રહ્યો તે એ હતો કે બહુ ઓ પોતાના વ્યક્તિગત મોક્ષના

હૃદયથી સાધના કરતા નથી, પરંતુ વર્તમાન યુગને અનુકુળ થઈ પડે એવું ચેતનામયનું એકીકરણ કરી બીજા લક્ષ્યાં માણસોને તેના લાભ આપવાને પ્રયત્ન કરે છે. વળી તેઓ જે યોગનું અનુચીતન કરે છે તે હવામાં ખાચા કરવા જેવા [નથા અર્થાત્ મૃગજળ જેવો અનર્થ પણ નથી.

બ હા ર પ ડી ચુ કી છે!

અંમદ-ચંચાચિ પસ્તક-૮

સૌ. બહેન લીલાવતીકૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સચિત્ર)

૩૦૦ પૃષ્ઠ દળદાર પ્રસ્તક]

[મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦

જેમણે નામ નોંધાવ્યાં હોય તેમને પુસ્તક લઈ જવા વીનંતી છે.

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, એકાદિસ સેન. કોટ, મુંબાઈ.

ભીષ્મ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૨ થી]

મૃગયાશીલશાન્તનું રાગ એક દિવસ ગંગાને કાંડે ભમતા હતા, તેટલામાં ત્યાં તેમણે એક દિવ્ય કુમારને ધનુષ્ય ખાણુ સાથે ક્રોડ કરતો જોયો. રાગ કુમારને સવિરમ્ય નીડાળીજ રહ્યા હતા. એટલામાં ત્યાં ગંગાજી પ્રત્યક્ષ થતાં તેમણે દેવમનનું અભિજાન કરાવી તેને રાગને સોંપ્યો. વેદવેદાંગમાં પારંગત યજ્ઞેજ્ઞ પોતાના કુમારનો સ્વીકાર કરી રાગ રાજધાનીમાં પધાર્યા અને પુત્રને યોગગજપદે સ્થાપી તેના કીર્તિચંદ્રની અભિવૃદ્ધિ સાશ્વત્ નયને નીડાળી રહ્યા.

મૃગયાભોગી શાન્તનું રાગ એક દિવસ ગંગાકાંડે પરિવ્રમણ કરતા હતા, તેવામાં દિવ્ય પરિમલથી તેમનું મન આકર્ષાયું. સુગંધિના ઉદ્ભવ સ્થાનને શોધતા શોધતા રાગ એક માછી મારતા ઝુંપડા પાસે આવી પહોંચ્યા. અહીં તેમણે મદનદેવના અંકમાં રમતી એક યુવાન કન્યા જોય. તે કન્યાના ગૌર વદન ઉપર આછી આછી રતાશ પ્રસરી હતી. તેનું પ્રત્યેક અંગ ભરાવાદાર હતું. તેનો ઉત્તમ સ્તન પ્રદેશ અનંગ રાગના પર્થકનું ભાન કરાવતો હતો. ભરાવાદાર માંસલ સ્તનપ્રદેશને લીધે કટિમાંથી સેજ લગી પડતી કિશોર કન્યા મદનરાગના શરસંધાનનું સૂચન કરતી. અનંગ હોવા છતાં કેમ જાણે અંગસુખ હોય તેવો આલાસ કરાવતો મન્મથ આ કન્યાના પ્રત્યેક અંગમાંથી ડોકીઆં કરતો હતો. આ માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા હતી. તેનાજ અંગમાંથી દિવ્ય પરિમલ પ્રસરતો હતો. આ કન્યાએ પરાશર મુનિના સંસર્ગથી બે વર્ષ ઉપર વ્યાસને જન્મ આપ્યો હતો, પણ તેની આ વાનદગ્ધ કાષ્ઠ જાણી શક્યું નહોતું. એનો

પિતા પણ તેને હજી કન્યાજ ધારતો હતો. રાગએ તો તે કન્યાને મદનરાગની સત્તામાં સપડાએલીજ જોય!

મત્સ્યગંધાના શરીરમાંથી ઉદ્ભવતી ક્ષારમયી મોહવશ થઈ શાન્તનુ રાગ ધીમેથી ને કન્યા પાસે ગયા, અને તેના માનગિતા, તથા તેની સ્થિતિ વાંચે બધો જ્ઞાતાં નેને પુછી લીધો. રાગએ મત્સ્યગંધાના હૃતની યાચના કરતાં કંપના ધીમા આત્મે કહ્યું: “કન્યે! હું તારા પાણિપ્રહણની યાચના કરું છું. તું મને વરશે?”

કન્યા લજવાઇ. પરણતું શું, તે એ જાણતી હતી. એકવાર અનુમત્ય થઈ ચુક્યો હતો. સુંદર યુવાન સ્ત્રીઓથી પુરુષો શાને આકર્ષાતા દર્શે, તેનું રહસ્ય ને સમજી હતી તેથી મૃદુ સ્વરે નીચું સુખ રાખી ને બોલી. “રાગના! હું પરણું છું. મારા પિતાના સ્વાધીનમાં રહું છું. પિતાની આજ્ઞા વિના માતાથી કેં થઈ શકે નેમ નથી. માટે નેમની અનુજા મેળવો” માધુર્ય ઝરતા સ્વરે આટલું બોલી, લજ્જાથી ગાયે ઉમરગતી રતાશ સાથે કન્યાએ શૂભિ તરફ જોયું. રાગએ કન્યાનું હૃદય પારખ્યું અને માછીમાર પાસે જઈ તેની કન્યાના પાણિપ્રહણની યાચના કરી. રાગની યાચના સાંભળી માછીમાર પાણી પાગી થઈ ગયો, છતાં ધીજાળથી ને બોલ્યો: “રાગના! આનાથી તમને જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, ને તમારી પાછળ રાગ થાય, તેટલું વચન આપો, તો આ મારી પુત્રીને તમારી સાથે પરણાવું.”

રાગની આશામાં મોટો વિશ્વાસ થઈ પડ્યો! એકપાસ પોતાના મુકુમાર પ્રતાપી પુત્રનો સ્વાર્થ અને બીજપાસ પોતાની મનોગત કામાભિલાષા તૃપ્ત થવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા! રાગ સહસા કેં નિર્ણય કરી શક્યા નહો અને પોતાની રાજધાની તરફ પાછા ફર્યા.

મત્સ્યગંધાના મોહપાશમાં સપડાએલા શાન્તનું રાજ હંમેશાં ઉદાસીન રહેવા લાગ્યા. રાજકાળમાંથી તેમનું મન ઉઠી ગયું. આવેખીવે હૈયા સુના જેવા થએલા રાજની મુખકાન્તિ ઝાંખી થઇ ગઇ. દુનીઆના સઘળા વૈભવો તેમને આકરા લાગવા માંડ્યા.

પિતાની વિકૃત દરાનું કારણ પિતૃવત્સલ દેવવ્રતે યુક્તિથી શોધી કાઢ્યું. તે એકદમ માછીમાર પાસે ગયો અને પિતાને મત્સ્યગંધા પરણાવવા સમજાવવા લાગે. માછીમાર જોલ્યોઃ “કુમર! આ કન્યાને જે પુત્ર થાય, તે શાન્તનું પછી રાજ થાય, તેવું વચન આપો, તો આ કન્યા હું તમરા પિતાને આપું.”

“માછીમાર! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે. ગાદી ઉપરથી હું મારો હક્ક ઉઠાવું છું.” બીભે દ્વંદ્વતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“તે તો ફીક,” માછીમાર જોલ્યોઃ “તમારા વચન ઉપર મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, પણ તમારી સંતતિ મદ્ય માગ દાહિતને તાસ આપે તો?”

દેવવ્રત વિચારમાં પડ્યા. તેમની પિતૃકૃતિનું માપ અત્યંત નીચળું હતું તેમણે અદ્ય સમયમાં મન સાથે દન નિશ્ચય કરી લીધો અને બિડો ત્રાસ લઇ ધમકીથી જોલ્યાઃ “માછીમાર! સાંભળ, મેં તે રાજ્યનો ત્યાગ કરી દીધો છે. તારા દાહિતનું ત્રિય દરવાગે તને કહું છું તે તું સાંભળ. આજથી મરણ પર્થત હે દાસ, હું સ્વભર્ય પાળશ, અપુત્રતા જે ગતિ થાય છે, તેવા ગતિ મારી નહીં થાય. મૃત્યુ પછી મને મોક્ષજ મળશે. હવે તું નિઃશંક થઇ તારી પુત્રી મારા પિતાને પરણાવ.”

દેવવ્રતની વાર્ણીથી ગંગાનાં જળ સ્તંભી ગયાં, વાયુ ચિત્ત થઇ ગયો; અને માછીમાર તે આજોગ બની ગયો. અતે ત્વરથી રાજને

મત્સ્યગંધા પરણાવવામાં આવી. શાન્તનુંએ જ્યારે દેવવ્રતની પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળી, ત્યારે હર્ષાન્વિત થઇ સજળ નયને તેમણે દેવવ્રતને વરદાન આપનાં કહ્યુંઃ “પુત્ર! તું ઇચ્છીશ, ત્યારે તારું મગ્ધ થશે. તારી ઇચ્છા વિના મૃત્યુ તને ત્રી ગકશે નહીં.” આમરણાં કૌમાર્ય-મત લીધેલું દેવવ્રતે દેવવ્રત ત્યાર પછી બીભના નામથી યોગાપાયા. અસ્પૃશિત અભયર્થના પાલનથી આવું અશ્વઘ્ય વરદાન મળે, તેમાં નવાઈ પણ શી હોય.

મત્સ્યગંધાથી શાન્તનું નાશને જે ખેત્રો થયા. શાન્તનું નાશ વિદેહ થયા પછી પ્રથમ પુત્ર વિચિત્રવેતને નાન બનાવવામાં આવ્યો. બીભ માત્ર તેને સપાદ આપવાનું શ્રમ કરતા હતા. પણ વિચિત્રવેતને મેઘવ સાથેના યુદ્ધમાં લણાયો, એટલે દુનિયપૂત્ર બાગક વિચિત્રવેતને રાજ-ગાદીએ ખેંસાડવામાં આવ્યો.

જ્યારે વિચિત્રવેત વૈભવદશાએ પરોવ્યો, ત્યારે તેને માટે કન્યાઓ શોધી લાવવાનું કાર્ય બીભને કવું પડ્યું. તે સમયે કાગીરાજની ત્રણ કન્યો એના સ્વયંવર થવાને હતા, તે વાત બીભને જાને આવતાં બીભ એકલાજ તે સ્વયંવરમાં ગયા, અને સ્વયંવરમાંથી જગાડારે કન્યાઓનું દંત્વ કહ્યું. સહ્ય, શિશુમળ અને કાર્ત્તીરાજ જેવા જળીઆ રાજાઓ બીભના આવા અવિનયથી ક્રોધિત થઇ તત્કાળ તેમની પાછળ પડ્યા. બીભ એકાંત સ્થળે જઇ ગયું મહારથીઓને પરાભવ કરી કન્યાઓ લઇ રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા આ પ્રસંગ બન્યા પછી બીભ અજેય મનાવા લાગ્યા ત્રણે કન્યાઓને વિચિત્રવીર્ય સાથે પરણાવવાની તૈયારી બીભે કરવા માંડી, તે સમયે મોટી કન્યા અંબા બીભ પાસે આવી અને કહેવા લાગીઃ “મેં મનથી શાલ્ય

રાજને પસંદ કર્યો છે. તેથી હું મહાભાગ! તમને થોડાં દિવસો તેમ હવે વર્તો.” અંબાના મનનો અભિપ્રાય જાણી ભીષ્મ જાતે અંબાને લઈને શાલ્ય રાજના નગર સુધી મુકી આવ્યા. ખીજ એ કન્યાઓ અંબાસિકા, અને અંબિકાનાં વિચિત્રવીર્ય સાથે પ્રાણપ્રદણ થયાં.

પરપુરુષના હસ્તનો સ્પર્શ થયો ગણી શાંદે અંબાનો સ્વીકાર ન કર્યો. આથી અંબા પાછી હરિતનાપુરમાં આવી અને ભીષ્મનેજ પરણવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. આ સમયે ભીષ્મ પાવનની દશા અનુભવતા હતા; યાચના કરનાર અંબા જેવી સ્વરૂપવતી સુંદરી હતી; છતાં પિતાને માટે આયેલી પ્રતિજ્ઞા સંભારી ભીષ્મે અંબાની યાચનાનો સ્વીકાર ન કર્યો. પોતાના જીવનને આમ નીરસ કરનાર ભીષ્મ છે એમ જાણી અંબાએ ભીષ્મ ઉપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પરશુરામને ઉદ્દેશ્યો અને ગુરુ શિષ્યતાં યુદ્ધ મંડાયાં, અલ્પચર્યનો વિજય થયો, એટલે અંબા હતાશ થઈ મહાદેવની તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. ખીજા જન્મમાં ભીષ્મને મારવાનું વરદાન મેળવી અંબા ખીજા જન્મમાં સ્ત્રી થઈને જન્મી. તેનું નામ શિખંડી પાડવામાં આવ્યું. લાંબે કાળે તે સ્ત્રી મરી પુરુષ થઈ અને મહાભારત યુદ્ધમાં ભીષ્મના મરણનું નિમિત્ત બની.

કાશીરાજની સુતાન કન્યાઓના સહવાસમાં વિચિત્રવીર્ય અહોરાત્ર રહેવા લાગ્યો, તેથી રાજ્યભાર ભીષ્મે વહેવા માંડ્યો. સ્ત્રીઓના અતિ સહવાસને લીધે ક્ષય રોગ થવાથી વિચિત્રવીર્ય અકાલે મરણ શરણ થયો. મત્સ્યગંધાને હવે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. એના હિતની ખાતર ભીષ્મે આમરણાંત અલ્પચર્ય પાલનની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, પણ અત્યારે એનું હિત શામાં હતું? વિષમન્યમૃતે ક્વચિદ્વેલ અમૃતે વા વિષવીશ્વેરચ્છયા દેવમતની પ્રતિજ્ઞા મત્સ્યગંધાને અનેકવાર અમૃત સમાન હતી, હવે તેજ પ્રતિજ્ઞા તેને સાલવા

લાગી. ચંદ્રવંશનો અત્યારે લોપ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. મત્સ્યગંધા-સત્યવતી-એ ભીષ્મને વિચિત્રવીર્યની લાચારી સાથે નિયોગથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાને સમજાવ્યા, પણ ભીષ્મ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી ચળ્યા નહોતો. તેમણે કહ્યું: “માતા! તમે ખરેખર ધર્મનીજ વાતો કહો છો. પણ તમારા લગ્ન સમયે શુદ્ધ તરીકે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમે જાણો છો. તે પ્રતિજ્ઞાને હું ત્યજનાર નથી. પૃથ્વી ગંધ ગુણનો ભાગ કરે, જળ રસગુણ ત્યજે, જ્યોતિ તેજહીન પ્રાય ચંદ્રમા ઉજ્જી થાય, અને સૂર્ય રીત થાય, તો પણ હું મારી પ્રતિજ્ઞા ત્યજશ નહીં.”

પુત્ર વિના વંશક્રમનો નાશ થાય, એ આર્ય હૃદય સહી શકેજ નહોતો. પોતાના પિતાએ ભીષ્મ પાસે કરાવેલી પ્રતિજ્ઞામાં સન્યાસીએ વંશનો નાશ જોયો. એ પ્રતિજ્ઞાજ તેને લય કર જણાવા લાગી. અતે ભીષ્મ બોલ્યા: “ભરતવંશની વૃદ્ધિને માટે હું માતા એક નિયમ છે તે સાંભળો: કોઈ ગુણવાન બ્રાહ્મણને ધન આપીને બોલાવી વિચિત્રવીર્યની લાચારીથી સંતાન ઉત્પન્ન કરાવો.”

ભીષ્મની વાણી સાંભળી ધીમું દસીને લજ્જાથી સત્યવતી બોલી: “તમે ખરેખર સચ્ચ કહો છો. તમારા ઉપર વિશ્વામ રાખી એક વાત કહું છું તે સાંભળો! મારી કૌભાયાવસ્થામાં પરાશર મુનિથી મારે વ્યાસ નામે કામીનપુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, તે અત્યારે તેના પિતા પાસે વસે છે. જો તમે કહો, તો હું તેને બોલાવી પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવું.” ભીષ્મે સત્યવતીનાં વચનોને અનુમતિ આપી અને વ્યાસથી ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ, ને વિદુરનો જન્મ થયો.

કુમારોની બાલ્યાવસ્થામાં ભીષ્મેજ રાજ્યભાર ઉઠાવ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ ને વિદુર વંશમાં આવતાં તેમને માટે થોડાં કન્યાઓ શોધી લાવી ભીષ્મે ભરતકુળને નવપદ્મવિત રાખ્યું હતું કૌરવો અને પાંડવોની વચ્ચે ઉદ્ભવેલી ઈર્ષ્યા, આ બધાને થોડા સમય સુધી ભીષ્મ સહી

શક્યા, તટસ્થ રહી શક્યા, અને સંયમમાં પણ રાખી શક્યા; પણ ન્યાયાં બાળકોનો પક્ષ ધીરે ધીરે નરમ પડતો ગયો અને કૌરવો રાજ્યસત્તા પચાવી પડવા લાગ્યા. ભીષ્મે આ સમયે વધારે આત્મ-અળ દર્શાવતું જોઈતું હતું, પણ દૈવની ગતિને લીધે ભીષ્મ કૌરવની સત્તામાં તણાયા. પાંડવો પ્રતિ સફળાવ હોવા છતાં ભીષ્મ તેમને લેસ પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યા નહીં. વારણાવતમાં પાંડવોને આળી નાખવાના પ્રયાસ થયા, તેમને વનવન રમગણું પડ્યું; હરિનાપૂરમાંથી તેમને કાઢી મુકી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં જુદા રાખવામાં આવ્યા, ત્યાં સુધીના બધા પ્રસંગોમાં ભીષ્મ પોતાનું વ્યક્તિત્વ શમાવી, પોતાના અંતરતાદને દબાવી કેવળ શાંત થઈને બેસી રહ્યા હતા. તે ધડી ધડી ધૃતરાષ્ટ્રને અને દુર્યોધનને શીખામણ આપતા હતા, પણ કુટુંબનો વડીલ કહે તેમ નહીં. પણ કોઈ બહારનો માણસ કહે તેમજ તેમણે વર્તન રાખ્યું હતું.

પાંડવોએ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રાજસૂય યજ્ઞ આરંભ્યો ને સમયે ભીષ્મ પણ ત્યાં ગયા. પ્રથમ અર્ધ્યાદાન કોને આપવું, એ પ્રશ્ન જ્યારે ઉપરિચિત થયો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ઐશ્વર્યને સારી પેઠે સમજી ગયેલા ભીષ્મે કેશવનેજ પ્રથમ અર્ધ્યાદાન કરવા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું. શિશુપાળ ક્રોધે ભરણો. વયમાં, જ્ઞાનમાં કે બળમાં શ્રીકૃષ્ણ હરતાં બધા રાજાઓ ત્યાં ચઢીઆત્મ હતા. વામુદેવ તરફ દેખવૃત્તિ હોવાને લીધે શિશુપાળ કૃષ્ણનું ઐશ્વર્ય સન્ન્યો નહોતો. પુષ્કળ વાગ્યુદને પરિણામે શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાળનો નાશ કર્યો.

રાજસૂય યજ્ઞમાંથી દ્રૌપદી અને ભીમસેને દુર્યોધન શકુનિ વગેરેની મશ્કરી કરવાથી જાણે પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો. ભીષ્મે દુર્યોધનને ધણો સમજાવ્યો, પણ ન માન્યું-દુર્યોધને કે ન સાંભળ્યું ધૃતરાષ્ટ્રે. પાંડવો એકવાર તો હાર્યા. અને દ્રૌપદી-

વસ્ત્રહરણનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો. ભર સભામાં છુટા કેશે દ્રૌપદી આવી. તેનું અર્ધ વસ્ત્ર નીકળી પડ્યું હતું, દુઃશાસન વારેવારે તેને ધક્કા મારતો હતો. તેના અંતરમાં રોષ અને લજ્જાએ ઉભરાતાં હતાં. 'ભીષ્મ અને દ્રૌણ જેવા સભામાં છે, તે મારું અપમાન થવા નહીં દે' એ આશાએજ તેણે સભામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેણે પ્રશ્ન કર્યો: 'યુધિષ્ઠિર પ્રથમ પોતાની જાતને હારી બેઠા છે કે મને?' પ્રશ્ન સાવ સાચો હતો. પોતાની જાતને પ્રથમ હાર્યા પછી બીજાને હાર્યાં મુકવાનો યુધિષ્ઠિરને અધિકાર શો હતો? મરેલો માણસ બીજાને કમ મારી શકે? આ ધર્મ અને આ અધર્મ એમાં ગોથા ખાતા ભીષ્મ, દ્રૌણ નપુંસક પેઠે જે થયું તે જોઈજ રહ્યા. 'ધર્મની સુક્ષ્મતાને લીધે માન્યી તને યોગ્ય ઉત્તર આપી શક શો નહીં,' આમજ ભીષ્મ બોલવા લાગ્યા અંતઃક્રાંતિ જે કહે તે ધર્મ, એ મિહાંત દુર્યોધનથી દબાઈને ભીષ્મ વ્યક્ત ન કરી શક્યા. પાંચાલીએ દ્રોણ ચ ક્ષીણમય ચ નામ્ત સન્નમ્! વગેરે શબ્દોથી તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. તેની આશાના સ્તંભો પડ્યા બચાયા. ભરદ્વાજે લાંગી ગયેલા નાવમાંથી જળમાં ડબકાં ખાને મનુષ્ય લાકડાનો કડો દેખી બચવાની આશાએ તે કડો પકડવા જતાં જળનું શીણ હાથમાં આવે ત્યારે જેટલો નિરાશ થાય, તેટલી નિરાશા દ્રૌપદીને થઈ. હવે પોતાની લાજ લેવાશે, એમ તેને લાગ્યું. પણ અણી વખતે ભક્તવત્સલ ભગવાન પાંચાલીનાં વહારે ધાયાં, એકને બદલે અનેક ચીર નીકળવા લાગ્યાં. સભામાં ચમત્કર થવાથી સૌ આશ્ચર્ય પામી જોઈ રહ્યા! આખરે પાંડવો પાંચલીના પ્રતાપે બંધનમાંથી છૂટ્યા. દુર્યોધનના પ્રપંચથી બીજવાર પુનઃ રમાયું અને પાંડવો તેર વર્ષનો વનવાસ ભોગવવા વનમાં ચાલ્યા ગયા.

તેર વર્ષના વનવાસને અતે પાંડવોએ પોતાનો રાજ્યભાગ પાછો માગ્યો. પણ દુર્યોધને અધમર્ત્તથી 'રાજ્યભાગ આપવા ના પાડી. પરિણામે મહાભારતનાં યુદ્ધ મંડાયાં. બીષ્મે આ યુદ્ધમાં પ્રથમ સેનાપતિપદ સ્વીકાયું. અરાઢ દિવસના ભયંકર યુદ્ધમાં બીષ્મે દસ દિવસ સુધી સંત્રામ કર્યો. પાંડવપક્ષના અનેક યોદ્ધાઓનો સંહાર થઇ ગયો. શ્રી કૃષ્ણની નિઃશસ્ત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા બીષ્મે શૌર્ય દાખવી જેવાર તોડાવી. એકનીસ વાર નિઃશસ્ત્રિય પૃથ્વી કરનાર જામદગ્નિને યુદ્ધમાં પરાજિત કરનાર બીષ્મ કૃષ્ણની સહાયથી લડતા અભુજન સામે નકાબ્યા. રુવેરુવે તેમનું શરીર બાણોથી બેદાઇ ગયું. શરીરમાં કેટલાંક ત્રાણો ઉડાં ખુંપી ગયાં, કેટલાંક શરીરની આરપાર નીકળી ગયાં. કેટલાંક શરીર બહાર લટકતા લાગ્યાં અનેક બાણોથી વ્યથિત થતા બીષ્મ મોટા ધબ્બાકા સાથે રથમાંથી ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યા. શરીરમાં ખુંપેલાં અસંખ્ય બાણોને લીધે તેમનું આખું શરીર શરો ઉપર ટેકવાઇ ગયું. આથી જણે શરતદષ ઉપર બીષ્મ સુના હોય, તેવો આભાસ થતા લાગ્યો. તેમના આખા શરીરની ચામડી બેદર્ઢ ગઈ હતી. તેમાંથી લોહી વરતું હતું, માંસની પીશીઓ કેટલેક રથજોથી બહાર નીકળી પડી હતી. આમ દુઃખ પામતા બીષ્મ પડ્યા. તેમનું મગતક ઢળી પડતું હોવાથી અભુજે શોષધાન આપ્યું. બીષ્મને દુવાતર થએલા જોઇ પાતાળ મંગાનું મિષ્ટ જળ અભુજે પોતાની વિદ્વાના પ્રતાપથી પાપું. બીષ્મ શાંતિમાં શરતદષ ઉપર પડી રહ્યા. દ્રૌપદીને થએલા ધોર અન્યાયને મુજે મોટું જોઇ રહેનાર બીષ્મને શરતદષ ઉપર પડ્યા રહી અપાઞ બધા સદેવી પડી. પાપ કરનાર, અને પાપ થતું જોઇ રહેનાર અને પાપના ભાગીદાર અને છે, એમ આપણાં

શાસ્ત્રો પ્રતિપાદન કરે છે. બીષ્મે આમજ પાપની ભાગીદારી કરી અને પરિણામ ભોગવ્યાં.

પિતાના વરદાનને લીધે બીષ્મ ઉત્તરાયણના સૂર્ય ન થાય, લાં સુધી મરણ શરણ ન થયા. પિતામહ પડ્યા પછી પણ જીવતા રહ્યા. 'સારિવક વૃત્તિવાળા સુપાત્ર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર પાસે શ્રી કૃષ્ણ યોગેશ્વર પિતામહના આટલા આયુષ્યનો પરમ લાભ લેવડાવે છે. શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વ જેવી મંજૂલાઓમાં ભરેલા ગંબીર, ઉદાત્ત, અને પરમશુદ્ધિથી શોધી સંસ્કારેલાં અનુભવરત્નોના અદ્ભુત ભંડાર પિતામહ પાસેથી લેઇ લેઇ યુધિષ્ઠિર રાજ્ય રાજ્યના અને પ્રજાના પરમ શોભના આધાર થયા.^૧

અટ્ટાવન દિવસ સુધી શરશરમાં પડે પડે પીડા પામતા બીષ્મનો અવસાનકાળ આવ્યો. તે સમયે તેમણે પાંડવો તથા શ્રી કૃષ્ણને પોતાની પામે ઓલાવ્યા. પાંડવોને અંતિમ મોધ આપ્યો, અને શ્રી કૃષ્ણ પ્રતિ પ્રેમદષ્ટિ રાખી તેમણે પ્રાણ ભાગ કરી દીધો.

રાજ્યતંત્રની અંદર રહીને રૂંચત વર્ગનો પ્રત્યેક જણ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને આચારમાં મુકી શકે નથી. રાજ્યાધિકારી જે કે કરે, તે બધું યોગ્યજ હોય, એમ પણ બનતું નથી. તેમ છતાં પ્રજા વર્ગ જ્યાં સુધી અમુક શામનને સ્વીકારે ત્યાં સુધી તે શાસનનાં કાર્યોને અનુકૂળ થઇ જતું અને તેમાં સહાય કરવી એ પ્રજા વર્ગનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે.^૨

બીષ્મ જાણતા હતા. કે દુર્યોધનને પક્ષ અન્યા માં છે. છતાં અર્ધમ્ય પુરોષે દામો એ ભાવનાને અનુસરતા બીષ્મ દારવપક્ષમાં રહ્યા અને અને મરણશંકા થયા.

"Bhishma is the spirit of the Traditions, Experience, and Wisdom of Ages."

૧ શરતવતીચંદ્ર ભગ ૪ શો.

૨ ભાસ્કર મુદ્ધ વીરો લખતાં મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દો.

ઉદ્દેશો દાવ

અનુસધાન પૃષ્ઠ ૩૬૦ થી]

૨૨૩૭૭૭૭૭

રણકાર કરતી નીચે જમીન પર પડી. હજીએ જન્મેલ ટેમલ પર કાણી ટેકરીને, મુખમુદ્રા હાથથી હાંકીને એમ ને એમ શાંત અને અચુલ બેસી રહ્યો હતો.

આ લક્ષ્મીના લાડીલા પુત્ર તરફ સધળી આંખો હવે દોગાઇ. ખીખ રમનારાઓએ જગનની આજીનેરા પોતાની આજી પડતી મુકી. પાછો નંબર પાંચ! કાલાહલ વધતો ચલ્યો. આનંદપુરના લોકો જગતનું-જેતાનું-વદન જોવા આતુર બન્યા.

ગીતીઓથી ઘેરાએલો જગત તો હજી એમ ને એમ ટેમલ પર કાણી મુકી મૃતવત બેસી રહ્યો. લોકો તેની ખુરસીને ઘેરી વળ્યાં. એક જણે તો તેની સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો-પછીથી માત્રમ પડ્યું કે તે લલિતપ્રાણ હતો; પણ વ્યર્થ. જગતનું આપું શરીર ધે.ળું થઇ ગયું હતું. ચિત્રમાં આલેખેલ ચિત્ર પેટે હાલ્યા ચાલ્યા વિના તે ખુરસી પર ચોંટી રહ્યો હતો. કેમ જણે આરસમાંથી પ્રતિમા ન કોતરી કાઢી હોય!

પાછો નંબર પાંચ!

“આનંદપુર ઘૂતશાળા”ના વ્યવસ્થાપક હવે હીમત હાર્યા. તે સાંજને માટે ઘૂતશાળા હવે બંધ રાખવામાં આવી. જગત તો પુનર્જાની માફક સ્વસ્થ અને નિઃશ્વેજ બેસી રહ્યો હતો. લોકોમાં વાતચીત વધી પડી.” એનું અભિમાન હવે તો ઉતારવું જ નેહએ. દૂરના પ્રણામાંથી કોઇના ગાવાનો સ્વર સંભળાયો: “સીતારા હો તો અપસા હો.”

આ કાલાહલ પણ એ ગૂઢ રમનારને એની

નિદ્રામાંથી જગાડી ન શક્યો તેની આસપાસ લોકોનો સમૂહ વધતો ચાલ્યો. મિત્રોએ તેને બોલાવ્યો: “જગતપ્રાણ, જગતપ્રા...ણ” લલિત-મોહનનો પરિચિત સ્વર ઘૂતશાળાના બંધ ખંડમાં ગાજી ઉઠ્યો.

હજી પણ તે જવાબ આપ્યા વિના બેસી રહ્યો.

વ્યવસ્થાપક એને ઢંઢેવ્યો; ખભા હલાવ્યા. પણ વ્યર્થ. તેની ખુરસી પણ હચમચાવી મુકવામાં આવી. પણ તે મૂર્તિ માફક સ્થિરજ રહ્યો.

જનસમૂહ વધતો ચાલ્યો. લલિતપ્રાણ અને વ્યવસ્થાપક એ સમૂહને ભેટી જગતની ખુરસી પાસે આવ્યા. મહામહેતને એ ગૂઢ જેતાના હાથ તેના વદન પરથી ખસેડાયા. તેનું માથું તેની છાતી પર ઢળી પડ્યું...કેવું ભીષણ દર્યા.

પ્રેક્ષકોમાંથી એક ઝીણી પણ કારમી ચીસ ઉઠી.

જેણે આખા આનંદપુરની લક્ષ્મી વશ મરી હતી તેનું શરીર અત્યારે હિંમવત હંકુ થઇ ગયું હતું. આંખો ઉઘાડી હતી. કેમ જણે ટેમલ પર સુવર્ણના ઢગલા તરફ તાકી તાકીને ન નેહ રહી હોય! એનું મોઢું અર્ધું ઉઘાડું રહી ગયું હતું. સફેદ કપાળપ્રદેશ પર આંખોના બે મિંદુઓ રમી રહ્યાં હતાં.

જગતે આ ફાની જગતનો ત્યાગ કર્યો હતો. ઘૂતશાળામાં-કે જ્યાં તેણે પોતાનું સધળું જીવન પીતાપ્રાણ હતું ત્યાં-તેનું નિર્જીવ બોળાણું પડી રહ્યું; સુવર્ણના ઢગે તેને દાટી દીધું હતું.

.....હજીએ આનંદપુરના જનો વાત કરે છે કે જગત અંતપર્ષત જુગારીજ રહ્યો; લક્ષ્મીના બોળામાં ઉઘર્યો અને લક્ષ્મીના બોળામાંજ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો.

તુતાન્ખામનની કબર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૫ થી]

ત્રીજું પડ ખીજ પડના જેવું જ હતું પણ તેના પર પણ સીલ હોવાથી શોધકાએ નકકી કયું કે કફન (Sarcophagus) મુઢીકાઇનો હાય હતો આવ્યો નથી; તે પડ ઉપર એ તેમને એ સોનાના હીરે મટેલા મોટા કદના પંખા મળ્યાં. તે એ તે લંબચોરસ કફનના એ છેડે મુકેલા હતા. તે અને ઉપર શહેનશાહનાં એ જુદા જુદા પ્રસંગ પરનાં ચિત્રો કાતરેલાં હતાં. એ લાંબાં મોટાં રણ શીમાં કફનની એ બાજુએ ગોઠવેલા હતાં. મી. કાર્ટરે તેમને ત્યાં ત્યાં વગાડીને ખાત્રી કરી કે તેઓ ૩૩૦૦ વર્ષ પછી પણ વગડી શકે છે. વળી શહેનશાહની રક્ત દેવીઓના ચિન્હરૂપ એક કુડું મળ્યું. તેના ઉપર શહેનશાહને પરલોકમાં મહાયરૂપ થવા માટે મંત્રો લખેલા હતા. આ ઉપરાંત શહેનશાહના અંગત વપરાશમાં આવેલી જાતજાતના કાતરકામવાળી હાથની લાકડીઓ મળી.

ચોથું પડ ત્રીજ પડના જેવું જ હતું. તેના ઉપર પણ સીલ હતું; તે ઉપર એટલે તેમને પીળા આરસપહાણનું કફન મળ્યું. તે કફનનો પથર મહામહેનતે ખસેડ્યો; શોધકાએ તરતજ પોતાની વીજળીક અતીઓનો પ્રકાશ તેના ઉપર આતુરતાથી ફેંક્યો; તેમને મૃતદેહને અદ્યે દ્રક્ત રેશમી પડાઓજ નજરે પડ્યા. જોત જોતામાં તે પડાઓ ચીરાઇ ગયા; અને સર્વેની નજરે શહેનશાહનો સોનાથી મટેલો મૃતદેહ નજરે પડ્યો. તેના હાથ વાળેલા હતા; તે અને હાથમાં રાજદંડ હતા. તેના માથા ઉપર નાજદેવ અને

ગ્રંધદેવ—ઉત્તર અને દક્ષિણ ધણપતના ઐક્યનું ચિહ્ન—હતા: ન્યારે તે શોધકાના આતુર નયનોએ તે ચિહ્નની આસપાસ નાની પુલોની અને પાંદડાની માળા કે જે કદાચ તે મહાન પણ બાળક શહેનશાહની વિધવા બાળક મહારામીનું છેલ્લું પ્રેમચિહ્ન હશે, તે જોઈ ત્યારે દરેકના હૃદયમાં શોકની લાગણી ફેલાવી.

તુતાન્ખામનના વખતમાં લાકડી લાંબને ફરવા જવાનો શોખ હોવો જોઈએ, કારણ કે કેટલીક વાંકા હાથાની, કેટલીક તદ્દન સીધી, કેટલીક જાત જાતની ધાતુ ઉપર જુદા જુદા કાતરકામવાળા હાથાની લાકડીઓ મળી આવી છે.

એ કફન (Sarcophagus) વાળા ઓરડામાં તુતાન્ખામનની નાની મોટી ઘણી સોનાની મૂર્તિઓ જડી આવી છે. શા કારણે લીધે આટલી બધી મૂર્તિઓ બનાવડાવી હશે તે હજી સમજાતું નથી. કદાચ હાલમાં ખીતાબોથી લોકો ખુશ થાય છે, તેવી રીતે તે વખતના લોકોને ખુશ કરવા માટે આપવાને માટે બનાવડાવી હોય તો કાણ જાણે?

ત્યાર પછી મી. હાર્ડ કાર્ટરે તેમની નાદુરસ્ત તખીએતને લીધે અને ઇંગ્લાંડના લોકોને તુતાન્ખામનની આરામગાહ વીશે છેલ્લામાં છેલ્લી ખબર આપવાને ઇંગ્લાંડ આવ્યા. કબરને ખાલી કરવાનું કામ હજી ચાલુ જ છે; આ કબરને લીધે ઇતિહાસ ઉપર પડેલા તેજ વીશે પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓ (Archaeologists) આપણને જણાવે ત્યારેજ ખબર પડશે. હાલ તુરત તો તેજીસ સદીઓ પરની પ્રચલિત વસ્તુઓ જોઈનેજ ખેસી રહેવાનું.

આવા શબ્દો મેં એના મોંએ સાંભળ્યા હશે.”

“મી. ભટ્ટ! કાલે તમે ચાર વખત એમ બોલ્યા હતા એ વાત ખરી?”

“કાણુ જાણે, સાહેબ! મને યાદ નથી. હું કે બધું આગળથી જાણીને બોલતો નથી.”

મેં વાત ફેરવી; અને બીજી આડી વાતો કરી. છોકરાઓ ગયા ને હું ને વાસુદેવ એકલા પડ્યા. વાસુદેવ ક્યારેનો હસ્યા કરતો હતો.

“કેમ, અહ્યા!” મેં પુછ્યું.

“માલો જખરો છે” તેણે કહ્યું.

“કાણુ?”

“પેલો જશવંત ભટ્ટ. લેખનો જશ મળતો હોય તો આડી જવા તૈયાર છે.”

“એમ?”

“તારે બીજું શું? એ તે શું લખતો’તો?”

“પણ તે કેમ જાણ્યું?” મેં પુછ્યું.

“કારણ કે હું લેખકને ઓળખું છું.”

“એમ?” મારાથી પણ હસી દેવાયું.

એમ હોય તો માલો જખરો ખરો.” મેં પણ મેયું: “લેખનાં વાક્યો પણ વાપરે” નય છે.”

૩

રાતે વાળુ ક્યાં પછી ફરીવાર મંડળ ભરાયું; પણ દરમ્યાનમાં તો વાસુદેવે એ લેખ વીશે ધણી બાતમી મને આપી દીધી હતી, એટલે મારે પોતાને તો કે મુંઝાવાનું હતુંજ નહીં. થોડીવાર આમતેમ વાત પછી ફરી પાછી લેખની વાટાઘાટ શરૂ થઈ. મને પણ રસ પડવા માંડ્યો. હું હવે બોમીઓ થઈ ગયો હતો. થોડીવારે હરદેવરામ-ભાઈએ કહ્યું: “ચાલો, હમણાં અકલુષિતભાઈ આવી પહોંચશે ને બધો નિર્ણય થઈ જશે.”

હું ગભરાયો. પાસે એટલા વાસુદેવને મેં ધીરથી પુછ્યું: “એ શું છે?” કોઈક ભદ્રુગર આવવાનો હોય એવી લાગણી મને થતી હતી—

કાલભૈરવની કોઈ આરાધના કરતું હોય એવું વાતાવરણ થઈ ગયું હતું.

“નથી જાણતા! પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી છે. અથંગ વિદ્વાન છે. સો—બસો તો ભાષાઓ જાણે છે. જખરા માણસ છે.”

મેં ભવાં ચઢાવી હા લણી. “પણ” મેં કહ્યું: “એ શાનો નિર્ણય કરશે?”

“ભાષા ઉપરથી લેખક કાણુ છે એ શોધી આપશે.” વાસુદેવે કહ્યું.

“પણ એ કેમ થઈ શકે?” મેં પુછ્યું.

“કેમ ના થાય? ત્યારે રમણભાઈ નીલકંઠ એક સહી ઉપરથી કેમ કરીને લખનાર પકડી આપે છે? અંગૂઠાના નીશાન ઉપરથી માણસ જડે તો આખા લેખ ઉપરથી તેના લેખકને શોધી કાઢવું એ કે અઘરું નથી.”

પણ વધારે ચર્ચા થવા પામી નહીં. આગળ પાછળ ખખડાટ થયો; ને શું થયું એ ખબર પડે એટલામાં એક ગોરા, તેજસ્વી લાગતા ઉંચા અને પહોળા માણસ મેડે આવ્યા. “પધારો, પધારો અકલુષિતભાઈ! પધારો, પધારો” કહી આવનારનો સન્કાર કર્યો. બધા બેઠા એટલે એમની અને મારી ઓળખાણ થઈ. અમે આમતેમ વાતમાં પડ્યા ને એટલામાં ચોગમ નજર કરું છું તો સો—બસો માણુમોની મેદની જગી ગએલી દેખાઈ.

હરદેવરામભાઈએ કહ્યું: “અકલુષિતભાઈ ચાલો, ત્યારે.”

બકરાને વધ માટે લઈ જાય ત્યારે તે જેમ બધા તરફ નજર કરે તેમ અકલુષિતભાઈએ મારા તરફ દયામણી નજર કરી.

મેં વિનયસર કહ્યું: ‘હા, જી, પધારો.” એટલામાં કોઈએ સુમ પાડી. “ઉભા થઈને બોલો, સંભળાવું નથી. બધું ફરી બોલી જાઓ.”

સા. શ્રી અકલુપિતપ્રસાદભાઈ ઉભા થયા. થોડાક છોકરાઓએ તાળીઓ પાડી.
“મહાશયો અને ભાઈઓ!”

એક તોફાની છોકરાએ કહ્યું “હાં.”

ભાવણકારે આગળ ચલાવ્યું. “મારું આજનું કાર્ય અતીવ કઠણ છે— એક ન્યાયાધીશનું કાર્ય હોય છે, હેવું. આપણે પેલા લેખના લેખકને શોધી કાઢવો છે કારણકે એમાં આપણું, આપણી સંતતિનું, આપણી સંસ્કૃતિનું અરે! સમસ્ત વિશ્વનું શ્રેય સમાયેલું છે. કિં ખડુના; અસ્તુ! હવે જ્યારે આ સેવા આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે આપણે એ માટે નિયુક્ત થવું જ નોંધએ.”

જરા તરા ગરબાડા હતા તે યથો શાંત પડી ગયો હતો. વિદ્યાભૂષણ એક અને અનન્ય જોવા દીપતા હતા.

“ત્યારે હું એ સેવામાં, આપ સર્વના આદેશ અનુસાર અને જગન્નિયંતાની દિવ્ય પ્રેરણા થકી નિયુક્ત થાઉં છું. અસ્તુ!”

“આજનું કાર્ય અતિ વિશાલ છે. નેનો પાર પામવાનું ભાવ્ય કોઈ વિરલ જ્ઞાની પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે પણ શાસ્ત્રોક્તિ અનુસાર કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન। આપણે પામર મનુષ્યોને કર્મના ફલનો અધિકાર જ નથી; અર્થાત્ આપણે એના કાયક જ નથી એટલે યદિ આપણે આ કામ કરી નહીં શકીએ તોપણ નિરાશ થવું નહીં એવું શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે.”

“કેટલા વાગ્યા?” મેં વામુદેવને પુછ્યું.

વિદ્યાભૂષણે આગળ ચલાવ્યું: “આ હૃદ્ધાટ- નની આવશ્યકતા એ છે કે આ કલિકાલમાં લોકો અદ્વારહિત થઈ ગયા છે માટે જ સ્પષ્ટ વક્ષા મુઠ્ઠી મવેત્તિ વ્યવહાર પ્રમાણમ્.

લોકો માનપૂર્વક સાંભળી રહ્યા હતા. વીરપૂજ અને નાનકડિત પ્રેરેખર અનુપમ છે.

વિદ્યાભૂષણ અટક્યા. કેડમાંથી તપખીર કાઢી સભા તરફ જોતા ઉભા રહ્યા. કાણ જાણે કેટલીવાર થઈ હશે પણ મને લાગ્યું કે અનંતકાળ સુધી એમ ને એમ જ એસાડી રાખ્યા હોત તોપણ લોકો અદ્વામય ખેસી રહેત. મેં વામુદેવ તરફ નજર કરી પણ એ તો ઝોકાં ખાતો હતો.

“હવે વિષયપરન્વે કરેવાનું એ” વિદ્યા- ભૂષણ ઉવાચ. મેં મારી શ્રવણે દિવ્ય સતેજ કરી.

“કે આજે આપણા ધર્મવિશારદ સર્વશુભ- સંપન્ન, સાક્ષરશી હરદેવરામભાઈદ્વારા મને આજના વિષયની મુચના મળી હતી.” વિદ્યા- ભૂષણે જરાક નાલ લઈ આગળ ચલાવ્યું. “અને મેં પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ એજ કાર્યમાં વ્યતીત કર્યો છે. હવે આપની અનુજ્ઞા લઈ મારું અલ્પજ્ઞાન અર્થાત મારા પરિશ્રમનું ફલ તમારા શ્રેયાર્થે હું કહીશ.

“પ્રસ્તુત લેખનો લેખક મહા વિદ્વાન છે એ નિઃસંશય છે.” કહી ફરી વિદ્યાભૂષણે તપખીર- ની મદદ લીધી. “એ ચતુર છે: ભાષા અને સારિત્યનો અભ્યાસી એટલે એમાં પારંગત છે— કારણ—કારણ કે એમાં નાનાવિધ જાતની ભાષાની ખુશીઓ છે અને જુદાજુદા લેખકોની નાનાવિધ શૈલીઓનાં એમાં દર્શન થાય છે.”

“અ—હો!” એક સહાજને કહ્યું; બધાએ પ્રશંસાથી વિદ્યાભૂષણ તરફ જોવા કર્યું.

“અને આ કારણને લીધે પૃથક્કરણનું કાર્ય વધારે ને વધારે મુશ્કેલ છે.

“હવે પૃથ- ણુ કરીએ. એમાં ડાહ્યા કવિશ્રી નાનાજ્ઞાત્રનું છે.” બધા ચમક્યા. “એટલે ડાહ્યાજ્ઞાત્રીના મતઅનુસાર એના લેખક નાનાજ્ઞાત્ર હોવા જોઈએ એવો તર્ક અસ્થાને નથી; અને આ મતને દરેક લીટીમાં આવતા, અ, બ, લ, ઈયાદિ અંક્ષરમિથિત

શબ્દોથી પુષ્ટિ મળે છે, તેમજ ચિન્હોના શાસ્ત્રીય નિયમો પણ કવિ નાનાલાલના છે.

“પણ બીજી દૃષ્ટિએ ‘દિવ્ય’ આદિ શબ્દોથી અને ‘હ’ અક્ષરના પ્રયોગને લીધે એવા તર્ક જાય છે કે લેખક ગુર્જરિરાના પરમ અભ્યાસી સા. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ આ કૃતિના કર્તા હોવા જોઈએ.”

એ ત્રણ જણા ઉભા થઈ ગયા. પણ વિદ્યા-ભૂષણ ધ્રુવર અને અત્યજ જેવા અસ્પર્શી હતા. પેલા લોક ખેસી ગયા.

“આવા નાનાવિષ તર્ક થઈ શકે છે. અને તે તે દૃષ્ટિએ તે તે લેખકોને કર્તા ગણી શકાય. એમ છે એટલુંજ નહીં પણ એક મત તો એવો જાય છે કે સા. દેવી રસવતીની પણ આ કૃતિ હોઈ શકે. આ રીતે મહાત્મા ગાંધીજી, આણંદશંકરભાઈ, બલવંત ઠાકોર, મુનશી આદિ અનેક નાના મોટા લેખકોની છાયા મળી આવે છે અર્થાત્ કે યોક્તસ નિર્ણય થઈ શકે એ અશક્યવા છે. કારણ બહુધા આ જાતનું સામાન્ય જ્ઞાન અદ્ય અને હલકી કોટિનુંજ અવશ્ય હોય છે. એટલે ઉચ્ચતર જ્ઞાનનો આધાર ખોળવો પડે છે. અને સત્ય હકીકત એ છે કે એજ પરમ સત્ય છે અને એ જ્ઞાનને લીધેજ આજે પણ અમારી કદર થાય છે. અને એ યોગ્ય છે. અરુ હવે એ જ્ઞાનનો લાભ આપું છું.”

સા શ્રી. હરદેવરામભાઈ જરાટટાર થયા; મેં જેમ નેમ બગાસુ રોડી રાખ્યું; વાસુદેવ આખો યોળનો ખેડો થયો; વિદ્યાભૂષણે છીંકણીની ચપટી ભરી ને લોકો બધા સેતકંઠ જોઈ રહ્યા.

“આ રીતના પૃથક્કરણમાં પ્રથમ સ્થાન હમજવસરના સિદ્ધાંતને છે અને તે યોગ્યજ છે કારણ સર્વ સિદ્ધાંતોનો એજ રાજ છે: એજ ધન્દ છે. અને હમજવસર નો નિયમ નયનગફરકલમના

સૂત્ર ઉપર અવલંબે છે. અર્થાત્ આ એ અને એની નારી જાતિના નિયમો એ ચાર આશ્રમો જેમ સિદ્ધાંતસંસારના પાયા છે. એ ન હોય તો ધ્રુવર વિનાના જગત અને વેદ વિનાની વિદ્યા પેડે બધું અસત્ અર્થાત્ માયા છે; અર્થાત્ કૈંજ નથી. સારે હમજવસરના સિદ્ધાંત અનુસાર આ લેખ. યવનકલ્યાણની ભૂમિકા પર છે. ન્યારે નયનગફરકલમના સૂત્ર અનુસાર તો એ બિલાસ અને નહીં તો જન્મિણીની કક્ષામાં પહોંચી જાય છે. આ વિરોધ સામાન્ય શુદ્ધિથી ન પમાય એવો અને પડિતોને યુગ્યવે એવો છે. એકદા ભનુહરી રાજના શૃંગારશતકના એક ચરણમાં આવા વિરોધનું લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર થયું હતું; એટલે કે આ વિરોધ નવીન કાળનો નથી. પુરાણકાળથી એ ઉતરી આવેલો છે; અરે પુરાણકાળમાં નહોતું એવું આ નિશ્ચયનામાં કેપણ હોઈ શકેજ કેમ હવે આ વિરોધનું નિવારણ સ્વીકૃતિવેલ દેશના એક પડિતે શાશ્વત્ હતું તથા આર્યાવર્તની પવિત્રભૂમિને તે અનુકુળ ના થયું એટલે અર્ધોના પરમ ધર્માવતારી, પાતઃસ્મરણીય ઋષિઓએ તેનું વિસર્જન કયું હતું અને તે યથોચિત હતું. ત્યારે આ લેખનું એ એક લક્ષણ છે.”

વિદ્યાભૂષણે ફરી છીંકણી લીધી. લોકો થેસાંતર થઈ ગયાં હોય એમ જણાતું હતું. ખરેજ, જ્ઞાનદશા એ પરમ માનનીય છે.

પણ શામળે કહ્યું: “એ વિરોધ શું દર્શાવે છે?”

“હા” વિદ્યાભૂષણે કહ્યું: “એનાં દાર્શનિક ચિહ્નો અગાધ છે: અપૂર્વ છે. એમાં ટટહલજની દશાની કલુષતા નથી માટે એ ઉચ્ચતર કોટિમાં જાય છે. પરંતુ એમાં ખરજનાં લક્ષણો તો છેજ અર્થાત્ સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો એમાં વહનદક્ષતાસ્મનાં ચિહ્નો છે. એટલે એ ઉચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચતું નથી. હવે વહનદક્ષતાસ્મના વિરોધમાં જદ્વકરમ નો

અભાવ છે સારે ક્ષણની ડાયા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.”

“પણ...” શામળ બોલવા જતો હતો.

“હા, પણ સુર્ક્ષર્પ પણ છે—અરે એ વિસ્મૃતિ થઇ ત્યારે તો બુદ્ધિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ થયું. એની સ્મૃતિ ના રહી.” વિદ્યાબૂધણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. એમનો અવાજ ગળગળો થઇ ગયો.

“હવે ?” હરદેવરામભાઇ બોલ્યા.

“હવે, કે નહીં. મિથુનના સંસ્કારમાં સુર્ક્ષર્પ આવે છે એટલે આખું ગણિત ફરી કરવું જોઇશે.”

અધા દીલગીર થઇ ગયા—સ્વજન મરી જાય ને મોં થઇ જાય છે, લગભગ તેમ.

“સહસ્ત્ર યોજનના વિસ્તારમાં કમળના તંતુનો જેટલો ભાગ તેટલા...” વિદ્યાબૂધણે કેં યાદ કરતા હોય તેમ વાળ ખંજવાળ્યા.

“એમ મોંએ તો ગણિત કરવું કેમ ફાવશે ?” મેં કહ્યું; “સહસ્ત્ર યોજનના હીસાબમાં કમળ દળને.....”

“બરાબર છે; ત્યારે તો.....” અકલુષિત પ્રસાદ બોલ્યા.

“હાજી, એમાં તો ગૃહોની ગણતરી કરવી પડતી હશેને ?” મેં જંપલાવ્યું.

“હાસ્તો, અવસ્ય. તે વગર કેં ચાલજ કેમ ?” ઉત્તર મળ્યો.

“સારે તો નિરુપાય. કાલે, હવે.” કાલ સવારની ટ્રેન પકડવાનો વિચાર કરી મેં કહ્યું.

એટલામાં સભામાં હોહા થઇ. ધીરધીરે કાલાદલ વખો વિદ્યાબૂધણ બેસી ગયા. એક જણે ઉભા થઇ કહ્યું: “ભાઇઓ! આપણે આનો નિર્ણય કર્યા વગર આજે જવું. નહીં.”

કેટલાકે હા કહી કેટલાઓ ના પાડી ઉઠ્યા. અંતે રમઝટ વધી. અધાને શરૂ ચડ્યું. એકે કહ્યું; “હા, ખરી વાત છે. ગમે તે એકને આપણે નક્કી કરવોજ જોઇએ. આ શું ? મંશ્યાત્મા વિનશ્યતિ એ કેમ ભુલી જાઓ છો !”

અધાએ હોહા કરવા માંડી. કાઇ કાઇનો અવાજ સંભળાય કે પરખાય એમ રહ્યું નહીં. માત્ર એક જણનો બુલંદ અવાજ વારંવાર સંભળાતો હતો. તેણે કહ્યું: “આપણે આટલો એક નિર્ણય નહીં કરી શકીએ તો પછી સ્વરાજ્ય માટે લાયક કેમ ગણાશું ? દાદા અંગત કારણસર આનો નીકાલ કરવા ઇચ્છતા નહીં હોય પણ હોદ્દા મંથાને ખાતર—ભારત માતાને ખાતર આપણે નીકાલ કર્યેજ છુટકો બોલો હોદ્દા મંથાકી જય ! ગાંધી મહાત્માની જય !”

મેં પણ મારા તતુધાનો અવાજ “મા”ની જયના એ ભેરી નાદમાં ઉમેર્યો. અધામાં દેશ-ભક્તિ પ્રકાશી રહી હતી. અંતે સા. શ્રી. હરદેવરામભાઇ ઉભા થયા. તેમણે કહ્યું: “ભાઇઓ ! તમે માનો છો એવું કેંજ નથી મારે કાઇની તરફ પક્ષપાત છેજ નહીં. એની સાખીતી કરી આપવા હું તૈયાર છું. હું સૂર્ય-ચંદ્રને માફી રાખી કહું છું કે.....” બધાએ “હં, હં” કર્યું. “હું શપથ લઉં છું કે...” કાઇ સતી માતા શાપ આપવા તૈયાર થતી હોય એવું દશ્ય રચાયું. શું થઇ જશે એ લાગણી પથરાઇ ગઇ. કેટલાકને રસ પડ્યો; કેટલાકે કંકળાણ કર્યું. હરદેવરામભાઇ આગળ વધ્યા. “હું એ લેખક સાથે જીવતાં સુધી કાઇ જનનો સંબંધ રાખીશ નહીં.”

તાળીઓનો ખુબ અવાજ થયો ! બધું શાંત થયું એટલે એક જણે પુછ્યું: “પણ એને કેમ શોધી કાઢશું ?”

“કેમ શું? અલખત, વધુ મતે. અમારે લોકસત્તા જોઈએ છે—કોઈની પણ જોડકાં નથી જોઈતી” તરત જવાબ મળ્યો.

“હા, હા, વધુ મતે. આ સ્વતંત્રતાના દિવસો છે.” પાંચ પચીસ જુદાજુદા અવાજો આવ્યા. તરત પાંચ—છ નામો સુચવાયાં. અતે એક નામ વધુમતે પસંદ થયું—રા. કિરપારામનું.

“કિરપારામ કાણ?” મેં પુછ્યું.
“હરદેવરામનો ભાવિ જમાઈ” વાસુદેવે કહ્યું.

“હું?” હું જોલી ઉઠ્યો. હરદેવરામભાઈનું મોં પડી ગયું.

વાસુદેવનો પીત્તો ઉછળી આવ્યો. તે ઉભો થઈ ગયો. તેના જોરદાર અવાજે તેણે કહ્યું: “ભાઈઓ! તમારી વાત જુદી છે. પેલા લેખના

લેખક મુંબાઈના મારા એક પરમ મિત્ર છે. તેનું નામ રા. રા. ચિત્તહરરામ. આ રેલા તેના કાગળો. કિરપારામ નિર્દોષ છે.” કહી વાસુદેવે કાગળોની થોકડી સભા તરફ ફેંકી.

બધા ચુપ થઈ ગયા.

“એ કાણ છે?” એક અવાજે પુછ્યું.

વાસુદેવ જીતેલા થોડા પેટે અડગ ઉભો હતો.

“બ્રાહ્મણ છે: વિદ્વાન છે: સાહિત્યરસિક છે”

વાસુદેવે ઠંડે કલેજે કહ્યું:

બધા શાંત થઈ ગયા.

x

x

x

કાઠીઆવાડની ત્રેકડીસ સર કરવાનાં મારાં સ્વમાંઓ તુટી ગયાં હતાં. તેના તુટેલા કટકાઓ વીણતો હું ખીજો દિવસે મુંબાઈ જવા નીકળી પડ્યો.

દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક સુશોભિત, આકર્ષક અને ત્રિંગી ચિત્રો

‘ગુજરાત’

ના ગ્રાહકોને આપેલાં

નરનાજ. દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ, અને શ્રી કૃષ્ણનાં ચિત્રો

જહાનગર અમુકમે જ આતા અને આર આર આતા રાખવામાં આવ્યા છે.

ગણ્યાંગાંડ્યાં ચિત્રો હવે ગ્રહાં છે

વી પી થી નદી મોકતવામાં આવે,—પોસ્ટેજ આઠ આનાની દીકરીઓ ખીડે

વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪ બેકલાઉસલેન.-મુંબાઈ, ૨.

મારી હકીકત

૧૯૩૭-૩૮

(અનુક્રમણિકા પૃષ્ઠ ૩૯૧ થી).

મોસાળ ૪ સંવત ૧૮૮૯ ના પહેલા ભાદરવા સુદ દસમે ને રાત્રીવારે અથવા સને ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે વાહાણાનાં પ્હોરમાં મુરજ ઉગતે જન્મ્યો હતો. મારા જન્મભાક્ષર ખોવાઈ ગયા છે. જનમ વેળા મારા બાપ સુરતમાં નોહોતા. મારો જનમ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં થયો હતો ને તેથી જ્યેષ્ઠાશાંતિ કરવી પડી હતી. એ શાંતિ જરે મારા બાપે સંવત ૧૮૯૦ માં મુંબઈથી આવી ૧૦૦ રૂપીઆ ખરચીને કરી તારે તેનાથી મારું મ્હો જોવાયું.

૨. હમે ઐશ્વર્યુસ ગોત્રના કેહેવાય છે. જાતમ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, કશ્યપ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અને જમ્બવિન એ સાત અને અગત્ય એ આઠ ઋષિયોથકી વંશ વિસ્તાર થયો છે મારે એ જે અકેકુ મૂળ તે ગોત્ર કેહેવાય છે ને જે લોકો ઉત્પન્ન થયા તે ગોત્રજ

મે માણસની એકડી બાથના ઘેરાવાની બરોજર હતું-બલકે અકેકી આમલી ૨૦૦-૨૫૦ વરસની હશે. એમાંની ત્રણ આમલીની મોટી ડાળીયો હમારાં ઘરનાં છાપરાંપર ઝુમી રહી હતી. અર્થાત્ આમલી નીચેજ હમારાં ઘરડાનાં ઘરો હતાં. એ આમલીઓનાં થડ અને હમારાં ઘર એ બેની વચમાંના રસ્તાપર આમલીની ઘટાને લીધે સુરજનો પ્રકાશ ઝાંખો પડતો ને સંધ્યાકાળ પછી તો-રાત્રિ જેવું જ ભયંકર લાગતું. રે ચોરોના બોથી અને આમલીમાંના જૂતોના બોથી સાંજ પછી મોહોલ્લાના સિવાય બીજા થોડાજ લોકો આવ જવ કરતા. એ આમલીયો હમારાં ઘરોની સાથે ૧૮૯૩ ની મોટી આગમાં ચૈતર વદ પાંચમે ને મંગળવારે સને ૧૮૩૭ ની ૧-B

કેહેવાય છે. મુખ્ય ગોત્ર તો આજન પણ બિન અંચકારોના મત પ્રમાણે એ આશકી જે પહેલા ૪૯ વંશજો થયા તેમને પણ ગોત્ર એવી સંજ્ઞા છે. કેટલાક કહે છે કે મુખ્ય આજ અને તેઓના પૌત્ર (છોકરાઓના છોકરાઓ) પર્વત જે વંશજ તે સર્વ ગોત્ર કેહેવાય. એ વંશજોમાં (પછી પુત્રવંશજ કે પૌત્રવંશજ) કાંઈ ઐશ્વર્યુસ નામનો ઋષિ થયો ને હમારો મૂળપુરુષ. એ મૂળપુરુષ કહારે થઈ ગયો તે માણવાની ઇચ્છા થયેથી મેં એક શાસ્ત્રીને પુછ્યું કે એ ગોત્ર જે છે તે ચાલતા કસિયુગના પ્રારંભથી કે આ ચોકડીના સત્યુગના પ્રારંભથી ? વળી એવા કસિયુગને એવા સત્યુગ તો કેટલાક થઈ ગયા હશે. તે શાસ્ત્રી બોલ્યો કે એ વાતનો ખુલાસો મળે નહીં પણ શ્વેતવારાહ કલ્પના પ્રારંભમાં એ આઠ ઋષિયો થયા હશે -વળી મેં પુછ્યું કે વસિષ્ઠ નામના શંકડો ને ઐશ્વર્યુસ નામના શંકડો થયા હશે ત્યારે હમારો

૨૫ મી એપરલે વાહણે વાયે બળી ગઈયો. સંવત ૧૮૯૪ માં નવાં ઘર ચાર ગાળાનાં મારા બાપ તથા કાકાએ બાંધવાં શરૂ કર્યાં તે ૧૮૯૫ ની આખરે બંધાઈ રહ્યાં. એમાં ચકલેથી આવતાં પહેલા બે ગાળા કાકાના છોકરાઓના છે ને બીજા બે ગાળા મારા છે. મારાં ઘરની સામે ખુલ્લી બળેલી જમીન હતી તે મેં આ વરસનાં જાનેવારી મહિનામાં ૬૦૦ એ વેચાતી લઈને બંધાવા માંડી છે-એ કકડોં અસલની બે આમલીની જગાની વચમાં છે-ને એ નિશાની સાજન મેં એ જગો લીધી છે.

× એવી રીતે છે. (જણનારીની સંજ્ઞા પીયરમાં કાળજીથી થાય તેટલા સાથે)

મૂળપુરુષ તે કયો ને ક્યારનો ? (ઉત્તર કંઈ મળ્યો નહીં.)

હમારે પ્રવર ત્રણ છે. એટલે હમારા મૂળ-પુરુષે અગ્નિહોત્રનાં કામમાં ત્રણ ઋત્વિજો-કર્મ કરાવનારા બ્રાહ્મણો-ગોર રાખેલા. એ ત્રણનાં નામ વસિષ્ઠ, શકિત ને પરાશર હતાં. બ્રાહ્મણો પરસ્પર ઋત્વિજો થતા; તે વેળા હાલની પેઠે ગૃહસ્થ બિહુકનો ભેદ નહોતો. એક શાસ્ત્રી કહેછે કે યજ્ઞકર્મમાં જે ઋષિના સંબંધ થકી અગ્નિની સ્તુતિ કરાયછે તે ઋષિને પ્રવર એવી સંજ્ઞા છે. દરેક માણસનાં ગોત્ર પ્રમાણે તેણે ઉચ્ચારવાનાં ઋષિઓનાં નામ જુદાં જુદાં છે તેમની સંખ્યા પ્રત્યેક શાળાનું જે કલ્પસૂત્ર હોય છે તેમાં કહેલી છે અને તે સંખ્યા પ્રમાણે તે માણસ, એક પ્રવરી, દ્વિપ્રવરી, ત્રિપ્રવરી ને પંચપ્રવરી કહેવાય છે. અતઃ પ્રવરી ગોત્ર જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક કહેછે કે ગોત્રમાં મોટા પૂજ્ય રમરણુ રાખવા જગ જે પૂર્વજો તે પ્રવર.

હમે ઋગ્વેદી છીએ એટલે હમારા મૂળપુરુષે અને પછીનાએ એ વેદનું અધ્યયન કરેલું. હમારી શાળા શાંખાયતી છે. ઋગ્વેદની આઠ શાળા કહેવાય છે એટલે કર્મકાંડ કરવામાં અને વેદના મત્રો પાઠાદિર બણુવાસંબંધી આઠ ઋષિયે પોતપોતાના એમ જુદા જુદા આઠ ભેદ રાખ્યા છે. તેમાં હમારા મૂળપુરુષે શાંખાયત ઋષિવાળા શાંખાતી રીત રાખેલી. કાઠ કહે છે કે વેદ બણુવો ને બણુવવો એ સંબંધી જે જુદી જુદી રીત તે શાખા. (અધ્યયનાધ્યાયન-વશાત્ ભેદાઃ)

હમારા પૂર્વજો વૃદ્ધ પરંપરાગત ચાલતાં આવેલાં કુળને ઓળખવાના નામ શર્મ છે. બ્રાહ્મણ છે એમ ઓળખવાને નામની પછવાડે શર્મ એ શબ્દ મુકવામાં આવતો. ક્ષત્રીનાં નામની પાછળ વર્મ, વૈશ્યનાં નામની પાછળ

ગુપ્તિ અને શુદ્રનાં નામની પાછળ દાસ. બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ છે એટલું જાણવાને શર્મ શબ્દ હતો. પણ હવે કિયું કુળ તે જાણવાને શર્મના ભેદ રાખ્યા છે. ગોત્ર તો મૂળપુરુષ પણ એવા તો ઘણાક થયલા તેથી પાસેની પેઢીનો અને વળી પ્રસિદ્ધિ પામેલો એવા જે પુરુષ તેનાં નામથી શર્મ ઓળખાવા લાગ્યું. દત્તશર્મ, શર્મશર્મ આદિલઘ. હમારા પૂર્વજો બ્રાહ્મણ તે તો શર્મ શબ્દથી ઓળખાતા, હમારા પૂર્વજોની પ્રસિદ્ધ કુલની અટક શર્મ હતી માટે હમે. શર્મ શર્મ-શર્મ એ નામના અટકના બ્રાહ્મણ. (શર્મ એ સામાન્યનામ છે તેમ વિશેષનામ પણ છે.) નર્મદાશંકર શર્મ શર્મ એમ બોલવું જોઈએ પણ એ રીત હાલ નિકળી ગઈ છે. (માત્ર શુભા-યુલ કર્મકાંડમાં એ વપરાય છે.)

વળી હમારાં નામની આદિયે હમણાં દ્વિવેદી અથવા અપભ્રંશ રૂપે હવે મુકવાનો ચાલ ચાલુ છે. હમારા પૂર્વજો ઋગ્ ને યજુર એ વેદનું અધ્યયન કરતા

ઉત્તમ જાતિમાં બ્રાહ્મણ ને તેમાં પણ વેદ જાણનારા, શાસ્ત્રજ જાણનારાથી શ્રેષ્ઠ મનાતા (વેદાધ્યાયી સદાશિવઃ). અસલના વેદિયા વેદાર્થ પણ કરી જાણતા.

એ પ્રમાણે હમારા. આધેના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે.

૩. સેંકડો વરસ પછી હમારા પૂર્વજો અને ખીજા ઘણાએક ગુજરાતમાં આનંદપુર અથવા વડનગરમાં આવી રહેલા તાંહાં તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ કહેવાવા લાગ્યા. નાગરોના ‘પ્રવરાધ્યાય’ ઉપરથી જાણાય છે કે આનંદપુરમાં બ્રાહ્મણોના પંદરસેં ગોત્રો હતાં તેમાંથી સંવત ૨૮૩ પેઢેલાં જે ગોત્રો રહેલાં તથા નાગર કહેવાવા લાગ્યા. નાગર બ્રાહ્મણરૂપે હમારું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે-
કેટલાકોએ જાણે અગ્નિજો સદાદિકાનાં દાન

લીધાં અને વળી તેઓ ખીજે ગામ જઈ રહ્યા તે ઉપરથી નાગરના પણ છ સમવાય પડ્યા છે. વડનગરા અથવા તળજદા શુદ્ધ નાગર, વિસલ નગરા, સાંડોદરા, ચિત્રોડા, પ્રતોરા ને કુષ્ણોરા. વિસલદેવ રાજ્યએ વિસલનગર (સવત ૯૩૬ માં) વસાવ્યું ત્યાં કપોતવધનો જગન કર્યો ત્યારે વડનગરથી કેટલાક ત્યાંહાં જોવા ગયા હતા ત્યારે રાજ્યએ તેઓને દક્ષણ આપવા માંડી પણ જરે નાગરોએ કહ્યું કે હમે કોઇની દક્ષણ લેતા નથી સારે રાજ્યએ પાનનાં બીડાંમાં ગમેનાં નામ સખીને પેલા નાગરોને આપ્યાં અને એ રીતે ઠગીને દાન આપ્યું. વડનગરના નાગરોએ પેલા જોવા જનરાઓને દાન લીધાના દોષથી ન્યાત આહાર રાખ્યા ને એ રીતે છ સમવાય થયા છે.

‘સાંડોદ ગામ છે રૈનાકડે,’
‘તેનું દાનપાત લઈ અનુસર્યા’
‘સાંડોદરા પદવી યદને,’
‘વડનગરથી નીસરેય’—૧
‘વિસલદેવ રાજ્ય થયો,’
‘અની ધર્મસું ધીર’—
‘કપોતવધનો જગન કરતે,’
‘ત્યાં ગયા એ વીર’—૨
‘તેને ઉતરીને જગ કરી,’
‘તાં બોલ્યાં ચિત્રોડી’
‘વિસલ નગરનું દાન કીધું,’
‘તે અગણે લીધું સહી’—૩
વગેરે વગેરે વગેરે

નાગરોના ૧૨ ગોત્ર સંભળાય છે પણ ૧૮નમસ્તિશંકર શાસ્ત્રીએ ૬૪ ગોત્ર લખાવ્યાં છે તે આ:—

કૌશિક, કાશ્યપ, દર્ભ, લક્ષ્મણ, હરિકર, જસપાલ, એતિકાવન, ઉદ્ધવ, ભારદ્વાજ, વારાહ, મૈનય, કૌડિન્ય, આલોભાવન, પારાશર, મૌપાલ, ઔદ્યુ, ગૌતમ, જૈનવાપ, શાંડિલ્ય,

હાદિગ્ય, આત્રેય, વૃદ્ધત્રેય, કૃષ્ણાધેય, દત્તાત્રેય, કૌરંગપ, ગાલવ, કાપિષ્ઠ, જાતુકર્થે; ગૌરાવત, શાગવ, ગાંધ્યાવન, સાંકૃત્ય, શાર્કરાક્ષ, પિપ્પલાદ, શાકાવન, ગાંધ્ય, માતકાવન, પાશ્વિન્ય, લોકાક્ષ, કૌશલ, આગ્નિવેશ્ય, લોકાક્ષ કૌશલ, આગ્નિવેશ્ય, હારીત, ચંદ્રભાર્ગવ, આંગિરસ, કૌતસ, માંડ્ય, મૌદ્ય, જંમિતેય, પૈડિનરી, ગૌભિલ, કાત્યાવન, વસિષ્ઠ, નૈમ્ય, નારાયણ, જનપાલિ, જમદગ્નિ, શાંધિહોત્ર, નધુપ, અગસ્ત્ય, ઔપનસ, ભાગુરાયણ, ત્રૈવલ્લેય, વૈતાવન, અને ચવન. એ ૬૪ માં આઠ ગોત્ર જોવાં કુળ કહેવાય છે તે આ.

“કશ્યપસ્યૈવ કૌડિન્ય ઔદ્યુલ્લસઃ શાર્કવોદ્ધિપઃ”
જૈનવાપઃ વષ્ઠમઃ પ્રોકતો કપિષ્ઠેતુરકરતયા.—૨

સંસ્કારકૌસ્તુભમાં કુલાષ્ટક આ છે—કશ્યપ, કૌડિન્ય, ઔદ્યુ, શાર્કવ, કૌશિક, જૈનવાપ, કપિષ્ઠ અને ગૌતમ. એ રીતે જોતાં હું એ આઠમાને છઠ્ઠે (વાઃ વારે માઈ અભિમાન !)

૪. વડનગર જ્યારે ભાંડુ લારે નાગરો નહારીને ખીજે મુકામે જઈ વસ્યા તેમાં મારા વડીલો સુરતમાં આવીને રહ્યા. વડનગર ત્રણવાર ભાંડુ કહેવાય છે. પ્રથમ સંવત ૬૪૫ ના માધ મહીનામાં મ્હેચ્છને ત્રાસે ભાંડુ ને કેટલાક નાગરો પાટણ જઈ રહ્યા. ખીજવાર સંવત ૧૨૭૨ ના કારતેગ મહીનામાં ગોરીશાને (શાહાશુદ્દીન ગોરી હશે) ત્રાસે ભાંડુ તેમાં કેટલાક નાગરો જુનાગઢ જઈ રહ્યા ને એમાંથી થોડાક ઇડરને અમદાવાદ જઈવસ્યા. (અમદાવાદ તો વસ્યું સંવત ૧૪૬૭—૬૮ પછી; હું ધારું કે જેને હમણાં અમદાવાદ કહીએછ ત્યાંહાં નહીં પણ તે જગાની આસપાસની જગોમાં) ત્રીજવાર ભાંડુ તે સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષણને ત્રાસે ને એથી વડનગરમાં રહેલા તમામ નાગરો નિકળ્યા તે ઇડર, વાસવાળું, કુંગર પાસે, કાશી

ને મથુરા જઈ વસ્યા. એ બાબત, કોઈ વસ્તુ-
દાસનો કરેલો નરસિંહ મહેતાના છોકરાનો
વિવાહ એ નામનો એક જુનો ગ્રંથ મને મળ્યો
છે તેનાં ૬ ટુંકાં કડવામાંથી મેં ઉતારી લીધી છે
પણ કેટલાકની ભલામણ ઉપરથી તે ૬ ટુંકાં
કડવુંજ અહિં દાખલ કરે છું.

કાધો મંત્ર એવો ન્યાતે મળી.

ધન ધન થયા મનચિંતા દલી. ૧

હવાં નરસિંહ મહેતા કેમ થયા,
વડનગરથી ખીજે ક્રમ રહ્યા. ૨

સર્વે વાત કહું વિસ્તારી,
સુણો શ્રીતાજન ધીર ધારી. ૩

એમ વર્ષ કંઈ વહી ગયાં.

રાજ્ય રાજ્ય ક્ષત્રીનાં થયાં. ૪

વળી જવન દસ્તિનાપુર ધસ્યા,
ત્યાં નાગર પાસે જઈ વસ્યા. ૫

“ચાકર થઈ નાગર તે,
ભોગ પૃથ્વી ભોગવે;
એમ કરતે જે થયું તે,
સુણો સહુ કહું છું હવે. ૧

સંવત છશે પીસતાળીશ,
જવન ભે માની ધણો;
નથ ભાગ્ય મામ માથે,
વિસ્તાર કહું તેનો સુણો. ૨

નથ પાટણ તણો રાજ્ય,
મહા ધર્મસું ધીર;
અર્ધ નાગર ગયા અહિંથી,
બડા આવન વીર ૩

અરાધ સહસ્રની સંખ્યા છે,
તેમાં ગૃહસ્થ બાર હજાર;
કુંવારા ખટ સહસ્ર છે,
મહાદેવનો પરિવાર. ૪

તે અર્ધ બીતર નથમાં રહ્યા,
અર્ધ ગયો જે વાસ;
રહ્યા તે આબીતર કહાવ્યા,
ને ગયા જે અધવાસ ૫

નાતજાતમાં કાચું કારણ,
એ કમત મનમાં હ;
પગરણ આવે જેહને,
ભાં સર્વ ભોગ થાય. ૬

સીધપૂર પાટણ વીશે,
અધવાસ સમગ્ર જે રહ્યો;
રીતભાત આચારથી,
વડનગરથી પૃથક થયો. ૭

એમ કરતે વરસ કેટલાં,
થઈ ગયાં તે મધ્ય;
સર્વ સુખ આનંદ ભોકતે,
રાજકાજ સમર્થ. ૮

પછે ક્ષત્રીવટ જે ધારી નાગરે,
તે રાજઅંશી થઈ રહ્યા;
કેટલા ખીજા રહ્યા તે,
વ્યાપારને વશ થઈ ગયા. ૯

વ્યાપારના ઉદ્યમ કરે,
તેનું ગૃહસ્થ નામ ન્યાતે ધર્યું;
ખીજા બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ,
એ ત્રિવિધ નામ કળિમાં કર્યું. ૧૦

પ્રથમ નગર ભાગ્યું એણી રીતે,
મહા મ્હેચ્છને માસ;
પછે ખીજા વાર ભાગ્યું તે,
કહે વસ્તુ લદા સ ૧૧

સંવત બાર મેંતરે,
પૂરણ કાર્તિક માસ;
ગોરીશાયે દ્રવ્ય લીધો,
તેણે છોડ્યો વાસ; ૧૨

તારે નોઘણુ રાખ, જુનાઘડો,
જેને ત્રણુ લાખ અસવાર;
એ સહસ્ત્ર ધરને મનમુખ આવી.
લાખો દેશ સુઝાર. ૧૩

ઘણા આદર થકી રાખી,
લાવે નાગરી ન્યાત;
રાજકાજનો ભાર સુધો,
સુણે તે કહે વાત. ૧૪

તેણે સમે તે માંલથી,
એક સહસ્ત્ર ધર, ઇડર ગયા;
પાંચ સહસ્ત્ર ધર પગ પરડીને,
વડનગર માંલે રહ્યાં. ૧૫

એણી રીતે અમદાવાદી,
અધવાસ પદ પામ્યા સહી;
સોરડી એ સહસ્ત્ર તેને,
આખ્યાંતર પદવી રહી. ૧૬

બારગામ અધવાસ ફેરાં,
સોરડીનાં પુર બાર;
પછે જે રહ્યા વડનગરમાં,
તેનો કહું વિસ્તાર. ૧૭

સંવત સત્તર ખ્યાસી એ તો
દક્ષણ દેરા તાસ;
સરવે નાગર નીસર્યા,
નગની મુકી આસ. ૧૮

ઇડર, વાલંબ, વાંસવાળુ
કુંગરપુર પાડણુ રહ્યા;

નગથી જે નીસર્યા તે,
કાશી ને મથુરા ગયા. ૧૯

એણી રીતે નગ ભાગ્યું,
કલી ને મહી માય;
છ ગામ વડનગરનાં યાથે,
ત્રણે સમવાય. ૨૦

શ્રી સદાશિવની કૃપાથી,
છે સર્વ સંપતવાન;
સુખ સંપન્નથી હીન થયા,
જેણે મેદેહ્યું વેદ વિધાન. ૨૧

વેદ વિધાન નવ આદરી
તેનું તેજ શિવજીએ દરયું
દયાં નરસહ મેહેનો થયા ને
વિધિ વિસ્તારી કહું. ૨૨

એ ઉપરથી જોતાં નાગર બ્રાહ્મણ, નાગર
ગૃહસ્થ (વેપારી અને સરકારમાં કામ કરનારા)
અને નાગરક્ષત્રી (રાજા અને સિપાઇઓ અથવા
સિપાઇનાગર) એ ત્રણ તર્જા છે.

૫. સુરતમાં નાગરો ક્યારે આવ્યા તે
સંબંધી કંઈ ઉપર લખ્યું નથી—પણ સુરતના
ઘણા ધરડા નાગર બ્રાહ્મણો કહેછે કે ‘આપણે
પ્રથમ ચાંપાનેરથી તે ભાગ્યા પછી સુરતની
આબુખાબુનાં ગામમાં આવી રહ્યા’ હજી સુરત-
ના નાગર બ્રાહ્મણો અડગણીયા, નવસારીગરા,
વલસાડિયા, બરાનપોરિયા વગેરે કહેવાય
છે. ચાંપાનેર * ભાગ્યું સંવત ૧૪૫૨ ના
પોસ સદ ૩ જે ને સુરત શહેર વસવા માંડ્યું

* ચાંપાનેરનો હેલ્લો રાજા રાવળ જેસિંગ
ઉરે પતાઇ રાજા હતો. ચાંપાનેરમાં હિંદુ રાજા
હતા તાંહાંમુધી બ્રાહ્મણો તાંહાં રહ્યા ને મુસલમાન
આબ્યા કે તાંહાંથી નાહા એવો સંભવછે. રાસ-
માળખાં ત્રણ્યું છે કે ચાંપાનેરના રાવળને અને

ઇડરના રાવળને અનાવત હતી તેથી ઇડરના રાવે
પોતાની મદદમાં મુસલમાનને તેડી ચાંપાનેર પર
હલ્લો કરાવ્યો રાવળને માળવાના મુલવાની
મદદ હતી પણ આખરે તે હાર્યો ને અમદાવાદ
ના મહમંદ બેગડાએ ચાંપાનેર લીધું. ઇ. સ.
૧૪૮૪ ની ૨૭ મી નવેમ્બર.

આસરે સંવત ૧૫૭૦ થી.—એ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનના ત્રાસથી બ્રાહ્મણો નાહાસીને સુરતની આસપાસનાં ગામ જ્યાં હિંદુની સત્તા હશે ત્યાં આવી રહ્યા.

૫. સુરતના બ્રાહ્મણો કેહે છે કે પ્રથમ અશ્વત્થામીકમાર—બુદ્ધપાડા ગામમાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને ત્યાંથી પછી પરામાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને પછી શેહેરમાં આવ્યા. શેહેરમાં આવ્યા ને ૧૫૦ વરસ થયાં અને તીજવાર વડનગર છોડવાને પણ ૧૪૦ સેક વરસ થયાં પણ વલ્લભ દાસે સુરતનું નામ નથી દીધું માટે જણાય છે કે તેઓ ઇસ્તથી ચાંપાનેર આવેલા. હવે ઇસ્ત જે ગયલા તે વલ્લભદાસના કહ્યા પ્રમાણે બીજવારના નાહાસી તેમાંથી—માટે હવે બીજવારના નાહાસવામાંથી વડનગરથી ઇસ્ત અથવા ભુતાગઢ ને પછી ઇસ્ત ગયલા ને ત્યાંથી ચાંપાનેર આવેલા ને ત્યાંથી પછી ગામોમાં રહેતા રહેતા શેવટે સુરત આવી રહેલા એમ કલ્પના થાય છે.

૬. ગુજરાતમાં સીપાઈ નાગર કાઠિ નથા (કાશી ને ગાલિયર તરફ છે) ગૃહસ્થને ભિક્ષુક એટલે એ ભેદ થયા તે વિષે વલ્લભદાસે એ પ્રસંગે કહેલું છે તેમાં બીજને પ્રસંગ ઉપલી કવિતામાં છે. પહેલા પ્રસંગમાં એમ કે વેદધર્મનાં રક્ષણને સાફ કેટલાકને ક્ષત્રીનું કામ કરવું પડ્યું તેથી તેઓ ગૃહસ્થ કેહેવાયા ને જે લોક પોતાનાં અગ્નિરેવાદિક કર્મ રાખી રહ્યા તે

* ઇસ્તમાં સામળિયો સોડ નામના હિંદુ રાજના વખતમાં પ્રથમ નાગરો (હું ધાંજ કે વડનગરથી) ઇસ્ત ગયા ને ચાંપાનેરથી નિકળ્યા એ બંધી મુદત ૨૫૦ વરસની થાય છે. ઇસ્તના નાગરોની વાત રાસમાળામાં આ પ્રમાણે છે:—સામળિયાના કોઈ વંશજે પોતાના એક નાગર

ભિક્ષુક કેહેવાયા. એઓ એક બીજની દક્ષણા લે તેમ ગૃહસ્થની પણ લે; ગૃહસ્થ, ભિક્ષુકની ન લે. અસલ બ્રાહ્મણો કોઈ વાણિયા વગેરેની દક્ષણા લેતા નહીં પણ હાલ સહુની લે છે ને કેટલાક બ્રાહ્મણો તો વાણિયાને શુભાશુભ કર્મ કરાવે છે.—પણ એ કારણ માટે સુરતમાં એ વર્ગ જે કુંકણાને નામે ઓળખાય છે તેમાંના કોઈ, ઢાંકડા વર્ગમાંનાને કન્યા દે છે (કવચિતજ બને છે) તો તેને કેટલોક દંડ આપવો પડે છે. જેમ ભિક્ષુક વર્ગમાં દવે, પંડ્યા હોય છે તેમ ગૃહસ્થ વર્ગમાં હાલ નથી—કેમકે તેઓએ વેદ-શાસ્ત્રનાં અધ્યયન મુકી દીધાં છે.

૭. આજકાલ ભુવાનિયા ગૃહસ્થો ભિક્ષુકને નીચા સમજે છે પણ કુળધર્મ જોતાં તો તેઓ કર્મબ્રહ્મ છે માટે તેઓ નીચા. દુનિયાંદારીની માહીતી જોતાં અને શ્રીમંતાઈ જોનાં ગૃહસ્થો, બ્રાહ્મણો કર્મ વેહેવારમાં ઉંચા ખરા. પણ એ વિચાર મારે કરવાનો નથી. વૃદ્ધ નાગરો હજી ભિક્ષુકને પોતાના પૂજ્ય સમજે છે. હાલમાં બ્રાહ્મણો આગળની પેઢી ગૃહસ્થના ઉપર ઝાઝો આધાર રાખતા નથી; તેઓએ પણ પોતાનાં પૂર્વના ધંધા છોડીને સંસાર ઉઘમે વગગત્ર માંડ્યું છે. હવે ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક એ ભેદ રાખી માંહિમાંહે કુપ્રંપ વધારવો, એક બીજને કન્યા ન આપવી આદિષ્ઠ વાતોના પ્રતિબંધ પાળવા અને તેથી થતાં નુકશાન ખમવાં એ શકાણા ને

કારભારીની કન્યા સાથે પણવાનું ધાર્યું હતું ને પછી એ નાગરો ભુગતીથી સોનંગજી રોડને બોલાવી સોડ વંશનું નિકંદન કરાવ્યું. હું ધાંજ કે પછી ત્યાંનાં આજીજીના મુસલમાનોએ ત્રાસ દીધેલો તેથી ત્યાંના નાગરો ચાંપાનેર આવી રહેલા.

ચતુર નાગરોને ઘટતું નથી. હું કહેવાઉં તો જી બિશુકનાગર પણ મેં બિશુકી થોડીક જ કાઢીજ. હું ઉત્તમ પ્રકારની ગૃહસ્થાષ્ટમાં ઉછર્યોજ. મારા વિચારમાં આમ છે કે ગૃહસ્થે પોતાની માની લીધેલી મોટાઈ મુકા દેવી અને બિશુકે પોતાની બિશુકીને હક અને હલકી રીતભાત છોડી દેવી—એ બંનેએ પરસ્પર કન્યાઓ આપવી લેવી—એકજ શેઠરમાં નહીં પણ બધે ઠેકાણે. બહોલક સુધારો પણ દાખલ કરવો કે જેથી નાગરની સ્થિતિ ધણીજ ઊંચી પંક્તિની થાય. કુલ ગુજરાતી લોકની નાતોમાં નાગરની નાત, કુળ, રૂપ, આચાર, વિદ્યા, પદવિ.

ચતુરાષ્ટમાં સદૃથી શ્રેષ્ઠ મનાઈ છે ને મનાય છે. (એ વિષે વધારે કોઈ બીજે પ્રસંગે બોલીશ.)

ઉપરની લાંબી ફકાકતને મારી સાથે થોડા સંબંધ છે માટે લખવી તો જોઈએ નહીં પણ ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ધણા ધણા જણ ગોત્ર અવર વગેરે શું છે તે જાણતા નથી તેઓને જણાવવા માટે અને મારા નાગર સંબંધી કેટલીક જણ જે મને મેહનતથી થઈ છે તે મારા નાતીલાઓને કેહેવા માટે ઉપસો વિસ્તાર કર્યો છે—બાકી, નાગર દાખલ મારી મોટાઈ બતાવવાને કર્યો નથી.

(આ રસિક આત્મકથાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.)

બહાર પડી ચુકી છે !!

હીંદુ સંસારના ગૃહ પ્રશ્નો જાણવા હોય,—સમાજનાં અસામાન્ય લક્ષની વેદી, અને તેનો ભોગ જોવો હોય,—દોંગી ધર્મ શુરુઓ અને ભોળા સ્ત્રીઓનાં વર્તન જાણવાં હોય,—બ્રાહ્મણ ડીરકડીવનાં પરાક્રમ વાંચવાં હોય,—અનેક રહસ્યમય ઘટનાઓ જાણવી હોય તો
આજેજ મંગાવો.

“રસિકા ઉર્ફે આદર્શ આર્ય બાળા”

ભાગ ૧-૨. સંપૂર્ણ કીંમત રૂ. ૪-૦-૦ (વી. પી. જુદુ.)

૭૦૦ પાનાનો દળદાર અંથ,

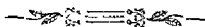
અનેક સુંદર ચિત્રો સહિત

મંગવાનું ઠેકાણું:—

માણેક મીન્ટીંગ પ્રેસ,

કરંજ્યા બીલીંગ, ચર્નારોડ જંકશન, મુંબઈ.

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સન્મારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો ! *

તમે જાણ્યું તો હશે કે સાહિત્ય સંસદ તરફથી સાહિત્ય પરિષદને જે નિમંત્રણ મેં મોકલ્યું હતું તે સ્વીકારાયું હતું; અને તેને પરિણામે આવતા એપ્રિલમાં આઠમી પરિષદ મુંબાઈમાં ભરાવાનું નક્કી થઈ ચુક્યું છે. પરિષદ ૧૯૦૭ માં રા. કેશવલાલ કૃવના પ્રમુખપણા નીચે મુંબાઈમાં મળી હતી. ઓગણીસ વર્ષે તે પાછી મુંબાઈમાં આવશે. ગુજરાતી મુંબાઈ તેને આદરથી આવકાર આપશે એવી મને ખાતરી છે.

મુંબાઈ શહેર ગુજરાતમાં નથી એવી ટીકા અવારનવાર થાય છે. આ ટીકા મને ગેરવ્યાજબી લાગે છે. મુંબાઈ મુંબાઈ ઇલાકાનું છે—મહારાષ્ટ્રનું તે ગુજરાતનું—એ કયું. પણ છતાં અહીંઆના ગુજરાતી જીવનમાં વિશિષ્ટતા છે; ગુજરાતીપણું છે. નર્મદાથી સોપારા સુધીનો પ્રદેશ પુરાણ કાલમાં એક હતો એ વાત તો આઘી રહી; પણ જ્યાં નર્મદા ને ગોવર્ધનરામ જીવી ગયા; જ્યાં દાદાભાઈ, શીરોજીશાહ ને ટાટા વસી ગયા; જ્યાં રા. નરસિંહરાવ ને રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી આજે વસે છે; જ્યાં સર લક્ષ્મણભાઈ ન્યાયાસને શોભે છે ને સર ચીમનલાલ વિદ્યાપીઠે વીરાજે છે; જ્યાં જીના ને વિક્રમભાઈ રાજકીય જીવન ગ્રેરે છે; જ્યાં કાંગા ને ભુલાભાઈ દેસાઈ ધારાશાસ્ત્રીઓ છે; જ્યાં સર પરશોતમદાસાદિ ધંધો કરે છે; જ્યાં દલાલ, પટેલ અને જીવરાજ જેવા પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ડોક્ટરો છે; જ્યાં ગુજરાતી પત્રો

જાહેર જીવન ઘટે છે; જ્યાંના સંસ્કારો સમસ્ત ગુજરાતને ગ્રેરે છે—તે પ્રદેશને ગુજરાતની બહાર ગણવો એ દષ્ટિમર્યાદાની સંકુચિતતાની પરાકાષ્ટા કહી શકાય. આપણે ગુજરાતી છીએ, ગુજરાતી રહેવાના ને ભાવિ ગુજરાત ધરાવના પ્રયોગમાં ફાળો આપવાના.

પરં જોતાં તો આખી ગુજરાતની પ્રજા લિખલિખ સંસ્કાર લઈ કચ્છથી, કાઠીઆવાડથી, ઇડરથી ને દમણથી આવે છે; અને મુંબાઈના melting potમાં લિખતાઓ ગાળી ગુજરાતીપણાને સ્પષ્ટ ને સુરેખ બનાવે છે. આવી જગ્યાએ પરિષદ આવે એમાં મુંબાઈને તેમજ પરિષદને—અનેને લાભ છે.

પહેલાં અમદાવાદની ગુજરાત સભા, અને તેના પ્રાણુરૂપ રણજીતરામને ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકાતું સમેલન કરવાની ભિમિ થઈ આવી. એ ભિમિને વશ થઈ કેટલાક ઉત્સાહી ગુજરાતીઓએ પરિષદને જન્મ આપ્યો. પહેલી પરિષદમાં, ૧૯૦૫ માં અમદાવાદમાં, ગોવર્ધનરામે તેને આશિષ આપી; ૧૯૦૭ માં મુંબાઈમાં, રા. કેશવલાલે એને ગુજરાતી સાહિત્યના સાતત્યનું ભાન કરાવ્યું; ૧૯૦૮માં રાજકોટમાં, અંબાલાલ સાકરલાલે વ્યગ્ર દશાને પામેલી પરિષદને ટકાવી રાખી; ૧૯૧૨માં વડોદરામાં, રણછોડલાલએ એને પગભર કરી; ૧૯૧૫માં સુરતમાં, રા. નરસિંહરાવે તેને તેજસ્વી સ્વરૂપ આપી, સંસ્થાઓમાં

* મુંબઈમાં તા. ૨૨-૧૧-૨૫ ના રોજ મારવાડી વિદ્યાલયમાં સર લક્ષ્મણભાઈ આચારામ શાહના પ્રમુખ પણા નીચે મળેલી મુંબઈના ગુજરાતીઓની જાહેર સભામાં રા. કનૈયાલાલ માલ્હેડલાલ મુનશીએ આપેલું બાવળ

સામાન્ય અપાવવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. ત્યાં પરિષદને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા માટે એક સમિતિ નીમાઇ. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ત્યાં બેચાર પ્રસંગે ચઢાપાણી લીધા સીવાય તે સમિતિએ ઝાઝું કામ કર્યું નહીં. સંચાલકામાંથી રજીણતરામ ૧૯૧૭ માં ગુજરી ગયા; બળવંતરાય ઠાકારે ભડોળ કમીટીની પ્રવૃત્તિમાં પરિષદની પરવા છોડી દીધી. રમણભાઈ ને હીરાલાલ પારેખ એ બંનેની શ્રદ્ધા ને ઉત્સાહ પર પરિષદની પ્રવૃત્તિ જીવવા લાગી.

પણ અસાર સુધી પરિષદ સંમેલન હતું, સંસ્થા કહી શકાય નહીં; માત્ર વિદ્યતાપૂર્ણ દેખોની જનેતા હતી, સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની માતા થવા નહોતી માંડી. ને છતાં તેમાં આશાનાં બીજ હતાં.

૧૯૨૦ની અમદાવાદની પરિષદનું મહત્ત્વ ગાંધીજી ને રવીંદ્રનાથ ટેગોર બે મહાતેજસ્વી પુરુષોના મેળાપથી પ્રગટેલા તેજમાં ઢંકાઇ ગયું હતું. પણ રા. હરગોવિંદદાસના નેતાપણુ નીચે પરિષદ સ્વરૂપ બદલ્યું. પરિષદ મંડળ પ્રગટ્યું—સંમેલનની સંસ્થા થઇ.

રા. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ રા. રમણભાઈ ને રા. હીરાલાલ જેડે સાહચર્ય સાંધ્યું.

આ નામો ગણ્યાની ધણા ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ જેમણે આ હીલચાલમાં ભાગ લીધો છે તેમને હું અન્યાય કરવા માગતો નથી. તેમ પેલી ચઢાપી સદ્ગત યએલી સમિતિનો હું સભ્ય હતો એ સીવાય પરિષદ જેડે મારે સંબંધ નહોતો. છતાં દૂર ઉભા રહી જે મધ્યસ્થ વ્યક્તિઓ બળ તરીકે મને દેખાઇ હતી તેમનાં નામ આપું છું.

૧૯૨૪ માં ભાવનગરની પરિષદ કમલાચંદર ત્રિવેદીના પ્રમુખપણુ નીચે ભરાઇ હતી ભારે પરિષદ મંડળ નક્કી થયું; અને મંડળ રજીસ્ટર કરવાની યોજના થઇ. અને રા. ભરત-

રામ જેવા ઉત્સાહી સાહિત્યપ્રેમીઓ યોજના સફલ કરવાનું ઉઠાવી લીધું. હવે મંડળ રજીસ્ટર થઇ ગયું છે; અને તેણે કામ આરંભ્યું છે. પ્રથમ પ્રયત્ન તરીકે તેણે જોડણીનો વિષય હાથ પર લીધો છે; અને ધણે અંશે તેને સફલ કરી નાખ્યો છે.

હવે પરિષદ મુંબાઇ આવે છે—એક સંમેલન તરીકે નહીં પણ એક સંસ્થારૂપે; એક શંભુમેળા તરીકે નહીં પણ સમસ્ત ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પર બોમની માફક વીસ્તરી રહેવાની અભિલાષાવાળા મંડલ તરીકે; કાં તો એની એ અભિલાષા પૂર્ણ થશે કે કાં તો એ અભિલાષા સેવતી પાછી જશે. એની અભિલાષા પૂર્ણ થશે કે કેમ તેના ધણે આધાર તમારા—મુંબાઇના સાહિત્યવિલાસી ગુજરાતીઓના ઉત્સાહ ને વ્યવસ્થાશક્તિ પર છે.

આ પરિષદનું પહેલું કામ એનું બંધારણ સુદૃઢ કરવાનું છે. મંડળે પરિષદને સંસ્થા બનાવી છે. એ મંડળને મજબુત કર્યું એ સશક્ત થશે. એ મંડળને સર્વગ્રાહી કરે એ પોતાનું સામાન્ય વીસ્તારી શકશે. એ મંડળને વ્યવસ્થિત કરે ચિરંજીવ ને સતત પ્રવૃત્તિ એ આદરી શકશે. સાહિત્ય સંસ્થાનું બંધારણ એ અધરું કામ છે. એમાં નવા ઉત્સાહને સ્થાન નોંધ્યે તેમ જુની સંગીનતાને પણ નોંધ્યે. એમાં લોકપ્રિય થવાના અંશે નોંધ્યે તેમ પ્રવૃત્તિની વિશિષ્ટતા સચવાય એટલું સામર્થ્ય નોંધ્યે. આ સર્વ મંડલમાં જેમ એકલવાયાપણામાં રાચતા વિદ્યતા કે સાહિત્યના તેજસ્વી ધૂમકેતુ ઝાટે સ્થાન નોંધ્યે તેમ વ્યવસ્થા સાચવી ડહાપણથીજ મર્યાદામાં આગળ વધનારા નાનામોટા ઝરૂંદા પણ નોંધ્યે.

બીજે અગ્ર પરિષદના સ્થાનનો છે. હાલની સ્થિતિમાં થોડાં વર્ષ સુધી, પરિષદનું મથક એક જગ્યાએ રહે તે સમજવાનું કામ ને ભાગનું નથી.

એક ઠેકાણે મથક થયું કે પ્રાંતિક સંસ્થા સ્થાનિક બની જવાની. એનું મથક તો અવારનવાર જેમ મુખ્ય કાર્યવાહકોને રહે તેમ બદલાયાજ કરવું જોઈએ. જ્યાં તે વર્ષના મુખ્ય અધિકારીઓ હોય તેજ મથક રાખવાથી કાર્યદક્ષતા અને સુગમતા બંને સચવાય. અને છતાં આ પ્રયોગ એક દૃષ્ટિએ જોતાં તુકશાનકારક છે. A rolling stone gathers no moss. દર વર્ષે જે મથક બદલાય તો ચોપાનીયું ક્યાંથી નીકળે? પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી ચાલે? જુનાં પુસ્તકો ક્યાં ભેગાં કરાય? પ્રવૃત્તિનું સાતત્ય કેમ સચવાય? આજ મુશ્કેલીને લીધે અત્યાર સુધી પરિષદ સુદૃઢ સંસ્થા થવા પામી નથી.

એનો મને એકજ રસ્તો લાગે છે. જે જગ્યા વર્ષે વર્ષે અધિકારીઓ નક્કી કરે તે મંડળનું મથક મળાય અને સાંથી મંડળનો કારોબાર ચાલે. પણ જે પ્રવૃત્તિ કે જે કાર્ય મંડળે હાથ ધર્યા હોય તેને માટે કાર્યકર ખાતું તો હંમેશાંને માટે એકજ જગ્યાએ રહે. આ વિકટ પ્રશ્ન આ વખતની પરિષદ આગળ આવશે. અને તેનો સદાને માટે નિર્ણય કરવાથીજ પરિષદને શક્તિ સાંપડશે.

ત્રીજે પ્રશ્ન હું જોડણીનો માનું છું, પરિષદ મંડળે એ બાબતમાં પગલાં પણ માંડ્યાં છે. પરિષદે એનો વિચાર કરવાનો છે—જોડણીનો નિર્ણય કરવાનો છે. અને એ ઉપરાંત માત્ર નિર્ણય કરી બેસી રહેવાનું નથી. જોડણીની વિશુદ્ધિ કરતાં તેની એકતા અત્યારે ઘણી જરૂરની છે. જોડણીની એકતા એટલે સાહિત્યની એકતાનું ભાન; એટલે ગુજરાતી તરીકેની અસ્મિતા અનુભવવાનું અગત્યનું પગલું. પરિષદે ફળવાએલા સમૂહને સરસ પડે એવી જોડણી સર્વમાન્ય કરવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ—માત્ર પ્રયત્ન નહીં પણ વ્યવસ્થિત ચળવળ

આરંભવી જોઈએ. આ વિષય વિદ્વાનોનો નથી, માત્ર સાહિત્યવિલાસીઓનો નથી પણ ગુજરાતના લોકોનો છે.

ચોથો સવાલ સાહિત્યપ્રકાશનનો છે. અત્યારે જે સાહિત્યપ્રવાહો ગુજરાતમાં એકઠાં મળ્યા છે—એક પાશ્ચાત્ય ને બીજો પુરાણો. એ બેના મિશ્રણમાંથી નવું સાહિત્ય પ્રગટે છે. એ નવું સાહિત્ય ગુજરાતનો આત્મા વ્યક્ત કરે, તેના આદર્શો મૂર્તિમાન કરે, તેના અંતરની ભિંમિઓ બહાર લાવે ત્યારેજ એ ખરું લાક્ષણિક સાહિત્ય બને. અને જ્યાં સુધી જુના સાહિત્યનો પાનો હાલના જીવનને ચઢાવ્યો નથી ત્યાં સુધી એ બનવું ઘણું અઘરું છે. વળી નવા સાહિત્યનું પ્રકાશન જોઈએ તેવું જલદીથી થવું નથી; અને જ્યાં સુધી તે ન થાય ત્યાં સુધી સાહિત્યમાં Renaissance (પુનર્જીવન) આવવાનું નથી. આ પાનો ચઢાવવો, —આ Renaissanceનો માર્ગ સરલ કરવો એ કામ પરિષદનું છે. એટલુંજ નહીં પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ ને સંસ્થાઓ છુટાછવાયા પ્રકાશનના પ્રયત્નો આદરી રહ્યાં છે, તેને પરિષદ એકત્રિત ન કરી શકે ?

સાહિત્યપ્રકાશનનું કામ અઘરું છે. એમાં વિદ્વાનોની સહાય જોઈશું, ને પૈસા જોઈશું. વિદ્વત્તા મળશે—સંપૂર્ણ નહીં તો પ્રભુએ આપણા સમય પ્રમાણે આપી હોય તેવી. પૈસા પણ મળશે—શ્રદ્ધાવાન કદી ભુખે મર્યો સાંભળ્યો છે? ઉત્સાહને કદી સાધનહીનતા નહીં છે ?

આ ઉપરાંત બીજા ઘણા વિષયો પણ પડ્યા છે; પણ તેને વ્યવહાર ક્ષેત્રમાં આવતાં વાર લાગશે. એક માસિક કે અઢવાડીક; ધનાભોની યોજના; કોષ ને વિશ્લેષણ; ગુજરાતનો ઇતિહાસ; ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ; ગુજરાતના સાહિત્ય ને સંસ્કારને ધડે એવા ઘણા, વિષયો પડ્યા છે કે જે પરિષદ મંડળ જે વ્યવસ્થિત ચાલે તે દાય

પર લાઇ શકે. આ બધા પ્રશ્નો વીશે મેં થોડા-ધણા વિચાર કર્યો છે, ને યોગ્ય સ્થળ ને સમયે તેને રજુ કરીશ.

આ બધી વાત તો ખરી. અત્યારે સંસ્થાઓ કાઢવાનો ને સંમેલનો મેળવવાનો વા વાયો છે. એ બધી જીવવાની નથી; બધી જીવવા લાયક પણ હોતી નથી. પણ જે સંસ્થામાં ગુજરાતનું નવજીવન પ્રતિબિંબિત થએલું હોય-જેમાં તેની અમર આશાની જ્યોત જળહળતી હોય-જે નવા ગુજરાતની ઘટનામાં પોતાનો ફાળો આપી શકે તેને જ જીવવાનો અધિકાર છે. જે સાહિત્ય પરિષદ અને પરિષદ મંડલ પોતાના નામ ને આશય પ્રમાણે બધા સાહિત્ય તરંગોનું કેંદ્ર બને, અને બધી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું મૂલ બને તોજ તેને જીવવાનો, કે માન મેળવવાનો હક્ક છે. પ્રચલિત સાહિત્યના આદર્શો ગ્રીલવા; વિદ્વાનો ને સાહિત્યકારની પ્રવૃત્તિઓને બ્યવસ્થિત કરવી; માહિત્ય-વિષયક સંસ્થાઓને એકાકાર કરવી; છુતા ને નવા સાહિત્યનું સંમિશ્રણ કરવું; સાહિત્ય, કલા ને જીવનની પુનર્ઘટના કરવી-આ કાર્યક્રમ પરિષદ ને પરિષદ મંડલ જે સ્વીકારે તોજ તેમને જીવાડવાં કામનાં છે. ગુજરાતને સાહિત્ય, કલા ને સંસ્કારનું મંદિર જોઈએ છે; ગુજરાતી અસ્મિતા વ્યક્ત કરવાનું સજીવ સાધન જોઈએ છે. અને પરિષદે આ મંદિર ને સાધન થવું જોઈએ.

મુંબાઈમાં પરિષદ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ને સ્થાન લેશે એવી આશા મેં તો રાખી છે. આખું ગુજરાત તેને સશક્ત ને સમૃદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. એક આદર્શ સંસ્થા ધડવાના અભિલાષથી સમસ્ત ગુજરાત તમારે બારણે આવે ત્યારે તેના કાર્યને મુગમતા કરી આપવી એ દરેક ગુજરાતીની ફરજ છે. મુંબાઈ ધણી

વખત મોટી સંસ્થાની પુનર્ઘટનાની પ્રયોગશાલા બની છે. પરિષદને સુદૃઢ કરી મોક્ષાવંધી એ હવે મુંબાઈની ફરજ છે. અને મુંબાઈમાં અને શ્રદ્ધા છે. એ પોતાની ફરજ અદા કરવા ચુકે નથી-ને આ વખતે ચુકશે નહીં.

X X X

તા. ૬-૧૨-૨૫ ના રોજ સુરતમાં સરદાર જનાર્દન પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી જાહેર સભામાં મુંબાઈ ખાતે મળનારી સાહિત્ય પરિષદમાં લાગ લેવાને સુરતનાં શહેરીઓને આમત્રણ આપતાં રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે:-

આવતે વર્ષે મુંબાઈમાં ભરાનારી સાહિત્ય પરિષદમાં સુરતને નિમંત્રણ આપવાની હું આ તક લઉં છું. એટલુંજ નહીં પણ મુંબાઈ આવી સાહિત્ય પરિષદને સખળ કરવામાં તમારો ફાળો આપવાની પ્રાર્થના પણ સાથે સાથે કરું છું. સુરત અને ભરુચના એટલે પ્રાચીન લાટના લેકિા સંસ્કારી છે, મોજલા છે, રસિક છે એમની વાતચીતમાં વિનોદ, રસિકતા ને સચોટતા દેખાય છે. પણ એ બધી સ્વાભાવિક બક્ષીસોને સાહિત્ય-રૂપે વ્યક્ત કરવાને બદલે ગમ્મતોમાં, ગપાટાઓમાં ને મોજભર્યા સંમેલનોમાં તેઓ વાપરી નાખે છે. અને પરિણામે વડોદરાની ઉત્તરે ખરૂરી રહેલું ગાંભીર્ય, જવાબદારીનો પ્રણાલિકાગ્રસ્ત ને ભયંકર ખ્યાલ, પંડિતાઈના ઉંચા આદર્શો, એ બધાંએ ગુજરાતી સાહિત્ય પર છાપ મારી છે.

આને પરિણામે સાહિત્ય પરિષદ પર ગુંગળાવે એવા ગાંભીર્યના, પટાબાજી બેલતી પંડિતાઈના ઓળા પડ્યાજ કરે છે. એક વખત પરિષદ સંબંધી એક વિદ્વાન મિત્રે જણાવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી માણસે પંદર કે વીસ વર્ષ લિપિ, હંદ, જોડણી વગેરે વિદ્વાતાના અગાધ ઉડાણમાં જીવન વીતાવ્યું

ન હોય ત્યાંસુધી તેને સાહિત્ય-પરિષદમાં ભાગ લેવાનો હક નથી. આ સાંભળી વર્ષો પહેલાં હું ગભરાઈ ગયો હતો અને જો પરિષદની આજ ભાવના હોય તો હજી પણ એનાથી મને ગભરાટ છુટ્યા વગર રહે નહીં. જેવી અગત્ય વિદ્વતાપૂર્ણ સાહિત્યની છે, તેવીજ સર્જનાત્મક સાહિત્યની છે—અદ્દે વધારે છે. છતાં આપણે ત્યાં પરિષદનો જે આદર્શ ગણાય છે તે એવો છે કે જો તે વીલાપતમાં માન્ય થાય તો બનાઈ જોતે તેમાં સ્થાન મળે નહીં, જો દ્રાવ્યમાં માન્ય થાય તો રોમે રોલાંને સ્થાન મળે નહીં. ખરી સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યની દરેક ભાવનાના પ્રતિનિધિનું સંમેલન થવું જોઈએ. એટલુંજ નહીં, પણ તેમાં એ પ્રતિનિધિઓના સહકારથી પ્રગટલી પ્રવૃત્તિને વિજયી બનાવવાની હોંસ જોઈએ. હું એમ માનું છું કે ધીમેધીમે સાહિત્ય પરિષદ આ પ્રકારનું સ્વરૂપ લેતી જાય છે.

આપણા વિદ્વાનો સાથે થોડાક વ્યવહાર : છિના માણસો પરિષદમાં ભળવા જોઈએ. આ હીં થવાથી વધુ વખત સાહિત્ય પરિષદ કલમ માણતો અખાડો થઈ પડે છે; અને બ્યાંસુધી પુરેપુરી વિદ્વતા કે પુરેપુરી શુદ્ધિ કે પુરેપુરી પ્રપૂર્ણતા મળે નહીં ત્યાંસુધી કાર્ય કરવાને પદ્ધતિ વિવાદો કર્યા કરવાનો આગ્રહ ચાલ્યાજ નરે છે. જોડણીના દરેક સંશોધક ખીજ સંશોધક. જોડે કાઠા રમી વિગ્રહ આરભે છે અને બ્યાંસુધી પોતે દિવિજન્યી ન થાય ત્યાંસુધી નમંતું ન આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ખેસે છે. હું વિદ્વાન નથી. સત્ય જરે નહીં, ધૃશ્વર સાંપડે નહીં, કે શુદ્ધમાં શુદ્ધ જોડણી નક્કી થાય નહીં ત્યાંસુધી અનજલનો ત્યાગ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી મનોદશા મારે કમનશીએ હું અનુભવતો નથી. હું તો અપૂર્ણ છું, અને દુનીઆ અપૂર્ણ છે અને રહેવાની એ સિદ્ધાંતમાં માનું છું; એટલે

સાહિત્ય પરિષદ શુદ્ધ જોડણી નક્કી કરે તે કરતાં જોડણી વધારે સંખ્યાને સ્વીકાર્ય કરાવી શકે તો મને પરિષદનું જીવન સફળ થએલું દેખાય છે. હૃસ્વ ધ લાંબી ટુંકી હશે તો ચાલશે, પણ ચાલીસ લાખ ગુજરાતી એંશી લાખ રીતે લાખ લખે તો રાજ્યને સાહિત્યનો વિકાસ અટક્યા વગર રહેશે નહીં. આ દૃષ્ટિબિંદુવાળા પત્રીસ માણસો નીકળે અને ગમે તે જોડણી સ્વીકારી પત્રીસ હજાર રૂપીઆ ખરચી આખું ગુજરાત એકજ જોડણી લખે તે ખ્યે ઉપર એકાગ્ર ચિત્તે મંડ્યા રહે તો સાહિત્ય પરિષદનું જીવન હું તો સફળ થએલું માનું.

આપણે આયર્ પ્રગળે જત્રાના મેળા કરવાનો અજળ ને પુરાણપુનિત શોખ છે. એટલે દરેક પ્રવૃત્તિ શુકલતીર્થની જત્રાની માફક ત્રણ દહાડા થેલા બનાવે છે; અને આઝીનું વર્ષ એ થેલછામાં ભોગવેલા આનંદના વિચારમાં વહી જાય છે. વખતછેતે એ પણ કારણ હોય કે આયર્ પ્રગ તરીકે આપણે એટલા અપૂર્વ છીએ કે ત્રણ દહાડા ઉદ્ધારનીવાત કરી હોય તો આઝીના ત્રણસો આસઠ દહાડા તે ક્યાં વગર પણ ચાલે! ક્યાં સુધી કોંગ્રેસની પણ એ દશા; આજે દરેક સંમેલનની એ દશા. આપણી પરિષદનો ઉત્સાહ પણ ત્રણ વર્ષે ત્રણ દહાડા, એટલે વર્ષ દિવસે એક દહાડામાં પુરો થઈ જાય છે. કોઈ પણ મોટું કામ, કોઈ પણ ચિરંજીવ પ્રવૃત્તિ, નિરંતર સત્કારથી સેવેલા પ્રયાસ વિના ટકી શકતાં નથી. સાહિત્ય પરિષદ જત્રાના આદર્શ છોડી સેનાનો આદર્શ સ્વીકારવો જોઈએ.

આપણે ત્યાં એક ખુબી બધે જોવામાં આવે છે. દરેક મોટા માણસ પોતાને મોટામાં મોટો માને એ તો બહુજ સાધારણ દૃષ્ટિબિંદુ છે. પણ આપણા દેશમાં મોટા માણસો એટલેથી અટકના નથી. તે પોતાને મોટા માને છે એટલુંજ નહીં,

પણ બીજા કોઇ મોટા હોઇ શકે નહીં, એવી એમને સંપૂર્ણ ખાતરી હોય છે-અને પરિણામે, બે મોટા માણસ સાથે કામ કરી શકતા નથી. વીલાયતમાં બાહ્યવાન, ચેમ્પરલેન, ચર્ચિલ ને બર્કનહેડ જેવા મહાપ્રતાપી પુરુષો પોતાનું વ્યક્તિત્વ રખે જતું રહે એવા ભય વગર સાથે રહી કામ કરી શકે છે. આપણે ત્યાં કોની મગદુર છે કે મહાત્માજી, પંડિત નેહરુ, જીન્ના ને શાસ્ત્રીને કોઇ બેગું રાખી શકે? ને આપણી સાહિત્ય પરિષદનું તો પુછવું જ શું? કહેવાય છે કે એક જમાના પહેલાં રાજકોટમાં રા. નાનાલાલ કવિ અને રા. બલ્લભાઇ ઠાકોર લઢી મુઆ; અને પરિણામે કવિરાજ કહે છે કે જ્યાં ઠાકોર ત્યાં હું નહોં. એ મારા મુરખ્ખીઓને મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે એકમેક પર જેટલો ગુસ્સો આવે તે કલમ ને શાહી વતે કાઢ્યાં કરે, પણ અમારા જેવા તમારા નત્ર પ્રશંસકોને તમારા સંયુક્ત બળની ઓથ જ્ઞા સારુ આપતા નથી? એમાં ખરી વાત માત્ર એટલી છે કે પરાધીન પ્રજાને સ્વાભાવિક એવી એક વૃત્તિ આપણામાં પેસી ગઇ છે. તે વૃત્તિ આપણી વ્યવસ્થાશક્તિ ખીલવા દેતી જ નથી. રખેને એકબીજાની સાથે કામ કરતાં પહેલો એકઠો કોઇ બીજાનો થઇ જાય એવો ધાક લાગે છે. આ વૃત્તિનો વિનાશ પરિષદે સાધવો જોઇએ. સાહિત્ય પરિષદે બને તેટલા પ્રયત્ને ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સ્વચ્છદે વીહરતા પુરુષોને નાથવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

આપણે જીવનમાં ને સાહિત્યમાં નવા અને જુના આદર્શોની સરિતા ભેગી વહી રહી છે. આ સંગમકાલમાં હિલ્લતા બધાં બળોને ભેગાં કરી પરિષદે તેને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જુના સાહિત્યનું નવી દૃષ્ટિએ સંશોધન અને પ્રકાશન જેટલું જરૂરનું છે તેટલું જ નવા સાહિત્યનું પ્રકાશન વિસ્તાર જરૂરનાં છે. હંમેશાં

ન્યારે બે આદર્શો સંમિશ્રણ થાય છે, ત્યારે જ નવું ચેતન પ્રગટે છે, ત્યારે જ નવું સાહિત્ય, નવું જીવન ને નવા સંસ્કાર પેદા થાય છે. આપણે ગુજરાતમાં એવું સંમિશ્રણ યદ્ય રહ્યું છે. પાશ્ચાત્ય ને પૌરાણિક આદર્શો એક બીજાને પટ દઇ રહ્યા છે. અને એ પ્રયોગમાંથી વિવિધ રંગો ઝળકી ઉઠ્યા છે.

આવે પ્રસંગે સાહિત્યપરિષદે માત્ર પ્રાંતિક દૃષ્ટિએ નહોં, પણ આંતરરાષ્ટ્રીય કસોટીથી સાહિત્યના આદર્શો પારખવા જોઇએ. ગુજરાતના ગદ્ય કે બાયરન થઇને સંતોષ લેવાની વૃત્તિને વીસારે પાડવી જોઇએ. પણ ગુજરાતી સાહિત્ય આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં સ્થાન લે તે પહેલાં આપણા નાનકડા કુવાની મર્યાદા એજ સૃષ્ટિની મર્યાદા છે, એ ભ્રમ ભૂલી જવો જોઇએ. આપણે ત્યાં મહત્તાનો આદર્શ એટલો નાનકડો છે, કે જરાક કોઇએ કૈંક અસાધારણ કામ કર્યું, કે સાહિત્ય પ્રગટાવ્યું કે તેની આસપાસના તેને ધૂપદીપથી આરાધવા મંડી જાય છે. આરાધ્ય બીચારો ઉતરોત્તર વિકાસ પામવાને બદલે લકતજનોની ભક્તિના નીશામાં ધીમેધીમે ચક્રચુર બની જાય છે. તેની પ્રગતિ અટકી પડે છે. તીક્ષ્ણતા છુટી થઇ જાય છે. અને ભક્તિમાં લીન થયેલા પાર્શ્વિકો વિવેચનશક્તિ ખોઇ નાખી જાયજાય કરતા બીચારા આરાધ્ય દેવતાને ટુનીઆના સાહિત્ય સ્વામીઓ જોડે બેસાડી દે છે. આ ભક્તિમાર્ગ મને આપણી સંકુચિત વિવેચન દૃષ્ટિનું મુળ લાગે છે. આપણે જીલ્લું ન જોઇએ કે આપણા જીના સાહિત્યમાં નથી જોઇએ તેટલું વૈવિધ્ય કે નથી જોઇએ તેટલી સમૃદ્ધિ; અને આપણા નવા સાહિત્યમાં નથી મહાન અવગમિત સાહિત્યકોની કલા કે પ્રેરણા. આ બાન જ્યાં સુધી આપણને સ્પષ્ટ રીતે થાય નહોં, ત્યાં સુધી સાહિત્યસ્વામીઓના સતત પરિચયથી જ

પ્રગટતી શક્તિ કે સર્જકતા આપણામાં આવે નહીં. સાહિત્ય પરિષદે આંતરરાષ્ટ્રીય વિશાલ દૃષ્ટિ સેવની જોઈએ એટલુંજ નહીં, પણ એ દૃષ્ટિ આપું ગુજરાત સ્વીકારે એવાં પગલાં લેવાં જોઈએ.

આવતી સાહિત્ય પરિષદ આવેા કોઈક રસ્તા લે એવો પ્રયાસ મુંબઈમાં મારા મિત્રો કરી રહ્યા છે, અને ન્યારે પરિષદનો સમારંભ થાય ત્યારે ત્યાં આવી સાહિત્ય પરિષદના વિકાસમાં તમારો ફાળો આપી પરિષદને ગુજરાતી સંસ્કાર ને ગૌરવની મૂર્તિ બનાવવાના અદ્ય પ્રયાસમાં બનતી મદદ કરશે એવી હું વીનંતી કરું છું. સાહિત્ય એ એકજ ક્ષેત્ર એવું છે કે જ્યાં જીવનનાં બધાં બળો એકઠાં થઈ શકે અને એક ભગીરથ પ્રયાસ કરી એક ચિરંજીવ ને સજીવ સંસ્થા ગુજરાત માટે સરજાવવામાં નર્મદના સુરતના શહેરીઓ પુરતી મદદ કરશે એવી આશા રાખું છું.

ત્યાર બાદ રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ ભાષણ આપતાં જણાવ્યું કે ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના એપ્રિલ માસમાં ઇસ્ટરના તહેવારોમાં “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ” નું આહમુ અધિવેશન મુંબઈમાં થનાર છે તે પ્રસંગે હાજર રહેવાનું અને કાચમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેવાનું આમંત્રણ આપ સર્વને આપવા સ્વાગત સમિતિ તરફથી અમે અત્રે આવ્યા છીએ. આપ સર્વ આવ્યે પરિષદ શોભશે એટલુંજ નહીં, પરંતુ સમૃદ્ધ થશે.

આપને આમંત્રણ કરતાં ભાઈ મુનશીએ વિશ્વામિત્રીની ઉત્તરના પ્રદેશને બોલે દક્ષિણના પ્રદેશની અતિ પ્રશંસા કરી છે તે હું અર્થવાદ અથવા વરઘોટકન્યાયનો પ્રયોગ માની લઉં છું. લાટમાં-સુરતમાં-જ રસિકતાનો ઇન્ગર છે અને અમદાવાદ-વડોદરા, નડિઆદ-પાટણ વગેરે નગરોથી અલંકૃત મધ્ય ગુજરાત કે કાઠીયાવાડ

કે કચ્છ રસિકતાથી વિહિન છે એવું માનવું કે કહેવું એમાં સત્ય કે ન્યાય નથી એટલુંજ નહીં, પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક એકતાની ભાવનાની પોષણની દૃષ્ટિએ શાણપણ પણ નથી. ભાઈ મુનશીના કહેવામાંથી આપને એટલો જ સાર ગ્રહણ કરવાનો છે કે ગુજરાતના ઇતર વિભાગો જેમ પોતાની વિશિષ્ટતાઓને સાહિત્યનું અમર સ્વરૂપ આપે છે તેમ લાટ પ્રદેશ પણ રમુજપણાની અને રસિકતાની વિશિષ્ટતાઓને આપવા જેવું છે. બેશક, ગુજરાતી સાહિત્યના તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સર્વ સંગ્રહમાં ઇતર વિભાગોની માફક લાટને પણ સ્વાગતજ હોઈ શકે, અને છે. લાટના વિદ્વાનો પોતાના પ્રદેશની વિશિષ્ટતાઓનો ઉપહાર પરિષદને ચરણે અર્પણ કરશે તેથી પરિષદ સર્વદેશીય અને સમૃદ્ધજ બનશે.

સાહિત્ય પરિષદ સંબંધીના વિચારમાં મુખ્ય બાબત સાહિત્યની ભાવના છે. જેમ સાહિત્યની ભાવના ઉચ્ચ, વિશાલ અને વિવિધ તેમ પરિષદનું કાર્ય ઉચ્ચ, વિશાલ અને વિવિધ. ક્ષિપિ, જોડણી, વ્યાકરણ, શૈલી, પદ રચના વગેરે સાહિત્યના વિશાલ પ્રદેશનાં આવશ્યક અંગો છે એ ખરું છે, પરંતુ તેટલામાંજ કાંઈ સાહિત્યની પર્યાપ્ત થઈ જાય છે એમ નથી. ઉલટી હકીકત તો એ છે કે એ અંગો પ્રમાણમાં ગાણુ છે અને તે વિપયોનો વિચાર માત્ર પાચમિક કાયંજ ગણાવુ જોઈએ. ગુજરાતના કેટલાક અગ્રેસર સાક્ષરોએ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં એ એ વિપયોને જે પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે તેથી એવો ભ્રમ પ્રાકૃત મનુષ્યોમાં ઉભો થયો છે કે સાહિત્ય એટલે ક્ષિપિ, જોડણી, વ્યાકરણ, શૈલી, પદરચના વગેરેનો જ વિચાર અને પરિણામે સાક્ષર એટલે એ શુષ્કતાઓનો ઉપાસક. સાહિત્યના સંબંધમાં આ લોકભ્રમ સ્વાભાવિક

છે પરંતુ સત્ય નથી, અને આવો શોકબ્રમ ચાલુ રહે તો પરિવર્તના કાર્યમાં લોકોને જોઈએ તેટલો રસ ન રહે. એટલા માટે જરૂરનું છે કે સાહિત્યની અને સાહિત્ય પરિવર્તના કાર્યક્રમની વિશાલતાનો વાસ્તવિક ખ્યાલ લોકોને આપવામાં આવે. કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, નિબંધ એ પણ સાહિત્યનાં અંગો છે અને તેમનો સાહિત્ય પરિવર્તના કાર્યક્રમમાં સમાવેશ થાય છે. સાહિત્યમાં જેમ ગંભીર અને વિચારપ્રધાન સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે, તેમ મનોરંજક અને રસ પ્રધાન સાહિત્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. સર્જનાત્મક સાહિત્યને તેમજ વિવેચનાત્મક સાહિત્યને બન્નેયને સ્થાન છે. પાંડિત્ય અને વિદ્વતાની અનિશ્ચયતા સામે ફરીપાઠ કરનારને પણ તેમના સ્થાનનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. સંદેશમાં, સાહિત્ય એ એક સર્વદેશીય સંપદસ્થાન છે અને તેમાં સર્વને યથાસ્થિ વિદાર કરવો આવકાશ છે. આપણે અભિજ્ઞાપ અને પ્રયાસ એવો હોવો જોઈએ કે ભારતવર્ષનાં ધંતર સાહિત્યોની કે જગતનાં ધંતર સાહિત્યોની ગુણનામાં જ માત્ર નહીં પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે પણ આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તમ, વિશાલ અને વિવિધ બને.

ખીજી અગત્યની બાબત એ છે કે સાહિત્યની આતી ભાવનાની સિદ્ધિ માટે સાહિત્ય પરિષદ ગં કરી શકે કે સાહિત્યપરિવર્તના કાર્યની ટીકા કરી અથવા તેને ઉતારી પાડવું એ સંદેહનું છે. પરંતુ તેમ કરવામાં નથી ન્યાય કે નથી ઉદારતા. એક બાબત તો સ્વયમ્બેવ સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ કે સાહિત્ય પરિષદ કાંઈ પોતાની આનાથી સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરતી શકે નહીં. સર્જનાત્મક સાહિત્ય પ્રતિભાની અપેક્ષા રાખે છે અને પ્રતિભાની પ્રાસારિક પ્રેરણાઓ ઉપર નો પ્રભુનો જ અનન્ય અધિકાર છે. સર્જનાત્મક

સાહિત્યના સંબંધમાં પરિષદ ગુણદોષનાં પૃથક્કરણ કરનાર વિવેચનો. લખાવી શકે અને તેવા વિવેચનાત્મક સાહિત્યની ઉત્પત્તિમાં પરિષદ જેટલે અંશે નિમિત્ત થાય તેટલો અંશે તેના કાર્યક્રમના એક અંગની સફલતા. બાઇ મુનશીએ આપણા વિવેચનાત્મક સાહિત્યની ન્યૂનતાઓ વિશે જે મુશ્કેલી કહ્યું છે તે અસ્થાને નથી. આપણા જીવનમાં તેમજ આપણા સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિની આવશ્યકતા ઉપર એમણે જે ભાર દીધો છે તે વ્યાજબી છે. નિર્વિકારી, રાગદ્વેષરહિત, નિષ્પક્ષપાત, તટસ્થ, સમતોલ, ગુણદોષનું યથાસ્થિત પૃથક્કરણ કરનાર વિવેચનોની દૃઢ આપણે ત્યાં જરૂર છે. વિવેચનના કાર્ય ઉપરાંત વિદ્વતાના કાર્યને પણ દૃઢ પુષ્કળ અવકાશ છે. ચિંતન અને અનુવેશન એ પરિષદમાં સદૈવ શોભશે જ આડંબર અને અસ્વાભાવિકતા ગમે તેવાં ઉપદાસપાત્ર હોય, પરંતુ સાચું અને સચેતન પાંડિત્ય સદૈવ સંકારપાત્ર જ હોઈ શકે, અને પરિષદ એવા સાચા પાંડિત્યની પોષક જ થવી જોઈએ. સંદેશમાં, પ્રકાર ગમે તે હોય પરંતુ જે કે પ્રયાસ થાય તે ચેતનમય હોવો જોઈએ, નિર્જીવ નહીં.

દરે એક બાબત વધારે. મુખાધ એટલે અર્વાચીનતા, સર્વ દેશીયતા, બાવદારિકતા, પ્રત્યન્ધાત્મકતા. મુખાધ એટલે અર્વાચીન ગુજરાતનું તેમજ મદારાષ્ટ્રનું સંસ્કારકેન્દ્ર. સાહિત્ય પરિષદ ગુજરાતના લુહા લુહા વિભાગોમાં ફરી અઢાર વર્ષ પાછી મુખાધ આવે છે તે જરૂર વધારે અર્વાચીન, સર્વદેશીય, પ્રત્યન્ધાત્મક અને બાવદારિક બનીને પાછી જવી જોઈએ. પરિષદનું જે અંધારું તૈયાર થાય છે તેને તમારા વિચારનો લાલ આપવા જરૂર પધારેગો.

અંતમાં એક વિનંતિ આપ મુનશીએ

આપણા સાહિત્યની અને આપણી સાહિત્ય પરિષદની જે ન્યનતાઓ બતાવી છે તે આપ વધારે સતેજ બનો માટે, નિરાશ થાઓ ને બેદરકાર બનોં માટે નહીં. સુધારાને અને પ્રગતિને અવકાશ છે એ બતાવવાનો તેમનો આશય છે. બેશક, સ્વાગત-સમિતિ આપનો

સત્કાર પોતાનાથી બતતી રીતે કરશેજ, પરંતુ આપ તો તેમનો વિચાર ક્યાં વિના પરિષદ આપની પોતાની છે એમ સમજીને સકુટુબ સપરિવાર પધારવું. આપને પનોતે પગલે પરિષદ, ચરિતાર્થ થશે.

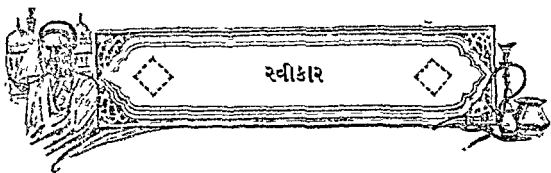
હજી વખત છે.

ઈન્કમટેક્સ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

ઈન્કમટેક્સના અતુભવી.

પહેલો માળ, લાલસિંગ ખીલ્ડીંગ, મંગળદાસ મારફાટ પાસે, મુંબાઈ.

નીચેનાં પુસ્તકો અમને લુદા લુદા પ્રકાશકો તરફથી મળ્યાં છે, તેનો અમે આભાર સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેનો અને બીજાં મળેલાં પુસ્તકોનો પરિચય અનુક્રુણતાએ આપવામાં આવશે.—ઉપતંત્રી.

વડોદરા રાજ્યના ભાષાંતર ખાતા તરફથી:—

માકણ અને લુઃ—લેખક: રવ. ઈંદુવદન દલસુખરામ દેસાઈ વડોદરા.

પાણીનાં પરાક્રમ ભાગ ૧-૨. લેખક: રા. કલ્યાણુરાય નાથુભાઈ જોષી.

રસાયન પ્રદેશ:—લેખક: રા. લલિતા પ્રસાદ દવે બાળપૃથ્વી:—લેખક: રા. મધુસુદન મગનલાલ પરીખ.

હવા અને પાણી:—લેખક: રા. મુળવંતરાય પ્રેમશંકર બક્ષી.

કાયજ્ઞાની ખાણુ:—લેખક: રા. રતિલાલ ધરજીરામ દેસાઈ.

ઉત્સર્ગ તંત્ર: રા. ચંદુલાલ સેવકલાલ દવે નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ લેખક:—રા. ગોકલદાસ મથુરાદાસ. શાહ.

મદ્દલ વિદ્યા:—લેખક: રા. ભગીરથ રખાણ જયેશી.

નૃકુળ વિદ્યા:—લેખક: રા. મધુકુમાર શિવરામ દેસાઈ.

મનોધર્મવિદ્યાનાં મુળતત્ત્વો. લેખક: રા. હોમનસાહ કલ્યાણુરાય બક્ષી.

સ્ટિની જ્ઞાનાવરચા:—લેખક: રા. કલ્યાણુભાઈ નથુભાઈ જોષી.

ચંદોદાચેં મરાઠી સાહિત્ય:—લેખક: રા. ગણેશ રંગનાથ દંડવતે.

અપ્રસિધ્ધ ઐતિહાસિક ચરિત્ર:—લેખક: રા. વિનાયક સદાશિવ, વાડસંકર.

“ ગુજરાતી ” ન્યુસ પ્રીન્ડીંગ પ્રેસ.

બેક હાઉસ લેન, કોટ મુંબાઈ તરફથી:—

સં. ૧૯૮૨ નું પંચાંગ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા.

હોદ અને શ્રીટાનીયા:—લેખક: રવ.

ધરજીરામ સુયરામ દેસાઈ.

કોબાગ્રિ (કાણુ મગે છે?):—લેખક: રા.

વિનાયક નંદશંકર મહેતા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ તરફથી

આંકડા શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો લેખક: રા.

ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ.

પ્રાકૃતિક ભૂગોલ: લેખક: અ. છાટાલાલ

બાળકૃષ્ણ પુરાણી.

પ્રકીર્ણ:—

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ ભા. ૧.

સંપાદક: રા. નાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ.

વડોદરા. પ્રકાશક: જીવનલાલ અ. મહેતા,

અમદાવાદ.

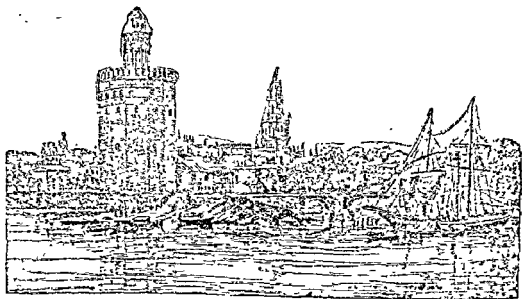
તંત્રી સ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮]

-ભાઈ હેમંત-નાં કરુણ રસભર્યા આત્મકથનો અને તેને અનુરૂપ અભિનય વિષમ સંગેગ-માં અને 'પાપીની' પદવિ પામ્યા પછી પણ પ્રેક્ષકાની સહાનુભૂતિ મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડે છે. ચંદ્રિકા તરીકે ભાઈ રમણલાલ વીણનું કામ પણ સારા પ્રકારનું હતું અને આ શૃંગાર અને કરુણ રસને પોષનાર-એ એની પરિસીમા-ઓમાંથી જરા આનંદનાં છાછરાં નીરમાં જેથી જનાર આપણાં કવિ અને કવિપત્ની-ભાઈ મોદી માસ્તર અને ભાઈ અનંતવીણ-ના કંટાક્ષોં અને વિનોદી સંવાદો ને તેને ઉચ્ચારવાની રીતભાત પ્રશંસાને પાત્ર નીવડે છે. માત્ર ક્રાઇ ક્રાઇ વખતે અભિનયનો અતિરેક ન થતો હોત અને નાટકી ચાળાઓથી પોતાના વ્યક્તિત્વને બચાવી લીધું હોત તો અમને વિશ્વાસ છે કે દાસ્તરસિક પાત્રોનું તે ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પુરું પાડી શક્યા હોત.

સમાજમાં જે સમયે નાટકમાં ભાગ લેવે। એ અકુલિનતા ને અસમ્યતા ગણાતાં હોય તે સમયમાં ઉછરતા યુવાનોએ જે નૈતિક હીમત આ 'શંકિત હૃદય' નો પ્રયોગ કરી બતાવી છે અને સમાજમાં કલામય નાટ્ય પ્રયોગોને માટે સુરુચિ ઉત્પન્ન કરી છે તેને અમે ફરીથી અભિ-નંદન આપ્યા વિના રહી શકતા નથી, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવા ઉત્સાહી યુવાનોની મંડળીઓ માત્ર કાલેજોમાંજ નહીં પણ સમાજમાં પણ દરેક ઋતુમાં અંકે ઉત્તમ પ્રયોગથી આપણી રંગભૂમિને ઉચ્ચ કક્ષાએ મુકવા પ્રયત્નો કરશે તો તેમનો સ્નેહશ્રમ પ્રશંસા ને આદરને પાત્ર જરૂર નીવડશે. અમે સાથે સાથે મિત્રધર્મે એટલું પણ સુચવીશું કે માત્ર જન સમાજની અધમ વૃત્તિને પોષવી એ નાટકનો ઉદ્દેશ નથી. નાટક એ કલા છે અને કલાને કલાની ખાતરજ વાપરી સમાજમાં ઉચ્ચ રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી ને પોષવી એ દરેક કલાપ્રિય નટની ફરજ છે એ આપણી ઉછરતી રંગભૂમિનાં રત્નો ખ્યાનમાં રાખશે.

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ.

પત્રિકા નં. ૪

અસાર સુધીમાં સત્કાર મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૧૦૦ થઈ છે. આ સંખ્યા મુંબાઈના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. ઘણાંએ સ્વજનોને છેવટે સત્કાર મંડળમાં જોડાય છે. પરંતુ પરિષદના પ્રમુખની સુંદણી કરવાનો હક્ક આ મંડળને છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આ સુંદણીના દિવસ પહેલાં સત્કાર મંડળમાં જોડાવું ઇષ્ટ છે.

૧ સત્કાર મંડળના પ્રમુખ અને ઉપ-પ્રમુખો નીમવા માટેની સત્કાર મંડળની સભા તા. ૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ ને શનિવારે સાંજના પાંચ વાગનાં બેલાવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

૨ પરિષદના પ્રમુખની સુંદણી કરવા માટે સત્કાર મંડળની સભા તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ પછી બેલાવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. જે ગૃહસ્થોએ ને દિવસ અગાઉ સાંજના પાંચ વાગતા સુધીમાં લગભગ રૂ. ૧૦) ભરી પોતાનાં નામ નોંધાવી દીધાં દશે તેમનેજ આ સુંદણીમાં મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે.

પરિષદના કાર્યવાહકો સમસ્ત ગુજરાતમાંથી પરિષદમાં મહેમાનોને આમંત્રણ કરવાના હેતુથી, તેમજ આવતી પરિષદ પ્રત્યે લોકરુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કાર્યવાહકોએ ગુજરાતના જુદાં જુદાં શહેરોને પ્રવાસે જવાનું ઠરાવ્યું છે. તે મુજબ રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ તથા રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ ચૂરત અને વડોદરામાં ભાષણો આપ્યાં હતાં.

દિવસે દિવસે પરિષદ નજદીક આવતી જાય છે. અને નિઃશ્વેષે તો પરિષદના પ્રાણરૂપ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે વિદ્વાનો તેમજ અભ્યાસીઓએ આ પરિષદ માટે ઉત્તમ નિઃશ્વેષે લખવા શરૂ કર્યાં દશે. નિઃશ્વેષે મોઝામાં મોઝા ફેણુઆરીની શરૂઆતમાં મોઝાની આપવા વીનંતી છે. જેઓ નિઃશ્વેષે મોઝાના છત્રા ધરાવતા હોય તેઓ જે અમને પત્ર લખી ખબર આપી શકે તો ધણું સારું.

પરિષદના બંધારણનો પ્રશ્ન આવતી પરિષદનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન થશે. આ સંબંધમાં અસારથીજ ચર્ચાઓ શરૂ થઈ ગઈ છે. આ ચર્ચાઓ મુદ્દાસર અને તે હેતુથી કાર્યવાહકોએ અમદાવાદમાં મળેલી પરિષદે ધોરણ નિયમોની નકલો છપાવીને પરિષદના કાર્યાલયમાં રાખી છે. જેઓ ત્યાં માગણી કરશે તેમને તે વિના મૂલ્યે મળશે.

પરિષદ માટે ફંડ ભરાવવાનું કામ ચાલે છે. પ્રમાણમાં ધનવાન તરફથી પ્રત્યુત્તર સારો મળે છે. અસાર સુધી રૂપીઆ બે હજાર ભરાયા છે. પરંતુ હજી ઘણી વધારે રકમની જરૂર છે. માટે ખાસ કરીને સંસ્કૃત અને હક્કમી બનેલી કૃષ્ણ જેમના ઉપર છે તેમને અમે આગ્રહપૂર્વક વીનંતી કરીએ છીએ કે બનતી મદદ અમારા ફંડમાં કરેશે.

સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય,
૯/૦. સાહિત્ય પ્રેસ,
૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન,
મેડીઅર સ્ટ્રીટ, કોટ,
તા. ૧૯-૧૨-૨૫.

પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો
અને
મંત્રીઓ.
કારોબારી મંડળ.

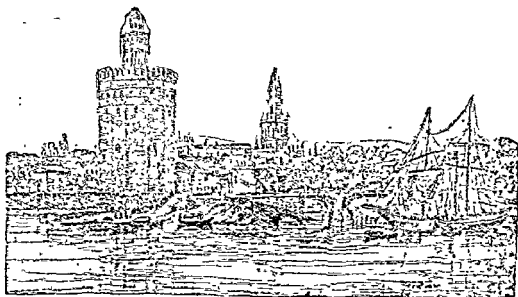
તંત્રી સ્થાનેથી

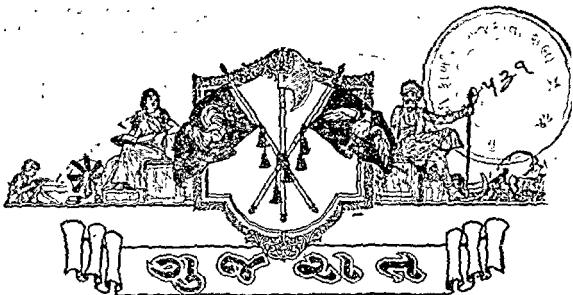

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૮]

-ભાઇ હેમંત-નાં કરુણ રસભર્યાં આત્મકથનો અને તેને અનુરૂપ અભિનય વિષમ સંજોગ-માં અને 'પાપીની' પદવિ પામ્યા પછી પણ પ્રેક્ષકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડે છે. ચંદ્રિકા તરીકે ભાઇ રમણલાલ વીણુનું કામ પણ સારા પ્રકારનું હતું અને આ શુંગાર અને કરુણ રસને પોષનાર-એ બેની પરિસીમા-ઓમાંથી જરા આનંદનાં છાછરાં નીરમાં ગેંચી જનાર આપણાં કવિ અને કવિપત્ની-ભાઇ મોદી માસ્તર અને ભાઇ અનંતવીણુ-ના કંટાક્ષોં અને વિનોદી સંવાદો ને તેને ઉચ્ચારવાની રીતભાત પ્રશંસાને પાત્ર નીવડે છે. માત્ર કોઇ કોઇ વખતે અભિનયનો અતિરેક ન થતો હોત અને નાટકી ચાગાઓથી પોતાના વ્યક્તિત્વને બચાવી લીધું હોત તો અમને વિશ્વાસ છે કે હાસ્યરસિક પાત્રોનું તે ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પુરું પાડી શક્યા હોત.

સમાજમાં જે સમયે નાટકમાં ભાગ લેવે એ અકુલિનતા ને અસભ્યતા ગણાતાં હોય તે સમયમાં ઉછરતા યુવાનોએ જે નૈતિક હીમત આ 'શંકિત હૃદય' નો પ્રયોગ કરી બતાવી છે અને સમાજમાં કલામય નાટ્ય પ્રયોગોને માટે સુરુચિ ઉત્પન્ન કરી છે તેને અમે ફરીથી અભિ-નંદન આપ્યા વિના રહી શકતા નથી, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવા ઉત્સાહી યુવાનોની મંડળીઓ માત્ર કોલેજોમાં જ નહીં પણ સમાજમાં પણ દરેક ઋતુમાં અંકે ઉત્તમ પ્રયોગથી આપણી રંગભૂમિને ઉચ્ચ કક્ષાએ મુકવા પ્રયત્નો કરશે તો તેમનો સ્નેહશ્રમ પ્રશંસા ને આદરને પાત્ર જરૂર નીવડશે. અમે સાથે સાથે મિત્રધર્મે એટલું પણ સૂચવીશું કે માત્ર જન સમાજની અધમ વૃત્તિને પોષરી એ નાટકનો ઉદ્દેશ નથી. નાટક એ કલા છે અને કલાને કલાની ખાતરજ વાપરી સમાજમાં ઉચ્ચ રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી ને પોષવી એ દરેક કલાપ્રિય નટની ફરજ છે એ આપણી ઉછરતી રંગભૂમિનાં રત્નો આનમાં રાખશે.

પુસ્તક ૮]

માઘ ૧૯૮૨

[અંક ૫

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુજરાતે સરકારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્વાકાંક્ષા વધી ગઈ છે. તે આમથીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, જીવી વ્યવહારિકતા ને જીવી અભિલાષા છે એમાં જન-સ્થાયકિત છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે; મુત્સદ્દીપણું છે અને નિશ્ચલતા છે; બાવનાશીલતા છે અને સેવા-ધર્મ ને પ્રેમ છે; અને બગીચ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં કુલની સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. એમાં રક્ષિકતા છે ને સંરક્ષક વૃત્તિ છે; કાવ્યમયતા છે ને તે વ્યવહારિક છતાં બુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્મપ્રિયતા નથી છતાં, અહાણુ હૃદયની શક્તિ છે; એમાં પુરુષતા સમાન થવાની હોંસ છે. છતાં પુરુષને પડખે જોવા રહેવાનું હઠાપણુ છે; નવાનવા ઉદ્ધવાસો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હોંસ છે. અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જળવા માંડી છે.

મામિત્રામમાં નવયુગનું એતન પ્રસરી રહ્યું છે—પેરપેર નવા સરકારનો સંચાર ચાલુ છે.

જલ્પેજલ્પે બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતનો અંક બને છે; અને જેમ અંગઅંગની એકતાનતા પરથીજ આત્મા પરબાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી કે છે. કાર્તવ્ય ને ધરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઈ ઉભી છે; અને આચત્વનાં સનાતન તત્ત્વો મહત્વાકાંક્ષા ને નીરવણ સ્વમાન ને સ્વાધ્યય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સંયમ; પિતૃશક્તિ ને જીવહયા; શબ્દબદ્ધની સર્વોચ્ચતા; અને પ્રેમ-નિર્મલ ને નિરુદ્ધ-આ પુરાણા નવ-આચાર્યની પ્રેરણાથી દસે દિશામાં પ્રસરશે.

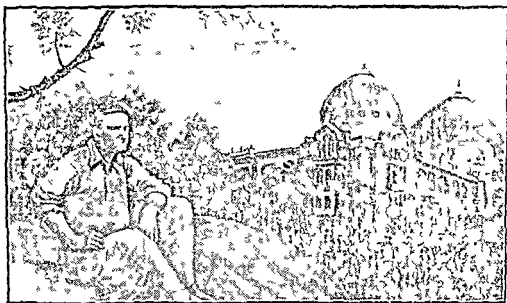

જ. ચી. વી.

ગુજરાત]

[માર્ચ ૧૯૮૨

“સદુલ્લાહ! તમારે સારું નું એક રમાલ બરી રાખ્યો છે.”

સ્વ મ દ્રશ

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

ચિત્રકાર

શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ,

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ

અને

સૌ. જહાવખહેન ચીમનલાલ વીજુ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

આજુબાજુના સ્ટેશન ઉપર મુબાઈના બેરીસ્ટર અને ધારાસભાના સભ્ય ના જગમોહનલાલને તેમના બાલમિત્ર ને બાવિ વહેવાઈ રા બ પ્રમોદરાયનો પ્રેળાપ થાય છે તેઓ સાથે વડોદરે જાય છે રા બ પ્રમોદરાયનો પુત્ર મુદર્શન કોલેજમાં બી એ ના અભ્યાસ કરે છે તેને સ્વદેશભક્તિની ધુન લાગી છે તે અનેક સ્વપ્નો રચે છે. તેને મળવા તેઓ બને કોલેજ સ્ટીડસીમાં જાય છે પરંતુ તે પ્રે ધાવના બાવજુમાં ગયા છે એટલે રા બ પ્રમોદરાય ત્યાંજ બેસે છે અને ના જગમોહનલાલ તેમના સાળા રાજબાઈને ત્યાં રા. બ. ને અને મુદર્શનને જમવાનું નિમંત્રણ આપી જાય છે.

થોડી વારે મુદર્શન આવે છે અને પિતાપુત્ર મળે છે દેશની પરિસ્થિતિ વીશે વિવાદમસ્ત ચર્ચા થાય છે. રા બ. મુદર્શનને લઈ નામદારને તથા તેમના કુટુંબને ને સુચાચનાને-તેની બાવિ પત્નીને-મળવા મદિ રાજબાઈને ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે. મુદર્શન ક્યવાતે મને જાય છે

રાજભાષને ત્યાં રાજબહાદુરની મોઝલી દીકરી-સુલોચના-આને તેને બાવિ પતિ મળવા આવનાર હોઈ તેના વિચાર કરતી બેઠી છે. સુદર્શનનો વિચાર આવતાં તે તેને 'ગોચીયુ' ગણી હસી કાઢે છે.

પ્રમોદરાય અને સુદર્શન ત્યાં આવી પહોંચે છે. વડીલા કેટલાંક અગત્યનાં કામમાં રોકાય છે અને એક ખંડમાં સુદર્શન અને સુલોચના-બાવિ વરવહુ-અપડારથી એકમેક સામે બેઠે રહ્યાં છે. આખરે સ્થૂં વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. અને સુદર્શન સુલોચનાને પોતાનું જીવનકથેય સમજાવતાં એકમેકનો પાટો નહીં મેઢે અને તેથી તેની સાથે લગ્ન નહીં કરવાનું સુલોચના પાસેથી વચન લે છે.

સાંજના રાજબહાદુર અને ના. જગમોહનલાલ પોતપોતાને સ્થળે વિદાય થાય છે.

સુદર્શન એક ઉપર પાછો જાય છે. રસ્તામાં હાંદની-સ્થિતિ વીશે વિચાર કરવા મારે છે અને હાંદ જોની મૂર્તિને સેવાની આજ્ઞા કરતી જુએ છે. થોડી વારે આ સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત થઈ તેના મિત્રોને જઈ મળે છે અને તેના ભ્રમરમંડળ સાથે સાંક્રુતિક સ્થાને-બીમનાથના તળાવે-મળવા તૈયાર થાય છે. સુદર્શન-હું બાલજીવન કોઈપણ જાતના ચમકાર વિના, બાલુચંકર મહેતાજીની નીચાણે પાટી પર ધુળ નાખ્યાના દિવસથી શરૂ થાય છે. તેને આઠ વયે યજ્ઞોપવિત આપી પ્રજ્ઞાચારી-પ્રાદ્યાજી-બનાવે છે; અને તેને લાગે છે કે તે કૌશિકાદિ નૃસિંહવંશી સાથે બેસવા યોગ્ય બન્યો છે. નાટકો જોતાં, ઇતિહાસ વાંચતાં તત્કાલના વિધવાયકા-જેમની બાવના-સાથે તેને મૈત્રી થાય છે; અને તેને તેની મદદથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સાધતા લાગે છે.

મુસલમાન રીયાસત વાંચતાં હાંદ મુસ્લીમ વિરુદ્ધ બંનુનથી ઉરફેરાઈ જાય છે. પરંતુ બંડેમીયાંકલા કોરેની તેના માતાની પ્રીતિ જોતાં તે આસરી જાય છે. આ રીતે તે નાનપણથી જીવ્યાબિલાધી સ્વપ્નો સેવતા દિવસેદિવસે મોટા થતો જાય છે.

સુદર્શન તેના પિતા સાથે ફરવા જાય છે અને રસ્તામાં એક અંગ્રેજ ઘોડેસ્વાર મળે છે. ગોરે જવાર બને બાપદીકરને બીજે દિવસે તેની સ્ત્રીના જન્મદિવસ નિમિત્તે આમંત્રણ આપે છે.

ગોરા અમલદારને ત્યાં બીજા નાગરિકો માધવલાલ, માભાઈ અને દલાલ વગેરે આવે છે. પરંતુ ગોરા અમલદારની વિચિત્ર અને અભિમાનભરી વલણે ને વાતચીતથી તેને પોતાનું, પોતાના પિતાનું અને જીવન્યોનું ખરું સ્થાન શું છે તે સમજાય છે.

માધવલાલ, માભાઈ અને દલાલ તેમજ તેના પિતાના ખુશામતભર્યા હલનચલનથી તેને પોતાના દેશીએ જોરી પ્રભ આગળ કઠકા ટુકડા મટિ પુંછડીઓ પટપટાવતા ચાનસમા લાગે છે. અને તેના હૃદયમાં ડામ હો છે. તેને તેના સ્વપ્નમિત્રો ઉપર, તેના પૂર્વજો ઉપર ધણું ક્રોધ થઈ છે.

સુદર્શન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી. અને વૈકેરાન બહારનું વાચન વધારવામાં ગાળી. પડોશની જમન સાથે એક દિવસ લગ્ન વીશે ચર્ચા થઈ. તેમાં તેને હાંદુસમાજ ને માબાઈનું પ્રભવસ્થાન જણ્યું. આ સામે તેના સ્વપ્નાવલારી અને બળજો કર્યો. તેને પ્રાદ્યાજીત્વની માત્ર નીચાનીઓ તરફ તિરસ્કાર થયો. જોને નેપોલીયનનું જીવન પ્રેરણા પાઠ રહ્યું. વાચનની મર્યાદા તેણે વિસ્તૃત કરી. અને અમદાવાદની કોમિસ અને હાંદના મેટ્રીકી સુરેંદ્રનાથના બાણે તેનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગ્રત કરી.

તેને દેશની અને સમાજની શુભામી અવસ્થાનું તીવ્ર બાન થયું ને તે જીવી જાયો. ઇતિહાસ અને વૈદ્ય નરોનાં જીવનચરિત્રોએ તેને વિપ્લવની પ્રેરણા પાઠ. તેણે તોડવું, ફેડવું ને બાંગલું જ એમ સ્વપ્નો જોયાજ કર્યા. અને આ બધા વિનાશને અતિ એક નવી સૃષ્ટિ-તેની કાર્ત્તવ્યિક સૃષ્ટિમાં તે વીહરવા લાગ્યો.

જાપાને રશીઆને-સુરપને-પડકાર કરવાને યુદ્ધ આરંભ્યું. સુદર્શન આ વિમ્હથી આખો એશીઆ ખંડ કુંબકર્ણી જંઘમાંથી હરતો જાયો. તે 'એશીઆની એકતા'નાં સ્વપ્નામાં પલવાર મુગ્ધ થઈ ગયો, પણ લોડ કર્જનના અપમાનભર્યા શબ્દોથી, અને બંગાલના બાગલા પાડવાનાં સરકારના હાશથી તેને બ્રીટીશ હકુમત નીચે કચડાતા હાંદની શુભામી દશાનું 'તીવ્ર બાન થયું', ત્યારે એ સ્વપ્નોનાં રમી ગયાં.

બંગાળે 'વંદેમાતરમ્' ના ગીતથી 'મા'ની અપરિચિત અને આકર્ષક ભાવના પ્રગટાવી ત્યારે સ્વદેશનું એક પરમ તેજસ્વી છવંત વ્યક્તિ તરીકેનું ચિત્ર સુદર્શનની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. જ્યાં ને ત્યાં તેને 'માતા'નું દર્શન થવા લાગ્યું.

રમણીમાં તે પોતાને ઘેર ગયો, અને એક દિવસ ગામ બહાર દૂર એક ટેકરી ઉપર ફરવા ગયો, ત્યાં તેને એક તેજસ્વી સ્ત્રીનું અત્યાનંદ દર્શન થયું. પેલી સ્ત્રીએ પોતાના છવનની દર્દબરી કહાણી સુદર્શનના આગ્રહથી તેને કહી સંભળાવી. "હું સેંકડો વર્ષ થયાં વીર માનવતાની પ્રતિમા રૂપ મારા પતિની-માણની વાજ નેતી બેઠી છું" પણ હજી તેનાં દર્શન થતાં નથી, ઘણાંયે પુરુષો અને મારા પુત્રો વચન આપી ગયા છે પણ એકે, હજી પૂર્ણ થયું નથી ને હું અધમાધમ દશા ભોગવી રહી છું." એમ કહી તે સુંદરી આંસુ સારજી લાગી. "મા! ગજારો નહીં, એમને હું લઈ આવીશ." એમ કહેતો તે હંચું નેવા લાગ્યો એટલામાં તે પેલી સુંદરી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

"મા! મા! હું તમારા માણ પાછા લઈ આવીશ-નહીં તો માણ નતા કરીશ" એમ બોલતો તે ટેકરી ઉપરથી ઇતરી પડ્યો.

પણ 'મા'ના દર્શન પછી સુદર્શનને તેની અંખના વધી ગઈ. બંગાળના 'બંગાલી' પત્રે, ત્યાંની સ્વદેશીની હીલચાલે, બારીસાલની કોનકરન્સે તેના વિચારોને અનેક રીતે પોષ્યા.

અરવિંદ ધૈર્યે વડોદરાની કોલેજમાંથી આજ અરસામાં શાળાનું આપ્યું. તેમણે એક ઉર્લુ બાવણ પણ આપ્યું અને તેજ રાત્રે કેટલાક દેશાભિમાની યુવકો બીમનાથને તળાવે કેડ કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થયા.

સુદર્શન, પાઠક, કેરસાસ્પ, સનહુમાર ભેધી, મોહનલાલ પારેખ, પંડ્યા, ધીરુભાઈ ચાસ્ત્રી, ગિરજશંકર છક્લ, નારણભાઈ ખટ્ટલ, શિવલાલ અને અંબાલાલ દેસાઈ એમ સૌ એકઠા થયા અને હાંફને કેમ સ્વતંત્ર મરુ તેની યોજના તેમણે ઘડવા માંડી.

કોઈએ ધર્મપ્રચારક થઈ, તો કોઈએ છુપાં મંડળ દ્વારા, કોઈએ રાજદ્રોહી સાહિત્ય દ્વારા તો કોઈએ રચનાત્મક સંસ્થાઓ દ્વારા 'મા'ને સુક્તિ અપાવવાના વિચારો રજૂ કર્યાં.

કેટકેટલીએ યોજનાઓ રજૂ કરી અંતમાં મંડળ રચી સા વીખરાયા. પાઠકને આ બધી યોજનાઓ હવાફાલ લાગ્યા હતા અને તેથી તે આ બધાની વિરુદ્ધ હતો. બીજે દિવસે તે સુદર્શનને સફળ છવનનું રહમ્ય સમનવવા ગયો. એક કટુ પ્રસંગ પછી બંનેના રનેહથી પ્રેરણા માત્ર મતભેદને લઈ હજારે મિત્રતાને નહીં તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુલોચના બાપ સાથે મુંબઈ ગઈ. અને સુદર્શનને 'બેચાયુ' કહી તેણે તેના મિત્રમંડળમાં તેણે ઓળખાણ આપ્યું. કેકી રૂપ અને ગમન દલાલ જેઠે એક દિવસ સાથે ગાંધીમાં ફરવા નતાં રસ્તામાં તેના પિતા મળ્યા અને તેને જરા ધમકાવી પોતાની સાથે લઈ ગ્રા. કાપડીયાને ઘેર ગયા. ગ્રા. કાપડીયા આઠગ વિદ્વાન હતા. તેમની સાથે સાંસ્કૃતિક એકતાનતા અને રાષ્ટ્રીયતા (Nationalism) વીરો કેટલીક ચર્ચા કરી બાપ દીકરી ઘેર ગયાં.

સુલોચનાની પરીક્ષા પુરી થઈ હતી. તેજ અરસામાં સુદર્શન મુંબઈમાં પરીક્ષા આપવા આવ્યો. તેને થેના સુલોચના સ્ટેશને ગઈ હતી પરંતુ સુદર્શન નામદાર જગમોહનલાલને ત્યાં ન નતાં તેના મિત્ર. અંબાલાલ દેસાઈને ત્યાં કાંદાવાડીની એક ચાલમાં નાનકડી ઓરડીમાં ઉતર્યો.

અંબાલાલ એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તેને ધની બહેન નામની એક નાનકડી બહેન હતી. તે સમજે અણસમજે તેનાં સ્વપ્નો અને આદર્શોમાં ભાગ લેતી. સુદર્શન આ ધની બહેનના ઉત્તમ વિચારો, સદાએ હસતું મોં ને રમતીયાળ સ્વભાવથી આકર્ષાયો. તેને ધની બહેન સાથે વાત કરવામાં આનંદ મળતો. અને નાનકડી ને નિર્ધન ઓરડીમાં પણ તે દેશસેવાનાં અનુપમ સ્વપ્નો સેવતો.

(હવે આગળ વાંચો)

પાંચ દહાડા સુદર્શને પરીક્ષા આપી. પહેલે દહાડે તેણે રાવબહાદુર પ્રમોદરાયને પત્ર લખ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે હું મારા મિત્રને ત્યાં ઉતર્યો છું. એ ખબર જાણી રાવબહાદુરના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. ને તેણે એકદમ જઈ નામદારને મળી આવવાનો તાર કર્યો.

સુદર્શનને અંબાલાલની સોજતમાંથી ને ધનીની પ્રેરણામાંથી છુટા થવું ગમ્યું નહીં એટલે પરીક્ષા પુરી થઈ ત્યાં સુધી તેણે આપની આત્મા અમલમાં મુકી નહીં. પણ પાંચમે દિવસે, છેલ્લા વિષયની પરીક્ષા પુરી થયે તે ને અંબાલાલ નામદાર જગમોહનલાલનો ચેંબર શોધવા નીકળ્યા. થોડીક મહેનતે નામદારનો ચેંબર તો જડયો, પણ ત્યાં સીપાઈએ ખબર કરી કે સાહેબ શીરોજશાહ મહેતાના ચેંબરમાં ગયા છે અને કલાકેક સુધી નહીં આવે. સુદર્શનને અંબાલાલ ટાવરની સામે શીરોજશાહના ચેંબર આગળ જઈ ઉભા.

સુદર્શને શીરોજશાહને એક વખત અમદાવાદ કેંગ્રેસ વખતે દૂરથી જોયા હતા. તે શીરોજશાહની રાજ્યનીતિનો વિરોધી હતો છતાં તેના સાન્નિધ્યમાં જતાં તેને જરાક ક્ષેબ થયો. એ ખતે ડુટપાથ પર ઉભા હતા ને એક ગાડી આવી ઉભી; અને થોભીઆની ભવ્યતામાં, ને ચળકતી પાંધડીની તેજસ્વિતામાં શીરોજશાહ ગાડીમાંથી ઉતરી ઓશીસમાં ગયા. સુદર્શને માનથી પ્રેરાઈ સલામ કીધી. શીરોજશાહે એનું કુર્બાન હાથ મોં પર આણી સલામ ઝીલી.

“ત્રીસ વર્ષ સુધી આણે મુંબાઈમાં એક ચક્રે રાજ્ય કર્યું છે” સુદર્શને કહ્યું.

“બેગારીના બાદશાહ છે” કડવાશથી અંબાલાલે કહ્યું.

“એના સમય પ્રમાણે એણે પણ ઠીક કર્યું.”

“સદુભાઈ! એની પ્રેરીડેંસી એસોસીએશન દર વર્ષે પચાસ લિક્ષાપત્ર સરકારને મોકલાવે છે. એ તો આ દેશનાં દુર્ભાગ્ય છે કે આવાઓ દેશના નેતા થઈ રહે છે. ચાલો ઉપર જઈએ.”

ખતે જણુ ઉપર ગયા ને શીરોજશાહના સીપાઈ મારફતે રાવબહાદુરનો તાર જગમોહનલાલને મોકલાવ્યો.

તરત નામદાર બહાર આવ્યા.

“કાણુ સદુભાઈ! વાહ! આટલા દિવસ થયાં આવ્યા છો ને આજેજ મળ્યા?”

“મારી પરીક્ષામાં રોકાયો હતો” સુદર્શને જવાબ આપ્યો.

“એક પા કલાક બેસો. હમણાં જરાક કું કામમાં છું. સીપાઈ! દોન ખુરચી ઇકડે ડેવ. જતા નહીં રહેશે એસએ” કહી નામદાર પાછા ગયા. સીપાઈએ બારણા આગળ બે ખુરશીઓ મુકી આપી ને ખતે જણુ બેઠા. તે બેઠા હતા ત્યાં આડો પડદાનો થોડો હતો; અને પડદાની ફાટમાં થઈ અંદર બેઠેલા બધા દેખાતા.

“સદુભાઈ!” ધીમેથી અંબાલાલે કહ્યું;

“આ બધા દેશના ઉદ્ધારકો જેવા જેવા છે, બેગારીના બાદશાહ તો નીચે જોયા; આ પેલા દીનશા વાઝા. બાદશાહના વઝીર.—આ પેલા ચીમનલાલ સેતલવાડ સેનાપતિ. પેલા ખુણામાં

બેઠા છે—ચકરી પાઘડી પહેરી તે હંરિ સીતારામ દીક્ષિત; ગોકળકાકા તો ઓળખ્યાને—સાધારણ રીતે એમની આંખજ ઉઘડતી નથી” એટલામાં બે જણ નવા આગ્યા.

“આ તો ગોખડેને? સુદર્શને એકના તરફ આંખળી કરી અંબાલાલના કાનમાં પુછ્યું: “ને બીજો કાણ?”

આ બીજો ઉચો સુકકો, ને ભલકાદાર હતો. અંગ્રેજી કપડાં વેચનારના જાહેર ખખરના પાટીઆં પર ચીતરેલા નમુનો સજીવ થઈ ચાલી આવતો હોય એવી તેના પહેરવેશની ભલક હતી. એક મોટી સીંગાર તેના મોંઢામાં હતી.

“આ છણા બેરીસ્ટર.”

સુદર્શને નીસાંસો મુક્યો.

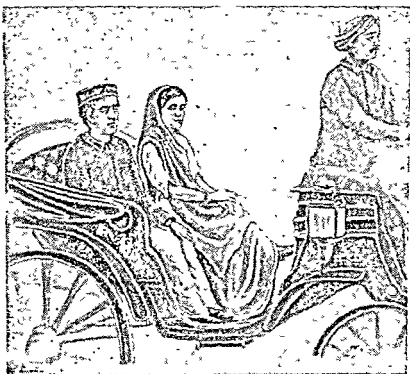
“જેવા આપણા મુંબાઈના મહાન નરો?” કટાક્ષથી અંબાલાલે કહ્યું.

“શી આફત છે?” સુદર્શને કહ્યું; “રાષ્ટ્રની મહત્તા કરતાં આ બધાને સરકારની મહત્તામાં વધારે વિશ્વાસ છે.”

“આપણે રાષ્ટ્ર છીએ એ આમાંના કોઈને હજી ખબર નથી” અંબાલાલે કહ્યું.

“એમને એ પણ ક્યાંથી ખબર હશે કે રાષ્ટ્રીયતા જાગી છે, ગલીઓમાં ને ગામડાંમાં, ને એમના જેવા કેટલાકને એ ઉચલાવી મુકશે”

એટલામાં અંદર વાદવિવાદ એવો સખત થવા લાગ્યો કે તે સાંભળવામાં બંને રોકાયા. અંદર સવાલ ચચતો હતો. આવતી કેએસનો અને બંગાલના ભાગલા, સ્વદેશી પ્રત, બોયકોટ, વહેમાતરમ્ વગેરે વિષયો જે સુદર્શન પ્રાણુથી પ્રિય ગણતો હતો તેની આ બધા થોડે કે વધતે અંશે ફેકડી કરતા હતા. વ્યવહાર વાતાવરણ

સુલેખના સુદર્શનને લઈ ફરવા નીકળી ત્યારે ગાડીમાં કોખતું વાતાવરણ છાઈ રહ્યું હતું.

ખંડમાં પ્રસર્યું હતું. સુરેન્દ્રનાથ અવિચારી; રાષ્ટ્રીય ચળવળ માત્ર હોકરાની મુખાંધ; વહેમાતરમ્ એક હોકરવાદી ધર્તીંગ; બોયકોટ એક પાપ; આવા આવા અભિપ્રાયો ત્યાં ઉચ્ચારાતા હતા. સવાલ માત્ર એટલોજ હતો કે આવતી કેએસ બધાને આંજી, કેમ પાર ઉનારવી.

[વધુ ૪૮ નંબરો પૃષ્ઠ ૫૪૫]

વિવરણ યાગ

લેખક :
૨૧. મણિલાલ મ. શેઠ

નયંત તારાં નયનોમાં અંધકે વીજળીઓ,
એવી તારા અંતરમાં પ્રીતડીની હેલીઓ !
નયંત તારાં નયનોમાં અંધકે વીજળીઓ.

દિવ્ય તારે વીલસે લલાટે સુભગ ચાંદલો,
અક્ષાંસમાં હેડે શું હુંએ ચંદ્ર છું જડ્યો !
નયંત તારાં નયનોમાં અંધકે વીજળીઓ.

ગુંથ્યો તારી વેણી માંહી શુભવદન મોગરા,
તેંએ મને સ્નેહવેણીમાં, ધ્રિયે! શું છે ગુંથ્યો !
નયંત તારાં નયનોમાં અંધકે વીજળીઓ.

નાની તારી પાનીએથી નિલ મેદી નીતરે,
અખંડ એવાં પ્રેમઝરણુ હૃદયેથી શાં વહે !
નયંત તારાં નયનોમાં અંધકે વીજળીઓ.

મીઠી સરિત તું, હું મત્સ્ય મસ્ત છું બન્યો,
અખુટ પારિપીલક, જલ-મીન વિરલ યોગ શો થયો !
નયંત તારાં નયનોમાં અંધકે વીજળીઓ.

૨૦૧

લેખક અને ચિત્રકાર :

રા. નાગરદાસ ઇ. પટેલ

તમારે ઉધણું હોય તો પથારીમાં સુઈ જઈ વિચાર કર્યા કરો.

શું જોઈયા? મઝા નથી આવતી? તમને મઝા માણુતાંજ ક્યાં આવડે છે?

રજા પડી એટલે કાં તો કેનેરીની ચુકા જોવા જશો કે પછી ધારાપુરી જશો. ને આથડી આથડીને કંટાળશો ને યાકાને ઢીલા દસ થઈ જશો ને પાછા કહેશો કે મઝા નથી પડતી. કુંગરાનાં ઝાડવાં ને દરીઆનાં પાણીમાં તે કે મઝા છે! એકમાં રખડી રખડીને પગ દુઃખે ને બીજામાં બેસી બેસીને કેડ દુઃખે! કાષ યાકાને લોથપોથ થઈ જાય ને કાષને ઉલટી ઉપર ઉલટી થાય! પછી મઝા શાની પડે?

એમ? મારે તમને મઝા પડે એવું કેક બતાવવું? ઠી...ક ચાલો ત્યારે હું કહું પશુ જો જો પાછા રખડવાનો કે ફસડી જવાનો વિચાર ન કરતા!

ફરવા જવ ત્યારે તમે શું ખાઓ છો? પુરી ભજ્યાં કે કદોઈના ધરતું જુસ ને ચટણી! ને તેએ બે ત્રણ વખત! મારી રીનમાં એવું આધા પીધાનું દુઃખ નહીં; રખડ-

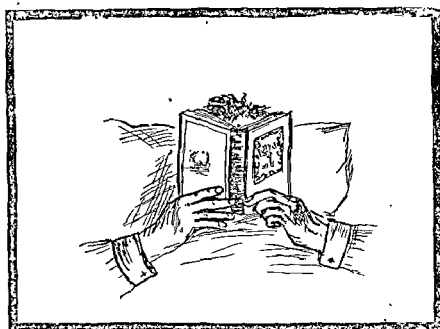
વાની વાત નહીં ઉલટીની જાત નહીં ને બસ, મઝા મઝા ને મઝા.

“શું?” બહુ હિતાવળ આવી છે? એક કાને સાંભળવું પડશે, સમજ્યાને!

પાછું વળી પુછ્યું? એ મઝા ક્યાં માણવી? એ મઝા તમે તમારા ઘરમાંજ માણી શકશો. જી, હાજી, ઘરમાંજ. બીજે ક્યાંએ નહીં. અને તે પશુ તમારા પોતાના ખંડમાં અને તમારી પોતાની પથારીમાંજ.

કેમ બહુ દસવું આવે છે? સાવ સાચી વાત છે પશુ તમે તેનો અનુભવ નથી કર્યો એટલે એમ લાગે છે! સો ટચનું સોનું કદી જોઈું હોય છે? નહીં, ત્યારે આ રીત પશુ જોઈ નથી. સોના પર સરકારની કે નેશનલ બેંકની હોય છે તેમ આ રીત પર મારી પોતાની છાપ છે, સમજ્યાને મહેરબાન!

ત્યારે જુઓ રજા પડી એટલે એક કામ કરો. તમે ઉધવાનો બહુ વાર વિચાર કરો છો ને પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પાસાં ઘસો છો પશુ ઉધ

કાકતાં પરાક્રમેનો રસ જામશે ને તમે વાંચવામાં લીન થઈ જશો.

નથી આવતી. ઉધવાની એ ખરી રીતજ નથી. તમારે ઉંઘવું હોય તો પથારીમાં સુઈ જઈને વિચાર કર્યા કરો કે પા કલાકમાંજ ઉઠવું છે. પા કલાકમાંજ, વધારે મોડું પણ નહીં. પા કલાક થઈ રહે એટલે વળી બીજો પા કલાક એમ વિચાર કરો પછી એવી તો સુલાખી ઉંઘ આવશે કે ન પુછો વાત. જરા આ તુલ્કો અજમાવી જુઓ પછી તમારો અનુભવ કહેજો. અરે! તમે એવા તો ઘસઘસાટ ઉઠી જશો કે ન પુછો વાત!

એવીજ વાત આ મજાની છે. ચાખી જુઓ, માણી જુઓ ને પછી વાત કરજો રજા પડી એટલે તમે એકાદ સુંદર નવલકથા લઈ આવો. રસ ગળે ને કડકા પડે એવી.

ગુજરાતનો નાથ? ચાલશે લઈ લેજો. જાનામાના સંતાડીને એને તમારા ખંડમાં મુકી દેજો, કાઢને બતાવતા નહીં સમજ્યાને!

ઘેર જઈનેજ તમારાં પત્ની કે પ્રિયતમા ને હોય તેને કહેા કે તમારી તખ્તીઅત ઠીક નથી.

એમ કેમ? વાહ! એમરતો. કહીએ તેમ કરવું પડશે. એ પુછે પણ જાણી તીનપાંચ નહીં કરતાં લાગલી પથારી તૈયાર કરાવી સુઈ જાજો. અનતા સુધી એકાંતજ પસંદ કરજો. પછી જોજો મઝા, ધીરે રહીને તમારાં પત્ની આવી ને પુછશે:

“માયું દુઃખે છે!”

મોઢુ કટાણું કરીને તમે જવાબ દેજો— આરતો—“ થોડુ થોડું

દુઃખે છે પણ શું થાય છે તે નથી સમજાવું.”

“લાવો ત્યારે દાખું.”

• “ના, ના. રહેવા દેને, ચાલશે.”

એમ ના ના કહેતા જાજો પણ દાખવા એકે તો ના ન પાડતા. થોડીવાર પછી એને રુખસદ આપી દેજો ને કહી દેજો કે તમને એકાંતનીજ જરૂર છે. છોકરાં તોફાન ન કરે કે ન રંજડે.

પછી જોજો, તમારાં પત્ની છોકરાંઓને ધમકાવીને કહેશે કે સામની તખ્તીઅત ખરાબ છે, આજે થોંધાટ ન થાય. ને પછી થોડીવાર ઘરમાં ચડીચુપ થઈ જશે.

બને તો પત્નીને છોકરાંને લઈને ફરવા મોકલી દેજો. કહેજો કે તમારે જરા આરામની જરૂર છે માટે તેઓ ખુશાલ ફરવા જાય.

પછી? ધીરે રહીને ઉઠો ને પેલી ચોપડી લો બાજુએથી ઉશીકુ લો અને એકને બદલે બે

કલેજે વાંચવાનું શરુ કરો.

કાકનાં પરાક્રમેનો રસ જામશે
ને તમે વાંચવામાં લીન થઇ જશો.

વળી પાછી પીડા આવી? એ
તો એમજ અને. પાન ફાડેલાં નથીને?
આપણા કારીગરોજ એવા છે તેમાં
લખનાર શું કરે?

તમે માંદા છો એટલે બીજા
ખંડમાં ન જવાય. આંગળી વડેજ
પાનાં ફાડી લો તમને છુટ છે.

પછી જરા કાન સાંજુત રાખજો.
અથે શાંતિ છે એટલે રજા જોડેલો
ખડખડાટ પણ સંભળાશે. તમારી
પત્નીનાં પગલાં સંભળાય એટલે
બંધ કરી દેજો.

ક્યાં સંતાડવી? એટલુંએ નથી આવડતું?
સંતાડી દેજો ઉશીકા નીચે કે પછી ગાંઠલા નીચે
ને બસ આંખ મીચીને ઉઘીજ જજો. જો જરા
પણ દસ્તા.તો તમારી વાત તમેજ જાણ્યાં.
બધો ખેલ બગડી જશે. એ આવીને પુછશે:
“હવે તમને કેમ છે?”

જવાબજ ન દેતા.

ફરી કહેશે: “તમને હવે જરા ઠીક લાગે
છે?” સાંભળશોજ નહીંને.

“ઉઘી ગયા લાગે છે! ઉઘવા દો સારે.”

ને એ જાણે તો ખુશાલ જવા દેજો. પછી
ક્યાં જશે? સમજ્યા નહીં? સીધી સવારી
રસોડામાંજ જવાની. કેક નવુંનવું થવાનું ને
પાછી શ્રીમતિજની સવારી પધારવાની.

કાન સાંજુત રાખીને વાંચતાં વાંચતાં ખ્યાન
રાખજો. કેક લખને એ જરુર આવશે. પગલાં
વાગે એટલે ચોપડી ઠેકાણે મુકી દેજો.

તમારી પત્નીનાં પગલાં સંભળાય એટલે ચોપડી બંધ કરી દેજો.

પછી કદાચ ધીરજ નહીં રહે તે કપાળે હાથ
મુકશે. બોલશે ને વખતે ઢઢાળશે.

કહેશે કે ‘કેમ છે? જરા આરામ થતો
લાગે છે.’

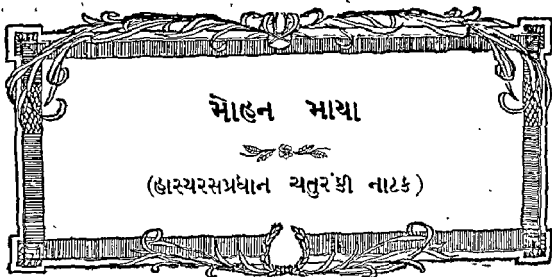
જરાક આળસ ખાઇને કહેજો કે ‘હવે જરા
ઠીક થતું જાય છે?’

પછી કહેશે: ‘લો જરા આ પુડલા કરી લાવી
છું. તમને પુડલા તો બહુ ભાવે છે.’

ના ના કહેતા જજો પણ બહુ આગ્રહ કરે
તો કહેજો કે મુકીજ. જરાક ખાઇશ. ને પછી
એ બહાર જાય ત્યારે—તમે શું કરશો તે મને
ક્યાં ખચર નથી.

બીજો દિવસે સવારથીજ પાછો એનો એ
કાર્યક્રમ ચાલુ રાખજો. જીલ્લતા નહીં.

સવારમાં ચકા આવશે. વળી પાછું કેક
નાસ્તા માટે ને કેક કુટ, પાછું કેક નવું જેવું
ખાવાનું એમ આખા દહાડામાં જ સાત વખત

મોહન માયા

(હાસ્યરસપ્રધાન ચતુરંશી નાટક)

લેખક :

અધ્યાપક ખુશાલ તલકરી શાહ

સભ્ય, સાહિત્યમંડલ.

—૦૦૦૦૦—

મુખ્ય પાત્રો

—:૦:—

પુરુષવર્ગ

અંબાલાલ શેઠ...	...	અમદાવાદમાં રહેતા મુંબાઈના એક ગાંધીધેલણમાં ગરકાવ થએલ વિધુર ધનાઢ્ય.
નરોત્તમદાસ	...	અંબાલાલ શેઠનો જમાઈ, મધુરીનો વર.
મારાભાઈ	...	અંબાલાલ શેઠનો તદ્દન પુરોષીઅન ચાલ ગએલો પુત્ર.
મોહનદાસ	...	નરોત્તમદાસનો બાલમિત્ર.
છવરાજ	...	અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈષ્ણરાજ, નરોત્તમના સહાબ્યાસી.
સરદાર હીરાસિંહ	...	પંજાબનો એક અઘેસર તાલુકદાર.
સીવાય નાનાલાલ કવિ,	રવોદ્રનાથ ટાગોર,	સી. એફ. એંડુજ, મોહનદાસ ગાંધી
		અનુપરાય ભોમીઓ.

સ્ત્રીવર્ગ

માયાવતી...	...	અંબાલાલ શેઠની બહેન—કવિકલાધેલી ભામિની.
મધુરી	...	અંબાલાલ શેઠની મોટી દીકરી, નરોત્તમની પત્ની.
પૂષ્પા	...	નેની નાની બહેન.
		નોકર, ચાકર ઇત્યાદિ.

આગલા પ્રવેશોનો ટૂંક સાર

ગાંધીજી સેંઠ અંબાલાલના બંગલામાં અનુ લોમીએ પ્રેક્ષકોને ગાંધીજી, ટાગોર અને કવિ નાનાલાલની પ્રતિમાઓ સંબંધી વિગત જણાવી રહ્યા છે. તેટલામાં થોડો પુત્ર સારાભાઈ જે પારીસમાં ઝવેરીની પેઢીમાં મેનેજર તરીકે કામ કરે છે તે આવી પહોંચે છે, અને પોતાની નાની બહેન પુષ્પા સાથે વાતો કરી પિતાની પોતાના તરફ ફેવી વૃત્તિ છે તે જણાવવા પ્રયાસ કરે છે, અને મધુરી અને નરોત્તમના જીવનકથાની વાતચીત કરી પોતાની મહત્તાનાં બજારમાં ફૂંચી, ગ્રામ રહેવા ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે. જીવનની ઝબકમાં નરોત્તમ અંબાલાલ તથા માયાવતીની પ્રશ્નલિખાને પ્રબળ રીતે દાંબિજ ઠરવે છે અને જીવનના સહિત ચાલ્યા જાય છે. એટલામાં ગાંધીજી તથા રવિબાબુનો વિરોધી હીરાસિંહ આવતાં તેમની વચ્ચે કુટલોક વાદવિવાદ થતાં અંતે તે પીળાઈને ચાલ્યા જાય છે. પુષ્પાને મધુરી દાસ્યવિનોદ કરતાં હોય છે ત્યાં નરોત્તમ આવે છે. અને મધુરીને પરસ્પરની પ્રશ્નચર્ચા દ્વંદ્વ કરવા સમજવે છે, પણ વિચારની વિરુદ્ધતા પડતાં મધુરી નરોત્તમને તિરસ્કારી પુષ્પા સાથે ફરવા ચાલી જાય છે. નરોત્તમનો જીનો મિત્ર મોહન વિશ્વની યાત્રા કરતો આવી તેને મળે છે. એની વાતચીતમાં નરોત્તમ તેને પોતાના જીવનની વાત કહેતા મોંઝે છે; એટલામાં ટાગોરનો પત્ર તથા ફેટિ આવતાં મોહનની ખુબીથી બંને મધુરીને રસ કરવાની માર્ગે ગેરવી રચે છે. અંબાલાલ સહકુટુંબ બહારથી ફરીને આવે છે, તે અંતરમાં ટાગોરરૂપે મોહનની અચાનક પદરામણી થાય છે, પુષ્પા અને ટાગોર-મોહન એકલાં પડતાં સંદર્ભ કોને કહેવું, કેમ પારખવું જોઈ વાતચીત કરે છે. જમતાં જમતાં લલિત કલા ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જમણ પુરું કરી સર્વે આરામગૃહમાં દુખવાસ લેવા બેસે છે. અહીં અસહકાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પંચવેદ બહિષ્કારને લગતી સામાન્ય ચર્ચા ચાલે છે. થોડી વારે સંગીતનો જલસો શરૂ થાય છે. ત્યાર બાદ કાવ્ય અને તેના અર્થ ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. અંતે કૃતિની સ્વતંત્રતા ઉપર સંવાદ થતાં નરોત્તમ મોહન સાથે ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા જાય છે અને સૌ સમય થતાં વીખરાય છે. બીજો દિવસે સવારમાં મોહન અને નરોત્તમ મળે છે. અને હવે બાજુ કેમ પાર પાડવી તે વીશે વિચાર કરે છે. મોહનના કે પ્રભુવાવેશભર્યા વાગ્યોથી પુષ્પા ક્રોધિત થઈ ચાલી જાય છે. નરોત્તમ મોહનને ટાગોર ચીત્રમ કહે છે જોરેનું અંબાલાલના કુટુંબને યથાસ્થિત બાન કરાવી કંટાળો ઉપજાવવા કહે છે અને ચીત્રમ પણ આવે છે. મોહન આ પસંદ નથી કરતો મોહન તથા માયાવતી વચ્ચે જંઘમાં ઘોર વાગવા વીશે અનિષ્ટ સંવાદ શરૂ થાય છે. માયાવતી ચીકણ ચાલી જાય છે. મોહન અંબાલાલ સાથે ગાંધી નીતિ વીશે ઉચ્છેદક ચર્ચા ચલાવે છે અને તે પણ ચીકણ, બીજો દિવસે ગાંધીજીની હાજરીમાં જ વધુ ચર્ચા ચલાવવાનું નક્કી કરી છુટા પડે છે. મધુરી આવી જાય છે અને મધુરી તથા મોહન વચ્ચે વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. કુટલોક સમય ટાગોરનાં જીવનગાથા કાગળોની અને તેની મૌલિકતાની ચર્ચા ચાલે છે. મધુરીને આ ચર્ચામાંથી ટાગોર હેમબક્ષ, દંભી અને આસ્થિકવાન પુરુષ છે એમ લાગે છે. આ વાર્તાલાપની વચ્ચે નરોત્તમ એકએક પત્ર મુકવાને બહાને આંદર આવે છે. ટાગોરની સ્વાર્થી પ્રેમવૃત્તિથી મધુરી નરોત્તમની સ્નેહબક્ષિત પારખી રાખી છે; તે તેને જોતાં એકએક ભર્મિલય થઈ નરોત્તમને બાંધી પડે છે. પુષ્પા મોહનને નરોત્તમ તથા મધુરી સુધે જ કરાવી આપવા માર્ગના કરે છે. મોહન તેના અગ્રેષ્ઠ ઉપાય તરીકે કુટલોક આનાહાનીને અંતે પુષ્પાને તેની સાથે પરણવા જણાવે છે. પુષ્પા આ અણધારી મળજીથી વિરમિત થાય છે. એટલામાં ટાગોર અંબાલાલને ત્યાં છે, તેમ હીરાસિંહને ખબર પડતાં શોધ કરતો તે આવી ચડે છે. અને ટાગોરને બધી મંડળી જેવતાં તિરસ્કારે છે. નરોત્તમ તેને મુક્તિપ્રમુક્તિથી આ ટાગોર નથી પરંતુ સર મોહનદાસ માધવદાસ બેરોનેટ છે એમ સમજાવે છે. અંબાલાલ જતાં નરોત્તમ મોહનને હીરાસિંહ સાથે લલવાતું મુખી દેઈ પલાયન કરવાની સલાહ આપે છે. મોહન તેમ કરવા ના પાડે છે અને તે પુષ્પા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો છે એમ જણાવે છે. નરોત્તમ સાનંદ આશ્ચર્ય પામે છે. પરંતુ ન્યાં સુધી મોહન ટાગોર વેપધારી બની રહે ત્યાં સુધી તે કામ અશક્ય છે એમ જણાવે છે. મોહન તેને સ્વાધી કહે છે અને થયા ચાલે છે. અંબાલાલ આવે છે અને ટાગોરને તેમના એક જીના મિત્ર મળવા આજ્ઞાનું જણાવે છે. કુટલોક આનાહાની પછી તે મળવા જાય છે. સસરાભાઈ હીરાસિંહથી ટાગોરનું કેમ રસણ કરું

તેના વિચાર કરે છે. અને આખરે ગાંધીજીને બ્રાહ્મવવાનું નક્કી થાય છે. અંબાલાલ સંપ્રહરથાન વગેરે સાથે કરાવવા નય છે અને નરોત્તમ ગાંધીજીને આમંત્રણ આપવા નય છે. પુષ્પા ટાગોર સાથે પ્રેમમાં છે, એમ પોતે મધુરીને કહે છે. મધુરી ગુસ્સે થાય છે અને આ અયોગ્ય છે એમ જણાવે છે. તે ઉપરથી પુષ્પા અને મધુરી વચ્ચે ટાગોર વીશે લંગાણથી ચર્ચા ચાલે છે. પુષ્પા તેના અનેક બહારથી જણાતા ગુણો ઉપર મુગ્ધ થઈ છે, જ્યારે મધુરી તેને અધમ અને નીચશિરોમણિ ગણી ધિક્કારે છે. એટલામાં માયાવતી આવે છે, તે પણ મધુરીના અભિપ્રાય સાથે સંમત થાય છે, અને વેશધારી ટાગોર તે સર મોહનદાસ માધવદાસ બેરોનેશન હોવાના સખળ પુરાવા આપે છે. ટાગોર અબ્બાસ તૈયબજીને મળવા ગયેલા છે એમ જણી આ છુપા બેદની ખાતમી મેળવવા માયાવતી પણ તૈયબજીના ઘર તરફ રવાના થાય છે. પછી અંબાલાલ શેઠનો પુત્ર સારાભાઈ વેશ બદલીને ત્યાં આવે છે. મધુરી પહેલાં તેનાથી છેતરાય છે પણ ચાછળથી જાગ્યે છે. પુષ્પાના પ્રેમની સારાભાઈને ખબર પડતાં તે અન્યથા થાય છે, અને મધુરીને પોતાના પતિ ઉપર ક્રોધ ન કરવા સમજાવે છે. અને તેનો પતિ તેને કેટલું આલે છે તેનો પુરાવો ટાગોરનો વેશધારી-નવું નાટક ઉત્પન્ન કરી-તેને છતી લેવા જે પ્રયત્ન કરે છે તે જણાવે છે. આખરે બાઇબહેન નરોત્તમ-ને પણ બનાવવાની-વેર લેવાની યુક્તિ ધરે છે. સારાભાઈ ટાગોર બને છે અને તેજ દિવસે બને વેશધારી ટાગોરો એકજ આશ્રમમાં મળે છે. અને મધુરી વિના સૌ અન્યથા થાય છે. અને ખરા ટાગોર કોણ તે વાંધે પ્રમ્ત રહે છે. એકમેક વચ્ચેજ ખરા ટાગોર કોણ તે વીશે વાદવિવાદ ચાલે છે આખરે બને એકાંતમાં નય છે. ત્યાં આ નાટકનો રજાઈ થાય છે. અને એવી રીતે વ્યવસ્થા કરે છે કે નરોત્તમનો ભ્રમ રહે અને મધુરીને બેઠે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

નરોત્તમ

[ગમગમો તો છેજ તેમાં આ “વેર” સબ્બે અધુરું હવું તે પુરું કરું. કાલ્ય પર સકાષ નય છે.] મધુ-મધુ મને માફ કર મારી જીવ થઈ પણ મારાથી નહોતું ખમાવું નહોતું જોવાત.

મધુરી

[તેને માથે અને ગાલે હાથ ફેરવે છે.] હશે હવે, થવાનું થયું.

સારાભાઈ

રહે છે શું?

નરોત્તમ

ત્યારે શું કરું? મારો ચુનોદ...

મધુરી

[ભાઈ સામે જોઈ હસે છે] સારું તું ખીનજીવની છતાં વધારે જાણે; અને પરજવા છતાં પુછે છે કે શું કરું? [નરોત્તમ સમજાયો]

તેને જીવપાશમાં બીડે છે. એક પણ લગી મધુરીનો શ્વાસ વળતો નથી] આટલું-આટલું આહો છો વહાલા?

સારાભાઈ

જે હવે સારું માણ્ય થવા બેઠી છે, પોતાના સગા વરને આમ ગડાવીને.

મધુરી

રહાવે નહીં તો? મારી હાંસી કેવી કરાવી તેનો વિચાર [હસે છે.]

નરોત્તમ

[હજી કરગરતો અવાજ છે.] પણ હવે તો તારું વેર વળ્યું? હવે તો મને ક્ષમા કરશે કે નહીં? અને, સારાભાઈ તમે પણ કીક બચી ગયા-એક પણ વધારે-એક તમ્બો ફેર અને મેં તમને ઠાર કર્યા હોત.

સારાભાઈ

[હસે છે.] તે જાણે હું જોતોજ નહોત

કેમ? હું ત્રિપુર વધેથી પારીસમાં વસું છું, તે
કેમ જીવી જાઓ છો?

નરોત્તમ

પણ કહેને, મધુ! તું મને માફ કરે છે
નહીં?

મધુરી

હા, હા.

સારાભાઈ

તમારા ઇલાજ નાલાયક, પણ ઉદ્દેશ ઉત્તમ
ટલે ક્ષમા દીધા વિના છુટકોજ નથી.

મધુરી

પણ મને એક વાત હજી નથી સમજતી.

નરોત્તમ

કય તે?

મધુરી

મોહનભાઈને ફોટોગ્રાફ ટાગોરના કાગળ-
ના કેમ આવ્યો?

નરોત્તમ

તે ટાગોરનો કાઢી મેં મોહનનો સુક્યો.
તું કહે તો હું તને ટાગોરનો ફોટો આપું.

મધુરી

ના, તમેજ રાખો. ગમે તો બાળી નાખજો.

નરોત્તમ

બાપુશીથી. [અંબાલાલ મોહન સાથે
જમણે ફરવાળેથી આવે છે.]

અંબાલાલ

આ ઠીક ભવાઈજામવી છે. સર મોહનદાસે
મને ખુલાસો આપ્યો તેથી જણાય છે
[નરોત્તમને] કે તમે અમો સૌની સારી હાંસી
કરી છે. [કેં કોઈ બરાબરેલો દેખાય છે.]

મધુરી

હા, બાપા! પણ એમનો ઉદ્દેશ, ભાઈ કહે
જો, અતિ ઉત્તમ એટલે માફ કરવા
વિના છુટકો નથી.

અંબાલાલ

ભાઈ! કોણ ભાઈ?

મધુરી

આ સારાભાઈ!

અંબાલાલ

કેમરે, છોકરા! તું પણ આ ભવાઈમાં
જાઓ કે?

સારાભાઈ

શું કરું બાપા? તમે અસહકારી એટલે
મારે ન છુટકે બેરોનેટસી તો છોડવી પડી. પણ
આ તમાસો જોવામાં વાંધો ન લાગ્યો.

અંબાલાલ

બારોનેટસી? એ શું કહે છે?

સારાભાઈ

વિગત સૌ કાલે છાપામાં વાંચજો; આજ
તો એટલું સાંભળી સંતોષ માનજો કે યુરોપ-
માં મારી સેવા બદલ સરકારે બેરોનેટસી
આપવા માંડી, તે મેં આપને ખાતર ઇન્કાર
કરી છે.

[બાગમાંથી માયાવતી, પુષ્પા અને હીરાસિંહ
આવે છે.]

હીરાસિંહ

અમ્મ! સરકાર, અમી પતા બતાવોજો,
કે આપ દામેસે કોન કવિરાજ ટાગોર હય?

સારાભાઈ

મમ નહીં હું.

મોહન

ઐર મમની નહીં.

અંબાલાલ

દામેસે એકબી નહીં, સરકાર સાહેબ!

હીરાસિંહ

તો કયા ટાગોર તીન હય?

[નામ આવે છે.]

[વધુ મંદિર જુઓ પૃષ્ઠ-૫૪૦]

યાત્રાળુને

લેખક :

૨૧. પુષ્કરરાવ સાંકરલાલ દેસાઈ.

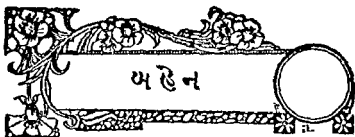
૧૨૨૪૪૪૪૪

હિમાદ્રિના શિખર જેવાં શ્વેત ને ઉર્ધ્વગામી,
આદર્શો સૌ જીવનભરના આજીવી કલ્પજેને;
કાલાખિનાં વિકટ વમળો વા વીજોગ્રા વટાવી,
નાદા તારી અમરતટ ભણી ખેડો ધૈર્ય ધારી. ૧

રે સંસારી પથિક ! તારા માર્ગને આવરીને,
ચારે પાસે ગહન વીંટતી ઘોર આજે તમિસ્તા;
તેનાં આ સૌ પડળ રચીયાં બંધ બાંધે અભંગ,
તેનાથી તું છુટી પર થજો ભક્તિનું અસ્ત્ર સાંધી. ૨

શ્રદ્ધા કેરાં વિપુલ ઝરણાં ઓધ એના વહાવી,
પ્રીતિ મીઠી તુજ હૃદયમાં દેવના દેવ કેરી;
નિષ્ઠા ધારી અચળ પ્રભુમાં કાર્ય તું તો કરી લે,
તારો તેથી વિજય જગમાં પાન્ય ! સર્વત્ર યાશે. ૩

ને અદ્ભુતે તુંજ-પ્રભુ ચરણમાં મુકી ને માર્ગ લેજો;
તારાં કર્મો પ્રભુચરણમાં મુકીને માર્ગ લેજો;
એ માર્ગેથી જગતભરનાં સર્વ વિદ્નો ટળીને
મુક્તિ કેરા અમરતટની લાધશે તીર્થભૂમિ. ૪

લેખક :

કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર

અનુવાદક :

રા. ભગવાનલાલ ગિરજશંકર ભટ્ટ

ચિત્રકાર :

સા. જડાવબહેન વીણુ

૧
બધારે ગપ્પાં મારવા એકઠી થએલી સ્ત્રી સભામાં, કોઇ બીચારી અભાગણી સ્ત્રીના બુલમી અને અન્યાયી પતિની સવિત્સર વાત નીકળી; ત્યારે પડોશમાં રહેતી તારામતી બોલી ઉઠી કે આવા પતિનું મોઢું બાળ !

આ સાંભળીને જયગોપાળની સ્ત્રી શશીને બહુ લાગી આવ્યું. એટલે તેણે સહેજ સંકોચ બતાવ્યો, ત્યારે તારામતીએ બમણા ઉત્સાહથી કહ્યું કે આવા પતિના કરનાં તો સાત જન્મ વિધવા રહેવું સારું. એમ કહી તે ચાલતી થઇ.

શશી મનમાંને મનમાં વીચારવા લાગી કે પતિનો એવો કોઇ વાંક કંપનામાં પણ આવી શકતો નથી, કે જેને લીધે તેમના તરફની લાગણી આટલી બધી કઠોર થઇ જાય. આ વાતનો વિચાર કરતાંજ તેના કામળ હૃદયનો બધો પ્રીતિરસ પરદેશ ગએલા તેના પતિ તરફ દર્શાવ્યો. પલંગમાં તેનો પતિ જે તરફ સુતો તે તરફ હાથ લંબાવીને થન્ય તકીઆને તેણે ચુંગન કર્યું. તકીઆની અંદર પતિના માથાની સુગંધ અનુભવ કરી. બારણું વાસી, લાકડાના કલમ-

દાનમાંથી પતિદેવની, ઘણા કાળને લીધે ઝાંખી પડી ગએલ જખી તથા કેટલાક કાગળો બહાર કાઢીને તે બેઠી. તે દિવસનું નિસ્તબ્ધ મધ્યાહ્ન, આ રીતે એકાંત ઓરડામાં, નિર્જન વિચારમાં પુરાણી સ્મૃતિ તથા વિષાદના અશ્રુજળમાં વીતી ગયું.

શશીકળા અને જય ગોપાળ કે નવાં સવાંગ પરણેલાં હતાં એમ નહોતું. નાનપણમાંજ લગ્ન થએલાં એટલે છોકરાં પણ થયાં હતાં, અને એ ઘણો વખત, એકજ ઠેકાણે રહીને, કેવળ સહેજ, સાધારણ રીતેજ કાળ નિર્ગમન કર્યો હતો. બેમાંથી કોઇનામાં અપરિમિત પ્રેમના ઉત્તરજ્વાલનું કોઇ પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નહોતું. લગભગ મોળ પરસ સુધી, એક સરખી રીતે, નોખાં પડ્યા સીવાય, કાળ નિર્ગમન કર્યો હતો. ત્યાં ઓર્થાંતું શશીના વરને કામ પ્રસંગે પરગામ જવું પડ્યું એટલે શશીના મનમાં પ્રબળ પ્રેમોદ્વેગ જામન થઇ ઉઠ્યો. વિરહને લીધે બંધનની દોરી જેટલા જોરથી ખેંચાઇ, તેટલા-જ જોરથી, કામળ હૃદય પ્રેમના બંધનમાં

જકડાઈ ગયું. સાધારણ અવસ્થામાં જેના અસ્તિત્વની સુદ્ધા ખબર પડતી નહોતી, તેની વેદના હવે સખત લાગવા માંડી.

તેથીજ આટલા દિવસ પછી અને આટલી ઉમ્મરે, છોકરાંની માથેયેલ શરીને, વસંત મધ્યાહ્ન નિર્જન ચોરડાની વિરહશ્યામાં ઉછળતા યૌવનવાળી નવવધૂનું સુખ સ્વપ્ન દેખાવા લાગ્યું. જે પ્રેમ અજ્ઞાતભાવથી જીવનની સામે પ્રવાહિત થઈને ચાલ્યો ગયો છે તેના મંદ ધ્વનિથી ભગ્ન થઈને, આજ એકાએક શરી, એ પ્રેમપ્રવાહને બંને તીરે, ધણે દૂર ધણીએ સંવર્ણ નગરે તથા ધણીએ કુંજવનો જોવા લાગી. પરંતુ તે વીતી ગયેલ સુખસંભાવનામાં હવે પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન નથી. તેને હવે વિચાર થયો કે જ્યારે સ્વામી પાછા આવશે ત્યારે જીવનને નીરસ, અને વસંતને નિષ્ફળ થવા દઈશ નહીં. કેટલાએ દિવસ ધણીવાર નકામી વાતમાં સાધારણ કલહ કરીને સ્વામીના ઉપર જે જીલમ ગુજાશે હોતો તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરીને આજે સંકલ્પ કર્યો કે હવે ફરી કાઠવાર એવી અસહિષ્ણતા જણાવીશ નહીં. સ્વામીની વિરુદ્ધ થઈશ નહીં, સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. પ્રીતિપૂર્ણ નમ્ર હૃદયથી બોલ્યા ચાલ્યા વિના સ્વામીનું સારું માહું અધુજ આચરણ સહન કરીશ. કારણ કે સ્વામી સર્વસ્વ, સ્વામી પ્રિયતમ, સ્વામી દેવતા છે.

ધણા કાળ સુધી શશિકલા તેનાં માબાપની એકની એક દીકરી હતી. તેથી કરીને જયગોપાળ સાધારણ ચાકરી કરતો તોપણ લવિષ્યને માટે તેને કે ચિંતા નહતી. ગામમાં સારી પેઠે સુખચેનમાં રહી શકે તેટલા પુરતી તેના સસરાની મીલકત હતી.

એવે વખતે, એક કવખતે, ભગભગ જુદાવસ્થામાં, શશિકલાના પિતા કાલીપ્રસન્નને ઘેર એક

પુત્રનો જન્મ થયો. ખરી વાત કહીએ તો માબાપના આવા અણધાર્યા, અણજાગતા અને અન્યાયી આચરણથી, શશિકલા મનમાં ને મનમાં બહુજ દીલગીર થઈ; જયગોપાળને પણ ખાસ કે હેત ઉભરાઈ આવ્યું નહીં.

મોટી વયે પ્રાપ્ત થયેલ બાળક પર માબાપનો સ્નેહ ધણોજ ગાઢ થઈ ગયો. આ નવા આવનાર, હૃદયકાય, સ્તન્યપિપાસુ, નિદ્રાતુર સાળો, અજ્ઞાત-લાવે જે દુબળા હાથની અતિ હૃદ્ય મુઠીમાં, જયગોપાળની બધી આજ્ઞાનું હરણ કરી બેઠો, તે વખતે તે ખીચારો તો આસામના ચઢાના બગીચામાં નોકરીએ લાગી ગયો હતો.

પાસેના સ્થળમાં નોકરી શોધવાને માટે બધાંએ તેને આગ્રહ કરતાં; પરંતુ લોકોના ઉપરની રીસને લીધે કહ્યો, કે ચઢાના બગીચામાં જલદી લાલ મળવાની આશાથી કહ્યો, પણ જયગોપાળે કાઠનું કહેવું માન્યું નહીં. શરીને છોકરાં સાથે તેના બાપને ઘેર મુકીને તે આસામ ચાલ્યો ગયો. વિવાહિત જીવનમાં સ્વામી સ્ત્રીનો આ પહેલો વિરહ પ્રસંગ.

આ બનાવથી બાળક ભાઈતરફ શશિકલાને ધણો ગુસ્સો ઉપજ્યો. જે રોય મોટથી કહી શકવાની સ્થિતિ ન હોય તેજ રોય સૌથી ભારે થઈ જાય. નાનો બાળક આરામથી ધાવવા લાગ્યો અને આંખ મીચીને ઉઘવા લાગ્યો; અને તેની મોટી બહેન, દુધ ગરમ છે, ભાત ટાઢા પડી ગયા છે, છોકરાઓને નીશાળે જવાને મોકલ્યો થઈ જાય છે એવાં નવાંનવાં બઢાનાં કાઢી રાત-દિવસ મોકલું ચઢાવતી સુખે ખેસવા દેતી નહોતી.

થોડા દિવસમાંજ છોકરાની મા મરી ગઈ. મર્યા પહેલાં માતાએ કન્યાના હાથમાં નાના બાળકને સોંપી દીધો.

પછી થોડા વખતમાં તે મા વિનાશ. બાળકે અનાયાસેજ તેની મોટી બહેનનું હૃદય

જીતી લીધું. હું અવાજ કરીને જ્યારે તે બહેનની ઉપર પછાડાટી ખાધને દાંત વિનાના નાનકડા મોઢામાં બહેનનું મોઢું, આંખ, નાક સમાવી દેવા વલખાં મારતો, નાની સરખી મુઠીમાં તેના પાળ પકડી રાખી કેમે કરીને છોડતો નહીં; સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં જળી જઈને તેના શરીર પાસે આવીને કામળ સ્પર્શથી તેને રોમાંચિત કરી દઇ મોટી ધાંધલ કરી મુકતો;—જ્યારે તે તેને જીજ કે જીજમા કહી બોલાવવા માંડ્યો; અને કામમાં કે પુરસદની વખતે ન આવતું ખાઈ, ન કરવાનું કરી, ન જવા-

ને રથળે જઈ, તેના તરફ રીતસર જીલમ કરવા માંડ્યો. —પછી તો શરીરથી રહેવાયું નહીં.—આ સ્વેચ્છા-ચારી નાના જીલમગારના ઉપર સંપૂર્ણ રૂપે આત્મ-સમર્પણ કરી દીધું. છોકરા-ને મા નહોતી તેથી કરીને તેના ઉપર તેનું આધિપત્ય ધણ વધારે થઇ પડ્યું.

૨

છોકરાનું નામ હતું નીલમણિ. તે એ વરસને થયો ત્યારે તેના આપને સખત ખીમારી થઇ, જલદી આવવા માટે જયગોપાળને કામળ લખ્યો. જયગોપાળ ધણી મહેનતે રગ્ન મેળવીને જ્યારે આવી પહોંચ્યો ત્યારે કાલીપ્રસન્ન મરણ શર્યા પર હતા.

મરવાની અગાઉ, આળકના સંરક્ષણને ભાર જયગોપાળ ઉપર રાખી, તેની સંપત્તિને આક્રમો ભાગ દીકરીને નામે લખી આપ્યો.

એટલે મીલકતની દેખરેખના કામને માટે જયગોપાળને નોકરી છોડી આવવું પડ્યું.

ધણે દિવસે વરવહુને ફરી મેળાપ થયો. એક જડ પદાર્થ ભાંગી જાય તો તેનો સાંધિસાંધી મેળવી દેવાય. પણ એ માણસને જે સ્થળે નોખા પાડ્યાં હોય તો તે લાંબે કાળે પાછાં રેખા રેખાએ મળી જતાં નથી. કારણ કે મન એ સજીવ

‘તેના પતિ મુતો તે તરફ... જન્ય તકીઆને તેણે ચુંબન કર્યું.’

પદાર્થ છે. નિમિષ માત્રમાં તેની પરિણતિ અને પરિવર્તન થાય છે.

શરીરને તો આ નૂતન મીલનમાં નૂતન લાવનો સંચાર થયો. તે તો જાણે સ્વામી સાથે ફરી પરણી. પુરાતન દામ્પત્યમાં લાંબા અભ્યાસને લઈને ટેવ જે કુંદતા જન્મી હતી, તે વિરહના આકર્ષણથી જતી રહી; અને તેણે મોતાના સ્વામીને પહેલાં કરનાં. પણ સંપૂર્ણ તરફ આવથી પ્રાપ્ત.

કર્પે—મનમાં તે મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગમે તેવો દિવસ જાય પણ મારા સ્વામી તરફની આ દીપ્ત પ્રેમની ઉજ્જવલતાને કદી પણ મ્હાન થવા નહીં દઉં.

નૂતન મીલનમાં જયગોપાળની મનોદશા જુદાજ પ્રકારની હતી. પહેલાં જ્યારે બને એકત્ર હતાં; અને જયગોપાળને પોતાનાં સ્વાર્થ અને સગવડની ખાતર સ્ત્રી સાથે મેળ રાખવો પડતો હતો ત્યારે બંનેનો કેંક મેળ સંધાયો હતો. તેમજ રાખે તો હમેશના કાર્યક્રમમાં ઓર્થાતી ધણીએ સ્ત્રી આવે. તેને લીધેજ પરદેશમાં જઈને જયગોપાળ પહેલાં તો ધણી ચિંતામાં પડી ગયો હતો. પરંતુ એવાતાવરણમાંથી મુક્ત થતાં તેને દુનીઆને નવી રીતે જોવાની ટેવ પડી.

માત્ર તેમજ નહોતું. પહેલાં તો કેવળ નિશ્ચેષ્ટ નિશ્ચિંત ભાવથી તેના દિવસ વહી જતા. વચમાં બે વરસ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ખટખટમાં તેના મનમાં એવો પ્રયત્ન ભાવ જાગી ઉઠ્યો હતો કે બીજું કે તેને સૂઝતું નહીં. આ નવીન નીસાની તીવ્રતાને મુકાબલે તેનું પૂર્વ જીવન વસ્તુહીન છાયાની પેઠે દેખાવા લાગ્યું. સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિના પ્રધાન પરિવર્તનમાં દેખાય છે: પ્રેમ; અને પુરુષમાં: મહત્વાકાંક્ષા.

જયગોપાળે બે વરસે પાછા આવીને પોતાની સ્ત્રીને પહેલાંના જેવી જોઈ નહીં. તેની સ્ત્રીના જીવનમાં બાળક સાળાએ એક નૂતન પરિસરની વૃદ્ધિ કરી હતી, આ અંશની તેને તો બીલકુલ ખબર ન હતી. આ અંશમાં સ્ત્રીની સાથે તેને કાંઈ પણ જાતનો મેળ નહોતો. સ્ત્રીએ તેને પોતાના આ બાળસ્નેહનો ભાગ આપવા ધણી મહેનત કરી પરંતુ તેમાં ફાવી કે નહીં તે કે કહી શકાય તેમ નથી.

નીલમણિને ખોળામાં બેસાડીને હસતે મોઢે શરી તેને પોતાના સ્વામી આગળ ધરતી—નીલમણિ

હેતથી શરીને ગળે વળગીને પોતાનું મોં સંતાડી દેતો. તેને કાંઈપણ પ્રકારે ગોપાળની સાથે કુદૃષિતાની ખાતરી થતી નહીં. શરીની ઇચ્છા એવી હતી કે તેના આ નાનકડા ભાઈનું મન જીલાવવાની જેટલા પ્રકારની વિલાસાધ્ય છે તે બધી જયગોપાળની આગળ પ્રગટ થઈ જાય. પરંતુ જયગોપાળ પણ તેટલા ખાતર ખાસ આગ્રહ રાખતો નહીં અને બાળક પણ વધારે ઉત્સાહ જણાવતો નહીં. જયગોપાળ કેમે કરીને સમજ નહોતો શકતો કે આ કૃશકાય બુદ્ધત્વ મસ્તક ગંભીરમુખસ્યામવણું છોકરામાં એવું તે શું છે કે તેટલા માટે આટલા બધા સ્નેહનો અપખ્ય કરવામાં આવે છે !

વહાલની ગતિ સ્ત્રીઓ ઝટ લઈને સમજ જાય છે. શરીએ વિના વિલાસે બધી લીધું કે જયગોપાળને નીલમણિ તરફ કેં ઝાઝો ભાવ નથી. પછીથી તો તે ભાઈને ખાસ કાળજી રાખીને દૂર રાખતી. સ્વામીની સ્નેહવીડોણી વિરાગ દૃષ્ટિથી તેને દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરતી. આવી રીતે એ છોકરો તેની જાની સંભાળનું ધન, તેની એકડીની સ્નેહની સામગ્રી થઈ રહ્યો. બધા જાણે છે કે સ્નેહ જેટલો જાનો, જેટલો નિર્જન. તેટલો પ્રમળ થઈ રહે છે.

નીલમણિ રાવા માટે તો જયગોપાળ ચીઢાઈ જતો. તેટલાં માટે શરી તેને ઝટપટ પોતાની છાતી સરસો ચાંપી અત્યંત હૈતથી જાનો રાખવા મથતી. ખાસ કરીને નીલમણિના રાવાથી બે કાંઈ રાત્રે સ્વામીની નિદ્રામાં ખલલ પડતી, અને સ્વામી આ ગેતલ છોકરા તરફ અત્યંત હિંમતવાળે ધૂણા દેખાડી જગરે ચિત્તથી તકુમી ઉઠતા, ત્યારે શરી એક અપરાધીની પેઠે સંકુચિત શશબ્યસ્ત થઈ જતી અને તે વખતેજ તેને દૂર લઈ જઈ કેવળ સાનુનય સ્નેહના સ્વરે મીઠાં વચનો બોલી ઉઘાંડી દેતી.

છોકરાં છોકરાંમાં નજીવી બાબતમાં કજીઓ કંકાસ થયાજ કરે. પહેલાં તો શરી પોતાનાં છોકરાંને વદીને બાઈનો પક્ષ લેતી, કારણ કે તેને મા નહોતી. હવે તો ન્યાયાધીશ બદલાયાથી શિક્ષાનો વિધિ પણ બદલાયો. હવે હમેશાં નિરપરાધે અને અવિચારે નીલમણિને કઠોર શિક્ષા ખમવી પડતી. એ અન્યાય શરીને બાહાની માફક ખુંચતો તેથી કરીને શિક્ષા પામેલા પોતાના બાઈને ઓરડાની અંદર લઈ જઈ, તેને મીઠાઈ

કઠોર વતન રાખતો નહીં અને શરી મુગે મોઢે નમ્ર ભાવે હેતથી તેના સ્વામીની સેવા કર્યા કરતી, માત્ર આ નીલમણિને લીધે બને જણ્યાં એક ખીજને નિત્ય આધાત દેવા લાગ્યાં.

આ રીતનો મુગો આધાત પ્રત્યાધાત જાહેર વિવાદના કરતાં ધણો વધારે દુઃસહ થઈ પડ્યો.

૩

નીલમણિના સમસ્ત શરીરમાં માથુંજ સૌથી મુખ્ય હતું. જોતાંજ લાગતું કે વિધાતાએ

જાણે એક પાતળી લાકડી-માં ટુંક મારી તેને માથે એક પરપોટો બનાવી દીધો હોય. દાકતરો કાંઈ વાર શંકા કરતા કે પરપોટાની પેડેજ ફાળુલગુર આયુષ્ય ભાગવશે. લાંબા વખત સુધી તે બોલતાં કે ચાલતાં શીખ્યો નહીં. તેનું ગંભીર મુખ જોતાં જણાતું કે તેનાં માથાપે તેમની મોટી ઉમરનો ચિંતાભાર આ ક્ષુદ્ર શિશુના માથા પર લાદી દીધો છે.

અહેનની માવજત અને સેવાથી નીલમણિ વિપતિનો કાલ પુરો કરી ને જીવ વરસતો થવા

નીલમણિને જોળામાં બેસાડીને હસતે મોઢે શરી તેને પોતાના સ્વામી આગળ ધરતી.

ખરરાવી, રમકડાં આપી, રનેહ બતાવી, ચુમી આબો. લઈ, બાળકના ફુલાએલા હૃદયને બને તેટલી સાંત્વના કરવાની તજવીજ કરતી.

પરિણામ એ આશુ' કે શરી નીલમણિને જેટલું વદાહ દાખવતી તેટલોજ જયગોપાળ નીલમણિ તરફ વિરક્ત રહેતો.

જયગોપાળ કદી પણ પોતાની ઓ સાથે

કારતક માસમાં ભાઈ ખીજને દિવસે ડગલો પછેડી અને એક લાલ રંગનું ધોતીયું પહેરાવી ને શયિકલાએ બાઈને શણગાર્યો. એવે વખતે ઉપર કહેલી મોખ્ખા બોલી પાડોશજ તારા આવી ને થઈની સાથે નડામો કજીઓ કરવા લાગી.

તે બોલી: "અંદરથી તો બાઈનું સ્થાનાત્તર

વાળા, બહારથી ભાષને શણગારવામાં કે માલં નથી.”

એ સાંભળીને શશી, આશ્ચર્યથી, ક્રોધની વેદનાથી દબાઇ ગઇ. છેવટે સાંભળ્યું કે તેમણે— ધણી ધણીયાણીએ સંતલસ કરીને, આ બાળક નીલમણિની સંપત્તિ મહેસુલ ભરવા પેટે લીલામ કરી તેના સ્વામીના ક્રુધના દીકરા ભાષને નામે ચલાવી દીધી છે.

એ સાંભળીને શશીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે જે આટલી બધી જુડી વાત ચલાવી શકે તેને મોટે કાઠ નીકળજો.

એમ કરી રેતી રેતી ને સ્વામી પાસે આવી ને ગામગણાટાની વાત તેને તેણે જણાવી.

જયગોપાળે કહ્યું: “આજકાલના વખતમાં કોઇનો ભરોસો કરવા જેવું નથી. ઉચેંદ્ર તો મારો ક્રુધના દીકરો ભાષ છે અને તેના પર બધી કિતનો બાર રાખીને હું નિશ્ચિંત રહ્યો છું. છાનાં છાનાં મહેસુલ બાકી રાખી મીલકત વેચાતી લીધી છે તેની મને ખબર સુઢાં નથી.”

શશીએ આશ્ચર્ય પામી પુછ્યું: ફરીઆદ ને ?”

જયગોપાળે કહ્યું: “ભાષને નામે ફરીઆદ કરવી કેમ ? અને ફરીઆદ કર્યે કે વળે તેમ નથી. ફાકટ પૈસા બગાડવાના.”

ધણીની વાત ખરી માનવી એ શશીનું પહેલું કર્તવ્ય હતું પણ તેને કેમે વિશ્વાસ એક નહીં. પછી તો આ સુખનો સંસાર, આ પ્રેમનું ગાદરથ્ય એમણે તેની આગળ પિકટ, બિઝનેસ આકાર ધારણ કરીને ઉઠ્યું રહ્યું ! જે સંસારને પોતાનો પરમ આશ્રય ગણ્યો હતો, તે એમણે તો નિષ્કર સ્વાર્થની જળ જણાવ્યો. તે બને ભાષ બહેનને ચોતરફથી ઘેરી રહી છે. તે એકલી બાઈ મોંઘસ, અસહાય નીલમણિને કેવી રીતે બચાવી

શકશે તે વિચાર કરતાં તેને કે સુઝ પડી નહીં. જેમજેમ ચિંતા કરવા માંડી, તેમતેમ બય અને ધૂણાથી, વિપત બાળક તરફ અપરિસીમરનેહથી તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. તેને લાગવા માંડ્યું કે તેને જે ઉપાયની ખબર હોત તો લાટ સાહેબને બહાર કરી દેત, એટલુંજ નહીં રાજ સાહેબને કાળજી લખી તેના ભાષની મીલકત બચાવી શકત. રાજ કદી પણ ૭૯૯ રૂપિયાની મહેસુલ માટે પોતાનો મહેલ વેચાતો લાઇ લેત નહીં.

આવી રીતે શશી જ્યારે રાજ પાસે પોતાના દીએરને પકડાવવાનો વિચાર કરતી હતી ત્યારે એકાએક નીલમણિને તાવ આવ્યો અને ઉપરા-ઉપરી મૂર્છા આવવા લાગી.

જયગોપાળે ગામડાના એક નેત્રીવ દાકતરને બોલાવ્યો. શશીએ સારા દાકતરને બોલાવવાની લાં લીધી ત્યારે જયગોપાળે કહ્યું: “કેમ મોતીલાલ દાકતરમાં શું ખામી છે ?”

શશીએ હાથે પગે લાગી, સમ ખાધા ત્યારે જયગોપાળે શહેરમાંથી સારો દાકતર બોલાવવાનું કબુલ કર્યું.

શશી નીલમણિને છાતી સરખો ચાંપીને પડી રહી. નીલમણિ પણ એક ધડીને માટે તેને અજળી કરતો નહીં. પછી છેતરીને ક્યાંક ચાલી જાય માટે તેને પકડી રાખતો. એટલે સુધી કે ઉધમાં પણ લુગડ પકડી રાખતો.

આ રીતે આખો દિવસ ગાળ્યા પછી સાંજને વખતે જયગોપાળે આવીને કહ્યું કે શહેરનો દાકતર મળ્યો નથી. તે દૂર કોઇ દરદીને જોવા ચાલી ગયો છે. વળી એમ પણ કહ્યું કે સુકદમાને માટે મારે આજેજ બીજો ગામ જવું પડશે. મેં મોતીલાલને કહી રાખ્યું છે કે તે નિયમિત રીતે આવીને દરદીને તંપાસી જાય.

શુભરાત્રી]

[માસ ૧૯૮૨

કવિયર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર: નરુલાવચ્ચા.

સાદિલ પચિવદ ભડોળી
કમીડીના સોમન્યથી)

[બદેન—૧૫ ૪૮૬

માય]

મહાત્મા વિચારક અરુણ રસેલ

[૧૯૮૨

આધુનિક ઇતિહાસને વડતાં સમાજબલો

લેખક :
રા. સ્નેહરશ્મિ

૧૩૩-૬૬૬

જગતનો ઇતિહાસ કેટલેક અંશે પ્રગતિ-શીલ છે, અને કેટલેક અંશે પુનરાવર્તન-શીલ છે. ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં તો ઇતિહાસ ફરીથી તે ફરીથી એક જ બાજતનું પુનરાવર્તન કરતો માલમ પડે છે; જેમકે જગતમાં અનેક સામ્રાજ્યો જન્મે છે અને તેમનાં ખંડીયેરો ઉપર ખીર્મ નવાં ઉભાં થતાં જાય છે. પ્રાચીન મીસર અને બાબીલોનાં સામ્રાજ્યોનો ઇરાને સંહાર કર્યો, ઇરાની સામ્રાજ્યનો મેસીડોને, મેસીડોનનો રોમે, અને રોમનો ટ્યુટન અને આરબ લોકોએ. આમ ઇતિહાસમાં તો સામ્રાજ્યોના અસ્તોદયની એક ધટમાળજ માલમ પડે છે; પણ એ ધટમાળના પ્રત્યેક ફેરામાં વિવિધતા રહેલી છે, ઇતિહાસ ચક્રના પ્રત્યેક આંટાથી કોઈ નવાં જ આંદોલનો—નવાં જ બળો ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવાં બળો—નવાં આંદોલનો એ જ સમાજની પ્રગતિ, એથી જ આજનો આપણો ઇતિહાસ એક રીતે પ્રાચીન સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન છે અને નથી. આજે આપણે ઓછામાં ઓછી બે બાજતમાં તો અવશ્ય પ્રગતિ કરી છેજ, પ્રથમ તો આપણો અનુભવ વિશાલ છે, અને તેથી ઇતિહાસ ધડવામાં આપણે જ્ઞાન પૂર્વક ભાગ લઈ શકીએ છીએ. અને બીજું માજે આપણું સંઘબળ વધારે દૃઢ છે અને તેને

પરિણામે આજે જગતમાં આપણે લિંગ લિંગ સુદૃઢ રાખ્યો. જોઈએ છીએ. આ બળો બે પ્રકારનાં છે; (૧) પરિસ્થિતિ વા સંજોગ—બળ અને (૨) વિચાર—બળ. આ બંને બળો સમાજ ઉપર તો અસર કરે છેજ, પણ એક બીજા ઉપર પણ એમની અસર જેવી તેવી નથી. આ લેખનો હેતુ આજના સમાજમાં પહેલા પ્રકારનાં બળો ક્યાં છે, અને સમાજ ઉપર એ તે કેવી અસર કરે છે, અથવા કેવી કરવાનો સંભવ છે તે તપાસવાનો છે.

ઇતિહાસના ઉપક્રાંત તરફ વિદ્યંબ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને માલમ પડશે કે તે વખતે મનુષ્ય અહોરાત પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે સતત પ્રયત્નો કરતો. તેને કુદરત સામે બાય ભીડવાની હતી, હિંસક પશુઓ સામે લડવાનું હતું અને પોતાની જ જાતનાં માનવ પ્રાણીઓની પાશવ અને સ્વાર્થી વૃત્તિઓ સામે ઝડપવાનું હતું. આ કુદરત અને માનવવૃત્તિઓ સાથેનાં મનુષ્યનાં યુદ્ધને પરિણામે બે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ: (૧) વિજ્ઞાન—જે દ્વારા મનુષ્યે કુદરત અને હિંસક પ્રાણીઓ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું વા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે; અને (૨) સમાજશાસ્ત્ર (અર્થશાસ્ત્ર રાજનીતિ શિક્ષણ ઇત્યાદિ) જેવાં છે તેમ તેમ મેળવવાનીઓમાં ને વધુ વિચાર થાય છે એ સ્પષ્ટ છે; મનમાં

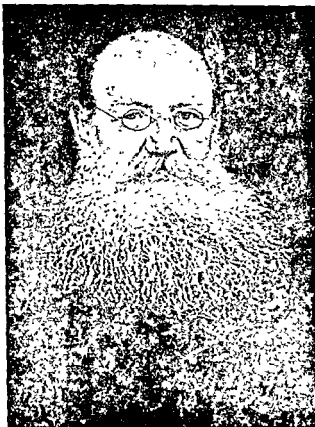
તેથીજ આજે યુરોપનાં સર્વ વિચારશીલ શ્રી પુરુષો એ બળોના પ્રવૃત્તિઓનું ચિંતાતુર હૃદયે અત્યંત ચક્ષુ નિરૂપણ કરી રહ્યાં છે. આ બળો તે ઉદ્યોગવાદ (Industrialism) અને રાષ્ટ્રવાદ (Nationalism).

ઉદ્યોગવાદના અને રાષ્ટ્રવાદના બે પ્રકાર છે; (૧) જેઓના હાથમાં સત્તા અને અધિકાર છે તેમને માટે અને (૨) જેઓ સ્વમુક્તિ માટે વળખાં મારી રહ્યા છે તેમને માટે. મુડીવાદ અને સામ્યવાદ એ ઉદ્યોગવાદના બે પ્રકાર છે, અને સામ્રાજ્યવાદ અને પરાધીન પ્રજાઓના સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયત્નો એ બે રાષ્ટ્રવાદના પ્રકાર છે.

આમ ઉદ્યોગવાદ એક એવું બળ છે જે તેને અગેઉત્પન્ન થતા અનેક લાભોને લીધેગરીબ અનેતવંગર, અબળઅને સમગ્ર વચ્ચે અરસપરસ ધર્મ્યાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. બને ગરીબ અને તવંગર લોકો એ મળ્યાં ઉત્પન્ન થતા સર્વ લાભો પોતાના દિન માટે હસ્તગત કરવા હચ્છે છે. આથી સમાજમાં મરીબ અને તવંગર વા સામ્યવાદી અને મુડીદારના બે જળરા વિરોધી વર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ ઉદ્યોગવાદ સમાજમાં ભેદ પાડી જાતીય-વીખવાદ (Class war) ને જન્મ આપે છે. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગવાદ બીજી અનેક નવી પરિસ્થિતિઓને જન્મ આપે છે; તે બધી હવે આપણે તપાસીએ.

પ્રથમ તો ઉદ્યોગવાદને લઈને સમાજ વધુને વધુ સંઘટિત થતો જાય છે, અને જેમ જેમ

રશીઅનો મદદાન રોગવાદી પ્રીન્સ ડૉ.ગોલ્ડસ્કીન.

સમાજ વધુ સંઘટિત થાય છે તેમ તેમ તેને વ્યવસ્થિત રાખવાની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ મહત્વની થતી જાય છે, અને એને પરિણામે રાજ્યતંત્ર વધારે વિશાલ અને રાજ્યાધિકાર વધારે મોટા થતો જાય છે; અને આથી વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને હોમાવું પડે છે. પણ ઉદ્યોગવાદની આ વૃત્તિના બચાવમાં એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે ઉદ્યોગવાદને લઈને જીવનની જરૂરીઆતો અત્યંત સહેલાઈથી મળી રહે છે અને તેથી મનુષ્ય પોતાના જીવનનિર્વાદની ચિંતામાંથી વધુ મુક્ત થાય છે, અને આમ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના ભોમનો બદલો વળી રહે છે.

વળી જેમ જેમ ઉદ્યોગવાદનો વધુ ને વધુ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ ડેજનરેશીનોએ વધુ ને વધુ વિરોધ થાય છે; કારણ કે

યત્રોની અટપટી ને ગુચવણુ ભરેલી ક્રિયાઓ માટે કેળવણીની જરૂર અનિવાર્ય છે, અને જેમ જેમ શિક્ષણનો પ્રચાર વધુ ને વધુ થતો જાય છે તેમ તેમ તેની સાથે બીજી અનેક મહત્વની વસ્તુઓ પણ આવતી જાય છે. આવી વસ્તુઓમાં અત્યંત મહત્વની પ્રત્યક્ષ તંત્રની ભાવના અને અભિલાષા છે. જ્યાં મજૂર વર્ગ અમલુ હોય ત્યાં આવી વસ્તુસ્થિતિ ભાગ્યેજ સંભવી શકે.

ઉદ્યોગવાદનો પ્રચાર થયો હોય એવા સમાજમાં આખો સમાજ કે દ્રષ્ટ જેવાં મંડળો વ્યક્તિઓની પ્રવૃત્તિઓને મોટે ભાગે પ્રેરે છે અને કાબુમાં રાખે છે. આથી કળા, કાવ્ય પ્રત્યાદિની જનેતા વ્યક્તિગત ઊર્મિઓ કચરાર્થ જાય છે અને શુદ્ધ, સૈનીટીઝન, પ્રાથમિક કેળવણી પ્રસાદિ જનેતા સામુદાયિક ઊર્મિઓ બળવત્તર થતી જાય છે.

વળી વ્યક્તિગત ઊર્મિઓ જેમ જેમ કચરાર્થી જાય છે તેમ તેમ વ્યક્તિઓનું વ્યક્તિત્વ પણ ઓછું થતું જાય છે; અને ઉદ્યોગવાદમાં મૂળુ રચી પચી રહેલા સમાજમાં પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરુષ એક બીજાનાં જેવાં થવા સતત પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય છે. આ બીના એચ. જી. વેલ્સના નીચેના શબ્દોમાંથી વધુ સ્પષ્ટ થશે. તે કહે છે કે—

“એક સદી પહેલાં વર્ણનીઆનાં માણસો ન્યુ ઈંગ્લાંડના મનુષ્યોને જેટલાં મળતાં આવતાં તેના કરતાં સાન ફ્રાન્સીસ્કોનાં મનુષ્યો ન્યુયોર્કનાં મનુષ્યોને આજે વધુ મળતાં આવે છે. આ એક બીજાનાં જેવાં થવાની ક્રિયા સતત ચાલ્યાજ કરે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ રેલ્વે, તાર, વિમાન વગેરેથી ગુંથાધને એકજ ભાષા બોલતાં, એકજ રીતે વિચાર કરતાં, એકજ જાતનો આચાર પાળતાં એકજ પ્રકારનાં અનેક માનવીઓનો વિશાલ સમૂહ જની રહ્યાં છે—હું માનુ છું કે

આ એક નવી વસ્તુ છે.” ભૂતકાલમાં કરોડો મનુષ્યોની વસ્તીથી એ વધુ વસ્તીવાળાં સામ્રાજ્યો હતાં, પણ તે ભિન્ન ભિન્ન લોકોનાં મંડળ હતાં, આજની માફક એકજ પ્રકારના લોકોનો આવો સમૂહ તો કદીએ ન હતો.”

કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ આ વસ્તુસ્થિતિનું બહુજ આબેહૂબ અને અસરકારક વર્ણન કરે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે:—

“પશ્ચિમમાં વ્યાપાર અને રાજનીતિરૂપી રાષ્ટ્રીય યત્રોમાંથી ઉઠ્યા બનતર ભાવવાળી માનવપ્રાણીની અત્યંત સફાઈ અને કાળજીપૂર્વક દબાઈ તૈયાર થયેલી ગાંસડીઓ ઉત્પત્ત થાય છે; પરંતુ આ ગાંસડીઓ લોઢાના તાર વડે બાંધવામાં આવી હોય છે; પ્રત્યેકની ઉપર છાપ મારવામાં આવી હોય છે; અને એક નિતાનશાસ્ત્રીના જેટલીજ સાવધાની અને ચોક્કસાઈથી તેને બધી જુદી રાખવામાં આવી હોય છે. ખરું જોતાં તો ધર્મને મનુષ્યને મનુષ્ય થવાજ સજ્જેલો પણ આ આધુનિક પેદાશ એટલી તો અદ્ભુત રીતે તૈયાર થઈ હોય છે, એક રાક્ષસી યંત્રને એ એટલી બધી તો મળતી આવે છે કે સરજનહારને પણ એને પોતાની દૈવી પ્રતિમામાંથી બનેલાં એક ચેતનવર્તાં પ્રાણી તરીકે ઓળખતાં મુશ્કેલી પડે.”

પણ ઉદ્યોગવાદનું વધુ ચમકાવનારું વક્ષણ તો કૌટુંબિકભાવના અને બંધનોને શિથિલ કરવા પરત્વે છે. જેમ જેમ ઉદ્યોગવાદનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ વધુ અને વધુ સ્ત્રીઓ ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્યોગોમાં ધંધે વળગતી જાય છે, અને આખો દિવસજ ઘરની બહાર પોતાનો સમય ગાળતી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવાનો સમય તેમને મળી શકતો નથી. આમ માનવજીવનનાં અમીઝરણાંઓ ઉદ્યોગવાદની

કેટલાંક મનુષ્ય પ્રાણીઓ

લેખક :

રા. મસ્તફીર

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. હરિલાલ ત્રિવેદી

૧૩૩૬૯૯

“ગુજરાત”ના વાચકોને ગુંદરીઆં નામનાં મનુષ્ય પ્રાણીની પીછાન હું કેટલોક સમય પહેલાં કરાવી ગએલો. આજે કેટલાંક બીજા જાતનાં મનુષ્ય પ્રાણીનો ચીતાર રજુ કરવાનો ધરાદો છે. આ નવાં પ્રાણીઓને મેં ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. લપ, વગગાડ, મદ્દતીઆં અને તોળાહ; અને એ ચારેનો અંકેક નમુનો અનુક્રમે તમારી સમક્ષ રજુ કરી તેમની ખાસીઅત અને રીતભાતથી તમને જાત કરીશ. અને સાથે સાથે એવાં પ્રાણીઓ સામે શા શા ઉપાયો લેવા તે પણ સમજાવીશ. કહેવાની જરૂર નથી કે આ નવાં પ્રાણીઓ પણ ગુંદરીઆં જેટલાંજ આપણા જીવનમાં નિરુપયોગી અને કંટાળારૂપ હોય છે. હવે જોઈ લો, એક પછી એક નમુનાઓ:-

“લપ” યાને “લવરી”

લપ જાતનાં પ્રાણીઓની વાત કદી પુરી થતીજ નથી. તેમ એ વાતમાં ઝાઝો માલ કે મુદ્દો હોનાં નથી. એવાંઓને બોલાવીએ અને પછી એમનાં મુખાર્પિંદ ઉર્ફે ઝાંચાંની દાખડી એક વખત ઉપડી તે ઉપડી. પછી બંધન ન

થાય; અને કાતર જેવી એમની જીભ ચાલવા માટે તે છેડોજ ન આવે. કામનું અને અગત્યની રોકાણનું બહાનું કાઢી એવાંઓના સાનિધ્યમાંથી પલાયન કરી જાયો ત્યારેજ તમે એમના સકંજામાંથી છુટો.

ઘણીએ વખત તમને આ અનુભવ થયો હશે. કોઈ મિત્રની સાથે કે કામે બહાર ગયા હો અને દૂર કોઈ પરિચિત વ્યક્તિ નજરે પડે. તમે એને પાસે બોલાવી કે વાત કરવા માગતા હો અને એને જીમ પાડવા તૈયારી કરો લાંજ તમારો મિત્ર તમને વારે અને કહે કે “અરે! એને ક્યાં બોલાવે છે, એ તો લપ છે (મરત બાણુ “લપ” ને “લવરી”નામથી ઓળખવામાં આવે છે). એક વખત વાતે ચઢ્યો તો આપણું કામ અટકી પડશે.

અને ‘લપ’ અથવા ‘લવરી’ હોય છે પણ એવાંજ. રસ્તામાં એ સામે મળે અને તમે જો એની તખીઅતતા ખચર પુછ્યા તો પછી જોઈ લો એની જે વાગધારા છુટે તે. પોતે દેશમાંથી મુંઝાઇ કપારે આવ્યું; દેશમાં કેટલો વખત રહ્યું; ત્યાં તખીઅત કેવી રહી હતી; હવે કેમ છે; હવા કાની બે છે; દિવસમાં કદલી વખત લે છે,

એમનાં મુખાર્વિંદ ઉર્ફે ડાયાની દાખડી એક વખત લખી તે લખી પછી બંધન ન થાય.

દવાનો રંગ અને સ્વાદ કેવો છે; અને માંદા પડવાથી તેની નોકરી કેવી રીતે ગઇ વગેરે સંવિસ્તર તમારી આગળ ગણુગણુતા અવાજે વર્ણવી જશે, અને આટલું જતાં તમે તેની વાત સાંભળવા, નવરા હોવાથી, અથવા દયાથી, અથવા ધીરજથી, અથવા તમે લલા કે મોંઢાના મોળા હોવાથી ઉભા રહ્યા હશે. તો એ ‘દેશની હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ’ કે ‘ચારે બાળુ દેખાતી નાણાંભીડ’ની વાત છેડી બીજા તમારા આસો મેલો ક્લાક લેજો.

વાત કરવામાં તેમ પડપુછ કરવામાં પણ ‘લારી’ એવીજ કંટાળા સમાન હોય છે. તમે “જનરમાંથી શાકલધ ઘેર પાછા ફરતા હો. રસ્તામાં લપ સામી મળે (લપ અને લવરી માટે વ્યાકરણનો નારી જાતિનો પ્રયોગ અંધમેસ્તો થાય છે) ઓળખાણ હોવાથી તમે જરા સામેજોનાં એ ઉમી રહે, પાસે આવે ને તમને વાત કરવાની ફરજ પડે. વગગશે તમે ધારી વધુ વાત ન કરતાં ફક્ત એ ચાર શબ્દોમાં ખખર અંતર પુછી જોધ્યે. ‘તો સારું’ એમ તમે મનમાં વીમા-સના હો ત્યાં એની નજર તમે પહેરેલા નવા ધાતીઆ પર પડે કે તરતજ—”

“ધાતીયું કયથી સીધું ?” એ પુછે.

“મારકોટમાંથી” તમે જવાબ આપો.

“મંગલદાસની કે મુળજી જેહાની” સવાલ સામે ઉમેજ છે.

“મુળજી જેહાની” તમે બતાવો.

“કોની દુકાનેથી ?” એ સવાલ કરે.

“યાદ નથી કોની ?” તમે ઉડાવો.

એ એમ ગાંજ્યો ન ગાય. તુરંતજ પ્રશ્ન કરે કે—

“કદ મીલનું છે ?”

તમારાથી બોલી જનારું કે સોલપુર મીલનું.

પતો ફેટ્યો અને વાર ફેટ્યા ? તેની
જાત વિખાસા છીપાઈ ન હોય

“દસચોપન” દુઃખ એ શમદમાન તમે
જવાબ આપા

તમે જનાનું કરો ત્યા તમને રોખી પુડે
કે ધોણુ ફેટની થઈ ? આ પ્રશ્ન સાલ્યા તમ
હી પુછીએ નામો તોજ એ લપમાથી છુટો

નહી તો ધોનીયુ

પથર પર ઝીકોને ધુએ
હા કે ધોકા મારી ?
તેમ ધોવામા સાથુ
વાપરો હા કે સોડા ?
એ પથુ પુગાય

હું એક જોળ
શેઠને લા નોકરી હતો
એ પેઢીમા ગેના ગામ
નો તેમનીજ જાતનો
અને તેમનાજ કુટુંબનો
એક છુ । નોકરી હતો.
રોકના ગામનો, કુટુંબ
નો અને શેઠ નાના
લારે એણે રમાડેના
એજ એકની લાખખાત
થી વમા થયા પેઢીનો
પગાર એ ખાનો આ
પારને લગતુ મહત્વનુ
કામ એને કદી મો । તુ
નહી ચીકી ચપાગી
ફેરાફી કે વાનુ કામજ
એને આ નામા આનતુ
પથુ એનુ પથુ કામ
કરી આન્યા પછી એ
કામતેણે કેરી રીતે બળ

વધુ તેનુ જે લગાણુ દાસ્તાને લપ એ કરતો તેને
બીધે એવા કામ પથુ બીજુ કાંઈ હજર ન હોય

તેની અડીબોડી વખતેજ એને મોપવામા આવતા

શેડે તાદનગની બાજુ મગારી હોય તો એ
લઈ આવે ખરો. પથુ એ લાવે મરી રીતે ?
આખો મહોદનો જુએ અને જાણે એના રીતે
બાજીની મુડીઓનુ પ્રદર્શન કરતો ડાલનો ડાલનો
વરધોડામા ચાલના સાજનીયાની માફક તે પેઢીમા

આખો મહોદનો જુએ અને જાણે એવી રીતે બાજીની મુડીઓનુ પ્રદર્શન
કરતો ડાલનો ડાલનો તે પેઢીમા આવે

આવે અને તે પહેલા તો માર્ગમા ડઝન બે ડઝન

[વધુ મઠ લોકો પૃષ્ઠ ૫૬૨]

તે જ બા

લેખક:

રા. ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ

ચિત્રકાર:

રા. શિવશંકર મ. રાવળ

૧

મહાલ તથો હતો કિરણે કિરણે અભિ-
ન્વાળી ઝરતી હતી. ઉની લુ બાળી
નાખતી હતી. ઝાડપાન ડોલીડોલી ને વીરમાં
હતાં. પશુપંખીઓએ વૃક્ષઘટાની શિતલ છાયા
શોધી હતી; એક માખી બલુબલુતી ન હતી

જંગલ આખું શાંત હતું.

અરણ્યના મધ્યભાગમાં લાંબી પગવાટ સુતી
હતી પગવાટે કુળ ઉડાડતા એ ઘોડેસ્વાર ચાલ્યા
આવતા હતા; એક સ્વાર આગળ ને એક
પાછળ યુવાનને હજી મુછનો દોરો પ્રુટયો ન
હોતો એની કાળી ભમ્બર આંખો, વિશાલ
કપાળ ને પહેલવાન શરીર રાજતેજનાં જલ્મતાં
હતાં. એની કાઠી ઘોડીઝણે હવામાં નાચતી
ચાલી આવતી હતી પાછળ જદ્દ ઘોડેસ્વારના
મોઢા ઉપર કરસલીઓ વળી ગઇ હતી. પથ
આંખમાંથી ખુનસ નોતું ઉતર્યું. જુવાનની
પાછળ પાછળ એની ઘોડી ચાલતી હતી.

બંને સ્વાર પરમેવાથી તરબોળ ચંપ ગયા
હતા; મોં ઉપર ચાકનાં કૈક ચિહ્ન આવી આવીને
ઉડી જતાં.

એક વડલા નીચે યુવાને ઘોડી ઉભી રાખી,
જદ્દે પથ શ્વાસ લીધો.

“મામા, આજ મારી માણુકીનાં તેજ
પરખાયાં! એકવાર માના સાથેના ઝઘડામાં,
બીજવાર પેલી ટેકરી કુદતાં ને અસારે આ
બળતામાં. આ માણુકીનો જોટો ન જડે, કેમ
મામા?”

“ભાણા! મેં તો મુળથી કીધું છે કે
માણુકી તો જોગમાયાનો અવતાર છે, કાંઈ ઘોડાં
એની જોટે નહીં આવે.”

કેમ જાણે માણુકી વાત મમજતી હતી
એના પગ નાચી રહ્યા હતા; સાથે મોનાની
ધુધરીઓ ગાજતી હતી.

બંને સ્વાર આગળ વધ્યા. અરણ્ય પુરું
થયું, આધે આધે એક કોતો જણાયો. કીશ્કા-
ની ધજ પવન સાથે રમતીતી.

“મામા, આ કીશ્કો તો રામસિંહ હાડા-
નો ખરો ને?”

“હા, ભા, બહુ દુલુ માણસ છે. આટ-
આટલામાં એવું માણસ કોઈ નથી.”

“મેંએ સાંભળ્યું છે ખરું.”

વાત કરતાં કરતાં ઘોડાં મારી મુક્યાં.

x x x

કીસ્લાની ધારે ધારે રસ્તો જતો હતો. બંને
માર રસ્તા ઉપરથી પસાર થતા હતા.

અચાનક કીસ્લાની ઉપલી ખારી ઉધડી;
ઓહો, લખુભા ! આવી ધુમ વખતે ક્યાંથી
આવું ?” રામસિંહ ઠાકોરે પુછ્યું.

“રામ રામ, આ લાઇ હારે જરા ભારજ-
માળે ગામ ગયો’તો.”

“માનાવાળો ઝધડો પતાવવા ?”

“હા, બાપુ.”

“રહો, રહો, હું હેડે આવું.”

રામસિંહ ઠાકોર સાચા રાજપુત હતા,
લલાછનો પાર નહોતો, નાનું રાજ છતાં
એમની ઉદારતાને છેડો નહોતો.

નીચે આવી કહે: “બાપુ, પધારો;
આજ તો મારા મહેમાન, મારું ઘર પાવન
કરો.”

યુવાને વૃદ્ધ તરફ જોયું.

“રામસિંહજી ! આજ તો માફ કરો.

તમારા મહેમાન થવાનું બહુ મન થાય છે;
પણ આજ તો જવા લો. ગઇ રાતે સાંઢણી-
એ સંદેશો આવ્યો છે કે બા ને બાપુ
લાઇનીજ ઝંખનામાં જીવે છે.”

રામસિંહએ આગ્રહ કર્યો: “બાપુ, એમ કે
બંને ? રાજગઢના રાજવી મારે બારણેથી ઠાકા
નહાં જાય. આજનો દિવસ તો નહીંજ જવા
દઉં; આ માણુકોનો થાક તો ઉતરવા દો.”

કોણ જાણે યુવાનનું અંતર રામસિંહના
મહેમાન થવા તલપી રહ્યું હતું.

વૃદ્ધ લખુભાએ એના તરફ માનભરી દષ્ટિ
નાખી; “માણુકી થાકી તો ગઇ છે.”

“ઠીક ચાલો લારે” લખુભાએ કહ્યું.

રામસિંહના આનંદનો પાર ન રહ્યો. સૌ
કીસ્લામાં આવ્યા.

x x x

ઝોરડાની ખારીએ ખારીએ, વાળાની
ટફીઓ નખાઇ ગઇ.

કંસારનાં આધણ મુકાયાં. મહેમાનની
માફરી કરતાં રામસિંહજી અર્ધાઅર્ધો થઇ
જતા હતા.

જમી પરવારી સૌ વિશ્રાંતી લેવા સુતાં
છે, સુરજ નમતો જાય છે.

વાતો ચાલી.

વૃદ્ધ લખુભાએ માનાવાળા ઝધડાની વાત
કાઢી. પોતાના નાના ઠાકોરનાં પરાક્રમ
વર્ણવતાં એને કદી થાક નહોતો લાગતો.

અજીત આડે પડીને સૌ સાંભળતો
હતો, પણ એનું ચિત્ત વાતમાં નહોતું.

દીવાલો ઉપરની કારીગરી જોતીજોતી
એની આંખો મેડી ઉપરના ચક્ર તરફ વળી.
અજીતે જોયું ચક્ર ઉપર કમળ જેવી આંગળી-
ઓ રમતી હતી.

વાતનું વળું બદલાતાં લખુભાએ ડોઝીયું
કરી બંદાર જોયું. સાંજ પડી હતી. એને
રાજગઢ સાંભળ્યું.

“બાપુ, આજ રાત માથે લેવી પડશે.”

અજીત તેઆરજ હતો.

એક ધડીમાં બંને સ્વાર ચાલી નીકળ્યા.

મેડી રાતે બે ઘોડેસ્વાર રાજગઢમાં દાખલ
થયા.

૨

વર્ષો વીતવા લાગ્યાં.

રામસિંહજીએ કુંવરીનાં લમની પેરવી
કરવા માંડી. કુલ જેવી તેજબાને ક્યાં દેવી
એ એને નહોતું સમજતું.

લખુલા અધું સમજી ગયા.

એક પળમાં બધો વિચાર ગોઠવી લીધો.
રામસિંહના વળોટીયા સાથે તેજબાને વળાવી;
અને એણે પુર વેગે ઘોડી મારી મુકી.

તેજની આંખે શ્રાવણ લાદરેવો વહી રહ્યો.
સસરાનું ક્રોધાત એને સાલતું હતું. વહાલાંનો
વિયોગ એને કંપાવી રહ્યો હતો.

ધુળના ગોટે ગોટા ઉડાડતી લખુલાની
ઘોડી ધડીકમાં કયાંય પહોંચી ગઈ.

પાછળ સાથીઓ પહોંચ્યા.

તેજબાને લઈ સૌ પાછા ફર્યા.

૪

કુંગરાની ધારે ધારે રાજગઢનો કીલ્લો
ફરી વળતો હતો.

એની કાંકરીએ કાંકરીએ વાંસદીઆનાં શૂર
ઝળકનાં હતાં.

આજ એમાં અછતસિંહ બાપુની જે
બોલાય છે. એને કે મણા નથી; પણ ધરમાં
માખાપનું ક્રોધાત એને બહુ સાલે છે.

લખુલાનાં આંસુ નથી સુકાતાં.

એક દી ઠાકોર કેક દુઃખ વીસર્યા છે,
હેયે ધીરજ આવી છે. દરબારમાં ધીરે ધીરે
કામકાજ ચાલી રહ્યું છે; ત્યાં રામસિંહના
બારોડે આવી પોકાયું: “ધણી ખમ્મા બાપુ
અછતરાજને!”

“આવો, આવો, વીરા બારોડા!”

દરબાર વીખરાયો એટલે લખુલા ને
બારોડ સાથે ઠાકોર ગઢમાં ગયા.

x x x

સવાર ઉગવાની હજી વાર છે. ઉપા
ડોઝીઆ ફરી રહી છે.

ઉપાના આજી અજવાળામાં ભારજને
કાઠે કાઠે એક રથ ચાલ્યો આવે છે. જુદા
લખુલા ધોળા ધોરીને હાંકી રહ્યા છે. આગળ

પાછળ પચાસ પચાસ રાજપુત સૈનિકાનાં
ઘોડાં ચાલે છે.

આજ તેજબા એનાં તેજને મળવા બધ
છે. હંગતી ઉપા જેવું એનું યૌવન પણ દીપે
છે. ઉપાના લાલ લાલ રંગોમાં તેજબાની કમ્પ-
બલ સુંદરી દીપી રહી છે.

સુરજે પૃથ્વી ઉપર ડોઝીયું કર્યું.

પાછલો પડદો ઉઘડી તેજબાએ ઉગતા
સુરજને પ્રણામ કર્યા.

રથ ચાલ્યો જતો હતો.

તેજનું મોં મલક મલક થઈ રહ્યું હતું;
એને થતું જાણે આજે એનો જીવનદીપ
પ્રગટનાર છે.

જીવનદીપ પ્રગટાવવા એ અધીરી બની
હતી. પાસે એડેલી વડારણેની એકએ વાત એને
શેની ગમે?

એને થતું જાણે આજ લખુલાને રથ હાંકતાં
નથી આવડતું; નથી ધોરીને ચાલતાં આવડતું.

તેજનું આખુંએ ચિત્ત દૂર દૂર દોડતું હતું,
હેયામાં હરખનાં પુર ઉલટ્યાં હતાં.

ધુધરીઓ ગળવતા ધોરી રથને ખેંચી
લાવ્યા. રાજગઢ દેખાયું. સૌ રાજગઢ તરફ,
એની ઉડતી ધળ તરફ માનથી નેહ રહ્યું.

તેજબાના હૈયાને હવે પુછવું નેહનું હતું.
રથનો પડદો ઉઘડી ઉઘડી એ કીલ્લાનાં
દર્શન કરે છે. એની ચપળ આંખો ગઢની બારીએ
બારીએ ફરી વળે છે. એને થતું જાણે એકાદ
બારી ઉપર અછત ઠાકોર ઉભા ઉભા એની
રાહ નેહ રહ્યા છે.

મનથી તેજબાએ પ્રણામ કર્યા. એને થતું
પ્રભુએ પાંખો આપી હોત તો એક ધડીમાં
કીલ્લામાં જાત.

સુરજ આચમર્તા રથ રાજગઢને પાદર
આવ્યો.

[પૃષ્ઠ ૫૦૬ નીચેનાં ૫૫-૫૫૪]

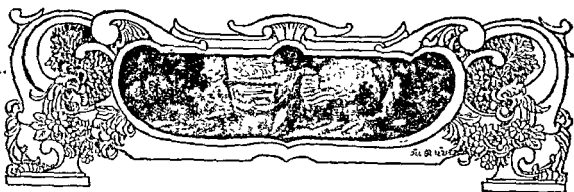

માથ]

[૧૬૮૨

શેઠ! શેઠ! આમ તો જરા લુચ્ચો!

૩

સંબોધનના પ્રકારો

લેખક :

ગં. સ્વ. બહેન લીલાવતી

સમ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

શ. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત

—o—

કલબ્રાદેવીના રસ્તા પર એક માળામાં હું એ ચોરડીઓમાં રહેતો હતો. મારી આસપાસની ખીજ એ ચોરડીઓમાં એ નવાં પરણેલાં વરવહુનાં જોડાં રહેતાં હતાં. એ બંનેને જોઈને મારી નીચેની મુંઝવણનો આરંભ થયો. એ બંને જોેલાં ન રહેતાં હોત તો વખતે ધણી મહીના સુધી કરેલી અર્થ વગરની ચિંતાના ભોગમાંથી હું મુક્ત રહી શક્યો હોત.

એક બાળુ ત્રીસેક વર્ષના નાયાલાલ દેશમાંથી તરતજ પરણીને આવેલા હતા. આ એમનું ત્રીજવારનું લગ્ન હતું તેથી એમણે એમની વહુનું નામ 'નવી' પાડ્યું હતું. અને એમનો ઘાટો નીતીને કે ને કે કામે બોલાવવાને થોડીથોડીવારે માજ રહેતો. નવી તો ઘરમાં કોઈ ન હોય તો પણ છુમટા કાઢીનેજ જવાબ દેતી એટલે મને એ ધું કહેતી તે બરાબર સમજતું નહોતું.

ખીજ બાળુ સરતના રસિકલાલ રહેતા હતા. એમની વય પચીસેક વર્ષની હતી અને ઓગણીસ

વર્ષનાં શુભવંતલાભીને પરણી આવ્યે એક મહીનો પણ નહોતો થયો, એટલે "પ્રિયે! આમ આવો તો" "વહાલી! મને પાનની પટ્ટી કરી આપશો? ઓશીસ જવાનો વખત થાય છે." અને જવાબમાં "હા, વહાલા! આવી." "રસિક પ્રિયતમ! તૈઆરજ છેને" વગેરે વગેરે વાક્યો સાંભળતાં. આવું કે હોય ભારે હું કાન દબને સાંભળતો, કારણકે મારાં લગ્ન પણ આવતા વૈશાખ માસમાંજ નીર્ધાર્યાં હતાં. અને મારે પણ પત્નીને આમજ સંબોધવાનો વખત પાસે આવતો હતો.

મારી ભવિષ્યની પત્ની વડોદરાના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થની છોકરી હતી અને કીક ભણેલી પણ હતી. મેં સાંભળ્યું હતું કે તે બહુ ચતુર અને સુલક હતી એટલે એને આવતાને વાર ગમે અને મારા પર ખુબ વહાલ આવે એવા નામોની હું શોધમાં હતો.

લગ્નના દિવસ જેમ જેમ પાસે આવતા ગયા

તેમ તેમ મેં મારી સૌધ નાથાલાલ અને રસિક-લાલથી સમાપ્ત કરવાને બદલે આગળ ચલાવવા માંડી. હું કોઈ પણ જોડું જોતો તો મને પહેલો વિચાર એ બંને પરસ્પરને કેમ બોલાવતાં હશે એ વીશેજ આવતો.

મારો એક કાલેજનો મિત્ર હતો. તે એની પત્નીને 'દેવી' કહીને બોલાવતો અને એની પત્ની એને 'દેવ' અને 'પ્રાણેશ્વર' સીવાય સંબોધવાની મનાઈ હતી, મેં તેનું કારણ પૂછ્યું. એણે જવાબમાં એક વાત કહી.

“દોસ્ત ! મારા એક કાકા હતા તે મારી કાકીને હમેશાં ‘કુલારજી’ના અપૂર્વ નામથી બોલાવતા; પણ એથી ઘણા વખતે મારાં કાકી ખરેખરજ કુલારજી થઇ ગયાં. સ્વાસ્થી મેં નિશ્ચય કર્યો કે હું મારી પત્નીને ‘દેવી’ અને ‘પ્રાણેશ્વરી’ કહીનેજ બોલાવીશ કે એવો પ્રસંગ કોઈ દિવસ આવે નહીં, અને હું એના પ્રાણનો ઇશ્વર થઇ શકું. તું ‘સન્નિયન’ની ‘થીઅરી’માં માને છે કે નહીં?”

“અને તે તારા પ્રાણની ઇશ્વરી?” મેં ગંભીરતાથી ઉમેર્યું.

“તે તો ખરીરતો. ચાલ, હવે તું શું શોધી કાઢે છે?”

“મેં હજી કે નક્કી કર્યું નથી” પણ આ પછી મને દેવી અને પ્રાણેશ્વરી તો કે ગમ્યાં નહીં. અને બોલતાંએ બહુ આડઅરવાળું લાગે.

એકવાર પૌપટકાકા અને મણીકાકી ચોપારી પર મળ્યાં હતાં. એમને એમના મિત્રમંડળમાં અને કુટુંબમાં પણ સૌ ‘કાકા’ અને ‘કાકી’ને નામેજ ઓળખતાં, એ બંને જણ એકબીજાને માટે એજ શબ્દો વાપરતાં. એમને બેંચાં એટલે તરતજ એમના સંબોધન વીશે વિચાર આવ્યો, કારણ કે કાકા અને કાકી તો એમના નામનાજ લાગુ તરીકે થઇ ગયાં હતાં. પછી સંભળ્યું કે

એમનું સંબોધન પણ એજ હતું. અંહા ! પણ તે કે મારા જેવા જીવાનને શોભે નહીં !

‘પણ ત્યારે અમે એકબીજાને નામ દઇને બોલાવીએ તો?’ એવો એક વિચાર મને આવ્યો. એ મને અરવિંદ કહે અને હું એને કમળા કહું તો કેમ ! અમારાં આવાં સુંદર નામ તો હતાં પછી બીજાં શોધવાં શા સારું ! અથવા એ મને મી. પંડ્યા કહે અને હું એને મીસીસ પંડ્યા કહીને બોલાવું. અર્ધાં મુઠરેલાંઓ એમજ કરે છે.

પણ એતો કે ચાલેજ નહીં. જ્યાં મુધી હું બહાર નામ કાઢી મોટો માણસ થાઉં નહીં ત્યાંમુધી એ કે શોભે નહીં. જો કે કેટલીક મુઠરેલી સ્ત્રીઓ બહેનપણીને તેના વરની ખજાર પુછતાં તમારા ‘મીસ્તર’ ની વાત પુછે છે અને કેળવાએલા લોકો લાઘવધની પત્નીને ‘મીસીસ’ જ કહે છે. “કેમ ! ઉદાસ કેમ છે ! મીસીસ પીએર તો નથી પધાર્યાં !” જાણે તેમની પણ થોડી મીસીસ હોય તેમ. અને જવાબમાં “ના, ના ! મીસીસની તબીબત સારી નથી.”

મારા આગલા પાંડેરડી જમીલભાઈ હતા તે તેમની પત્નીને ‘અંદાબહેન’ અને અંદાબહેન એમને ‘જમીલભાઈ’ કહેતાં. પણ તે તો કે સારું નહોતું લાગતું. ઘણા અગ્નિવચા થઇને “આ તમારાં બહેન થાય ?” એવું જાણીએછને પુછતાં અને તેમની જોડેની ચોરડીમાં રહેતા દરમુખરામે તો “જૈરીને તો બહેન કહેવાયે એ કલિયુગની બહીદારી” એવું એક ગીત જોડી કાઢ્યું હતું.

પણ એક દાખલો તો બહુજ હસવા જેવો છે. જુહારચાલમાં સુરતના કોઈક મારા પિતાના ઓળખીતા રહેતા, તે તો એકબીજાને ‘કાકા’ અને ‘કાકી’ કહીનેજ બોલાવતાં, અને એ

[૧૫ મઠે જુઓ ૫૫૪-૫૬૭]

[ગતાંકથી ચાલુ]

વિરામ ર:-ઘરડાં વડિલો ને માખાપ.

મારા પ્રપિતામહ-આપના દાદા નારા-
યણુ દેવે એણે વેદ ચોખ્ખો ભણીને
પંચકાવ્યથી વ્યુત્પત્તિ સારી કરી લીધી હતી.
એ મંત્રશાસ્ત્ર ભણ્યા હતા ને ત્રૌતકર્મ સારી પેટે
ગણ્યતા. એણે અશિલ્હાજ લીધું હતું. દિનમણી-
શંકર શાસ્ત્રી આદિલ્લખ ન્યાતના ધરડાઓ દહાડે
કહે છે ને માહારા આપ પણ દેહેતા કે નારાયણ
દેવેની પાસે સિદ્ધિ સરખું કંઈ હતું-એક વખત
પેનાના છોકરાનાં લગનની ન્યાત પકવાને કીધી
તેમાં એક ન્યાત (આસરે ૩૦૦ માણસ) જમાડાય
એટલું પકવાન કીધું હતું. પકવાનના ઓરડામાં
ઘીનો દીવો પાદમાં અખંડ રાખ્યો હતો ને
પોતે તેમાંથી પકવાન આણી પીરસનારને
આપતા. ઘરનાં કલું હતું કે તમે કોઈ દીવો
જેશે નહીં; ને એ પ્રમાણે એક દહાડાની ન્યાત-
ની સામગ્રીમાંથી ત્રણ ન્યાત જમી. પછે સરવે
વિરમય પામ્યા પણ પછી કેટલાએક જણે તેની
અંતિ ઉસકેરીને એની પાસ તાળું ઉઘડાવ્યું;
માંલ જળને આપ્યે જોયું એટલે દીવો ગુણ
થયો ને પછી કોઈએ કંઈ દીકું નહીં.

એ નારણદેવે પોતાનો આગ્રો ગયો ખરય
વજમાનની સાલનાથી કાઢાડાના.

એને ત્રણ છોકરા-પુરુષોત્તમ, વિશ્વોત્તમ
અને નરોત્તમ. વિશ્વોત્તમ પરણ્યા હતા, પણ
તેને સંતાન થયાં નહોતાં. નરોત્તમને બે સંતાન
થયાં-એક છોકરો કીકાબાઈ અને એક છોકરી
શિવગવરી, પણ એ બે મરી ગયેથી નરોત્તમનો
વંશ પણ પરવાર્યો છે. દેવે મ્હોટા જે પુરુષોત્તમ,
-મહારા આપના આપ તેને વિગે નીચે પ્રમાણે:-

મારા પિતામહ-આપના આપ પુરુષોત્તમ
દેવે દશઅંશપાકી હતા-દશ અંશ એટલે સંદિતા
આખી, પદ, કમ, છ અંગ (શિક્ષા, સ્વન,
અષ્ટાધ્યાય, નિરૂક્ત, છંદ ને જ્યોતિષ) અને
બ્રાહ્મણ. ત્રણ વૃત્તિ કૌમુદી અને પંચકાવ્ય
ભણ્યા હતા તેથી એને લાખાવ્યુત્પત્તિ ઘણીજ
સારી હતી. એણે કોઈ અમુક શાસ્ત્રને અભ્યાસ
કર્યો નહોતો. તોપણ એ, ભાગવતાદિ પુરાણો
યથાર્થ યથાસ્થિત વાંચતા. પિંગળશાસ્ત્ર સારીપેટે
સમજતા, પણ કંઈ કવિતા કરતા નહીં. એને
પિંગળની સમજ હતી તે આટલાપરથી માલમ
પડે છે કે છંદ સંબંધી જે અંગ તેનો પાઠ નો
એને હતોજ ને સંસ્કૃત ભણેલા એટલે તે
સમજતા, અને વળી બદશંકર દીક્ષત જે સંસ્કૃત
પિંગળશાસ્ત્રમાં એણે કહેવાતા તે એના પરમ
રનેદી હતા. એના બાળબોધ અક્ષર ઘણા સારા

હતા-એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ધણે ટેકાણે હજીએ વંચાય છે.

એ પોતાનો ગુજરાત વેદિયા એટલે કર્મકાંડ કરાવી, લેખક એટલે લેખિકાનાં પુસ્તકો લખી અને પુરાણો વાંચી કરતા. વળી ત્રણ હજારની કિંમતનાં ધરો હતાં તેનું બાકું પણ રૂપિયા સોએક વરસ દહાડે આવતું, એમ સહુ મળીને રૂપિયા ત્રણસોએકની વરસ દહાડે એને પેદાશ હતી.

એની સ્ત્રી ગૌરીવહુને (પિયરનું નામ ધનકુંવર) અધરણીનો જ્ઞેશંકર નામનો એક છોકરો અવનર્યો હતો, પણ તે પાંચ વરસનો થઈને મરી ગયો હતો. એને સારપછી ધણે વરસે ત્રણ છોકરા થયા તેમાં પહેલા ઇચ્છાશંકર, બીજા વેણીશંકર અને ત્રીજા મહારા આપ. ઇચ્છાશંકર સંવત ૧૮૫૬ માં જન્મીને ૧૯૧૦ ના ભાદરવા વદ પાંચમે અને વેણીશંકર ૧૮૫૯ માં જન્મીને ૧૮૯૨ માં ગુજરી ગયા છે. વેણીશંકર સંખેષી હું કેન્જ જાણુનો નથી, પણ એટલું સાંભળું છઉં કે એ બે વાર પરણ્યા હતા ને એને કંઈ સંતાન થયું નથી. ઇચ્છાશંકર કાકા સ્વભાવે ધીરા અને માયાળુ હતા. અને દુનિયાદારીમાં ધર નાતનો વહેવાર સારી રીતે જાણતા. એણે ઋગવેદ-સંહિતા આખી બણી હતી. પણ સરકારમાં ટળાટાંની નોકરી કરી પોતાનો સંસાર ચલાવના-એને હાલ વિધવા સ્ત્રી બે છોકરા ને એક છોકરી છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાનાં જનોઈ દેવાને વાસ્તે પુરુષોત્તમદેવેએ ગુંબજ, લાવનગર અને વડોદરે એ ત્રણ ટેકાણે વેદનાં પારાયણ કર્યા હતાં તથા પુરાણો વાંચ્યાં હતાં ને એ રીતે રૂપિયા હજારેક એને મળ્યા હતા. એનો સ્વભાવ એવો હતો કે કાર્ય પડે સારેજ દ્રવ્યને માટે દેસાંતર કરવું, બાકી તેને રાત્ર દિવસ :કુટુંબમાં

બેસી વેદ ભણ્યા કરવાનો અને પુસ્તકો લખ્યા કરવાનો ચાલ હતો;-(બે કલાકમાં ૭૫ શ્લોક સારે અક્ષરે લખતા). ધરમાં સુમાર વનાનાં પુસ્તકો હતાં તે બધાં મહોટી આગમાં બળી ગયાં છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાને પરણાવતાં રૂપિયા છ હજાર જોઈતા હતા તે પોતાની સાળીની છોકરીના છોકરા અમરીતરામ હિરે ભાણુજી-ભાઈ જે શ્રીમંત હતા તેની પાસથી પોતે રૂઝ જે લીધા હતા.

પુરુષોત્તમ, ગૌરવણુ દીધાડીના અને તેજસ્વી હતા; ધરમાં ધરણું ગાંડાં તો થોડાંજ પણ અજનો સંગ્રહ પુષ્કળ રહેનો હતો. છોકરાં-એને ભણાવવા પછવાડે ધણેજ શ્રમ લેતા. શાંત સ્વભાવ, કુટુંબ ઉપર પ્રીતિ, સતોષ અને ગરીબ છતે ધણો ટેક એવા એ હતા. એનો ટેક એવો હતો કે કોઈ વેદપુરાણ સાર આમંત્રણ કરતું તોજ જતા, બાકી કાદની ખુશામત કરતા નહીં. એના ટેકનો એક દાખલો એવો છે કે એક વખત એ બાલાજનાં દરશણ કરીને શ્રીમંત ત્રવાડીને રહેજ મળવા ગયા હતા ત્યાં કોઈએ ત્રવાડી પાસે એની મરકરી કરાવી કે કેમ દેવેજ ન્હોતરે ખોતરે. પકવવાને આવ્યા છ કે? સારે દેવેજ એ જવાબ દીધો કે હા, મહારાજ, ને પછી તે કોઈ દહાડે ત્રવાડીને ઘેર તો શું પણ બાલાજના દરશણ કરવાને પણ ગયા નહીં. ત્રવાડીને ઘેર ધણાં ધણાં કર્મકાંડ થતાં ને તે દેવેજને બોલાવના પણ દેવેજ જતા નહીં. એને પાર્શ્વવપૂજનનો નિયમ હતો.

એ પુરુષોત્તમદેવેએ સંવત ૧૮૮૪ના કારતક વદ ૬ કે ૨૨ વરસની ઉમરે દેહ છોડી.

એની સ્ત્રી મારી પિતામહી બાપની મા ધનકુંવર અથવા ગૌરીવહુ વિને માકું જાણ્યામાં નથી.-એટલુંજ કે એના જીવન ત્રણ

દીક્ષિત હરીવસી દેમાધના બાપ સગરામવસીના આશ્રિત હતા જેથી તે પોતાનાં બહેનભાણુઓને વખતે વખતે મદદ કરતા. એ વડીઆઇ, વડવા પછી ૪-૫ વરસે ૫૫ વરસની ઉંમરે સંવત ૧૮૮૮ ના સાલમાં ગુજરી ગયાં. એઓની પ્રકૃતિ સતોષી, શાંત અને હેતાળ હતી.

મારા માતામદ—
માના બાપ ઓચ્છવ-
રામ બ્રાહ્મણની વૃત્તિ રાખતા. એનું ગોત્ર બૈન્નવાપસ હતું એ સંવત ૧૮૮૩-૮૪ માં સાંકેક વરસની ઉંમરે ગત થયા છે. એ ગાઇબાણુતા. એના ભાઇ દુલ્લભરામ જે મારી માને ને મને મુંબાઇ લઇ જતા અને તાંથી લાવતા તેને હમારી દાઝં બહુ હતી. આહા ! એની સાથે મરે હું બાળ-પણમાં ઓટલે બેસતો તારે. તેની ઘડપણની ચામડી જોઈને અને તેની વાતો સાંભળીને મને કેવા આનંદ થતો !

મારી માતામદી—
માની માદચ્છાલખમ્મી
થણી ગરીબ અને હેતાળ હતી.

મારા પિતા લાલશંકર સંવત ૧૮૧૪ ના પોપ મુદ ૬ મે જન્મ્યા હતા. એ બાળપણમાં શરીરે ગેટકીજેવા, ગોરા, ચપ્પળ હોતે શાંત અને ગાજા હતા. પાંચ વરસે એને ઉપવીત સંસ્કાર થયો. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો તે ૧૭ વરસ સુધી-દરમિયાનમાં એ બે આઠા ઋગ્વેદ સંદિતા,

ત્રણવૃત્તિ સારસ્વત, ચાર સર્ગે રઘુવંશના, એક સર્ગે કુમારસંભવનો અને અપ્રત્યયસુધી કૌમુદી એટલું શિષ્યા ને પોતાના બાપ જે લહીયાનું કામ કરતા તે પ્રમાણે એ પણ લખતાં શિષ્યા ને ૧૮ વરસની ઉંમરે ચકલે બેસી લોકનાં ટીપણું લખતા. ઓગણીસમે વરસે

સંવત ૧૮૮૩ ના મહા મુદ ૫ મે પરણ્યા અને પરણ્યા પછી તરતજ વૈશાખ મહિનામાં એને મુંબઇ તોડરી થઇ. આવી રીતે કે સરકારની તરફથી કપતાન (પછવાડેથી કરનલ) જે રવીસનાં ઉપરી-પણું નીચે નિશાબોને વાસ્તે અધી છપાવવાનું કામ ચાલતું હતું-ને વખત હમણાંની પેટે ટેપનું કામ ચાલતું ન્હોતું પણ શીલા-છાપાથી અંચ છપાતા-એનેસાર સારા અક્ષર લખનારા જોઈતા હતા. દક્ષણી લહિયાઓ તો હતા જ પણ ગુજરાતી ભાષા સમજીને લખે એવા ને ન્હોતા માટે જે રવીસે મુરતની અદાલતના નડજ

: : અધિક ચૈત્રનો : :
ખાસ

- - સાહિત્ય - -
- - પરિષદ અંક - -

વિદ્વાનોના હથે લખાએલ
ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગવાર
— સચિત્ર ઇતિહાસ —

પ્રવર્તમાન સાહિત્યને ઘડતાં ત્રેરક
તત્ત્વો ને સાહિત્યકોનાં સચિત્ર
- - - - રેખાચિત્રો - - - -

ગુજરાતની જુદીજુદી સાહિત્યશાળા-
ઓનો સરસ ને સચોટ પરિચય
વગેરે વગેરે વાંચનું હોય તો
આ જે જ આ હ ક થા ઓ.

મિસ્તર જોન્સને લખ્યું હતું કે મુરતમાં કોઇ સારા લહિયા હોય તો તેને અહીં મોકલવા. એ ઉપરથી અહીં અદાલતમાં જોન્સે લહિયાઓની પરીક્ષા લીધી હતી. એ પરીક્ષામાં લાલશંકરને પણ એની મસીઆણુ બેનના છોકરા બાણુભાઈએ (જેને હમારા કુટુંબની દાઝ હતી ને જેણે ધણા ઉપકાર કર્યા હતા તેણે) ઉસકેરીને મોકલ્યા

અને ગમે તેટલું લખાણ મારે માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે તો પણ હું ઉત્કંઠા બતાવતો નથી. એટલુંજ નહીં પણ બંને લાં સુધી તે લખાણ હું વાંચતોજ નથી. વાંચવામાં શો ફાયદો? લેખમાં બે મારાં વખાણ ક્યાં હોય તો મને લાગે છે કે એ માણસે મારી મસ્કરી કરવાજ આટલાં બધાં વખાણ ક્યાં હશે; અને બે અંદર મને વખોડ્યો હોય તો મને લાગે છે કે જાણી જોઇને પેલાએ મને દ્રવ્ય શુદ્ધિજ વગોડ્યો છે.

તે સમયમાં મને એક મિત્ર હતો. હવે મને ઘણા મિત્રો છે, પણ તે મિત્રનું સ્થાન કોઇએ લીધું નથી, કારણ કે તે મારો પહેલો મિત્ર હતો અને તે વખતે અમે હમણાની દુનીઆ કરતાં બહુ મોટી દુનીઆમાં વસતા હતા. તે દુનીઆમાં સુખ તેમજ દુઃખ આ દુનીઆના કરતાં વધુ તીવ્ર હતાં. લાં અમે આ દુનીઆ કરતાં વધુ ઉગ્રપણે અન્યોન્યને ધીક્કારના અને ચડાતા.

મારા મિત્રને પણ મારીજ માફક પોતાને માટેની ટીકા સાંભળવાનો શોખ હતો. અમે બંને એકેકના લેખ એકેકને વંચાવતા અને પછી સામસામી ટીકા કરતા ‘ટીકા’ એટલે અમારે ‘ઉત્તેજન’જ જોઇતું હતું એ સત્ય. અમે તે વખતે સમજતા ન હતા. અમે બંને ઉત્સાહી હતા, યુવાન હતા એટલે ગમે તેવા પ્રહાર પણ અમે સહન કરશું એમ અમે ધારતા હતા.

આ પ્રમાણે અમે એકેકના દોષજ જોતા અને તેમ કરવાથી એકેકનાં વખાણ તો અમે કરતાજ નહીં. અમને બંનેને એકેકના લખાણ માટે અંતરમાં માન હતું એમ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું, પણ અમારા મગજમાં વિચિત્ર ખ્યાલોજ ભરાઇ ગયા હતા એટલે અમારાથી ખુદલાં વખાણ થતાંજ નહીં. અમે અમારી જાતને કહેતા: “માણસને વખાણનારા તો” ઘણા મળી આવે છે, માત્ર એનો મિત્રજ એના દોષ કાઢી

કાઢે છે. એક મનુષ્યને પોતાને પોતાના દોષ દેખાતા નથી પણ બપોરે બીજો કોઇ આ દોષ બતાવે છે સારે ખરેખર તે મનુષ્ય પેલાનો આભાર માને છે અને દોષ દૂર કરવા યત્ન કરે છે.”

જેમ જેમ સંસારનો વધુ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ આ વિચારમાં રહેલી અસત્યતા વધુ સ્પષ્ટ જણાતી ગઇ; પણ પછી શા કામનું? જે તુકશાન થવાનું હતું તે તો થઇ ગયું.

બપોરે અમારા બેમાંથી કોઇકે લખતો સારે તે લખાણ લખતે તે બીજા પાસે જતો અને કહેતો: “બોલ, આ બાબત તારો ખરેખરો અભિપ્રાય જણાવજે, મને ખોટું લાગવાનું નથી.” આવા ચબ્દોમાં એ બોલતો પણ બે એનો ખરો અર્થ લખતો તો આ પ્રમાણે તે કહેવા માગતો:—

“લાઇ, તને આ લખાણ ગમે તેવું ખરાજ લાગતું હોય તો પણ તું એનાં વખાણ કર અને તે સારું છે એમ મને કહે. જે મનુષ્યો આ જગતને જીતી શકતા નથી તેમના પ્રત્યે આ જગત બહુ દૂર રીતે વર્તે છે, અને આપણે બે કે તમારો મારીને મોં રાતું રાખીએ છીએ તો પણ ખરું જેતાં આપણાં નાનાં નાનાં હૃદયો પણ ઝખમ સહન કરી શકતાં નથી. ઘણીવાર આપણે નાહીંમત થઇ જઈએ છીએ, ખરુને? કોઇને આપણામાં આસ્થા નથી, કોઇને આપણામાં વિશ્વાસ નથી; અને કોઇક કોઇક વખત તો આપણે પણ આપણી જાત પ્રત્યે અવિશ્વાસ બતાવીએ છીએ. તું મારો મિત્ર છે, જેને બીજા લોકો માત્ર નવરાના ધંધા તરીકે ઓળખાવશે તેની ખરી કદર તું કરી શકશે. મારા મિત્ર, આ લખાણ સારું છે એમ કહે. મારામાં કે ઉત્સાહ પ્રેર, કેંક આસ્થા સ્થાપ, કેંક નવું બળ આપ.”

પણ સામેવાળો અવર્તીન જગતમાં ફરતાને બદલે વાપરવામાં આવતાં શસ્ત્ર-ટીકાના ઉપયોગ-

માં એવો મસ્ત બની ગયો હોય છે કે તે મિત્રતા સુધી જાય છે અને નિખાલસપણાને જ યાદ રાખે છે. લેખ લખનાર આથી ગુસ્સે થઈ જાય છે અને પરિણામે ઉભયનાં હૈયાં ઝખમાય છે.

એક સાંજે પેલા મિત્ર એક નાટિકા લખીને મને રવાવવા લઈ આવ્યો. તે નાટકમાં વખાણ કરવા જેવું ઘણું હતું પણ તે મેં માલુએ મુકીને દોષ વીણી કાઢ્યા અને બે કલાક સુધી તે વીશે વિવેચન કરીને તેની ધુળ ઝાટકી કાઢી.

આથી મારો ખરો અભિપ્રાય જાણવા માટે આવેલ તે મિત્ર ઉભો થયો અને અલંત ગુસ્સામાં તેણે પેલું લખાણ ફાડી નાખ્યું. અને કાગળના ટુકડા બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. પછી ગુસ્સો, નિરાશા વગેરેથી લાલચોળ થઈ જઈને તેણે દીકાકાર તરીકેની મૂંઝી શક્તિ વીશે આશરે પા કલાક સુધી મને ગાળો દીધી. છેવટે તે પગ

પછીને ચાલ્યો ગયો. અમારી મિત્રતા તુટી. કેટલાં વર્ષ વહી ગયાં. હું તે મિત્રને તેમ જાંબે મળી શક્યો જ નહીં. જગતની શેરીઓ એવી આડીઅવળી અને ભીંકવાળી હોય છે કે એક વખત આપણે એક મનુષ્યથી છુટા પડી જઈએ છીએ તો પછી તેને મળાતું જ નથી. પછી હું જ્યારે તેને મળ્યો ત્યારે માત્ર અકસ્માતથી જ મળ્યો.

એક વખત રાતના આઠેક વાગે હું ચોપાટીને કીનારે ફરતો હતો તેવામાં એક બીખારી જેવા જણાતા પુરુષે મને કહ્યું: “શેઠ! એક ખીડી છે?”

મેં તેને ખીડી આપી અને તે સળગાવવા દીવાસળી સળગાવી. દીવાસળીના પ્રકાશમાં પેલા પુરુષનું મોં જણાતાં જ મેં દીવાસળી ફેંકી દીધી અને કહ્યું: “કાણ આત્મારામ?”

પેલાએ કહેલો હાસ્ય કરીને જવાબ આપ્યો:

“હા, એ હું જ; તમે નાનાભાઈને! હું જો આમ જાણુનો હોત તો તમારી પાસેથી ખીડી માગત નહીં.”

મેં તેને ખભે હાથ મુકીને પુછ્યું: “પણ આ દશ કેમ?”

પેલાએ લાગણી વિના જ જવાબ આપ્યો. “વાત બહુ લાંબી છે, કહેવામાં કે સાર નથી. આપણામાંથી કેરો લાક ઉપર ચડે છે અને કેટલાક નહીં.”

મેં તેને ખીડી આપી અને તે જગાવવા દીવાસળી સળગાવી. જાય છે. તમારું ફીક ચાલે છે, કેમ?”

“હા, સાધારણ ફીક ચાલે છે” મેં જવાબ આપ્યો; “પણ તારું શું? તારે માટે હું કે ફરી શકું તેમ નથી?”

અમે વાત કરતા ચાલતા હતા. આ વખતે અમે એક રસ્તાના દીવા પાસે આવ્યા એટલે પ્રકાશમાં ઉતાર રહીને પેલાએ પુછ્યું: “પેલાં

મારો નાનો ભાઈ વીકું એમની બીની છતી તથા બીનો આંતરકાંઠા લઈને
ઉમરા આગળ ગળાડી પડ્યો.

મને ધારી ધારીને જુઓ અને પછી કહો; મારે
માટે તમે કેં દરી શકો તેમ છો ?”

હું કે જવાબ દઈ શક્યો નહીં. પેલાએ
થોડીવારે કહ્યું: “મારે માટે ચિંતા કરતા નહીં.
હું મેળમાં છું. હું હવે મારી સ્થિતિ બદલી
શકું તેમ નથી.”

“પણ એમ બાવલાની માફક નાહીમત
કેમ થઈ ગયો? તું હેંશીઆર હતો, તારામાં
ચક્રિત હતી. સાધારણ ખંત રાખી હોત તો પણ
તું ચઢી શક્યો હોત” હું બોલ્યો.

“કદાચ મારામાં દહતા નહીં હોય” તે
બોલ્યો. “જે તે વખતે મને કોઈએ હાંમત આપી
હોત, મારામાં કોઈએ આરથા બતાવી હોત તો
કદાચ હું કાવત. પણ કોઈ તેમ કરનાર મન્યું
નહીં એટલે આખરે મને પણ મારી જાત ઉપર-
થી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. અને જ્યારે એક માણસ-
ને પોતાનામાંથીજ શ્રદ્ધા ચાલી જાય છે ત્યારે
એણે વિનાના બહુનના જેવી તેની સ્થિતિ થાય છે.”

આ તેના ચખ્છો હું કેંક કોપથી અને કેંક
આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યો અને બોલ્યો: “શી
વાંત કરે છે? મને તે વખતે તારામાં સંપૂર્ણ
શ્રદ્ધા હતી, તારી ચક્રિતને માટે માન હતું
અને—” મને અમારી છેલ્લી મુલાકાતનો પ્રસંગ

યાદ આપ્યો
એટલે બોલનાં
બોલતાં હું
અટકી ગયો.

“એમ?”
તે કેંક નિરસ્પા-
રથી બોલ્યો.
“મને તમે કોઈ
દિવસ કહ્યું ન
હતું. ચાલો,
સાહેબજી.”

આટલું બોલીને તે એક ગલીમાં ચાલ્યો ગયો.
ત્યાર પછી તે મને મળ્યો નથી અને મળશે
પણ નહીં એમ લાગે છે.

હું આગળ ચાલ્યો ત્યારે મારા મનમાં કેંક
વિચાર આવ્યા. મનુષ્યો જાણે કેમ અમર હોય
તેમ અકેકની સાથે કેવાં લદે છે, કેવાં અકેકને
મેણાં મારે છે, કેવાં અકેકને પ્રસંગ આવ્યો દુઃખ
દે છે? લદની વખતે, મેણાં મરતી વખતે; દુઃખ
દેતી વખતે બળવાન પોતાના હૃદયમાં કેવાં
મલકાય છે? ધડી પછી, માસ પછી, વપ પછી,
નિર્બલ આ જગતને છોડીને ચાલ્યું જાય છે ત્યારે
પેલાં બળવાનની શી ગિયતિ? એમાં આખરે
વિજય કોણે મેળવ્યો? પોતે લદ્યું નથી, પોતે
મેણાં માર્યાં નથી, પોતે દુઃખ દીધું નથી એવું
એણું બળાકારે પણ પેણું બળવાન મનુષ્ય
પોતાના અંતઃકરણને મનાવવા ચત્ર કર્યા કરે
છે; પણ વૃથા અંતઃકરણ એમ છેતરાતું નથી.
આટલું જતાં કોણ સમજ્યું છે? કોણે શીખામણ
લીધી છે? સમય હોય, બીજાને દુઃખ દઈ શકાયું
હોય તે વખતે દુઃખ દેવામાં કોણે પાછી પાની
દરી છે? કોણ ચુક્યું છે—શું પ્રજાઓ કે શું કુદ-
વ્યક્તિઓ?

થોડીવાર પછી રેલવેન આવ્યા. અમારો

નાનો ચાકર વીહુ એમની બીની છત્રી તથા બીનો ઓવરકોટ લઇને ઉમરા આગળ ગયદી પડ્યો એટલે અમે કોઇ અવધુ છે એમ તરત અવધુ અને નેધુ તો રનેહરદન જણાયા.

આ વીહુ પણ એક અજબ પ્રકારનો ચાકર હતો. અમને ઘરમાં કામ લાગશે એમ કહીને એની મા એને અમારે ત્યાં મુકી ગઇ હતી. જે જે વસ્તુને તે ઉચકતો તે તે વસ્તુ તેના હાથમાંથી પડતી. જે જે વસ્તુને તે અડકતો તે તે વસ્તુ ગમડી જતી. જે જે વસ્તુ પામે તે જતો તે તે વસ્તુ જે જડી લીધેલી નહીં હોય તો ઉધી વગી જતી; અને જે જરેલી હોય તો પોતે ગમડી જતો. આ બધું વીહુમાં સંભાળની ખામીને લીધે બનતું એમ નહીં પણ માત્ર તેનામાં આ પ્રકારની કુદરતી બક્ષીસજ હતી. આખી છાંદગીમાં તે એક વખત પણ બાલદી ભરીને કે વસ્તુ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઇ જઇ શક્યો હોય એમ હું માનતો નથી. અમારા તંત્ર આગળના છાંદગીએ તે પાણી પાવાનું કામ અમે તેને સોંપ્યું હતું સુભાગ્યે વરસાદે બીજા પાણીની જરૂર રાખીજ ન હતી; બાકી એકેએક છાંદ પાણી ચિના મરી ગયો હોત એમ મારી ખાતરી છે. વીહુ દ્વારા છાંદગીએ એક દીપ્તિ પાણી પણ મળ્યું ન હતું. ખીચારો બાલદી ભરી ભરીને પાણી રેડવા લઇ તો જતો હતો પણ છાંદ મુખી તે પહોંચતો નહીં. ઘણીખરી વાર તો નજ આગળ તેનાથી બાલદી દોળાઇ જતી. જે

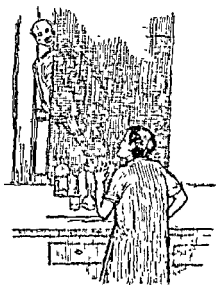
ત્યાંથી બચતી તો પાંચેક ડગલામાંજ વીહુને ઠોકર વાગતી અને બાલદી નીચે પડતી. કેટલીકવાર તે અડધે રસ્તે પહોંચતો પણ એટલામાં બાલદી સરી પડતી. એકબેવાર તો તે ઠેક છાંદગી પાસે જઈ પહોંચ્યો હતો અને બાલદી ઉઘી કરીને ક્યારામાં રેડવાનીજ વાર હતી; પણ એટલામાં કોણ જાણે શાથી વીહુ ગમડ્યો. એનું માથું બરાબર બાલદીમાં પડ્યું. અને અમે જ્યારે એને બાલદીથી છુટો કર્યો ત્યારે જાણે કુવામાંથી અમે એને બહાર કાઢ્યો હોય એટલું પાણી એ પી ગયો હતો.

ખીચારો વીહુ કામ કરવા હમેશા આતુર હતો. પણ આ દેવથી એ કોઇ પણ કામ લાગ્યેજ પુરુ કરી શકતો. એની સમજશક્તિ પણ આ દેવના પ્રમાણમાંજ હતી. એક વખત આકાશમાં ધૂમકેતુ ઉડ્યો હતો. બધાં રાત્રે પુછડીએ તારો જોતાં એટલે વીહુને પણ તે જોવાની ઇચ્છા થઇ. તેણે મને પુછ્યું કે તારો ક્યારે અને ક્યાં જોવાશે? એટલે મેં એને કહ્યું કે થેર જઈને વાડામાં જોજો તો જણાશે. બીજે દિવસે,

મને વીહુએ આવીને કહ્યું કે રાત્રે વાડામાં એણે જોયેલું પણ તારો જણાવ્યો નહીં.

એને શાથી નહીં જણાવ્યો એ ખાખત હું. એને સવાલ પુછતો હતો એટલામાં સરલાએ આવીને વીહુને મસ્કરીમાં પુછ્યું: “પણ તે વાડામાં ક્યાં જોયેલું આંખાના ઝાડ નીચે?”

“હા, બાકી એકેએક ઝાડ નીચે જોયેલું” વીહુએ જવાબ આપ્યો.

એની આંખે હાથિજરનો એક હાથ પડાની આ બાજુ ધીમેધીમે આવતો જોયો.

બીચારાએ જ્ઞાનસ લઇને આખા વાડામાં
લગભગ એક કલાક પુછીઓ તારે શોધવા
યત્ન કર્યા હતા !

પણ એક વખત તો વીડુએ આ બનાવને
પણ કાગળે ખેસાડ્યો હતો. થોડાક વખત પછી
કનૈયાલાલે અમને એક શાક પોતાની ખાસ રીત
પ્રમાણે બનાવીને ખવડાવ્યું હતું. આ શાક અમે
રાંને ખાધું અને સવારમાં તો અમે બધાં માંદાં
પડ્યાં. કનૈયાલાલે સુચવેલી રીત પ્રમાણે
અનુસરતાં આજ પરિણામ હમેશાં આવે છે.
અલબત્ત, આમાં કનૈયાલાલ પોતાનો દોષ
જોતાજ નથી. સંજોગોને લઇનેજ આ પ્રમાણે
નહીં ધારેલ પરિણામ આવે છે એમ એ પોતે
કહે છે. આ વખતે પણ કનૈયાલાલે એમજ કહ્યું.
“જો તમે આ શાક નહીં ખાધું હોત તો તમે
માંદાં નહીં પડત એમ તમે કેવી રીતે ધારી લઇ
શકો છો ? તમે માંદાં છો એ વાત સાચી છે
અને તેને માટે હું ખરેખર દીલગીર છું; પણ
જો તમે આ શાક ખાધું નહીં હોત તો કદાચ
તમે આથી પણ વધારે માંદાં પડ્યાં હોત એમ
હું માનું છું. અરુ પુછાવો તો આ શાક ખાધા-
થીજ તમે મોટી ધાતમાંથી બચ્યાં છો.”

એટલામાં વીડુ આગ્યો. મેં તેનો હાથ
પકડીને કહ્યું: “વીડુ, હમણાં દોડતો ડાકટરને
લાં જા. જમને કહે કે શાક ખાવાથી ઝેર ચઢ્યું
છે અને ઉલટીઓ થાય છે માટે ચાર માણસને
જોઈએ તેટલી દવા આપો.”

વીડુ એકદમ દોડ્યો. દોડતાં દોડતાં અમારા
દેખતાંજ ત્રણ વાર ગયડ્યો. પણ એક કલાક થઇ
ગયો પણ તે પાછો જણાયો નહીં. એની પાછળ
કોઇ ખીજું જાય એટલી અમારામાં કોઇને શક્તિ
રહી ન હતી. ધીમેધીમે અમને તો હિંગાદક ચૂર્ણ
અને એની ધરની દવા ખાવાથી આરામ થઇ

ગયો એટલે વીડુ પાછો કેમ નહીં આગ્યો એ
જાણવાને માટેજ અમને આતુરતા રહી.

સાંજે અમે ફરતા ફરતા એને ઘેર પણ ગયા.
ત્યાં એટલા ઉપરજ વીડુ એક મોટી ધાબળા
એડીને દીલોહ્ય થઇને બેઠો હતો.

“કેમ, અથવા વીડુ ! તું પાછોજ કેમ નહીં
આગ્યો ?” મેં પુછ્યું.

“શેઠ, હું આવીજ શક્યો નહીં; મારાથી
ચલાયુંજ નહીં એટલે માએ મને સુધ જવાનું
કહ્યું” વીડુ બોલ્યો.

“પણ સવારના તો સાંજે હતો એટલામાં
થઇ શું ગયું ?” મેં પુછ્યું.

“ડાકટરે જે દવા આપી તેથી તબીબત
બગડી આવી. દવા બહુ ખરાબ હતી” વીડુ
બોલ્યો.

મને આ ઉત્તરથી ખરી વસ્તુચિત સમજાઇ.
મેં પુછ્યું: “તે ડાકટરને ત્યાં જઇને શું
કહ્યું હતું ?”

“તમે જે કહેવાનું કહ્યું હતું તેજ; એમ
કે શાક ખાવાથી ઝેર ચઢ્યું છે અને ઉલટીઓ
થાય છે. માટે ચાર માણસને જોઈએ તેટલી
દવા આપો.”

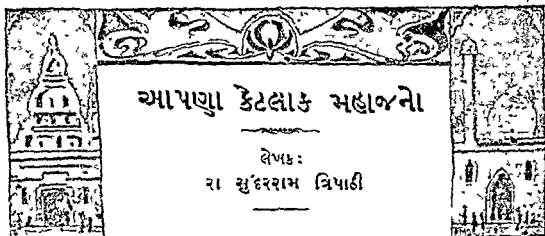
“પછી એણે શું કહ્યું ?” મેં પુછ્યું.

“એમણે એમ કહ્યું કે એ તો એમ અમરથા
ખોસે પણ તું એક માણસને જોઈએ તેટલીજ
દવા લઇ જા. તેમ છતાં સારું નહીં થાય તો
ફરીથી આવજો. પછી એમણે મને દવા બનાવી
આપી તે પી જવાનું કહ્યું તે હું પી ગયો”
વીડુ બોલ્યો.

“પણ, વીડુ ! તું મદિજ ન હતો, તને
દવાની જરૂરજ નહીં હતી એમ તને નહીં
થયું ?” મેં પુછ્યું.

“ના જી.”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૧]

૫

આ પણા સુભાએ આજના ગુજરાતમાં મોટાં ગણાય એવા સ્ત્રીપુરુષો અનેક છે. મહાભાઈ, નરસિંહરાવ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, સર ચીમનલાલ સેતલવડ, સર પુરોષોત્તમદાસ હકિરદાસ, વિજયરાય, અનનુયા બહેન, લીલાબહેન, એવાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો ગુજરાતના અનેક-ગી વિકાસમાં કે ને કે ફાળો આપી રહ્યાં છે એમાંથી કેટલાકનો મુરજ નમ. માંડ્યો છે અને ઉગતા સુરજને નમસ્કાર કરતી આંચી પ્રજા એમનું કાર્ય વીસરવા માડી છે; અને કેટલાકનો સુરજ હજી મધ્યાહ્ને નથી આવ્યો. આમ છે છતાં બધા માટે એક વાત સાચી લાગે છે. આમાંથી કોઈપણ ગુજરાતના નાવનુ સુકાની થાય એવું નથી લાગતું. પ્રતાપી સ્ત્રી પરણે એટલે વ્યક્તિત્વ ઓછું થાય, સરકારી નોકરી લે એટલે કે ખાસ થાય નહીં; અહતા આવે; સત્તાનો મદ ચરે, પુરતાં આધન મળે નહીં, આમ કે ને કે કારણ સત્તરશાળી માણમેના વિકાસને અટકાવે છે એવી માણસજાતિના ઇતિહાસની કથા છે. એજ પ્રમાણે આ બધાં લોક પણ મહાજન થવાની સીમા આગળ આની હિસા રહ્યાં અરં પણ એ સીમા કાઢીએ વટાવી

લાગતી નથી. આમ છે એટલે ગુજરાતના પ્રારબ્ધ-વિધાતા ગણી શકાય એવા તો આજે ચાર દિગ્ગંધો જેવા ચાર જણ જણાય છે તે મહાત્મક ગાંધી, કવિ નાનાલાલ, મુનશી અને આણંદશંકર, ગુજરાત એક દોર ઉચું ચઢે કે નીચું, એના પ્રારબ્ધની લગતી ચઢે કે ઉતરે અને એના જીવનને પવરાવે એ વાત આ ચાર જણના હાથમાં હોય એમ લાગે છે.

ગાંધીજીએ એમની રીતે કેક કરી બતાવ્યું, કરિ નાનાલાલનું બહું કયું ન કયું જેવું થઈ ગયેલું જણાય છે, મુનશીએ કરવા માડ્યું છે ને થણું કરવાની ઉમેદ રાખે છે એવી ખબર મળી છે અને આણંદશંકરભાઈ કરી શકે એમ છે પણ ક્યારે કરશે તે વીશે શંકા થાય છે. આજના ગુજરાતની પ્રગતિની આ દુષ્ટી ઇતિહાસવાર્તા છે.

ગુજરાતી જીવનના વાણીતાણામાં ગાંધીજીના આદર્શોના રંગો રંગાયા છે; અસહકાર પહેલાંના અને આજના ગુજરાતમાં જે ફેર છે તે બધો -લગભગ બધો ગાંધીજીને આભારી છે. એક સપાટે, એકજ વ્યક્તિએ પ્રગતિના જીવનના અદર્શોને જોતજોતામાં આમ બદલી નાખ્યા હોય એવું જાણમાં નથી-એક અપવાદ સીવાય તે વ, શ્રી,

ગોવર્ધનભાષનો, સરસ્વતીચંદ્ર પ્રકટ થયું તે પહેલાંના અને આજના ગૃહસંસાર, અને સ્ત્રી-પુરુષના આદર્શો જોઈએ ત્યારે આ ખાસ સમગ્ર એમ છે: પણ એમાં પણ આટલી ઝડપથી જીવન પસંદાયા નહોતું. ગોવર્ધનભાષ એક દાયકામાં કરી ન શક્યા તેવું. ગાંધીજીએ એક વર્ષમાં કરી દીધું. અને હજી ગાંધીજીની ગુજરાત પર શી શી અસર થાય છે તે જોવાનું છે. આવા પુરુષને ગુજરાતના મહાજનોનું અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે તે યથાર્થ છે. દેવોએ પણ ભુલો તો કરી હતી. માણસ દેવો કરતાં ચઢીઆતો એટલા પુરતો છે કે દેવો ભુલો કરે છે અને સુધારતા નથી: માણસ તે સુધારે છે ને તે પ્રમાણે વર્તે છે. લવિધ્યમાં ગાંધીજી દેવ રહેશે કે માણસ એ તો ગુજરાતના કીરમતની વાત છે. ગમે તેમ પણ પ્રતિપર્વરસોદય ગુજરાતમાં પણ આવો પુરુષ તો મંજના કૃષ્ણપુરુષ પેઠે યુગમાં એક હોય છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

ગુજરાતી જીવનમાં ગાંધીજીએ જે પલટો આણ્યો તે માપે કવિ નાનાલાલનું કાર્ય ઉતરતું છે. તેમણે નવા આદર્શોની જ્યોતિ પ્રજ્ઞાવી ખરી પણ પ્રજા તેનો પ્રકાશ જીલે તે પહેલાં તે સુઝાઈ ગઈ એમ લાગે છે. આથી પ્રજાના જીવન ઉપર ગાંધીજીએ જેમ ચિરંજીવ સંસ્કારો પાડ્યા તેમ કવિથી થયું નહીં. કવિનો રસમંડપ અનન્ય હતો. આટલું બધું 'સૌદર્ય', આવી રસકળા અને આવી ઉદાત્ત ભાવનાઓ માટે ગુજરાતે તેમનું સદાન્કણી રહેવું જોઈએ. પણ એ 'સૌદર્ય' ને એ રસકળા ધણી ઉચ્ચ હતી તેથી કે પછી વટોળાગીઆ પેઠે મુનશીની કીર્તિ બધે ફેલાઈ વળી તે કારણે-ગમે તેમ પણ કવિનો કીર્તિ-સ્તંભ થોડા વખતમાં ડગમગવા માંડ્યો.

કવિ આગળ પામર લાગે એવા ગયા યુગના કેટલીક માણસોએ કવિ કરતાં-વધારે લાંબો

વખત લોકપ્રિયતા ભોગવી હતી અને જુની થએલી બધી ચીજો સાથે એવા લોકોને આજે પણ પ્રજા પુજે છે. એ દૃષ્ટિએ તો જુના જમાનામાં લહીઆ થયું એ આજના પંગિત થયા કરનાં બહેતર હતું-આજે તો પ્રજા એવી વેગલર ધણે છે કે કોને ક્યારે સિંહાસનેથી ખસવું પડશે એ કહેવાયજ નહીં. રાજકીય જીવનમાં પણ આવું જ થએલું જણાય છે. ગોખલે, તીલક, ધોળ, ખીસાન્ટ, ગાંધી-એકે બીજાને એટલા વેગલર ખસેડ્યા કે ગાંધીને પુજનાર પ્રજા ધણી મહેલથી એ ભુલી ગઈ કે એટલાજ હેતથી એણે ખીસાન્ટ-ને પણ પુજ્યાં હતાં. એ તો કોઈ નવું તુત લઈ બહાર નથી પડતું નહીં તો ગાંધીજી પણ સમુજા પીસરાઈ જાય. 'The old order chang-eth, yie airg place to new' (જુનો ક્રમ બદલાય છે અને નવીન તેનું સ્થાન ગ્રહણ કરે છે,) આજે old order એરોપ્સેનની ઝડપથી બદલાય છે. એથીજ નાનાલાલની કીર્તિની કુંપળ અધ-ખીલી રહી. એરોપ્સેન નહીં પણ રગમીઆ ગાડાંના જમાનામાં નાનાલાલ એક સૈકા સુધી લોકપ્રિયતા ભોગવતે અને માણસની કીર્તિ લોક હૃદયમાં દસ પંદર વરસ ટકે એટલે પછી એવી પક્ષાંડી વાળાને એ ખેસી જાય છે કે ત્યાંથી કોઈ ખસેડી શકેજ નહીં અને પછી તો પ્રજા એને હંમેશને માટે પૂજ્યનું લેખલ ચોદી દે છે. આવુંજ છે, નહીં તો પ્રેમાનંદ, દલપતરામ ને એવા અનેકને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવું સ્થાન ક્યાંથી હોઈ શકે? આમ છે એટલે નાનાલાલનો રસ મંડપ કેંકે અકાલે કરમાયો અને આજે માત્ર તેની પીમગ કયાંક કયાંક પમરે છે. આ ખરું છે છતાં એ પીમગ રસમરી છે. એમાં પ્રાણના ચમકારા છે, એમાં ગુજરાતી સુંદરીના જેવું અમુલ સૌંદર્ય છે. અને આમ છે એટલે પ્રજાના જીવનમાં કવિને

[વધુ મારે લાંબો પૃષ્ઠ પડે]

નવનિર્મિત

૧

લેખક:

રા. રતિપરામ ઉદયભરામ પંડ્યા

રાયચુગની રસીથી વાર્તાઓ. (લેખક અને પ્રકાશક: રા. ગોકુલદાસ દારકા-દાસ રાયચુગ રાજકોટ, મુદ્રણ ૧-૮-૦).

ચુગગતી સાર્વત્રિકતા અદ્યતન વાર્તાઓ નું સ્વતંત્ર માધ્યમ દ્વારા ધીરેધીરે વિકાસ પામી રહ્યું છે. અંગ્રેજી કે અંગ્રેજી વાર્તાઓને પરવશ ન રહેતાં તથા ચુગગતી ભાવનાઓ જાગૃત થાય, તેનાં દુનિયા કે સળગ વાર્તાનાં પુસ્તકો દ્વારા સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશના લાગ્યા છે. નવનિર્મિત સાહિત્યમાં અત્યારે નવા યુગનો અરુણોદય થતો હોય, એમ અમને જણાય છે.

હાલ રાયચુગની રસીથી વાર્તાઓના પુસ્તક ને અમે અત્યંત જવાની સહાનુભૂતિ. આ પુસ્તકની વાર્તાઓ કેવળ રસીથી છે, એમ નથી, પણ રસ ઉપર નીતિની ભાવનાને એમાં યોગ્ય પોષણ આપવામાં આવ્યું છે. તાત્કાલિક પીડાતા હૃદયને કહવા કવીનામનના છુટકા ગળે ન ઉતરે, સારે સાકરયુક્ત કવીનામન આપી તેનો રાગ મટાડતા જેવો પ્રયોગ બાહ્ય રાયચુગે આ વાર્તાઓમાં કર્યો છે. આ પુસ્તકની બારે વાર્તાઓમાંથી એક પણ એવી નથી કે જે

વાંચતાં વાંચનારને મઝા ન પડે, અને સાથે કે શીખવાનુએ ન મળે. કેવળ રસ માટે લખાતી વાર્તાઓ કાંતો અશ્લીલ કે રસલીલ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે, પણ બાહ્ય રાયચુગની રસીથી વાર્તા બાહ્ય બહેન પાસે, પતિ પત્ની પાસે, અને દીકરા મા પાસે સરળતાથી લેશ પણ આસંગિક વિના વચી શકે તેવી છે. રસ રાખીને બોલે દેવો, એ કહીને કાર્ય બાહ્ય રાયચુગે ધણીજ સરળતાથી સફળ કરી શક્યા છે, તે માટે તેમને અભિનંદન થતે છે.

આ પુસ્તકમાં બારે વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. પ્રેમ, સામાન્ય-કદાચ કંઈ રમણે બન્યાએ હોય એવા-છે. બાપા ધરમચુ અને સુંદર છે, એટલે આ પુસ્તક સ્ત્રીપુરુષ સૌ કંઈ સહેલાઈથી સમજીને વાંચી શકે તેમ છે. રેલુકા, સાજી, રૂપી કે ગંગા એ પાત્રો ગામડામાં દંતુએ રોપ્યાં મળી શકે. ગામડામાં નીતિની ભાવના તેના નવન સ્વરૂપમાં એટલી પ્રબળ હોય છે કે તેની અવગણના કરવી, એટલે શિર ધોવું. રેલુકા સાજી, રાયમથ, અને પત્થર આ ચાર વાર્તાઓમાં રા.

રાયચુરાએ નીતિની આમ્ય બાવનાને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દર્શાવી છે. આ ચારે વાર્તાઓ એક સરખી હોવા છતાં જુદા જુદા પ્રસંગોને લીધે અવનવો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. મહાત્મા ગાંધીજીના કાંતરાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતી 'પાશેર પુણીમાંથી પાદચાહી' વાળી વાર્તા લેખકનો સ્વદેશ પ્રેમ સૂચવે છે. 'શેર બગ્ગરનું સ્વપ્ન' અને 'સરવાળો' એ બે વાર્તાઓ ખીજી બધી વાર્તાઓ કરતાં સહેજ ઉતરતી લાગે, છતાં એમાં સુચવાએલો મોક્ષપ્રદ આશય જરૂર સફળ થયો છે. 'મારા પ્રિયતમ પરપયા' એ કરુણ કદાણી છે, અને લેખકની સાથે ધ્યાનનાર પણ એજ ઉદ્દગાર કાઢવા પ્રેરાય છે કે આવા પ્રસંગોથી દોડુ સંસાર ક્યારે બચશે? 'ચતુર્ગાથ' ની વાર્તા લેખકની કલ્પના શક્તિનો સુંદર નમુનો છે.

આ પુસ્તક આખું એ રસીકું છે, અને વાર્તાઓ ખરેખર સુંદર છે, તેમજ પુસ્તકની બંધામણી, તેમાં આપેલાં સુંદર ચિત્રો, અને તેમાં વપરાએલા કામળો એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં આ પુસ્તક ઝડું મોંઘું ન લેખાય, એટલે ગુજરાતનો શિષ્ટ વર્ગ આવા પુસ્તકને જરૂર સત્કારે, એમ તો અમે કહીએ છીએ.

આ સાથે બાઇ રાયચુરાને એક સૂચના કરવાની અમે વીમરી શકતા નથી. રાજકીય કે સામાજિક સુધારા કરવાની ધગશ જ્યારે પ્રજાના હિતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે તે સમયના લેખકો, વિચારકો, રસાયનશાસ્ત્રીઓ

એ બધા પોતપોતાના પ્રદેશમાં એકજ પ્રકારના પ્રયત્ન કરવા માટે છે. અત્યારે આપણે દોડુ સમાજ અનેક કુરુદિઓનો ભોગ બની ઉડી વ્યથા ભોગવી રહ્યો છે અનેક સુકોમલ બાળ વિધવાઓનાં સ અને યૌવન શોષાઇ જાય છે, બાળલગ્ન અને કળ્લોડાંની કદાણીઓ શરીરો શરીરો અને ચકલે ચકલે સંબળાયા છે. વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન ઉપર બંધન મુકી તેમની નીતિના ચોટીદારો ખડે પગે રહી સહેજ કલાંકનો ભાસ થતાં મોટું સ્વરૂપ આપી સમાજને ચમકાવે છે. આમ અનેક વિધવાઓનાં જીવન ખાગં થઇ ગયાં છે. આવા આવા સામાજિક પ્રશ્નોને અત્યારે સમર્થ લેખકોએ હાથમાં લેવા જોઇએ. આ વીશે વાનો લખાય, કવિતા રચાય, બાપણો થાય, લેખો લખાય, આમ ચારે પાસથી એકજ દિશામાં પ્રયાસ થાય, તો સમાજનો સડો દૂર થતાં વાર લાગે તેમ નથી.

બાઇ રાયચુરાએ આમ્ય જીવનનાં સારાં અનુભવ મેળવ્યાં લાગે છે. એમની વાતોને રસ વાંચનારના હૃદયમાં સીધો ઉતરી શકે તેવી એમની કલમ છે. વળી એમની ભાષા પણ સરળ છે; આ બધી અનુકૂળતાને ધ્યાનમાં લઇ એ તેઓ પોતાનું જીવન ખાવાં કાર્ગેમાં અર્પે તો સમાજના આદીવાસી મેળવવા ઉપગાન સંગીત કાય સાધી શકશે. રસીકી વાર્તાઓમાં કે અંશે કાય સંધાય છે, માટેજ તેમને ઉપર્યુક્ત સૂચના કરવા અમે પ્રેરણાએ છીએ.

લેખક :

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાયળા, સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૪૪૪૪૪૪

શાપ સંલગ્ન અને ખીજી કવિતાઓ (સંસદ ગ્રંથાવલિ નં ૬)—લેખક : સ્વર્ગ નર્મદાશંકર

પ્રજુરામ ભટ્ટ, પ્રકાશક : ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમીટેડ, મુંબાઈ. મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦.

આજથી પચ્ચીસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતી કાવ્યની દેવી એના ઉછરતા ભક્તજન-પાસે ને કાવ્યસ્ત્રોત્રે જવરાવતી તેનું આંખું પરંતુ આશાજનક દર્શન આ કવિતાએ જરૂર કરાવશે. સ્વર્ગે નર્મદાશંકરે ભટ્ટનું યુવાનું વાતાવરણ કાવ્યમય હતું. સ્વર્ગે કાંતની કાવ્યદેવી એ વાતાવરણને પ્રેરણાઓ પાતી. પચ્ચીસ વર્ષની વયમાં યમદેવે આ ઉગતા કવિને સંસારમાંથી નહાં ઝડપી લીધા હોત તો આ કવિતાઓનો સરસ પરિપાક ગુજરાતને આજ જરૂર મળત.

અધ્યાપક બલવંતરાય કાકોરે આ કવિતાઓની પ્રવેશકદ્વારા સંક્ષેપમાં પણ યથાર્થ રીતે પીઠાન કરાવી છે, આપણા તે વખતના, તે પહેલાંના અને હાલના કાવ્ય સાહિત્યની સાચી સમીક્ષા તલસ્પર્શી દૃષ્ટિથી એમણે કરી છે.

(૧) યોદ્યો પંક્તિમાં શરૂ,
કમળનાં લોડા થઈ નીસરી;
સેરો નિર્મલ મોતીની,
ધવલતા પામી લતા હેમની;
સ્પર્શ પદ કલિ-દ્વિપુષ્પની,
નથી સુકાઈ કેં માલિકા;
આ ઉપાત પરંપરાથી અટક્યું
જવાનું મારું સખા!
(સંસ્કૃત 'પુષ્પ બાણ વિલાસ'નું બાષાંતર
પૃષ્ઠ ૧૭-૧૮).

(૨) હબકાને અપલા ધરણી પડી
બયથી ચાદર એાદી ગદ્ય મહા!
નવ ખસેડી શકે શક હોય શું?
હૃદય કામળ સ્ત્રીજનનું ઘણું!
(મિથાનહ પૃષ્ઠ ૫).

કવિ યુવકની કૃતિમાંથી કેવલાં એ અવતરણો એમની બાષાંતર અને સર્ગશક્તિએ સાલેલી રસિકતાની સાક્ષી પુરવા બસ થશે. કાવ્યદેવીના અખુટ બંદાર-માંથી આટલું થોડું છતાં મોંઘુ અમૃતપાન કરાવી જનાર કાવ્યકર્તાને આપણી રમૂતિમાં તાજ કરનાર અધ્યાપક કાકોરે તેમજ રા. લાભરાજને ખરેખર ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

શંકિત હૃદય—લેખક: રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, પ્રકાશક: રા. મોહનલાલ

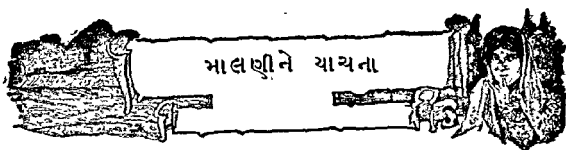
મનસુખરામ શાહ, વડોદરા મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ગુજરાતની અધઃપાત પંમેલી રંગભૂમિને આપણા સાહિત્યકારમાંથી આશાનાં કિરણોનો પ્રકાશ મળવા માંડ્યો છે એ શુભ ચિન્હોનાં દર્શન છે. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ ઐતિહાસિક સંયુક્તા નાટ્યકૃતિ પછી શંકિત હૃદયની ભાવનાશીલ એકંદરે ઉત્તમ નાટ્યકૃતિ આપણને અર્પી આપણી રંગભૂમિની સેવા કરી છે. વિશેષ આનંદની વાત એ છે કે આ કૃતિને ગુજરાતનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરના તખ્તા ઉપર અસરકારક અભિનય કલાપા મજવી બતાવી આપણા યુવક વર્ગે એને ઔચિત્ય સાચવી સુખસિદ્ધ કરી છે. નાટ્યકાર અને નૈતિકબળવાળા આ વિદ્યાર્થી નટ વર્ગની મહકારિતા અમે હંડા સમભાવથી જોઈ રહ્યા છીએ અને એમના પ્રયાસને વ્યાપક સ્વરૂપ પામતો જોવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ કે શિષ્ટ વર્તમાના નટોજ હાલ તો આપણી રંગભૂમિને થોડા કદમ ઉત્તર કરી શકે એવી સ્થિતિ છે. કૃતિની ત્રુટિઓ અને સફળતાનું રા. મંજુલાલ મળ્સુદાંરે વિસ્તારથી આસ્વાદન કરાવ્યું છે. સંગીત કાવ્યોદ્ધારા રસનો ઉદ્ભવ અનુભવાય છે. કેં અણુવિકસ્યા છતાં જીવંત ગદ્યમાં પ્રાણ પુરાયા છે. વર્તમાન ગુજરાતના ભાવનામય જીવનનો એમાં ઠીકઠી સાક્ષાત્કાર પમાય છે. હાસ્યરસ અને યથાર્થતાનાં ઈન્દ્રિયોં દર્શન થાય છે.

ગુજરાતના યુવક વર્ગની સાહાય્ય ઉપર આપણી રંગભૂમિના પુનરુદ્ધારની આશા રહેલી છે. ગુજરાતની થોડી છતાં સફળ નાટ્ય કૃતિઓ હજી મોટી સંખ્યામાં ભજવી શકનાર આપણા સુશિક્ષિત નટવર્ગની રાહ જોઈ રહી નથી?

અમારું તે અમારા માટે—કર્તા અને પ્રકાશક: રા. મંગળદાસ મંધારામ પકવાસા. સોલીસીટર, મુંબાઈ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

હોંદનો સુપુત્ર આત્મા જન્મ યતાં એની અમરતા અને અસ્મિતાને સાકાર કરવા દુનીઆમર ના રાષ્ટ્રોના હૃદય અને અસ્તોના ઈતિહાસોના અભ્યાસ કરી લેવા તત્પર થયો છે. આયર્લેંડનો રાષ્ટ્રીય આત્મા તેને દુઆવી રાખવા મયલશીલ [વધુ મટિ જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૮]

લેખક:

સ્વ. શરદચંદ્ર મંત્રુભાઈ મહેતા.

2

આખી છાયા ભરી મધુર કુલથી તે કાન્તને અર્પવા,
ચાલી તું રસભાલણી ! કર મહી માળા ગુથેલી અઢા !
તારાં શું કુલડાં બધાં દૃષ્ટ દીધાં, એકેએ રાખ્યું નહીં ?
રાખ્યું ને કદી હોય તો હૃદયથી અર્પે મને એ નહીં ?

2

ત્યાં તો એ તુજ કાન્ત પાસ દઇ કે લેતી કુલો તું હશે,
 તો શું એકજ—એક કાજ મમ તું લાગી ન આજે શકે?
 ને એવું કુલકું કહી રસભર્યું આપું ન આપી શકે,
 તો ગ્રીણી પ્રલ પાંખડી રિમત કરી અપે ન એકે મને?

63

૨ સકોચ વિના કદીએ મુજને તેએ ને આપી શકે,
 તો દ્રષ્ટિ દયાભરી દુઃખભરી એકે ન નાખી શકે ?
 ને પુષ્પો તુજ કાન્તનાં ચરણમાં આ અર્પતાં માલણી !
 આંસુકું મુજ કાળ નેત્રથી શકે ઘેરી ન એકે અધિ ?

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

વડોદરાનું વ્યાખ્યાન *

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ વડોદરાનાં સાહિત્ય રસિકોને મુંબાઈની પરિષદમાં આવવાને વીનંતી કરતાં કહ્યું કે વડોદરાનાં સાહિત્ય રસિકો મોટી સંખ્યામાં મુંબાઈની પરિષદમાં ભાગ લેવાને આવશે અને પરિષદને તેના ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપશે.

વળી તેમણે જણાવ્યું હતું કે વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો સાં ઉપસ્થિત થશે અને એટલા માટે એ વરસનું છે કે સમસ્ત ગુજરાતે સાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા જોઈએ.

સાર બાદ રા. મુનશીએ જણાવ્યું હતું કે પરિષદે હવે માત્ર એક મેળાવણા રૂપે ન રહેતું જોઈએ પરંતુ એક સંસ્થા બનવું જોઈએ. અસાર મુખીમાં સાહિત્યની યાત્રાએ જવા જેવું માત્ર તેણે કહ્યું છે. પણ હવે જો પરિષદને પોતાનું અસ્તિત્વ ધારણ કરી રાખવું હોય તો તેણે પોતાની પ્રગતિઓ ને વિશિષ્ટ પ્રશ્નો ઉપર એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરવું જોઈએ; દિવસે દિવસે પોતાની પ્રગતિઓને આગળ ધપાવવી એક ઉપયોગી મંથ્યા તેણે થવું જોઈએ.

ગુજરાતી જોડણીના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું એ અઘરું છે પણ તે છતાં સંપૂર્ણતા લાવવાના મિથ્યા પ્રયત્નો ન કરતાં જેમ બને તેમ સરળ અને વ્યવહારુ રીતે તોડ નીકળે તેમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

બીજો પ્રશ્ન પરિષદના બંધારણ વીશેનો છે અને તે તો કેટલેક અંશે પરિષદ મંડળથી નેનું નિરાકરણ થયું છે.

વક્તાએ સાર બાદ કહ્યું કે પરિષદનું ખરું કામ તો જુની ગુજરાતીના શિષ્ટ સાહિત્યને તેમજ હાલના શિષ્ટ સાહિત્યને યથાર્થ રીતે ગોઠવી વિવરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાનું છે. જેમ કરવાથી નવગુજરાતમાં પ્રચલિત એવા નવા આદર્શો સાહિત્યમાં અમર થશે સાહિત્ય પરિષદે સાહિત્યના પુનરુદ્ધારનું મંદિર બનવું જોઈએ. હું આશા રાખું છું કે આ પરિષદમાં ભાગ લેવાને સાહિત્ય રસિકો માત્ર ભેદવારે ભોગવવા આવશે નહીં અથવા તો મુંબાઈનું આતિથ્ય ભોગવવા આવશે નહીં જોઈએ સાં આવે તેણે એવા મહત્તમ વિચારથી આવવું જોઈએ કે ચિર કાળ પડોંએ એવા કાર્યનો પાયો નંખાય.

* તા. ૧૪-૧૨-૨૫ ના રોજ વડોદરામાં બ્રાહ્મ સંસ્થાના દોહમાં રા. બાનુમુખશામ મહેતાન. પ્રમુખ-પણા નીધે રા. દત્તેય લાલ મુનશી અને રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ આપેલાં આવૈં.

ભાવનગરનું વ્યાખ્યાન*

“આવતી સાહિત્ય પરિષદ” વીશે વ્યાખ્યાપક બીડેના પ્રમુખપણાં નીચે શ. ચંદ્રશંકર નર્મદા-શંકર પંડ્યાએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે સને ૧૯૨૬ ના ઇસ્ટરના તહેવારોમાં મુંબાઈ શહેરમાં સાહિત્ય પરિષદ ભરાવાની છે, તે માટે સ્વાગત દેવા હું આવ્યો છું.

કાઠીઆવાડ તો મને મારું પોતાનું વતન લાગે છે અને તેમાંએ ભાવનગર પોતાના ભાવ-સંબંધતાને માટે જાણીતું છે. અહીંથી હું કાઠીઆ-વાડનાં ખીજાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં નિમંત્રણ દેવા જવાનો છું.

હવે આપણી “આવતી પરિષદ” વીશે જોલતાં આપણે ત્રણ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવાના છે. એક તો સમગ્ર સાહિત્ય ભાવના, ખીજું સાહિત્ય પરિષદ તે ભાવનાને પોષવા માટે જે કરી શકે તે, અને ત્રીજું મુંબાઈમાં સાહિત્ય પરિષદ શું વિશેષ કરી શકે? અને એ ત્રણે બાબતોનો સમન્વય કરવો જોઈએ.

સાહિત્ય ભાવના માટે આપણી કલ્પના સર્વદેશીય હોવી જોઈએ. તેમાં સર્વનો સત્કાર થાય અને કોઈનો બહિષ્કાર ન થાય એવું આપણું સાહિત્ય વિશાલ અને વિવિધ બનાવવાની જરૂર છે. સાહિત્ય રચનાત્મક, વિવેચનાત્મક તેમજ તે ગંભીર, વિનોદી અને મનન યોગ્ય વગેરે તમામ પ્રકારના સાહિત્યનો આપણને ખપ છે. આપણું ગુજરાત એટલું વિશાલ છે કે તેમાંના વિભાગોમાં દરેકની વિશિષ્ટતા છે. અને

વિભાગની વિશિષ્ટતા ખોવાયા વગર આખા ગુજરાતની એકતા સાધવાની આપણને જરૂર છે. માટે તેવા સાહિત્યમાં સર્વનો સ્વીકાર કરવો તેમાં શાણપણ છે, ઉદારતા છે અને તેજ સત્ય છે. આપણી સાહિત્યની કલ્પના ઉત્તત, વિવિધ, અને વિશાલ જોઈએ, તેમાં સંકુચિતતા જોઈએ નહીં.

વળી સમગ્ર ગુજરાતની. એકતા. સાથે આપણે આખા હિંદના ઐક્યનો પણ ખ્યાલ કરવાનો રહે છે. મહારાષ્ટ્રના તો આપણે પાઠોશી છીએ અને મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, ઉત્તર હિંદ એ બધા સાથે પરસ્પર વિનિમયની પણ જરૂર છે. વળી ખીજી રીતે જોઈએ તો એકલાં નાગરિક ગીતોમાંજ રસ હોય અને ગ્રામ્ય ગીતો લુપ્ત હોય એવું પણ માનવું ન જોઈએ. ભાઈ રાયચુરા-એ પરિશ્રમ કરીને બતાવી આપ્યું છે કે કાઠી-આવાડના સોરઠા અને દુહામાં કેવી રસમયતા તરવરે છે! આપણે વાતો કરીએ રાષ્ટ્રીય એકતાની, અને કોઈ પણ ભાષાની અવગણના કરીએ તે પણ ખોટું જ કહેવાય. છેલ્લાં વીસ વરસથી જો કે પરિષદની સંસ્થા ચાલે છે, અને તેના અહેવાલો પણ મોજુદ છે, અને આપણે કેંક કરી શક્યા છીએ એમ કહી શકાય તો પણ એ પણ એકવીસ વરસની મુદતના પ્રમાણમાં સમગ્ર ગુજરાતને શોભે તેવું હજી થયું નથી માટે પરિષદને સાહિત્ય સંવર્ધનનું એક સાધન બનાવવા માટે તેનું બંધારણ કરવું જોઈએ. બેશક જેને હજી વધવું છે તેને એકદમ બાંધી ન દેવાય એ વાત સાચી છે, પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતનો ભુદિ-

* ભાવનગર સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૧૮-૧૨-૨૫ ના રોજ આલેક્ષે હાઈ સ્કૂલના લેક્ચર હોલમાં અ. બીડેના પ્રમુખપણા નીચે શ્રીયુત્તમ ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ આપેલું ભાષણ.

વૈભવ તેમાં સામેલ થાય અને સાહિત્યનો વિકાસ થતો જાય એવું સુધક બંધારણ થવું જોઈએ. તેમાં હૃદયની વિશાલતા, સાત્વિકતા અને ક્ષંતબ્યતા જોઈએ. આમ બંધારણવાળી પરિષદ થાય તે ઇચ્છવા જેવું છે. પરિષદ સર્જનાત્મક કર્તાઓને માન આપી શકે. સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં સ્વયંભૂ આવિર્ભાવની જરૂર પડે છે, તે કે આરા કરવાથી ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી એવી કૃતિઓનો કેવળ રાગદ્વેષ વિહીન દષ્ટિએ તોલ કરવો જોઈએ કેમકે “તુંડે તુંડે મતિભિંના” હોય છે.

વળી અન્વેષણ, ચિંતન પાંડિત્ય વગેરે ચિંતનાત્મક લેખોનું પણ પરિષદમાં સ્થાન છે, અને એ ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારની સર્વ સામગ્રીનો સાહિત્ય પરિષદમાં યોગ્ય સંસ્કાર થવો જોઈએ.

હવે મુંબાઇ એ હાલની સંસ્કૃતિનું પણ કેંદ્ર છે અને તેમાં અવગ્નિનતા છે. મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું પણ સ્થાન છે. મુંબાઇમાં વ્યાવહારિકતા વિશેષ છે. તેથી તે સ્થળે આપનું સ્વાગત સારી રીતે થશે તેની ખાત્રી હું આપું છું. ભાષાની મુનશીને ધણો ઉત્સાહ છે અને તેમના મનોરથો ધણા મોટા છે. આપણા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરનાર પરિષદ દલીભૂત થાય અને તે સાહિત્ય સંવર્ધનનું કાયમી સાધન અને તેની સિદ્ધિ માટે આપ સર્વ સાહિત્યરસિકો ત્યાં જરૂર પધારશો. અને “અરિકત પાણિ” ન્યાયે આપને કે અર્પણ કરવું હોય તે જરૂર અર્પણ કરશો.

કાઠીઆવાડમાંથી મણિશંકર, ત્રિભુવન, બોટાદકર એ ગયા છે, અને તેમની ખોટ પડી છે.

પણ કાઠીઆવાડમાં અનેક સાહિત્ય રસિકો છે. રા. નૃસિંહપ્રસાદ અને રા. ગિજુભાઈ તથા રા. મેઘાણી વગેરે એ પોતાના નિબંધો સાથે આવવું એવી મારી વીનંતી છે.

ગઈ પરિષદ વખતે ભાવનગરે જેવી આખા ગુજરાતને શોભા આપી છે તેવીજ શોભા ભાવનગરના સાહિત્યરસિકો આ વખતે મુંબાઈની સાહિત્ય પરિષદમાં ભાગ લેઈને જરૂર આપશે એમ હમણું છું.

ત્યાર પછી પ્રમુખ મહાશય અધ્યાપક બીડેએ જણાવ્યું કે સાહિત્યની ભાવના વીશે ભાઈશ્રી ચંદ્રશંકર જે વિદ્વાતભર્યું વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે અને તેમનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત વધાવી લેવા યોગ્ય છે. ભાવનગરનાં સાહિત્ય રસિકો જરૂર તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરશેજ એમ હું તેમનીવતી જાહેર કરું છું.

સાહિત્ય રસિકોએ નિબંધ સાથેજ આવવું એમ તેમણે જે આગ્રહ કર્યો છે તેમાં મને જરા મુશ્કેલી લાગે છે. કેમકે આ પરિષદની બેઠકની જાહેરાત કેક મોડી અથવા ટુંક મુદતની બહાર પડી છે, પરિષદ મળવાની તારીખ અગાઉ માત્ર દોઢ માસ જેટલી મુદત મળવાથી નિબંધની સાથેજ આવવું એ બંધન આકરું છે કેમકે મનનાત્મક સંગીન નિબંધો તૈયાર કરવા માટે આ સમય ધણો ટુંકો છે. બાકી તેમાં હાજરી આપવા માટે સૌને મારી સલાહ છે.

તે પછી ભાષાશ્રી ત્રિજયરાય કલ્યાણરાય વક્તાનો તેમજ પ્રમુખ મહાશયનો આભાર માન્યો હતો.

પત્રિકા નં. ૫

પરિષદ માટે ચોક્કસ દિવસો નક્કી થયા છે. આવતા એપ્રિલ માસમાં તા. ૨, ૩ તથા ૪, શુક્રવાર, શનિવાર તથા રવિવારના દિવસોએ પરિષદ મળશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સાહિત્યવિલાસી સંજ્ઞનો આ દિવસો મોકળા રાખી પરિષદમાં પધારશે.

પરિષદના સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીની ચુંટણી સર્વાનુમતે થઇ છે.

નીચેનાં સદસ્યો અને સત્કારીઓની પણ સર્વાનુમતે સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે ચુંટણી થઇ છે.

ઓ. સર લક્ષ્મીભાઈ આશારામ શાહ

રા. ભુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ

રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ પૈલ

ડા. જીવણજી જમશેદજી મોદી

રા. જહાંગીર જ. વિમાદલાલ

ડા. રસ્તમ એન. આર. રાણીના

રા. નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તર

શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી

રા. પરશોત્તમ વિશ્રામ માવજી

રા. રણછોડદાસ નારણદાસ

રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવડી

રા. મકનજી ભુઠાભાઈ મહેતા

સૌ. સુશીલા નરસિંહરાવ દીવેડીઆ

બાઈ સહીનાબાઈ પટેલ

ગં. સ્વ. તાપીબહેન મુનશી

નીકામુદીન કુરેશી

શેઠ માણીકલાલ પ્રેમચંદ રામચંદ.

પરિષદને અંગે સાહિત્ય અને કલાનું પ્રદર્શન કરવાનો પણ નિશ્ચય છેવટનો થઇ ગયો છે તેનો લાભ પણ સર્વ સાહિત્યવિલાસી સંજ્ઞનો લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પરિષદને જુદા જુદા વિભાગોમાં આ વરસે વહેંચવી નહીં એમ નિર્ણય થઇ ગયો છે; છતાંએ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ આદિ સર્વ વિષયોને તથા તે તે વિષયો સંબંધી આવેલા નિબંધોને પૂર્ણ ન્યાય મળે તેવી બવસ્થા કરવામાં આવશે.

પરિષદના પ્રમુખશ્રીની ચુંટણીને માટે તા. ૨૩-૧-૧૯૨૬ ને વાર શનિ ઠરાવવામાં આવ્યો છે. સત્કાર મંડળના સર્વ સભાસદોને આ ચુંટણીમાં ભાગ લેવાની અમે વીનંતી કરીએ છીએ. અને આ ચુંટણીમાં ભાગ લેવા માટે મોટી સંખ્યામાં સાહિત્યવિલાસી સંજ્ઞનો સત્કાર મંડળમાં જોડાશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પ્રમુખશ્રીની ચુંટણી માટે સત્કાર મંડળે નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો છે:-

“પરિષદના પ્રમુખની ચુંટણી કરવા સત્કાર મંડળની સભા તા. ૨૩-૧-૨૬ એ મળશે. પ્રમુખપદ માટે જે જે વિદ્વાનોનાં નામ સભા આગળ રજુ કરવાનાં હોય તે નામો તા. ૧૮-૧-૨૬ સુધીમાં લેખીત મોકલી આપવાં.”

સભામાં નવાં નામો રજુ કરવા દેવામાં આવશે નહીં.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે સત્કાર મંડળના જે સભાસદોને પ્રમુખપદ માટે જે નામ મુચવવાનાં હોય તેમણે તે નામો તા. ૧૮-૧-૨૬ સુધીમાં, મંત્રીઓને મળે, તે પ્રમાણે મોકલી આપવાં.

પત્રિકા નં. ૬

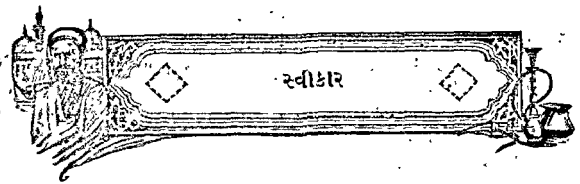
- ૧ સાહિત્ય પરિષદ સાથે સાહિત્ય પ્રદર્શન લઘુવાનું નક્કી થયું છે.
- ૨ આ પ્રદર્શનમાં મુદ્રવાના નમુનાઓને ગુજરાત અથવા તે ગુજરાતીઓ સાથે સીધો સંબંધ હોવો જોઈએ.
- ૩ આ પ્રદર્શનમાં શુદ્ધ સાહિત્ય સાથે સંજ્ઞા ધરાવતી વસ્તુઓ ઉપરાંત સાહિત્યના આત્મારૂપ કલાના નમુનાઓને પણ સ્થાન આપવામાં આવશે.
- ૪ કલાના નમુના ચિત્રકલા, ફોટોગ્રાફી, શિલ્પ તથા સ્થાપત્યની ગહારના લેવામાં આવશે નહીં.
- ૫ આ નમુનાઓ મેળવવા માટે માર્ગદર્શક યાદી નીચે મુજબ છે:—

સાહિત્ય વિભાગ

- (૧) પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યકારોની હસ્તલિખિત કૃતિઓ.
- (૨) પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતો—ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં હોય તેની યાદીઓ.
- (૩) સદ્ગત સાહિત્યકારોની જમીઓ તથા તેમનાં નિકટનાં કુટુંબીઓની જમીઓ.
- (૪) સદ્ગત સાહિત્યકારોનાં સ્મરણ ચિન્હો તેમજ તેમનાં મકાન વગેરેની જમીઓ.
- (૫) સદ્ગત સાહિત્યકારોની કૃતિઓની પ્રથમ પ્રત (છાપેલી.)
- (૬) સદ્ગત સાહિત્યકારોએ લખેલા પત્રો.
- (૭) તામ્રલેખ, શીલાલેખ, લુના સીકાઓ વગેરે.
- (૮) તામ્રલેખ, શીલાલેખ, લુના સીકાઓ સંગ્રહિત હોય તેની યાદીઓ.
- (૯) સામયિક પત્રોની પ્રથમ પ્રત તેમજ જે બંધ પડી ગયાં હોય તેમની છેલ્લી પ્રતો.
- (૧૦) વર્તમાન સમયનાં સર્વ સામયિક પત્રોની એક એક નકલ.
- (૧૧) સર્વ હસ્તલિખિત પત્રોની એક એક નકલ.
- (૧૨) ગુજરાતમાં લખાયેલાં અથવા મળી આવેલાં અન્ય ભાષાઓનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો.

કલા વિભાગ

- (૧) પ્રાચીન કલાની ગુજરાતી ચિત્રકલાના નમુના.
- (૨) અર્વાચીન ચિત્રકલાના નમુના.
- (૩) સામયિક પત્રો માટેનાં ચિત્રો.
- (૪) પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં માટેનાં પૃષ્ઠો ઉપરના કલાત્મક શણગાર.
- (૫) પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં શોભાતાં બનાવે એવી ડીઝાઇનો.
- (૬) ચોપડીઓ બાંધવાની કલાના નમુના
- (૭) ક્લયુમીનેટ્સ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ. (દીર્ઘિમય અર્ધકૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથો.)
- (૮) કલાત્મક ફોટોગ્રાફી તથા શીલ્પના નમુનાઓ.
- (૯) શિલ્પકલાના નમુના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.
- (૧૦) સ્થાપત્યના નમુનાઓ તથા ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં ચિત્રો.
- ૬ ગુજરાતના સાહિત્ય અને કલાવિલાસી સંસ્થા તથા પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહ કરનારાઓને પોતાની પાસેના નમુનાઓ પ્રદર્શનમાં મોકલવા વીનંતી છે.

સ્વીકાર

સામુદ્રિક દીપ લેખક: રાજરામ શાસ્ત્રી,
પ્રકાશક: રાયચંદ્ર પરશરામ ઝાપિ મૂલ્ય:
રૂ. ૧-૪-૦.

અમી ઝરણાં: લેખક: રા. શયદા પ્રકાશક:
“બેધડી મોજ” ઓરીસ, પાયધુની, મુંબાઈ
નં. ૩. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

રસ-ધાના: લેખક: રા. શાંતિલાલ વિ.
ઓઝા, સયાજી હાઈસ્કૂલ, વડોદરા.

શિવ પુત્ર: લેખક: રા. નરસિંહગિરિ મ.
મહેતા, કંતારેશ્વર, કંતારગામ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦

હીંદના કરનું આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર: લેખક:
રા. મનમોહન પુરુષોત્તમ ગાંધી, સાહિત્ય સભા,
વડોદરા.

રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસનું
જીવન ચરિત્ર. સંપાદક: રા. સાકળચંદ્ર જોશી-
લાલ શાહ.

હીંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભા. ૨.
લેખક: રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
પ્રકાશક: શુ. વ. સોસાયટી.

કાવ્ય સુધાકર લેખક: શ્રીમદ અજીત
સાગર સુરિ.

શ્રી સુર સુંદરી ચરિત્ર: લેખક: શ્રીમદ
અજીત સાગર સુરિ.

સ્વર્ગનો પ્રકાશ લેખક: સ્વ. અમૃતલાલ
પદીઆર.

ગીતાંજલિ (હીંદી) ભાષાંતર કર્તા રા. ગીરધર
શર્માજી નવરત્ન.

પદ્યરત્ન પ્રભા (હીંદી) ભાષાંતર કર્તા મે.
લેખક: રા. ગીરધર શર્માજી નવરત્ન.

ધર્મસર્વના નિબંધો અનુવાદક: શાંતિશંકર
ભાનુશંકર ભાવનગર.

રહસ્યગુંજન લેખક: રા. મોહનલાલ વિ.
ગાંધી.

ગીત રત્નાકર: લેખક: શ્રીમદ અજીત
સાગર સુરિ.

જીવનચર્ચા લેખક: રા. માવજી દામજી
શાહ.

નવરાત્રિના ગરબા: સંગ્રહકર્તા પ્રકાશક:
રા. નરોત્તમ હરખચંદ દામણી-વેણીશંકર
વડાલજી પદીઆર ચોરવાડ મૂલ્ય ૦-૫-૦.

નાગરોનું વિશિષ્ટત્વ અને શ્રેષ્ઠત્વ લેખક:
રા. અંબાલાલ શુભાષીરામ જાનીનું ભાષણ.

વેરમા યુવક મંડળ અને સાર્વજનિક
ભાષણોનો ૧૯૧૬-૧૭ થી ૨૨-૨૩ સુધીનો
વૃત્તાંત.

શ્રી ભારત સરસ્વતી મંદિર કરંચીનો
૧૯૨૩-૨૪ થી ૧૯૨૪ થી ૨૫ નો અહેવાલ.

શ્રી-રાવળ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો
૧૯૮૦-૮૧ નો અહેવાલ.

શ્રી-રાવળ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો
૧૯૮૦-૮૧ નો અહેવાલ.

કેટલુંક પરચુરણ

—૩૩—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૧૮ થી]

“એ વીશે તેં સહેજ વિચાર સરખો પણ
નહોં કર્યો ?” મેં પુછ્યું.

“ના જી.”

જેમણે વીહુને જોયોજ નથી તે આ વાત
માનવાની ના પાડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવશાસ્ત્રથી
એ ઉલટું છે, શક્યતાની મર્યાદાનું પણ ઉલ્લંઘન
કરી જાય છે. છાશમાં પાણી આ બાબતમાં વધુ
પડતું ઉમેરાયું છે એમ વિવિધ પ્રકારે એ લોકો
આ વાત તોડી પાડવાને કહે છે. જે લોકોએ
વીહુને જોયો છે તે લોકો આ વાત તરતજ
માની લે છે.

સ્નેહવદનના આવવાથી-વાંચનાર સ્નેહ-
વદનના આગમનની વાત લુહી નહીં ગયા હોય
એમ હું માનું છું—અમે બધા આનંદમાં આવી
ગયા. સ્નેહવદનમાં આજ એક મોટી ખુબી છે.
જેમ જેમ સંજોગો, આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ
વધુ પ્રતિકુળ તેમ તેમ સ્નેહવદન વધુ ને
વધુ આનંદી થતા જાય. માત્ર આનંદી
દેખાવાનો ચત્ત સ્નેહવદન કરે છે એમ નથી, પણ
નાનાં નાનાં દુઃખ, ક્ષુદ્ર અગવડો વગેરે માર્ગમાં
આવવાથી સ્નેહવદનને ખરેખર આનંદ થાય છે
અને ઉત્સાહ આવે છે. આવી જાતના બનાવો
બની ગયા પછી કેટલેક કાળે આપણે એ
યાદ કરીને હસી શકીએ છીએ. સ્નેહવદન
ન્યારે એ બતાવ બનતા હોય ત્યારે હસે છે.
પાણીથી તરખોળ થઈને પોતે આવ્યા તેથી
પોતાનો ચીતાર જોઈને ખડખડાટ હસતા સ્નેહ-
વદન દાખલ થયા, અને દાખલ થતાંજ ઘોટા
પાડીને તેમણે કહ્યું: “સરલાબહેન! આ અમારો
વેપ જોયો? કે ગરમાગરમ મરાલાની ચદા
ખા-પાવો કે ઠંડી નીકળી-જાય.”

એમના આવ્યા પછી થોડીવારમાં ‘વરસાદ
પણ ગયો એટલે અમે બધા બહારજ ખુરશી
નાખીને બેઠા અને વાતવરણને અનુકુળ ગંભીર
વિષયો ઉપરજ વાત ચલાયા.

મેં એક વાત કહી. હું એક દિવસ સાંજે
ઘેર જતો હતો ત્યાં ટ્રેનમાં મને એક માણસ
મળ્યો. આ માણસને હું ખાસ ઓળખતો નહતો.
પણ અમારે સાહેબજી સલામનો તો વ્યવહાર
હતોજ. આખે રસ્તે અમે વાત કરી અને પછી
છુટા પડ્યા. બીજો દિવસે અચાનક મને જણાયું
કે જે માણસ સાથે મેં વાત કરી એમ હું ધારતો
હતો તે માણસ તો જ મહીના થયાં મરણ
પામ્યો હતો.

અલખત, મેં કોઈ બીજા માણસને આ
માણસ ધારીને વાત કરી હશે. એમ ખુલાસો
આપી શકાય; પણ આશરે અરધા કલાકની
વાતચીત ઉપરથી પણ મને કે સામા માણસને
મારી ભુલ નહીં જણાઈ એ જરા અજબ થવા
જેવું છે.

આ ઉપરથી સ્નેહવદન મને પુછ્યું: “તમે
‘સ્પીરીચ્યુઆલીઝમ’ માં માનો છો ?”

“આ પ્રશ્ન જરા (તરવાદ) વિશાલ છે.
તમે સ્પીરીચ્યુઆલીઝમ એટલે શું કહેવા માગો
છો ?” મેં પુછ્યું.

“વારુ, તમે માની શકો કે એક મૃત્યુ
પામેલા મનુષ્યને આત્મા પાછો આ જગતમાં
આવી શકે છે અને આવીને કે કામ કરી શકે
છે અથવા તો કે કામ કોઈ દ્વારા કરી શકાવે
છે ? દાખલા તરીકે; મારા એક મિત્ર હમેશાં
ટેબલ ઉપર આંગળીએ મુકીને પ્રેતાત્માને
બોલાવતા હતા. એક વખત તે ટેબલે પોતાની
મેજે ખંડના મધ્યભાગમાંથી ખસીને પેલા મિત્રને
ભીંત સાથે દબાવી દીધો. તમારામાંથી કોઈ પણ
આ વાત માની શકે છે ?”

“હું માની શકું,” જાનુશંકર જોડ્યા.
 “પણ તે પહેલાં મારે તમારા મિત્રને આ વીશે
 પૂછવું જોઈએ. સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક
 વચ્ચેના તફાવત આપણે ધણીવાર એટલેજ
 મૂકીએ છીએ કે જે વારંવાર બને તે સ્વાભાવિક
 અને જે કાંઈક વખત બને તે અસ્વાભાવિક
 જે બનાવ આપણે કાંઈ પણ સાધારણ રીતે
 સાખીત નહીં કરી શકીએ એટલે તે બનાવ
 આપણે માનવાજ નહીં એવા કેટલાકનો મત છે;
 પણ હું આ મતને ટેકો આપી શકતો નથી.”

“પ્રેતાત્મા અહીં આવી શકતા હશે અને
 કાંઈક કાર્ય કરી શકતા હશે એમ તો હજી હું
 માનું છું પણ અહીં આવીને ટેબલ ઉપર ટકારા
 મારવા જેવાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા
 હશે એમ હું માની શકતો નથી” કનૈયાલાલ
 જોડ્યા.

“એ તો હું પણ માનતો નથી,” સ્નેહવદને
 કહ્યું. “પણ મારું કહેવું જુદું જ છે. ધારો કે
 એક માણસને પોતાની તીવ્રમાતીવ ઇચ્છા પુરી
 પાડ્યા વિના મૃત્યુ આવ્યું તો મૃત્યુ પછી તેનો
 આત્મા તે ઇચ્છા પુરી પાડવા પાછો અહીં આવી
 શકે એમ તમે માને છો કે કેમ ?”

“જો આપણે એક વખત એમ માનીએ કે
 મૃત્યુ પછી પણ આત્માને આ સંસારની વાસના
 રહી જાય છે તો પછી આ વાત મનાય એવી
 છે ખરી. પણ આ કહેવામાં તમારી મતલબ
 શી છે ?” કનૈયાલાલે કહ્યું.

“હમણાંજ હું કહું છું,” સ્નેહવદને કહ્યું;
 “મેં આ વાત આજેજ સવારે એક વૃદ્ધ કેથ
 ડાક્ટર પાસેથી સાંભળી છે. હકીકત સાદી અને
 દૃષ્ટાંત છે અને બાસઠ વર્ષ પહેલાંના લાંબી
 પોલીસના રીપોર્ટો વાંચવાથી જાણવામાં આવે
 તેવી છે.

“પણ આ વાતનો સીધી અગત્યનો મુદ્દો
 કાંઈ પણ ઠેકાણેથી જણાય તેમ નથી અને
 જણાશે પણ નહીં.

“વાતની શરૂઆત એક પુરુષે બીજા પુરુષ
 ના જીવનમાં મોટો ઉદ્ઘાપાત કરીને તેના સર્વ
 સુખનો નાશ કર્યો હતો થાય છે. યુનોહ શો
 હતો તેની મને ખબર નથી પણ પેલા બીજા
 પુરુષની પહેલા પુરુષ પ્રત્યેની ધિક્કારની ઉમતા
 અને બીપણતા બેતાં બીજા પુરુષની સ્ત્રીને પહેલા
 પુરુષે કલંક લગાડ્યું હોય એમ સંભવે છે.

“તેમ છતાં આ માત્ર એક અટકળ છે
 અને વાતમાં એ બહુ મહત્વ ધરાવતી નથી
 એટલે હું એ પ્રશ્ન ત્યાંથીજ પડતો મુકું છું.
 યુનોહ કરનાર પુરુષ નાહો. બીજો પુરુષ તેની
 પુત્રે પડ્યો. આ ભયંકર શરતમાં પહેલા પુરુષને
 માત્ર એક દિવસ જેટલો વખત નાસવાનો મળ્યો
 હતો. શરતનું ક્ષેત્ર આખી દુનિયા હતું અને
 ઇનામમાં પહેલા પુરુષની જીંદગી હતી.

“તે વખતમાં મુસાફરી કરનાર થોડા હતા
 એટલે પુઠ પકડવી સહેલી હતી. પહેલા પુરુષને
 બીજો પુરુષ પોતાનાથી કેટલો દૂર છે એની
 ખબર નહીં હોવાથી અને પોતે આખરે તેના
 પંજમાંથી નાસી છુટ્યો છે એવી ભાનિ થવાથી
 કાંઈક કાંઈક વખત તે અમુક સ્થળે વિશ્રાંતિ
 લેવા થોભતો. બીજા પુરુષને પહેલો પુરુષ
 પોતાનાથી કેટલો દૂર છે તેની ચોક્કસ ખબર
 પડતી જતી હોવાથી તે બીલકુલ વિશ્રાંતિ લેતોજ
 નહીં. આથી દિનપ્રતિદિન ધિક્કારથી ઉત્તેજિત
 પુરુષ અને બીકથી નાસતા પુરુષ વચ્ચેનું અંતર
 ધીમેધીમે કમી થતું જતું હતું.

“એક ગામે બીજા પુરુષને ખબર પડતી
 કે પહેલો પુરુષ આગલી રાતે સાંજે સાત વાગે
 લાંબી ગયો છે; એટલે બીજો પુરુષ મનમાં

બબડો: ‘હવે અહાર કલાકનું છેડું રહ્યું છે. કે નહીં, મને જલદી ખાવાનું આપો અને મારી ગાડીના ઘોડા બદલાવી નાખો.’

“બીજે ગામે અંતર સોળ કલાકનું રહેતું.”

“વચમાં ગાડીમાંથી ડોકું કાઢીને બીજે પુરુષ વટેમાર્ગીઓને પુછતો: ‘અહીંથી એક કદાવર અને ખુબસુરત પુરુષની ગાડી ગઇ છે? ગઇ છે તો ક્યારે ગઇ?’”

જવાબ મળતો: “સાહેબ! આજે સવારેજ ગઇ.” બીજે પુરુષ હાંકનારને કહેતો: “દોડાવ, જોરથી દોડાવ, જોરથી દોડાવશે તો જે માગશે તે આપીશ.”

ઘોડાવાળો કહેતો: “પણ સાહેબ, ઘોડા મરી જાય તેનું શું?” તો જવાબ મળતો. “જીવતાની કીમત હોય તેના કરતાં બમણા.”

“એમ કરતાં કરતાં આખરે એક દિવસ બીકથી નાસતા પુરુષે રસ્તામાં એક દેવળ જોયું એટલે તે અંદર ગયો અને ગુંદણીએ પડીને લાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ઘણીવાર સુધી તેણે પ્રાર્થના કરી કારણ કે કુળતો માણસ ધર્મના:તૃણને પણ વળગે છે. તે પ્રાર્થના કરતો હતો એટલામાં પેલો બીજે પુરુષ લાં આવી પહોંચ્યો અને તે પણ પહેલા પુરુષથી સહેજ છેટે ગુંદણીએ પડ્યો; પણ તે તો પ્રભુનો ઉપકાર માનવાજ ગુંદણીએ પડ્યો હતો એટલે તરત ઉઠીને ઉભો થયો. પહેલા પુરુષે પ્રાર્થના કરતાં આંખ ઉઘાડીને જોયું તો બીજા પુરુષને જોયો. પણ તે બીજા પુરુષની આંખમાં પ્રકાશી રહેલાં વિજયના તેજને લઇને તે ઉઠી શક્યો નહીં. બીજે પુરુષ એક પછી એક ખુરશી ખસેડતો પહેલા પુરુષ પાસે ધીમે ધીમે આવતો ગયો. પહેલો પુરુષ ફાટલી આંખે તે જોઇ રહ્યો.

“એમ કરતાં કરતાં જ્યારે બીજે પુરુષ પહેલા પુરુષની છેક સમીપ આવ્યો ત્યારે અચા-

નક દેવળમાં પ્રવેશ ઘંટાનો અવાજ થયો. આ અવાજથી બીજા પુરુષની છાતી ખેંસી ગઇ અને એક ક્ષણમાં નિ:શબ્દ તે મૃત્યુ. પામીને ગબડી પડ્યો. તેના મુખ ઉપર તેમ છતાં પણ વિકટ હાસ્ય ફરકી રહ્યું હતું.

“પહેલો પુરુષ પ્રભુનો આહાર માની દેવળની બહાર ચાલ્યો ગયો.

“બીજા પુરુષના શબનું શું થયું તે બરાબર જણાયું નથી. તેના કોઇ મિત્રો ન હતા, તેને કોઇ ઓળખનાર પણ ન હતું. અમલયા પુરુષનું દેવળમાં મૃત્યુ થયું છે એટલીજ વાત બહાર જણાઇ.

“અનેક વર્ષો વહી ગયાં. પહેલો પુરુષ નામાંકિત વિદ્વાનશાસ્ત્રી તેમજ રસાયનશાસ્ત્રી થઇ ગયો. તેની પ્રયોગશાળામાં તેના કાર્યમાં મદદરૂપ થઇ પડનાર અનેક પદાર્થો અને વસ્તુઓ હતાં જેમાં એક પુરુષનું હાડપિંજર પાસ ધ્યાન ખેંચતું હતું. આ હાડપિંજર બહુ જીનું હતું અને તેમાં સમારકામ પણ ઘણું કરવામાં આવ્યું હતું. એક દિવસ હાડપિંજર પડી ગયું અને કોઇ પણ ઉપયોગમાં આવે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યું નહીં. આથી આવું બીજું હાડપિંજર ખરીદવાની તે પહેલા પુરુષને જરૂર પડી. આવી વસ્તુઓ વેચનારને લાં કહેવડાવ્યાથી દુકાનદારે એક પુરુષનું હાડપિંજર મોકલાવી આપ્યું. સાંજે પેલું હાડપિંજર જીના હાડપિંજરની જગ્યાએ ઉભું રહ્યું.

“પેલો નામાંકિત પુરુષ પ્રયોગશાળામાં પોતાની રોજની ખુરશી ઉપર બેઠો અને પોતાના નવા પ્રયોગમાં વિચાર પરાયવાનો ચલ કરવા લાગ્યો. પણ કોણ જાણે શાથી વિચાર સ્થિર રહ્યા નહીં. તેના વિચાર એકજ દિશામાં જવા લાગ્યા.

આવી મનની સ્થિતિ દૂર કરવા પેલા પુરુષે એક પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યું. પુસ્તકનો વિષય નહીં વાંચી શકાયો. તેને બદલે એકે પુરુષે બીજા પુરુષનું જીવન નજરે કર્યું હતું તે ઉપરથી બીજા પુરુષે પહેલા પુરુષની પુઠ પકડી હતી તેજ કથા વંચાઈ. ગુસ્સે થઈને તે પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રીએ પુસ્તક ફેંકી દીધું અને બારીમાંથી બહાર જોવાનો ચલ કર્યો. બહાર એક જીનું, વિશાલ દેવળ જણાયું. દેવળના આટલા ઉપર એક પુરુષનું શય પડ્યું હતું. શયના મુખ ઉપર વિકટ હાસ્ય ફરકી રહ્યું હતું.

“પોતાની જાતની મુખાંધ ઉપર ચીઢવાઈને તેણે અદ્રહાસ્ય કયું. પણ અદ્રહાસ્ય તરતજ અટકી ગયું કારણકે એ પ્રયોગશાળામાં પોતાના અદ્રહાસ્યના પ્રત્યુત્તરમાં એક બીજું અદ્રહાસ્ય સંભળાયું. સહસા ભયથી તેના પગ જમીન સાથે એટી ગયા. તેણે ફરીથી અદ્રહાસ્ય સંભળવાનો ચલ કર્યો પણ સંભળાયું નહીં. જે દિશામાંથી આવજ આવ્યો હતો તે દિશામાં તેણે જોયું. સાં માત્ર પેલું નવું હાડપિંજર વિકટ હાસ્ય કરતું દેખાયું. નામાકિંત રસાયનશાસ્ત્રી મુખ ઉપરનો પરસ્વેદ છુછો તે પ્રયોગશાળામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

“એ દિવસ મુધી પેલો પુરુષ એ ઝોરડામાં જઈ શરૂઆત નહીં-ગયોજ નહીં. ત્રીજે દિવસે એને એમ લાગ્યું કે આ પ્રભાણે બીહીને ક્યાં કરવું એ તો માત્ર બાયલાપણુંજ કહેવાય એટલે હીંમતથી દીવો લઈને તે અંદર ગયો. અંદર જઈને પેલાં હાડપિંજરને તેણે બારીકાઈથી તપાસ્યું. “ત્રણસો કાંકમાં લીધેલાં હાડકાં છે. એનાંથી મારે ગભરાવું!” આટલું બોલીને તેણે વિકટ હાસ્ય કરતાં તે હાડપિંજરના મુખ આંગળે દીવો ધેર્યો. જાણે શ્વાસોચ્છાસી પવન બાંધ્યો હોય તેમ દીવો જળ્યો.

“આથી પ્રથમે તેનું હૈયું કંથ્યું પણ તરત તે પાછો હીંમતવાન થઈ ગયો. ઘર જીનું હતું અને ભીંતમાં ફાટ થણી હતી કાંઈક ફાટમાંથી પવન આવ્યો હશે એટલે દીવો જળ્યો હશે એમ તેણે મનને મનાવ્યું. હાડપિંજરના મુખ સામે ટગર ટગર જોતો તે દીવો લઈને પાછો હક્યો અને પાછું મનમાં તેણે ઉપજી કારણજ છે. એમ ઠસાવ્યું. પાછા હઠતાં તે પોતાના ટેબલ આગળ ગયો અને સાં દીવો મુકાને પોતે ખુરસી ઉપર બેઠો. ખુરસીના હાથા તેણે જોરથી પકડી રાખ્યા. તેની આંગળીએ આ જોરથી શીછી પડી ગઈ.

“તેણે કામ કરવાનો ચલ કર્યો પણ હાડપિંજરના આંખના ખાડા તેને પોતાની તરફ ખેંચતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ઉઠ્યો અને ઝોરડામાંથી ચીસ પાડતા નાસી જવાની તેની જમિને દબાવી દેવાના ચલ કરવા લાગ્યો. બીકથી ધ્રુજતાં, તેની દૃષ્ટિએ એક પડો પડ્યો. તેણે ખસેડીને પોતાની અને હાડપિંજરની વચ્ચે મુક્યો. પછી પાછો પોતાનું કામ કરવાનો ચલ કરવા લાગ્યો. બેચાર મીનીટ એ પ્રભાણે એણે કયું પણ પછી એનાથી રહેવાયું નહીં. પોતાની આંખ જે જોવા માગતી હતી તે જોવાને તેણે માયું ઉચક્યું.

“કદાચ તેની આંખે તેને દગો દીધો હશે. કદાચ પડાની અમુક સ્થિતએ પ્રભાણે બનવા પામ્યું હશે. ગમે તેમ હોય પણ એણે-એની આંખે હાડપિંજરનો એક હાથ પડાની આ બાજુ ધીમે ધીમે આવતો જોયો. એક લયાનક ચીસ પાડીને તે જમીન ઉપર ગબડી પડ્યો અને બેલાન થઈ ગયો.

“ઘેરમાંથી બધાં માંથસો. આ ચીસ સાંભળીને દોડી આવ્યાં અને તેને ઉચકાને તેના બીજાનો ઉપર લઈ ગયાં. લાંબાં આવતાં તેણે પહેલો પ્રશ્ન એ પુછ્યો કે તેમણે એ હાડપિંજર

ક્યાં જોયું. ? જ્યાં ગોઠવેલું હતું ત્યાં એમણે જોયું હતું એવો જવાબ સાંભળ્યો છતાં સતોષ નહીં પામવાથી તેણે બધાને પાછાં જોવા મોકલ્યાં. જોઈ આવીને બધાંએ છુપી રીતે હસતાં પાછું એનું એજ કહ્યું અને ધણું કામ કરવાથી તેની તબીયત બગડી આવી છે અને વિશ્રાંતિ અને હવાફેરની જરૂર છે એમ પણ કહ્યું. આ તેણે કશું કહ્યું.

“આ પ્રમાણે ધણા મહીના મુધી તે ઓરડાનું આરણું બંધ રહ્યું. પછી એક શીઆગાની ઠંડી રાતે પેલા રસાયનશાસ્ત્રીએ એ ઓરડાનાં આરણું ઉઘાડીને અંદર જઈને આરણું દબ દીધાં.

“તેણે દીવો સળગાવ્યો, ચોપડી ઉઘાડી અને ટેબલ ઉપર જોઈતી વસ્તુઓ ગોઠવવા માંડી. ભુતકાળની બીક પાછી તેના હૃદયમાં પેડી.

“પણ આ વખતે તે બીકને—તે ગેરબ્યાજબી બીકને તેણે છૂતવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હવાફેરથી તે તંદુરસ્ત બન્યો હતો અને મગજ પણ સ્થિર અને ચોખ્ખું હતું. તેણે જઈને આરણું ખરાબર વાસ્તું અને કુચ્છી લઈને કલમદાનમાંથી બહાર બીજા ઓરડામાં ફેંકી દીધી.

“પાછળથી તેની વૃદ્ધ ચાકરડીએ સુવા જતી વખતે તેનાં આરણું ઠોક્યાં હતાં અને તેને ‘ગુડ નાઇટ’ પોતાના રીવાજ પ્રમાણે કહી હતી. જવાબ નહીં મળવાથી તેણે શકથી ફરીથી આરણું ઠોક્યાં એટલે અંદરથી ‘ગુડ નાઇટ’ ના શબ્દોનો અવાજ આવ્યો એટલે સતોષ પામીને તે ચાલી ગઈ.

“તે વખતે તેને એ વીશે ઝાઝા વિચાર આવ્યાજ નહતા પણ પાછળથી વિચાર કરતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે એ અવાજ બહુ કર્કશ અને ધાર્મિક લાગ્યો હતો. એ અવાજ કોના જેવો હતો તે સરખાવવાનું એને કહ્યું સારે એણે કહ્યું

હતું કે કોઈ યંત્રનું પુતળું બોલે તો એવુંજ બોલે.

“બીજે દિવસે સવારે પણ એનું આરણું બંધ રહ્યું. પણ આ પ્રમાણે આખી રાત અને બીજે દિવસ પણ તે ઘણીવાર આરણું બંધ કરીને કામ કરતો એટલે કોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું નહોતું. પણ જ્યારે તે દિવસે સાંજે પણ આરણું ઉઘડ્યું નહીં સારે ચાકરો અને બીજાં બધાં માણસો તેના આરણું આગળ ભેગાં થયાં અને આગળ જો બનાવ બની ગયો હતો તે યાદ કરીને ગભરામણમાં પડ્યાં.

“તેમણે આરણું આગળ કાન ધર્યા પણ અવાજ સંભળાયો નહોતો. તેમણે છુમો પાડી પણ જવાબ મળ્યો નહોતો, તેમણે આરણું જોરથી અફાડ્યાં પણ સામેથી અવાજ સંભળાયો નહોતો.

“આથી ગભરાટ અને ધાસ્તીથી તેમણે આરણું તોડવાનો યત્ન કર્યો અને મહા મહેનતે આખરે તોડ્યાં પણ ખરાં. બધાં માણસો ટોળું થઈને અંદર દાખલ થઈ ગયાં.

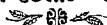
“પેલો નામાંકિત રસાયનશાસ્ત્રી પોતાની ખુરશી ઉપર ટટાર બેઠો હતો. બધાં માણસોને પ્રથમ એમ જણાયું કે તે ઉઘમાંજ મૃત્યું પામ્યો હશે.

પણ જ્યારે તેઓ પાસે ગયાં અને દાવાનો પ્રકાશ તેના મુખ ઉપર તેમણે નાખ્યો સારે તેના ગળાં ઉપર માણસની આંગળીના હાકાંના ડાઘ હતા અને કોઈ પણ મનુષ્યની આંખમાં સાધારણ રીતે નહીં જણાતાં હોય તેવાં ભકયંત્ર બીક અને ભયાનક ભયનાં ચિહ્ન તેની આંખમાં સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં.”

સ્નેહવદન વાત કહી રહ્યા. કેટલીક વારે ભાતુશંકરે પ્રસરેલી શાંતિમાં વિધન નાખ્યું. “આજે રાતે મારે તો અહીંજ મુઠ રહેવું છે.” સ્નેહવદનની વાતોમાં મુજબ આવજ ખાસ ખુબી છે, તેમની વાતો સાંભળ્યા પછી એકદમ કોઈથી ધરની બહાર એકલા નીકળાતું નથી.

આપણા કેટલાક મહાજનો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૦ થી]

ચિરંજીવ સ્થાન મળશે એમ લાગે છે. એ તો કહેવત છે કે ગરીબનું નસીબ ગરીબ હોય તેમ આપણું ગુજરાત ગરીબનું રહી ગયું; નહીં તો વળી જ્યાં ગાંધીજી જેવા વિશ્વવિખ્યાત મહાજન વસતા હોય ને જગવિખ્યાત થવા જોઈએ તેવા કવિ હોય ત્યાં આજે એક નહીં પણ અનેક શાંતિનિકેતનો સ્થપાયાં હોત; ગુજરાતના તીરથે તીરથે વિશ્વભારતિના મંદિરો પ્રગટ્યા હોત; અહીંથી સંસ્કૃતિની મહા સરિતાઓ વહેતી હોત; અહીંથી જીવનની રસધારાઓ ઉડતી હોત અને આપણા ગુજરાતને વિશ્વ આજે વંદનું હોત; પણ ગાંધીજી આવી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા ને કવિએ અસહકારનો ભેખ લીધો ને ટીકાકારો એટલે.....એટલે આજે ખીચારું ગુજરાત નમતું ચાલે છે.

બાકી એ મહાજનો રહ્યા-મુનશી અને આણંદશંકર. ગાંધીજી અને નાનાલાલથી કેંક અંશે નિરાશ થએલું ગુજરાત આજે આ બે જાણુ તરફ જોઈ રહ્યું છે. એ નગરમાં નિરાશા છે; કેંક અનિશ્વાસ છે; ઘોડોક સંક્રાંચ છે; અણુગ્રો છે; દેવવૃત્તિનો ધિક્કાર છે અને હોંશ અને ઉલટ પણ છે. ઇતિહાસનો શીરસ્તો તો લખે સારે પણ આજનું આશાવાદી ગુજરાત આમને લીધે કે કે સ્વપ્નાંઓ પણ મનમાં લખી રહ્યું છે.

મુનશીની આકાંક્ષાઓ ઉચ્ચ છે. કૈલાસ જેવી દુર્ધર્ષ અને કાલમિ સમી દુઃસહ જેવી કેંક. એમનાં સ્વપ્નાંઓ પાંખાળાં છે. એમની પ્રવૃત્તિમાં વેગ, ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા છે. ઉત્સાહ-એ મુનશીનો મુદ્રામંત્ર લાગે છે. આવા કાર્યધૂરંધરો બહુધા હોય છે તેમ મુનશી જરા વધારે પડતા આશાવાદી છે. આજના જીવનમાં ને સાહિત્યમાં બધે

એમને ઉત્સાહજ જણાય છે. આ વાત સહેલથી ગળે ઉતરે એવી નથી. આજના સાહિત્યમાં ને જીવનમાં વેગ છે, ગતિ છે પણ ઉત્સાહજ નથી. આવશે એમ ઇચ્છીએ એ જુદી વાત છે. પતરાનો ખાલી ડોઢો ખખડે તેવો આજના જીવનનો અવાજ છે. ઉંચા ટેકરા પરથી શિવાલયનો ધંદારવ સંધ્યાકાળે ચોગમ પ્રસરતો નીચે ઉતરે એવો પ્રતિભાવાળો, રમ્ય કે આનંદકારી અવાજ આજના જીવનનો નથી લાગતો. બીજી બાજુથી સ્મશાનનાં ભૂત ને મુડાંની નિર્જીવતા ઝોઝાં થતાં જાય છે એ પણ જુએ તેને દેખાય એમ છે. પ્રજા આગસ મરડી ઉભી થતી જણાય છે, ક્યાંક ઉત્સાહ નગરે પડે છે. ક્યાંક દેશ અને વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા માટે પ્રાણપુરા પ્રયત્નોની વાતો તો થરા માંડી છે. લોકો રસિક થયા છે અને અસ્મિતાના અગ્નિની સ્થાપના થઈ છે. એ ઉત્સાહ છે કે ખાલી ધમપછાડ? એ સ્વતંત્રતા છે કે સ્વચ્છંદતા? એ રસિકતા છે કે વિલાસવેડા? એ અસ્મિતાની વેદીમાંથી અહંકારનો દાવાનલ તો ફાટી નહીં ઉઠે? એવા પ્રશ્નો બાજબી રીતે પુછાય છે; અને કોઈક કોઈક તેને ઉત્તર આપે છે કે આજનો માનવી અચતી કાલના જોષ જોવા બેસે તો આજનું કામ રહી જશે-શું થશે કે શું થવા બેહું છે તે કોઈ કહી શકે એમ લાગતું નથી. એટલું છે, ગુજરાતના હિતચિંતકો હિતની ચિંતા ક્યાં કરવાને બદલે કે કાર્ય કરવા મંડી પડે તો વધારે સારું; પણ એ બધી કોને પડી છે?

મુનશીના કાર્યમાં મને પુરેપુરી શ્રદ્ધા નથી; એનું કારણ એ છે કે અલારે એ કાર્ય મને અસ્પષ્ટ લાગે છે અને સમજતું નથી. મુનશીના કેટલાક સિદ્ધાંતો મને માન્ય નથી કારણ કે તે હું માન્ય રાખું તો હું રખડી મરુ; મુનશીની પ્રવૃત્તિઓમાં હું જોડાયો નથી કારણ એની ઝડપથી હું

મહારાષ્ટ્ર જઈ છું; મુનશી કોષ્ટના મિત્ર નથી એમ સાંભળ્યું છે એટલે મારા મિત્ર છે એમ કહેવાની હીમત ચાલતી નથી; મુનશી તરફ મને ઈર્ષ્યા નથી કારણ મારે બીજા પોંડે પાટણ કે લાટનું રાજ્ય લેવું નથી. ગાંધીજી તરફ મને થોડો ઘણો પણ પૂજ્યભાવ છે; નાનાલાલ માટે કેંક આકર્ષણ છે; આણંદશંકરભાઈ માટે મન કચવાય છે પણ માન છે; અને મુનશીને કેટલાક પોંડે પ્રજના કૃષ્ણ જેવા એક કે અદ્વિતીય હું માનતો નથી; છતાં હું એટલું જોઈ છું કે બધા પરવારી ચુક્યા છે સારે મુનશી કેંક કરવાની ઉમેદ રાખે છે; એ કારે મુક્યા જેવી વાત નથી. એમનામાં જોડુકમી છે: એમની સંસ્કૃતિની ઢબજબ કેંક ઢીલી છે: એમને લોક બહેલાવવાની ટેવ પડી ગઈ છે: એવું એવું ઘણું કહી શકાય એમ છે છતાં ચંદ્રશંકર કહેના હતા તે ખરું લાગે છે કે જો કાંઈ કેંક કરે તો આજે મુનશી કરે એમ છે. શું કરશે તે તો હું સમજી શક્યો નથી.

જેમને મુનશીના કાર્યક્રમ સામે સાચો ખોટો વિરોધ છે તે લોક પ્રી. આણંદશંકર તરફ યાચક દૃષ્ટિથી જુએ છે. આણંદશંકરભાઈમાં સામર્થ્ય છે. કાલની ગતિને તો કાંઈ અટકાવી શક્યું નથી પણ પ્રજના પ્રારબ્ધના પુરમાં પોનાના લાલ પીળા રંગ પુરી શકે એટલી જીત એમનામાં છે. પણ મુનશી શું કરશે ને ક્યાં લઈ જશે એવી શંકા રાખનારને આણંદશંકરભાઈ ક્યાંય પણ લઈ જશે કે નહીં એવીશે શંકા થાય તો ખોટું નહીં. જીવનનો મધ્યાહ્ન ઉતર્યા પછી કેંક કરી શક્યું એ અશક્ય નહીં પણ કઠણ છે. તેમાં વળી આણંદશંકરભાઈ રહ્યા તત્વજ્ઞાની. ગુજરાતના પ્રારબ્ધ ઉપરનું પાંદડું એ ઉચ્ચ કરે ને

મહાથી ગુજરાતની યશસ્વી ભાગ્યરેખાઓ ઝળહળી ઉઠે એ તો બીજાં સ્વપ્નાઓ જેવું એક સ્વપ્ન લાગે છે: પણ સારું, માણસ ધરતું થાય છે: આંધળી આશા સદા જીવાન છે એટલું આશ્વાસન છે.

x

x

x

માણસ પોતેજ ઇતિહાસ ધકતો હોય છતાં તેની તેને જાણ નથી હોતી. ગાંધીજી, નાનાલાલ, મુનશી અને આણંદશંકર-આ ચાર જણ જો ધારે તો ગુજરાતની સોનાની મુરત કરી દે. પણ કદાચ એમને પણ જાણ નહીં હોય કે ગુજરાતનું સુકાન આજે એમના હાથમાં છે. કેટલીક અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ કાચના મુલે હીરાઓ વેચી દે છે સારે એમની આપણે દયા ખાઈએ છીએ પણ આવા સુકાનીઓ પ્રજના જહાજને લઈ જવા માંડે છે સારે કોઈ વાર કોઈ અને ગુંગામણ થાય છે. પછી હીંદુઓને સહજ એવા નશીબમાં શ્રદ્ધા રાખી મન વાળી લઈએ એ જુદી વાત છે.

આજના ગુજરાતનું નસીબ ગમે તેમ, ગમે તેના હાથે રચાતું હોય કાંઈવાર ભવિષ્યકાળને નોતરી એમાં દૃષ્ટિ માંડીએ છીએ સારે ગુજરાતનો સુર્ષ મહોજાલ પ્રકાશતો લાગે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ દશેદિશામાં ફરકતો નજરે પડે છે. ગુજરાતની જયધોળાણો બેરી નાદ સર્વત્ર સંભળાય છે ને ગુજરાતનાં નરનારીઓનાં પ્રયુક્ત જીવનની સુવાસ બધે પ્રસરી રહે છે. સારે આજના મહાજનો તે વખતના લોક આગળ નાનાં નાનાં દેખાય છે. પછી આંખ ખુલી જાય છે સારે આજના ગુજરાતના નશીબને દોરતા, માત્ર આ ચાર મહાજનો! નજરે પડે છે.

સંપૂર્ણ.

નવું સાહિત્ય

૧૩૩૯૯૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૩ થી]

રહેનારી અંગ્રેજ પ્રજાની દોષપાત્ર રાજ્યપદ્ધતિ સામે સંઘર્ષર મુઠ્ઠી કેવી રીતે સ્વત્વ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં એ ઇતિહાસ દોઢ સદીના પર ચક્ર તથે અંપર્ષ રહેલા હોદ્દાને જેવા તેવા ભાષે આપે એમ નથી. હોદ્દા પ્રજાના હનનતિ માર્ગમાં આ ઇતિહાસની જવલંત જ્યોતિએ તેની જુદી જુદી ભાષાઓમાં જેટલી વિશેષ ઉતારી ન્ય તેટલી જરૂરની હતી. રા મંગળદાસ પકવાસાએ આ જ્યોતિએને ગુજરાતીમાં સરસ અને સચોટ રીતે ઉતારી આપણા રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એક ઉમદા વધારો કર્યો.

કપોદધાતમાં રા કનેયાલાલ મુનશી આ કરુણ ઇતિહાસને ઉદ્દેશી કહે છે:

અનેક સદીઓ થયાં આચર્ણાંડ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનું અભાગી અંગ હતું ઇંગ્લાંડના લાભ માટે એની મહત્વાકાંક્ષા. એનું સુખ ને એનું સ્વાતંત્ર્ય કચ્છી નાંખવામાં અંગ્રેજ રાજપુરુષો પેતાની કાર્ય-દક્ષતાની સાર્થકતા સમજતા, એને દેશ ખાતર તનતોડ પ્રયાસો કરવામાં, સતત લલત કરવામાં, અને માણ અર્પવામાં ઉત્સાહી આચરીશો જીવનનું સાર્થક સમજતા. પણ લાંબા કાલ સુધી એ દેશના ઇતિહાસને પાને પાને અંગ્રેજ જુલમ ને આચરીશ નીરાશારી, અંગ્રેજ ક્રૂતા ને આચરીશ દેશભક્તિ બ્વસ્થિત પણ આત્માવિહોણી અંગ્રેજ દમનનીતિ અને ભાવનાશીલ અને નીડર આચરીશ મક્કમપણ લખાયા છે. અને આ ઇતિહાસને અંગ્રેજ અને આચરીશ મુલ્સદીપણાને શોભાવે એવા છે.

રા. મંગળદાસને આ દેશભક્તિભર પ્રશંસનીય પ્રયાસ આ સ્વતંત્રતાના વિગ્રહના છેલ્લા શાસ્ત્ર 'સીનક્રીન'નાં યાને અમારું તે અમારા માટે એ સિધ્ધાંતનાં-રેખાદર્શન કરાવવાને છે. એ રેખાદર્શન એમણે ઉચિત રીતે કરાવ્યું છે.

એમની ગદ્યશૈલીમાં સરલતા છે, સચોટતા છે, પ્રભાવ છે વાચકને એ રસપૂર્ણ છે એવી રહે છે. એકજ અવતરભૂમી એ સ્પષ્ટ થશે.

જે સપ્તાઘટી ઇંગ્લાંડે આચર્ણાંડમાં ઉત્કટતા બળવાને માટે કામ લીધું અને 'સીનક્રીન'ના સરદારોને પકડીને કેદ કર્યા અથવા ફાંસી દીધા તેથી તેથી 'સીનક્રીન'વાળા થોડાક વખત તો ઇધાઇજ ગયા. સર્વત્ર થોડાક વખત રાંતિ યથરાઈ. ઇંગ્લાંડના લોકો સમજ્યા કે આપણી દમનનીતિ કંતેહમંદ થઈ છે. આપણે હીક ધડો બેસાડ્યા છે. હવે કે નહીં તો થોડાક વખત તો આચર્ણાંડે દબાએલું રહેશે.

આ ગદ્યસરિતાનાં જળ સડસડ આનંદી બાળકો જેવાં હોડે ન્ય છે. આપણા રાજપકરણી સાહિત્યની ગદ્યશૈલીને એક અસરકારક પ્રકાશ રા. પકવાસાએ સખળ રીતે સાધ્યો છે. એ પ્રકારને નાહક પાડિલેના પટપટારો રચતો નથી. અનુચિત આરંભપણાને એમાં મિથ્યાભાર નથી. મિથ્યા આવેશોથી રોગગ્રસ્ત થઈ એ નિર્બલ થઈ જતી નથી. આવી રસભર શૈલીમાં દેશભક્ત આચરીશોના સ્વાતંત્ર્ય ઇતિહાસને ગુજરાતની સેવામાં સ્તુ કરવા માટે લેખકને ધન્યવાદ ઘટે છે એમની આ કૃતિને લાભ ગુજરાતી આલમ પુરતો લે અને એમની પાસે બાકા અન્ય રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આલેખાવે.

સ્વીકાર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૩૦ થી]

ખડાયતા જ્ઞાતિ પુરુષોની સમાલોચના લેખક: રા. બાલુલાલ ત્રિભુવનદાસ દેશાધ મુંબાઈ, વિના મૂલ્યે.

Baby week in Baroda 1925. published by Dr. D. B. Talati.

ગુજરાતની વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇ. સ. ૧૯૨૪ ની સાલનો અહેવાલ.

શ્રી રાષ્ટ્રીય વિનય મંદિર કાલોલ વાર્ષિક અહેવાલ.

કપડવંજ સાર્વજનિક વ્યાયામ મંદિર ૧૯૨૪ ના વર્ષનો અહેવાલ.

ગુજરાત વ્યાયામ મંડળ મુંબાઈનો ૧૯૨૪ ના વર્ષનો અહેવાલ અને યોજના.

ઇડરમાં અત્યાચાર લેખક: રા. મથુરાદાસ ગાંધી મૂલ્ય ૦-૦-૩.

હીંદુસ્થાનમાં માતાઓ અને બાળકોના રક્ષણનો પ્રશ્ન:—બાળકોમાં અકાળ મૃત્યુનાં કેટલાંક કારણો અનુવાદક રા. રતિપતિરામ ઉદ્યમરામ પંડ્યા, વડોદરા.

ટાઢીઓ તાવ અને તેને નાશુદ કરવાની યોજના: લેખક અને પ્રકાશક: દા. તલાટી વડોદરા, મૂલ્ય: રૂ. ૦-૨-૦.

શ્યામ વિરહશતક: લેખક: કવિ નવલરામ વલ્લભજી જેતપુર, મૂલ્ય: રૂ. ૦-૨-૦.

૨૪

જીવનકથા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮૩ થી]

યહા પાંણી નારતો, ફૂટ વગેરે લહેરથી ઉડાવજો ને વાંચ્યે રાખજો.

બહુ ઝડપથી વાંચવાની ટેવ હોય તો આગળથી 'રાત્રિધિરાજ' પણ લાવી રાખજો.

આખા દહાડામાં મજા છુટી છુટીને તમે ધરાઈ જશો. આવાનું, પીવાનું, સુવાનું, વાંચવાનું ને સેવા ચાકરી એટલી થશે કે ન પુછો વાત. તમારાં પત્નીના પ્રેમની પણ પ્રતીતિ થશે.

વખતે સાંજના એ કેક લઈને આવે તો જરા ધ્યાન રાખજો. આખા દહાડામાં તમે કેટલું ખાધું એનો એલો હીસાબ રાખ્યો ન હોય !

મનતા સુધી તો હીસાબ નહીં રાખ્યો હોય. દમાણુ કરીને કહેશે કે આ બટાટાની કાતરી કે બટાટા પાંવા ક્યાં છે. જરાક લોને.

ધીરે રહીને નજર નાખી લેજો કે કેટલા છે ? ધણું ખરું પુરતા હશે. કહી દેજો કે 'ઉહ, હવે તો મને ભુખ નથી.'

'પણ કે ખાધા વિના ચાલે ? શક્તિ કેમ રહેશે ?'

'પણ રુચિ નથી તે શું કરું ? મારે તો ખાનુજ નથી.'

મનમા લાવે ને મુડી હલાવે એ બરાબર કરી બતાવજો. વાત વધી ને 'મારા સમ' ઉપર આવશે એટલે ધીરે રહીને થોડું ખાઈ લેજો. થોડુંકજ સમજવાને.

પછી આખા દહાડાનો કે આખી રમતો સરવાળો કાઢજો. તમને કેનેરીની ગુફા જેવામાં કે ધારાપુરીની સહેલમાં મજા વધારે પડતું આ મારી રીતે પથારીમાંજ વધારે મજા પડી તેનો હીસાબ કાઢજો.

એક વાત ધ્યાન રાખજો. બનતા સુધી ગંભીર રહેજો ને તમારાં પત્ની ડાકટરને બોલાવવાની વાત કરે તો નાની નાજ પાડ્યા કરજો. કહેજો કે એવું કે ગભરાવા જેવું નથી. કારણકે ડાકટરને બોલાવશે તો ઓડનું ચોડ વેતરાવશે. એ બેટીઆપ સમજશે પણ નહીં કે તમને શું રોગ થયો છે ને ગુંચવાડામાં પડી જઈને માથું હલાવશે.

કુમાર	કુમારોમાં ભણતા વિદ્યાર્થી કુમારો અને કુમારીઓ મારેમાસ વાર્તાઓ, કાવ્યો, સોપડાઓ ઈતિહાસના પ્રસંગો, વિજ્ઞાન નાયકમંત્રો, હુકમો, ડારીઓ રીઝોનુસખાઓ, પ્રગોળ ભુગોળની વાતો, રંગીનચિત્ર અને ફોટોગ્રાફીબજાર	પરદાના ઉપચાર લલાણમ પરસના છ રૂપીઆ છ માસનો વણરૂપીઆ રોજનો એક પૈસો અસર અમરંગબાગની કેળવણી સંસ્થા, વિનોદ માટે એટલું પણ સંભારે પડે ?
કુમાર-કાર્યાલય : ૪૪૮૦ રાયપુર : અમદાવાદ.		

મોહન માયા

૪૪૪૪૪૪૪૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮૭ થી]

નોકર

[અંબાલાલને] શેઠ સાહેબ! મહાત્માજી પાંચ છ ગૃહસ્થો સાથે આપને મળવા આવ્યા છે.

નરોત્તમ

કોણ કોણ છે?

નોકર

જી, સાહેબ મને જાણર ખબર નથી, પણ મહાત્માજી ઉપગત એક તો કવિરાજ... [ગભરાય છે.]

હીરાસિંહ

એ ગેટાલાકા તો કુછ સેવટજ દીખાતા નહીં!

માયાવતી

[તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો] સચ કહી, સરદાર સાહેબ! મગર દેખો આપ હમ તર્ક આમોગે મેરી સાથ? મેં આપકો સંગ્રહ-સ્થાન દીખાઈ!

હીરાસિંહ

[તેની સામે એક તીરછી નજર તાપે છે એક સેકંડ પણ] જી હા જરૂર જામસાહેબ! [તેની પુઠે પુઠે જાય છે]

અંબાલાલ

[મજેલી મંડળી સન્મુખ જુએ છે. સ્મિતદાર] દવે આપણને ટગર ટગર જોવાનું કેં ફારણુ નથી. મને તો નથી લાગતું કે હાલ આવનાર મૂર્તિઓ ઉઠાવગીર હોય

સારાલાહ

ઉઠાવગીર હોય કે નહીં. પણ આપણે તો આદરસતકાર કરવોજ જોઈએ. [નોકરને]

ધરણીના અવાજે હુકમ કરે છે] જાહે, તું મહાત્માજીને અહીં લઈ આવ. [નોકર એક ક્ષણ આ અંગણવાના હુકમને માન આપતું કે નહીં તેનો નિચાર કરતો લાગે છે પણ અંબાલાલ શેઠે માથું નમાવ્યું એટલે ગયા વિના તેને છુટકો નથી. થોડીવારે ગાંધીજી હસ્તે વઢને દાખલ થાય છે. સાથે એમના દંમેશના બે ત્રણ સહયરો છે]

મહાત્મા ગાંધી

કેમ, અંબાલાલ શેઠ! શી નવાજીની ચાલે છે?

[પણ અંબાલાલશેઠે તો સ્વબળ બની ગયા લાગે છે. હાથ જોડી નમસ્કાર કરી બ્યર્થ સિમત કરતા જઈ જવા લાગ્યા છે.]

એક સહયર

શેઠજી! મહાત્માજીને હમણાંજ ખબર મળ્યા કે તમારે ત્યાં કેવી ભવાઈ ચાલી રહી છે!

બીજો સહયર

[કાંધયુક્ત અવાજે] એમણે એવી સ્વધે પણ આશા નહોતી રાખી કે તમારા જેવા સુરત ગાંધીમકતને ત્યાં આમ મહાત્માજીની નાહીથી અને અપમાન કરવામાં આવશે.

[સારાલાહ આને ઉતાર કુંક કચાક કે ગરમીથી તાળત, પણ મહાત્માજી બોલતા હોવાથી એ ચુપ રહે છે.]

મહાત્મા ગાંધી

[સહયરોને] હું સ્વધે કેવી આશા કે ઉમેદ નાખું છું તેનું તમને માન કેમ થયું? [એના સહયરો ગજાનિ પામે છે અને સહેજ પાછા હટી છે.]

સારાલાહ

અને, મહાત્માજી [તેને નમસ્કાર કરે છે.]...

મહાત્મા ગાંધી

[પ્રસન્ન, પ્રફુલ્લ વદને]. તમે અંબાલાલ સેઠના ચિરંજીવી સારાલાહ, નહીં ?

અંબાલાલ

[હવે કેંક ધૈય આંબુ, એટલે આગળ આવી ઝોળખાણ કરાવે છે] હાથ, મહાત્માજી ! એ આજેજ કેટલાક વર્ષે પારીત્યી આવ્યો. અને તેજે પણ અસહકાર મન તો આજથીજ અંગીકાર કર્યું છે. એણે બેરોનેટસીનો દંદકાળ ત્યજ દીધો, -આપનું શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ કરવા ખાતર.

મહાત્મા ગાંધી

[સારાલાહને] આટલી હંમરે બેરોનેટસી મેળવવા જેટલી લાખકાત સંપાદન કરવા માટે તમને ધન્યવાદ આપું, કે એનો ત્યાગ કરવા માટે ? દેખાવ ખાતર માત્ર તો ત્યાગ કર્યો હોય, -ફક્ત મને બાળક સમજી મારું મનરંજન કરવા એ નાટકી પ્રયોગ આદર્યો હોય [તેના અવાજમાં કેં અહ્યુત ગમગીનીનો તાર સંભળાય છે.] તો તો.....

સારાલાહ

[તેને સહદયે, સવિનય નમે છે.] મહાત્માજી, મને વ્યાજરૂપિત કરતાં આવડતી નથી. આપને રંજીત કરવાનો ખ્યાલ નહીં, પણ મારી આ નાની બહેનની [પુષ્પાને ખતાવે છે] શીખવણીથી બાપાને ખુશ કરવાનો કેંક અંશે ધીરોદો ખરો, જોકે સાથે એટલું પણ સત્ય ખાતર હમેરું બેઝબે કે મને એ મો-૧

નામના માનનો ત્યાગ કરવાથી મોટો ભોગ આપવો પડ્યો હોય એમ લાગતુંજ નથી.

મોહન

અને મને તો એટલુંજ વિસ્મય કારણ લાગે છે કે મહાત્માજી જેવા મનસ્વી આ

હગબાજી ભર્યા માનપાનનો બહિષ્કાર કરવામાં અને કરાવવામાં આટલો મોટો ભોગ કેમ સમજ્યા હશે, કે જેથી તેને પરાવધ અસહકાર વ્રતમાં આવું પ્રધાનપદ આપ્યું. મારો દંદકાળ-[હવે જરા અચકાય છે.]

નરેતમ

[આગળ આવી ઝોળખાણ કરાવે છે.] આ મારા બાળસ્નેહી મુંબાઈના સર મોહનદાસ માધવદાસ.

સારાલાહ

[આ લાગ ઠીક આવ્યો છે, નવું નીશાન તાડવાનો] અને હવે પછી અમારી પુષ્પાના વિવાહિત પતિ અને પ્રણયી સૌ આનંદમય ચહેરે હસે છે. પુષ્પા શરમાઈ પાછી હઠવા જાય છે તેને મધુરી પદ્મી રાખે છે. અંબાલાલ શેઠ વિસ્મય પામે છે, -અને પૂજ્ય મહાત્માજીની હાજરીમાં કેં વધુ પડતું બોલાઈ જાય તેની ધારતીથી-મૈન રહે છે.]

મહાત્મા ગાંધીજી

મોહનલાહ ! એનો તમારા જેવા ગભ-શ્રીમંત અને દેશાટણથી પ્રવીણ અનેલા ઉદાર વિચારના, જનમથીજ દંદકાળધરને સમજાયજ નહીં. સરકારે સન્માનિત દેશીઓની કૃત્રિમ પ્રતિષ્ઠા પણ આપણાજ દેશી લાહઓએ એટલી બધી વધારી છે, એવી સન્માનિત બક્રિનઓ હજી પણ એટલી બધી અતુકરણીય પ્રજામાં ગણાય છે, કે એ સરકારદત્ત સન્માનનો મુળથી ત્યાગ કરવા અને કરાવવાથી જે માનસિક જાગૃતિ જન્મે છે, તેની કીમત તમારા જેવા ન સમજે. હું જે કરું છું તે.....

સારાલાહ

[એને મુગા રહેવાની ટેવજ નથી, તે અત્યારે કેમ શીખે ? છતાં ચિવેકનો લાસ ચાહુ

રાખવા પ્રયાસ તો કરે છે] અવિનય ક્ષમા કરજો, મહાત્મા ગાંધીજી! પણ આપ જે કરો છો, અને કરવા અનુમોદન આપો છો, તેમાં શું અમારા બાપાજીની ગાં...આપના પ્રતિની મોહ-માયા પણ સમાપ્ત થઈ શકે?

અંબાલાલ

[હવે એક બોલ બોલવાની જરૂર છે] હું મુગો રહે, સારું! મને કેં મહાત્માજીએ...

મહાત્મા ગાંધીજી

[એમના મોં પર તો એજ શાંત સ્મિત ફરકે છે.] સારાભાઈ, તમે તો ધણીએ દેશો અને ધણીએ લોકો બોલા હશે. તમારે શું તમારા જોવામાં ક્યાંય નથી આવડું કે દુનીઆમાં કેંક અંશે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી વ્યક્તિને તેના અનુરાગીઓ પ્રીતિને કારણે પણ એવું રૂપ-એટલું મહાત્મ્ય-આપે છે, કે જે તે મુળ વ્યક્તિને તદ્દતર અપ્રિય હોય, કિંવા કષ્ટકર્તા હોય!

ગાંધીજીનો ૧ લો સહચર

મહાત્માજી કેં કોઈને કહેવા નથી જતા-કોઈ પણ મહાપુરુષ જેમ કેહેજ નહીં,-કે તમે મારી ભક્તિ કરો. પૂજા કરો.

અંબાલાલ

[માનસિક ઉભરાને રોકી નથી શકતો] પણ તે મહા વ્યક્તિ ખરેખર દેગાંધી હોય તો પૂજા કરવામાં પાપ શું?

મધુરી

[એને પણ આ લાગ ઠીક દેખાય છે.] મનની પ્રીતિ અને મનની ભક્તિ સ્વભાવજડ પુરુષમાત્રથી સમજાતાં જ નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી

[મધુરીને] પ્રીતિ એક વસ્તુ છે-ભક્તિ તદ્દન ખીજી ચીજ છે. તમે બંનેને એક કરી

નાખો છો. એજ મારા જેવા પામરને સંતાપકારી બને છે અને એ સંતાપ કોને કહીએ! [મધુરી અંખવાય છે. હવે પુષ્પાનેા વારો છે, તેનો હાથ દાખી સૂક્ષ્મ શાતન કરવાનો] [મહાત્માજી સારાભાઈ અને મોહનને ઉદ્દેશ કરે] કહેવા જઈએ તો કોઈ માને પણ નહીં, અને વ્યથા સંતાપ વધે! એટલે હું તો હવે એની કનવાર કરતોજ નથી. પણ જ્યારે માનસિક પ્રીતિ અંબાલાલ શેઠની ભક્તિનું રૂપ લે ત્યારે દીક્ષમાં એવી વ્યથા ઉદ્ભવે કે શબ્દોમાં એના ખ્યાલ આપવો પણ દુષ્કૃત છે. એક તરફથી એવા પ્રેમીજન હોઈ શકે છે એટલા માન માત્રથી અદ્ભુત આદર્શ! અને ખીજગમથી એ પ્રેમની પ્રવૃત્તિ જોઈ એની વિકૃતિ અનુભવી,-એટલો કે એથી વધારે સંતાપ મેં તો કદીએ કોઈને અણસારે પણ કહ્યું નથી કે હું મશીદા-કે અગીઆરમે! અવતાર છું. છતાં લોકો મને અડવાથીજ-ફેવળ પોતાની જ માનસિક શ્રદ્ધાથી-ચમત્કાર Miracles થતા જુએ, તો મારે તેમને કેમ અટકાવવા?

નરેન્દ્રભ

પણ, મહાત્માજી! આવા માનસિક પ્રેમની ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પર તો માઠી અસર-અતરની ભીંમ ન રોકાવાથી આટલું બોલાયું. પણ હવે બાન થયું કે આમ-કહેવાથી મધુરી ઉલટી વધારે રીસાશે એટલે અધવચ મુંઝાય છે, અને અટકે છે.]

મહાત્મા ગાંધી

ભાઈ તમે સ્ત્રીઓના નૈસર્ગિક પ્રેમમય સ્વભાવને હૃદયને નથી જાણખતા એટલે આવી ધારતી બતાવો છો,-અને તેથીજ આજે ફારસ ભજવવાની ધૃષ્ટતા કરી [સ્મિત જરા વધારે ખીલે છે.] પણ તમારોજ અનુભવથી

જુઓને કે ખરા મોટા મનવાળું કાણુ? તમે કે તમારી મધુરી? [ગાંધીજી અને સારાભાઈ હસે છે. પુષ્પા પણ રિમત કરે છે. નરાત્તમ હજવાય છે. મધુરી—એના ભાવ કોણ આ—લેખી શકે? એ નીચું જોઇ રહ્યું છે.] અલગત મેં એવા ઉછંખલ વ્યક્તિઓ ધણીએ જોઇ છે કે જેનો માનસિક પ્રેમ કે ભક્તિ માત્ર સ્વભવત, ખ્યાલી, નિર્મોહ્ય હોય છે. [હવે એમનો સ્વર ગંભીર બને છે.] આજકાલની કહેવાતી કેળવાએલી, અને ફરજિયાત નકામી કે નિરુધમી રહેતી સ્ત્રીઓના મગજ આવી ભ્રમણા લયકર રૂપ લે,—અનિષ્ટ કરે—એ અસંભવ્ય નથી પણ તેથી શું આપણે એના મુળને ઉખેડી નાખવાં? [પણવાર કોઇ જવાબ આપતું નથી. આખરે મધુરી અતિ મંદ સ્વરે બોલે છે.]

મધુરી

એમણે તો એજ રસ્તા સ્વીકાર્યો.

મહાત્મા ગાંધી

તેમાં એમનીજ લઘુતા દેખાઇ. તમારે તો, જહંના સર્વ પ્રકારે આનંદ પામવાનું જ કારણ છે, કેમકે આવા કઠોર પ્રયોગને અતે પણ પરિણામ શું? એમની તમાન પર અગાધ પ્રીતિના અપ્રતીમ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ, કેટલી નવોદાઓને આવા આદર્શદેશક અનુભવ છાંદગીમાં થતા હશે, વારું?

અંબાલાલ

પણ મહાત્માજી એમની એ ભવાઈમાં ખીચારા કવિરાજની નિરયંક જહનક્ષી થઇ તેનું શું?

મહાત્મા ગાંધીજી

[એજ અપૂર્વ રિમત ચાલુ છે] અંબાલાલ શે! એવા ધડીબળના કુતૂહલથી સકલ વિશ્વ:

પૂજનીય કવિવર ટાંગેરની જહનક્ષી થાય ખરી કે? અને ખુદ આ નાટકકારો પોતેજ નાટકને અસત્ય માનતા હતા—ફક્ત એક ધડીબરના પ્રયોગ ખાતર રંગભૂમિમાં પાત્રનો ભાગજ કેવળ બજાવતા હતા—તેમાં કવિગજનું કે કોષનું પણ અપમાન થાયજ કેમ? મને તો ખાતરી છે કે અહીં બજવાએલા નાટકની રવિખાણને માહિતી મળશે સારે તેઓ તો જેમ હું હસ્યો તેમ હસી એમાંથી આનંદ મેળવશે. અને જે કૃતિકાર મગજે આ અવનવી. સુકિત શોધી પ્રયોગ આદર્યો તેને કદાચ અભિનંદન આપશે. [હવે સૌના દીકને આરામ થાય છે, નટલે હસવા લાગે છે] નાટક રચના એ પણ એક કળા છે. અને એ કળાનું કોશલ્ય પીછાની શકે તેને તો અત્રામાં જરા પણ બળતરા કરવાનું કારણ નથી.

સારાભાઈ

[હાંમેશમાં] અને ન પીછાને તેની અમારે પરવા નથી. કેમ મધુ?

માયાવતી

[જમણે દરવાજેથી આવે છે] લો, એ પીડા પતી! હીરાસિંહ ગયો. [મહાત્માને જોઇ જગ ગભરાય છે. નમે છે. અને ખુબ મળવા-જોગ બીના જણાવી દે છે] પણ જતા જતાંએ મુખાંખી તો કરનાજ ગયો [જમણે આંતજ શરમાતી હોય] મને પરજીવાનું.....

અંબાલાલ

માયા!—

[પણ હવે કોઈને ગુસ્સે થવાનું મનજ નથી, એટલે સૌ આ સમાચાર સાંભળી અકબજાટ હસી પડે છે.]

નરોત્તમ

[મજાકમાં] ત્યારે, કેશ્વ, દા પાડી કે?

માયાવતી

[કૃત્રિમ કોષ] જુઓ, નરોત્તમદાસ! ત્રણી
લવાઈ માંડી!

સારાભાઈ

[નરોત્તમની વહારે] એ તો, કોષ્યા!
સુધરવાનોજ નથી. મારી તો નલાહ ચાપ છે
કે એને અને મધુરીન દેશનીકાલ કરે. આદમ
ધવને જેમ બાજે ધરમમાંથી ફરેનાએ બાતલ
કર્તા હતાં તેમ! ભલે એ બે જણ પોતાનું
ફેડી લે.

માયાવતી

[વાન' કડાવવા] ને તો યશે! પણ દરમ્યાન

કોષને આ પૂજનીય મહાત્માજીનો સત્કાર
કરવાનું પણ સુઝતું નથી.

મોહનદાસ

હવે, કોષ્યા! તમે ખરેખર શું હેણી બનવા
લાગ્યા છો!

માયાવતી

[આશ્ચર્ય અકિત] તમારી ફેધ? ક્યાર-
થી ધધ?

પણ જરાબ આપવાની જરૂર કે દુરસદ કોષને
જણાતી નથી. કારણ સૌ અંબાલાલ શેઠની પુત્રે
બીજા રૂમમાં જવા માટે છે.

બહાર પડી ચુકી છે!!

હીંદુ સંસારના ગૂઢ પ્રશ્નો જાણવા હોય,—સમાજનાં અસામાન્ય લગ્નની વેદી, અને તેનો ભોગ
ભેવો હોય,—ટોંગી ધર્મ ગુરુઓ અને ભોળી સ્ત્રીઓનાં વર્તન જાણવાં હોય,—બાહોશ
ડીટકરીવાનાં પરાક્રમ વાંચવાં હોય,—અનેક રહસ્યમય ઘટનાઓ જાણવી હોય તો

આજેજ મંગાવો.

“રાસેકા ઉર્ આદર્શ આર્ય બાબા.”

ભાગ ૧-૨. સંપૂર્ણ કીંમત રૂ. ૪-૦-૦ (વી. પી. જીંદુ.)

૭૦૦ પાનાનો દળદાર ગ્રંથ, અનેક સુંદર ચિત્રો સહિત

મળવાનું ઠેકાણું:—

માણેક મીન્ટીંગ પ્રેસ,

કરંજ્યા બીહરીંગ, ચર્નીશિલ જકરાન, મુંબાઈ.

સ્વમદ્રષ્ટા

—(૦):—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૭૬ થી]

સુદર્શનનું લોહી ઉઠ્ઠી આવ્યું. આ બધા તેની નજરે દેશદ્રોહી દેખાયા. એને વચ્ચે પડેલા તોડી, આ બધાને કહેવાનું મન થયું કે જેની તે મળક કરતા હતા તે રાષ્ટ્રીયતા. વિજયી પ્રાબલ્યમાં બહાર પડી હતી; અને એમના જેવા સેંકડોથી હાથમાં રહેવાની નથી.

આખરે સહા વિસર્જન થયું; અને નામદારે આવી સુદર્શનને પોતાને ત્યાં આવવાની જાહેસ કરી. સુદર્શન ના નહીં કહી શક્યો. નામદારે ગાડી કાંદાવાડી લેવાડી અને સુદર્શનનો જોઈતો સામાન લઈ લીધો તે અંબાલાધને ઉતારી મુક્યો.

તેણે જેલમાં જતો હોય એવી મનોદશા અનુભવતો સુદર્શન કાંદાવાડીથી વાલકેશ્વર ગયો.

૬

સુદર્શનને જ્યારથી નામદારના જંગલમાં પગ મુક્યો ત્યારથી પોતે અક્ષય પાપ કરતો હોય એવું તેને લાગવા માંડ્યું.

કાંદાવાડીની ગંધાતી ખોલીમાં નિર્ધનતા હતી. આવના હતી, દેશદાઝ હતી, સ્વદેશી મત હતું, આત્મન્યાય હતો. તે છોડી જ્યાં યકલ, ને સ્વચ્છતા માથે વીહરતા, જ્યાં મીઠાનજ ને સ્વાર્થ સદચાર કરતાં, જ્યાં વિદેશી સાગથી ને રાષ્ટ્ર દ્રોહ ડગલે ડગલે દેખાતો ત્યાં આવનાં તેનું અંતર ચીરાઈ જતું. ગોદારણીસ્થનું વાક્ય તેના કાનમાં સંભળાયા ક્યું:—The nakedness of the indigent world can be clothed from the trimmings of the rich. (નિર્ધન દુનિઆની નમના ધનરાનોની દાર ઝાલરોથી ઢાંકી શકાય); અને તેના અંતરમાં 'મા'નો અવાજ સંભળાયો: "આવા

મારા પુત્રો પરદેશી વિલાસમાં લોભાઈ મારી પરાધીનતા ચીરેજીવ કરતા હતા. સુદર્શન! તારે આવા કપુત જોડે શું?"

સુદર્શનને એક ખંડ આપવામાં આવ્યો. એણે ત્યાં મુકેલા આરસામાં પોતાનાં વાળ, પહેરવેષ, મોઢું જેવાં. અને ચારે તરફ જોતાં તેને સ્પષ્ટ જણાયું કે તેનું સ્થાન આ સોશીઆલી દુનિઆમાં નહોતું, પણ કાંદાવાડીમાં, ગામડામાં, ગંદવાડમાં જ્યાં તેના દેશજંધુઓ રહતા હતા ત્યાં હતું. તે અહીંયાં પોતે કલંકરૂપ હતો. આ પરદેશી ભલક હાંદમાં કલંકરૂપ હતી.

આવા અનેક વિચારોના વમગમાં તેણે કપડાં કાઢ્યાં, મોઢું ઘેર્યું. ને તે બહાર આવ્યો ત્યારે નામદાર ને સુલોચના તેની વાટ જોતાં હતાં.

"સદુલાહ! તમે અહીંયાં નહીં આવ્યા તે ખોટું ક્યું હોં. હું ને સ્વબદાદુર તો બાળપણના મિત્રો છીએ." નામદારે સહુકાઈ વાપરી.

"મને અહીંયાં નહીં ફાવે"

"અરે કે વાત છે, બધી સગવડ કરી આપત."

"કાકા! મને આ સગવડ ને આ મુખ પરિચિત નથી" સુદર્શનને નીચું જોઈ કહ્યું.

"ને પરિચિત થશે, તમે પાસ થાઓ પછી અહીંયાંજ રહી એલએસ. બી. થવાનું છે"

સુદર્શનને દરેકને ટાકું ધુણાવ્યું

"કેમ?" નામદારે આશ્ચર્ય પામી પુછ્યું.

"આટલા મુખમાં મારાથી વંચાય નહીં ને વિચાર નહીં થાય. મને તો મુશ્કેલીઓમાંજ મગ્ન પડે છે," સુદર્શનને જવાબ આપ્યો. તેની નજર સુલોચના પર પડી. ક્યાં આ અકકગાઈમાં ને અભિમાનમાં બેઠેલી, વિદેશી હાથમાં માણતી સુલોચનાનું હાંડું, મદરઆનીમયું સ્વાગત ને ક્યાં મજુરી કરતી હાથલામાં પણ ગર્વ ધરતી દેશદાઝ બીની અનેડી, દમમુખી ધનીબદેનનું

હેતાળ આતિથ્ય? તેને લાગ્યું કે આ ધરનું વાતાવરણ ત્રણ દહાડા મારી આસપાસ રહેતો જરૂર મારે આત્મઘાત કરવો પડે.

“વડાદરામાં બેઠા બેઠા તમે પણ જીવનના સિદ્ધાંતો ઠીક ઘડી કાઢ્યા છે?” નામદાર મહામુશ્કેલીએ કચવાટ ખાળી, હસ્યા.

સુદર્શન મુગો રહ્યો.

“હવું કાપડીઆ કેમ નથી આવ્યા,” નામદારે પુછ્યું.

“હું ધારું છું કે આ ગાડી ઉભી રહી તે એમનેજ લઇ આવી હશે” સુલોચના બોલી.

સુદર્શનના ગંભીર વ્યક્તિત્વની જાણ નામદાર પર પણ પડી. તેને લાગ્યું કે આ નાના છોકરામાં ગુંગળાવે એવું વાતાવરણ પેદા કરવાની અજબ શક્તિ હતી.

એટલામાં પ્રોફેસર કાપડીઆ પંચીયું, હાથ કોટને ટોપી પહેરી આવી પહોંચ્યા.

“ચાલો કાપડીઆ આવ્યા કે?” નામદારે કહ્યું.

“આઓ-આ આવ્યો” તપકીરનો એક ચપટો નાકમાં મુકતાં કાપડીઆ આવ્યા.

“સુલોચના! જા જમવાની તૈયારી કર,” નામદારે આજ્ઞા કરી. “કાપડીઆ! આ મારા મિત્રનો છોકરો સદુભાષ. મેં વાત કરી હતી તે.”

કાપડીઆ ખંડની વચ્ચે ઉભા રહ્યા. તેણે નાક પર ચરમમાં ધીમેથી જોડ્યા. ને સુદર્શન નવું જાનવર હોય તેમ તેને પગથી તે માથા સુધી જોયા કયું.

“ઠીક! સદુભાષ કેમ છે?”

“સારું,” ઉભા થઇ વિનયપૂર્વક સુદર્શને કહ્યું.

“બી. એ.ની પરીક્ષા આપવા આવ્યા છે.” નામદારે કહ્યું; “વડાદરા કોલેજમાં છે, વિશ્લવવાદી છે. અરવિંદ ઘોષના ભક્ત છે.”

કાપડીઆ એક સોફા પર બેઠા, નાક લુછ્યું ને બોલ્યા: “કોલેજમાં બધા વિશ્લવવાદી, મધ્યાવસ્થામાં બધા ક્રેઝિસવાળા, ને ધડપણમાં બધા સરકારના સેવક. નાનપણમાં કે જોવાનું નહીં એટલે વિશ્લવવાદ સરસ લાગે; મધ્યાવસ્થામાં આગળ પડવા વ્યવસ્થિત ચળવળની જરૂર જણાય; ધડપણમાં મેળવેલું સાચવવા કાયદાને વ્યવસ્થાના મદદનીશ થઇ એસે હા-હા-હા! સમજ્યા?” કાપડીઆએ કહ્યું.

“એટલે સદુભાષ પણ ધડપણમાં કાયદાને વ્યવસ્થાના મદદનીશ થશે” નામદારે કહ્યું.

સુદર્શનને આ વાક્યો ડામ જેવાં લાગ્યાં; તેણે ઉચ્ચ જોયું, બને તેટલી નમ્રતાથી પુછ્યું: “મેઝીનીનું શું?”

“યુરોપીઅનની વાત જવા દો” કાપડીઆએ કહ્યું; “હીંદમાં હીંદીની વાત કરો.”

“એટલે આપણે માણસ નથી?” સુદર્શને પુછ્યું “એક પ્રકારના. એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કહે છે તેમ “Featherless biped” (પીંછા વગરના બેપગા) તો ખરાજ સમજ્યા?” કાપડીઆએ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે બીજા બેપગા કરે ને આપણે કેમ નહીં એમ સદુભાષનું કહેવું છે.” સોફા પર આઝા પડતા નામદારે કહ્યું. જમાઇ મેળવવાના આ અખતરાથી એને કંટાળો આવતો હતો.

“વિશ્લવવાદી હોય તે” કાપડીઆએ આંગળીઓ છુટી છુટી કરતાં ગણતરી કરવા માંડી, “નિર્ધન જોઇએ. ભાવનાશીલ જોઇએ. સ્વપ્નમાં જીવી શકે એવો જોઇએ. ને કોઇએક મહાદેવથી સદાય ઝળતો જોઇએ. હીંદીને નિર્ધનતા એટલી સાધારણ છે કે તેથી એને કે અગવડ પડતી નથી ને પરિણામે અસતોષ થતો નથી. એની ભાવનાશીલતા વ્યવહાર જીવનથી એટલી નીરાળી છે કે બને નદીઓ, સંગમ વિના. નીરાળી વદી જાણ

છે. એની સ્વપ્રદષ્ટિ એટલી સૂક્ષ્મ ને અવાસ્તવિક હોય છે કે તે તરત વૈકુંઠ ને રાધા કૃષ્ણ નહોં તે બ્રહ્માના સાક્ષાત્કાર કરવાનાંજ કુદર્કાં મારી રહે છે. ને અહિંસા પરમોધર્મ એની રગમાં એટલો છે કે ચાલીસ કલાક દેવેની ઝનુન તે એવી થકતો નથી. સમજ્યા? કેશવચંદ્રએ ધાર્મિક વિશ્વવ માંડ્યો તે આખરે તે મહારામને છોકરી આપી ને નરસિંહ મહેતાની જેમ કરતાલ કુટવા લાગ્યો. નર્મદાશંકરે મામાનિક વિશ્વવ શરૂ કર્યો ને આખરે તે ધર્મ ને વર્ણનાં રહેસ્યો પારખવા એકા. વીસ વર્ષ આપો, એટલે તમારા સદુભાષ કાં તો આડંબરી ધનાઢય થશે, નહોં તો થેલછાભર્યા લગનડા થશે, સમજ્યા?”

કાપડીઆનાં ભાણે પુરસદની વખતે નામદારને ધણી ગમતાં એટલે ધીમેથી સીગારનો ધુમાડો મોંમાંથી કાઢતાં તેણે આ સાંભળ્યા ક્યું. સુદર્શનને આ પ્રેક્ષિસરના વાક્યમાં રસ પડ્યો; તેનાથી એનામાં પરિચિત વિચારે સંકલ્પો ને સિદ્ધિતો જાગ્યા. તેણે આતુરતાથી શબ્દે શબ્દે સાંભળ્યો ને કાપડીઆએ પુરું ક્યું ત્યારે એની બુદ્ધિ સનેજ થઇ, એની જોડે બાથ બીડવા તૈયાર થઇ રહ્યો.

પણ એટલામાં સુલોચના આવી. ‘પપા! વખત થઇ,’ ચાલો કહી નામદાર ઉઠ્યા. ને અનેક વિદ્યાના વાક્યપુરની માફક તેણે નવો વિષય કાઢ્યો. “આવતી કોંગ્રેસમાં ધણી ગરબ મચવાની છે. પ્રેક્ષિસર! આજે અમે તેનો વિચાર કરવા મળ્યા હતા.”

“અનેતમારા dictator (સવસત્તાધિકારી) એ શું ક્યું?” હસીને કાપડીઆએ પુછ્યું.

“અમારો કાઇનો હીસાબજ નથી?”

“કેટલો? હા-હા-હા. જંગાળના રમખાણ-થી તમે બધા ધણા અકળાયા લાગો છો.”

“Not a bit (જરાએ નહીં)” પાટલા પર બેસતાં નામદારે કહ્યું.

“તોફાન શરૂ થયું. એટલે આરતીએ સુરક્ષિત રહેવાં રેતીમાં માથું ખોસ્તું કે શું?”

“અરે એ idiots (મુરખાઓ) શું કરવાના હતા! એ બાલ્યુઓનાં માંથાંજ ટેકાણે નથી. સદુભાષ જરાક તો લા.”

“હ, મારાથી વધારે નથી ખવાતું.”

“સુલોચના! કાલે સદુભાષને સવારે ફરવા લઇ જજો.”

“મારે કાલે રાતના તો જવું છે એટલે કાલે મારા મિત્રોને મળવા જવું પડશે.”

“સવારના ફરી આવજો.”

“હ” સુદર્શને કહ્યું.

ને પછી અનેક વાતોમાં જમણ પુરું થયું. કાપડીઆએ રજા લીધી ને નામદાર પોતાના કામમાં રોકાયા.

સુદર્શન પોતાના ખંડમાં જઇ એકા. કાપડીઆના શબ્દોએ તેની કદપનાશક્તિ ઉત્તેજ હતી. પ્રેક્ષિસરે પણ ‘મા’નાજ શબ્દો જાણે વાપર્યાં હોય એવું લાગ્યું. શું ‘મા’ના પુત્રોમાં માનવતાજ નથી? શું માના ‘પ્રાણ’ પાછા નહોં આવે?

પણ પાંચ દિવસની સખત મહેનત પછી સુદર્શનની સ્વપ્રદષ્ટિ પણ થાકી ગઇ હતી. તે પથારીમાં સુતો ને તેણે આંખો ઉઘાડી સારે સવાર પડી હતી.

૭

સુલોચના સુદર્શનને લઇ ફરવા નીકળી ત્યારે ગાડીમાં હોબતું વાતાવરણ છાપ રહ્યું હતું. આ ‘બોચીયા’ એડે ફરવા નીકળવાથી સુલોચનાનું અભિમાન ધવાયું હતું. અને રખે તેને આ છોકરા જોડે કાઇ જોઇ જાય એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. એ ઉપરાંત શિવલાલ, નામદાર ને કાપડીઆ પર એ છાપ પાડી શક્યો હતો, તેનું રહસ્ય તે કળી શકી નહોતી છતાં તે અદૃષ્ટ રહસ્યનો તેને ધાક લાગવા માંડ્યો હતો. સુદર્શનને

એમ લાગતું હતું કે તેને સુલોચના પરણાવવાની યોજનામાં આ એક પ્રયોગ હતો; એટલે કાંઈ અપ્સરા તરફ અધિરાજ યોજીને ચાલે તેમ તે ચાલતો હતો. અને આ લલકાદાર, સુધડ, અભિમાની ને તોછડી છોકરી તરફ તેને તિરસ્કાર આવતો હતો.

થોડીક આડી તેડી વાત કરતાં તે ચોપાટી પર આવ્યાં.

“આ તમારા શિવલાલ શ્રોતું ધર” સુલોચનાએ કહ્યું.

“આપણે અહીં આંધીજ દરવાનું માંડી વાળીએ તો કેમ?” સુદર્શને કહ્યું; “મારે શિવલાલને મળવું છે.”

“પપા વદશે. પછી જેવી મરજી” સુલોચનાએ બેદરકારીથી કહ્યું.

“વખત થોડો છે, ને મારે કામ ઘણું છે” સુદર્શને જવાબ વાળ્યો. મારો “સામાન કાંદાવાડીમાં મોકલાવજે ને નહીં તો હું શિવલાલની ગાડી મોકલીશ.”

સુલોચનાએ ગાડી રાખી ને સુદર્શન ઉતરી ચાલ્યો ગયો.

સુલોચના થોડીવાર ચારમાં જોઈ રહી.

એક નાનો સરખો છોકરો પણ કેટલો કચવાટ પેદા કરી શકે છે? આખરે નાક ચઢાવી તેણે ગાડીવાળાને ગાડી ઘેર લાઇ જવા ફરમાવ્યું.

સુદર્શને શિવલાલને ત્યાં ખાધું; અપોરે કાલેજમાં જઈ અખાલાલને મળી મીસ વકીલની ઓળખાણ કરી; પછી કાલબાદેવી પર જઈ થોડાં પુસ્તકો ખરીદ્યાં; ને સાંજના અખાલાલને લાં આવ્યો.

“સદુભાઈ ! તમારે સારું મેં એક રુમાલ લરી રાખ્યો છે” ધનીએ એમ કહી એક નાનકડા દોરાનો રુમાલ આગળ ધર્યો.

સુદર્શને રુમાલમાં દોરાથી ભરેલા શબ્દો ‘વદેમાતમ્’ વાંચ્યા ને તેનું હૈયું ઉછળી આવ્યું. પ્રેરકતાની શી અપ્રતિમ મૂર્તિ ! તેણે બીની આંખે રુમાલ લીધો; ને કપડાં બાંધ્યાં.

શિવલાલ ને નારણલાલ પણ આજે અખાલાલને ત્યાં જન્મવાના હતા. તે બંધા જમ્યા ને રાતની ગાડીએ સુદર્શને મુંબાઈ છોડ્યું.

તે પહેલાં પોતે મુંબાઈ લણવા આવે તો અખાલાલને લાંજ પૈસા આપી રહેવું એવી ગોઠવણ તેણે કરી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૧૦ મુ

—o—

મુંબાઈમાં વસવાટ

૧

સુદર્શન પોતાને ગામ ગયો ને બીજો દિવસે તે રાવબહાદુર પ્રમોદરાયના સખત ગુસ્સાનો ભોગ થયો. એ ગુસ્સાનું કારણ નામદાર જગમોહનલાલનો પત્ર હતો.

૦

મુંબાઈ...૧૧-૧૯૦૬.

રા. પ્રમોદભાઈ,

ચિ. સુદર્શન મુંબાઈ આવી ગયો-અને અમારે ત્યાં બેસું કહ્યું પણ નહીં હત્યો. કેંક અભિમાન, કેંક

બોટા ખ્યાલો, ને કેંક મૂર્ખ જેવા આદર્શોએ એ આશ્ચર્ય પદ છોકરાને બગાડી મુક્યો છે. બોઈ લગાડરો નહીં-મારે મન પણ એ છોકરાને છે એટલે આમ લખું છું. આ બધું જોતાં અપણે આપણે સંબંધ તોડી કરવાના પ્રયત્નો મોકલે રાખવાનું પડશે. એજ-જંગા બાલોને પ્રમાણ

લી.

જગમોહનભાઈના

૧૪ ૧૪

“તે આ શું કહ્યું, મુખા!” જરાડો મારી પ્રમોદરાયે સુદર્શનને કહ્યું, “દહાડે દહાડે અક્ષલ ઓછીજ થતી જાય છે. મુખાઇ જઇ શું શું ડાળી આવ્યો?”

“બાપાણ! કે નહીં. પણ મારી હાંદગી મારી રીતે જીવવાને હું હવે લાયક થયો છું.”

“ઐટલે ગમે તેને ખોડું લગાડવાનો અધિકાર મળ્યો નહીં?” રાતાપીળા યદ રાવબહાદુરે કહ્યું.

“મેં એમનું જરાએ અપમાન ક્યું નથી. જ્યાં મને રહે નહીં ત્યાં ઉતરું શા વારતે? ને એની સુસાચનાને હું શું કરું? પરણવી તો મારે છેને? એને રાખવા હું કાચતું કપાટ ક્યાંથી લાવું?” તપી જઇ સુદર્શનને કહ્યું.

“ઐટલે તું સુસાચનાને નહીં પરણવાનો.”

“મારી મરણ નથી—સુસાચનાની મરણ નથી. હવે જગમોદન કાકાની મરણ નથી. પછી નાદક શું કામ આશા રાખે છે?”

“તું કરવાનો શું છે?”

“મને પૈસો નથી જોઈતા, મારે પ્રતિષ્ઠા નથી જોઈતી, મને કન્યા નથી જોઈતી.”

“પછી રાખ ચોળા ફરવું છે?”

“મેં તો ક્યારનીએ રાખ ચોળા છે.”

“હોકરા તું મને ઉકાળ નહીં. ધણીગરબડ કરશે તો ધરની બહાર કાઢી મુકીશ.”

“તમે કહેશો પછી બીજી પળે નહીં રહું. બાપાણ! શું કામ ગુસ્સે માલો છે? ફુંખરાય છું? ફુંફુર્યેલી છું? હું પાપી છું? મારો શો વાંક? મારે મારી હાંદગી મારી રીતે ઘડવી છે, અને તંમારી રીતે તમને ઘડવા દેવાનો નથી એ પણ ચોક્કસ.”

“તું જલ્દી જાઓ થયો છે.”

“હું તો બાલક છું.”

“તેમાં શું? આ ધેલછા તાર છાડાજ પડશે નહીં તો—”

“બાપાણ! મારી ધેલછા જોરજુલમથી કદી નહીં જાય” જરાક ઉચે સ્વરે સુદર્શનને કહ્યું.

“નહીં જાય! નહીં જાય!” ત્રાડ પાડી રાવબહાદુર હીચકા પરથી ઉઠ્યા ને સુદર્શનની પાસે જઇ તેને એક તમાચો ચોઢી કાઢ્યો. “નહીં જાય” હાંત કચકચાવી ઉઝ રાવબહાદુરે ફરીથી કહ્યું: “ખબરદાર જો આવી નફટાઇ મારે મોઢે બતાવી છે તો! બાળ તારું મોં.”

સુદર્શનની આંખમાં પલવાર દેખ આવ્યો, પણ તેના બાપ માટે તેને ધણુંજ માન ને હેત હતાં; અને હંમેશાં પુત્રનો આદર્શ સાચવવાને બનતો પ્રયાસ કર્યો કરતો હતો. તે મુંગે મોઢે નીચું જોઇ ઉભો. તેના હૈયામાં કે કે કહી નાખવાની ઝનુન પ્રગટી હતી, પણ તેણે તે દબાવી.

તે નીચું મોઢું કરી ચાલ્યો ગયો. તેને લાગ્યું કે તેની માનવતાની કસોટી શરૂ થતી હતી. તે હેઠળ ગયો ને ખુલ્લે ખેસી અંકદપ કર્યો કે જે ધરમાં તેને પોતાની રીતે જીવવાનો અધિકાર નહોતો—જ્યાં તેને ‘મા’ની લક્ષિત કરવાનો હક્ક નહોતો ત્યાં રહેવું નકામું હતું. જીવનના આદર્શો ને સેવેલાં સ્વપ્નાં તેને ધરની બહાર નીકળી જવા નીમંત્રી રહ્યાં હતાં. નિરંકુશ દેશલક્ષિત સેવવા તેને સ્વાતંત્ર્યની જરૂર જણાઇ.

તેણે ધર બંદાર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાનું ધોતીયું, એક ખમીસ, બે ચોપડીઓ, એક ડાવરી ને પાસે પકેડા ચૈદ રૂપિયા બાંધ્યા; અને મધરાત પછી ધરમાંથી નીકળી, બે વાગ્યાની ગાડીમાં મુખાઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

માબાપ તેનો છરાદો જાણી ન જાય તેટલા મારે તે રીત યમાણે ૧૦ વાગે પધારીમાં જઇ, જાગે માંગેને ઝુટે અગીયારેક વાગે પર અહં સાંત થઇ ગયું. તેને ડાડવાનો વિચાર કર્યો ને ત્રીજે માળથી રાવબહાદુરનાં ઉતરતાં પગલાં

સાંભળ્યાં તે જાણે ઉઘડે. હાંય તેમ પુંઠ ફરવી
સુધ રહ્યો.

પ્રમોદરાય ને ગંગાભાભી ધીમે પગલે તેની
પથારી પાસે આંચ્યાં. બંને પથારી પાસે ક્યાં
સુધી ઉભાં રહ્યાં ને તેને જોઈ રહ્યાં. રખેને તે
જોઈ છે એમ પકડાઈ જાય તેથી સુદર્શન ભારે
આંસે સુધઈ રહ્યો.

“મારાંથી ઘણું જોરમાં મરાઈ ગયું”
પ્રમોદરાયે ગંગાભાભીને કહ્યું. તેના અવાજમાં
હેત ને ખેદ બંને હતાં. “છોકરો તો હીરા
જેવો છે.”

“તમે અમથા આકળા પડો છો” ગંગા-
ભાભીએ ધીમેથી જવાબ વાળ્યો. “એ મોટો થયે
એની મેળે સીધો થશે. એ તો જગમોહનલાલના
મંજનજતાં કેકાણાં નથી તેમાં એમ લખ્યું. તેની
સુલોચના નહીં મળે તો મારો છોકરો કુંવારો
રહેવાનો છે?”

સુદર્શન આ ભાવનુ પ્રદર્શન સાંભળી
રડવા જેવો થઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે
ક્યાંસુધી મા ને બાપ બંને તેને હેતથી
જોઈ રહ્યાં; એક વખત તો જાણે બંનેએ એકજ
ધ્યાનના ઉમળકાથી હાથમાં હાથ નાખ્યા હોય
છેલું લાગ્યું; એક વખત તેના શરીર પર
પ્રમોદરાયે પોતેથી હાથ ફેરવ્યો. આ બંને તેને
આંખની કાકી, ગણતાં હતાં. થોડીવારે બંને
ધીમે પગે ઉપર ચાલ્યાં ગયાં.

તે ગયાં એટલે સુદર્શને ફરીને આંખ
ઉઘાડી—તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. તેના
ગળામાં હુમો ભરાઈ આવ્યો હતો. વાતાવરણમાં
અપાર્થિવ શ્રદ્ધતા ને રનેદાળતા હતાં. એ જાદુઈ
વાતાવરણમાં એણે ફરીથી છતી આંખે વદ
માત પિતાને પથારી પાસે ઉભાં રહી તેના તરફ
મમંતા વર્ધાવતાં જોયાં. આ બંનેના જીવનનો તે
પોતે આજ્ઞાતવું હતો. પોતે જો જાય તો શ્રવણ

ને વિચોગે તેનાં માતપિતા મુઝ્યાં તેમ આમની
દશા થાય. શું એમને નાહક મારવામાં માનવતા
હતી? શું એમને સુખી કરી માની લક્ષિત
નહીં જ થાય? શું આવારે માબાપની સેવાને
માની સેવા વચ્ચે વિરોધ હતો?

ક્યાંસુધી તેણે વિચાર કર્યાં કર્યો; તેણે
અનેકવાર પોટલી ઉચકી કપડાં પહેરવા માંડવાનો
વિચાર કર્યો; પણ જીવ ચાલ્યો નહીં.

બાર થયા, એક થયો—ગાડીનો વખત થઈ
ગયો. સુદર્શન જાગતો માંગતો પડી રહ્યો. બળ
લાંખણ થયું ત્યારે તેણે નીસાસો મુક્યો.

“મા ! મા ! આ બેને આમ મારી ને દુ
ક્યાં જાઉં? મા ! એમને છોડવાની જરૂર હોય
તો આત્મા કરજો.”

તે પથારીમાં પડ્યો ને થોડી વારે તેની
આંખ મીચાઈ.

૨

બીજે દિવસે પ્રમોદરાય ને સુદર્શન બંનેએ
આગલા દિવસનો બનાવ વીસારે પાડ્યો અને
બધું હતું તેમ ચાલ્યું. જગમોહનલાલ, સુલોચના
તમાચો—બધું એક સ્વપ્ના જેવું થઈ ગયું.

થોડે દહાડે સુદર્શન બી. એ. માં સેકન્ડ
ક્લાસમાં પાસ થયો તેની ખબર આવી, ને
આખું કુટુંબ આનંદ મહોત્સવમાં પડ્યું પેંડા
વહેંચાયા; ચઢા પીવાઈ. મુખારકબાદીના પત્રો
આવ્યા; રાવબહાદુર ગર્વથી ફરવા લાગ્યા,
ગંગાભાભીની આંખમાં દરખતાં આંસુ આવ્યાં.
અને જીંદગીનાં ઉષકતાં દારથી સુદર્શનને હા
થયો. અંબાલાલનું સાહચર્ય, મુંબાઈનું શક્તિપ્રેરક
વાતાવરણ, દૃષ્ટિબદ્ધો વિકસાવવાની તક;
અને સાથે મંડળને સજીવ બનાવવાનું લંક્ય, અને
ધનીનું હેતબધુ સહાનુભૂતિથી બીનું પ્રેરણાદન,
—આ બધાં અંગનાં બનેલાં નવાં ને રમણી
જીવનનાં સ્વપ્નોની મજાદ માણવામાં તે મુશ્કેલ.

બીમનાંય તળાવને આરે સ્થપાએલાં મંડળ વીશે તે અનેકવાર રોજ વિચાર કરેતા; અને તેના સંબંધોની પ્રગતિ કેવી રીતે દેશરૂપ થઇ, દેશમાં રાષ્ટ્રીયતા ને સ્વાતંત્ર્ય લાવે તેનો તે વિચાર કર્યાજ કરેતો. તેને એક ખ્યાલ પ્રગટ્યો હતો કે તે મંડળનો બીજો દરેક સભ્ય એકદેશીય દષ્ટિથી રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન વીચારતો હતો-માત્ર તે પોતે એકદેશજ ને બધી દષ્ટિઓ ને સમગ્ર રીતે જોઇ શકેતો હતો, અને માત્ર તેનીજ યોજના સર્વગ્રાહી હતી. દરેક સભ્યની એકદેશીય પ્રગતિ બીજાની પ્રગતિ જોડે મેળવી, એક સર્વદેશીય ચળવળ કેમ પ્રગટાય તેના વિચાર તે કર્યા કરતો હતો. આ વિચારો કરતાં સ્વપ્નાં અનુભવવાની તેની શક્તિ પર અંકુશ મુકાયો. દરેક પ્રગતિ પોષવાને માટે જોઈતાં સાધનો કેવાં જોઈએ ને તે કેમ મેળવાય તેનો વિચાર કરતાં સ્વપ્નાંનો વિસ્તાર વ્યવહાર મર્યાદામાં આવવા લાગ્યો.

આ બધાથી મુશ્કેલીનો સત્તાલ તો 'મા'ના 'પ્રાણુ' ઝાળખી તેને પાછા લઇ આવવાનો હતો. પ્રેદિસર કાપડીઆના શબ્દોએ તેના હૃદય પર આઘાત કર્યો હતો. શું 'મા'ના 'પ્રાણુ', તેજ કાપડીઆની વિશ્લવામક માનવતા! અને એ 'પ્રાણુ' 'મા' ને પાછા મળના નથી કારણુ કે કાપડીઆએ કશું હતું તેમ હાંદી નિધન, ભાવનાશીલ, સ્વપ્નદ્રશ ને મદાદેથી થવાને અશક્ત હતો!

જનન્યુંઆરી આખો ને નરમ પડેલા રાવ-બહાદુરે સુદર્શન કાપડાનો અભ્યાસ કરે તે ધરાદાથી અંબાલાલને લાં પૈસા આપી રહેવાની રજા આપી. જમીનદનલાલ તરફ રાવબહાદુરને પણ અજુગમે ઘેરો હતો એટલે તેની વાત તો તે બોલવાજ નહીં.

ગીઆગાની એક સવારે સુદર્શન એક દંક, અને પંધારી લંછ ચર્નાચીડ રહેસન પર ઉતર્યો

અને તેડવા આવેલાં અંબાલાલને મળ્યો. બંને મલુરને માથે પેટી મુકાવી કાંદાવાડીમાં ગયા અને ધનીનું હેતાળ સ્વાંગત સ્વીકારતાં સવાર તો વહી ગઈ.

સુદર્શન લો કોલેજમાં જ્યાં લાગ્યો, અને આખો વખત પીટીટ લા-ગ્રેરીમાં તેજ ગાળવાં માંડ્યો અને લાગ્યું કે ધર્મદામો ને જ્ઞાન ચરિત્રમાં રહેલું રહસ્ય ઉદેશ્યા વિના 'મા'ના 'પ્રાણુ' પાછા લાવવાનો પ્રયત્નો ઉઠેલાવાનો નથી. એ પ્રયત્નો ઉઠેલવા તેણે અનેક વિધોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

જ્ઞાનના સંચય સાથે તેણે વિચાર પણ ધણો કરવા માંડ્યો અને વખત મળ્યે અંબાલાલ શિવલાલ કે મીસ વક્રીલ જોડે વાતચીત કરેતો. તે બધાનો વિષય એકજ હતો-માતૃભૂમિ. તે બધાને લક્ષ્ય એકજ હતું-માતાનો ઉદ્ધાર.

સાથે સાથે તે મંડળના સભ્યો સાથે પણ ગાઠ સંબંધ રાખી રહ્યો હતો. કેરશારપર જન્મર-માં મચ્યો રહેતો, પણ સુદર્શન તેને અવારનવાર મળતો ને ધડી એ ધડી જુદા જુદા પ્રશ્નો પર તે ચર્ચા કરતા. અંબાલાલ ને મીસ વક્રીલ છાના-માનાં જોખ તૈઆર કરવાના પ્રયોગો કર્યા કરતા; અને તે પ્રયોગો લખ્યા થોડા વખતમાં સફળ થશે એમ તેઓ સુદર્શનને ખાતરી આપતાં. શિવલાલ શીનીયર બી. એ. માં હતો પણ જુદી જુદી સંસ્થા, ને તેના ચાલકો સાથે સંબંધમાં આવી દરેકની ચાવી શી છે તે નક્કી કરવામાં પ્રયત્ન રહેતો.

મગન પડ્યા બી. એસસી. ના છેલા વર્ષ માટે વોટાદર મહેનત કરી રહ્યો હતો, અને પાસ થાય તો વોટાદર રાજ્ય તરફથી તેને વિરેશ મોહને એવી પેરવી કરવામાં પડ્યો હતો.

પાઠક એમ. એ. થયો હતો, અને કાષ પ્રકારે સારી નોકરીમાં ગોઠવાવા માટે બીટીએ

મેળવવામાં, ને લેકિને રીઝવવામાં રોકાએલો રહેતો.

ધીરુ શાસ્ત્રી બી. એસસી. માં પાસ થયો હતો અને કોઈ પણ પ્રકારે આર્થિક સમાજની પ્રવૃત્તિને અવ્યાસ થઈ શકે એવી તક શોધતો હતો.

સનતકુમાર જેઠીએ ઈન્ટરમીડીએટ પાસ કરી અખાડાઓ માટે ચાલકો કેળવવાની યોજના હાથ પર લીધી હતી.

ગિરિજાશંકર શુક્લ સીનીઅરમાં આવ્યો હતો. છતાં અવ્યાસ તરફ એપરવા રહી લશ્કરી વ્યવસ્થા વીશે મોટા મોટા વિચારો કરી રહ્યો હતો એમ ખબર આપતો.

નારણભાઈ પટેલે બી. એ. માં ગણિતમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ લીધો, અને એમ. એ. થયું કે આઈ. સી. એસ. થવા વીલાયત જવું તેનો વિચાર તે મલાવતો હતો.

મોહનલાલ પારેખ વિશ્વવિદ્યાલય પ્રસારવાનું કામ કર્યા કરતો હતો.

૩

પણ આ બધા કરતાં સુદર્શનના મગજમાં અગ્રસ્થાન ધનીબહેને લેવા માંડ્યું હતું. અંબાલાલની માફક તે પણ તેને ધરકામમાં મદદ કરતો; અને આખી બપોર નવરો હોવાથી તેને શીખવવાની ને તેની જોડે વાતો કરવાની તેને તક મળતી. ધની આતુર શિષ્યા હતી; અને નાની વયે પણ સામાને રીઝવવાની કળા તેને આવડતી. તે મીઠું હસતી, ને અવારનવાર મસ્કરી પણ કરતી. ધીમેધીમે આ બેનો સમાગમ વધતો ગયો; અને એ કલાક ધની સાથે વાંચવામાં કે વાત કરવામાં ગાળવા એ દિવસના ક્રમનો એક અગત્યનો ભાગ થઈ પડ્યો.

સુદર્શન, ધનીને, વિદેશી ને સ્વદેશી સહાત્માની જીવનકથા કહેતો; માતૃભૂમિની કારકીર્દી

ના જુદા જુદા પ્રસંગો વર્ણવતો; અર્વાચીન દેશભક્તોના જીવનની માહિતી આપતો; તે તેને પોતાનાં જાણપણનાં સ્વપ્નાં કહેતો, ને કેલેન્ડરમાં સેવેલાં સ્વપ્નાંની રેખાઓ ફેંક ફેંક દર્શાવતો. આંખો પહોળી રાખી, હોઠ વણખીડ્યા રાખી ધની બધું સાંભળતી, ને સુદર્શન બોલતો અટકે કે “પછી ?” કહીને ટુટકો કરતી. આ ‘પછી ?’ સુદર્શનના કાનમાં સુમધુર પડ્યા પ્રગટાવતો.

સ્ત્રીની આગળ હૃદય ખોલવું એ પુરુષને મોક્ષથી પણ વધારે આકર્ષક છે, મધ્યિદાનદંથી પણ વધારે આલ્સાદક છે; પણ જો સ્ત્રી શિષ્યા હોય—જો તે પુરુષને પુજતી હોય—જો ખોડ જોવાની તેને આવડત નહીં હોય ને સ્વતંત્ર ધોરણ બાંધવાની બાહોશી નહીં હોય—જો પુરુષે રચેલી શબ્દજાળની મોહિનીમાં પરચા થવાની તેનામ નિર્જલતા હોય તો તે પુરુષને પલ્લવાર અદ્ભુત પ્રેરણા આપે છે; તેના વ્યક્તિત્વને વિકસાવે છે, તેનાં સ્મરણોને મહાકાવ્યનું રૂપ આપે છે; તેના ભાવિને ભવ્ય બનાવે છે;—તેને એવી પ્રચંડ મહત્તાનું ભાન કરાવે છે કે તેની માનવતા સ્વાભાવિક સ્વરૂપ તિરસ્કારી દેવી વિસ્તારને પામે છે; અને પલ્લવાર તે દેવોનો પણ સંગો વડીઓ બન્યો હોય એમ કહે છે. કોઈ કહી શકે કે મેરી સોડલીન નહોત તો ધનુ ખ્રીસ્ત પયંગબર થાત ખરો ?

આવું કે સુદર્શનને થયું. તેના વિચારો ને સ્વપ્નાંઓ આ નાની અણસમજી છોકરી આગળ વ્યક્ત કરતાં તેને પોતાની માનવતાનું માપ જડ્યું; અને પોતે પયંગબર થવા સર્જાયા હોય એવો કેક ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. અને સાથે ધનીનું પણ દેવી સ્વરૂપ તેને દેખાયું. તે માતૃસામ્રાજ્ય છોડી નહોતી; પણ તેની આંખ

માં અગાધ ઉડાણે તેણે જોયાં, ને તેની વાણીમાં
અનેરી પ્રેરણા તેણે સાંભળી. તેને આમ તેમ
ફરતી, કામ કરતી, વાત કરતી, જોતાં કે તેના
નાનકડા દેહમાં શીરસ્તાની તેજસ્વી પારદશ્ય કતા
તેને દેખાઇ; તે પોતાના ભવિષ્યનો વિચાર કરતો
તો તેમાં ધનીની સુવર્ણરંગી દેવલતા અદ્ભુત
રીતે વલેલી જણાઇ. તે દેશ નાયક પોતાને કદપતો
તો ધની હાથમાં હાર લઇ તેને વધાવવા દેખાર
દેખાતી. તે પોતાને છુપા મંડળનો નાયક કદપતો
તો ધની તેની પડખે ઉભી ઉભી મંડળને પ્રેરતી
તેને સદા દેખાતી. તે પોતાને કારાગ્રહમાં પડેલો
ધારતો, તો ધની બદાર મત કરી તેની વાટ જોતી
તેને દેખાતી. તે પોતાને શલિ પર ચડતો કદપતો

તો દૂર ન દેખાય એવી રીતે ઉભેલી ધનીનાં દિવ્ય
અનુભવામાંથી શક્તિ મેળવી પોતાની છેલ્લી
પળો ને ગૌરવાન્વિત કરતો જોતો.

આ બધાં સ્વપ્નામાં પાશ્વિવ તત્ત્વ નામનુંજ
હતું. ધની તેની સ્વપ્નચૃષ્ટિમાં દેવી સરખી બીરાણ
રહી ધની; અને વાસ્તાવિક જીવનમાં તે ગમે તેવી
હોય તો પણ સ્વપ્નજીવનમાં તે અપૂર્વ દેવી બની
બધા પર રાજ્ય ચલાવવા લાગી. અને છતાં આ
ભાવનાશીલ વિદ્યાર્થી તેને સગાભાઈથી વધારે
નિર્મલ સ્નેહ ને માન આપી વર્તતો. ઉગતું,
નિર્દોષ, સદાકરી માનવહૃદય, ભાવનાશીલ
કદનાની દૃષ્ટિએ નિકસતું સ્ત્રીતત્ત્વ જુએ તેમ
સુદર્શન ધનીને જોઇ રહેતો.

(આ-રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવવા અંકમાં).

બ હા ર પ ડી ચુ ડી છે!

સંસદ-મંથાવણ પુસ્તક-૮

સૌ. બહેન લીલાવતીકૃત

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
(સમિત)

૩૦૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પુસ્તક]

[મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦]

જેમણે નામ નોંધાવ્યાં હોય તેમને પુસ્તક લઇ ગળા વીનંતી છે.

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,
૧૦-૧૪, બેકડાકેસ સેન. કોટ, મુંબાઈ.

તનમનની મહેનત કેસરી ?

ઝંડુનું

તમે વાપર્યું

નમુનેદાર ચાટણ

કેસરી જીવન

કે ?

સુશોભિત—સુવાસિત—સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

રસાનરૂપ લીલાં રસદાર
આમળાં સાથે રસસિદ્ધર, અમક,
કેસર, કસ્તૂરી અને બીજા લીપન
પાચન તથા પૌષ્ટિક આપવો
મેળવી બનાવેલું

માંદાં હો કે સાજાં હો
નખાં હો કે સખાં હો
નાનાં હો કે મોટાં હો
સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો
તમે જે હો તે

મહારસાયન

ઝંડુના કેસરી જીવનનો એક પોટ
આજેજ લઈ જાઓ : આજેજ મંગાવી લ્યો :
તનમનની મહેનત મારે તૈયાર થવા માંડો

ઝંડુ : : :
ફા માંસિયુટકલ : : :
વર્ક્સ, લી. : : :

કારખાનું : એલ્ફીન્સ્ટન રોડ મુંબાઈ ૧૩

મુખ્ય દુકાન : કાલખાદેવી રોડ, મુંબાઈ ૨

કેસરી જીવન—રતલ ૧ ના રૂ. ૫, રતલ બાના રૂ. ૨૫, બનો રૂ. ૧૫

કેસરી જીવનનું માહિતીપત્ર તથા વ્યાયુવેદિક દવાઓનું સુચીપત્ર તાજાદે મંગાવો

બહેન

[અનુસંધાન ૫૪ ૨૮૬ થી]

રાતે નીલમણિ ઉધમાં બઝવા માંડ્યો. સવારે કે પછુ વિચાર કર્યા વગર માંદા લાઇને લઇને શશિકલા ગાડીમાં બેઠી અને શહેરમાં જઈ દાકતરને ઘેર પહોંચી ગઈ. દાકતર ઘેરજ હતો અને ઘર છોડીને ક્યાંય ગયા નહોતા. મૃદસ્ય કુર્ચાની સ્ત્રીને જોઈ કે તેમણે એક આરોગ્ય ઠીક કરાવ્યો, એક વિધવા સ્ત્રી બોલાવી અને દરદીની સારવાર શરૂ કરી.

ખીજેજ દિવસે જયગોપાળ આવી પહોંચ્યો. કોઈથી લાલચોળ થઈને પોતાની સ્ત્રીને તરતજ સાથે ચાલી નીકળવા હુકમ કર્યો.

સ્ત્રીએ કહ્યું: “મારા કટકા કરી નાખશે તો પછુ હું અહીંથી ખસવાની નથી. તમે મારા નીલમણિને મારી નાખવા ધારે છો; તેનાં માથાપ નથી, મારા સીવાય તેનું કોઈ નથી હું તેને બચાવીશ.”

જયગોપાળે ખીજાને કહ્યું: “સારે અહીંજ રહે. તું હવે મારે ઘેર આવતી નહીં.”

શશીએ જરા તપીને કહ્યું: “ધર તમારું ક્યાં છે? માગ લાઇનું એ ઘર છે!”

ઠીક છે, તે જોયું જશે.

આડોશીપાડોશી આ બનાવ બન્યા પછી ખુબ પાતો ફરવા માગ્યાં. પાડોશીય બોલી કે ધણીની સાથે લડતું હોય તો બાપુ! ઘેર બેસીને લટોને. ધર છોડીને જવાની જરૂર શું? ગમે તેમ હોય પછુ ધણી તો ખરે ના! વગેરે.

સાથે જોટલા પૈસા હતા તે ખુટયા એટલે ધરેણાં વેચીને શશીએ તેના લાઇને મોતના પંજામાંથી બચાવ્યો. તેને ખજર મળ્યા કે ગામમાં તેની જે મોટી જમીન હતી અને જેની આવક

ધણી આવતી હતી તે, જમીનદારની સાથે મળી જઈને જયગોપાળ પોતાનાં નામે ચઢાવી દીધી હતી. એટલે હવે બધી મીલકત તેની થઈ ગઈ હતી; તેના લાઇની નહીં.

રોગમાંથી માગે થઈ નીલમણિ કરુણ સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે બહેન ઘેર ચાલો. ત્યાં તેના લાઇબંધ લાણીને મળવા તેને કે કે થતું હતું. તેથીજ વારંવાર કહેતો કે, બહેન! ઘેર ચાલોને, મોટી બહેન! એ સાંભળીને બહેન રોવા માંડતી ને કહેતી કે આપણું ઘર હવે ક્યાં રહ્યું છે?

પરંતુ માત્ર રોવા કરવાથી કે ફજ નથી. આખી પૃથ્વીમાં એક બહેન સીવાય તેનું કોઈ નહોતું એમ વીચારી આંખ લુછી, શશી, ડેપુટી માઈસ્ટ્રેટ તારિણીઆણુને ઘેર ગઈ અને તેની સ્ત્રીને વીનવી.

ડેપુટી સાહેબ જયગોપાળને ઓળખતા. સારા ઘરની સ્ત્રી ધરની બહાર નીકળીને મીલકતને માટે પોતાના સ્વામી સાથે લડવા નીકળી તેથી શશી તરફ તે નારાજ થયા.

તેણે તરતજ જયગોપાળને કાગળ લખ્યો. જયગોપાળ સાળાની સાથે પોતાની સ્ત્રીને જોર-જુલમથી ગાડીમાં બેમાડી ઘેર લઈ ગયો.

ધણીધણીઆણી ખીજવારના વિરહ પછી ફરીવાર પાછાં મળ્યાં!

ધણે દિવસે ઘેર પાછા ફરતાં પોતાના જુના લાઇબંધો મળવાથી નીલમણિ ખુબ રાજ થઈને રમવા લાગ્યો. તેના નિશ્ચિત આનંદ જોઈને શશીનું અંતર ચીરાવા લાગ્યું.

૪

શીઆળામાં માઈસ્ટ્રેટ સાહેબ બહારગામ તપાસણી કરવા નીકળ્યા હતા અને શીકાર શોધતા ગામની, પ્રાસે તંબુ નાખીને પડ્યા હતા. ગામને રસ્તે સાહેબની સાથે નીલમણિને બેટો

થયો. બીજા છોકરાઓ તેમને જોઈ ચાલુક્યના શ્લોકને સહેજ ફેરવીને નખી, શુંગી, દંતિ વગેરેની સાથે સાહેબને પશુ સમાવેશ કરીને ઘણે દુર નાસી ગયા હતા. પરંતુ ગંભીર પ્રકૃતિ નીલમણિ અટલ કુતૂહલથી ચાન્તભારે સાહેબનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

સાહેબને કૌતુક થવાથી પાસે આઆ અને પુછ્યું: “તમે નીલાગ્રમાં ભણો છો?”

બાળકે માથું નમાવીને જણાવ્યું કે હા.

સાહેબે પુછ્યું: “તમે કયું પુસ્તક ભણો છો?”

નીલમણિ પુસ્તકનો અર્થ ન સમજવાથી મુંઝે મોઢે સહેબની સામે જવા માડ્યો.

માલ્ટ્રેટ સાહેબ સાથેના આ પરિચયની વાત નીલમણિએ ખુબ રસથી પોતાની મોટી બહેનને કહી સંભળાવી.

બપોરે કોટ પાટણ ને પાઘડીથી શણગારી જયગોપાળ માલ્ટ્રેટ સાહેબની સલામ ગયો. અરજદાર, ચોક્કીદાર સીતમ્બો વગેરેની ચારે બાજુએ મેદિની જામી છે. સાહેબને ગરમી લાગવાથી તંબુની બહાર કેપ્ટેનના બીજાની બેઠા છે, અને જયગોપાલને ખુરશી પર બેસાડી સ્થાનિક ખજાને પુછી રહ્યા છે. જયગોપાળ, તેના ગામના લોકોની નજર સામે આ ગૌરવવાળું આસન ભેગવવાથી ડુકાનો હતો અને મનમાં ધમ્મનો હતો કે તેની ધર્મ કરનારા હમણાં આવીને રિયતિ જોઈ તો જય કેવું સારું!

એવે વખતે નીલમણિને સાથે લઈને લાજ કાઢેલી એક સ્ત્રી એકદમ માલ્ટ્રેટ સાહેબ આગળ આવીને ઉભી રહી, અને કહ્યું: “સાહેબ, તમારા હાથમાં આ મારા અનાથ બાળનું કાંડું ‘સોંપું છું’, તમે બચાવો.”

અંગાઉ જોએલાં ગંભીર પ્રકૃતિ અને મોટા

આંધાવાળાં બાળકને અને આંધને સારાં ધરનું

માણસ સમજી, સાહેબ એકદમ ઉભા થઈ ગયા, અને કહ્યું કે તમે તંબુમાં પધારો.

સ્ત્રીએ કહ્યું: “મારે જે કે કહેવાનું છે તે હું અહીંજ કહીશ.”

જયગોપાળ ગમરાવા માંડ્યો. પરવારતા, ગામના લોકો કે નવાજુની ધારીને ચારે તરફ આગળ ધસવા માંડ્યા. સાહેબે લાકડી ઉગામ્યાની સાથે બધા નાસી ગયા.

પછી શશી, પોતાના બાઈનો હાથ પકડીને તે માળાપ વિનાના બાળકનો બધો ઇતિહાસ, આલોપાંત કહી ગઈ. વચ્ચે જયગોપાળ કે કહેવા જતો ત્યારે સાહેબ લાલચોળ મોઢે તકુડી ઉઠતા કે ચુપ રહે! અને સોટી બતાવી, ખુરશી પરથી ઉભા રહેવા ફરમાવી દીધું.

જયગોપાળ મનમાં ને મનમાં શશી ઉપર યુરસે થતો મુંઝો મુંઝો ઉભો રહ્યો. નીલમણિ બહેનની છેક નજીક ઉભો રહીને છાનોમાનો બધું સાંભળતો હતો.

શશીની વાત પુરી થઈ કે માલ્ટ્રેટ જયગોપાળને કટલાક સવાલો પુછ્યા. અને તેના જવાબ સાંભળ્યા પછી ઘણીવાર ચુપ રહ્યા. પછી શશીને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “અચ્ચા, આ મુકદ્દમા કદાચ મારી આગળ ન ચાલે તોપણ તમે નિશ્ચિંત રહેજો. આ બાબતમાં જે કે કરવું ઘટશે તે બધું હું કરીશ. તમે તમારા બાઈને લઈને વિના ભય ધેર જાઓ.”

શશીએ કહ્યું: “સાહેબ જ્યાં મુઠી પોતાનાં ધરબાર પાછાં ન સોંપાય ત્યાં સુધી મારા બાઈને લઈને જવાની મારી હોંમત થતી નથી. હમણાં તમે નીલમણિને નહીં બચાવો તો બીજું કાંઈ તેને બચાવી શકે તેમ નથી.”

સાહેબે પુછ્યું: “ત્યારે તમે ક્યાં જશો?”

શશીએ કહ્યું: હું હમણાં મારા ઘણીને ધેર જઈશ, મારી કે ચિંતા નથી.”

સાહેબ સહેજ હસ્યા અને ગળામાં માટળીયું
પહેરેલ, દુબળા, કાળા, ગંબીર, પ્રશાંત, મૃદુ
સ્વભાવ, છોકરાને પોતાની સાથે રાખવા
કબુલ થયા.

શશી જ્યા તેઆર થઈ ત્યારે છોકરાએ તેને
પકડી રાખી. સાહેબે કહ્યું: “બચ્ચા બીશ
નહી, આવ.”

ધુમટામાંથી અવિરલ અશ્રુ સારતાં સારતાં
શશી બોલી: “બાપુ, ભાઈ, જા ભાઈ, પછી તારી
બહેન મળશે.”

એમ કહી, ભાઈને આલિંગન કરી, તેને
માથે પંપાળી ધીરથી કપકું મુકાવી એકદમ તે
ચાલી ગઈ. આ તરફ સાહેબે નીલમણિને ડાબે
હાથે વીંટી લીધી અને તે બહેન બહેન કરીને

ભુમં મારવા લાગ્યો. એકવાર ખાઈ ફરી શશી,
જમણો હાથ સાંતવના આપતી હોય તેમ લંબાવી,
વિદીર્ણ હૃદયે ચાલી ગઈ.

વળી તે લાંબા કાળનાં પરિચિત પુરાતન
ઘરમાં વરવહુ મળ્યાં.

પરંતુ આ મીલન લાંબો કાળ ટક્યું નહીં.
કારણ કે થોડાજ દિવસ પછી ગામના લોકોએ
સાંલજ્યું કે રાતમાંજ શશીને કાલેરા થવાથી મરી
ગઈ હતી અને રાતમાંજ તેની દહનક્રિયા
આટોપી લેવામાં આવી હતી.

વિદાય કાળે શશીએ ભાઈને વચન આપ્યું
હતું કે ‘પછી મળીશ’ એ વાત પાળી રાકાઈ હતી
કે નહીં તે ખબર નથી.

દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક મુશોભિત, આકર્ષક અને ત્રિરંગી ચિત્રો

‘ગુજરાત’

ના પ્રાદેશને આપેલાં

નટરાજ, દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ, અને શ્રી કૃષ્ણનાં ચિત્રો

- નકલના અનુક્રમે છ આના અને ચાર ચાર આના રાખવામાં આવ્યા છે.

ગણ્યાંગાંઠ્યાં ચિત્રો હવે રહ્યાં છે

વી પી. થી નહીં મોકલવામાં આવે, — પોસ્ટેજ આઠ આનાની દીકાટો ખાડો

વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

૧૦-૧૪ બેકહાઉસવેન, મુંબાઈ, ૧.

સંસદ ગ્રંથાવલિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો

લેખક :

સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાખ મહેતા

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૮. રેખાચિત્રો અને ધીબ લેખો

લેખક :

સૌ. જ્યેષ્ઠ લીલાવતી.

મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

ગુજરાતના સર્વોત્તમ લોકપ્રિય નવલકથાકાર :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી કૃત

૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ.

મૂલ્ય : રૂ. ૦-૪-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ષ્ય આત્મા.

મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૪. કોનો વાંક ?

મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૫. પૃથિવીવદ્સલ.

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૬. ગુજરાતનો નાથ.

મૂલ્ય : રૂ. ૪-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૭. રાજધિરાજ.

મૂલ્ય : રૂ. ૪-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૧૦ મારી કમલા અને ધીણ વાતો.

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

૯. શાપસંભ્રમ અને ધીણ કવિતાઓ

લેખક :

સ્વ. નર્મદાસંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

મૂલ્ય : રૂ. ૦-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું.)

ગુજરાત

કાર્યાલય.

c/o 'સાહિત્ય' પ્રેસ,

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડાલ સ્ટ્રીટ, કોટ-મુંબાઈ ૧.

ઉપરનાં બધાં પુસ્તકો મેશર્સ આર. વનમાળીદાસ, બુકસેલર્સ; ટે. : જુની
સાદીઆ મહાજનવાડી સામે, ૪૯૭, કાલખાદેવી રોડ : એમની પાસેથી મળશે.

આધુનિક ઇતિહાસને ધડતાં સમાજબલો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬૮ થી]

મરુ ભૂમિમાં અદૃશ્ય થઇ જતાં માલમ પડે છે અને જ્યાં પરસ્પર સહાય એજ સ્વભાવિક ધર્મ છે ત્યાં સ્પર્ધા અસ્તિત્વમાં આવે છે, અને પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે એક પ્રકારનું ઢંઢ—યુદ્ધ મચી રહે છે. આ વલણને પરિણામે, બર્ટન્ડ રસલ જેવા વિચારશીલ પુરુષો માને છે કે, લમની સંસ્થા નાશુદ્ધ થશે, રાજ્ય બધાં બાળકોને ઉછેરશે, અને જાહેર ભોજનગૃહોમાં લોકો પોતાનો ખોરાક લેશે.

વળી ઉદ્યોગવાદનું એક બીજું વલણ એવું છે જે ધણાએ આસ્તિક લોકોનાં હૃદયને આઘાત પહોંચાડ્યા વિના ન રહે. એ ધર્મ અને ધર્મનાં સદંતર અસ્વીકારને લગતું છે. એકુનીને ઘડેલાં “ઇન્ટર નેશનલ એલાયન્સ ઓફ સોસાયલ, ડેમોક્રસી”ના કાર્યક્રમનું પહેલું જ વાક્ય “આ સંસ્થા પોતાને નિરીશ્વરવાદી જાહેર કરે છે” એવું છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં એ એકવાર આયું વલણ લોકાયત પંથના અર્થશાસ્ત્રીઓએ ‘અત્યાયુ’ હતું. એ પંથનો નેતા ચારવાક હતો. તેઓ પ્રત્યક્ષવાદી હતા. કોઇ પણ પ્રકારનાં અદૃશ્ય તત્વનાં અસ્તિત્વનો તેઓ ઇન્કાર કરતા. આકાશ તત્વ જેવી વસ્તુનો પણ અસ્વીકાર કરવા જેટલી હદ સુધી તેઓ ગયા હતા. તેઓ ઇશ્વર, ધર્મ કે નિતિવિધયક સર્વ વિચારો વિરુદ્ધ આજે જેમ કોઇ અનુની સ્વૈરવાદી (Anarchist) કે સામ્યવાદી (Socialist) અંજમે છે તેમ સખત રીતે નુખ્તેશ ઉઠાવતા. પણ ભારતના આ નાસ્તિક શીસ્તુકોને અતે કડવો અનુભવ થયો હતો કે ઇશ્વરનો અંત

આણવા જતાં તેમનોજ અંત આવી ગયો. આજ આ યુરોપીય લોકાયત પંથનું શુ યાચ છે એ આપણે જોવાનું છે. પણ યુરોપનાં આ નાસ્તિકતાંતરકનાં વલણનાં કારણો શોધી કાઢવાં એ બહુ ભારે વાત નથી. જનસમૂહનો મોટો ભાગ દુઃખ અને દારિદ્ર્યથી પીડાઇ રહ્યો છે. આ બધા લોકોને વારંવાર ધર્મશુભ્યો તરફથી કહેવામાં આવે છે કે “તેમનું નશીબજ એવું છે,” “પ્રભુની ઇચ્છા છે.” “બધું દુઃખ તેમણે મુગે મોઢે સહન કરવું જોઈએ.”—વગેરે પણ આ દુઃખી લોકો તેમને દુઃખ આપવામાં ઇશ્વરનો ન્યાય ‘મમજી’ શકતા નથી. મુડીદાર તો ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને. કારણકે તેને તો પોતાના સહભાગ્ય માટે કાષ્ઠકનો આભાર માનવાનો છે; પણ ગરીબ લોકો કને તો એવું કૈજ નથી જેથી ‘તેઓને ઇશ્વર પ્રત્યે આભારની લાગણી ઉછળી આવે, અને તેઓ એટલા બધા દુઃખી હોય છે’ કે દુઃખની તેમને પરવા હોતી નથી. અને એથી સ્વભાવિક રીતે ઇશ્વરનો તેમને ડર લાગતો નથી. આમ ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માણસ જે એ રીતે—પ્રેમથી કે લાયથી માનવા પ્રેરાય છે તે અને વસ્તુઓનો ગરીબ લોકો માટે અભાવ છે. આથી જે ઇશ્વરનો નામ હેડળ તેમને સદીઓથી રીયાયાત્તા રાખવામાં આવે છે તે ઇશ્વરની સામે તેઓ બળવો કરે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી ધર્મ એક એવી વસ્તુ છે જે આગળ ‘વધતી સંસ્કૃતિ સાથે એકાએક વધી શકતી નથી; અને એથી લોકોના આચાર વિચાર અને ધર્મ વચ્ચે એવો મોટો ભેદ પડી જાય છે કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર લોકોને ધર્મ જંગલી ભૂતકાલનાં નિરુપયોગી અવશેષ જેવોજ લાગે છે.

આ ઉપરાંત ઉદ્યોગવાદનું બીજું વલણ મનુષ્યને કલાપ્રિય નહીં પણ ઉપયોગિતાવાદી

કેટલાંક સનુષ્ય પ્રાણીઓ

——

ઓળખીતાઓને તેણે ખંચર આપી પણ દીધી હોય કે “શેઠે લાજ મંગાવી છે.”

વાલકેશ્વર બગેલી શેઠ મુસને (એ માણસનું નામ મુસ હતું) લાજ માટે પુછે. મુસ કુદકો મારી ટેલીફોન ઓળખાય અને રીસીવર કાને લગાડી ટેલીફોનનાં ભુગળાં પર મોં લગાડી લાજ માટેના મુસના પ્રયાસ, લાજવાળીઓની એકસંખી અને બદમાસી, સારી જાતની તોજ લાજ માટે મુસની ધગશ વગેરે બાબતો પર લંબાણથી વિવેચનની શરૂઆત કરે ને બોલે:—

“નારે શેઠ, આઉં સુમેરમે છે બન્ને નલ-બખર લાજ ગીન્યાસબ્યો.”

પણ અમારા શેઠ મુસની ખાસીઅત આબાદ જાણતા. “દારતાને મુસ” શરૂ થતાંજ એ મુળ મુદ્દાનો સવાલ “લાજ આવી કે કેમ?” ને પુછી લેતા અને તેનો હકારમાં જવાબ જાતાં ટેલીફોનનું રીસીવર પાછું જ્યાંનું લાંબું ઓ ચાલી જતા, અને મુસાજ પોતાનું લાંબુ વિવેચન ટેલીફોનનાં ભુગળાં પાસે કરી, સામી બાજુ તેમની વાત કોઈ સાંભળતું નથી એ પ્રતિતી મોડી મોડી થતાં ચાટ પડી, બળડતા, ચટકતા પાછા પોતાને રથાને આવી બેસતા અને એકદર દુનીઆ તરફ તિરસ્કાર વર્ષાવતા.

ઘણાં ખરાં લપ વૃદ્ધ હોય છે, અને એવું પણ બને છે કે આપણાં નજીકનાં સગાંઓ, પાસેનાં વડીલો એવાં ‘લવરી’ હોય છે. કોઈ કાકા તો કોઈ મામા તો કોઈ માજી કે કોઈ કુખ્યાના સપાટામાં આવી જઈએ તો મને કમને પણ એમનો અગાઉ પાંતરીસ વખત સાંભળેલો જ્ઞાનાનો અહેવાલ, કે જીવનના કોઈ પ્રસંગનું

બ્યાન કે ન્યાતાના કોઈ પ્રસંગ કે બનાવની એમની દૃષ્ટિએ લાંબી નુકતેચીની અને સમાસોચના આપણને ધીરજથી સાંભળવી પડે.

લપની વાત હંમેશાં કંઠાજારૂપ હોય છે. મેધાના ચમકારા, હાસ્યનાં છાંટણાં, નવીન દૃષ્ટિબિંદુ કે રસની જમાવટ લાંબી હોતી નથી એવું એવું હોય તો વળી એવી વાત કરનાર લપ કહેવાયજ નહીં. લપ અથવા લવરી તો એકજ સરખે અવાજે, સાંભળતાં જરા પણ સ્વાદ કે મજા ન આવે એવી રીતે પોતાનું પીંજણ કુર્ચેજ જાય છે.

લપને બોળાં, બોળું કે બોળીંગણુવી કે પોતામાં જ મશગુલ (self-centred) ગણુવી એ શંકાનું હું પોતે તો સમાધાન નથી કરી શક્યો. કેટલાંક આપજળથી આગળ વધેલાં અને પોતાના ધંધામાં પાવરધાં માણસ પણ વાત કરવા માટે સારે લપ થઈ પડે છે. એમની વાતચીતમાં હર-હંમેશ, ચોવીસે કલાક એમનાં પોતાનાંજ પરાક્રમ, એમની હાડમારી અને એમની મુશ્કેલીઓ, એ મુશ્કેલીઓની સામે શ્રવામાં એમણે બતાવેલી ચાતુરી, ચાલાકી, હીંમત અને જીદ્દિ, એમની આશાઓ, એમની મહત્વાકાંક્ષાઓ, એમની ભાવનાઓ, એમના સિદ્ધાંતો, એમના અનુભવો, એમનાં સ્વપ્નાં અને એમનાં મનોરાજ્ય એમ બધું પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમનામય હોય છે. જ્યારે મજા ત્યારે તમારે તો ઘણા વખત સાંભળ્યું હોવા છતાં પાછું એમનું જીવનચરિત્ર પહેલેથી છેલ્લે સુધી સાંભળવું પડે. આવી રીતે મારા એક મિત્રનું જીવનચરિત્ર મારે એને સ્વમુખે લગભગ સાડત્રીસ વખત સાંભળવું પડ્યું હતું.

કેટલાંક લપ બોળાં ભટાક હોય છે એ પણ ખરું. એમની વિચારશક્તિ-કલ્પના ચાલતી નથી હોય છે—અરે પંજાબ મેલની ઝડપથી દોડે છે. એક પ્રસંગ બન્યો હોય કે એક દૃષ્ય જોયું હોય તો

તેની એમના મન પર જે છાપ પડે તેનો ચીનાર એ બીચારાઓ દુઃકમાં થોડા. શબ્દોમાં આપી શકતાંજ નથી. લંબાણ, વિગત અને પુનરાવર્તનનો એમને રોગ થયો હોય એમ લાગે. ઘણી વખત તો આપણને એમ પણ લાગે કે આવી બીચારી લપો કે બાપડી લવરીઓ માંદગીના છેડા સુધી કોઈ દિવસ ધરાધને પોતાની વાત કોઈને કહી શકતાં હશે કે ?

આવી લપ સાહિલના ક્ષેત્રમાં ઝુકાવે તો ? વાતજ ના કરો. એ નાનકડી કવિતાઓ કે નવલિકાઓ કે એકાંકી નાટક તો નાંજ લખે. એ તો મદોકાઓજ ઉપાડે, અને નવલકથાઓ લખે. તે પણ એક બે લાગની નહીં પણ સાત સાત, આઠ આઠ, અને બાર બાર પુસ્તકો લખે, અને નાટક લખે તો તે એટલું લાંબું ચાલે એટલું લાંબુંજવા દેયો. દુઃકમાં એવી લપોની સાહિલ

[બીજાં વિચીત્ર પ્રાણીઓની ઓળખાણ આવતા અંકમાં]

કૃતિઓ સાહિલના ઓમાઘડની ગરજ સારે.

એવું લપ નામનું પ્રાણી ન કરે નારાયણ અને એક જાહેર વક્તા હોય તો વળી એક લો શ્રોતાઓની અવદશા ! તેને બોલવા ઉભું કરવામાં આવે તો વળી બંધજ ન પડે. પણ સદ્લાંબે એવી લપોને વખતસર અટકાવી વચમાંથીજ બેસાડી દેવાં મારેજ પ્રમુખ નામના પંતુલઓની શોધ થઈ છે. અને એવા સરનશીન અને અધ્યક્ષ નામથી ઓળખાતા પંતુલઓ લપોને કીક કાણુમાં રાખી શકે છે.

લપની તરફણમાં બોલવા માગીએ તો કહી શકાય કે એમને સ્થળ અને પ્રસંગના અનંદાય હોતા નથી. એમના વિચારો ગહન, લાપતાઓ તાગ ન લાગે એટલી ઉડી, ધીરજ અપરંપાર, ઉઘમ નિરંતર, વાણીનો પ્રવાહ અરંખસિત, દ્રેક્સાં અને જડબામાં ઝાઝું જોર વગેરે વગેરે.

— બહાર : : : પડશે —

સંસદ-અંચાલ લ પુસ્તક - ૧૧

અ. ખુશાલ તલકશી શાહ કૃત

(પુસ્તક આકારે) **મોહન માયા** (અતુરંકી નાટક)

લપો :

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ ૧.

તેજબા

૩૩૯૬૧

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૬ થી]

સો સો સામંતો દુકરાણાને લેવા આવ્યા. દાસી સાથે ઝોળલ પડદામાં તેજબા નીચે ઉતરી; લોકલાગે એને ધીમાં પગલાં ભરવાં પડતાં હતાં.

તેજબાને લઈ સૌ ગઢ ઉપર આવ્યાં.

ઠીલ માં દોડા દોડી થઈ રહી. ‘બા પધાર્યા’ ‘બા પધાર્યા’ કહેતી ખવાસણોએ દોટા દોટ કરી મુરી.

તેજબાના ઉનારા વચલા ખંડમાં હતા. ખંડ શણગારવામાં મણા નહોતી કરી; દીવાના પ્રકાશમાં તેજબાની આંખો અજીતને શોધતી હતી.

એક ઘરડી ખવાસણ તેજબાની મનોદશા સમજી. એણે પાસે આવી કહ્યું: “બાપુ હમણે પધારશે. સામે ગામ સીધાવ્યા છે.”

“કયારે?”

“છેક હમણે. આખો દી એન નથી પડ્યું. ધડીકમાં દરબાર ને ધડીકમાં ગઢ એમ ફરવામાં જ દી ગાળ્યોતો. નમતા પહેરે સામા ગામનાં માણસો આવ્યાંતાં. કહેતાંતાં કે વાઘ વાઘણની એક નેડીએ ઘાણ કાઢ્યો છે. ફેંકે જીવ લીધા છે, ને હજીએ એ વકરાએકાં ફરે છે, આખા ગામનો જીવ પડીકે બધાયો છે.”

“પડી?”

“અટલું સાંભળતાં બાપુ તરવાર ને ભાલો કરી માણડાને લઈ ધાયા. કહેતા ગયા છે ‘હમણે આવું છું.’”

x

x

x

તેજ બારીએ ઉભી ઉભી જોવાં કરે છે. એને ખાવા પીવાનું કયાંથી ગમે? સંધ્યાનાં

ઝાંખાં અજવાળાં જોતી એ બારીએ ઉભી રહી.

ઘોડીના ડાબલા સંભળાયા. તેના કાન સતેજ થયા. એણે રસ્તા પર જોયું. કાડી ઘોડી ચારે પગે ઉઠળી રહી છે. જમીન સરસી પડી પડી એ ઉછળે છે.

ધડીમાં ઘોડી રાજગઢમાં આવી.

ઘોડી ઉભી રહે એ પહેલાં દાકાર કુદી પડ્યા. લખુલાને ઘોડી આપીને મહેલમાં ગયા.

૫

રાત્રિ શરુ થઈ ગઈ.

અમી વરસાવનો ચાંદો ઉઝો, પણ ઉગતા ચાંદાને જુતાવળ જેવી કાળી કાળી વાદળોં એ ઘેરી લીધો.

ચાંદની ન ખીલી.

અજીતના આનંદનો પાર નહોતો. તેજ સાથે વાત કરતાં એને શર શર લોહી ચઢતું હતું.

જમીને નેડલી ધડીક, અગાશી ઉપર આવે છે.

અજીતે જોયું ડુંગરો શાંત ઉભો હતો. દોષ વીરને માથે એનો ફેંટા શોભી રહ્યો હોય તેમ ઉપર ગઢ શોભી રહ્યા હતા; નીચે રાજગઢ ઉભું હતું.

ગઢ પુરો ધાય ત્યાં ઉંડી ખીણમાં એક સરોવર પથરાયું હતું.

અજીત તેજને લઈ નીચે ઉતર્યો. ફરતાં ફરતાં બંને ગઢની પેલી પાર પહોંચ્યાં.

ડુંગરાની ધાર પુરી થતી હતી: નીચે ઉંડે એક તળાવડી લહેરતી હતી. ચોમાસે ચોમાસે ડુંગર નહાતો ને તળાવડી એનું પાણી ઝીલી લેતી.

ડુંગર નહાતાં થાકે નહીં; તળાવડી ઝીલતાં થાકે નહીં.

પાણી ઝીલી ઝીલી એવું હૃદય વિશાલ
બનતું ગયું, યુગ તળાવડીને ફેંકાણે આજે તો
‘મોટું’ સરોવર લહેરીમાં લે છે.

‘કુગરન’ ધાર ઉપર બેસી ઘણીએવાર
અછતે કુગરને બેટતાં તળાવડીનાં નીર
નીલાઈમાં હતાં. કોઈ દી વડેલી સવરે ને કોઈ
દી આથમના સુરજ વખતે એ લાં આવતો.

આજે તેજને એ રથગળનાવવા એ તલપી
રહ્યો હતો. બને લાં આંખાં.

એક મોટી શિલા ઉપર બંને બેઠાં.

શાંતિની એક પળ પછી તેજે ધીમેથી
પ્રશ્ન: “તેલાં વાઘ વાઘણનું શું થયું?”

“બંનેએ ફેર વર્તવ્યો” તો. ટૂંક હયા કરી
હતી. હું ગયો ભરે એ ગામને પાદર લીલી કુંડમાં
પડ્યાં’તાં. લોકો બીચારા ઘરમાં પેરડી રહ્યા’તા.

પકારો સાંભળી બેઠે ઉઠ્યા આંખાં,
ભાલાથી વાઘ તો વીધાયો, પણ વાઘણ છટપટી
ગઈ. માણસોએ પાંચી પાની નહોતી કરી;
જેમ તેમ એને રોટ્ટી: વાઘણ હુંગરો વગી
ગઈ, હું અહીં આવ્યો. વાઘણના તિકાર વળી
કોઈ દી કર્યું.”

તેજબા ખીચુ તરફ જોઈ રહી હતી,
સરોવરનાં પાણી સાથે એને નાચવાનું મન
થઈ જતું.

“તેજ! પેલો ચક.....”

અછત થંભી ગયો. એને થયું જાણે કોઈ
દિસક પ્રાણી આસપાસ ભમે છે. બીજી પળે
એણે ધાર્યું એ તો દિવસના ભયંકાર.

“તેજ! પેલા ચક પરનાં કમળ નથી
બુઢાંતાં...”

તેજ સરોજ હસી.

એકાએક અછત ઉભો થઈ ગયો. હાથ
તરવારની મુક ઉપર પડ્યો; એણે તરવાર
ચેપી.

દિવસની વકરાએડી વાઘણ ભમતી ભમતી
અહીં આવી હતી. સામા પથ્થર પાછળ
લપાઈ એ વેર વાળના જૈઆર થઈ હતી.

વાઘણ કુદે એ પડેલાં અછતે પાસે જઈ
તરવારનો ધા ફેંક્યો: વીનળી જેડી તરવારે
ચમકારો કર્યો.

વાઘણની ગરદન ઉપર ધા પડે એ પડેલાં
એ કુદી; એક છત્રંગ ભરી ને પથ્થર સાથે
અંધારાઈ; તલાવરના એ કકડા થઈ ગયા.

વાઘણ ખુબ ઉરકેરાઈ.

રાજપુતના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો.

એ કટાર કાઢવા વાંકો વળ્યો. લપંકર
ધુધવાટ સાથે વાઘણ એના ઉપર ધસી.

છેડાએડી વાઘણે એક ધાપો અછતના ખભા
ઉપર માર્યો. માંસનો લોચો નીકળી પડ્યો ને
લોહીની ધાર ચાલી.

તેજબા રાજપુત કુંવરી હતી. ભયનું એને
ભાન નહોતું, પણ અનુભવા પ્રદેશમાં, પતિના
પ્રથમ મીઠનમાં આવી પડેલું વિદન એને
શુંચરી રહ્યું હતું.

અછતનું લોહી એનાથી ન નેવાયું.
પોતાની નાની કટાર કાઢી એ ધસી.

લાંબો રસ્તો હોડી એ સીધી દેડી. આડો
એકજ નાનો પથ્થર હતો: એક છત્રંગે તેજ
પથ્થર ને વળગી.

પણ નવા મહેમાનને ખચર નહોતી કે
પથ્થર નીચે ખીચમાં જવાનો પગધાર છે.
પથ્થર એના મથાળે પડ્યો’તો.

ગેવાળીઆ ઘર ઘર રમી પથ્થરો ગોઠવતાં,
આજે કોઈ ગેવાળીએ પગધારને મથાળે પથ્થર
ચુક્યો’તો.

તેજબા નહોતી જાણતી; જાણતી હોત
તોએ ઘણીની વહારે જતાં એ જુલો જાત.

પથર ઉપર જખર દબાણું થયું. એકજ પળમાં ડગડગડ કરતો પથર તેજબાને લઇ પગથાર ઉપર થઇ ધબાક દઇ પાણીમાં પડ્યો. મોલ મોલ જેવડાં મોઝાં ઉછળ્યાં, બાણે કોઇ રાક્ષસી નાચ કરવા લાગી.

વાઘજીને મારી અછત પાછો ફર્યો. વિજયનો હર્ષ એની આંખમાં તરતો હતો; એક ડગણું આગળ વધતાં એણે ધબાકા સાંભળ્યો. એ ચમક્યો, એણે દોટ મુકી ધાર ઉપર આવતાં અછતે જોયું એની માનીતી તલાવડી આજે ગાંડીતુર બની છે.

અછત બધું સમજી ગયો. એણે ઉપરથી-જ જીસકો માર્યો. 'હર હર મહાદેવ'ની કારમી ચીસ ચોમેર ફેલાઇ ગઇ. લાંબી લાંબી વામો ભરતો અછત પોતાનું રત્ન શોધવા લાગ્યો.

આખી તલાવડી-સરોવર-ડોળી વહ્યો પણું તેજ એને ન મળી.

મેંડેડો કુબકીઓ ખાધી પણ એને તેજ ન મળી.

અછત નિરાશ થયો એનું વીર શરીર પંચા કાઠ્યું. કદીએ ન પીગળે એવા હૈયામાં ડોકનો સાગર કેલટયો; આંખે આંસુ સર્પાં.

ખીન્ને પ્રપત્ન પણ નિષ્ફલ મયો.

કોંઠે જેસી અછતે 'મારી તેજ ! વલાલી તેજ !' આમ બોલ્યા કહ્યું. શાંત ખીણમાં માત્ર એના પડવા પડતા હતા.

કીસો આખો ખળભળી ઉઠ્યો. સોને બાણ થઇ. મોટા મોટા તારા પડ્યા પણ કાળરૂપ પથર નીચે દટાએલી તેજ કોઇને હાથ ન આવી.

x x x

રાજગઢ સુનું પડ્યું-છે.

ચૈત્ર સુદી પુનેમ ઉપર રાજગઢના મેદાનમાં એક મેળો ભરાય છે. દૂર દૂરથી ધણાં માણસ ત્યાં આવે છે.

સૌ કહે છે મેળાને દિવસે ઉગતા સુરજ સાથે એક કમળ સરોવરનાં જળમાંથી ઉગે છે. ધરડાં વાત કહે છે: "એતો તેજબા ઉગે છે."

મેળાને દિવસે અંધારે ઉત્તર તરફથી એક યોગી ઉતરી આવે છે. મેળા તરફથી ગઢ તરફ કે રાજગઢ તરફ એની આંખ સરખીએ નથી જતી. સરોવરના એક પથર ઉપર એ બેસે છે. આતુરતાથી કમળની રાહ જુએ છે, સુરજ ઉગે છે ને સરોવરમાં ઉડે ઉડેથી એક કમળ તરી આવે છે. કમળ બાણે હવામાં નાચી યોગીને પ્રણામ કરે છે.

યોગી એના તરફ પ્રેમભરી નજરે જોઇ રહે છે. કોઇવાર એની આંખમાં આંખાં આંસુ દેખાય છે. એક અંજળી ચઢાવી એ ઉભો થાય છે

ધીમે પગલે-અતિ ધીમે પગલે યોગી પોતાને રસ્તે પાછો જાય છે.

હજી વખત છે

ઈન્કમટેક્સ બચાવવા માટે મળો.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

ઈન્કમટેક્સના અનુભવી.

પેહેસો માળ, લાલસિંગ બીલ્ડીંગ, મંગળદાસ મારકીટ પાસે, મુંબઈ

સંબોધનના પ્રકારો

—:(૦):—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૮ થી]

સીવાય આ નવા જમાનામાં ખીજું એક પણ નામ ચાલી શકેજ નહીં એમ એમણેજ મારા પિતાને કહ્યું હતું. “અંગ્રેજો ‘ઓલ્ડ બોય’ અને ‘ઓલ્ડ ગર્લ’ કહે છે કેની અને પારસીઓમાં પણ ‘દીકરા’ ને ‘દીકરી’ ક્યાં નથી કહેતાં! આપણે દીંદુ લોકોજ એવા કે કશામાં સુધરીએ નહી.” એમના મતના સમર્થનમાં એમણે ઉમેરેલું. પણ મને કે આવાત ગમી નહીં. સારે તો ‘બહુ-બધી’ ‘છોકરો-છોકરી’ ‘બહુ-બહુડી’ કેમ નહીં? અને દુખગા બહુશે સારે તો ‘પોયરા-પોયરી’ કરવા માંડશે. ના બાપ, આ વાત તો મારે ગમે કે ઉતરી નહીં.

‘પણ સારે શું?’ મારાં લગ્ન જેમજેમ પામે આવ્યાં તેમતેમ મારા મનમાં વધારે ને વધારે ગડગંડ થવા લાગી.

કેટલાક પુરુષો પત્નીને અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પતિને ‘સાહેબ’ કહે છે મેં એની સાથે વાક્ય ગોઠવી જોયાં. “કેમ સાહેબ! આ ગમશે કે?” “સાહેબ! હું ભુલેશ્વર જાઉં છું.” કે કામ છે?” શ...શ...શ...કેવું વિચિત્ર લાગે છે? મારી ચતુર પત્ની તો મને હાલનાં ને ચાલનાં ખતાવ્યાંજ કરે. કહેશે “ના, એમ નહીં. તમે સાહેબ સારે હું મઝમ” નારે, મઝમ તો ભારે પડે. અને ઘેરીને ‘સાહેબ’ ને ‘સરકાર’ કહેનારા જુદા, હું નહીં.

મને એકવાર અંગ્રેજ ‘ડીઅર’ અને ‘ડાર્લીંગ’ હાખલ કરવાનો વિચાર આવ્યો. પણ કમળા બહુ અંગ્રેજ બણી નહોતી. અને કોઈ કોઈ ગયાં હોયજે ને ડીઅર ને ડાર્લીંગમાં પાત કરનાં હોયજે અને એને ખીજું કે આવડે નહીં નારે. કેને તો થાય કેની? અને બધાં

મસ્કરી કરે તે જુદાં. એવું વિદેશી નામ કે કામનુંજ નહીં. એમાં સ્વદેશી રહેલ પણ કે આવે નહીં.

લોકો ઘાટી અને તોફારો તો કહે પણ પોતાની જાતેજ પોતાને ‘શેઠ’ અને ‘બાપ’ કહી બોલાવે છે. મારા વજીલ કાકાનાં નવાં વહુ હતાં કેની તે કાકા ગુસ્સે થાય સારે પટામણું મોં કરી “શેઠ! શેઠ! આમ તો જરા જુઓ! મારા પર ગુસ્સે થયા છો કે? જુઓ શેઠ હોં, આજે હું તમારી સાથે બોલવાની નથી.” વગેરે, અને વજીલ કાકા પણ એમને ‘બાપ’જ કહેતા. હું નાનો હતો સારે જાનુંમાનું આ બધું સાંભળેલું. મને તે વખતે એવું હસવું આવે! એવું હસવું આવે! અને હજુ પણ એ વાત યાદ આવે છે સારે દસી પડાય છે. જો કે નવી કાકી તો પાટોચણો આગળ ગર્વથી કહેતાં કે અમારે ત્યાં લોકની માફક કોઈ દહાડો ટુંકારે બોલાવવાનો રીવાજ નથી.

કેટલાક લોકોને હજુએ વહુનું નામ દેતાં શરમ આવે છે. કે કામ હોય તો ‘તમારી લાભી’ ને મોકલો, અને ‘તમારા લાખ’ને જરા આમ બોલાવોને. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ તો ‘તમારા દીયર’ અને ‘તમારા દીકરા’નીજ વાત કરશે. બહુ થાય તો વળી ‘જો’ અને ‘એમને’. આખી દુનીઆમાં વીસમી સદી ચાલે છે સારે આપણી દુનીઆમાં અરાદર્મી સદી પણ હજુ પુરી નથી થઈ. આપણે કોઈ દિવસ સુધરવાનાજ નથીને.

મારા પ્રાણુલાલ કુવાના ઘરમાં હજુ ‘મારા ધરવાળા’ અને ‘મારી ધરવાળી’નો પ્રકાર ચાલે છે. મારા કાનમાં તો દમેશા એવું કોઈ બોલે સારે ઘોડાવાળો ને ઘોડાવાળીનાજ બહુકાર સંભળાય. એના કરતાં તો સાત લવ કુંવારા રહેવું સારું તે એવું કોઈ કહે તો નહીં.

કેટલીક સ્ત્રીઓ કાગળમાં પતિને “સાહાબ-શાબન-પ્રાણુનાથ” લખે છે. જાણે પુરુષોને

સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય શૌભાગ્ય વિના ખીજે કે
ધંધાજ નહીં હોય! અને કેટલાક પુરુષોએ સ્ત્રીને
'સૌભાગ્યવાન'ને નામે સંબોધે છે. પણ પોતે
હવતા છે એનું ઈર પગે એને યાદ દેવડાવવાની
કે જરૂર? અને સ્ત્રીઓએ એની મુરખી હશે કે
આવું દેખીતું સ્વલ્પ એકદમ વીસરી જઈ શકતી
હશે! ના, ના, આવું મુરખા જેવું તો હું કે
કરવાનો નહીં.

હું કોલેજમાં હતો સારે સંસ્કૃત નાટકો
વાંચતી વખતે મને 'અર્ચ'પુત્ર' અને 'મિત્રે' કે
'દેવી' વિશેષણો આવતાં તે બહુ સુંદર લાગતાં.
કમલા 'મિત્રે' કે 'દેવી' તો બહુ સહેલાઈથી થઈ
શકે પણ મારાથી કે 'અર્ચ'પુત્ર' થવાય નહીં.
પેલા ભામિનીમૂર્ખાણના ભટ્ટએ થતું તેમ મારાએ
લખ્યા 'કેદારી સાંભળે તો મારી સ્ત્રી મને 'પુત્ર'
આખી તલાવડી-સીતે મારી મસ્કરીજ
પણ નેજ એને ન મળી. 'ગ કામ છે.
'સે'કેડો હુબકાઓ ખાધી પણ એને
ન મળી.

અચ્છત નિરાશ થયો એનું તીર શરીર
કંપવા દ્રાગ્યું. કદીએ ન પીગળે એવા હૈયામાં
શોકનો સાગર કેલટયો; આંખે આંસુ સર્વાં.
ખીજે પ્રયત્ન પણ નિષ્ફલ ગયો.
કાંઈ ખેસી અચ્છતે 'મારી નેજ! વહાલી
નેજ!' આમ બોલ્યા કર્યું. શાંત ખીજમાં માત્ર
એના પડ્યા પડતા હતા.

કરુંજ શાનો! જેનાથી સધાજી રીસાયાં તેનાથી
વળી કમળા રીસાયા વગર રહે!

આમ ને આમ લમ્યા એ દિવસ પહેલાં હું
છેક ગુજરાતી હેમરેટ બની ગયો. અને 'આ કે
તે'ના વિચારોમાં મને પીકી ચોળી તેનું એ ભાન
રહ્યું નહોતું. મારા સસરાજ એમની પત્નીને
'પંડિતા' કહેતા તે તો મણે ઠીક; કારણ કે મારાં
સાસુ જરા દોઢ ડાહ્યાં હતાં. પણ મારા કાકા સસરા
તો એમની વહુને 'અક્કર' કહેતાં, જે કે બીચારાં
ડાહ્યાં હતાં તો પણ. આ સીવાય પણ સાંમે' બહુ
હસવા જેવા પ્રયોગો સાંભળ્યા. નરભેરામભાઈના
ઘરમાં 'કીકાની બા' અને 'કીકાના બાપા'
કહેવાનો રીવાજ હતો. લોકો 'અહીં' કહે છે એ
કરતાં તો એ સારું પણ એવું કહેવાનો તો મને
સ્વપ્ને પણ વિચાર આવે નહીં.

મારો સાગો પ્રિતમરાય એની પત્નીને 'કાલી'
કહેતા તે મને ગમ્યું. પણ કમળાએ રોજ રોજ
એ નામ સાંભળેલું એટલે એને એમાં કે
ત્રીનતા લાગે નહીં એમ ધારી એ વિચાર માંડી
યોગીન જેમાં નૈસર્ગિકતા ન હોય તે નામ
યોગી

રહે છે. કાઠ્યાં કેટલાંયો છું. આવતી કાલે મારા
આંસુ દેખાય છે. મારા મિત્રો ધારે છે કે હું
હિંમત બન્યો છું, એમને
ધીમે પગલે-અતિ ખતર હોય! એક
પોતાને રસ્તે પાછો જાય 'હી સુએ એમ માની

માના નિર્ણય પર

હજી વખત છે

કુન્કરેક્ષા બચાવવા મારે મળે.

પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈધની કું.

કુન્કરેક્ષાના અનુભવો.

મારી મુશ્કેલીમાં

શે. માત્ર નીચે

પણ નામ

મનુષ્યો નોંધે.

નોંધે કે જે

યે છતાં પારકાની

જેમાં

સન્માન અને સ્નેહ બંને દેખાય. તે શ્રવણ મધુર અને અર્થસુંદર હોવું જોઈએ. ઉપરાંત, લાડ અને નવીનતા પણ જરા દેખાય. બસ, આટલું હશે તો ચાલશે.

પણ આ બધા જવાબો આવતાં તો વાર લાગશે અને કાલે હું પરણી જઈશ. ત્યારે શું થશે !

x x x
જડ્યું ! જડ્યું ! જડ્યું ! મને એકદમ

કુદવાનું મન થાય છે; પણ એટલી મહેનત પછી મને એ સુઝ્યું છે કે મહેનત કરી ન હોય એવા અધિકાર વિનાના માણસોને એ કહેવાનો મારો વિચાર કેં થતો નથી. તમે મેં કરી તેટલી મહેનત કરી એટલાં બીજાં નામોની શોધ કરી મને લખી જણાવશો ત્યારેજ આ અપૂર્વ સંબોધનની ભેટ તમને મળશે. ત્યાં સુધી એકલી કમલાને માટે મેં એ 'રીઝર્વ' રાખ્યું છે.

સુંદર અને આકર્ષક કામ કયાં છપાવશો ?

સાહિત્ય પ્રેસ

માં

કે જ્યાં, ઓઈરોની તાત્કાલિક બજાવણી, નવાં ને સંપૂર્ણ સાધનો, અનુભવી કામદારોની સેવા, ફેળવાએલા વ્યવસ્થાપકોની દેખરેખ

ને

સૌથી કીકાયત ભાવ

આ બધાનો સામગ્રી લાભ લેવો હોય તો. તમારું સઘળી જાતનું ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી છાપવાનું કામ

એક વખત આપી દ્રાયલ મેળવો.

લખો:—

મેનેજર 'સાહિત્ય' પ્રેસ,

૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડાઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

મારી હકીકત

[અનુસંધાન ૫૪૬ પારથી]

નિકળેલાં એના બાળભોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો બહુજ છે—એ સિવાયે બીજી ઘણી પોથીયો—લાંગવત, ચંડીપાઠ, આદિલઈ જે છપાઈજ નથી.

શિક્ષામાળા પુસ્તક રજામાં ત્રિકોણ મિતિને વિષય જે ઝીણા બાળભોધ અક્ષર છે તે એનો પહેલો લખેલો. એના સહુથી સરસમાં સરસ બાળભોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો ગુજરાતી વિદ્યા ઉદ્દેશ લાલ ને સંતોષ અને મરેડી ડમાગનનું બીજ ગણિત છે. ગુજરાતી અક્ષરવાળાં પુસ્તકોમાં ભૂગોળ વિદ્યા (ઝીણા અક્ષરની), પહેલી છપાયેલી સંસાર ચોપડી અને મંડળી મળવાથી થતા લાલનો નિબંધ. પિંગળ પ્રવેશ પહેલી આગ્રસિ ને રસ પ્રવેશ પણ એનાજ લખેલા છે. મેં એના બાળભોધ અક્ષરનો સરસમાં સરસ નમુનો રાખવાને મુનેરી કાગળ ઉપર ચંડી પાઠ લખાવ્યો હતો જે તેણે મોટી ધીરજથી ને સફાઈથી મોટે અક્ષરે લખ્યો હતો—પણ એ પોથી કાકતર ભાડે દાણની નજરે પડેથી એણે પોતાની લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની ઇચ્છા દેખાડીને લઈ લીધી—હું ધજોજ દલગીર જઈ કે તે તેની પાસે પણ ન રહી—પુઠું કરાવવાને કાકતરે બહાર કઢાડી હતી એવામાં કાંઈ ચોરી ગયું. લાલશંકર કહેતા કે 'દમારા જેરવીસનાં ખાતામાં એક દક્ષણી લઈયો હતો તેના જેવો તો મુંબઈ પ્રેસિડેન્સીમાં નહોતો ને તેના પછી તો હું એક રહ્યો જઈ પણ હવે અવસ્થાથી અક્ષર જીતરીગયા છે !

એટલા ઉઘમની સાથે ધર ચલાવવાની કાળજી રાખતા—મારી માએ જે વરસ ખાટલો ભોગવ્યો તેની ખટપટ કરતા—એ જરે સુરત રહેતા તારે છાપખાનાવાળાના આગ્રહથી સુરતથી કાંપી લખી પોસ્ટમાં મોકલતા. લખ લખ લખ એજ એનો ઉલોગ.

એટલો ઉઘમ એમને લોકને એવું લાગશે કે તે લોભી હતા પણ નહીં. ઘરમાં કુટુંબને સારી હાલતમાં રાખવાને માટે પરાણા દોસ્તોની ખાતર કરવા માટે અને ન્યાતેમાં જંગળો કહેવાતા હતો તે તેવા હમેશ કહેવાયે એટલા માટે અને અંદર તો પોણું હતું માટે એને ઉઘમ કરવો પડતો—તેમાં વળી કાલો દીકરો દેશાવર ભોગવે તે પ્રમાણે છાપખાનાવાળા એનાજ અક્ષર પસંદ કરતા તેથી તેઓ એનેજ મહેનત આપતા—આપુ હરશેઠ દેવલેકરે તો ખરીજ ભક્તિ દેખાડી કે એના મુઠાં પછી કાંઈ ગુજરાતી પુસ્તક બીજની પાસે લખાવી છપાવ્યું નથી.

રાહરઆદાલતમાં રજા છતાં એણે વકીલ મુનસફની પરીક્ષા ન આપી તેનું કારણ એ કે તે તરતના લાભને વધારે જોતા, અને વકીલ થઈ ખુશામતને તથા મુનસફ થઈ લપરીના કૃપકા સાંભળવાને ઇચ્છતા નહીં. તેઓ કહેતા કે 'લોકો સરકારી કામદારોને માન આપેછે પણ તેઓને ટોપીવાળાં એના કેટલા કૃપકા સાંભળવા પડેછ ને તેઓને કેટલી અંદરખાનેની ખુશામતથી નિભવું પડેછ ને હમેજ જણાયેછ.' 'દેશવરે મારા કાંડાંમાં જોર મુકયુંજ એટલે માટે નચિંતથી રળવાનું છે; મોટા કામમાં હાથ ધાલવાથી કેટલીક નીતિને આથે મુકવી પડેછ.'

એક વખત વિદ્યારામ શિરસ્તેદારે લાલશંકર ને કહ્યું કે 'મારું એક પુસ્તક લખવું છે તે ઘેર આવીને લખો.' મારા આપે જવાબ દીધો કે 'ઘેર આવીને તો નહીં લખું મારે ઘેર લખું' એ અને બીજે કેટલેક પ્રસંગે સ્પષ્ટ ભાષણ કરેલું તેથી તે શિરસ્તેદાર મનમાં નારાજ હતો ને ઊંચે પગારે વધવા દેતો નહીં. પણ જુનો, પુસ્ત ને હોશિઆર કારકુન પડ્યો એટલે તેનાથી તેને કઠાડી મુકાવાયો નહોતો.

લાલશંકર સંપૂર્ણ સારી સલાહ આપતા—શાંત રીતે તડને લઈ જવાખ દેતા—તેમ વહેવારમાં પણ ઘણું ચોખ્ખા રહેતા. પોતાના ધરખરચનો દિસાખ લેતા—રૂપિયા પેટી ઉપર મુકાવી કાપી આપતા—દુનિયાદારી સમજતા.

આગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ*

સ વાલ-સાહિત્ય પરિષદે અસાર સુધીમાં મોટામા મોટું ને સારામાં સારું કામ કર્યું છે?

જવાબ-અસાર સુધી સાહિત્ય પરિષદે મુખ્ય કામ તો એ કર્યું છે કે જે જે ગુજરાતી-ઓ ગુજરાતની એકતામાં ને સંસ્કૃતિમાં માનતા હોય, તેવાઓને એકા આપ્યા છે. આને પ્રતાપે ગુજરાતના લાવિમાં બ્રહ્મ રાખનારાઓ એકઠા મળી સહ્યા છે. હું તો ગુજરાતની રાષ્ટ્રીયતામાં માનતા હું; એટલે મારી નજરે આ સેવા નાનીમુની નથી. આ ગુજરાતી રાષ્ટ્રીયતાને હોદી રાષ્ટ્રીયતા નેકે વિરોધ નથી.

સ.-પ્રતિ કે રાષ્ટ્રીયતા અને આખા દેશની રાષ્ટ્રીયતા એ બે એક સહે કેમ સમજાય?

જ.-હું તો પરોવેથી માનું છું કે હોદી રાષ્ટ્રીયતાનું શિખર પ્રાંતિક રાષ્ટ્રીયતાના ધાંધલા ઉપરજ સ્થાનું ને-એ નેને આપમે હાંદુસ્થાનમાં પ્રાંત કહીએ છીએ. તે પ્રાંતો નથી, પણ સંસ્કાર, સમાજ, સાહિત્ય અને કેટલેક અર્થે સમાન લોહીનાં અનેલાં નીરાળાં રાષ્ટ્ર છે. આ નીરાળાં રાષ્ટ્રીયતા અને સંસ્કારી અસ્મિતા એજ આપણો ધર્મ છે. અને એજ ધર્મને અનુસરતા આપણે વિકાસ સાધી શકીશું. દરેક પ્રાંત સમળ રાષ્ટ્ર થશે, તો પછી હોદી રાષ્ટ્રીયતા એક કલચરલ ફેરેશનનું સ્વરૂપ લેશે. આ મારે, મત તો બુનતા છે; પણ આ રવિવારે 'કોનીકલ'માં આવેલા મી. વાલકના પુસ્તકના ઉતારાથી પુષ્ટિ મળે છે પણ આ વાત અપ્રસ્તુત થતી નહય છે.

સ.-પરિષદનું સ્વરૂપ અને બંધારણ કેવા પ્રાર્થનું હોયું નેકએ?

જ.-અસાર સુધી સાહિત્ય પરિષદ એક સંમેલનરૂપે હતી. હવે એ સ્વરૂપ છોડીને વ્યવહાર સંસ્થા તરીકે તેણે કારકીર્દી શરુ કરવી નેકએ. લાવનમદથી શરુઆત થઈ છે. પણ અસારે આપણે એનું બંધારણ એનું મજબુત અને ધોરણસર કરવું નેકએ કે જેથી પરિષદ મંડળ બધી સંસ્થાઓમાં વધારે પ્રભાવશાળી થઈ શકે. આ કદમા માટે એના પરિષદ મંડળને મજબુત બનાવવાની જરુર છે. પરિષદ મંડળમાં ૨૦૫ની સંખ્યા એકામાં એ છી ૫૦૦૦ પર લાવવી નેકએ અને ગુજરાતમાં સાહિત્ય નેકે જળવણીની ખ્યાસેક સંસ્થા મંડળ સાથે એકીલીએક (નેકાલી) થવી નેકએ. તે ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્ય અને ભારિમાં જેને બ્રહ્મ હોય અને જે વખત, શક્તિ અને સમર્થિતો ભોગ આપી શકે એવા ઝોઝામાં ઝોઝા ચાલીસથી પચાસ માણસોની મધ્યસ્થ સલાએ એના કાર્યક્રમનો હંમેશ વિચાર ચલાવવો નેકએ. તે ઉપરાંત જે પરિષદ મંડળના અમલદારો હોય, તેઓએ તેઓની ફરજ આપું વર્ષ કામ કરવાની હોવી નેકએ. આ બધું કરવા માટે સાહિત્ય પરિષદ જે અસારે માત્ર એક જગના મેળારૂપ છે તેણે વ્યવહાર સંસ્થા બનવું નેકએ.

વાલકીઅરો, તોરણો વગેરે લખકો ઝોઝો થાય તો ફરકત નહીં. એ હજાર ને બંદલે બંસે માણસો આવે તોપણ ફરકત નહીં; પણ ૧૯૧૫ પહેલાંની કોંગ્રેસના સ્વરૂપનું આણું અનુકરણ એમાં દેખાય છે તેને બંદલે એકેકેથી અને એક ફનીવસીંદીની સેનેટ એ અને સ્વરૂપ સાથે રહી

* ગુજરાતના રાજ્ય વર્તમાન દેનિક પત્રના પ્રતિનિધિને વા. ૧૦-૧-૧૯૧૫ ના દેનિક રા. કૈવલચંદ્ર મુનશીએ એકી સુત્રાકતને... જેવા...
 ૧૯૧૫

શકે એવી સંસ્થા ઉભી થાય. પછી એના મહોત્સવમાં જોઇએ તેટલી ધમાકે થોડા દંડાડા માટે આપણે કરીએ તો વાંધા નહીં. પણ ખરા કામને ભોગે તો નહીંજ.

સ.—પરિવહનું સ્થાન ક્યાં રાખવું ?

જ.—પરિવહનું સ્થાન નક્કી કરવું જોઇએ. જ્યાંસુધી કાર્ય કર એવીસ એક જગ્યાએ નહીં હોય, ત્યાંસુધી એનાથી કે પછી કામ માથે લેવાય નહીં. અત્યાર સુધી જુદેજુદે ઠેકાણે સ્થાનિક ઉત્સાહ કેળવી સમસ્ત ગુજરાતની એક સંસ્થાએ છે એવી માન્યતા ઉભી થવા દો. હવે કોઇ એક ઠેકાણે એનું સ્થાનક થાય તો ખોટું નહીં.

સ.—સાહિત્ય પરિષદનું સ્થાનક ક્યાં ચલું જોઇએ ?

જ.—એ સ્થળ કાં તો અમદાવાદ, વડોદરા કે મુંબાઇમાં હોઇ શકે. પણ જો સાહિત્ય પરિષદે ભગીરથ કામ માથે લેવું હોય, તો મુંબાઇ સીવાય તેના છુટકા નથી. જેટલી લાગવગ, જેટલો ચૈત્તો અને જેટલી શક્તિ એને મુંબાઇમાં મળશે, તેટલી બીજે મળવાની નથી. હું તો એમ માનું છું કે જો મુંબાઇમાં સ્થાનક કરી પરિષદના બધા કાર્ય-કર્તાઓ એ વર્ષ મહેનત કરે, તો પરિષદને માટે સંકાન, લાઇબ્રેરી અને પ્રેસ ત્રણે વાનાં ચઇ શકે. એ ત્રણ વાનાં જ્યાં સુધી થાય નહીં ત્યાં સુધી કે પછી ચિદરથાથી કામ કરી શકે નહીં. જે ઠેકાણે સ્થાનક થાય તે ઠેકાણે આવવા માટે કાર્ય-કર્તાઓને જો અર્થ પુરો પાડવામાં આવે તો કોઇને પણ અગવડ નહીં પડે એમ હું માનું છું. થોડાક ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ વર્ષમાં પાંચ પંદર વખત એક સ્થાને મળે એ પણ હાથ દો નાને સુનો નથી અને મુંબાઇમાં લગભગ ધણીખરા ઉત્સાહી ગુજરાતીઓને વર્ષમાં એક વખત આવવું તો ચતુર્થ હશે.

સ.—ધણીઓ માને છે કે સાહિત્ય પરિષદમાં વાડા છે. આપને શું એ વત ખરી લાગે છે ?

જ.—હાલ તો નથીજ, એક વખત હશે તે કોણ જાણે ? એના સ્થાપક સ્વ. રણજીરામ તો ધણીજ ઉદાર નિયારના હતા, અને આજે જ્યારે કે જાતનો વિચાર કર્યા વગર તેમજ પોતે કયા સાહિત્ય સમિદાયનાં છે તેની પરવા કર્યા વગર બધા એક હાથે કામ કરે છે, એ હું જોઉં છું અને તેનો ખતે અનુભવ છે. અમદાવાદ, વડોદરા ને મુંબાઇ ત્રણેના કાર્યકર્તાઓ અત્યારે મને એકજ આદર્શ ને ઉત્સાહથી કામ કરતા જણાય છે.

સ.—મુંબાઇના કાર્યકર્તાઓમાં કે મતભેદ છે કે ?

જ.—મુંબાઇના કાર્યકર્તાઓ અને સંચાલકો વચ્ચે એકતાનતા તેમજ ધણે અંશે ખરા મુદ્દાઓ ઉપર એકજ મત છે. કારોબારી સભા ને વ્યવસ્થાપક સમિતિ બંનેમાં મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર કે પછી વિરોધ નથી. એટલુંજ નહીં પણ બધા જેમ અને તેમ મળી સંપીને પરિષદને પાર ઉતારવા મથી રહ્યા છે. ગયા ચતુર્થવારની કારોબારી સભામાં વિલાગી પરિષદ કરવી કે નહીં તે હરાવ પર મત લેવાયા હતા અને તેમાં રહ વિરોધ મતથી વિલાગ ન કરવા એમ સભાએ હરાવું હતું. સ્વાગત સમિતિમાં પ્રમુખની ચુંટણી કંઈ પદ્ધતિ પર કરવી તે હરાવ ૫૧ વિરોધ ૨ મતે મસાર થયો હતો. આજ બતાવશે કે પરિષદનાં કાર્યકર્તાઓમાં એકતાનતા છે તેમજ થોડો વધતો મતભેદ થાય તોપણ વધુ મને જો નહીં થાય તે પાર ઉતારવાની તત્પરતા છે.

સ.—ગુજરાત મંડળનો વિરોધ કહેવાય છે એ શું ખરું છે ?

જ.—ગુજરાત મંડળ મંડળ તરીકે, ખરો વ્યક્તિ બાદ કરતાં, કોઇક હાથે વિરોધી હતું નહીં.

સેન નહીં. સંસદના સભ્યો સભ્યો ગુજરાત
ડાંગના સભ્યો છે અને તેની કાર્યવાહી સભ્યો
રે પશુ છે. હું પણ ગુજરાત મંડળનો સભ્ય છું.
ઉજરેરાય એકા કશિબારી સભ્યોની
દ્વારા સમિતિના સભ્ય છે; બાહ કસવપ્રસાદ
દેસાઈ ને સંસદના સભ્ય છે તે કશિબારી
સભ્યોના મંત્રી છે તે ગુજરાત મંડળના મંત્રી છે.
સંસદના એક વખતના સભ્ય અને સરકાર મંડળ
ના ઉપપ્રમુખ રા. નગીનદાસ માસ્તર ને ગુજરાત
મંડળના પ્રમુખ છે એ પરિષદની વ્યવસ્થાપક
સમિતિના સભ્ય તરીકે આગળ પડતો ભાગ લે છે.
બાહ ચંદ્રશંકર પંડ્યા સંસદના તેમજ ગુજરાત
મંડળના આગળ પડતા સભ્ય છે અને પરિષદના
મંત્રી છે. હું ને એ બાહ હમેશા સાથે કામ
કરીએ છીએ. એટલે આ ને મળે ચલાવવામાં
આવી છે તે બીનસલાવારી અને કોઈના મુદ્દા
પર પાડવા માટે ઉભી કરવામાં આવી હોય તો
કોણે જાણે ?

સ.-સાહિત્ય પરિષદ સફળ થાય તેટલા
માટે મુંબાઈની જનતાએ શું કરવું જોઈએ ?

જ.-મુંબાઈની જનતાએ પહેલું કામ તો
કાર્યકર્તાઓને સુગમતા કરી આપવાનું છે.
મુંબાઈમાંથી સરકાર મંડળના ૫૦૦ સભ્યોની કો
આજ્ઞા રાખું છું. ૬૭૬ ૧૫૦ થયા છે. બાકીનું
કામ અધુરું છે.

મુંબાઈનું બીજું કાર્ય પરિષદ ભરાય તેને
દરેક રીતે દનેવમદ કરવાની સગવડો કરી
આપવાનું છે અને ત્રીજું કામ એ પરિષદનું
બહારનું મજબુત થાય તે તેને એકતા પેસા
પુરા પાડવાનું છે. તેને મુંબાઈને ગુજરાતી ગણું
હું એટલે ગુજરાતના પ્રથમ સદેર તરીકે એણે
મેં કો આ વા જોઈએ.

સ.-સાહિત્ય પરિષદની ખાસ ઉપયોગિતા
શામાં છે ?

જ.-ગુજરાત એક સંસ્કારક બો પ્રાંત છે.
કોઈક વખત ગુજરાતને એક રાજકીય તંત્ર
માટે એ ધ્યેય માટે કામ કરવું તેમાં હું ગુજરાત-
ની પહેલી ફરજ સમજું છું. પણ એ રાજકીય
ફેરફાર દૂર છે. એ થાય ત્યાં સુધી આપણી
સાંસ્કારિક એકતા આપણે જાળવવી જોઈએ ને
વધારવી જોઈએ. સાહિત્ય પરિષદ મજબુત થાય
અને ગુજરાતની યુનીવર્સિટી થાય તો આપણે
આ મોટો ગદ્ય છતાં એમ હું માનું છું. એટલે
અત્યારે બધું વીસારી આ એકામ પર ગુજરાતી
એએ મંડવું જોઈએ. આ કામ પુરું પાડવાનું
એક મુખ્ય સ્થાન પરિષદ છે તેથી જ એની
ઉપયોગિતા છે.

સ.-મુંબાઈમાં સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખની
ચુંટણી સંબંધે આપના વિચારો જણાવજો ?

જ.-હું વ્યવસ્થાપક સમિતિનો પ્રમુખ છું
એટલે એ વીશે કે કહી શકતો નથી, પણ જે
કોઈ પ્રમુખ થાય તેની લાયકાત આ પ્રમાણે હોવી
જોઈએ-

(૧) સાહિત્યની કચેલી સેવા.

(૨) સાહિત્ય પરિષદના કાર્યક્રમમાં તેણે
રાખેલો રસ.

(૩) અને આવતાં એ વર્ષ સુધી આપણી
સાથે રહી કાર્ય કરવાની તત્પરતા.

આ ત્રણે શરતો પૂરી કરી શકે તેને પ્રમુખ
ચુંટવાથી પરિષદ નિર્ણયી થશે.

સ.-આપ મહાત્મા ગાંધીજીને મળવા ગયા
હતા એ વાત ખરી કે ? અને એ વાંધો ન હોય તો
એ મુદ્દાકાતનું પરિણામ કહેજો ?

જ.-હું મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યો હતો ખરો
પણ એ વીશે હાલ હું કે કહેવા માગતો નથી.